

h
HUIS
VAN
HILDE

Archeologiemuseum
Noord-Holland

NOORD- HOLLAND

IN HET 1^E MILLENNIUM deel 1

redactie Johan Nicolay | Rob van Eerden

NOORD- HOLLAND

IN HET 1E MILLENNIUM deel 1

redactie Johan Nicolay | Rob van Eerden

COLOFON

Omslag Gouden hanger, gevonden op Texel en uitgevoerd in een 'Friese sierstijl', te dateren in de late 6e of eerste helft van de 7e eeuw (foto Huis van Hilde, Castricum).

Noord-Holland in het 1e millennium [deel 1 en 2]

ISBN 978-94-92940-34-6

NUR 682

© provincie Noord-Holland, Castricum 2023

Dit boek is gemaakt in opdracht van het provinciebestuur van Noord-Holland.

Archeologiemuseum Huis van Hilde
Westerplein 6 | 1901 NA Castricum
info@huisvanhilde.nl | www.huisvanhilde.nl

In samenwerking met het Groninger Instituut voor Archeologie van de Rijksuniversiteit Groningen

Redactie Johan Nicolay en Rob van Eerden

Coördinatie redactie Nienke van Kuijeren

Met bijdragen van Frans Diederik, Menno Dijkstra, Jan de Koning, Marco Mostert, Kees Nieuwenhuijsen, Annet Nieuwhof, Arjen Versloot en Peter Vos

Boek- en omslagontwerp Lonneke Beukenholdt, Zandvoort

Uitgever BLKVLD Uitgevers | Publishers, Zandvoort

BLKVLD
Uitgevers
Publishers

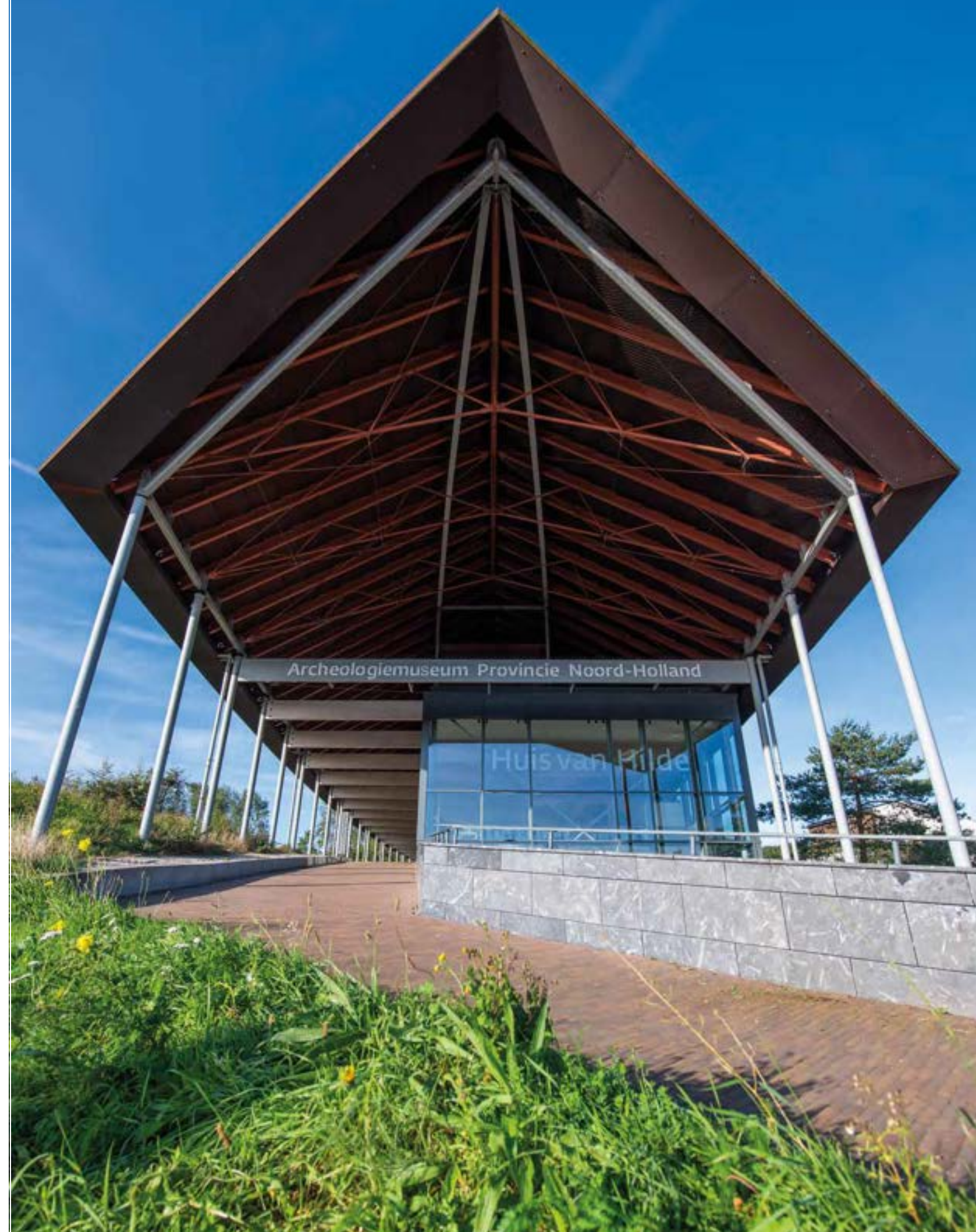
Downloadbare versie publicatie

https://collectie.huisvanhilde.nl/noord_holland_in_het_eerste_millennium.aspx

Disclaimer De provincie Noord-Holland hanteert voor haar publicaties en rapporten op het gebied van erfgoed en archeologie een afwijkende spelling voor periodeaanduidingen. Deze spelling is in deze uitgave gehanteerd.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vervoelvoudigd, opgeslagen en/of openbaar worden gemaakt, in enige vorm of op welke wijze dan ook, hetzij elektronisch, door fotokopieën, opnamen, of enig andere manier, zonder voorafgaande toestemming van Archeologiemuseum Huis van Hilde.

Wij hebben ons uiterste best gedaan om bronnen en rechthebbenden met betrekking tot fotomateriaal dat wordt gebruikt te achterhalen en te vermelden. Wanneer desondanks beeldmateriaal wordt getoond waarvan u (mede) rechthebbende bent en voor het gebruik waarvan u niet als bron of rechthebbende wordt genoemd, kunt u zich in verbinding stellen met Archeologiemuseum Huis van Hilde.

Voorwoord

Provincies zijn wettelijk verplicht om archeologische vondsten op te slaan, te bewaren en ‘toegankelijk’ te maken. Met dat ‘toegankelijk’ bedoelen we in Noord-Holland niet alleen dat mensen de gevonden potscherven, botten en metaalvondsten moeten kunnen bekijken. Het zou de meeste mensen weinig zeggen. Het ‘toegankelijk’ maken betekent ook dat iedereen moet kunnen begrijpen wat er gevonden is: dat ze intellectueel toegang hebben tot de archeologie. Met andere woorden, het complete verhaal over het ontstaan van onze provincie en haar bewoners moet verteld worden. Dat betekent allereerst dat archeologische kennis die wordt opgedaan tijdens opgravingen goed moet worden vastgelegd. Van alle opgravingen moet daarom een goed leesbare basisrapportage bestaan waarin ordelijk wordt uitgelegd wat er op een bepaalde plek gevonden is, hoe oud het is, enzovoort.

De provincie maakt en publiceert van bepaalde regio's of perioden aparte studies. Ook kan het zijn dat een bepaald soort voorwerpen de aandacht krijgt (bijvoorbeeld aardewerk) of een bepaald soort nederzetting (bijvoorbeeld kastelen) of een type sieraden. Deze uitgave omvat een omvangrijke periode van 1000 jaar aan archeologische informatie over Noord-Holland. Een publicatie zoals deze is uniek.

Het beschrijven van een geheel ‘millennium’ uit onze provincie Noord-Holland, is geen geringe zaak. De periode tussen het begin van de jaartelling en het jaar 1000 omvat een aantal zeer wezenlijke transformaties in onder meer de culturele, economische en bestuurlijke eigenschappen van dit deel van Nederland. Zo ‘ontwaakte’ de provincie uit de Prehistorie door de kennismaking met wereldmachten zoals dat van de Romeinen en de christelijke Franken en kwamen permanente en intensieve internationale handelsstromen op gang via kustvaart. Ook verdween een groot deel van het veenlandschap in de golven van de Noordzee en werd de bevolking onderdeel van een monotheïstische wereldorde, waarbij de oude ‘inheemse’ goden voor altijd uit het bestaan van de mensen in onze kustregio verdwenen. Over dergelijke overgangen en bijna ‘allesomvattende’ verschuivingen kan niet op basis van een snelle greep in de bestaande bronnen iets zinnigs gezegd worden. Er dienen veel facetten, invalshoeken, materialen en specialismes de revue te passeren. En dat is ook gebeurd.

In dit boek geven tien auteurs op basis van de actuele archeologische kennis een beeld van Noord-Holland in deze periode. Het bleek een immense klus die uitmondde in een publicatie met twee boekdelen.

De nadruk in het boek ligt op het midden van het millennium: de 3e tot de 8e eeuw. Het is een periode waarvan we maar weinig weten uit geschreven bronnen en waarover uitsluitend nauwgezet, integraal synthetiserend archeologisch onderzoek ons wat meer kan leren. Want dat is wat dit boek beoogt te zijn: een synthese, een samenvoeging van de kennis uit honderden archeologische (maar ook andere) rapporten uit allerlei perioden om één samenhangend beeld te kunnen vormen. Sommige bestudeerde werken

zijn al decennia oud, sommige werken zijn nieuw, maar behandelen oud materiaal en van sommige publicaties is zagezegd de inkt nog nauwelijks droog.

De provincie Noord-Holland heeft met de bouw van Archeologiemuseum Huis van Hilde in 2015 een stap gezet die ambitieus was maar overduidelijk in een grote behoefte voorziet: het beleefbaar maken van onze provinciale geschiedenis. In het museum staan mensfiguren en gezichtsreconstructies centraal. Het verhaal over de bewoners van Noord-Holland kan alleen verantwoord verteld worden op basis van een zorgvuldige analyse van (al) het archeologische feitenmateriaal. Ik ben er trots op dat de provincie met dit nieuwe standaardwerk de basis voor het Noord-Hollandse verhaal voor iedereen toegankelijk maakt. Het is een (voorlopig eind-)‘product’, want dit boek is ook het begin van een nieuwe episode in het onderzoek naar de genoemde eeuwen. De synthese biedt archeologen en onderzoekers de benodigde ‘houvast’ bij nieuwe opgravingen, omdat zoals altijd blijkt bij het bijeen brengen van ‘dat wat we weten’, we ook heel veel ‘nog niet weten’. <

Jelle Beemsterboer
Gedeputeerde Erfgoed

Inhoudsopgave [deel 1]

SAMENVATTING	8
SUMMARY	18
1 Inleiding: Noord-Holland in het 1e millennium Rob van Eerden en Johan Nicolay	28
1.1 In de voetsporen van Hilde	31
1.2 Archeologie als voornaamste bron	33
1.3 Gekozen perspectieven: inheems en geografisch-politie	37
1.4 Leeswijzer	44
2 Een verrassend leefbaar land aan de rand van wateren Rob van Eerden en Peter Vos	50
2.1 Inleiding	53
2.2 Nieuwe visies op het paleolandschap van Noord-Holland	54
2.3 Het landschap voorafgaand aan het 1e millennium	58
2.4 Landschapsontwikkeling van zes kerngebieden gedurende het 1e millennium	65
2.5 Grote landschapsveranderingen in de 11e-13e eeuw	89
2.6 Conclusie	90
3 Gouwen, oerparochies en nederzettingsterritoria Jan de Koning	96
3.1 Inleiding	99
3.2 De gouwen	99
3.3 Kogges of oerparochies?	107
3.4 De nederzettingsterritoria	116
3.5 Conclusie	122
4 De nederzettingen: patronen in tijd en ruimte (3e-8e eeuw) Rob van Eerden, Johan Nicolay, Menno Dijkstra en Jan de Koning	126
4.1 Inleiding	129
4.2 Wat is een nederzetting?	133
4.3 De archeologische zichtbaarheid	136
4.4 Nederzettingen in historische bronnen	138
4.5 De nederzettingen per territoriaal of geografisch gebied	140
4.6 De nederzettingen in Kennemerland (<i>Kinhem</i>)	141
4.7 De nederzettingen op Texel (<i>Texla</i>)	187
4.8 De nederzettingen op Wieringen (<i>Wiron</i>)	203
4.9 De nederzettingen in en rond Medemblik	204
4.10 De nederzettingen in de Gooi- en Vechtstreek (<i>Nifterlake</i>)	206
4.11 Vindplaatsen in 'lege' gebieden?	207
4.12 Patronen in tijd en ruimte	208
4.13 Conclusie	223

5 Boerderijen en schuren: constructiewijze en culturele relaties (2e-10e eeuw) Menno Dijkstra	236
5.1 Inleiding	239
5.2 Onderzoeksgeschiedenis naar huisbouwtradities in West-Nederland	240
5.3 Noord-Hollandse boerderijen en schuren in vogelvlucht	246
5.4 Schuren uit de Vroege Middeleeuwen	271
5.5 Ontwikkeling van de dakdragende constructie	275
5.6 Een herziene huistypologie voor West-Nederland	282
5.7 Bouwtradities in Noord-Holland en omliggende gebieden	287
5.8 Bouwtradities als afspiegeling van culturele relaties	304
5.9 Conclusie	315
6 Handgevormd aardewerk in een veranderende wereld (2e-4e eeuw) Annet Nieuwhof en Frans Diederik	330
6.1 Inleiding	333
6.2 De ontwikkeling van het aardewerk in typologieën	337
6.3 Technologische aspecten	343
6.4 Productie, uitwisseling en het verschijnen 'type'	347
6.5 Vindplaatsen	349
6.6 Een nieuwe aardewerktypologie voor Noord-Holland	355
6.7 Romeinse importen en invloeden	423
6.8 Discussie	430
6.9 Conclusie	435
[DEEL 2]	
7 Potten van ver en het ontstaan van een nieuwe aardewerktraditie (late 5e-10e eeuw) Jan de Koning	452
8 Sieraden, gordels en wapens: het uitdrukken van culturele en religieuze relaties (3e-8e eeuw) Johan Nicolay	515
9 Historische koningen en archeologisch goud: politieke netwerken en de reconstructie van koninkrijken langs de Noordzee (6e-7e eeuw) Johan Nicolay	606
10 Omgang met de doden: van voorouderlijke botten tot heilige relikwieën (2e-10e eeuw) Johan Nicolay	658
11 De relictten van de taal in Noord-Holland (3e-8e eeuw) Arjen Versloot, Kees Nieuwenhuijsen en Rob van Eerden	736
12 Voorchristelijke goden en diersymboliek, in het bijzonder de verering van Wodan en Donar (5e-8e eeuw) Rob van Eerden en Johan Nicolay	776
13 De kerstening van West-Frisia: 'heidene' worden christenen (8e-10e eeuw) Marco Mostert	824
14 Synthese: thema's voor een provinciale onderzoeksagenda Rob van Eerden	860
Dankwoord	888

SAMENVATTING

Noord-Holland in het 1e millennium

1 Inleiding

Al lange tijd viel het archeologen in het Nederlandse kustgebied, en ook in Noord-Holland, op dat er in de eerste eeuwen van de jaartelling een dichte bevolking met een rijke materiële cultuur moet zijn geweest, maar dat erna een periode volgde waarin menselijke sporen veel moeilijker te traceren zijn. Pas na een paar honderd jaar, in de laatste eeuwen van het 1e millennium, leek de bewoning, na een wat aarzelende herstart, weer te klimmen naar het niveau van weleer. De periode daartussen, grofweg de 3e tot 8e eeuw, bleef lange tijd in wetenschappelijke nevelen gehuld en vol archeologische mysteries. De opgraving in 1995 en 1996 ter plekke van de Oosterbuurt in Castricum, met onder meer de opmerkelijke vondst van het skelet van een vrouw uit de 4e eeuw, leek daar verandering in te brengen. Haar vondst bleek echter exemplarisch voor de archeologie in deze periode: sommige vragen werden beantwoord, maar veel nieuwe vragen kwamen ervoor in de plaats. Het is nu een goed moment om al onze kennis over het 1e millennium, en dan met name de midden-eeuwen daarvan, in dit boek bijeen te brengen en te bezien wat we weten over deze periode. Een centrale vraag hierbij is of we te maken hebben met een absolute bevolkings- en cultuurbreuk in de 4e en/of 5e eeuw, of dat er toch een zekere mate van bewoningscontinuïteit moet hebben bestaan in Noord-Holland.

De reden dat dit een goed tijdstip voor een synthese is, is onder andere omdat er de afgelopen jaren basisrapportages zijn verschenen over enkele grote opgravingen uit het verleden, maar ook omdat belangrijke nieuwe onderzoeken zijn uitgevoerd. De kennis die hiermee beschikbaar is gekomen vormt een goede basis voor een gedegen, redelijk complete synthese over allerlei aspecten van het leven in het 1e millennium. In hoofdstuk 1 wordt benadrukt dat de bewoningsgeschiedenis niet primair gezien moet worden vanuit de 'schrijvende elite', namelijk de Romeinen, de Frankische dynastieën en de kerk, maar vanuit de bewoners van het kustgebied zelf, in geschreven bronnen als Friezen aangeduid. Ook wordt de cultuur van Noord-Holland, een schiereiland dat feitelijk een uitstulping van Noordwest-Europa vormt, gelegen tussen het Rijnland, de Kanaal- en Britse kust en Scandinavië, zo veel mogelijk vanuit internationaal verband bezien. Daartoe worden zo veel mogelijk archeologische bronnen diepgaand (her-) bestudeerd en wordt vanuit dat inheemse perspectief ook gekeken naar aspecten als landschap, economie, taal, sociaal-politieke organisatie en religie.

Een grondig en goed gedocumenteerd kennisoverzicht van de genoemde periode is van belang voor ons begrip van de ontwikkeling van Noord-Holland in algemene zin, maar zeker ook als basis voor nieuw archeologisch- en andere vormen van wetenschappelijk onderzoek. Deze synthese kan dus de basis zijn voor een provinciale archeologische onderzoeksagenda en tevens het fundament vormen voor aanverwante wetenschappelijke studies naar bijvoorbeeld herkomst en verwantschapsrelaties door middel van DNA-analyse en isotopenonderzoek.

2 De ontwikkeling van het landschap

De basis van het bestaan in West-Nederland was en is het bijzondere, dynamische kustlandschap. Noord-Holland bestaat voornamelijk uit bodemmateriaal dat van een grote landschappelijke dynamiek getuigt: buiten enkele pleistocene kernen gaat het om zand en klei die door water en wind zijn aangevoerd, met

daarop vaak een pakket veen. Het betekent dat belangrijke delen van het landschap zich relatief kort geleden vormden, namelijk gedurende de laatste 10.000 jaar, en dat er zelfs in die geologisch gezien korte periode ingrijpende veranderingen plaatsvonden. Dit alles maakt het kustlandschap een lastig te bestuderen basis voor de bestaanscondities van de mens. Het betekent bijvoorbeeld dat door de erosieve werking van de zee, verstuing en het verdrogen en ‘veraarden’ van veen veel resten van menselijke aanwezigheid uit vroegere perioden voorgoed zijn verdwenen of onder een dik pakket duinzand verborgen liggen.

In hoofdstuk 2 worden pogingen ondernomen om ook voor de gebieden die het hardst getroffen zijn door erosie, met name in de tweede helft van het 1e millennium, de landschapsgeschiedenis te reconstrueren. Een belangrijke conclusie is dat er tussen de bekende kerngebieden Kennemerland, Texel en Wieringen een groot gebied met kwelders en veenranden moet hebben gelegen waar een verhoudingsgewijs groot aantal mensen woonde. Deze conclusie is in lijn met de informatie uit eerder moeilijk te duiden gegevens over verdwenen plaatsnamen en de betiteling van ‘gouw’ van de zonder kwelders en veenranden wel erg kleine bewoningsregio’s *Texla* en *Wiron*. Ook blijkt uit de nieuwste archeologische analyses dat er al in de IJzertijd enkele zeegaten aanwezig waren in het kuststelsel van Noord-Holland, waardoor een goede drainagebasis ontstond voor de vele veengebieden in de Noordkop. Tegelijk zorgden deze zeegaten voor het gevaar van erosie doordat de zee als gevolg van een steeds grotere eb- en vloedwerking sterk om zich heen greep.

3 Gouwen, oerparochies en nederzettingsterritoria

De eerste geschreven teksten sinds de Romeinen zijn geschreven door vertegenwoordigers van kerkelijke instanties. Deze kerkelijke instanties hingen destijds in sterke mate samen met het bestuurlijke, Frankische gezag. De activiteiten van de kerk en zijn bestuurlijke indeling bieden ons een blik op de belangrijkste bewoningsclusters van de provincie toen het christendom zijn intrede deed. Noord-Holland kent in de tweede helft van het 1e millennium vier officiële ‘gouwen’ (bestuurlijke regio’s) waarover we archeologisch redelijk goed geïnformeerd zijn, zoals beschreven in hoofdstuk 3: *Kinhem* (Kennemerland), *Texla* (het huidige Texel en omliggend gebied) en *Wiron* (het huidige Wieringen, eveneens met omliggend gebied). Over de vierde gouw, *Nifterlake* (het Gooi- en Vechtgebied), weten we archeologisch maar weinig, waardoor deze regio goeddeels buiten de scope van dit boek valt. Een laatste belangrijk gebied is de regio rond *Medemelacha* (het huidige Medemblik), waarover we archeologisch meer weten maar dat officieel geen echte ‘gouw’ was.

In *Kinhem* werden in het begin van de 8e eeuw de eerste kerken van Noord-Holland gesticht, kort daarop gevolgd door de bouw van kerken op *Texla* en *Wiron*, van waaruit later dochterkerken werden opgericht. De spreiding van deze kerken vormt een mooie afspiegeling van de omvang van de oorspronkelijke kerkelijke parochies (oerparochies), en daarbinnen van de belangrijkste nederzettingsterritoria. Kerkelijke instanties speelden een belangrijke rol bij dorpsvorming en later vermoedelijk ook bij de grootschalige ontginning van de veengebieden.

4 De nederzettingen

Binnen de gouwen, oerparochies en nederzettingsterritoria lagen de nederzettingen waarin groepen mensen woonden en leefden. De vijftig meest relevante archeologische opgravingen, zowel recente als oudere, worden besproken in hoofdstuk 4, waarbij we over de regio Kennemerland verreweg de meeste informatie hebben. Het beeld dat uit de beschreven gegevens naar voren komt, is dat in het 1e millennium de kern van het economische bestaan het vrijwel zelfvoorzienende woonstalhuis met een gemengd bedrijf was. Men woonde in verspreid gelegen of kleine clusters van woonstalhuizen met bijgebouwen op plekken die op basis van pragmatische overwegingen werden gekozen. Overschotten werden vermoedelijk op lokale markten geruild of verkocht, en met de zo verkregen inkomsten konden gedraaid aardewerk, handmolens en andere importen uit met name het Duitse Rijnland worden verkregen. Een gebied waarvan we op basis van plaatsnaamkunde, enkele historische bronnen en losse archeologische vondsten weten dat er intensief gewoond moet zijn, maar waar nauwelijks opgravingen zijn gedaan, is het omvangrijke kwelder- en veengebied tussen Kennemerland en Texel.

Als de bewoningsperiode van de vijftig nederzettingen in een schema wordt weergegeven, blijkt duidelijk dat er een (nagenoeg) absoluut bewoningshiaat tussen circa 300/350 en 450/475 n.Chr. moet zijn geweest. Een ovale en voor het Nederlandse kustgebied unieke verdedigingsstructuur in Castricum-Oosterbuurt is voornamelijk de enige aanwijzing van de aanwezigheid van mensen rond 400 n.Chr. Of en hoe de kerkstichtingen en de Frankische verovering van het westelijk kustgebied in de eerste helft van de 8e eeuw veranderingen brachten in de nederzettingstructuur en de inrichting en het gebruik van het landschap is moeilijk te zeggen op basis van de beschikbare archeologische informatie. Ook blijft nog onduidelijk of en hoe men al voor het jaar 1000 kwam tot het ruimtelijk vrijmaken van de voor Noord-Holland zo typische geestgebieden, de hoger gelegen akkerlanden, die getuigen van een zekere mate van centrale organisatie.

5 Boerderijen en schuren

De kern van nederzettingen waren de woonstalhuizen en de bijgebouwen, die worden besproken in hoofdstuk 5. De analyse van deze vooral uit hout opgetrokken gebouwen is mogelijk door het ter beschikking komen van vele nieuwe gegevens uit zowel oud als nieuw onderzoek, bijvoorbeeld bij Uitgeest, Bloemendaal, Heiloo en Den Burg (Texel). Deze studie van gebouwen, gebaseerd op structuren van grondverkleuringen in de bodem, lijkt wat betreft bouwtraditie eveneens te wijzen op het al genoemde bewoningshiaat. Toch lijken er in de boerderijbouw uit de eerste fase van de Vroege Middeleeuwen wel aspecten te zitten die we nog kennen uit de Romeinse periode. Dit kan erop wijzen dat er een kleine restbevolking is geweest die deze kennis doorgaf, ten minste in Kennemerland. De bouw van woonstalhuizen vanaf de 6e eeuw wijst tegelijk op een culturele invloed uit het Oude Rijnmondgebied en het Midden-Nederlandse rivierengebied. Het eindresultaat was een ‘smeltkroes’ aan lokale, zuidelijke en in mindere mate ook noordelijke invloeden, met één-, twee- en driebeukige indelingen van de woonstalhuizen als gevolg. Als we ervan uitgaan dat de

vroegste bouwkundige kenmerken uit de periode direct na het bewoningshiaat vooral op een zuidelijke herkomst wijzen, dan vormen ze een aanwijzing voor een oorsprong van de nieuwe bewoners van vroegmiddeleeuws Noord-Holland uit Midden-Nederland.

6 Het lokaal, handgevormd aardewerk in de Romeinse tijd
Aardewerk is een belangrijke bron van archeologische informatie over het hele 1e millennium. In de eerste eeuwen van de jaartelling overheerst het handgevormde aardewerk, dat echter lange tijd als wetenschappelijk ontoegankelijk werd gezien. Het lokaal, zonder draaischijf vervaardigde aardewerk vertoont in Noord-Holland drie culturele invloeden. Al sinds de IJzertijd kennen we in Noord-Holland een inheemse aardewerktraditie die sterke overeenkomsten heeft met die van Noord-Nederland. Al in de eeuwen voor het begin van de jaartelling lijkt dat aardewerk het meeste op dat van de huidige provincie Friesland, maar bij de start van het 1e millennium blijkt ook een tweede gebied van grote invloed te zijn: de regio's Groningen, Noord-Drenthe en noordelijk Nedersaksen. De derde culturele invloed is de Romeinse. In bepaalde typen handgevormde potten is invloed te zien van de Romeinse cultuur, hoewel dat aardewerk op zich maar in kleine hoeveelheden in de Noord-Hollandse bodem wordt aangetroffen en fysieke Romeinse aanwezigheid (bij Velsen) zich beperkt tot enkele decennia aan het begin van de 1e eeuw n.Chr.

Een belangrijke conclusie van de bestudering van het inheemse, handgevormde aardewerk, dat in hoofdstuk 6 voor het eerst resulteert in een algemeen bruikbare typologie, is dat dit materiaal op enkele plaatsen in de provincie voorkomt tot in de 4e eeuw n.Chr., maar niet later dateert dan rond 350. Dat daarna een periode volgt waarin inheems aardewerk vrijwel volledig afwezig is, vormt een extra bewijs voor een sterke daling van het bevolkingsaantal. Het kenmerkende aardewerk van het terpengebied in de late 4e en 5e eeuw, het zogenaamde 'Angelsaksische aardewerk', ontbreekt in Noord-Holland volledig.

7 Het aardewerk in de Vroege Middeleeuwen

In tegenstelling tot het lokale aardewerk uit de eerste helft van het 1e millennium, zijn geïmporteerde potten dominant in de 5e en 6e eeuw. Het aardewerk dat direct na genoemd bewoningshiaat werd gebruikt door de nieuwe bewoners van Noord-Holland is nagenoeg allemaal op een draaischijf vervaardigd en dus geïmporteerde waar uit het Rijnland. Dit productiegebied lijkt op een zelfde herkomst van de nieuwkomers uit de periode na het bewoningshiaat te wijzen als de hierboven genoemde gebouwplattegronden. De bespreking van de potten, kannen en schalen in hoofdstuk 7 stelt ons in staat om de komst van de eerste nieuwkomers redelijk exact te dateren, namelijk in de tweede helft van de 5e eeuw en vermoedelijk vanaf 475. Opmerkelijk maar niet verrassend is dat dit oudste gedraaide aardewerk veelal op dezelfde locaties voorkomt als het jongste handgevormde aardewerk uit de Romeinse tijd: in Kennemerland en op Texel.

In tegenstelling tot het noordelijk terpengebied ontbreekt een inheemse aardewerktraditie in Noord-Holland gedurende een periode van enkele honderden jaren.

Pas in de loop van de 8e eeuw verandert het beeld weer: langzaam maar zeker ontstaat een nieuwe mode van handgevormde potten, die zich wat betreft aantallen gaat meten met de geïmporteerde waar. De overgang van de Merovingische naar Karolingische periode lijkt hier een belangrijk omslagpunt, met de opkomst van een nieuw, toonaangevend pottype als resultaat: de kogelpot.

8 Sieraden, gordels en zwaarden

Metalen voorwerpen die duidelijk zichtbaar op het lichaam werden gedragen, zoals mantelspelden, gespen en haarnaalden, tonen hoe de bewoners van Noord-Holland zichzelf gedurende de Laat-Romeinse tijd en Vroege Middeleeuwen cultureel presenteerden en welke relaties ze hadden met de om hen heen gelegen gebieden. Voor de periode van de 6e tot de 8e eeuw is, mede door de analyse van tot dusverre nog onbekende collecties van amateur-detectorzoekers, meer duidelijk geworden over de chronologie en geografische verspreiding van deze sterk symbolische objecten. De dragers en gebruikers van deze voorwerpen stonden toen onder invloed van twee krachtige cultuurstromingen: vanuit het zuiden de Frankische cultuur, geïnspireerd door de naweeën van Romeinse mode en meteen daaropvolgend die van het christendom, en vanuit het noorden de Angelsaksische en Scandinavische cultuur, deels gekenmerkt door niet-christelijke motieven. Rondom de zuidelijke Noordzee ontstond onder invloed van beide stromingen een eigen 'Noordzeecultuur', waarbinnen het Nederlandse kustgebied een kleiner cultuurgebied vormde. Kenmerkend voor dit kleinere cultuurgebied zijn bepaalde type mantelspelden die ook in Noord-Holland regelmatig worden gevonden.

Uit de presentatie van het nieuw verzamelde materiaal in hoofdstuk 8 wordt verder duidelijk dat de noordelijke invloed onder meer inhield dat op bepaalde metalen voorwerpen afbeeldingen van dierfiguren en menselijke gezichten waren aangebracht, die hoogstwaarschijnlijk verband houden met de verering van de godheid Wodan (in Scandinavië Odin). Aan het einde van de 7e eeuw en in de 8e eeuw verdwijnen dergelijke mythologische voorstellingen langzaam maar zeker en is het christendom de belangrijkste inspirerende factor geworden. Dit is goed te zien aan het verschijnen van typische kerkelijke symbolen, zoals het Latijnse of gelijkarmige kruis.

9 Elitenetwerken en koninkrijken rond de Noordzee

Op basis van vondsten van kostbare gouden objecten is in hoofdstuk 9 een poging gedaan om bestuurlijke en politieke structuren te koppelen aan historische informatie. De vroege geschreven bronnen, die maar op een korte periode (late 7e en vroege 8e eeuw) en een beperkt gebied (centrale rivierengebied) betrekking hebben en waarin de 'koningen' Aldgisl en Radbod centraal staan, worden bij de reconstructie van vroegmiddeleeuws koningschap niet meer als primair uitgangspunt genomen. De kostbaarheden die als geschenken tussen leiders en volgelingen werden uitgewisseld, werpen een bruikbaar licht op het systeem van leiderschap, bezit en machtsverhoudingen. Binnen Noord-Holland blijkt op basis van gouden munten en sieraden een opmerkelijke tweedeling te hebben bestaan in de 6e en 7e eeuw. Het zuidelijke deel (het gebied *Kinhem*) en het noordelijke deel (het gebied *Texla* en *Wiron*) vormden in de 6e eeuw twee

aparte koninkrijkes, die aan het einde van die eeuw gaan behoren tot respectievelijk de invloedssfeer van een zuidelijk netwerk (met de Rijnmond als centrum) en een noordelijk netwerk (met Westergo in Friesland als centrum). Het oorspronkelijke machtsgebied van de 'Friese koningen' lag vermoedelijk niet in het rivierengebied maar rond het centrum aan de Rijnmond. In de late 6e eeuw werd hun invloed tot Kennemerland uitgebreid en profiterend van de interne machtsstrijd tussen Frankische groepen (de Austrasische en Neustrische adel) werd hun economische en militaire invloed ook in het gebied rond Utrecht merkbaar.

De opmerkelijke politieke tweedeling binnen vroegmiddeleeuws Noord-Holland is direct te koppelen aan de 'stapsgewijze' verovering door de Franken in de eerste helft van de 8e eeuw, waarbij na de dood van Radbod eerst rond 720 het zuidelijke netwerk (de Rijnmond en Kennemerland) werd veroverd en pas in een vervolgoffensief rond 734 het noordelijke netwerk (Texel, Wieringen en Friesland tot aan de Lauwers). De op deze wijze onder Frankische controle gebrachte gebieden stonden door middel van koninklijke schenkingen aan de edelen Gerulf en Dirk I aan de basis van de opkomst van een centraal grafelijk gezag, dat uiteindelijk in de 13e eeuw het 'Hollandse' gravenhuis zou worden genoemd.

10 Omgang met de doden

Buiten de vele vragen die traditioneel bestaan rond het bewoningshiaat in de 4e en 5e eeuw n.Chr. buigen archeologen zich ook al decennialang over het doenbestel in het 1e millennium, en dan vooral vanwege het niet of maar spaarzaam aantreffen van menselijke begravingen uit zowel de Romeinse tijd als de Vroege Middeleeuwen in Noord-Holland. Een eerste volledige inventarisatie van menselijke resten, zoals gepresenteerd in hoofdstuk 10, leidt tot twee opmerkelijke conclusies. Ten eerste werden de meeste mensen tot in de 9e eeuw niet in een graf gelegd na hun dood, maar op nog onbekende plekken, vermoedelijk buiten de nederzettingen, achtergelaten. Nadat de lichamen door honden of roofdieren waren 'ontvleesd', werden delen van hun gebeente verzameld en als voorouderlijke objecten binnen de nederzetting gebruikt en uiteindelijk vaak ook begraven. Dit bleek een hardnekkige traditie die zeker lokaal tot in de 9e eeuw voortduurde. Fascinerend is dat voorouderlijke botten in een christelijke context een andere betekenis kregen, namelijk als heilige relikwieën die tot op de dag van vandaag worden vereerd.

Ten tweede zijn grotere grafvelden uit de Vroege Middeleeuwen, zoals we die bijvoorbeeld uit Zuid-Holland, het Gooi en Friesland kennen in het kustgebied van Noord-Holland tot op heden volledig afwezig. Een verklaring daarvoor kan zijn dat ze, in tegenstelling tot woonplaatsen, nog niet archeologisch zijn aangetroffen en wellicht onder het zand van de Jonge Duinen liggen. Pas aan het einde van het 1e millennium zien we geleidelijk een overgang van voorchristelijke praktijken naar christelijke rituelen, wat samengaat met het verschijnen van de eerste grafvelden (of eigenlijk begraafplaatsen) rondom kerken.

11 De taalontwikkeling

Onder de taalcultuur verstaan we in hoofdstuk 11 de spreektaal, de plaatsna-

men en de persoonsnamen. De ontwikkeling van de spreektaal in Noord-Holland gedurende het 1e millennium kan niet losgezien worden van het komen en gaan van mensen. Er bestaan zo goed als geen geschreven bronnen in de lokale taal uit de Romeinse tijd of Vroege Middeleeuwen, maar toch zijn veel elementen daaruit op basis van latere bronnen te reconstrueren. Ook de analyse van taalrestanten in gebieden elders rond de Noordzee, waarmee culturele- en taalcontacten bestonden, levert belangrijke informatie.

Op basis hiervan kan het volgende beeld geschetst worden. In Noord-Holland ontwikkelde zich vanuit Noordzeegermaanse dialecten in de 5e en 6e eeuw een taal die we als Fries aanduiden. Deze taal werd langs de gehele Nederlandse kust gesproken en was sterk verwant aan het Oud-Engels en ook aan Noord-Duitse en zuidelijke Scandinavische dialecten. Vanuit het zuiden van het land komt in de loop van de Vroege Middeleeuwen het Frankisch (ook een Germaans, maar geen Noordzeegermaans dialect) opzetten, waaruit het uiteindelijke Nederlands ontstaat. In Noord-Hollandse plaatsnamen herkennen we vaak nog resten van oude dialecten, maar ze bevatten ook aanduidingen die ons meer leren over het oude landschap aldaar. In de oudste persoonsnamen herkennen we vaak elementen die ouders kennelijk belangrijk vonden voor hun kinderen: goede persoonlijk eigenschappen, maar vaak ook zaken als kracht en dapperheid, soms de namen van wapens en vaak ook van weerbare dieren. De laatste categorie kan mogelijk in verband worden gebracht met de 'hulpdieren' van de god Wodan die we vermoedelijk ook in de eerder genoemde beeldtaal op metalen voorwerpen zien, zoals de wolf en de raaf.

12 Voorchristelijke goden

Aangenomen wordt dat veel handelingen van mensen in het 1e millennium geen primair praktisch of economisch nut hadden, maar te maken hadden met de verering van goden of andere vormen van ritueel handelen. Over de geloofswereld in de eerste eeuwen van de jaartelling in Noord-Holland weten we vrij veel op basis van archeologische bronnen, in de vorm van de vele ritueel gedeponeerde, vermoedelijk geofferde voorwerpen in onder meer poelen, kuilen en waterputten. Geschreven bronnen uit deze periode bestaan vrijwel niet en algemene beschrijvingen van de geloofswereld zoals we die kennen uit de werken van bijvoorbeeld Tacitus blijken lastig met de archeologie in overeenstemming te brengen. Uit de Vroege Middeleeuwen, voorafgaand aan of ten tijde van de eerste kerstening, hebben we met betrekking tot de geloofswereld een klein aantal geschreven bronnen en juist veel minder archeologische aanwijzingen, zoals naar voren komt in hoofdstuk 12. Door geestelijken die in Frisia verbleven wordt gewag gemaakt van een aantal 'heidense' gebruiken die men verwerpelijk vond en verafschuwde en die te allen tijde uitgebannen moesten worden, zoals de verering van voorouders en goden. Tot de weinige Germaanse goden die in deze bronnen specifiek genoemd worden, behoren Wodan en Donar, die we ook kennen dankzij twee van onze namen van de weekdays: woensdag en donderdag.

Een nieuwe en binnen de Nederlandse archeologie nog weinig gebruikte informatiebron over de verering van met name Wodan is de genoemde analyse van mythologische voorstellingen op metaalvondsten, waarbij een bebaard mannengezicht tussen dieren (meestal vogelkoppen, maar soms ook geabstraheerde viervoeters)

centraal staat. Voor de betekenis van deze figuren wordt geput uit een bron die op het eerste gezicht wat ver gezocht lijkt, namelijk de laatmiddeleeuwse IJslandse *Edda*. Dit werk blijkt op onderdelen een plausibele verklaring te geven voor de afbeeldingen, niet alleen voor Scandinavië maar zeker ook voor andere gebieden rond de Noordzee die ook cultureel gezien sterk op de noordelijke wereld gericht waren.

13 Kerstening: 'heidenen' worden christenen

Met de stapsgewijze verovering van het kustgebied vanuit het zuiden door de Franken deed het christendom in Noord-Holland zijn intrede, zoals beschreven in hoofdstuk 13. De eerste missionarissen die aan het einde van de 7e en vooral in de 8e eeuw naar het Nederlandse kustgebied kwamen, troffen daar een bevolking aan die een aantal voor hen verwerpelijke, 'heidense' goden aanbad en daartoe allerlei voor hen merkwaardige rituelen uitvoerde. De Frankische machthebbers steunden het missiewerk krachtig. Met de stichting van de eerste kerken trad een drietrap in werking die de bevolking van het heidendom naar het christendom moest convergeren. In een eerste fase werden rituele gebruiken, zoals het brengen van offers en het in stand houden van heilige plaatsen, uitgebannen. Daarna werd in een tweede fase met de bouw van kerken de mogelijkheid gecreëerd voor een geregeld kerkbezoek voor de gehele bevolking. Uiteindelijk werden in een derde fase bekeerlingen ertoe gebracht om zich in hun gehele denken en voelen de leer van het christendom eigen te maken.

Dit gehele proces bleek, mede vanwege een intermezzo tijdens de Viking-aanwezigheid in de 9e eeuw, weerbarstig. Niet alleen bleken niet-christelijke praktijken hardnekkig, ook blijken talloze varianten van de werkelijke christelijke geloofsbelijdenis als 'ketterij' nog lange tijd voor te komen. Pas in de 11e eeuw waren er genoeg kerken om kerkgang af te kunnen dwingen, terwijl de kerstening van het inwendige gedrag van de bevolking na een trage start in de 8e en 9e eeuw niet eerder dan in de 10e eeuw serieus op gang begon te komen. Een werkelijk en min of meer volledig overgaan van het heidendom naar het christendom geschiedt dus feitelijk pas wanneer het 1e millennium op zijn einde loopt.

14 Synthese; wat weten we nu?

Het Malta-beleid behelst de verplichting om bij bouwactiviteiten archeologisch onderzoek te doen. De afsluitende synthese van 'Noord-Holland in het 1e millennium' is primair bedoeld als hulpmiddel hierbij. De nieuw verkregen inzichten kunnen als uitgangspunt dienen voor onderzoek dat betrekking heeft op Noord-Holland in de Romeinse tijd en Vroege Middeleeuwen. Na het lezen van de verschillende hoofdstukken zal duidelijk zijn geworden dat we van veel kernthema's veel meer afweten, maar ook dat sommige onderwerpen zich lenen voor nader onderzoek, zowel archeologisch (gravend) als historisch, taalkundig en natuurwetenschappelijk. Zoals geformuleerd in hoofdstuk 14 verdienen de volgende thema's daarbij meer aandacht, al dan niet gekoppeld aan het onderzoek in bepaalde delen van Noord-Holland:

- ▶ Het landschap van de noordelijke helft van Noord-Holland en de ontginning van de veenranden in de Romeinse tijd (en ook al in de IJzertijd).

- ▶ De ontvolking van Noord-Holland vanaf de 3e eeuw n.Chr. en de aanwijzingen in de inheemse aardewerkontwikkeling voor deze ontvolking.
- ▶ De betekenis van de ovale verdedigingswal met gracht uit het midden van de 4e eeuw n.Chr. in Castricum.
- ▶ De culturele achtergrond en daaraan te koppelen herkomst van de 'nieuwkomers' in de 5e eeuw n.Chr.
- ▶ De verspreiding van goudvondsten en hieruit af te leiden elitenetwerken en machtscentra binnen Noord-Holland.
- ▶ Aanwijzingen voor de verering van inheemse goden, waaronder Wodan, in de vorm van bijzondere deposities en afbeeldingen op metaalvondsten.
- ▶ De Frankische verovering in de 8e eeuw en de culturele en vooral ook organisatorische veranderingen die hiermee samenhangen (onder andere in relatie tot de inrichting van het cultuurlandschap).
- ▶ De oorsprong van Medemblik en de aanleg van de burcht van Texel-Den Burg in de 8e eeuw, in de context van de Frankische bezetting.
- ▶ Het grafritueel gedurende de Romeinse tijd en Vroege Middeleeuwen en het traceren van grafvelden uit beide perioden onder de Jonge Duinen.
- ▶ De chronologie en fasering van de verchristelijking van de samenleving vanaf de 8e eeuw.
- ▶ De aard van de macht en het bestuur van Deense Vikingleiders in het midden van de 9e eeuw, toen ze het gebied van Noord-Holland van de Frankische koning 'te leen' kregen om tegen andere Vikingen te beschermen.
- ▶ Het mogelijke verband tussen de grootschalige overstuiving van het oude duinlandschap en grootschalige ontginning van de veengebieden. ◀

SUMMARY

North Holland in the 1st millennium

1 Introduction

For many years, archaeologists working within the Dutch coastal region, including North Holland, have observed significant phases in the 1st millennium. The initial centuries of this era indicate a densely populated area with a rich material culture. However, a period then followed during which identifying human presence became notably challenging. It wasn't until the final centuries of the 1st millennium that habitation displayed signs of resurgence after a somewhat hesitant restart, gradually returning to its former level.

The intervening era, spanning approximately from the 3rd to the 8th centuries, remained shrouded in scientific and archaeological mystery. The excavation in 1995 and 1996 at the site of Oosterbuurt in Castricum, which yielded the remarkable find of a 4th-century woman's skeleton, appeared to change this understanding. However, her find turned out to be exemplary for archaeology in this period: some questions were answered, but many new ones came in their place.

Now is opportune timing to consolidate our knowledge about the 1st millennium, particularly its central (3rd to the 8th) ages, within this publication. The central question revolves around whether a complete break in population and culture occurred during the 4th and/or 5th centuries, or if a degree of habitation continuity persevered in North Holland after all.

The favourable timing for this synthesis is partly because reports on some major excavations of the past have been published in recent years, but also because important new investigations have been carried out. The knowledge that has thus become available forms a good basis for a thorough, relatively complete synthesis on various aspects of life in the 1st millennium. Chapter 1 emphasises that the history of occupation should not be seen primarily from the point of view of the 'writing elite', namely the Romans, the Frankish dynasties, and the church, but from the point of view of the inhabitants of the coastal area itself, referred to in written sources as Frisians. The culture of North Holland, a peninsula intricately linked to north-western Europe, positioned amidst the Rhineland, the British Channel and shores, and Scandinavia, is examined with a strong emphasis from an international perspective. To this end, as many archaeological sources as possible are deeply (re)studied and aspects such as landscape, economy, language, socio-political organisation, and religion are also considered from that perspective.

A thorough and well-documented knowledge summary of the period is important for our understanding of the development of North Holland in a general sense, but certainly also as a basis for new archaeological and other forms of scientific research. This synthesis can thus be the basis for a provincial archaeological research agenda and form the foundation for related scientific studies on, for example, provenance and kinship relations through DNA analysis and isotope research.

2 The development of the landscape

The basis of existence in the western Netherlands was and is the unusual, dynamic coastal landscape. North Holland consists mainly of soil material that shows great landscape dynamics: apart from a few Pleistocene cores, it is sand and clay brought by water and wind, often topped by a stratum of peat. This means that important parts of the landscape were formed relatively recently,

i.e., during the last 10,000 years, and that even in that geologically short period, profound changes took place. These factors contribute to the challenging nature of studying the coastal landscape in terms of human subsistence conditions. It means, for example, that due to the erosive action of the sea, shifting and drying out and ‘ossification’ of peat, many remains of human presence from earlier periods have disappeared forever or are hidden under a thick layer of shifting dune sand.

Chapter 2 attempts to reconstruct the landscape history particularly for the areas hardest hit by erosion, especially in the second half of the 1st millennium. An important conclusion is that between the known core areas of Kennemerland, Texel and Wieringen there must have been a large area of salt marshes and peat margins where a proportionally large number of people lived. These occurrences also allow us to conclude that many of the disappeared place names in areas such as *Texla* and *Wiron* could be designated as shires (also known in English as ‘gaue’), referring to administrative divisions of land. The latest archaeological analyses also show that several tidal inlets were already present in the coastal system of North Holland in the Iron Age, providing effective drainage for the many peat areas in the Noordkop. At the same time, these tidal inlets posed a risk of erosion due to the sea’s increasing ebb and flow, leading to significant coastal vulnerability.

3 Shires, primordial parishes, and settlement territories

The first written texts about North Holland since the Romans were authored by representatives of ecclesiastical authorities. At the time, these ecclesiastical bodies were closely related to the administrative, Frankish authority. The activities of the church and its administrative division provide insight into the primary settlement clusters within the province during the advent of Christianity. In the latter half of the 1st millennium, North Holland was divided into four official shires (administrative regions), which are comprehensively documented from an archaeological perspective, as detailed in chapter 3: *Kinhem* (Kennemerland), *Texla* (present-day Texel and surrounding area) and *Wiron* (present-day Wieringen, also with surrounding area). Regarding the fourth shire, *Nifterlake* (the Gooi- and Vecht area), our archaeological knowledge is limited, so this region is largely beyond the scope of this book. A final important area is the region around *Medemelacha* (present-day Medemblik), about which we know more archaeologically but which officially was not a real shire.

The first churches of North Holland were founded in *Kinhem* in the early 8th century, followed shortly afterwards by the construction of churches at *Texla* and *Wiron*, from which daughter churches were later established. The distribution of these churches nicely reflects the size of the original ecclesiastical parishes (primal parishes), and within them the main settlement territories. Church bodies played an important role in village formation and later presumably in the large-scale reclamation of the peat bogs.

4 The settlements

Within the shires, primary parishes and settlement territories encompassed the communities where people lived and thrived. The fifty most relevant archaeological excavations, both recent and older, are discussed in chapter 4. Among

these, the Kennemerland region features the most substantial amount of available information. The narrative that emerges from the data describes that in the 1st millennium, the core of economic existence was the virtually self-sufficient homestead house with a mixed farm. People lived in scattered or small clusters of cottages with outbuildings, built in places strategically chosen based on pragmatic considerations. Surpluses were presumably exchanged or sold in local markets, and the income generated allowed for the acquisition of wheel-thrown pottery, hand mills and other imports, especially from the German Rhineland. An area where we know from place names, certain historical sources, and sporadic archaeological finds to have hosted significant human habitation, yet has seen minimal excavation, is the extensive salt marsh and peat area between Kennemerland and Texel.

If the habitation periods of the fifty settlements are visualized in a diagram, a clear (almost) absolute habitation gap becomes evident between about 300/350 and 450/475 AD. An oval defence structure in *Castricum-Oosterbuurt*, unique for the Dutch coastal area, is so far the only indication of human presence around 400 AD. Determining whether and how the establishment of church foundations and the Frankish conquest of the western coastal region in the initial half of the 8th century influenced changes in settlement structure, landscape layout, and usage proves challenging due to the limitations of existing archaeological data. It remains unclear how the spatial liberation of the elevated arable lands, a characteristic of North (and South) Holland suggesting a degree of central organization, was achieved before the year 1000.

5 Farmhouses and barns

The core of the settlements consisted of homestead houses and outbuildings, which are discussed in chapter 5. The analysis of these mainly timber-built structures is possible due to the availability of new data from both past and recent research, for example at *Uitgeest*, *Bloemendaal*, *Heiloo* and *Den Burg* (Texel). This study of buildings, based on structures identified from ground features in the soil, also seems to point to the already mentioned habitation gap in terms of building tradition. Nevertheless, farm building from the first phase of the Early Middle Ages does seem to contain aspects that we are still familiar with from the Roman period. This may indicate that there was a small remaining population passing on this knowledge, at least in Kennemerland. The construction of residential stable houses from the 6th century onwards simultaneously points to a cultural influence from the Old Rhine area and the central Dutch river area. The result was a ‘melting pot’ of local, southern and, to a lesser extent, northern influences, resulting in one-, two- and three-aisle layouts of the stable houses. If the earliest architectural features from the period directly following the habitation gap suggests mainly a southern origin, they provide an indication that the origin of the new inhabitants of early medieval North Holland is from the central Netherlands.

6 Local, hand-formed pottery in the Roman period

Pottery is an important source of archaeological information for the entire 1st millennium. During the initial centuries of the era, hand-formed pottery

dominated, but for a long time it was considered scientifically inaccessible. Locally, pottery produced without a potter's wheel shows three cultural influences in North Holland. Ever since the Iron Age, we have known of a local pottery tradition in North Holland that has strong similarities with that of the northern Netherlands. Already in the centuries before the beginning of the era, pottery most resembles that of the present-day province of Friesland. At the start of the 1st millennium, a second area also appears to be of great influence: the regions of Groningen, northern Drenthe and northern Lower Saxony. The third cultural influence is Roman. Influence from Roman culture can be seen in certain types of hand-formed pots, even though this pottery itself is present only in limited amounts within the soil of North Holland. Additionally, the physical presence of Romans (notably at Velsen) is confined to a brief period in the early 1st century AD.

A significant conclusion from the study of the local, hand-formed pottery, which results in a comprehensive typology presented for the first time in chapter 6, is that this material occurs in a few places in the province until the 4th century AD, but dates no later than around 350 AD. The fact that this is followed by a period in which locally crafted pottery is almost completely absent provides further evidence for a sharp decline in population. The distinctive pottery of the mound area in the late 4th and 5th centuries, the so-called 'Anglo-Saxon pottery', is completely absent in North Holland.

7 Pottery in the Early Middle Ages

Unlike the local pottery from the first half of the 1st millennium, imported pots are dominant in the 5th and 6th centuries. The pottery used by the new inhabitants of North Holland, following the aforementioned habitation gap, was primarily crafted using a potter's wheel and thus were imported wares from the Rhineland. This production area seems to indicate a similar origin of the new arrivals from the period after the occupation gap as the building plans mentioned above. The discussion of the pots, jugs and bowls in chapter 7 allows us to date the arrival of the first newcomers fairly precisely, namely in the second half of the 5th century and presumably from 475 onwards. It is noteworthy but not surprising that this oldest turned pottery occurs mostly in the same locations as the youngest hand-formed pottery from the Roman period: in Kennemerland and on Texel.

Unlike the northern mound region, a native pottery tradition was absent in North Holland for a period of several hundred years. It is only during the 8th century that the picture changes again: slowly but surely, a new style of hand-formed pots emerges, rivalling the imported wares in terms of numbers. The transition from the Merovingian to Carolingian period seems to be an important turning point here, resulting in the emergence of a new, leading pot type, the 'globular pot'.

8 Jewellery, belts, and swords

Metal objects that were worn visibly on the body, such as brooches or fibulae, buckles, and hair needles, show how the inhabitants of North Holland presented themselves culturally during the Late Roman period and Early Middle Ages. These objects also offer clues about their connections with the surrounding ar-

reas. From the 6th to the 8th century, a greater understanding of the chronology and geographic distribution of these highly symbolic objects has emerged, partially due to the analysis of previously unknown collections of amateur detectorists. During that time, those who possessed and used these items were under the influence of two powerful cultural movements: from the southern regions, the Frankish culture, which drew inspiration from the legacy of Roman fashion and the subsequent rise of Christianity, and from the northern regions, the influence of Anglo-Saxon and Scandinavian cultures, characterised in part by non-Christian motifs. Under the influence of both currents, a separate 'North Sea culture' arose around the southern North Sea, within which the Dutch coastal area formed a smaller cultural area. Characteristic of this smaller cultural area are certain types of brooches that are also regularly found in North Holland.

By examining the newly collected material presented in chapter 8, it becomes increasingly evident that the northern influence included depictions of animal figures and human faces on certain metal objects, likely linked to the worship of the deity Wodan (in Scandinavia Odin). At the end of the 7th century and into the 8th century, such mythological representations gradually disappeared, and Christianity became the main inspirational factor. This transition is illustrated by the appearance of typical church symbols, such as the Latin or equal-armed cross.

9 Elite networks and kingdoms around the North Sea

Based on finds of precious gold objects, chapter 9 attempts to link administrative and political structures to historical information. The early written sources, which cover only a short period (late 7th and early 8th centuries), a limited area (central river area), and focus on the 'kings' Aldgisl and Radbod, are no longer taken as a primary starting point when reconstructing early medieval kingship. The valuable items exchanged as gifts between leaders and their followers provide a more useful perspective on the system of leadership, possession, and power relations. Within North Holland, based on gold coins and jewellery, a remarkable dichotomy appears to have existed in the 6th and 7th centuries. The southern part, the area of Kinhem and the area of Texla and Wiron formed two separate kingdoms in the 6th century, which at the end of that century began to align with different spheres of influence, with the southern network centred around the Rhine estuary and a 'northern' network centred around Westergo in Friesland. The original domain of the 'Frisian kings' was presumably not in the river area but around the centre on the Rhine estuary. In the late 6th century, their influence was extended to Kennemerland and, in the context of the power struggle between the Frankish groups (the Austrasian and Neustrian nobility), their economic and military influence in the area around Utrecht also became noticeable.

This remarkable division within early medieval North Holland can be directly attributed to the 'step-by-step' conquest by the Franks in the first half of the 8th century. Following the death of Radbod, the southern network (the Rhine estuary and Kennemerland) was first conquered around 720, and subsequently, the northern network (Texel, Wieringen and Friesland up to the Lauwers) around 734 in a follow-up offensive. The territories thus brought under Frankish control were, through royal grants to the

nobles Gerulf and Dirk I, the basis for the emergence of a centralised authority, which would eventually be called the county of Holland in the 13th century.

10 Dealing with the dead and burial rituals

In addition to the numerous questions that traditionally exist around the habitation gap in the 4th and 5th centuries AD, archaeologists have long been contemplating the treatment of the dead in the 1st millennium. This is particularly due to the absence or scarcity of human burials from both the Roman period and the Early Middle Ages in North Holland. A complete survey of human remains, presented in chapter 10, leads to two remarkable conclusions. First, until the 9th century, most people were not laid in a grave after death, but left in locations that are not yet identified, but were presumably outside of settlements. After the bodies were ‘defleshed’ by dogs or predators, parts of their bones were collected and used as ancestral objects within the settlement, and often eventually buried. This proved to be a persistent tradition that certainly continued locally into the 9th century. Fascinatingly, ancestral bones took on a different meaning in a Christian context, namely as sacred relics that are venerated to this day.

Secondly, larger burial grounds from the Early Middle Ages, akin to those found in South Holland, the Gooi and Friesland, are presently completely absent from the coastal area of North Holland. One explanation may be that, unlike habitations, they have not yet been found archaeologically and may lie under the sand of the Younger Dunes. Only at the end of the 1st millennium do we gradually see a transition from pre-Christian practices to Christian rituals, which coincides with the appearance of the first burial grounds (or cemeteries) around churches.

11 Language development

In chapter 11, we discuss language culture, referring to the spoken language, place names and personal names. The development of the spoken language in North Holland during the 1st millennium cannot be separated from the comings and goings of people. There are virtually no written sources in the local language from the Roman period or Early Middle Ages, yet many elements of these can be reconstructed based on later sources. The analysis of language remnants in areas elsewhere around the North Sea, with which cultural and linguistic contacts existed, also provides important information.

On this basis, the following picture can be drawn. In North Holland, a language that we refer to as Frisian developed from North Sea Germanic dialects in the 5th and 6th centuries. This language was spoken along the entire Dutch coast and was strongly related to Old English, North German, and southern Scandinavian dialects. From the south of the country, Frankish (also a Germanic but not a North Sea Germanic dialect) emerged during the Early Middle Ages, from which the eventual Dutch emerged. In the place names of North Holland, we often recognise remnants of old dialects, but they also offer insights into the ancient landscape there. In the oldest personal names, we often recognise elements that parents evidently deemed significant for their children, particularly positive personal qualities, such as strength and bravery, and occasionally even incorporating the names of weapons and resilient animals. The latter category can possibly be related to the ‘service animals’ of the god Wodan that we presumably

also see on metal objects in the aforementioned imagery, such as the wolf and the raven.

12 Pre-Christian gods

It is assumed that many actions of people in the 1st millennium had no direct practical or economic purpose but had to do with the worship of gods or other forms of ritual action. We know quite a lot about the religious world in the first centuries of the era in North Holland based on archaeological sources, in the form of ritual deposition. This involves presumably sacrificing objects in pools, pits, and wells. Written sources from this period are almost non-existent, and general descriptions of the religious world as we know it from the works of Tacitus, for example, prove difficult to reconcile with archaeology. From the Early Middle Ages, preceding or concurrent with the onset of first Christianisation, we have a small number of written sources regarding the world of faith, and much less archaeological evidence comes to light in chapter 12. By clerics who stayed in Frisia, mention is made of several ‘pagan’ customs that people found reprehensible and abhorrent and that had to be banished at all times, such as the worship of ancestors and gods. Among the few Germanic gods specifically mentioned in these sources are Wodan and Donar, whom we also know thanks to our weekday names (in Dutch: woensdag and donderdag, in English Wednesday and Thursday).

A new and relatively underutilized source of information within Dutch archaeology on the worship of Wodan particularly is the analysis of mythological representations on metal finds. This focuses on a bearded male face among animals (mostly bird heads, but sometimes abstracted quadrupeds). For the meaning of these figures, we draw on a source that at first sight seems a bit far-fetched, namely the late medieval Icelandic *Edda*. This work turns out in parts to provide a plausible explanation for the images, not only for Scandinavia but certainly also for other areas around the North Sea that were also culturally strongly oriented towards the northern world.

13 Christianisation: ‘pagans’ become Christians.

As the Franks progressively extended their dominance over the coastal region from the south, the introduction of Christianity took place in North Holland, a process described in chapter 13. The first missionaries who arrived in the Dutch coastal area towards the end of the 7th century, and particularly during the 8th century, encountered a local population that practiced the worship of multiple ‘pagan’ deities, actions that conflicted with the missionaries’ beliefs. This population also engaged in a variety of distinct rituals associated with these practices. The Frankish rulers strongly supported the missionary work. With the foundation of the first churches, a three-stage process took effect to convert the population from paganism to Christianity. In the first stage, ritualistic practices, such as sacrifices and maintaining holy places, were banned. Then, in the second phase, the construction of churches enabled regular church attendance for the entire population. Finally, in the third phase, converts were guided to integrate the principles of Christianity into their entire mindset and emotions.

Partially due to disruptions caused by the Viking presence in the 9th century, this entire process unfolded in an unruly manner. Not only did non-Christian practices

endure, numerous variants of the true Christian creed, considered as ‘heresy’, also persisted for a long time. Not until the 11th century were there enough churches to enforce church attendance, while the Christianisation of the internal behaviour of the population, after a slow start in the 8th and 9th centuries, did not begin to take off in earnest until the 10th century. Thus, a substantial and complete transition from paganism to Christianity did not actually take place until the 1st millennium drew to a close.

14 Synthesis: what do we know now?

The Malta Convention includes the obligation to carry out archaeological research in construction activities. The concluding synthesis of ‘North Holland in the 1st millennium’ is primarily intended as an aid to this. The newly acquired insights can serve as a starting point for research relating to North Holland in the Roman period and Early Middle Ages. Upon reading the various chapters, it should be evident that we have acquired a significantly deeper understanding of many fundamental subjects. However, it’s also apparent that certain areas offer opportunities for additional investigation, through archaeological excavation, and analysis of history, linguistics, and natural sciences. As formulated in chapter 14, the following themes deserve more attention in this respect, whether or not linked to research in specific parts of North Holland:

- ▶ The landscape of the northern half of North Holland and the reclamation of the edges of the peat areas, from the Late Iron Age and Roman period onwards.
- ▶ The depopulation of North Holland from the 3rd century AD and indications in local pottery development for this depopulation.
- ▶ The significance of the oval defence wall and moat from the mid-4th century AD in Castricum.
- ▶ The cultural background and related origin of the ‘newcomers’ in the 5th century AD.
- ▶ The distribution of gold, and elite networks and power centres within North Holland.
- ▶ Evidence of the worship of native gods, including Wodan, in the form of unique deposits and images on metal finds.
- ▶ The Frankish conquest in the 8th century and the cultural and especially organisational changes associated with it (including in relation to the layout of the cultural landscape).
- ▶ The origins of Medemblik and the construction of the Texel-Den Burg castle in the 8th century, in the context of Frankish occupation.
- ▶ The burial rituals during the Roman period and Early Middle Ages, and the tracing of burial sites from both periods under the shifting dune sands.
- ▶ The chronology and phasing of the Christianisation of society from the 8th century onwards.
- ▶ The nature of the power and governance of Danish Viking leaders in the mid-9th century when they were given the area of North Holland on ‘loan’ from the Frankish king to protect against other Vikings.
- ▶ The possible link between the large-scale shifting of the ancient dune landscape and large-scale reclamation of the peatlands. ◀

< vorige pagina

Er bestond in het vroegmiddeleeuwse Frisia een voorkeur voor martiale eigenschappen. Dapperheid, moed en kracht stonden hoog aangeschreven. Wapens en strijd hadden een haast magische betekenis (illustratie F. Marschall).

1

Inleiding: Noord-Holland in het 1e millennium

Rob van Eerden en Johan Nicolay

1.1 In de voetsporen van Hilde

In 1995 werd tijdens een opgraving in Castricum, in de huidige wijk Oosterbuurt, het skelet gevonden van een jonge vrouw. Ze had een niet geheelde armbreuk, was op haar buik in een greppel gelegd, en droeg rond haar nek een ketting van kralen gevuld met goudfolie (fig. 1.1).¹ Uit een datering van de skeletresten met de 14C-methode blijkt dat de vrouw in de 4e eeuw moet hebben geleefd, in een periode waarin de grens van het laat-Romeinse Rijk in West-Europa onder druk stond en in Noord-Holland nog maar beperkt mensen woonden.² Een bijzondere uitkomst van isotopenonderzoek naar de genoemde vrouw is dat met zekerheid kan worden gezegd dat ze buiten Nederland is geboren, vermoedelijk in het gebied dat we nu de Harz in Duitsland noemen.³

Dit skelet is opmerkelijk. Niet alleen werden er in Noord-Holland tussen de Midden-Bronstijd en Volle Middeleeuwen (een periode van bijna 2500 jaar) voor zover archeologisch bekend nauwelijks overleden mensen begraven, maar ook is er lang gedacht dat het gehele Nederlandse kustgebied tussen pakweg 250 en 500 leeg of hooguit schaars bevolkt was. Hoe duiden we deze 4e-eeuwse dame, van wie een gezichtsreconstructie is gemaakt (fig. 1.2) en die we tegenwoordig 'Hilde' noemen?⁴ Wie was zij, waar kwam ze vandaan, hoe zag haar wereld eruit en hoe kwam ze aan haar einde?

fig. 1.1 Een reconstructie van Hilde, zoals ze in de 4e eeuw op haar buik was begraven ter plekke van het huidige Castricum. Om haar nek draagt Hilde een kralensnoer (foto Huis van Hilde, Castricum).

fig. 1.2 (onder) Reconstructie van Hilde, zoals ze in Archeologiemuseum Huis van Hilde in Castricum te zien is. De kleding die zij draagt is geïnspireerd op kleding uit de periode waarin zij leefde en waarvan textielresten zijn gevonden (foto Huis van Hilde, Castricum).

1 Hagers & Sier 1996, 87, fig. 43 (spoor 148).
 2 Voor de 14C-datering, zie Altena & Kootker 2010, 17-19.
 3 Altena & Kootker 2010, 12-16.
 4 Zie Dekkers et al. 2006.

Hilde, als symbool voor de grotendeels onbekende eeuwen rond het midden van het 1e millennium van onze jaartelling, is een inspirerend mysterie. Het archeologiemuseum van de provincie Noord-Holland in Castricum, met de naam ‘Huis van Hilde’, werd naar haar vernoemd. Reden te meer om extra aandacht te schenken aan de illustere periode waarin zij leefde en aan de hierop volgende eeuwen van ingrijpende veranderingen, op sociaal, politiek en religieus gebied. In dit boek staat de overgangperiode tussen de Romeinse tijd en de Middeleeuwen centraal, ofwel de periode tussen circa 300 en 800 n.Chr. Geografisch gezien richt het boek zich met name op de ‘oude kerngebieden’ van vroegmiddeleeuws Noord-Holland, namelijk Kennemerland (*Kinhem*), Texel (*Texla*), Wieringen (*Wiron*), en het gebied rond Medemblik waarvan de oorspronkelijke naam onbekend is (fig. 1.3).

fig. 1.3 De ligging van bewoningsclusters (kerngewesten) binnen het Nederlandse en aangrenzende Duitse kustgebied, inclusief het westelijke deel van het Nederlandse rivierengebied. Volgens de *Lex Frisionum* strekte vroegmiddeleeuws Frisia zich uit tussen twee waterwegen: de Sincfal ter plekke van de Nederlands-Belgische grens in het zuiden, en de Wezer in het oosten. De kerngewesten binnen Noord-Holland zijn Kennemerland (*Kinhem*), Texel (*Texla*), Wieringen (*Wiron*) en Medemblik (vroegmiddeleeuwse naam onbekend) (kaart J. de Koning; bewerkt door J.A.W. Nicolay).

Juist in dit inleidende hoofdstuk komen allerlei termen aan bod die van oudsher een etnische lading hebben, zoals ‘Germanen’, ‘Friezen’ en ‘Franken’. Om aan te geven dat wij deze termen met name in geografische of politieke zin toepassen (‘woongebied van historisch overgeleverde Germanen of Friezen’, of ‘machtsgebied van het Frankische Rijk’), wordt de eerste vermelding consequent tussen aanhalingstekens geplaatst. Als de namen tevens een culturele betekenis hebben, leggen we dat ook uit. Soms zijn regio’s namelijk genoemd naar de daar wonende mensen die in een bepaalde periode kennelijk bepaalde culturele eigenschappen met elkaar deelden: ze spraken een bepaalde taal of een bepaald dialect, ze bouwden huizen op een bepaalde wijze en ze maakten bijvoorbeeld hun potten zodanig dat ‘buitenstaanders’ deze mensen als groep herkenden.

1.2 Archeologie als voornaamste bron

Het 1e millennium is een fascinerende en tegelijk deels nog steeds ‘mistige’ periode in onze geschiedenis. In dit boek wordt zoveel mogelijk kennis over de geschiedenis van Noord-Holland in de 4e tot 8e eeuw bijeengebracht en wordt geprobeerd een duiding te geven van de cultureel-religieuze identiteit van de provincie. Er wordt in deze eeuwen, in heel Europa, maar zeker in ons kustgebied, een aantal belangrijke culturele-religieuze ‘kaarten geschud’, waarbij de ondergang van het ‘Romeinse’ Rijk, de ontwikkeling van ‘Germaanse’, pre-christelijke groepen en de komst van de christelijke ‘Franken’ de belangrijkste krachten zijn.

De archeologie is voor onze kennis in deze eeuwen verreweg de belangrijkste informatiebron, vooral vanwege de weinige geschreven bronnen die specifiek op Noord-Holland betrekking hebben. Na de verrassend gedetailleerde en unieke beschrijving van de strijd rond fort Flevum (Velsen) in 28 n.Chr., door de Romein Tacitus in zijn *Germania*, moeten we pakweg 600 jaar wachten op een klein aantal korte, veelal cryptische teksten en aanduidingen in verslagen en levensbeschrijvingen. Meestal hebben deze teksten betrekking op zendelingen, zoals Willibrordus en Bonifatius, opgetekend door auteurs als Liudger, Beda, Willibald en Alcuinus.⁵ Het gaat dan vaak om de namen van plaatsen waar kerkelijke instellingen hoeses en gronden in bezit hadden, of om korte vermeldingen van strijd en veroveringen. Ook is er een aantal korte, lastig te duiden aanwijzingen over de (verboden) religieuze praktijken van de inheemse bevolking.⁶

Hoe men leefde, hoe het landschap was ingericht, welke rituele plaatsen en rituele gebruiken men kende, hoe de huizen eruitzagen, hoe handel werd gedreven, hoe gezond de mensen waren, welke vormen van landbouw en veeteelt ze bedreven, welke sieraden en andere kunst ze droegen en kenden: we moeten hiervoor met name bij de archeologie te rade gaan. De nadruk van dit boek ligt daarom op de kennis die de archeologie biedt. Daarbij betrekken we bij het onderzoek zoveel mogelijk informatie uit andere wetenschappelijke disciplines, zoals vroege geschiedenis, taalkunde en geologie.

Het bewoningsshiaat

Een probleem voor een goed begrip van het 1e millennium in het gehele Nederlandse kustgebied is dat de ontwikkelingen plaatsvinden in een tijd waarin geschreven bronnen vrijwel geheel ontbreken. Ook de archeologie lijkt ons enkele eeuwen vrijwel in de steek te laten: de periode tussen het verval van het West-Romeinse Rijk, vanaf het midden van de 3e eeuw, en de kerstening van Noordwest-Europa, vanaf de eerste helft van de 8e eeuw. De Romeinse bronnen noemen al *Frisii* (‘Friezen’) in onze contreien, en ook de christelijke missionarissen vanaf de 8e eeuw hebben het over Friezen in het kustgebied – met ‘Frisia’ als benaming voor het gebied waar ze wonen. De Friezen in de Romeinse tijd noemen we tegenwoordig ook wel de ‘Oude Friezen’, omdat de ‘Nieuwe Friezen’ uit de Vroege Middeleeuwen hooguit ten dele afstammen van hun historische naamgenoten.⁷

⁵ Zie onder andere Halbertsma 2000, 61-96; Looijenga et al. 2017; Koene et al. 2003, 59-67.

⁶ Mostert 1999, 22-27.

⁷ Zie Bazelmans 2000; 2009

Het lijkt erop dat de geleidelijke instorting van het Romeinse Rijk niet alleen binnen de rijksgrenzen, maar ook binnen inheemse, Germaanse groepen noordelijk van de Rijn veel onrust heeft veroorzaakt. Het is waarschijnlijk niet toevallig dat er in de nadagen van het Romeinse Rijk een ‘gat’ zit in de periode van bewoning van flinke delen van het kustgebied, specifiek gedurende de 4e eeuw (Noord-Nederland) en de 5e eeuw (West-Nederland).⁸ Dit veronderstelde ‘bewoningshiaat’ is wetenschappelijk gezien bijzonder interessant, omdat het de weerslag vormt van ingrijpende veranderingen die verspreid over Europa aan de basis staan van de vorming van onze huidige staten en koninkrijken. Veelzeggend is dat veel vroegmiddeleeuwse stamnamen, die teruggaan tot de 5e eeuw, als land- of regionamen nog steeds voortleven: Friesland (Friezen), Frankrijk (Franken), Engeland (‘Angelen’) en bijvoorbeeld Nedersaksen (‘Saksen’).

Overigens is het begrip ‘(dis-)continuïteit’ altijd betrekkelijk, want het hangt maar af van de geografische schaal die gehanteerd wordt. In een mondiaal gezien piepklein gebied als een Nederlandse provincie is er sprake van een breuk in de bewoning, op een moment dat daar voor ons land als geheel helemaal geen sprake van hoeft te zijn. Zo kan het komen dat voor Noord-Holland zowel de stamnaam (Friezen) als diverse (pre-)Romeinse plaats- en waternamen (onder andere Heiloo: ‘heilig bos’) van generatie op generatie zijn overgeleverd, terwijl er binnen de huidige provinciegrenzen gedurende een groot deel van de 5e eeuw niet of nauwelijks mensen aanwezig waren.

Nieuwe informatie

Onze kennis van Noord-Holland in de eerste eeuwen van de jaartelling (de Romeinse tijd), en zeker ook de beeldvorming over deze periode, is door nieuw archeologisch onderzoek de afgelopen decennia sterk vergroot. Dit geldt met name voor Kennemerland en Texel. Opmerkelijk daarbij is dat vooral studies die in opdracht van de provincie Noord-Holland zijn uitgevoerd, in de vorm van relatief grootschalige opgravingen of de uitwerking van oude, ook grootschalige opgravingen, veel nieuwe informatie hebben opgeleverd.⁹ De ‘Malta’-plichtige archeologie, daarentegen, is doorgaans kleinschalig en daardoor minder informatief. De vindplaats Langedijk-De Druppels is hierop een positieve uitzondering, evenals het (ietwat verlaat) uitkomen van de publicatie over het grootschalige onderzoek Beverwijk/Heemskerk-Broekpolder.¹⁰ Ook enkele vrij recente opgravingen, zoals Uitgeest-Waldijk en Uitgeest-Benes, waarbij in opdracht van de provincie feitelijk ‘afgeschreven vindplaatsen’ werden opgegraven, hebben voor ons beeld van de inheems-Romeinse bevolking veel nieuwe inzichten opgeleverd.¹¹

Voor de periode die daarop volgt, is de kenniswinst mogelijk nog pregnanter. Recente vroegmiddeleeuwse opgravingen bij Bloemendaal (Groot-Olmen, in opdracht van de provincie; fig. 1.4) en Heiloo (Zuiderloo, in opdracht van de gemeente) hebben cruciale nieuwe informatie opgeleverd, die genoeg aanleiding geven voor een herziening van ons beeld van de Merovingische en Karolingische periodes.¹² Van even grote betekenis voor het huidige beeld van de (Laat-)Romeinse tijd en de Vroege Middeleeuwen zijn de recente publicaties over oud, lange tijd ongepubliceerd onderzoek, zoals Uitgeest-Dorregeest en Texel-Den Burg, evenals een her-bestudering van het inheemse

⁸ Nieuwhof 2011; 2016 (Noord-Nederland); Dijkstra & De Koning 2017 (West-Nederland).

⁹ Voor een weerslag van dit onderzoek, zie de archeologische kronieken van de provincie Noord-Holland (<https://collectie.huisvanhilde.nl/kroniek.aspx>).

¹⁰ Zandboer 2012 (Langedijk); Therkorn et al. 2009 (Beverwijk/Heemskerk).

¹¹ De Koning & Salomons 2019.

¹² De Koning 2015 (Bloemendaal); Dijkstra in voorbereiding.

fig. 1.4 Sfeerfoto van het archeologisch onderzoek in de duinen van Groot Olmen, bij Bloemendaal, waar enkele verspreid gelegen woonerven uit de Merovingische en Karolingische periode zijn blootgelegd. Op de foto zijn de wand- en paalsporen zichtbaar van een goed geconserveerde huisplattegrond uit de 6e eeuw (foto J. de Koning, Hollandia).

aardewerk van Castricum-Oosterbuurt.¹³ Deze drie ‘sleutelsites’, waar een geringe rest-bewoning in de 4e en mogelijk ook een deel van de 5e eeuw wordt (of: werd) verondersteld, hebben met name ons archeologisch zicht op het weerbarstige midden van het 1e millennium vergroot.

Noord-Holland in een breder geografisch verband

De sociaal-politieke, culturele en ook religieuze ontwikkelingen binnen Noord-Holland worden in deze synthese bij uitstek in een breder geografisch verband onderzocht. Noord-Holland heeft uiteraard nooit ‘los’ gefunctioneerd van de omliggende regio’s en vrijwel alle ontwikkelingen in de provincie zijn het gevolg van of hebben gevolgen voor omliggende gebieden. De afgelopen decennia is er vanzelfsprekend ook in andere provincies veel nieuw materiaal opgegraven, is oud onderzoek gepubliceerd en zijn er syntheses gemaakt die de duiding van de Noord-Hollandse archeologie voeden.

¹³ De Koning 2016; Woltering 2017, Diederik 2020.

In Zuid-Holland is het onderzoek naar de monding van de Oude Rijn in de Vroege Middeleeuwen van groot belang.¹⁴ In Friesland en Groningen heeft nieuw onderzoek naar terpen en wierden, en naar de materiaalcultuur en rituele gebruiken, veel informatie opgeleverd over de Romeinse tijd en de Vroege Middeleeuwen.¹⁵ Daarnaast is er een nieuw, veel helderder beeld ontstaan van Germaanse elitenetwerken in de kustgebieden rond de Noordzee en hun interactie met zowel de Frankische wereld in het zuiden als de Scandinavische wereld in het noorden.¹⁶ Dankzij dit nieuwe onderzoek kunnen klassieke historisch-archeologische opvattingen over Friese identiteit, maar ook de traditionele ideeën over enkele Friese koningen die in geschreven bronnen de revue passeren, worden herzien.

Raakvlakken met andere wetenschappen

De archeologie is traditioneel een wetenschap die sterk op zichzelf gericht kan zijn. Het blootleggen van vindplaatsen, het inventariseren van grondsporen, het verzamelen van vondsten en het daarover rapporteren wordt echter steeds meer verrijkt door analysemethodieken, die de zeggingskracht van vindplaatsen en collecties vergroten. Ook DNA- en isotopenonderzoek wordt steeds belangrijker. Echter, raakvlakken met andere wetenschappen, zoals historisch onderzoek, taal- en plaatsnaamkunde alsook antropologie en kennis van mythologie zijn dikwijls nog een betrekkelijk onontgonnen terrein. Zo'n interdisciplinaire aanpak levert een steeds gedetailleerder en ook publieksvriendelijker beeld op van ons verleden.

In dit boek wordt geprobeerd op gestructureerde wijze de geschiedenis van Noord-Holland 'op te bouwen', door in elk hoofdstuk nieuwe ingrediënten uit de archeologie en ook uit andere disciplines toe te voegen aan het totale verhaal, waardoor stap voor stap conclusies uit feitelijke, goed onderzochte bestanddelen zijn te trekken. Op basis hiervan zal uiteindelijk ook een poging worden gedaan om uitspraken te doen over zaken waar we minder hard bewijs voor hebben, maar die juist een aansprekende inkijk geven in de gedachten en gevoelens van de mensen die in dit boek centraal staan. Het gaat bij dit laatste met name om de duiding van de spirituele cultuur in Noord-Holland, als onderdeel van het gehele Noordzeegebied, en de confrontatie met de grote kracht die het 'Avondland' uiteindelijk geheel in zijn greep zou krijgen: het christendom.

Behoeft aan synthese

Er zijn goede redenen om op dit moment een nieuwe synthese over de Noord-Hollandse archeologie in het 1e millennium te maken, juist omdat al enige tijd geen overkoepelend onderzoek naar Noord-Holland in de 4e-8e eeuw is uitgevoerd en ook omdat interdisciplinariteit steeds meer kansen biedt. Dit betekent dat in de wetenschap en zeker ook voor het brede publiek een algemeen, adequaat beeld van deze belangrijke periode ontbreekt. Als meest recente pogingen tot synthese geldt het artikel 'De betekenis van Noord-Holland binnen vroegmiddeleeuws Frisia' van De Koning (2012), het artikel 'Holland in het eerste millennium' van Bazelmans, Dijkstra en De Koning, in het boek *De geschiedenis van Holland* (2001) en in zekere zin, wat langer geleden, het artikel

¹⁴ Voor een overzicht, zie Dijkstra 2011.

¹⁵ Zie recentelijk onder andere Nieuwhof et al. 2018.

¹⁶ Nicolay 2014.

van Besteman met de titel 'North Holland AD 400-1200: turning tide or tide turned?' (1990). Sinds het verschijnen van deze artikelen is er veel nieuwe kennis over de archeologie van Noord-Holland in het 1e millennium bijgekomen, kennis die in dit boek bijeen wordt gebracht. Het eindresultaat laat zien dat veel van de oude inzichten aan herziening toe zijn, zoals in het afsluitende hoofdstuk uitvoerig wordt belicht.

Zoals gezegd is er veel nieuwe informatie over Kennemerland en Texel, en met name geologisch gezien ook over het tussenliggende gebied (de regio grofweg tussen Alkmaar en Texel). De komende decennia zal er wat betreft de Vroege Middeleeuwen meer wetenschappelijke aandacht moeten komen voor een andere regio in de provincie, waar oud onderzoek opnieuw bestudeerd en met nieuwe gegevens aangevuld dient te worden. Het gaat om de Gooi- en Vechtstreek, ingesloten tussen het centrale rivierengebied en de voormalige Zuiderzee. Hier schort het aan archeologische informatie die ons in staat stelt om de oude gouw *Nifferlake*, maar feitelijk de gehele vroegmiddeleeuwse Zuiderzeekust, met de vroegmiddeleeuwse handelsplaats Muiden, als volwaardig onderdeel van vroegmiddeleeuws Frisia mee te nemen in een synthetiserende studie zoals deze.

1.3 Gekozen perspectieven: inheems en geografisch-politiek
Ondanks de beschikbaarheid van enkele historische bronnen waarin plaatsen en gebeurtenissen binnen het grondgebied van Noord-Holland genoemd worden, is het 1e millennium voor dit gebied vooral als een 'prehistorische' periode te beschouwen. Dit betekent dat we in de vorm van schriftelijke bronnen slecht geïnformeerd zijn over individuele personen of over grotere sociale, politieke en religieuze groepen waartoe ze behoorden. Als we het in dit boek over deze personen of groepen hebben, is het daarom onmogelijk in traditionele, etnische termen te spreken. In plaats daarvan wordt geprobeerd in meer objectieve termen te spreken, waarbij twee perspectieven zijn gekozen: een inheems perspectief en een interregionaal, geografisch-politiek/cultureel perspectief. Het eerste perspectief is op de rurale bevolking binnen het huidige Noord-Holland gericht, het tweede perspectief op de omliggende gebieden waarmee op verschillende vlakken relaties bestonden.

Een inheems perspectief

Het 1e millennium is in onze provincie geen periode waarin pracht en praal centraal staat. De samenlevingen waarover deze synthese handelt, kenden een bescheiden sociaal-politieke structuur, waarin de bouwkunst, literatuur, politieke en militaire organisatie en bezit van luxegoederen maar een bescheiden plaats innamen, zeker als we een vergelijking maken met tijdgenoten in bijvoorbeeld het Middellandse Zeegebied.¹⁷ De geschreven bronnen die we tot onze beschikking hebben uit deze periode zijn veelal afkomstig uit dergelijke 'ontwikkelde' contreien, waar de Romeinen en later de christelijke Franken de macht uitoefenden. Hun teksten zijn in het algemeen dan ook weinig lovend, respectvol of positief over de 'barbaren' in het Noorden, en dat bepaalt in feite ook het beeld dat wij heden ten dage zelf hebben van onze voorouders in het 1e millen-

¹⁷ Een goede algemene beschrijving van de samenlevingen tussen Rijn en Weser in de eerste eeuwen van het millennium qua maatschappelijke structuur, taal, middelen van bestaan, enz. wordt gegeven door Hiddink (1999).

nium.¹⁸ Om dit beeld te kunnen herzien, staat in dit boek juist het inheemse perspectief centraal: dat van de mensen die doorgaans met eenvoudige middelen leefden in het kustlandschap van Noordwest-Europa en die in de geschiedenisboeken veelal over het hoofd worden gezien.

In deze geschiedenisboeken, ook in ons onderwijssysteem, zijn het doorgaans de ‘ontwikkelden’, de ‘geletterden’ en ook de ‘winnaars’ die de aandacht en het respect van cultuurkenners opeisen. Het verhaal over de noordelijke tegenhanger, de inheemse en schriftloze Germaanse bevolking, is vrijwel uitsluitend te reconstrueren op basis van het bodemarchief, mede doordat de genoemde ‘superieuren’ verreweg de meeste sporen van de inheemse cultuur hebben uitgewist en de herinnering eraan in hoge mate teniet hebben gedaan.¹⁹ Dat heeft tot dusverre geresulteerd in een scheef beeld en daarmee in een soort geschiedvervalsing. Dit boek probeert dat enigszins recht te trekken door nieuwe informatie aan te voeren en bestaande kennis te combineren, zodat ook de inheemse bevolking een prominente positie krijgt in de geschiedschrijving. We zijn ons tegenwoordig beter bewust van het feit dat onze geschiedenis vooral door de ‘winnaars’ is geschreven, zoals bijvoorbeeld ook voor Holland in de 17e eeuw het geval is.²⁰ Voor die periode proberen we het succes van de Hollandse handel en rijkdom niet meer volledig centraal te stellen, maar ook de ‘gewone’ mensen aan bod te laten komen. Ons beeld wordt niet meer uitsluitend bepaald door steenrijke kooplieden, regenten en koningen, of door componisten, architecten, filosofen en kunstenaars (de ‘elite’). Ook de verhalen van horigen, arme, oude en zieke mensen, vrouwen en kinderen, matrozen, handwerkslieden, boeren, wezen en bedelaars mogen en moeten verteld worden. Categorieën mensen die er in de geschiedschrijving lange tijd maar bekaaid vanaf kwamen. We hebben ook meer oog voor de prijs die voor het succes van de Hollandse handel betaald werd door arme mensen in eigen land en door de bevolkingen in gekoloniseerde gebieden. Het streven naar ‘inclusiviteit’ in de geschiedschrijving en museale presentaties kunnen we doortrekken naar de bevolking in Noord-Holland in de Romeinse tijd en Vroege Middeleeuwen. Ook al was hun levenswijze eenvoudiger, schriftloos en bescheiden qua materiële rijkdom, hun verhaal vormt een kernelement in onze vroege geschiedschrijving.

Al vanaf het begin van het 1e millennium wordt de geschiedenis van Noord-Holland vooral bepaald door de inheemse bevolking, door de Romeinen als ‘Germanen’ aangeduid. Tussen 14 v.Chr. en 47 n.Chr. werd Romeinse aanwezigheid in onze provincie aan den lijve ondervonden tijdens enkele pogingen van deze supermacht om het gebied tussen Rijn en Elbe binnen het keizerrijk te krijgen. We moeten de invloed van de Romeinen in onze regio echter relativeren, zo blijkt steeds meer uit archeologisch onderzoek.²¹ Zeker nadat de Oude Rijn als noordgrens van het Romeinse Rijk was ingericht. Van de Romeinse invloed wordt op het gebied van huizenbouw, aardewerk, landschappelijke indeling, veefokkerij en sieraden feitelijk maar weinig terug-

18 Zie onder andere Lendering & Bosman (2010), hoofdstuk 1: ‘Vooroordelen’ en meer recent Ludowici 2019.

19 Tot deze conclusie kwam Blok al in zijn nog steeds actuele boek *De Franken* uit 1974 (vooral p. 64).

20 Alleen al de titel van het in 2017 uitgekomen boek *Een meelijwekkend volk: Vreemden over Friezen van de oudheid tot de kerstening* (Looijenga et al. 2017) toont aan dat het beeld dat uit oude geschreven bronnen naar voren komt bepaald niet positief is over de bewoners van het Nederlandse kustgebied.

21 Meffert (1998) toont aan dat de inheemse bevolking in het Oer-IJ-gebied in de eerste eeuwen van de jaartelling vrijwel geheel zelfvoorzienend was. Economisch, sociaal en maatschappelijk bestond er nauwelijks interactie met het Romeinse Rijk en qua leefwijze voer men een eigen, ongewijzigde en koers.

gevonden.²² Mogelijk stond de Romeinse cultuur te ver af van de eigen cultuur van de inheemse bevolking om de lokale bevolking te inspireren of (blijvend) op nieuwe ideeën te brengen. In elk geval werd die cultuur slechts zeer selectief en dan vaak op een geheel ‘eigen’ wijze overgenomen.²³ Van de exacte aard en omvang van handel tussen de Romeinen en Friezen weten we feitelijk niet veel. De materiële cultuur gedurende de eerste eeuwen na Christus is overwegend als inheems te beschouwen.

Deze situatie blijft grotendeels gelijk wanneer de macht binnen het voormalige Romeinse Rijk door het Merovingische en later het Karolingische koningsgeslacht is overgenomen. Nog steeds werden huizen in een inheemse traditie gebouwd, werd lokaal aardewerk geproduceerd en werden sieraden in een eigen, regionale sierstijl uitgevoerd. Een belangrijk verschil met de voorgaande periode is echter dat er zeker in de Merovingische periode met name draaischijfaardewerk uit het Frankische Rijk werd gebruikt, naast het (weinig) handgemaakte, inheemse aardewerk. Tegelijk waren Frankische mantelspelden, gordels en wapens erg geliefd, misschien ook omdat er culturele verwantschappen waren tussen deze Franken en de Friezen in Noord-Holland. Pas met de stapsgewijze verovering van Noord-Holland door de Franken werd de inheemse bevolking voor het eerst opgenomen in een complexere politieke structuur, wat ook op cultureel en religieus gebied tot grote veranderingen leidde.

Als we ons in dit boek richten op de inheemse cultuur, met wat voor samenleving hebben we dan te maken? De Germaanse bevolkingsgroepen in Noordwest-Europa hadden gedurende het 1e millennium in grote lijnen een aantal gemeenschappelijke kenmerken:²⁴

- ▶ De economie was vooral gebaseerd op de landbouw, met een nadruk op de veeteelt.
- ▶ Een (duurzame) politieke of administratieve orde was afwezig of beperkte zich tot regionale of grotere koninkrijken die nog geen vaste territoriale eenheden vormden.
- ▶ Er was geen of nauwelijks gebruik van het schrift en er was geen, of op zijn vroegst pas vanaf de Karolingische periode, sprake van een geldeconomie.
- ▶ Schriftelijke uitingen bleven beperkt tot enkele korte inscripties in ‘runen’.²⁵
- ▶ Men leefde in los van elkaar staande boerderijen (geen dorpen), waarin de (uitgebreide) familie de belangrijkste sociale eenheid was. Pas vanaf de Karolingische periode werden handelsplaatsen van enige omvang gesticht.
- ▶ Men kende een religie van meerdere goden, waarbinnen ook natuurkrachten, magische objecten en plaatsen, bossen of heiligdommen in de openlucht, offergaven en voorouderverering een rol speelden. De namen van diverse goden zijn in onze moderne namen van de wekdagen opgenomen.
- ▶ Er was een voorkeur voor martiale eigenschappen. Strijdlustigheid, dapperheid, moed en kracht stonden hoog aangeschreven. Wapens en strijd hadden een haast magische betekenis.
- ▶ Men sprak aan elkaar verwante, Germaanse dialecten.
- ▶ Er was een systeem van (niet erfelijke) leiders en volgelingen, dat in stand bleef door trouw te betonen in de strijd, door het aangaan van huwelijksrelaties en door het uitwisselen van waardevolle geschenken.

22 Zie Bosman 2015, 12-17; De Koning & Van Eerden 2018.

23 Zie Nieuwhof 2020.

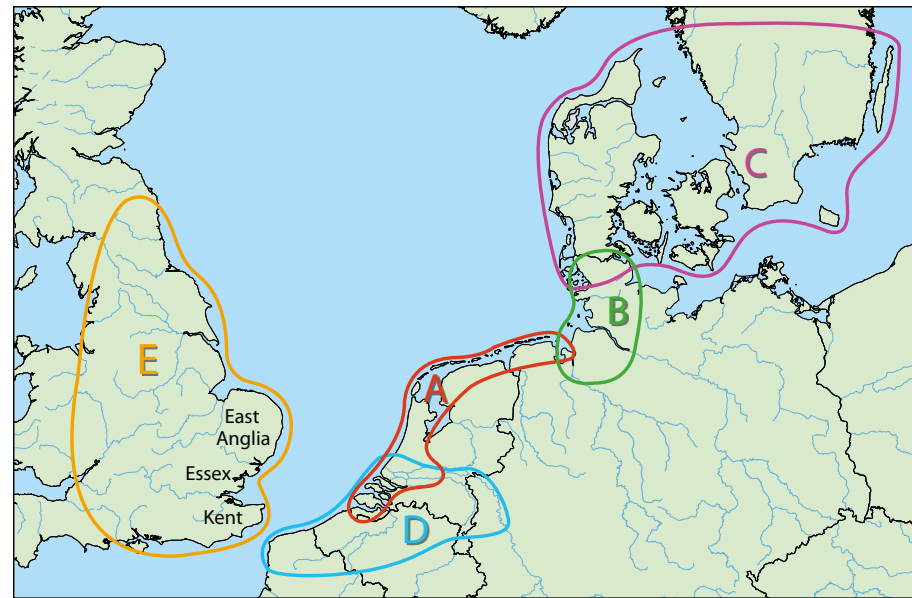
24 Zie onder andere Hiddink 1999; Janson 2013; voor de Germanen in algemene zin, zie Todd 1992.

25 In Noord-Holland zijn tot heden nog geen runeninscripties gevonden.

Een geografisch-politiek perspectief

De keuze voor een inheems perspectief betekent niet dat we de bewoners van Noord-Holland gedurende het 1e millennium zien als mensen die binnen hun rurale gemeenschappen in isolement leefden. Vooral uit de vormontwikkeling van het aardewerk, de huizenbouw en het metaalwerk blijkt dat er door de tijd heen in wisselende mate relaties met omliggende gebieden bestonden. Deze relaties reikten tot het Noord-Nederlandse terpengebied en het Scandinavische gebied en verder noordelijk, tot het laat-Romeinse en Frankische gebied in het zuiden, en tot Angelsaksisch Engeland in het westen (fig. 1.5). Als in dit boek naar deze gebieden wordt verwezen, wordt dat zoveel mogelijk in objectieve, geografisch-politieke termen gedaan. Onduidelijk is namelijk hoe de bewoners van deze gebieden etnisch met elkaar samenhangen, zeker in een periode die door discontinuïteit in bewoning, migraties en de vorming van nieuwe stamverbanden (bijvoorbeeld die van de Franken) en daaruit voortvloeiende koninkrijken (bijvoorbeeld het Frankische Rijk) wordt gekenmerkt.

fig. 1.5 Geografisch-politieke gebieden waarmee de bewoners van vroegmiddeleeuws Noord-Holland direct of indirect contacten onderhielden: de andere delen van vroegmiddeleeuws Frisia (zone A), het aangrenzende gebied van de Saksen en Angelen (zone B), het Zuid-Scandinavische gebied (zone C), het noordelijke deel van het laat-Romeinse rijk en het Frankische rijk (zone D, die overeenkomt met de noordelijke zone in figuur 1.6), en Angelsaksisch Engeland, met de koninkrijken East Anglia, Essex en Kent (zone E) (tekening J.A.W. Nicolay).

Met het Friese gebied wordt verwezen naar de kustregio's die volgens de *Lex Frisionum*, een wetboek dat rond 804 vanuit Frankisch perspectief is opgesteld, door Friezen werden bewoond (fig. 1.5, zone A).²⁶ *Frisii* worden al in de 1e eeuw n.Chr. genoemd door de Romeinse auteur Tacitus; hij maakt een onderscheid tussen 'Grote Friezen' (*Frisii maiores*) en 'Kleine Friezen' (*Frisii minores*), die respectievelijk ten oosten en ten zuidwesten van het Vlie leefden.²⁷ Ondanks het veronderstelde bewoningshaat in Noord- en West-Nederland, blijft de Friezenaam in de Vroege Middeleeuwen in gebruik.²⁸ Met die naam worden bewoners van verschillende bewoningsclusters of 'kerngewesten' langs de Nederlandse en een deel van de Duitse Noordzeekust bedoeld.²⁹ Binnen dit gebied bestonden in de 5e-6e eeuw kleine, regionale koninkrijken in de vorm van instabiele, sterk persoonsgebonden elitenetwerken. Vanaf de late 6e eeuw kwamen grotere netwerken tot ontwikkeling, die als supra-regionale koninkrijken in de 8e en 9e

²⁶ Zie ook De Langen & Mol 2019, 24-26.

²⁷ Tacitus, *Germania* 34.

²⁸ Zie Bazelmans 2000; 2009.

²⁹ Voor een toelichting van het begrip 'kerngewest', zie hoofdstuk 3.

eeuw stapsgewijs door de Franken werden ingelijfd.³⁰ Aan de noordoostzijde grensde het Friese gebied aan het woongebied van de Saksen en Angelen (fig. 1.5, zone B); een deel van de Nieuwe Friezen is als migranten afkomstig uit dit gebied. Aan de zuidzijde overlapt het Friese gebied deels met grondgebied van het laat-Romeinse en latere Frankische Rijk (fig. 1.5, zone D)

Met het Scandinavische gebied wordt bedoeld op Zuid-Scandinavië, en specifiek op Denemarken (onder andere het woongebied van de 'Juten' in Jutland) en het zuidelijke deel van Zweden (fig. 1.5, zone C). Met dit gebied bestonden cultureel en ook religieus gezien sterke banden, vooral gedurende de late 5e en 6e eeuw.³¹ Net als het Nederlandse kustgebied was ook het Scandinavische gebied toen onderverdeeld in (supra-)regionale koninkrijken, die al vanaf de 2e eeuw vanuit zogenaamde 'centrale plaatsen', zoals Gudme en Uppåkra, werden aangestuurd.³² Een hernieuwde fase van relaties met Scandinavië ving aan met de komst van Deense Vikingen, die gedurende de 9e eeuw in Noord-Holland de baas waren. Of er echt Denen in Noord-Holland gewoond hebben, is onzeker. Mogelijk gaat het om lokale Friese leiders die traditioneel goede banden hadden met de Denen.³³ Met het Scandinavische gebied wordt in deze latere periode dus vooral Denemarken bedoeld. Het is het herkomstgebied van de twee krijgsheren die Noord-Holland tussen circa 850 en 880 tijdelijk van het Frankische gezag 'in leen' krijgen: Rorik en zijn opvolger Godfried.³⁴ Als reactie op de expansie van het Frankische Rijk, dat vanaf de vroege 9e eeuw tot aan de Danevirke in het huidige Sleeswijk-Holstein reikte, blijven de Scandinavische koningen krachtig vasthouden aan hun pre-christelijke goden. Pas na de doop van de Deense koning Harald Blauwtand, rond 965, is van een definitieve overgang naar het christendom sprake, zoals valt te lezen op de beroemde runensteen die binnen het koninklijke complex te Jelling is opgericht: 'Harald verenigde Denemarken, en Noorwegen, en maakte de Denen christelijk'.³⁵

Het laat-Romeinse Rijk strekte zich binnen het huidige Nederland uit over het Noord-Gallische gebied zuidelijk van de Rijn, waar vanaf 293 de laat-Romeinse provincie *Germania Secunda* was ingericht. Als onderdeel van de Rijnverdediging lijkt het achterland in de 4e eeuw grotendeels te zijn ontruimd, wat blijkt uit het volledig ontbreken van rurale nederzettingen uit deze periode in het Nederlandse riviereengebied en de Brabantse zandgronden.³⁶ Buiten de legerkampen die langs de Rijn en als onderdeel van het kustverdedigingssysteem de *Litus Saxonum* langs de Noordzeekust zijn ingericht, beperkte de bewoning zich tot versterkte steden (onder andere Nijmegen) en militaire versterkingen langs de doorgaande wegen.³⁷ Met het laat-Romeinse Rijk wordt in dit boek specifiek naar dit grotendeels ontvolkte, militaire district verwezen.

De verdediging van de Rijn en de Noordzeekust was na het wegroepen van de reguliere Romeinse troepen rond 400 primair in handen van Germaanse manschappen, die vanaf het midden van de 3e eeuw door de Romeinen met de verzamelnaam 'Franken' werden aangeduid. Deze manschappen dienden binnen het Romeinse militaire

³⁰ Nicolay 2014, 347-362; zie ook De Langen & Mol 2019, 26.

³¹ Nicolay 2014, 350-354; zie ook hoofdstuk 8.

³² Zie Pesch 2011, met referenties; voor beide centrale plaatsen, zie Sørensen 2010 (Gudme); Larsson 2019 (Uppåkra).

³³ Voor een sterk verweven, Fries-Scandinavische situatie, zie Jssennagger 2017.

³⁴ Besteman 1996, 7, 24-26; voor een overzicht van plundertochten en het in leen geven van Frankisch grondgebied, zie De Langen & Mol 2019, 32-33.

³⁵ Holst et al. 2012 (citaat: p. 479).

³⁶ Heeren 2017, 155-158; zie ook Theuvs & Hiddink 1996, 66.

³⁷ Voor de militaire component, zie Brulet 2017, figs. 1-2.

apparaat als *foederati*, ofwel als tijdelijke krijgerverbanden onder aanvoering van een eigen leider en die in ruil voor hun militaire diensten land en betalingen in goud ontvingen.³⁸ Op basis van gouden munten die aan weerszijden van de Rijn zijn gevonden, kunnen enkele fasen van goudbetalingen worden onderscheiden die elk op (hernieuwde) allianties tussen het Romeinse gezag en deze leiders wijzen – tot het moment dat het Romeinse gezag rond 450 volledig wegviel.³⁹ Dit is het moment waarop de voormalige ‘huurlingen’ of binnen het Romeinse leger in aanzien opgeklimmen personen de macht naar zich toetrokken en binnen de voormalige rijksgrens kleine, regionale koninkrijken stichtten. De Germaanse nieuwkomers die vanaf de vroege 5e eeuw een vrijwel leeg platteland bevolkten, zijn archeologisch herkenbaar aan de introductie van boven-Rijnse elementen: drieschepige huizen met ingangskuilen en hutkommen als bijgebouwen en een dieet waarin rogge een belangrijke rol speelt. Daarnaast dragen ze mantelspelden en haarnaalden die als hybride, Romeins-Germaanse sieraden zijn te beschouwen.⁴⁰ Met het Frankische gebied wordt voor de 5e eeuw naar het woongebied van deze nieuwkomers verwezen (fig. 1.5, noordelijke deel zone D).

Binnen de voormalige rijksgrenzen weet Clovis I (Chlodovech), als leider van het zogenaamde koninkrijk van Doornik, de regionale koninkrijken langs de Rijn en verder zuidelijk in grote delen van het huidige Frankrijk te onderwerpen.⁴¹ Na zijn dood, in 511, wordt het zo gevormde rijk verdeeld onder zijn vier zonen, die het verder richting oosten en zuiden uitbouwen. Of ook het Nederlandse deel van het rivierengebied ten tijde van Clovis’ overlijden tot Frankisch grondgebied is te rekenen, wordt betwijfeld.⁴² Als het klopt dat de familie van Clovis tot de ‘Salische Franken’ behoorde, ofwel tot één van de boven-Rijnse groepen die zich als nieuwkomers in het Rijnland en ook verder zuidelijk hebben gevestigd, is echter aan te nemen dat niet alleen het ‘Rijk van Keulen’ maar ook het Rijnland westelijk hiervan rond 500 onder Frankisch gezag viel.⁴³

In navolging van de laat-Romeinse keizers liet Clovis zich kort voor zijn dood dopen, waarna het katholieke geloof de Frankische staatsgodsdienst werd. Op basis van het voortbestaan van christelijke waarden binnen het voormalige Romeinse rijk is voor de 5e-6e eeuw een geografische indeling van het Noord-Frankische gebied in drie zones te maken: 1) een kernzone waar bisschopszetels uit de Laat-Romeinse tijd ononderbroken bezet bleven en christelijke grafstenen regelmatig voorkomen, 2) een zone waar bisschoppen afwezig zijn, maar wel christelijke grafstenen voorkomen, en 3) een zone waar ook christelijke grafstenen (vrijwel) afwezig zijn (fig. 1.6).⁴⁴ Deze driedeling is van groot belang, omdat er vanuit Noord-Holland gedurende de 6e en 7e eeuw vooral sterke relaties met de derde zone bestonden, bewoond door bevolkingsgroepen die (zeker buiten een lokaal christelijk centrum als Keulen) op dat moment tot de nog weinig geïntegreerde periferie van het christelijke, Frankische Rijk behoren.

Deze situatie veranderde pas vanaf de late 7e eeuw, toen de macht binnen het Frankische Rijk geleidelijk overging van de Merovingische dynastie, waartoe Clovis behoorde, op de Karolingische dynastie – en daarmee geografisch naar het noordoos-

38 Brulet 2017, vooral 42-44.

39 Roymans 2017.

40 Heeren 2017, 158-172.

41 Zoals beschreven door Gregorius van Tours, in zijn *Decem libri historiarum* II.27-42.

42 Blok 1974, 23-25; zie ook Van Es 1994, 82-88.

43 Voor de Salische Franken, zie Blok 1974, 11-15.

44 Theuws & Hiddink 1996, 66-67. Hierbij moet wel bedacht worden dat in een groot deel van zone 3 steen niet lokaal voorhanden was, zodat christelijke monumenten veelal van (minder duurzaam) hout zijn gemaakt.

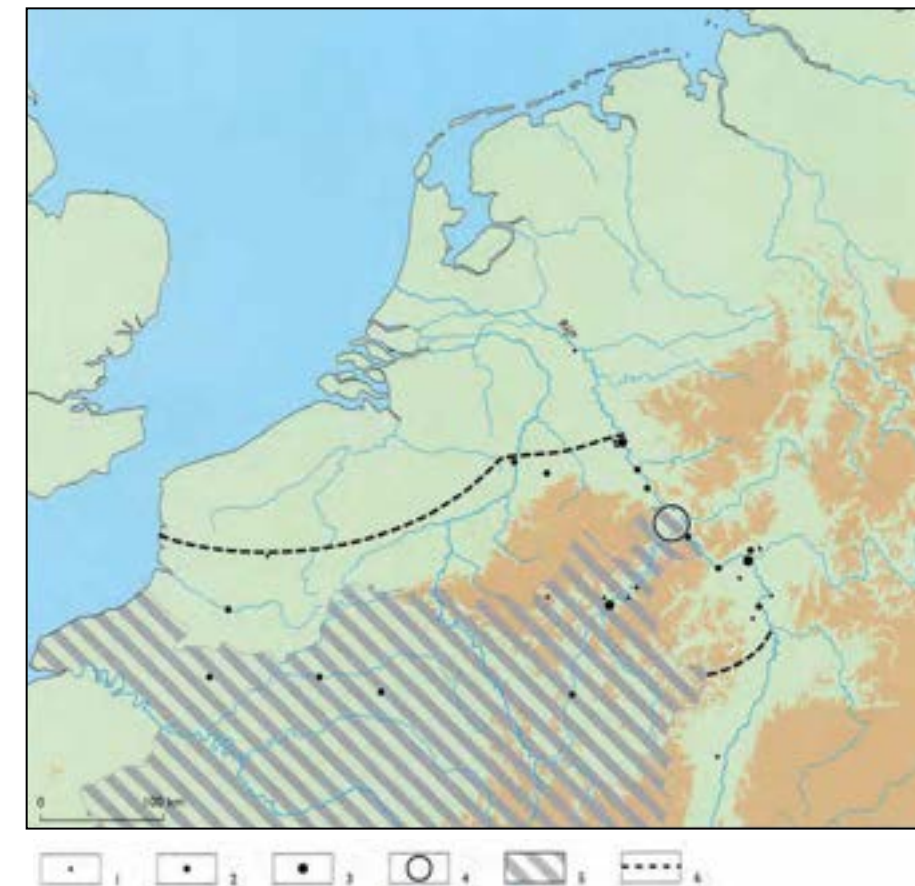

fig. 1.6 Driedeling van Noord-Gallië in de 5e en eerste helft van de 6e eeuw, op basis van het voortbestaan van christelijke waarden in de vorm van continue bezette bisschopszetels en het gebruik van christelijke grafstenen (naar Theuws & Hiddink 1996, fig. 49).

1-3. Christelijke grafstenen: één exemplaar (1), twee tot vier exemplaren (2) en vijf of meer exemplaren (3), 4. Gebied waar christelijke grafstenen veelvuldig voorkomen, 5. Gebied met continue bezette bisschopszetels, 6. Begrenzing van het gebied waarbinnen christelijke grafstenen regelmatig worden aangetroffen.

ten verschoof, van het gebied rond de Merovingische hoofdplaats Parijs (Neustrië) naar het gebied rond de Karolingische hoofdplaats Aken (Australië). Dit is ook het moment dat het Nederlandse rivierengebied, na een korte machtsstrijd met de Friese koning Radbod tussen circa 690 en 719, strakker in Frankische handen komt.⁴⁵ Dankzij de bescherming van Karolingische vorsten kunnen missionarissen, waaronder Willibrordus en Bonifatius, hier voor het eerst succesvol hun boodschap verspreiden.

Als in dit boek over het Frankische Rijk wordt geschreven, wordt voor het Rijnland (fig. 1.5, zone D) een andere politiek-religieuze situatie bedoeld in de 6e-7e eeuw (in sterke mate onafhankelijk, niet of nauwelijks christelijk) dan in de 8e-9e eeuw (sterk geïntegreerd, christelijk). De min of meer onafhankelijke positie van het Nederlandse Rijnland tot aan de dood van Radbod kan verklaren waarom het meest westelijke deel van dit gebied door de opstellers van de *Lex Frisionum* tot hetzelfde gebied werd gerekend als de meer noordelijke delen van het Nederlands-Duitse kustgebied (zie fig. 1.5, zone A). Hier lag een gebied dat nog geen integraal onderdeel vormde van het Frankische Rijk en waarvan de bevolking zich verbonden voelde met de andere bewoners van vroegmiddeleeuws Frisia. Daarom werd Radbod beschouwd als een Friese koning.

Angelsaksisch Engeland, tot slot, is het zuidoostelijke en oostelijke deel van het huidige Engeland (fig. 1.5, zone E), dat volgens historische bronnen werd bewoond door Angelen, Saksen en Juten.⁴⁶ Binnen dit gebied zijn vanuit Hollands perspectief

45 Voor een gedetailleerde beschrijving van deze machtsstrijd, zie Meeder & Goosman 2018.

46 Onder andere Beda, *Historia ecclesiastica gentis anglorum* I.15.

vooral de kustregio's East Anglia, Essex en Kent van belang; dat waren in de 6e en 7e eeuw onafhankelijke, regionale koninkrijken.⁴⁷ Al vanaf de late 6e eeuw waren deze regionale koninkrijken opgenomen in een grotere, nog losse politieke structuur, aangestuurd door een *Bretwalde* ('over-koning') uit één van de Angelsaksische koninkrijken; vanaf de late 8e eeuw is van één overkoepelend koninkrijk sprake, dat onder de naam Mercia een groot deel van het latere Engeland besloeg.⁴⁸ Vanuit Kent bestonden vanaf de 6e eeuw sterke banden met het Frankische Rijk, wat resulteerde in het huwelijk tussen koning Æthelbert (circa 560-616) en de Frankische prinses Bertha.⁴⁹ Æthelbert liet zich al in de late 6e eeuw dopen, maar het duurde tot halverwege de 7e eeuw voordat ook de andere Angelsaksische koningshuizen definitief het christendom omarmden.⁵⁰ Tot in de 7e eeuw behoorden grote delen van Angelsaksisch Engeland daarmee tot de Germaanse, pre-christelijke wereld.

1.4 Leeswijzer

We beginnen dit boek met de basis van het bestaan: het landschap (hoofdstuk 2). Kennis van het landschap is vereist om te weten waar men in het 1e millennium kon wonen, op welk soort bodems de nederzettingen zich bevonden, welke gebieden onder invloed van getijdewater stonden en waar je wel of niet per schip naartoe kon. Vervolgens wordt gekeken waar nederzettingen in het landschap lagen en welke clusters van bewoning we kunnen onderscheiden, maar ook naar de wijze waarop de nederzettingen gingen behoren tot een door de kerk gestuurde indeling: de parochies (hoofdstuk 3). In het hoofdstuk daarna wordt de geleidelijke overgang beschreven van een wereld waarin gezinnen los van elkaar hun boerenbedrijf runden, naar een situatie die wordt gekenmerkt door een clustering van bewoning rond handelsplaatsen en kerken (hoofdstuk 4).

De vijf hoofdstukken die hierop volgen, richten zich op verschillende aspecten van de materiële cultuur die door archeologen wordt aangetroffen: de vorm van gebouwen en objecten, de mate waarin ze getuigen van relaties met omliggende gebieden, de wijze waarop ze samenhangen met het uitdrukken van individuele identiteit en groepsidentiteit door individuen, gezinnen en grotere sociale groepen, en de manier waarop de bevolking sociaal-politiek was georganiseerd. De oorsprong en ontwikkeling in bouwwijze van huizen en schuren, doorgaans van hout, klei en riet (zie fig. 1.7), is onderwerp van hoofdstuk 5. Daarop volgt een beschouwing van een vondstgroep waar in de archeologie veel aandacht naar uitgaat: het dagelijks gebruiksaardewerk. Eerst wordt het handgevormde aardewerk uit de Romeinse tijd besproken (hoofdstuk 6), waarna de verdere ontwikkeling van het handgemaakte aardewerk en het toenemende belang van het (geïmporteerde) draaischijfaardewerk aan bod komt (hoofdstuk 7). Een groot aantal nieuwe vondsten, deels uit private detectiecollecties, wordt gepresenteerd in het hoofdstuk over sieraden, gordels en wapens van brons en zilver (hoofdstuk 8). Op basis van de verspreiding van sieraden en munten die zijn vervaardigd uit goud wordt in het hoofdstuk daarop een beeld geschetst van de sociaal-politieke organisatie, in een periode waarin Noord-Holland nog niet door de Franken was ingelijfd (hoofdstuk 9).

47 Zie Brooks 1989 (Kent); Scull 1999 (East Anglia).

48 Voor Mercia, zie Yorke 2005, 104-114.

49 Yorke 2005, 28.

50 Yorke 2005, 48 (Essex, vanaf circa 650), 62 (East Anglia, vanaf circa 630).

Een bijzondere blik in de geloofsweld van de voormalige bewoners van Noord-Holland biedt de wijze waarop de lokale bevolking met hun doden omging (hoofdstuk 10). Een belangrijke vraag hierbij is waarom er niet of nauwelijks reguliere grafvelden uit de Laat-Romeinse tijd en Vroege Middeleeuwen bekend zijn, terwijl we wel individuele of kleine clusters van begravingen kennen die van een bijzondere rituele omgang met de doden getuigen.

Met de gepresenteerde visies op sieraden, geschenken en begrafenisrituelen krijgen de daaropvolgende hoofdstukken, over de ontwikkeling van de lokale taal, persoonsnamen en plaatsnamen (hoofdstuk 11) én de godenverering (hoofdstuk 12), meer samenhang en betekenis. De niets ontziende bestrijding van de godenverering door de Franken vertegenwoordigt een beweging die Europa als christelijk continent uiteindelijk vormt: de kerstening (hoofdstuk 13). Op het moment dat de kerk, ondersteund door de nieuwe machtsstructuur, zich in Noord-Holland echt volledig manifesteert, is het 1e millennium zo goed als voorbij.

Zoals wordt beschreven in de synthese (hoofdstuk 14), begint dan een periode waarin onze provincie steeds meer deel wordt van een volledig christelijk denkend en handelend 'Holland' en diverse oudere, Friese culturele kenmerken kwijtraakt. 'Holland' is de nieuwe naam die het westelijke deel van het oude Frisia krijgt, als dit gebied onder het bestuur van formele graven van de Duitse keizer valt. Het deel van de bevolking dat zich tegen Hollandse overheersing verzet, de 'Westfriezen', voert eeuwenlang een verbitterde vrijheidsstrijd. Pas na de Middeleeuwen lijken Friese culturele elementen, waaronder de taal, helemaal uit de huidige provincie Noord-Holland verdwenen te zijn. ◀

fig. 1.7 Een impressie van Hilde in de nederzetting waar ze leefde. Ze is, vermoedelijk rond het midden van de 4e eeuw n.Chr., begraven in een greppel in het huidige Castricum-Oosterbuurt. Aannemelijk is dat zij het woonstalhuis dat daar in de 4e eeuw gebouwd is (op de achtergrond van de impressie) tijdens haar leven gezien heeft, of er zelfs in gewoond heeft (illustratie F. Marschall).

Literatuur

Historische bronnen

- Beda, *Historia ecclesiastica gentis anglorum*: L. Sherley-Price, 1990 (1955), Bede. *Ecclesiastical history of the English people*. London (Penguin Classics).
- Gregorius van Tours, *Decem libri historiarum*: L. Thorpe, 1979 (1974), *Gregory of Tours. The history of the Franks*. London (Penguin Classics).
- Tacitus, *Germania*: S.A. Handford, 1970 (1948), *Tacitus. The Agricola and the Germania*. London (Penguin Classics).

Moderne bronnen

- Altena, E. & L. Kootker, 2010: *Bioarcheologisch onderzoek van de menselijke resten uit Castricum-Oosterbuurt* (= IGBA Rapport 2010-07). Amsterdam.
- Bazelmans, J., 2000: Het laat-Romeinse bewoningshaat in het Nederlandse kustgebied en het voortbestaan van de Friezenaam. *Jaarverslagen van de Vereniging voor Terpenonderzoek* 76-82, 14-75.
- Bazelmans, J., 2009: The early-medieval use of ethnic names from classical antiquity. The case of the Frisians. In: T. Derks & N. Roymans (red.), *Ethnic constructs in antiquity. The role of power and tradition* (= Amsterdam Archaeological Studies 13). Amsterdam, 321-337.
- Bazelmans, J., M.F.P. Dijkstra & J. de Koning, 2001: Holland in het eerste millennium. In: T. De Nijs & E. Beukers (red.): *De Geschiedenis van Holland. Deel I, tot 1572*. Hilversum, 20-68.
- Besteman, J.C., 1990: North Holland AD 400-1200: turning tide or tide turned ?. In: J.C. Besteman, J.M. Bos & H.A. Heidinga (red.), *Medieval archaeology in the Netherlands*. Assen, 91-120.
- Besteman, J., 1996: *Vikingen in Noord-Holland? De zilverschat van Wieringen in het licht van de Noormanneninvallen* (= Archeologische Publicatie Provincie Noord-Holland 1). Haarlem.
- Blok, D.P., 1974 (1968): *De Franken in Nederland*. Bussum.
- Bosman, A.V.A.J., 2015: *Rome aan de Noordzee: burgers en barbaren te Velsen*. Leiden.
- Brooks, N., 1989: The creation and early structure of the kingdom of Kent. In: S. Bassett (red.), *The origins of Anglo-Saxon kingdoms*. London/New York, 55-74.
- Brulet, R., 2017: The Roman army and military defence in Northern Gaul and the Germanic provinces during the Late Empire. In: N. Roymans, S. Heeren & W. de Clercq (red.), *Social dynamics in the Northwest frontiers of the Late Roman Empire. Beyond decline and transformation* (= Amsterdam Archaeological Studies 26). Amsterdam, 39-56.
- Diederik, F., 2020: *Castricum Oosterbuurt aardewerkonderzoek. Hilde komt thuis* (= Noord-Hollandse Archeologische Publicaties 5). Castricum.
- Dekkers, C., G. Dorren & R.A. van Eerden, 2006: *Het land van Hilde. Archeologie van het Noord-Hollandse kustgebied*. Utrecht.
- Dijkstra, M.F.P., 2011: *Rondom de mondingen van Rijn en Maas. Landschap en bewoning tussen de 3e en 9e eeuw in Zuid-Holland, in het bijzonder de Oude Rijnstreek* (= proefschrift Universiteit van Amsterdam). Leiden.
- Dijkstra, M.F.P. & J. de Koning, 2017: 'All quiet on the western front?' The western Netherlands and the 'North Sea culture' in the Migration period. In: J. Hines & N. IJssennagger (red.), *Frisians and their North Sea neighbours from the fifth century to the Viking Age*. Woodbridge, 53-73.
- Es, W.A. van, 1994: Friezen, Franken en Vikingen. In: W.A. van Es & W.A.M. Hessing (red.), *Romeinen, Friezen en Franken in het hart van Nederland. Van Traiectum tot Dorestad, 50 v.C.-*

- 900 n.C.* Utrecht, 82-119.
- Hagers, J.K.A. & M.M. Sier, 1996: *Castricum-Oosterbuurt, bewoningssporen uit de Romeinse tijd en middeleeuwen* (= Rapportage Archeologische Monumentenzorg 53). Amersfoort.
- Halbertsma, H., 2000: *Frislands Oudheid. Het rijk van de Friese koningen, opkomst en ondergang*. Utrecht.
- Heeren, S., 2017: From Germania Inferior to Germania Secunda and beyond. A case study of migration, transformation and decline. In: N. Roymans, S. Heeren & W. de Clercq (red.), *Social dynamics in the Northwest frontiers of the Late Roman Empire. Beyond decline and transformation* (= Amsterdam Archaeological Studies 26). Amsterdam, 149-178.
- Hiddink, H.A., 1999: *Germaanse samenlevingen tussen Rijn en Weser: 1e eeuw voor-4e eeuw na Chr.* (= proefschrift Universiteit van Amsterdam). Amsterdam.
- Holst, M.K., M.D. Jessen, S.W. Andersen & A. Pedersen, 2012: The Late Viking-Age royal constructions at Jelling, central Jutland, Denmark. Recent investigations and a suggestion for an interpretative revision. *Praehistorische Zeitschrift* 87/2, 474-504.
- IJssennagger, N.L., 2017: *Central because liminal. Frisia in a Viking age North Sea world* (= dissertatie Rijksuniversiteit Groningen). Groningen.
- Janson, T., 2013: *Germanerna: Myten, historien, språken*, Norstedts.
- Koene, B., J. Morren & F. Schweitzer, 2003: *Midden-Kennemerland in de Vroege en Hoge Middeleeuwen. Het land, de bewoners en hun heren tussen 700 en 1300*. Hilversum.
- Koning, J. de., 2012: De betekenis van Noord-Holland binnen vroegmiddeleeuws Frisia. *It Beaken* 74, 3-24.
- Koning, J. de, 2015: *Onder het stuifzand. Overstoven vroegmiddeleeuwse nederzettingen bij Bloemendaal. De opgravingscampagnes Groot Olmen 2005, 2006 en 2007*. Zaandijk.
- Koning, J. de, 2016: Terug naar Dorregeest... Uitgeest-Dorregeest, offerplaats en nederzetting en kerk. Bewoning en grafritueel vanaf de late ijzertijd tot de late middeleeuwen. (= Hollandia-reeks 500). Zaandijk.
- Koning, J. de & R. van Eerden, 2018: De archeologie van het Oer-IJ-gebied in de Romeinse tijd. In: B. Buizer, P. Veel & H. van Weenen (red.), *Atlas van het Oer-IJ gebied*. Bunnik.
- Koning, J. de & K.T. Salomons, 2019: *Een waaier van proefsleuven. Uitgeest-Benes/Hendriksloot. Archeologisch waarderend proefsleuven onderzoek op een afgeplagd terrein ten behoeve van waterberging. Nederzettingssporen uit de late ijzertijd, Romeinse tijd, vroege en late middeleeuwen* (= Hollandia-reeks 750). Zaandijk.
- Langen, G.J. de & H. Mol, 2019: Noormannen en de kerk in de Friese landen. In: M. Stoter & D. Spiekhout (red.), *Wij Vikingen. Friezen en Vikingen in het kustgebied van de Lage Landen*. Zwolle, 23-41.
- Larsson, L., 2019: Uppåkra. A central site in South Scandinavian Iron Age. Stability and change through more than a millennium. *Acta Archaeologica* 90/2, 13-42.
- Lendering, J. & A.V.A.J. Bosman, 2010: *De rand van het rijk*. Amsterdam.
- Looijenga, L., A. Popkema & B. Slofstra, 2017: *Een meelijwekkend volk. Vreemden over Friezen van de oudheid tot de kerstening*. Leeuwarden.
- Ludowici, B. (red.), 2019: *Saxones. Eine neue Geschichte der alten Sachsen* (= Neue Studien zur Sachsenforschung 7). Darmstadt.
- Meeder, S. & E. Goosmann, 2018: *Redbad. Koning in de marge van de geschiedenis*. Houten.
- Meffert, M., 1998: *Ruimtelijke relaties in het Oer-IJ-estuarium in de Romeinse IJzertijd met nadruk op de Assendelver polders* (= proefschrift Universiteit van Amsterdam). Amsterdam.
- Mostert, M., 1999: *754: Bonifatius bij Dokkum vermoord*. Hilversum.

- Nicolay, J.A.W., 2014: *The splendour of power. Early medieval kingship and the use of gold and silver in the southern North Sea area (5th to 7th century AD)* (= Groningen Archaeological Studies 28). Groningen.
- Nieuwhof, A., 2011: Discontinuity in the Northern-Netherlands coastal area at the end of the Roman Period. In: T.A.S.M. Panhuysen (ed.), *Transformations in North-Western Europe (AD 300-1000)* (= Neue Studien zur Sachsenforschung 3). Hannover, 55-66.
- Nieuwhof, A., 2016: De lege vierde eeuw. In: A. Nieuwhof (red.), *Van Wierhuizen tot Achlum. Honderd jaar archeologisch onderzoek in terpen en wierden* (= Jaarverslagen van de Vereniging voor Terpenonderzoek 98). Groningen, 83-98.
- Nieuwhof, A., 2020: Luxury tableware? Terra sigillata in the coastal region of the northern Netherlands. In: A. Rubel & H.-U. Voß (red.), *Experiencing the frontier and the frontier of experience. Barbarian perspectives and Roman strategies to deal with new threats*. Oxford, 94-110.
- Nieuwhof, A., J.A.W. Nicolay & J. Wiersma, 2018: *De geschiedenis van terpen- en wierdenland* (= Jaarverslagen van de Vereniging voor Terpenonderzoek 100). Groningen.
- Pesch, A., 2011: Netzwerk der Zentralplätze. Elitenkontakte und Zusammenarbeit frühmittelalterlicher Reichtumszentren im Spiegel der Goldbrakteaten. In: W. Heizmann & M. Axboe (red.), *Die Goldbrakteaten der Völkerwanderungszeit, Band 4,2: Auswertung und Neufunde* (= RGA-Ergänzungsbände 40). Berlin/New York, 231-277.
- Roymans, N., 2017: Gold, Germanic *foederati* and the end of imperial power in the Late Roman North. In: N. Roymans, S. Heeren & W. de Clercq (red.), *Social dynamics in the Northwest frontiers of the Late Roman Empire. Beyond decline and transformation* (= Amsterdam Archaeological Studies 26). Amsterdam, 57-80.
- Scull, C., 1999: Social archaeology and Anglo-Saxon kingdom origins. In: T. Dickinson & D. Griffiths (red.), *The making of kingdoms* (= Anglo-Saxon Studies in Archaeology and History 10). Oxford, 17-24.
- Sørensen, P.Ø., 2010: The political and religious centre at Gudme on Funen in the late Roman and Germanic Iron Ages – settlement and central halls. *Siedlungs- und Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet* 33, 225-236.
- Therkorn, L.L., E. Besselsen, M. Diepenveen-Jansen, S. Gerritsen, J. Kaarsemaker, M. Kok, L. Kubiak-Martens, J. Slopsma & P.C. Vos, 2009: *Landscapes in de Broekpolder. Excavations around a monument with aspects of the Bronze Age to the Modern (Beverwijk-Heemskerk, N-H)* (= Themata 2). Amsterdam.
- Theuws, F.C.W.J. & H.A. Hiddink, 1996: Der Kontakt zu Rom. In: *Die Franken, Wegbereiter Europas. Vor 1500 Jahren: König Chlodwig und seine Erben*. Mainz, 66-80.
- Todd, M., 1992: *The early Germans*. Oxford.
- Woltering, P.J. (red.), 2017: *Bewoningsgeschiedenis van Texel. De opgravingen aan de Beatrixlaan in Den Burg (Late IJzertijd-Romeinse tijd: 100 v.Chr.-325 na Chr.)* (= Noord-Hollandse Archeologische Publicaties 3). Castricum.
- Yorke, B., 2005 (1990): *Kings and kingdoms of early Anglo-Saxon England*. London/New York.
- Zandboer, S., 2012: *Bijzondere kuilen tussen de kolen. Langedijk Deelgebied De Druppels Opgraving* (= ADC rapport 2376).

< vorige pagina

De mensen in het vroegmiddeleeuwse kustgebied leefden in een open landschap dat werd gedomineerd door kwelders, lage duinen en natte hooilanden, waar maar weinig bos voorkwam (illustratie F. Marschall).

2

Een verrassend leefbaar land aan de rand van wateren

Rob van Eerden en Peter Vos

2.1 Inleiding

De huidige provincie Noord-Holland is op de kaart van Europa een kleine, vrij smalle uitloper van het vasteland; een 'schiereiland', omringd door zout water van de Noordzee en zoet water van het IJsselmeer. Noord-Holland bestond in het 1e millennium voor een groot deel uit ontoegankelijke veenmoerassen en waddegebieden waar door eb- en vloedwerking bewoning onmogelijk was. Bij het grote publiek en in schoolboeken is het algemene beeld van het landschap van Noord-Holland in de Prehistorie en vroege historie er een van nat, onbegeenbaar en ongunstig voor bewoning. Dit beeld is niet terecht en het archeologisch erfgoed uit die periode is daar een heldere en objectieve getuige van. Lang niet alle gronden in het kustgebied van Noord-Holland waren ongeschikt voor bewoning. De duinen en strandwallen en de hoge zandgronden van Texel en Wieringen, maar ook de hoog opgeslibde getijdengebieden (kwelders) en het ontwaterde veenrandgebied lieten een redelijk grote bevolkingsomvang toe. De lokale bevolking was gewend aan de dynamiek van de natuur en had een gedegen en van generatie op generatie overgedragen kennis van het landschap en de (on)mogelijkheden ervan.

De landschappelijke omstandigheden in het 1e millennium waren van essentiële betekenis voor de kwaliteit van leven en welzijn van de mens. De bodem, de waterverbindingen en de flora en fauna bepaalden de mate waarin en wijze waarop mensen ergens konden wonen en werken. De bodem van de provincie bestaat, behoudens een paar forse keileemkernen op Texel en Wieringen en de pleistocene gronden van Het Gooi, uit jongere holocene gronden in de vorm van duinzand, zeeklei en veen. Deze gronden zijn gevormd in een natuurlijk kustlandschap dat door natuurlijke processen als wind, water en veengroei, maar zeker ook door menselijk ingrijpen, voortdurend van vorm veranderde. In dit landschap lag vrijwel niets letterlijk 'vast', zoals zichtbaar in de nog te bespreken, zogenaamde 'paleogeografische' kaarten die voor verschillende momenten binnen het Holoceen zijn vervaardigd.¹

De archeologische vondsten in de kustafzettingen tonen aan dat de mens al vanaf de Steentijd in dit kustlandschap aanwezig was.² Om uitspraken te kunnen doen over de locatie waar archeologische resten zijn te verwachten, of om aangetroffen vindplaatsen te kunnen verklaren, is het van belang om nauwkeurig te bepalen hoe het landschap zich binnen Noord-Holland ontwikkelde. De randvoorwaarden voor mensen om ergens te kunnen wonen, hier landbouw te bedrijven en zich hier te verplaatsen werd per regio bepaald door onder meer de bodemsamenstelling, de grondwatercondities, de veiligheid voor overstromingen, en de verkeers-geografische ligging. Deze condities waren binnen de provincie divers en op basis hiervan is een aantal 'kerngebieden' te onderscheiden als bewoningsclusters gedurende het 1e millennium.

Een goede manier om de mogelijkheden voor bewoning in het verleden te analyseren, is een gedegen landschapsreconstructie per kerngebied. Deze reconstructie is een multidisciplinaire weergave, gebaseerd op geologische, archeologische en historische bronnen en gevisualiseerd in de al genoemde paleogeografische kaarten. Op basis van een reeks nieuw vervaardigde kaarten wordt in dit hoofdstuk eerst de vorming van

¹ De 'paleogeografie' is de tak binnen de aardwetenschappen die de vorming van landschappen door de geologische geschiedenis heen reconstrueert.

² Zie onder andere de standaardwerken Kooijmans & Van den Broeke 2005; Van Ginkel & Verhard 2009.

het kustlandschap van Noord-Holland als geheel vóór het 1e millennium besproken (de Prehistorie; Neolithicum tot IJzertijd). Vervolgens komt de landschapsvorming in het 1e millennium aan bod, in beeld gebracht met kaarten die de gereconstrueerde situatie rond 100, 500 en 800 n.Chr. weergeven. Na een korte bespreking van landschappelijke aspecten die van invloed zijn op de mogelijkheden en beperkingen van bewoning, landbouw en transport, worden de landschappelijke veranderingen besproken voor zes kerngebieden die zijn onderscheiden. Op basis van de draagcapaciteit van deze kerngebieden wordt ook een berekening gemaakt van het oorspronkelijke aantal mensen dat hier kan hebben geleefd. De serie paleogeografische kaarten wordt afgesloten met een reconstructie van de situatie rond 1250 n.Chr., die weer voor Noord-Holland als geheel wordt besproken. Het kaartbeeld uit deze tijd, waarin de mens grote invloed kreeg op de landschapsvorming, is het uitgangspunt voor de landschappelijke situatie van de late 20e en 21e eeuw, waarin het kustlandschap beschermd wordt door dijken, het veenlandschap sterk is aangetast en de droogmakerijen zijn ontstaan.

2.2 Nieuwe visies op het paleolandschap van Noord-Holland
 De beschrijving van de landschapontwikkeling voor, tijdens en na het 1e millennium is gebaseerd op de geologische, historische en geoarcheologische kennis die de afgelopen decennia in Noord-Holland is opgebouwd in samenwerkingsprojecten tussen de provincie Noord-Holland, Deltares en de Geologische Dienst Nederland (GDN/TNO). Deze kennis is gepubliceerd in het landelijk overzicht *Atlas van Nederland in het Holoceen* en als regionale studies in het proefschrift van de tweede auteur.³ Deze studies zijn een voortzetting van het paleogeografische werk dat in afgelopen zestig jaar is uitgevoerd door diverse auteurs.⁴ Ook is gebruikgemaakt van de data die het afgelopen decennium gepubliceerd zijn in verschillende geoarcheologische studies, over het PWN-duingebied bij Castricum, over het traject van de N241 tussen Zijdewind en Schagen, en over het Wieringermeergebied en het Noordoostpoldergebied.⁵ De paleogeografische kaarten die de landschapsbeschrijving voor Noord-Holland illustreren, hebben betrekking op de tijdstappen 3850, 2750, 1500 en 500 v.Chr. en 100, 500, 800 en 1250 n.Chr. Deze kaarten zijn op een aantal punten aangepast ten opzichte van de kaarten in de *Atlas van Nederland in het Holoceen*. Ook is er speciaal voor dit boek een nieuwe kaart samengesteld, voor de situatie rond 500 n.Chr.

Paleogeografische kaarten worden voortdurend aangepast door het beschikbaar komen van nieuwe geologische data en paleolandschappelijke inzichten. De regionale kaarten in dit boek zijn aangepast op basis van nieuwe geologische gegevens uit de kustkartering van GDN/TNO en lokale, paleolandschappelijke informatie uit nieuw opgegraven archeologische vindplaatsen. De belangrijkste aanpassingen in de kaartbeelden hebben betrekking op de kop van Noord-Holland. In eerdere reconstructies is ervan uitgegaan dat de natuurlijke ontwatering van de regio Schagen-Noordkop in de IJzertijd en Romeinse tijd verliep via een waterloop vanuit de Waddenzee, namelijk het Oude Veer. Deze getijdengeul ten westen en noorden van Wieringen had verbinding met het zeegat, genaamd het Vlie, tussen Vlieland en Ameland. De veronderstelling dat

³ Vos et al. 2018 (meest recente, bijgewerkte druk); Vos 2015 (vooral hoofdstukken 3.2 en 4.3).

⁴ Zie Pons & Wiggers 1960; Jelgersma et al. 1970; De Mulder & Bosch 1982; Zagwijn 1986; Westerhoff et al. 1987; Van der Valk 1992; Beets & Van der Spek 2000.

⁵ Vos et al. 2010; Salomons 2018; Leek 2016; Van Popta 2020.

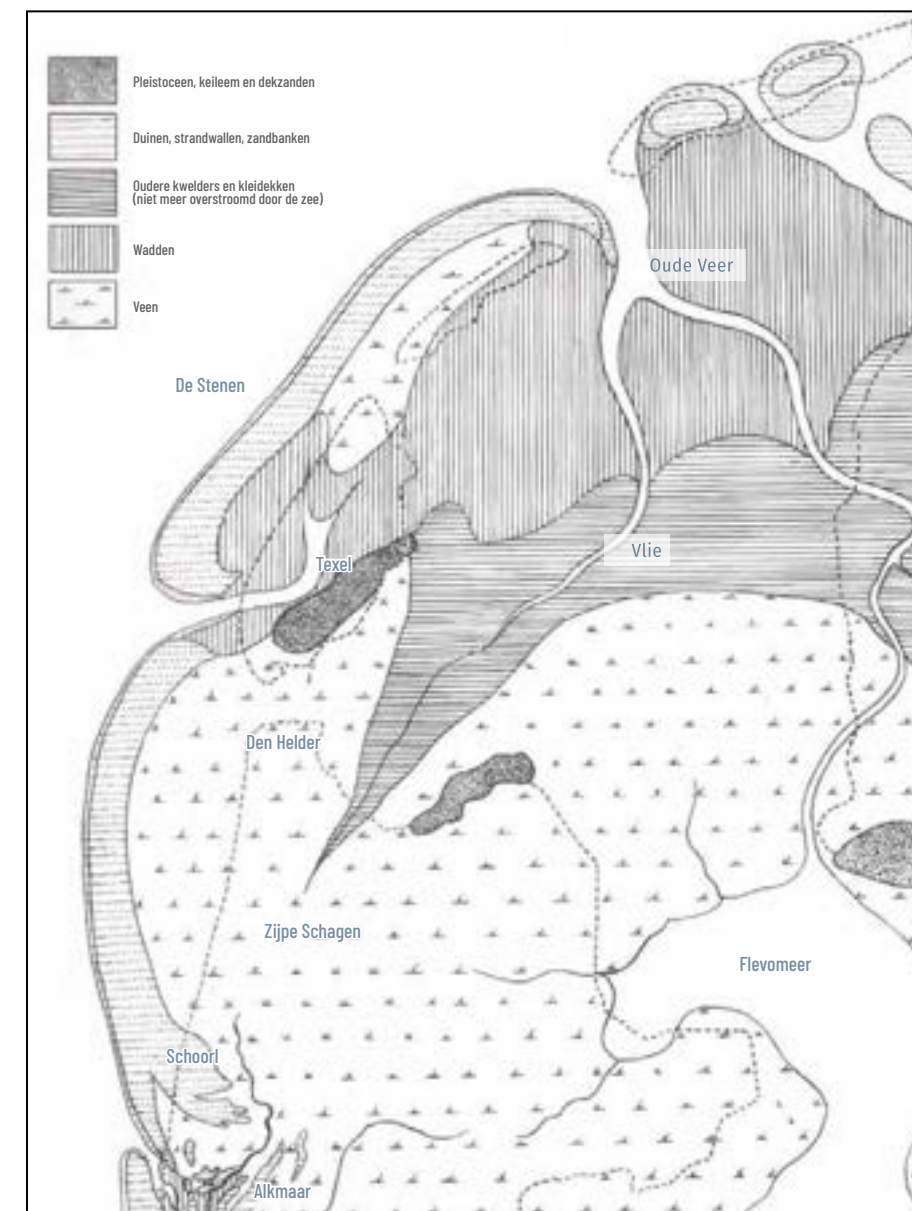

fig. 2.1 Kaartreconstructie van Schoorl (1999), van het westelijk Waddengebied en de kop van Noord-Holland in de Romeinse tijd. De kaart laat zien dat volgens H. Schoorl het veengebied rond Schagen ontwaterd werd via de geul van het Oude Veer, die liep naar het zeegat van het Vlie in de Waddenzee (naar Schoorl 1999, reconstructiekaart 1 op p. 19).

het Oude Veer de Noordkop van Noord-Holland op natuurlijke wijze ontwaterde, was gebaseerd op de kaartreconstructies voor de Romeinse tijd en Vroege Middeleeuwen van Schoorl (fig. 2.1).⁶ In zijn reconstructies was de kustboog onder Texel gedurende deze perioden gesloten en waren de zeegaten van het Zijpe en Heersdiep nog niet gevormd.

Echter, op basis van hernieuwde bestudering van archeologische en geologische gegevens lijkt de waterverbinding via het Oude Veer voor de Romeinse tijd en Vroege Middeleeuwen niet langer houdbaar (zie fig. 2.2). In het gebied van het Balgzand en in de Wieringermeer zijn veel archeologische vondsten gedaan die wijzen op bewoning uit de Late Middeleeuwen en op luchtfoto's zijn de bijbehorende verkavelingssloten te zien die dwars over het Oude Veer lopen.⁷ Hieruit blijkt dat het Oude Veer zijn

⁶ Schoorl 1999.

⁷ Zie onder andere Diederik 1989, 56; Smit 1972, 3-18; Van der Ven 1993, 14; De Bont 2012, 33-62.

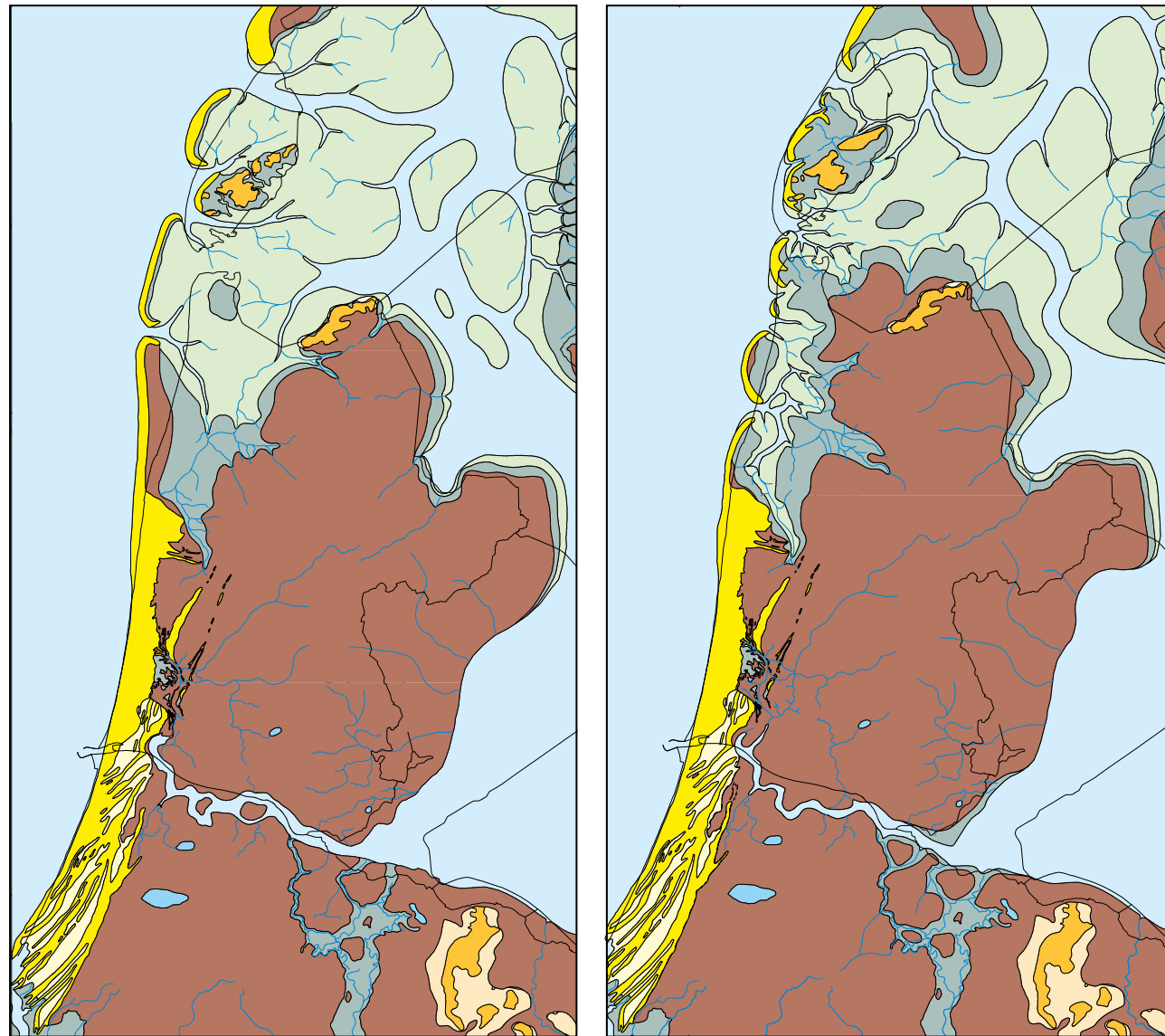

fig. 2.2 Uitsnede van de paleogeografische reconstructie van de kop van Noord-Holland rond 800 n.Chr. uit 2018 (links), en de nieuwe aangepaste reconstructie (rechts). De oude versie is voor een belangrijk deel gebaseerd op de kaarten van Schoorl (1999), met betrekking tot de Romeinse tijd (zie fig. 2.1) en de Vroege Middeleeuwen (© P.C. Vos & S. de Vries, TNO).

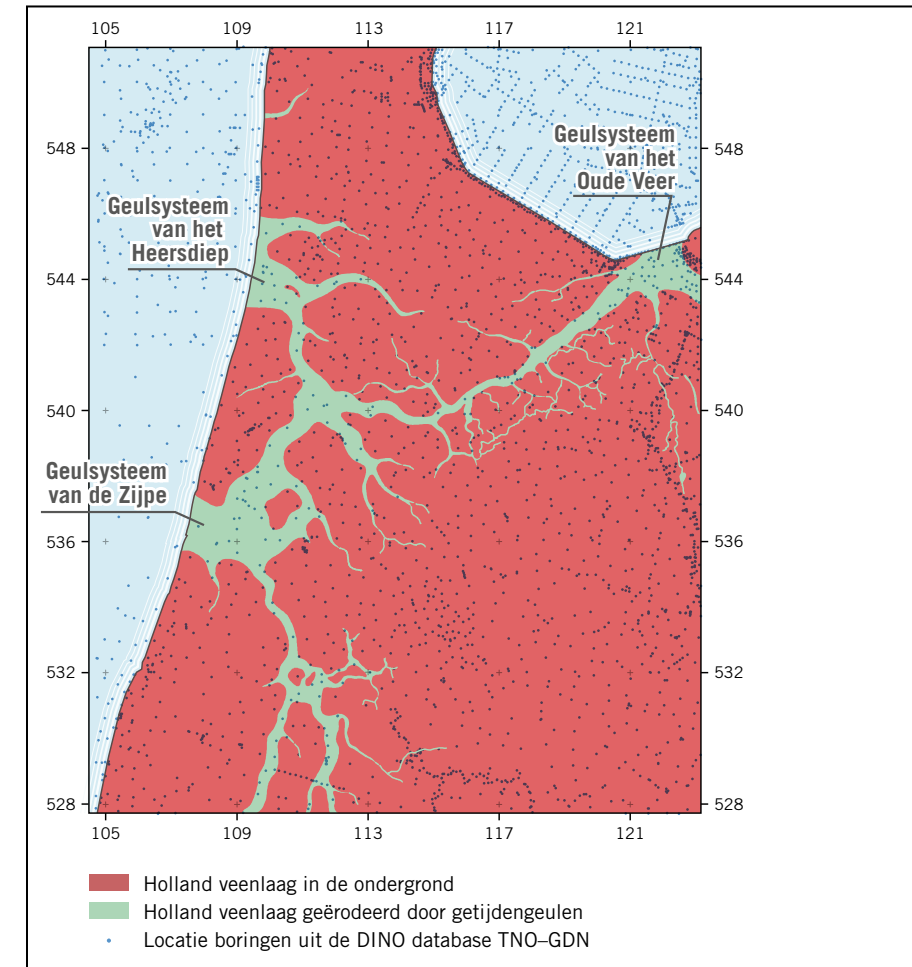
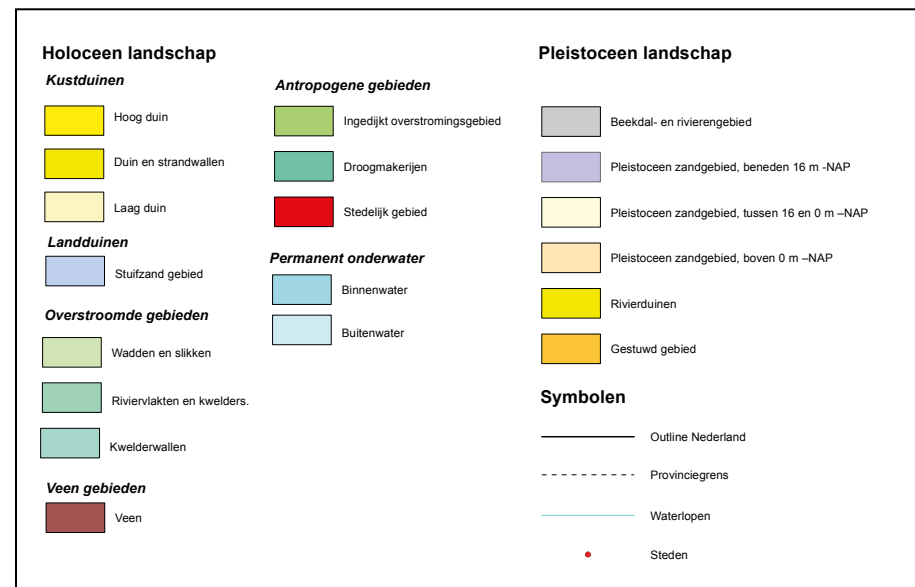

fig. 2.3 Eenvoudige geologische kaart van de kop van Noord-Holland die de verbreding laat zien van het Hollandveen in de ondiepe ondergrond (bruin), en van jongere geulsystemen die het Hollandveen hebben opgeruimd (geërodeerd; groen). De locaties van de boringen waar de kaart op gebaseerd is, zijn aangegeven met blauwe stippen. Dit is de basiskaart voor de kaartreconstructies van 500 v.Chr. tot 1250 n.Chr., waar de ontwikkeling van deze geulsystemen in de tijd zijn geplaatst (zie fig. 2.10-2.11, 2.15-2.17 en 2.24) (© P.C. Vos & S. de Vries, TNO).

gereconstrueerde omvang pas gekregen moet hebben ná grootschalige overstromingen van het voormalige veengebied waarop de bewoning heeft plaatsvonden, ofwel na circa 1200 n.Chr. Dit betekent dat de zeegaten aan de Noordzeekust tussen Petten en Texel de veengebieden al veel eerder op natuurlijke wijze ontwaterd moeten hebben dan recentelijk nog werd gedacht.⁸ Bestudering van deze zeegaten is lastig, omdat de kust hier door latere erosie voor een deel verdwenen is. Ook is er nooit gedegen regionaal geologisch onderzoek in de kop van Noord-Holland uitgevoerd.⁹

De Hollandveen-verbredingskaart (fig. 2.3), die voor dit boek is gegeneerd, laat zien dat er in het kustgebied tussen Petten en Den Helder twee getijgeulsystemen waren die delen van het voormalige Hollandveen geërodeerd moeten hebben.¹⁰ Het eerste systeem is te koppelen aan het Zijpe-zeegat, waarvan de grote erosieve geulinsnijdingen onder het huidige natuurgebied het 'Zwanenwater' liggen. Iets noordelijker is het tweede systeem te koppelen aan het Heersdiep, waarvan de vertakkende hoofdgeul in de ondergrond bij Julianadorp ligt. Dit inzicht heeft grote consequenties voor de kaartbeelden en de reconstructie van de bewoning en ontginning in het gehele noordelijke deel van de provincie. Op grond van deze bevindingen wordt nu het ont-

⁸ Het bestaan van een vroeg westelijk zeegat is al eerder door diverse auteurs vermoed (onder andere Diederik 1989, 22; Van der Ven 1993, 34; Rappol & Soenius 1994, 135).

⁹ De geologische kaart van juist dit topografisch kaartblad 14, schaal 1:50.000, is nooit gemaakt (door de Geologische Dienst/TNO).

¹⁰ Op basis van de kustkartering die de afgelopen jaren is uitgevoerd door GDN/TNO.

staan van de zee-opening van het Zijpe al in de IJzertijd geplaatst. De geulen en krekken van dit systeem hebben het omvangrijke veengebied tussen het huidige Alkmaar en Den Helder gedraineerd, wat daar prehistorische bewoning mogelijk maakte.¹¹ Door het graven van sloten heeft de mens de ontwatering van het veenrandgebied vervolgens verder verbeterd en was bewoning op het veen zelf mogelijk.¹² De zee-opening van het Heersdiep, die gezien de middeleeuwse bewoning in het veenachterland waarschijnlijk jonger is dan die van de Zijpe, draineerde woongebieden in het gebied ten zuiden van Den Helder die later in de tijd geheel door de zee verzwolgen zijn.

De vorming van het Marsdiep als zeegat tussen Den Helder en Texel is ook eerder in de tijd geplaatst. Het argument voor een vroegere datum van deze zee-inbraak is de vorming van een relatief dik kwelderkleipakket onder de ophoging van de terp met de naam 'Torp', gelegen aan de zuidkant van Den Helder. De oudste ophogingslagen van Torp, op de kwelderafzettingen, dateren vermoedelijk uit de 10e eeuw.¹³ Dit betekent dat de kwelderlei in de voorafgaande periode moet zijn gevormd, waarschijnlijk tussen circa 100 en 800 n.Chr.¹⁴ In de nieuwe kaartreconstructies (100, 500 en 800 n.Chr.) wordt ervan uitgegaan dat de aanvoer van het kweldersediment uit het noordwesten kwam, via het zeegatsysteem van het Marsdiep dat in de loop van het 1e millennium steeds groter werd.

De nieuwe geologische inzichten geven aan dat de kustboog tussen Schoorl en Texel (in vaktermen het Texels Hoog) aanmerkelijk eerder in de tijd aan erosie onderhevig was en dat het geërodeerde 'Hoog' waarschijnlijk ook minder omvangrijk was dan in de geologische literatuur is verondersteld.¹⁵

2.3 Het landschap voorafgaand aan het 1e millennium
Voordat in de volgende paragraaf per regio de landschapsontwikkeling voor het 1e millennium wordt besproken, wordt hier eerst de situatie gepresenteerd die hieraan voorafging. Alleen door een goed begrip van de ontwikkelingen in de Vroege en in de Late Prehistorie is het namelijk mogelijk de latere ontwikkelingen te kunnen verklaren.¹⁶

Vroege Prehistorie: Steentijd

Een cruciale factor die het ontstaan van het Noord-Hollandse kustlandschap heeft bepaald, is de holocene zeespiegelstijging. Het Holoceen is het huidige, warme tijdvak na de laatste ijstijd (Weichselien). Tijdens de klimaatovergang tussen beide tijdvakken, circa 11.700 jaar geleden, steeg de zeespiegel in de oceanen snel doordat grote hoeveelheden landijs aan de polen afsmolten. Naast een wereldwijde *werkelijke* (eustatische) zeespiegelstijging speelde ook de regionale bodemdaling (tektoniek en glaciotektoniek) een rol in de *relatieve* zeespiegelstijging. Aan het begin van het Holoceen, rond 9000 v.Chr., stond de zeespiegel circa 45 tot 35 meter lager dan tegenwoordig. Een groot

11 Zie onder andere Soonius 1995.

12 Diederik (2002, 16) acht zelfs een voor de Romeinen bevaarbare opening op deze plaats mogelijk: de *Vidrus*.

13 Respectievelijk Roessingh 2018a en Van Es & Halbertsma 1965.

14 De Jong (1986, noot 19) beschrijft twee boringen die in de opgravingsput van 1966 gezet zijn, tot in voormalige kwelderkreefzettingen onder de ophogingslagen; verondersteld wordt dat deze afzettingen na het begin van de jaartelling zijn gevormd.

15 Zie onder andere Zagwijn 1986; Schoorl 1999; Beets & Van der Spek 2000.

16 Voor de paleolandschappelijke verantwoording van de paragrafen 2.3.1-3 wordt verwezen naar Vos 2015.

deel van de zuidelijke Noordzee lag nog droog en van zee-invloed was in Noord-Holland geen sprake. Als gevolg van de snelle zeespiegelstijging (rond 1 meter per 100 jaar) verdronk in de daaropvolgende periode het Noordzeegebied, en rond 7250 v.Chr. bereikte de zee de laagste delen van de huidige Nederlandse kust. In het centrale deel van Noord-Holland en aansluitend in Flevoland gebeurde dat via het oude, verlaten rivierdalsysteem van de Rijn. Dit oer-dal had zich in de voorlaatste ijstijd (Saalien) gevormd en aan het begin van het Holoceen lag het oppervlak van dit dal tussen de 25 en 16 meter -NAP.

Aan de noordzijde van het oer-dal, rond Texel en Wieringen, lagen de in het Pleistoceen (het geologisch tijdvak tussen 2.500.000 en 10.000 jaar geleden) afgezette bodems relatief hoog (4-6 meter -NAP). Hier heeft de mariene verdrinking en sediment-overdekking later in het Holoceen plaatsgevonden, tussen circa 4000 en 3000 jaar v.Chr., zodat het hooggelegen pleistocene gebied lange tijd een uitstulping in zee vormde. De hoge (keileem)koppen van zowel Texel als Wieringen, die boven NAP liggen, zijn nooit overstroomd en het hele Holoceen geschikt geweest voor de aanwezigheid van mensen. Incidenteel worden hier gebruiksvoorwerpen van vuursteen, gewei of bot uit de Midden-Steentijd en Late Steentijd gevonden.¹⁷

De mariene verdrinking van het oer-dal in centraal Noord-Holland door de zeespiegelstijging gebeurde tussen 7250 en 6000 v.Chr. Rond 5500 v.Chr. was het dalsysteem veranderd in een groot getijdenbekken waar beken en riviertjes, zoals de Overijsselse Vecht, op uitmondde. Aan de landzijde van het getijdensysteem vormde zich het zogenoemde Basisveen. De veenvorming was het gevolg van de vernatting die werd veroorzaakt door grondwaterstijging, die weer het gevolg was van kwelwater dat vanuit de hogergelegen pleistocene zandgronden naar de lageregelegen kustzone stroomde. Vanwege de doorgaande zeespiegelstijging overstroomde het kustveenmoeras aan de randen en raakte het Basisveen uiteindelijk bedekt met uit zee afkomstige getijdensedimenten.

Door de afname van de eustatische zeespiegelstijging was tussen 5000 en 4000 v.Chr. de snelheid van de relatieve zeespiegelstijging afgenomen tot 0,3 à 0,4 meter per eeuw. Het gemiddelde zeespiegelniveau lag in die tijd rond de 5 meter -NAP en de getijslag (verschil in de waterstand tussen eb en vloed) lag tussen circa 1,5 en 1,7 meter. De getijslag voor de kust van Noord-Holland bleef in de daaropvolgende millennia op hetzelfde niveau, maar de relatieve zeespiegel bleef langzaam doorstijgen. De randen van het Noord-Hollandse getijdenbekkensysteem verschoven verder landinwaarts, maar door de afnemende snelheid van de zeespiegelstijging begon het gebied wel gedeeltelijk dicht te slibben. Omstreeks 3850 v.Chr. had het getijdenbekken zijn maximale omvang bereikt (fig. 2.4). Langs de randen van het bekken waren hoge, opgeslibde kwelders gevormd die voor mensen al bewoonbaar waren vanaf 5000 v.Chr.¹⁸ In Noord-Holland werden de kweldergebieden pas later bewoond: in de Wieringermeer vanaf circa 3000 v.Chr. (door mensen die vanwege hun materiële cultuur worden gerekend tot de Trechterbekercultuur), in westelijk West-Friesland rond 2500 v.Chr. en bij Amsterdam vanaf 2400 v.Chr. (beide gebieden door vertegenwoordigers van de Enkelgrafcultuur).¹⁹

17 Hessing et al. 2013, 23.

18 Zie onder andere Peeters et al. 2004.

19 Voor een overzicht, zie Van Ginkel & Hogesteijn 1997.

fig. 2.4 (links) Paleogeografische reconstructie van Noord-Holland rond 3850 v.Chr. In het Neolithicum bestond Noord-Holland nog grotendeels uit kwelders, ofwel uitgestrekte getijdegebieden. Met name Het Gooi en het noordelijk deel van de provincie, met hooggelegen, pleistocene gronden, boden goede omstandigheden voor de eerste permanente nederzettingen (© P.C. Vos & S. de Vries, TNO).

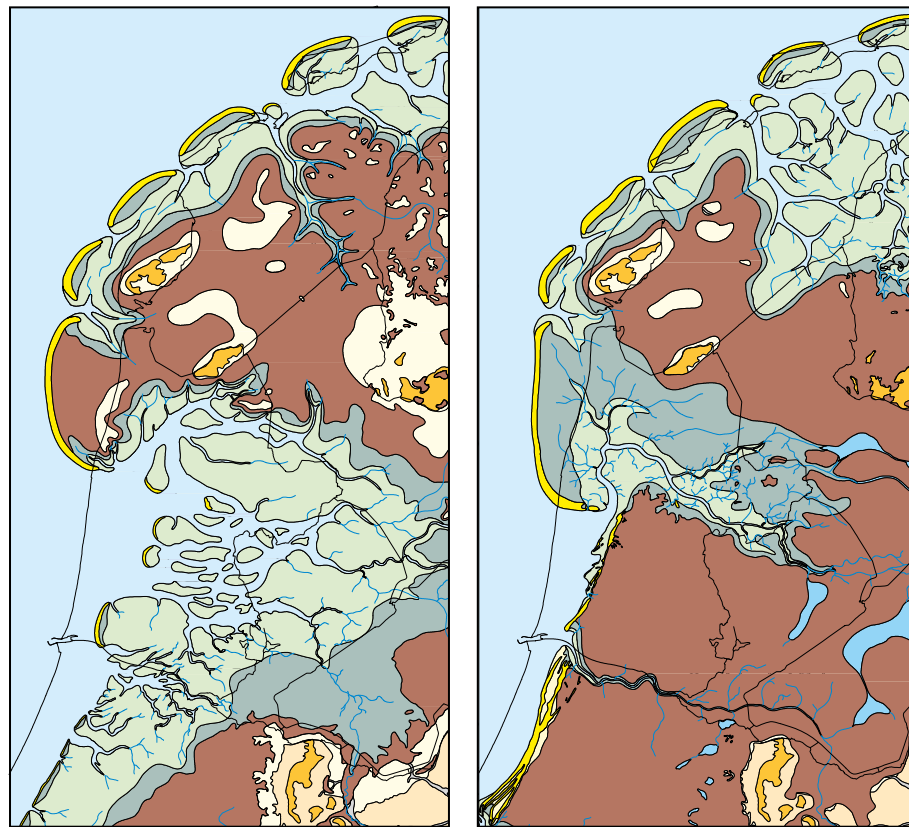

fig. 2.5 (rechts) Paleogeografische reconstructie van Noord-Holland rond 2750 v.Chr. In de loop van het Neolithicum ontstonden door een stijgende zeespiegel achter de duinenrij omvangrijke moerassen. Ook vormde zich het Zeegat van Bergen, bestaande uit een groot, slingerend getijdensysteem dat zich tot diep in het binnenland uitstreckte (© P.C. Vos & S. de Vries, TNO).

Rond 2750 v.Chr. (fig. 2.5) was de zeespiegelstijging verder afgenomen naar 0,2 à 0,3 meter per eeuw. Het gemiddelde zeeniveau lag toen rond 3,5 meter -NAP. De balans tussen zeespiegelstijging en ophoging door afzetting was in het voordeel van sedimentatie omgeslagen. Het getijdenbekken van Noord-Holland en Flevoland vulde zich geleidelijk steeds verder op, aan de zeewaartse zijde met zand en klei en in het slecht ontwaterende achterland vooral met kustveen. Dit leidde tot een westwaartse uitbreiding van de kwelders en tot een verkleining van het getijdenvolume van het Noord-Hollandse getijdenbekkensysteem. Omdat de grootte van de getijdengeulen in dit systeem direct gekoppeld is aan het getijdenvolume, namen door de volumeverkleining ook de breedte en diepte van de getijdenbekkens af. In het achterland verslechterde door het dichtlibben van dit bekken de natuurlijke drainage in de kweldergebieden. De vernatting met zoet water leidde hier tot nieuwe mogelijkheden voor veengroei, resulterend in het zogenaamde Hollandveen. Het areaal aan kustveengebieden kon daardoor sterk in omvang toenemen en zo raakte een groot deel van Noord-Holland (en ook Flevoland) bedekt door 'laagveen', bestaande uit relatief voedselrijk veen dat door rivierwater werd gevoed (fig. 2.6). Ook in de beekdalen en depressies van het pleistocene achterland ging de veenuitbreiding door. De veenmoerassen kwamen zo in verbinding met het kustveenmoeras, waardoor het Noord-Hollandse landoppervlak grotendeels met veen bedekt werd.²⁰

De kernen van kustveengebieden konden tot enkele meters boven het toenmalige zeeniveau uitgroeien, als veenkussens of veenkoepels.²¹ Door hun hogere lig-

²⁰ Zie onder andere De Bont 1995, 37-45; De Bont & Kleij 2012, 10-23.

²¹ Zie onder andere Borger 1975; Buisman 1995, 314, 349-350.

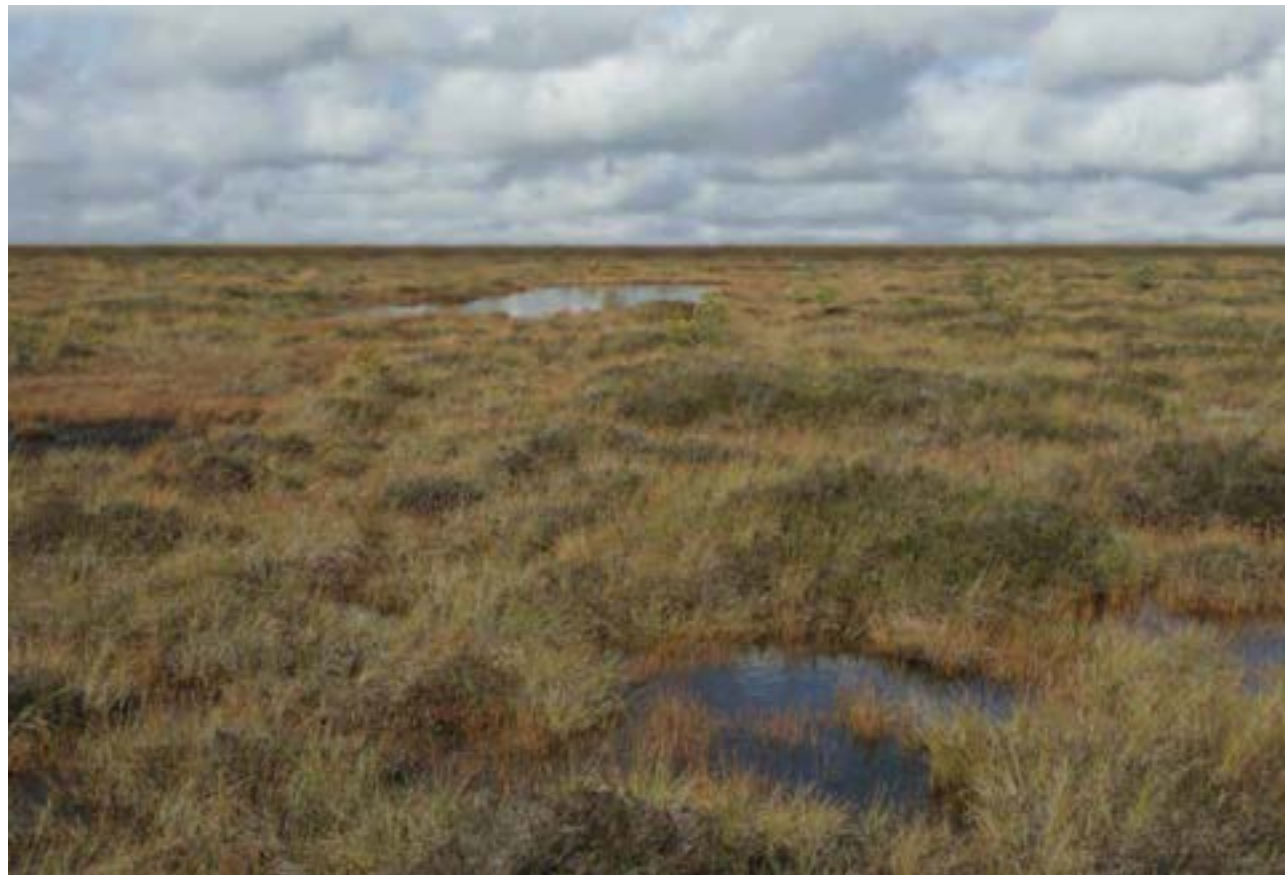

ging werden deze venen niet meer overstromd door rivier- of zeewater en werd dit veen alleen nog gevoed met voedselarm regenwater, waardoor er zich voedselarm (oligotroof) veen vormde. Dit 'hoogveen' bestond, naast veenmos, onder meer uit plantenmateriaal van heide, jeneverbes en wollegras (fig. 2.7 en 2.8). De lagergelegen venen werden af en toe nog overstromd met matig voedselrijk (mesotroof) en voedselrijk (eutroof) zee- of beekwater. Daar ontstond laagveen, opgebouwd uit niet verteerde plantenmassa's van onder andere riet, zegges, drijvende waterplanten en in het berken- en elzenbroek dat hier ontstond ook boomsoorten als berk, wilg en els (fig. 2.6). In de laagtes tussen de veenkoepels stagneerde drainage van het veen en ontstonden ondiepe meren. Vanaf 2750 v.Chr. nam met name in het gebied van de latere Flevopolder de omvang van deze meren geleidelijk toe door afkalving van de veenranden als gevolg van golfwerking. De bodemafzettingen van de meren bestaan daardoor vooral uit veendetritus: afgeslagen organisch materiaal dat op de meerbodem tot bezinking kwam.

Vroege Prehistorie: Late Steentijd en Bronstijd

Door de grootschalige verlanding als gevolg van veenvorming waren er rond 2750 v.Chr. nog maar enkele zeegaten in de West-Nederlandse kust actief (fig. 2.5). In Noord-Holland waren dit het Westfriese zeegatsysteem (of 'Zeegat van Bergen') en het Oer-IJ. De lokale rivieren, die in zee bleven uitmonden, hielden door hun waterafvoer beide zeegaten open. De hoofdstroom van de rivier de Rijn mondde bij Katwijk uit in zee, en er was in die tijd nog geen rivierverbinding met het Oer-IJ. Die ontstond pas vanaf 1500 v. Chr., toen het Amstel-Angstel-Vechtsysteem tot ontwikkeling kwam in het zuidoostelijk deel van Noord-Holland (fig. 2.9). Daarmee werd het Oer-IJ een noordelijke vertakking van de Rijn.

fig. 2.6 Een impressie van een laagveenlandschap. Achter de duinenrij vormde zich in meren en plassen uitgestrekte moerassen van rietlanden, waterplanten en elzen- en wilgenbossen, waarvan de resten zich opstapelden tot laagveen. Uiteindelijk groeide het open binnenwater helemaal dicht (foto Huis van Hilde, Castricum).

Tussen zeegaten konden de strandwallen zich handhaven en geleidelijk zeewaarts uitbreiden, doordat er een overschot aan zand voor de kust beschikbaar was. De strandwallen werden hierdoor niet meer opgeruimd door de zee en konden in de ondergrond bewaard blijven. De oudste strandwal in Noord-Holland is die van Spaarnwoude, gevormd tussen 3250 en 3000 v.Chr. Enkele honderden jaren later, rond 2750 v.Chr. (fig. 2.5), was het strandwallengebied in westelijke richting opgeschoven en lag de kustlijn op de lijn Haarlem-Schoten-Assum-Uitgeest-Akersloot-Ouddorp-Sint Pancras.²² Weer 500 jaar later lag de kustlijn nog 3 à 4 kilometer westelijker, ter plekke van de strandwallen van Beverwijk-Heemskerk en Limmen-Alkmaar. De archeologische resten laten zien dat het Noord-Hollandse strandwallengebied al vanaf het Laat-Neolithicum continu bewoond werd.²³

Tussen 2750 en 1500 v.Chr. verlandde ook geleidelijk het Westfriesse zeegatsysteem. Bij Bergen had zich een 'haakwal' gevormd, als oost-west georiënteerde strandwal die haaks lag ten opzichte van de zuidelijk gelegen strandwal tussen Limmen en Alkmaar (fig. 2.9). Door de trechtervorm functioneerde het zeegatsysteem als een soort 'sedimentfuik': het sediment dat door de vloedstroom vanuit zee werd aangevoerd, werd niet volledig mee teruggenomen door de daaropvolgende ebstroom. Hierdoor vond sedimentatie plaats, wat tot gevolg had dat de kwelders steeds hoger opslibden en de getijdengeulen steeds kleiner werden. De getijdeninvloed in het systeem werd daardoor minder, waardoor de hoogten van het Extreem Hoog Water (EHW; maximaal stormvloedniveau) en Gemiddeld Hoog Water (GHW) op een lager niveau kwamen te liggen. Door deze verlaging van de waterstand vielen de hoogste delen van de opgeslibde kweldergebieden permanent droog en werden deze het hele jaar door geschikt voor bewoning. In het Neolithicum, maar vooral in de Bronstijd, was voornamelijk in oostelijk West-Friesland een voor die tijd ongekende bevolkingsdichtheid in deze kweldergebieden aanwezig.²⁴

Rond 1500 v.Chr. bedroeg de relatieve zeespiegelstijging nog maar 0,2 meter per eeuw en lag het gemiddeld zeeniveau op circa 2 meter -NAP. De strandwallen en duinen hadden zich in deze periode weer verder zeewaarts uitgebreid, waardoor er voor de westkust van Nederland een min of meer aaneengesloten strandwalbarrière was gevormd. Vanaf 1500 v.Chr. werd het Westfriesse zeegatsysteem van de zee afgesneden door een lage strandwal, waardoor in West-Friesland en het achterliggende Flevoland de getijdeninvloed in de Late Bronstijd volledig was weggefallen. De afwatering van de Overijsselse Vecht verliep vanaf circa 500 v.Chr. niet meer via dit systeem, maar via het noordelijke Flevomeer dat dankzij een doorbraak naar het Vlie op de Waddenzee kon afwateren (fig. 2.10). Het sluiten van het Westfriesse zeegatsysteem betekende een verslechtering van de afstroom van zoet water, waardoor het oude getijdengebied van dit systeem vernatte en onder een meters dik veenpakket kwam te liggen. Dit eerder zo dichtbevolkte gebied werd in de IJzertijd daardoor volkomen ongeschikt voor bewoning. Opmerkelijk is gelijktijdige bewoning rond Opperdoes, in het oostelijke deel van West-Friesland.²⁵ Dit heeft ongetwijfeld te maken met de natuurlijke drainage van het daar liggende veengebied via de al genoemde doorbraak van het noordelijke Flevomeer naar het Vlie.

²² Zie onder andere Zagwijn 1969; 1986; Jelgersma & Van Regteren Altena 1969; Jelgersma et al. 1970; Van der Valk 1992, 200-222.

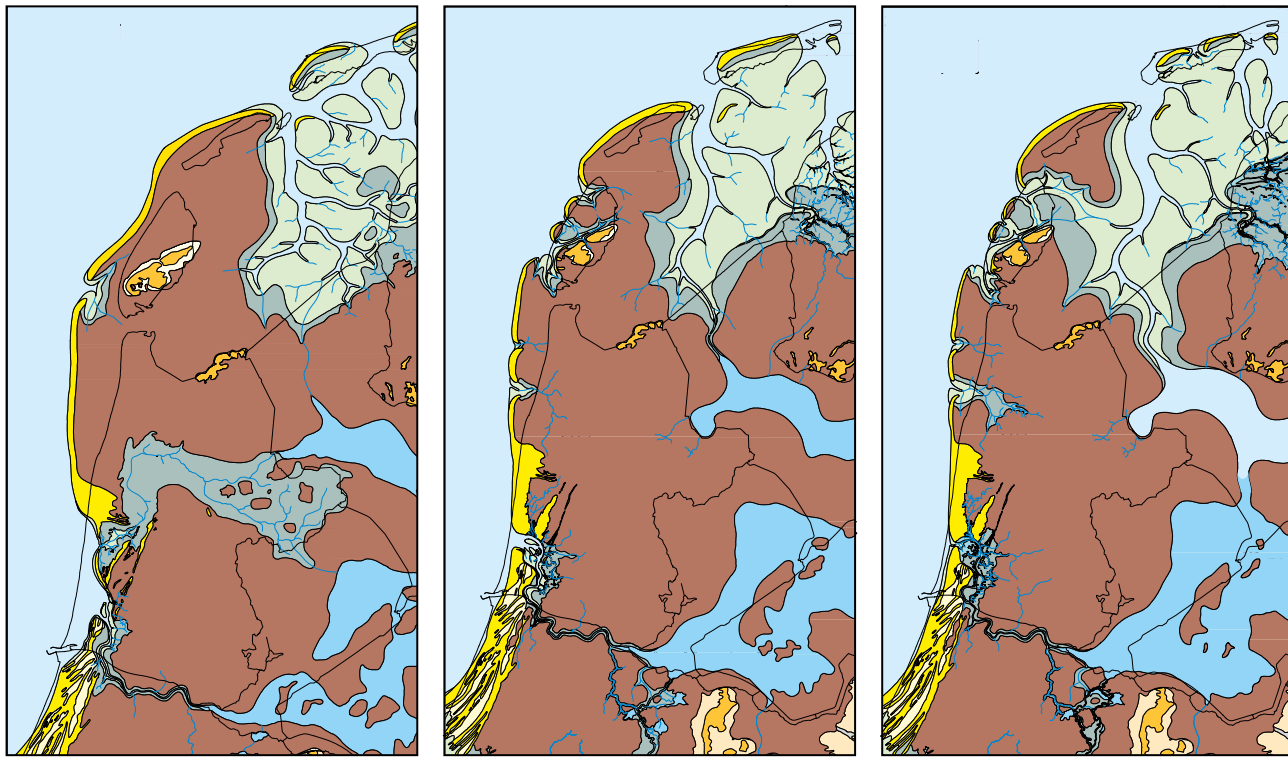
²³ Zie onder andere Bosman 2002; Lange et al. 2004.

²⁴ Roessingh 2018b; zie ook het publieksboek van Bos & De Roode (2018).

²⁵ Woltering 1979, 34-36.

fig. 2.7 (linksboven) Impressie van een uitgestrekt, niet ontwaterd hoogveenlandschap. Wanneer de laagveenmoerassen dichtgegroeid waren, voedde de vegetatie zich alleen nog met regenwater dat zeer voedselarm is. Er ontstond een boomloos landschap met hooguit kleine meren en veenstromen tussen veenbulten (foto Huis van Hilde, Castricum).

fig. 2.8 (linksonder) Impressie van een intacte hoogveenvegetatie, die vooral bestaat uit veenmossen, heidesoorten, kleine struiken en grasachtige soorten, zoals zegges, biezen en russen. Het terrein is zo nat dat het vrijwel onbegaanbaar is en onbruikbaar voor landbouw en bewoning (foto Huis van Hilde, Castricum).

In de periode tussen 1500 en 500 v.Chr. waren ter plekke van het latere Flevoland twee omvangrijke meren tot ontwikkeling gekomen: het zuidelijke en noordelijke Flevomeer (fig. 2.10).²⁶ Deze meren werden in de loop van tijd steeds groter, als gevolg van doorgaande afkalving van de veenranden, maar bleven door een 'veenbrug' nog van elkaar gescheiden. Het zuidelijke Flevomeer en het veenriviertje de Eem waterden af in westelijke richting via het Oer-IJ. Ook de Utrechtse Vecht had via Angstel en Amstel in die tijd verbinding gekregen met het Oer-IJ. Hiermee was een verbinding tot stand gekomen met de rivier de Rijn, en mag het Oer-IJ vanaf die tijd een 'estuarium' genoemd worden.²⁷ Dit estuarium vormde een getijdengebied dat niet aan de zeezijde van de monding lag, maar aan de landzijde, dus achter de duinen. Hoe meer de monding zich sloot vanwege een afname van de doorstroming, hoe veiliger, zoeter en vruchtbaarder het gebied werd. (fig. 2.11 en 2.20).

Late Prehistorie: IJzertijd

In de Vroege IJzertijd en Midden-IJzertijd (650-500 v.Chr.) nam de mariene activiteit in het mondingsgebied van het Oer-IJ toe en breidden de kwelders zich uit over de (veen) randgebieden van het estuarium. Na 400 v.Chr. sloeg de transgressieve ontwikkeling (actieve periode van de zee) om naar een regressieve ontwikkeling (rustige periode qua zee-invloed) en begon het Oer-IJ te verlanden. Het kweldergebied werd minder vaak overstroomd en aan de randen van het getijdensysteem begon zich geleidelijk het veengebied uit te breiden. De verklaring voor de verlanding is dat het Oer-IJ zijn

26 De naam Flevomeer (*Lacus Flevo*) wordt het eerst genoemd in de oude Romeinse bron van Pomponius Mela (Van Popta 2020, 25, 41).

27 Een estuarium is een verbrede, veelal trechtervormige monding van een rivier, waar zoet rivierwater en zout zeewater vermengd worden en zodoende brak water ontstaat en waar getijverschil waarneembaar is.

afwaterende functie van het achterland verloor, doordat de zuidelijke en noordelijke Flevomeren verbinding kregen. Daardoor begon de Rijn-Utrechtse Vecht-riviertak naar de Vlie-verbinding in de Waddenzee af te wateren. Zo veranderden de Flevomeren rond 400 v.Chr. geleidelijk in een grote lagune, waaruit later de Zuiderzee zou ontstaan.²⁸

De regressieve ontwikkeling in het Oer-IJ ging door en rond 200 v.Chr. werd het Oer-IJ afgesloten van de zee door een lage strandwal. Het achterliggende getijdengebied viel permanent droog (fig. 2.12). Daardoor kon in de Late IJzertijd het kweldergebied van de Beverwijkse Broekpolder, alsmede het kweldergebied en de daaraan grenzende, door de mens ontwaterde randzone van het veen van de Assendelver- en Uitgeesterbroekpolders, permanent bewoond worden. Dit waren agrarisch rijke gronden die niet meer werden overstroomd en geheel waren verzoet. Daarnaast waren ook de drooggevallen zandplaten tussen Castricum en Uitgeest geschikt geworden voor permanente bewoning. De Oer-IJ-regio werd daarmee een dichtbevolkt gebied, zoals dat in de Bronstijd in West-Friesland het geval was.²⁹

Noordelijker, in de regio Schagen, bestond vanaf de Midden-IJzertijd en Late IJzertijd ook een uitgebreid stelsel aan nederzettingen. Deze lagen op (de randen van) het veen, dat goed ontwaterd was dankzij de nabijheid van een drainagebasis in de vorm van een zeegat dat verderop in de tekst in meer detail wordt besproken.³⁰ Ook in Den Helder zijn vindplaatsen uit de Late IJzertijd aangetroffen. Het ging hier om een nederzetting in het veen, mogelijk op een terpachtige verhoging.³¹

2.4 Landschapontwikkeling van zes kerngebieden gedurende het 1e millennium

In het 1e millennium zijn er in Noord-Holland zes landschappelijke kerngebieden te onderscheiden (fig. 2.13) waar de landschappelijke situatie zodanig was dat bewoning het hele jaar door mogelijk was.³² De zes kerngebieden, elk met een specifieke landschapsvorming en archeologische betekenis, zijn:

- ▶ Kennemerland: het strandwal- en duingebied, grofweg tussen het huidige Vogelenzang en Camperduin.
- ▶ De Oer-IJ-regio: het voormalige getijdengebied en veenrandgebied, grofweg tussen Castricum, Zaanstad en Haarlem.
- ▶ De Noordkop: het klei- en veenrandgebied in de kop van Noord-Holland dat op de Zijpe en (later) het Heersdiep afwaterde, grofweg tussen het huidige Den Helder en Alkmaar.
- ▶ De regio rond Medemblik: West-Friesland ten zuiden en zuidoosten van Medemblik, dat via de Zuiderzee afwaterde naar zee.
- ▶ Texel en Wieringen: de hogere pleistocene gronden, bestaande uit keileem en dekzand, maar ook de ontwaterde veenrandgebieden rond en tussen deze gronden.
- ▶ De Gooi en Vechtstreek: de oeverwallen van de Vecht en de pleistocene gronden van Het Gooi.

28 Een lagune is een permanent onder water staand watergebied dat direct of indirect contact heeft met de open zee, en waar de getijdenwerking beperkt is. Het water in de lagune kan afhankelijk van de wateraanvoer vanuit het achterland verschillen van zoet tot zout. De Flevomeren werden in de Vroege Middeleeuwen (in de Vita van Bonifatius van Willibald), Aelmeer ('alle meren') genoemd en vanaf de 12e eeuw, na grote stormerosie, Zuyder Zee (Van Popta 2020, 41).

29 Lange et al. 2004; Meffert 1998; Buizer et al. 2019.

30 Van der Ven (1993, 34) en Diederik (2002, 15) tonen de Zijpe al (ver) voor het jaar 1000 op kaarten.

31 Woltering 1979, 4.

32 Voor het begrip 'kerngebied', zie De Koning 2012, 13-15.

fig. 2.9 (links) Paleogeografische reconstructie van Noord-Holland rond 1500 v.Chr. In de Midden-Bronstijd werd het landschap gedomineerd door twee grote getijdensystemen, die door de moerassen liepen: het Zeegat van Bergen, waarvan de monding zich langzaam sloot, en het Oer-IJ, een noordelijke vertakking van de Rijn, die ter hoogte van het huidige Heemskerk en Uitgeest in de Noordzee mondde (© P.C. Vos & S. de Vries, TNO).

fig. 2.10 (midden) Paleogeografische reconstructie van Noord-Holland rond 500 v.Chr. In de IJzertijd is de monding van het Zeegat van Bergen dicht en het achterland in moeras veranderd. Het Oer-IJ-gebied was daarentegen een actief getijdegebied, in het noordelijk deel van de provincie ontstonden zeegaten (© P.C. Vos & S. de Vries, TNO).

fig. 2.11 (rechts) Paleogeografische reconstructie van Noord-Holland rond 250 v.Chr. Het Oer-IJ-gebied was in die tijd grotendeels verland en de hoog opgeslibde kwelders en het veenrandgebied boden goede bestaansmogelijkheden. In het noordelijk deel van de provincie ontstonden zeegaten (© P.C. Vos & S. de Vries, TNO).

fig. 2.12 Impressie van het Oer-IJ-gebied als een estuarium met kwelders. Met de voortschrijdende verlanding ging het stormvloedniveau in het gebied omlaag en werden deze kwelders bewoonbaar. Na de sluiting van het zeegat werd ook het voormalige getijdengebied goed bewoonbaar en werden ook daar woonstalhuizen gebouwd (foto Huis van Hilde, Castricum).

De landschappelijke veranderingen door natuurlijke en antropogene processen, als voortzetting van de beschreven processen uit de Prehistorie, gingen gedurende het 1e millennium door. Er vond met name erosie plaats in de nabijheid van de zeegaten en in het veenrandgebied, mede onder invloed van de mens. Voor alle gebieden gold dat aan het einde van het 1e millennium de mens een steeds grotere rol op de landschapsvorming ging spelen, en dat de woon- en werkcondities in toenemende mate door de mens zelf werden beïnvloed. Na het jaar 1000 werd de mens zelfs de alles-sturende factor in de landschapsvorming binnen het gehele kustgebied.

Landschappelijke randvoorwaarden voor menselijke activiteit

De zes kerngebieden kennen elk hun eigen ontwikkelingsstadia in de vorming van het landschap. De kenmerken van deze stadia bepaalden de randvoorwaarden voor mensen om in deze gebieden te kunnen wonen, om hier landbouw te kunnen bedrijven en om zich binnen en tussen de gebieden te kunnen verplaatsen.³³ Enkele aspecten die direct van invloed waren op de mogelijkheden en beperkingen voor menselijke aanwezigheid zijn a) agrarische mogelijkheden van de bodem, b) veiligheid met betrekking tot mariene overstromingen, c) hoogte van het grondwaterpeil, d) zandverstuivingen en e) verkeers-geografische ligging. Deze aspecten worden hieronder kort toegelicht, voordat de landschappelijke ontwikkelingen gekoppeld aan archeologische waarnemingen per kerngebied worden besproken.

³³ Het gaat hierbij feitelijk over algemene aspecten van de bodemkunde zoals die onder meer worden gebezigd in de landbouw, weg- en waterbouw; zie bijvoorbeeld Locher en De Bakker 1990.

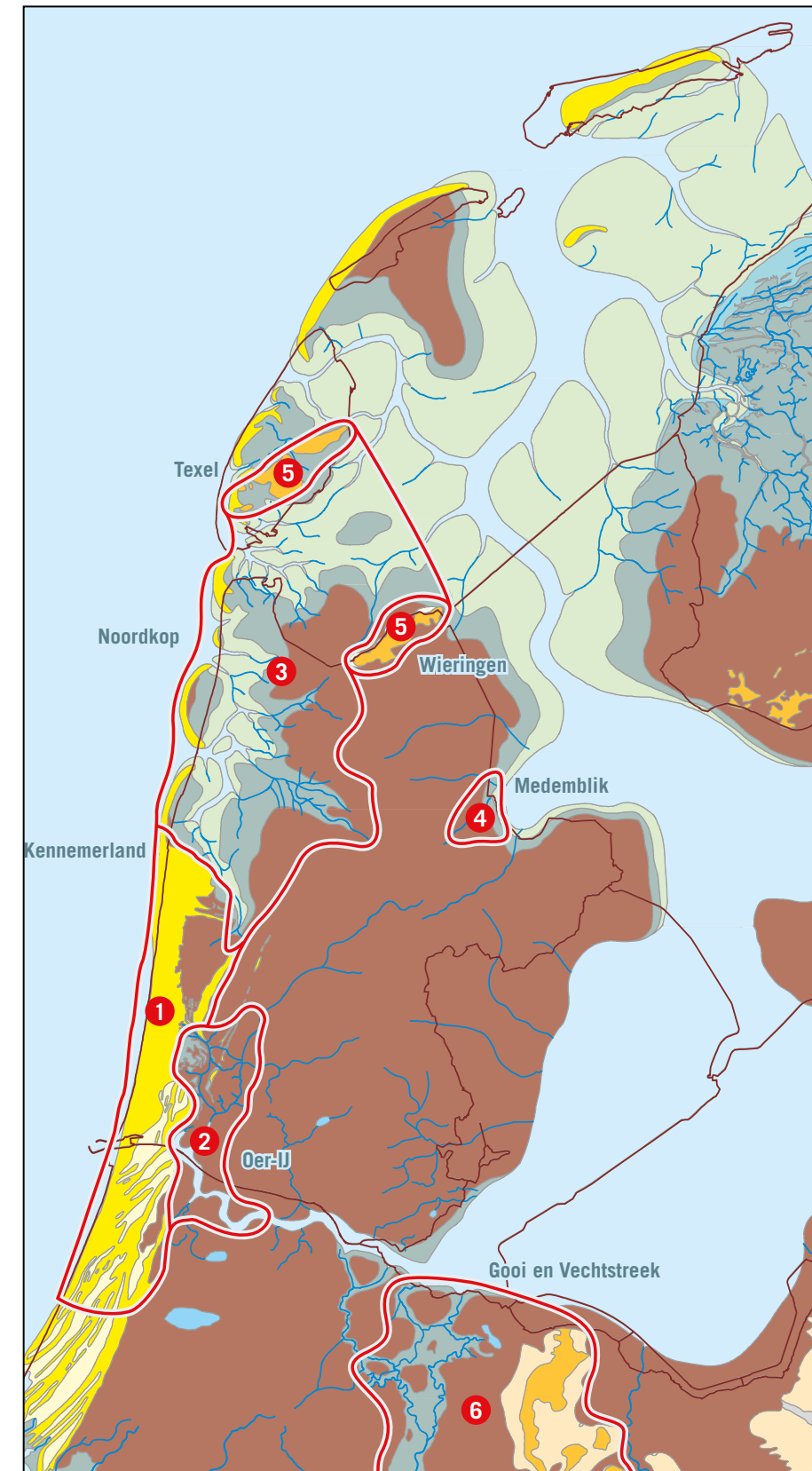

fig. 2.13 De indeling van vroegmiddeleeuws Noord-Holland in de kerngebieden (1) Kennemerland, (2) Oer-IJ, (3) Noordkop, (4) Medemblik, (5) Texel en Wieringen en (6) Gooi en Vechtstreek (© P.C. Vos, A. Kaliar & S. de Vries, TNO).

Agrarische mogelijkheden van de bodem

De bodems in de kerngebieden bestaan, buiten de veenrandgebieden, uit zand, klei of kleilig zand. De korrelgrootte-samenstelling van klei- en zandgronden bepaalt in grote mate de vruchtbaarheid en daarmee de geschiktheid voor landbouw. De zandgronden die door wind zijn aangevoerd (pleistocene dekzanden en holocene duinen), zijn aan het maaiveld vaak hooggelegen. Het pure duinzand is door deze hoogte, en vanwege de doorgaans relatief grote korrelgrootte in combinatie met een klein percentage humus, sterk waterdoorlatend en dus verdrogingsgevoelig. Ook is dit zand minder vruchtbaar dan klei, doordat het minder fijne mineralen en nutriënten (onder andere fosfor en stikstof) bevat. Zonder bemesting is de agrarische productiecapaciteit van duinzand gering.

Op de zandgronden was de mens in het 1e millennium actief in een 'smalle marge' op de hellingen, dus net tussen te natte en te droge gronden. Met name akkerbouw was alleen mogelijk in de optimale zone tussen een te droge en te voedselarme bodem en een te natte en te venige bodem.³⁴ Dit principe gold vanwege het reliëf zowel in de hoogte als in de ruimte: maar een deel van een helling kon worden benut en daardoor ook maar een deel van het totale landschap. Akkers lagen binnen deze marge vaak in de organisch rijke bodems langs de randen van de valleien van de Oude Duinen, die minder reliëfrijk waren dan de huidige, Jonge Duinen. Deze akkers zijn haast overal in de ondergrond van de duinen van Kennemerland aan te treffen.³⁵

De kleigronden en kleiige zandgronden zijn gevormd door afzetting van de zee of rivieren. Ook binnen deze gronden bestaan verschillen in bodemvruchtbaarheid. Zo zijn zandig/ziltige kleien en kleiige zanden vruchtbaarder dan de zware kleien, omdat deze grondsoorten water en mineralen kunnen vasthouden. Daarnaast zijn ze ook weer niet al te vast, zodat planten makkelijk over het water en de mineralen kunnen beschikken.³⁶ Ook de hoogteligging en overspoelingsfrequentie heeft invloed op de bodemvruchtbaarheid: laaggelegen kweldergronden die regelmatig overstroomd worden met zeewater zijn minder vruchtbaar dan de hooggelegen, niet verzilte zeebodems.

Veen is een bijzondere 'grondsoort', omdat het geen minerale afzetting is. Deze afzetting is lokaal gevormd en bestaat uit vergankelijk plantaardig materiaal. Zoals reeds aangegeven, kan het veen onderverdeeld worden in oligotroof (hoog)veen (fig. 2.7 en 2.8), en mesotroof en eutroof (laag)veen (fig. 2.6). In niet-gedraineerde toestand waren de veenmoerassen in Noord-Holland het hele jaar rond nat, vrijwel onbegaanbaar en niet geschikt voor bewoning en/of agrarisch gebruik³⁷. Dat veranderde toen het veen ontwaterd werd. De ontwatering kon plaatsvinden via natuurlijke geultjes of via sloten en kanalen die gegraven zijn door de mens. In ontwaterde toestand was er een (relatief korte) periode waarin het veen vruchtbaar was, voordat het 'veraaide' en uiteindelijk verteerde en verdween door een oxidatieproces. Als gevolg hiervan daalde het maaiveld, waardoor het opnieuw nat werd en dus opnieuw ontwaterd moest worden om een agrarische waarde te kunnen hebben. In het 1e millennium bestond het landoppervlak van Noord-Holland voor het overgrote deel uit deze ontoegankelijke en pas na ontwatering voor de mens bruikbare venen.³⁸

³⁴ Bosman 2009, 1-5.

³⁵ Zie onder andere Bosman & Van Eerden 2009.

³⁶ 'Zavel' is in de oude bodemkundige literatuur de term voor zandige/siltige klei. Silt is de fijne korrelgroottefractie tussen klei en zand.

³⁷ Woltering *et al.* 1994, 145-150.

³⁸ Onder andere De Bont 2009, 85-93.

Veiligheid ten opzichte van de zee

Sinds het ontstaan van de Zuiderzee is de provincie Noord-Holland aan drie kanten omringd door water. Zolang de mens niet ingreep in het landschap, leverde de zee geen groot gevaar op. Mogen de landschapsveranderingen in het Holoceen vanuit een geologische tijdschaal gezien 'snel' zijn geweest, voor de prehistorische mens verliepen ze in de regel geleidelijk. Wanneer in een regio de invloed van de zee toenam, trok de mens zich terug om zich aan te passen aan de nieuwe situatie. Dit veranderde toen de mens vanaf de 10e eeuw op grote schaal ingrepen in het kustlandschap deed. De grootschalige bedijking van de kwelders en de veengebieden zorgde ervoor dat tijdens een storm de waterberging op de kwelders verdween en dat dit stormwater, waar geen ruimte meer voor was, hoog tegen de dijken werd opgestuwd. In de achterliggende polders vond intensieve ontwatering via sloten en sluizen plaats, met als gevolg dat de veen- en ook de klei-op-veenbodems sterk inklonken. De stormwaterverhoging enerzijds en de artificiële verlaging van de bodems anderzijds creëerde de condities voor catastrofale overstromingsrampen bij dijkdoorbraken.³⁹ In het 1e millennium vonden grootschalige ingrepen met dergelijke consequenties nog niet plaats en leefde de mens meer in evenwicht met de natuur.

De locaties waar veilig en permanent gewoond kon worden, waren de kerngebieden die boven het 'stormvloedniveau' (EHW) lagen: de hoge pleistocene gronden en de jongere, holocene zandgronden van het strandwallen- en duinengebied. Daarnaast waren de verlande getijdengebieden geschikt voor bewoning. Dit waren de permanent drooggevallen kweldergebieden en de incidenteel overstroomde, hogere delen van de kwelders als daar een verhoogde woonplaats (terp) werd aangelegd. Ook de ontwaterde veengebieden waren veilig om te wonen, zolang de bodem daar niet sterk gezakt was door menselijk ingrijpen.

De hoogte van het grondwaterpeil

Een factor die de bewoningsmogelijkheden in delen van het kustgebied van Noord-Holland in het 1e millennium sterk heeft bepaald, is de toenmalige hoogte van het grondwaterpeil. Deze hoogte wordt, naast de wateraanvoer door neerslag en kwel, bepaald door de afvoer (drainage). De drainage in een gebied kon sterk verslechteren wanneer natuurlijke geulsystemen dichtslibden, of het drainagesysteem werd afgesloten van de zee door een gesloten strandwal. Kenmerkend voor het duingebied is de 'opbolling' van de grondwaterspiegel, wanneer door kustuitbouw de zone met duinen en strandwallen steeds breder werd.⁴⁰ In de kern van deze zone kwam de grondwaterspiegel op een hoger niveau te liggen, zodat de duinvalleien hier konden gaan vernatten en hier zelfs moerassen en duinmeertjes konden ontstaan.⁴¹ Dit resulteerde in een divers duinlandschap, wat juist gunstig voor de bewoners was.

Een sterke vernatting door drainageproblemen heeft zich in het 1e millennium onder meer in het kerngebied van het Oer-IJ voorgedaan. Door de stijging van het grondwater, als gevolg van het eerder beschreven sluiten van de opening naar de zee rond 200 v.Chr., vernatte deze regio. Het veen kon zich ter plekke van het voormalige getijdengebied en estuarium daardoor sterk uitbreiden, wat verslechterde mogelijkhe-

³⁹ Zie ook Buisman 1995, 314; Vos & Van Heeringen 1997, 80.

⁴⁰ Zie onder andere Bosman 2009, 1-5.

⁴¹ Zie Vos *et al.* 2010.

den voor bewoning betekende. Gevolg was dat enkele tientallen vierkante kilometers uitstekend woongebied wegvielen tussen circa 250 en 350 n.Chr.⁴²

Zandverstuivingen

Op de plekken waar de mens woonde en werkte, had hun aanwezigheid invloed op het landschap door onder meer houtkap, begrazing, landbouw, plaggensteken en ontwatering. Vooral in de kustduinen en op de strandwallen konden deze ingrepen leiden tot zandverstuivingen. De mate waarin dit gebeurde, was afhankelijk van de intensiteit van de menselijke ingrepen en de jaarlijkse neerslag. De ingrepen in de duinen waren in de Prehistorie nog relatief kleinschalig, maar door een grotere bevolkingsdichtheid vanaf de Romeinse tijd, mogelijk ook door migratie vanuit gebieden die door vernatting verlaten werden, ontstond een overexploitatie van de duinen. Hierbij kwam dat er steeds nieuw zand vanuit de duinzone grenzend aan het strand op de bestaande duinen terecht kwam. De mens had gedurende het 1e millennium dan ook vrijwel continu te maken met (lokale) stuifprocessen (fig. 2.14).⁴³ Vanaf de 10e eeuw werd de hoeveelheid nieuw zand, die bijdroeg aan de vorming van de Jonge Duinen bovenop de Oude Duinen (de meest westelijke strandwal), zo groot dat er geen sprake meer was van lokale verstuivingen.⁴⁴ Er ontstonden grote 'loopduinen' die zich landinwaarts verplaatsten en zo een bedreiging voor de daar liggende woonlocaties vormden.

fig. 2.14 Overstoven laat-middeleeuwse akker bij Schoorl. Over een donkere, goed bemeste akker is een dik zandpakket afgezet als gevolg van overstuiving met duinzand (foto Huis van Hilde, Castricum).

42 Onder andere Vos 2015, 319-325.

43 Zie Bosman 2002; Bosman & Van Eerden 2009.

44 Zie Jelgersma et al. 1970.

Bereikbaarheid

In vergelijking met de nagenoeg ondoordringbare veenmoerassen waren de zandgronden relatief makkelijk begaanbaar voor mensen te voet, te paard of met getrokken karren. Het is aan te nemen dat er vanaf de monding van de Oude Rijn, bij het huidige Katwijk, een gestage stroom goederen over land naar het noorden ging. Toch was vervoer over water (binnengaats, dus via waterwegen in het binnenland) vaak makkelijker voor het transport van handelswaar, zeker toen de oprukkende zee veengebieden begon weg te slaan en het zeewater tot aan de duinen kon komen. Vanaf de Vroege Middeleeuwen werd de bereikbaarheid van gebieden als Kennemerland, Texel, Wieringen of Medemblik per schip belangrijker naarmate er een interregionale uitwisseling van dagelijkse handelswaren en gebruiksvoorwerpen op gang kwam.⁴⁵ De forse stroom importgoederen, vooral bestaande uit Merovingisch en Karolingisch importaadewerk dat op een draaischijf vervaardigd was, getuigt hiervan.⁴⁶

Het ontstaan van nieuwe getijdensystemen kon bewoning door erosie onmogelijk maken, maar ook verbeteren, doordat de bereikbaarheid tussen de woongebieden toenam. Dit gold vanaf de IJzertijd voor de zeegaten die in de Noordzeekust ontstonden (Zijpe, Heersdiep en Marsdiep; zie fig. 2.10, 2.11 en 2.15). De nieuwe geulsystemen van deze zeegaten drongen met getijdenbeweging steeds verder het binnenland in, waardoor de toegankelijkheid van de Kop van Noord-Holland via het water toenam.

De landschappelijke ontwikkelingen per kerngebied

Wat waren de landschappelijke ontwikkelingen en kwaliteiten van de zes onderscheiden kerngebieden in het 1e millennium, gelet op de hierboven beschreven variabelen? In deze paragraaf wordt geprobeerd deze vraag te beantwoorden door de landschapsvormende processen te koppelen aan de globale bewoningsgeschiedenis van elk kerngebied.⁴⁷ Uitgangspunt hierbij vormen de nieuwe paleogeografische kaarten die zijn vervaardigd voor 100 n.Chr. (fig. 2.15), 500 n.Chr. (fig. 2.16) en 800 n.Chr. (fig. 2.17).

Kennemerland: duinen en strandwallen

Kennemerland was het meest omvangrijke woongebied van Noord-Holland in het 1e millennium. De ondergrond bestaat uit een serie zuid-noord georiënteerde strandwallen, die grofweg liggen tussen het huidige Vogelenzang en Camperduin. Aan de westzijde wordt het gebied begrensd door de Noordzee, en aan de oostzijde door het uitgestrekte veengebied, het Oer-IJ-gebied en het ontwaterde veengebied rond Schagen.⁴⁸ De serie strandwallen bestond uit door de zee en wind opgeworpen, langgerekte ruggen met daartussen laagtes met veen. Bij de voortgaande verschuiving van de kustlijn in zeewaartse richting ontstond op de strandwallen een breed duinmassief (de Oude Duinen; fig. 2.17), waarvan de duintoppen tot wel 6 meter hoog konden zijn. Aan de zeezijde bestond dit duinmassief uit een 'gelobde' kustlijn, met openingen waarachter kleine sluffer-achtige kwelders lagen. Vermoedelijk was het bosoppervlak in het duinen- en strandwallengebied beperkt, met uitzondering van enkele loofbossen (fig. 2.19) die een sacrale betekenis kunnen hebben gehad.⁴⁹

45 Zie onder andere Van Heeringen & Van der Velde 2014, 187.

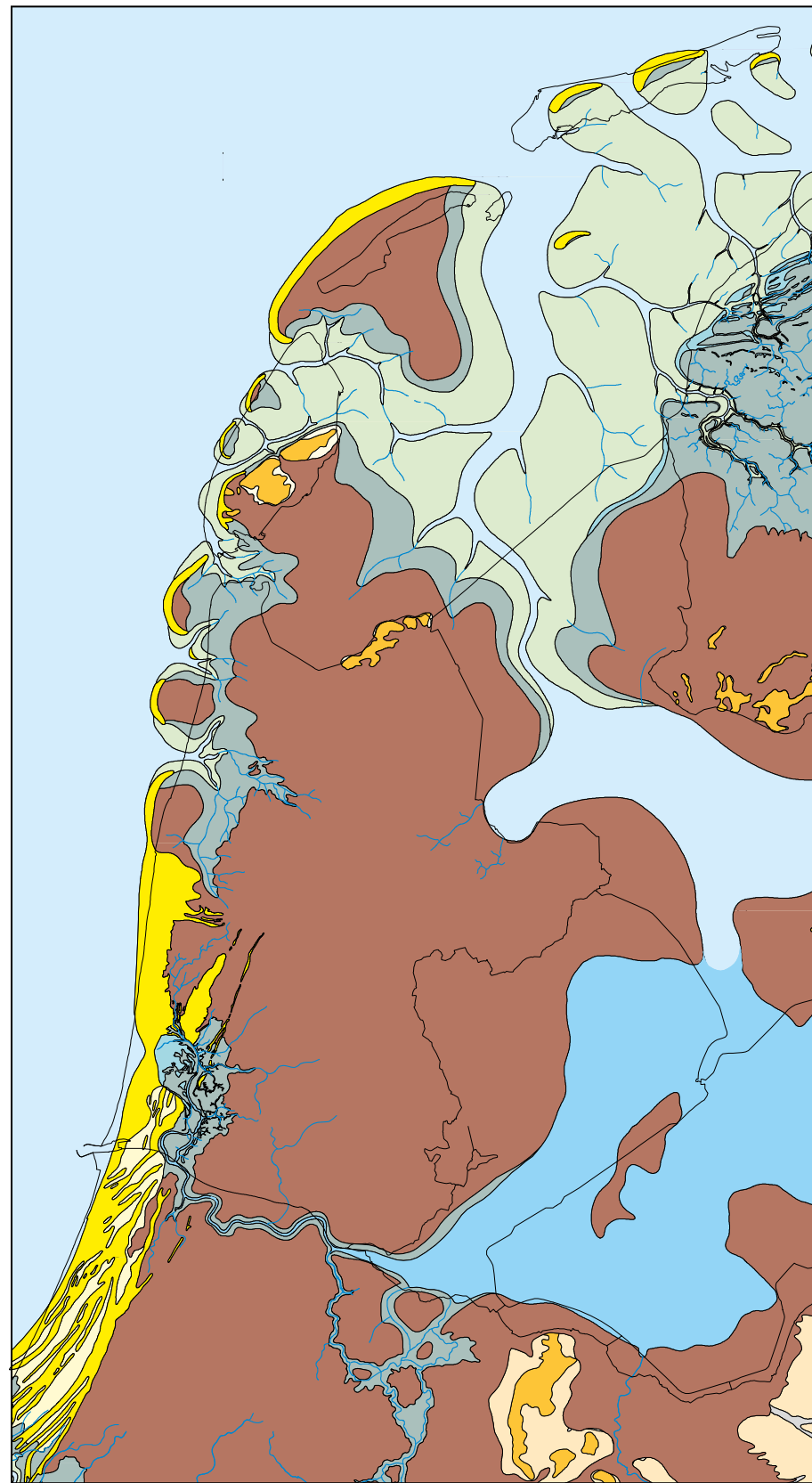
46 Zie De Koning 2012, 3-31. Zie ook hoofdstuk 5.

47 Voor een meer gedetailleerde bewoningsgeschiedenis, zie hoofdstuk 3.

48 Voor een scherpere begrenzing, zie hoofdstuk 3.

49 Voor de sacrale betekenis, zie hoofdstuk 8.

fig. 2.15
Paleogeografische reconstructie
van Noord-Holland rond
100 n.Chr. Door het groter
worden van de Vliestroom en
andere zeegaten begonnen de
moerassen in het binnenland te
eroderen (© P.C. Vos &
S. de Vries, TNO).

Het Oude Duingebied en de oostelijk hiervan gelegen strandwallen waren zowel in de Romeinse tijd als in de Vroege Middeleeuwen een uitgestrekt en relatief intensief gebruikt woon- en landbouwgebied.⁵⁰ Zandgrond is echter mineraalarm en de top van de meeste Oude Duinbodems zal uitgeloozd en daardoor kalkarm zijn geweest.⁵¹ Zonder bemesting was de bodemvruchtbaarheid daardoor relatief gering. De nederzettingen zullen vanwege de hieraan gekoppelde, relatief lage landbouwopbrengsten verder uit elkaar gelegen hebben dan op de relatief vruchtbare kweldergronden. Dit sluit aan bij de documentatie van de profielen in acht diepe putten in het Noord-Hollands Duinreservaat tussen Heemskerk en Egmond: op alle plekken werden akkers uit de Vroege Middeleeuwen gevonden, maar afgezien van kleine hoeveelheden aardewerk ontbraken aanwijzingen voor bewoning.⁵² Een goed voorbeeld van verspreide woonerven leverde het onderzoek in de duinen van Groot Olmen bij Bloemendaal, met nederzettingssporen uit de 5e-9e eeuw.⁵³ De Oude Duinen waren vermoedelijk over de volledige lengte door de mens in gebruik, maar niet dichtbevolkt vanwege de beperkte bodemvruchtbaarheid.

Het Oude Duinmassief had een zoete, door regenwater gevoede grondwaterbel die het zoute water omlaagdrukte. Vanuit deze watermassa in de duinen stroomden beken, zowel naar de zee als naar de strandwalvlakte (de laagte tussen twee strandwallen) en het aangrenzende veengebied in het binnenland. In het Oude Duingebied vonden voortdurend kleine verstuingen plaats, waarbij nieuwe duinen ontstonden. Ondanks deze lokale verstuingen werden de duinen en strandwallen van Kennemerland als woongebied vanaf de IJzertijd steeds belangrijker. Door het eroderen van het veengebied en het steeds verder doordringen van de zee in de kop van Noord-Holland, maar ook door het vernatten van het Oer-IJ-gebied (zie onder), werden de bewoonbare arealen daar steeds kleiner en concentreerde de bewoning zich in toenemende mate in het duin- en strandwallengebied.

In de loop van de 10e eeuw kwam een nieuw, belangrijk proces op gang: de vorming van de Jonge Duinen. Grote hoeveelheden zand werden door de wind landinwaarts verplaatst. Daar verstikte het zand de vegetatie, waardoor hier een zichzelf versterkend proces van zandverstuiving optrad. Door de zandmigratie ontstonden er grote uitblaasvlakten, met daarachter als hoge paraboolduinen de Jonge Duinen.⁵⁴ Deze duinen konden meer dan 25 m hoog worden. Over de oorzaak van het beschikbaar komen van de grote hoeveelheden zand bestaat discussie. Door kusterosie, onder andere van de Oude Rijn-delta bij Katwijk, kwam zand vrij dat door golven op het strand geworpen werd en vervolgens landinwaarts werd gestoven. Door de migratie van de paraboolduinen werd de top van de Oude Duinen geërodeerd (uitblaasvlakten), waarbij extra zand beschikbaar kwam. Verder zal de verstoring van de bodemvegetatie door de mens, mogelijk in combinatie met een wat droger klimaat in de 10e eeuw, het verstuivingsproces versterkt hebben.⁵⁵ De migratie van de Jonge Duinen had een groot effect op de bewoning van de duinen. Door de bedekking van voormalige woongronden met vele meters zand, op een schaal die niet eerder was voorgekomen, moest de mens het uiteindelijk afleggen tegen het stuifzand (fig. 2.14).

⁵⁰ Zie onder andere Vos et al. 2010; De Koning 2015; Van Heeringen & Van der Velde 2014.

⁵¹ Door de regen waren kalk en voedingsstoffen uitgespoeld.

⁵² Vos et al. 2010.

⁵³ De Koning 2015.

⁵⁴ Zie Jelgersma & Van Regteren Altena 1969, 133-142; Jelgersma et al. 1970, 93-167; Vos et al. 2010.

⁵⁵ Zie Heidinga 1985, 712-725.

fig. 2.16 Paleogeografische reconstructie van Noord-Holland rond 500 n.Chr. Als gevolg van een omvangrijke veenerosie begon de totale landoppervlakte in de kop van de provincie af te nemen. Het aangroeien van de duinen en het sluiten van het Oer-IJ wegen niet meer op tegen de oppervlakten veen die in het noorden verdwijnen (© P.C. Vos & S. de Vries, TNO).

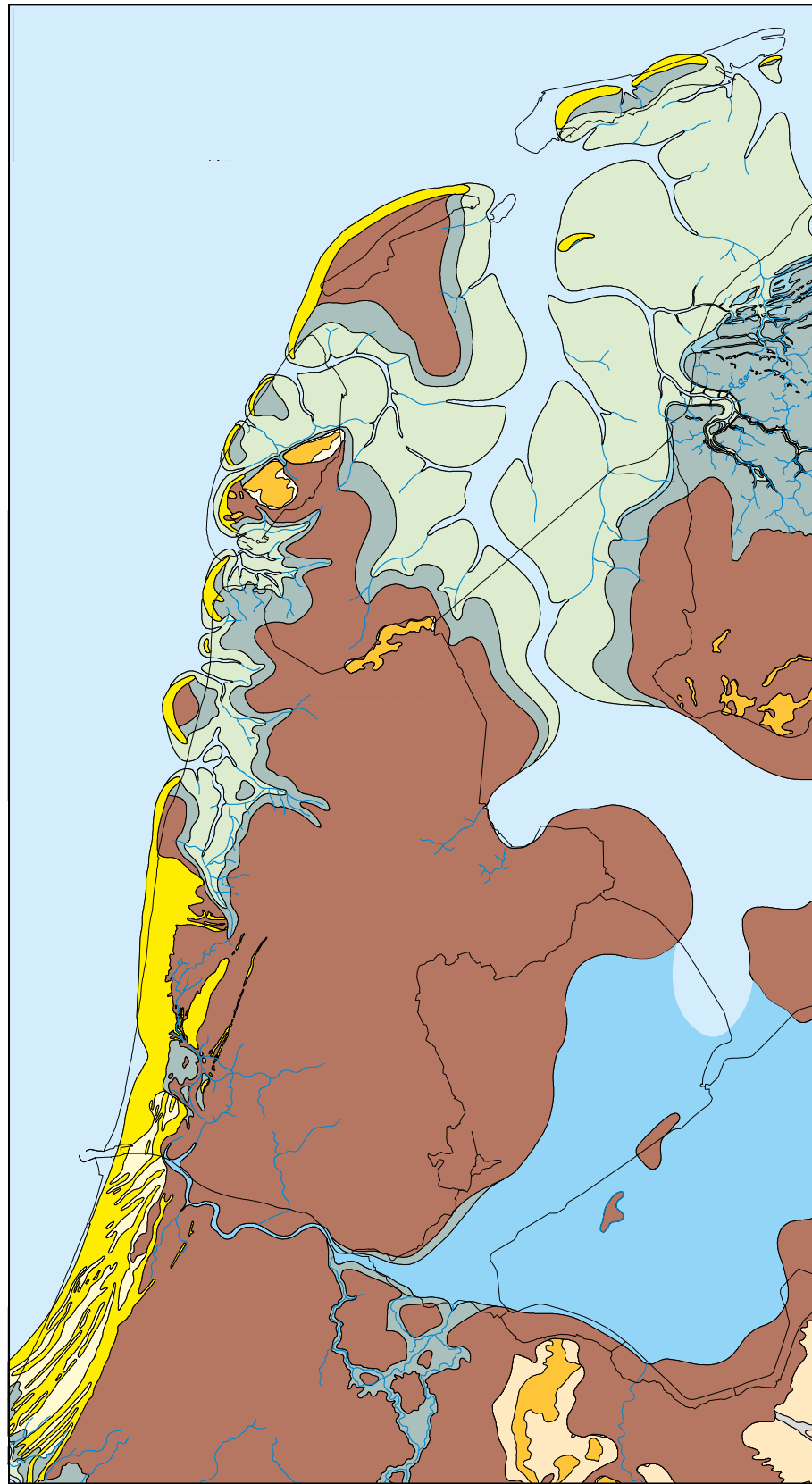

fig. 2.17 Paleogeografische reconstructie van Noord-Holland rond 800 n.Chr. Door de erosie van kustveen zijn enkele omvangrijke zeegaten ontstaan (op deze kaart met hun namen aangegeven), die de bevaarbaarheid en daarmee de toegankelijkheid van het binnenland bevorderen. Daarnaast draineren de openingen het veen, zodat delen van deze gebieden (tijdelijk) bewoonbaar worden (© P.C. Vos & S. de Vries, TNO).

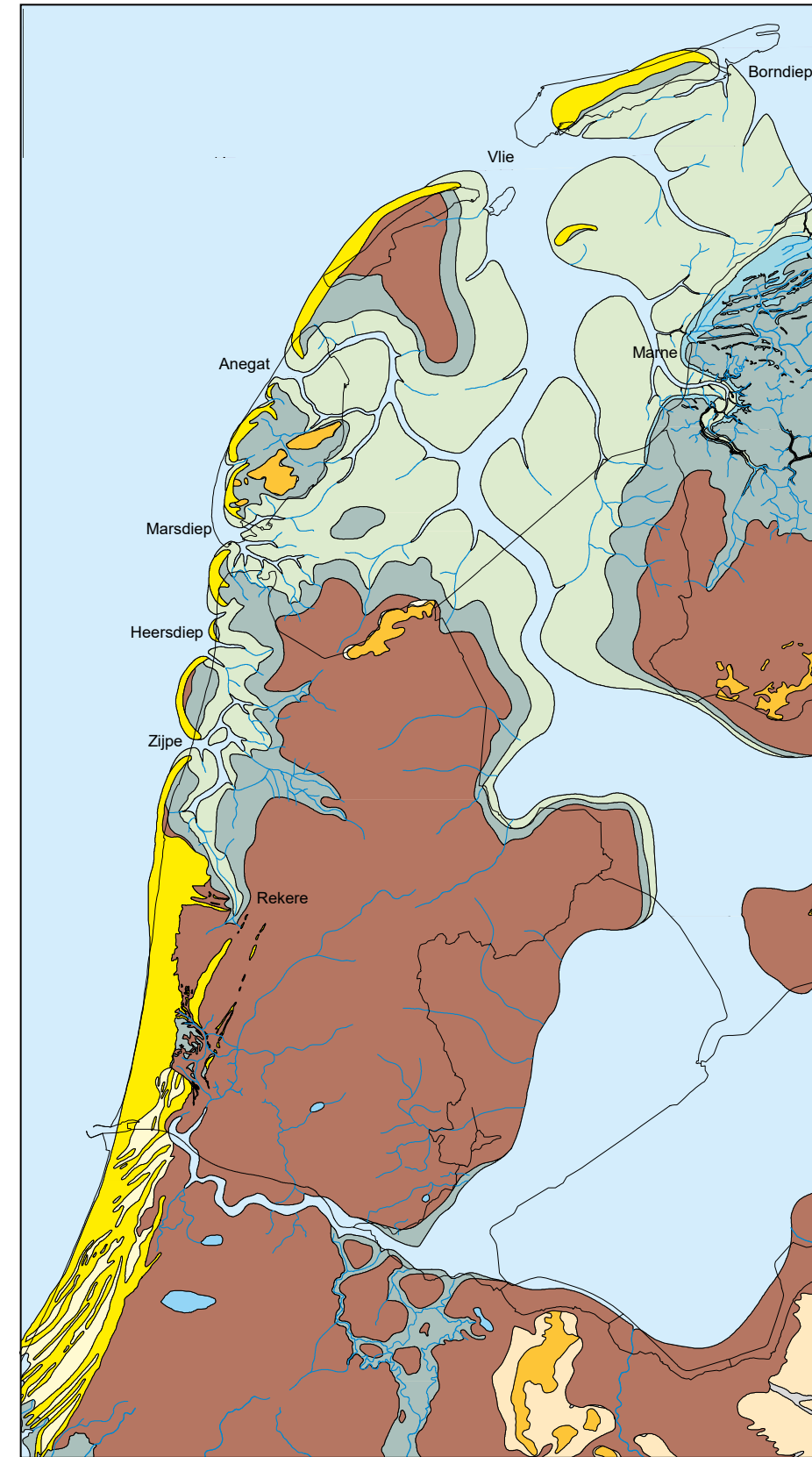

fig. 2.18 (rechtsboven) Impressie van een Oud Duinlandschap. De duinen van de 21e eeuw zijn vrijwel onbewoond en in gebruik als natuur- en recreatiegebied. In de Vroege Middeleeuwen was dat anders: de glooiende zandgronden waren intensief bewoond en in gebruik als akkerland (foto Huis van Hilde, Castricum).

Het vermoeden bestaat dat deze ontwikkeling de ontginning van het veen ten oosten van de duinen en strandwallen, die in de 9e of 10e eeuw begon, een krachtige stimulans heeft gegeven.⁵⁶ Met dikwijls een natuurlijke waterloop als ontginningsbasis trok de mens vanaf de duin- en strandwalgronden het veengebied in. Afwateringssloten werden haaks op de natuurlijke waterloop gegraven voor een snelle afvoer van het water. Wanneer men door ontwatering en de daardoor veroorzaakte klink opnieuw last van grondwater kreeg, drong men nog dieper het veen in.⁵⁷ De ontginning verplaatste zich zo van het laaggelegen, met riet en lokale broekbossen begroeid veen, naar de hooggelegen, boomloze veenkoepels; deze waren slechts begroeid met oligotrofe plantensoorten, zoals veenmossen.⁵⁸ Dit proces is onder meer te volgen aan de hand van de namen van de nederzettingen die in de diverse fases van de ontginning werden gesticht. Op de lagere gronden stonden elzenbroekbossen, resulterend in plaatsnamen van ontginningsnederzettingen die eindigen op 'broek'. Verder en hoger in het veen trof men een zone aan met berkenbossen, alwaar de plaatsnamen dikwijls eindigden op 'woud'. Aangekomen in het echte veenmosveen (de kernen van de venen) werden de plaatsnamen daarnaar vernoemd, eindigend op 'veen'.⁵⁹

Oer-IJ-regio

Deze regio was tot in de 4e eeuw een belangrijk kerngebied, waar de mogelijkheden voor bewoning vervolgens abrupt veranderden door het stijgen van grondwater door drainageproblemen. In de Late IJzertijd en de Romeinse tijd was in het Oer-IJ-gebied de grootste bevolkingsconcentratie binnen Noord-Holland ontstaan.⁶⁰ Door de afsluiting van het oude estuarium met een lage strandwal was rond 200 v.Chr. de invloed van eb en vloed volledig weggefallen en ontstond een soort 'natuurlijke polder' (zie fig. 2.20). Alleen tijdens extreem hoge stormwaterstanden kon zeewater over de lage strandwal heen slaan en erachter schelprijke 'wash-over-lagen' afzetten.⁶¹ Deze overstromingen waren kleinschalig; een nieuw zeegat werd tijdens deze hoogwaterstanden in de Vroeg-Romeinse tijd niet gevormd. De strandwal in de monding groeide vanaf de Romeinse tijd steeds verder zeewaarts uit en werd aan de landzijde niet meer overstroomd. Aan het eind van het 1e millennium was ook op deze locatie een breed strandwalgebied, overdekt met Oude Duinen, ontstaan (zie fig. 2.18).

De drooggevallen, voormalige wad- en kweldergebieden van het estuarium, met hun hoge gehalte aan mineralen en nutriënten, waren na de afsluiting van het oude estuarium uitermate geschikte woonlocaties geworden (fig. 2.20). De bodems bestonden uit lichte gronden die door regenwater en het wegvallen van het getij volledig waren verzoet (fig. 2.21). Hierdoor kwam vele tientallen vierkante kilometers aan optimale landbouwgrond beschikbaar, die door vermoedelijk enkele honderden gezinnen gekoloniseerd werden vanuit de omliggende gebieden. Ook in het aangrenzende veenrandgebied, dat grensde aan de drooggevallen kwelders van de Uitgeesterbroekpolder en Assendelverpolders, werd intensief gewoond.

Ondanks het wegvallen van overstromingen vanuit zee kregen de bewoners

⁵⁶ Voor dit proces, zie onder andere Van Heeringen & Van der Velde 2014, 189.

⁵⁷ Onder andere De Bont 2012, 43.

⁵⁸ Onder andere Van der Heide 1986, 12-13.

⁵⁹ De Bont 2012, 43.

⁶⁰ Voor een actueel overzicht van de landschappelijke en cultuurhistorische waarden van het Oer-IJ-gebied, zie Buizer et al. 2019.

⁶¹ Zie Vos 2015, 295-332.

van het Oer-IJ-gebied in de loop van de Romeinse tijd toch last van water, door vernatting van de bodem. Deze vernatting was het gevolg van het gebrek aan een natuurlijke afvoer van het binnenwater. Toen het zeegat nog open was, kon het drainagewater uit het strandwallen-, duin- en veengebied via het getijdengeulsysteem direct afwateren op zee. Nadat dit zeegat was afgesloten, moest het drainagewater een lange omweg maken om bij zee te komen. Door de afname van de bewoning vanaf de late 3e eeuw n.Chr., waardoor het netwerk van sloten dat de ontwatering moest overnemen steeds minder goed werd onderhouden, lukte dat steeds minder. In de vroege 4e eeuw was de drainage zelfs zo slecht geworden dat het voormalige Oer-IJ-systeem vol groeide met veen (het zogenaamde 'post-Romeinse veen') en de hier gelegen woongronden moesten worden verlaten, misschien met uitzondering van een paar kleine, hoge ruggen bij Castricum en Uitgeest, waar dan nog wat resten van bewoning zitten.⁶² tegenwoordig zijn de lage gronden van de voormalige wad-, kwelder- en veengebieden in de Castricumerpolder, de Uitgeesterbroekpolder en de Assendelverpolders, nog steeds vrijwel onbewoond. Het post-Romeinse veen kon meters dik worden, maar door menselijk ingrijpen (vanaf de 10e eeuw is er van dit veen op veel locaties vaak niet meer over dan een zwarte, kruimelige oxidatielaag. Alleen daar waar het veen tegen zuurstof beschermd was, is het post-Romeinse veen bewaard gebleven. Dit was bijvoorbeeld het geval onder de vroegmiddeleeuwse kerk aan de Oude Kaaik van Assendelft, waar het veen door het gewicht van de kerk naar beneden is gedrukt en onder het grondwater-niveau bewaard kon blijven. Tijdens de opgraving van de kerk bleek dat de natuurlijke ondergrond bestond uit oligotroof veen, gevormd in de 4e-9e eeuw en gelegen op ouder, eutroof- en mesotroof veen.⁶³

Vanaf de 10e eeuw begon in de Assendelverpolders, vanuit de gegraven afwateringssloot de Kaaik, de eerste veenontginning in de Oer-IJ-regio.⁶⁴ Aan het einde van het 1e millennium was uit de oude getijdengeul van het Oer-IJ een meer ontstaan. Door afkalving van de veenranden werd de oorspronkelijke geul steeds breder, maar ook ondieper. Het zo gevormde IJ-meer werd in de loop van de Middeleeuwen brak, doordat het in verbinding stond met de verziltende Zuiderzee; deze verbinding zorgde er tevens voor dat het IJ-meer goed toegankelijk was voor schepen.

De Noordkop: regio Alkmaar-Den Helder

Terwijl de kustontwikkeling in het Oer-IJ-gebied 'regressief' was, doordat de strandwal het getijdengebied had afgesloten van de zee, was de kustontwikkeling in de Noordkop juist 'transgressief' doordat de beschermende strandwal tussen Petten en Texel openbrak. Als gevolg hiervan kwamen de al genoemde zeegatsystemen van de Zijpe, het Heersdiep en het Marsdiep tot ontwikkeling. Deze systemen werden in de loop van de tijd steeds groter en speelden een belangrijke rol in de bewoningsgeschiedenis van deze regio. We weten landschappelijk gezien weinig over deze zeegaten, omdat deze grotendeels ten westen van de huidige kustlijn lagen en nagenoeg geheel door kusterosie verloren zijn gegaan.

Het landschap in de Noordkop werd tot in de Romeinse tijd gedomineerd door een uitgestrekt veengebied (zie fig. 2.15), dat door de ontginning en inklinking van het veen,

fig. 2.20 (linksboven) Impressie van een getijdengebied met boerderij in het weidse landschap. Het Oer-IJ gebied stond tot in de Late IJzertijd onder invloed van de zee. De monding sloot zich daarna steeds verder, waardoor het gebied verzoette en veiliger werd tegen overstromingen. Gedurende de Romeinse tijd werd het gebied, met de voedselrijke deltagronden, intensief bewoond (foto Huis van Hilde, Castricum).

fig. 2.21 (linksonder) Impressie van een verland en verzoet kweldergebied. Door de verzoeting van het Oer-IJ gebied ontstond aanvankelijk een optimale situatie, omdat de oude getijdereken nog eeuwenlang een drainagefunctie hadden. Uiteindelijk vernatte het gebied en veranderden de oude weidegronden in rietmoerassen voordat het volledig onder het veen verdween (foto Huis van Hilde, Castricum).

⁶² De Koning 2003, 53-82.

⁶³ Besteman & Guiran 1983, 144-176.

⁶⁴ Vos 2015, 295-332 en De Bont en Kleij 2012.

én door de erosie vanuit de genoemde zeegaten die hierop volgde, deels in een kwelder gebied veranderde (zie fig. 2.16). Dit proces voltrok zich op een vergelijkbare wijze in het gehele gebied tussen het huidige Alkmaar, Texel en Wieringen. Deze ontwikkeling had in eerste instantie een positief effect op de mogelijkheden voor bewoning in onder meer de regio rond Schagen, door een betere drainage van de randen van het veengebied. De hier aangetroffen bewoningssporen vormen nagenoeg de enige archeologische resten van de nederzettingsstructuur in de Noordkop, die verder grotendeels verloren is gegaan.

De oudste bewoningssporen die bij Schagen op het veen zijn waargenomen dateren uit de Midden-IJzertijd (4e-3e eeuw v.Chr.).⁶⁵ Iets jongere sporen, uit de 2e eeuw v.Chr., zijn onder meer gevonden langs het riviertje de Leets, dat in verbinding stond met het zeegatsysteem van de Zijpe.⁶⁶ Binnen de langgerekte percelen was een onderverdeling gemaakt met haaks op de sloten gegraven greppels, die dienden voor drainage. Zuidelijker, in het gebied boven Alkmaar, zijn nederzettingssporen uit de Late IJzertijd en ook uit de Romeinse tijd gevonden aan weerszijden van de waterloop de Rekere, onder meer bij Warmenhuizen en in het Geestmerambacht (oostzijde Rekere) en in de Harger- en Pettemerpolder en Grootdammerpolder (westzijde van de Rekere).⁶⁷ Hieruit is af te leiden dat het veengebied in de Noordkop tot in de Midden-Romeinse tijd intensief bewoond was.

Andere nederzettingen nabij Schagen, zoals Muggenburg en Witte Paal, bleven langer, tot in de 4e eeuw n.Chr., bewoond. Muggenburg is een nederzetting die gekenmerkt werd door de afwezigheid van paalsporen, vanwege het door oxidatie verdwijnen van de oorspronkelijke veenlaag waarin deze waren ingegraven.⁶⁸ Alleen diepere sporen, zoals sloten, kuilen en greppels, waren nog herkenbaar doordat ze tot in de onderliggende kwelderafzettingen (uit het Laat-Neolithicum en de Vroege Bronstijd) reikten. Sloten van een uitgestrekt akkercomplex, waarbinnen ook werd gewoond, kwamen aan het licht bij de aanleg van het industrieterrein Witte Paal.⁶⁹

Noordelijk van Schagen is het door het vrijwel ontbreken van archeologische waarnemingen nog onduidelijk wanneer de kust tussen Callantsoog en Texel precies is opengebrouwen. Een vindplaats uit de Late IJzertijd bij Den Helder is een belangrijke indicatie dat het Marsdiep het hier gelegen veengebied al voor het begin van de jaartelling op natuurlijke wijze ontwaterde.⁷⁰

In de Vroege Middeleeuwen nam de mariene invloed door het openbreken van de kust als gevolg van het ontstaan van de Zijpe en het Heersdiep verder toe (zie fig. 2.16-17). De kwelders rond Schagen en die in het gebied langs de Rekere tot aan Alkmaar, die ontstonden waar veen erodeerde of waar een laag klei op het veenpakket terecht kwam, breidden zich verder uit. De hoge kernen van het veengebied ten oosten van Schagen zijn lange tijd door de mens met rust gelaten. Dit veranderde pas in de 9e en 10e eeuw, toen zuidoostelijk van Schagen (het gebied rond Blokhuisen-Zijdewind) de eerste ontginningen in het veenrandgebied op gang kwamen.⁷¹ Dit ontginningspro-

65 Geerts 2013a; 2013b.

66 Diederik 2002, 15.

67 Onder andere Schermer 1968; 1969; 1971; 1985; Diederik 2002.

68 Bijdragen van Diederik in archeologische kroniek, in *Holland* 1980, 1981, 1993 en 1994.

69 Diederik 2002, 33-35.

70 Zie onder andere Roessingh 2018a.

71 Nog ongepubliceerde rapportage over de opgraving Schagen-Zijdewind (door Hollandia Archeologen).

ces zette zich in de daaropvolgende eeuwen op grote schaal voort in de achterliggende veengebieden, waarbinnen de kernen van hoogveenkeupels hoogtes van meer dan 4 meter konden bereiken. De natuurlijke afwatering van het veen verliep min of meer 'radiaal', vanuit de hoogveenkeupels naar de lagere veenzones. In deze zones hadden zich kleine veenriviertjes ontwikkeld, die door de mens werden gebruikt als 'toegangswegen' tijdens de veenontginningen.⁷²

De Noordkop werd niet alleen door de Zijpe en het Heersdiep ontwaterd, maar ook aan de kant van de Waddenzee. Tussen het huidige Terschelling en Texel lagen de zeegatopeningen van het Vlie, het Eierlandse Gat en het Anegat. Deze zeegaten kwamen in de Vroege Middeleeuwen in toenemende mate in verbinding te staan met het Marsdiep (zie fig. 2.16-17).⁷³ Dit leidde ertoe dat tussen Texel en Wieringen een nieuw waddegebied ontstond en dat Texel niet langer verbonden was met het vasteland. Achter het beschermende strandwal- en duingebied van het huidige Huisduinen, direct ten zuiden van Den Helder, is de kwelder en het veenrandgebied bewaard gebleven. In de Vroege Middeleeuwen is hier op de kwelderafzettingen de al eerdergenoemde terp met de naam Torp opgeworpen.

Veel concreter is de landschappelijke ontwikkeling in de Noordkop niet te schetsen, doordat het landschap sterk geërodeerd is. Op de zeldzame locaties waar de middeleeuwse vindplaatsen zijn afgedekt met een laag klei en zand bleven bewoningssporen in de ondergrond (deels) bewaard, maar waar de kustlijn landwaarts was opgeschoven of diepe geulen zich hadden ingesneden in de ondergrond zijn deze volledig verdwenen. Zo goed als alle vindplaatsen op en achter de duinenkustboog tussen Texel en bij Callantsoog zijn door erosie opgeruimd en het verschil tussen de paleogeografische kaarten van 800 n.Chr. (fig. 2.17) en 1250 n.Chr. (fig. 2.23) laat zien dat dit op veel meer plaatsen in de Noordkop het geval is. Illustratief is de oorspronkelijke kustboog ten noorden van Schoorl, als locatie van het in een 8e-eeuwse bron vermelde parochiegebied van *Pethem* (het latere Petten), dat als voormalige woonplaats volledig is verdwenen. De restanten van de oude, geërodeerde landschappen, in de vorm van losse brokken veen, duiken soms op onverwachte plekken op in ons huidige landschap (zie fig. 2.22).

Medemblik en omgeving

Medemblik ligt in het voormalige ontwateringsgebied van het Westfries zeegatsysteem, een getijdensysteem dat actief was tot circa 1400 v.Chr. (zie fig. 2.9). Na de afsluiting van het zeegat vond als gevolg van de verslechterde natuurlijke drainage in geheel West-Friesland op grote schaal veenvorming plaats, wat een afname van de bewoningsmogelijkheden betekende (zie fig. 2.10). Met uitzondering van enkele woonplaatsen uit de IJzertijd bij Opperdoes, westelijk van Medemblik, lijkt het veengebied door de mens ongebruikt te zijn gelaten. De stroompjes in het veen, zoals de Kromme Leek, verlegden na de afsluiting van het Westfries zeegatsysteem hun loop richting het noordelijke Flevomeer. Dit meer had ondertussen verbinding gekregen met de Waddenzee en het Vlie. Het zogenoemde 'Meer van Wervershoof', direct oostelijk van Medemblik, vormde een onderdeel van het noordelijke Flevomeer. Medemblik ontstond op de goed gedraineerde oostrand van veen, aan het veenstroompje *Medemolaca* (Middenleek), en vormde

72 De Bont 2012, 43.

73 Diederik 1989, 63.

fig. 2.22 Op veel plaatsen in Noord-Holland worden in de bodem geërodeerde veenbrokken aangetroffen.

Op de foto's, afgeronde, donkerbruine tot zwarte brokken verslagen veen die de resten zijn van de oude veenoppervlakten die door de zee in de loop van met name de Late Middeleeuwen zijn opgeruimd. De foto's zijn genomen zuidwestelijk van Schagerbrug en oostelijk van het voormalige zeegat van het Zijpe. De veenbrokken zijn mogelijk geërodeerd tijdens de Allerheiligenvloed in 1170 (foto's

© P.C. Vos, TNO).

een nieuwe stichting (een bewust gelande vestiging van mensen) uit de eerste helft van de 8e eeuw.⁷⁴ In de Vroege Middeleeuwen begonnen de veenstromen die afwaterden op het Meer van Westerhoof een getijdenwerking te krijgen, waardoor ze verbreedden. Dit was mede veroorzaakt door ingrepen van de mens, die de stromen had verdiept.⁷⁵

⁷⁴ Zie hoofdstuk 8.

⁷⁵ Van Leeuwen 2014, 22.

Elders in de regio zijn, met uitzondering van enkele waarnemingen bij Wervershoof en Andijk, nauwelijks nederzettingssporen uit de Vroege Middeleeuwen bekend.⁷⁶

Medemblik was vanaf de 8e eeuw als handelsplaats een relatief kleine, noordelijke tegenhanger van het *emporium* (een officiële handelsplaats) *Dorestad* (het latere Wijk bij Duurstede).⁷⁷ De reden dat Medemblik deze positie kon bereiken, hing samen met de strategische ligging: via het water vormde het een contactpunt tussen de Noordzee (via het Vlie en het Heersdiep), de Vechtstreek (met de handelsplaats Muiden), het rivierengebied (met de handelsplaats Dorestad) en het IJsselgebied (met de handelsplaats Deventer). In de 7e tot 8e eeuw kunnen we voor het kerngebied Medemblik niet spreken van een uitgestrekt woongebied, zoals toen voor Kennemerland gold. Vanaf de 9e eeuw nam de bewoningsintensiteit rond Medemblik wel toe, doordat de mens het veengebied kunstmatig ging ontwateren door het aanleggen van sloten en kanalen.⁷⁸ Zoals ook elders, hadden deze ingrepen belangrijke gevolgen voor het landschap: door ontwatering zakte het veenoppervlak, waardoor het gevoelig werd voor overstromingen en het zeewater via de Zuiderzee diep het land kon binnendringen. Het getijdenvolume nam geleidelijk toe, waardoor de getijdengeulen die het zeewater aanvoerden groter werden en tot in het hart van het veengebied reikten – wat weer leidde tot verdere ontwatering en erosie van het veen.

De consequentie van menselijk ingrijpen in het veen was voor het Wieringermeergebied fataal. De zee kon dit gebied via het Heersdiep, het Marsdiep, de Waddenzee en de Zuiderzee als het ware van diverse kanten 'uithollen'. De pogingen om het veengebied van de Wieringermeer te bedijken, mislukten door de kracht van de zee. Al vóór 1250 n.Chr. was het hier gelegen veengebied verloren gegaan en veranderd in een getijdengebied (zie fig. 2.23).⁷⁹

Texel en Wieringen

Door hun hoge ligging zijn de hoge pleistocene gronden van Texel en Wieringen, met uitzondering van de randgebieden, nooit overstroomd geweest of overveend geraakt (vergelijk fig. 2.10, 2.11 en 2.15). Het oppervlak van deze gronden bestaat uit keileem, maar vooral uit dekzand dat matig vruchtbaar was. Vanwege de hoogteligging was op zowel Texel als Wieringen continue bewoning vanaf de Steentijd in principe mogelijk.⁸⁰ Beide kerngebieden lagen ingeklemd tussen de Noordzee, de getijdengebieden van de Waddenzee en het veen. Dit veen vormde tot ver in de Middeleeuwen een onderlinge verbinding, met slechts enkele veenrivieren als natuurlijke grens (zie fig. 2.17). De meest noordelijke van deze rivieren groeide in de Vroege Middeleeuwen tot het Marsdiep, dat de opening in de veenkern vormde tussen de twee woongebieden; samen met de zuidelijkere zeegaten van de Zijpe en het Heersdiep ontstond hierdoor tegelijk een scheiding tussen Texel en Kennemerland (zie fig. 2.17).⁸¹

In de IJzertijd en Romeinse tijd was de zuidkant van Texel via een 'veenbrug' en met enkele onderbrekingen via een duinrug nog verbonden met het strandwallen- en duingebied van Kennemerland (zie fig. 2.11 en 2.15). Met het openbreken van de kust en het ontstaan van de Zijpe, het Heersdiep en later het Marsdiep verdween deze

⁷⁶ Timmerman 2017, 60-63.

⁷⁷ Voor de archeologie van Medemblik, zie Besteman 1977; 1979; Van Leeuwen 2014.

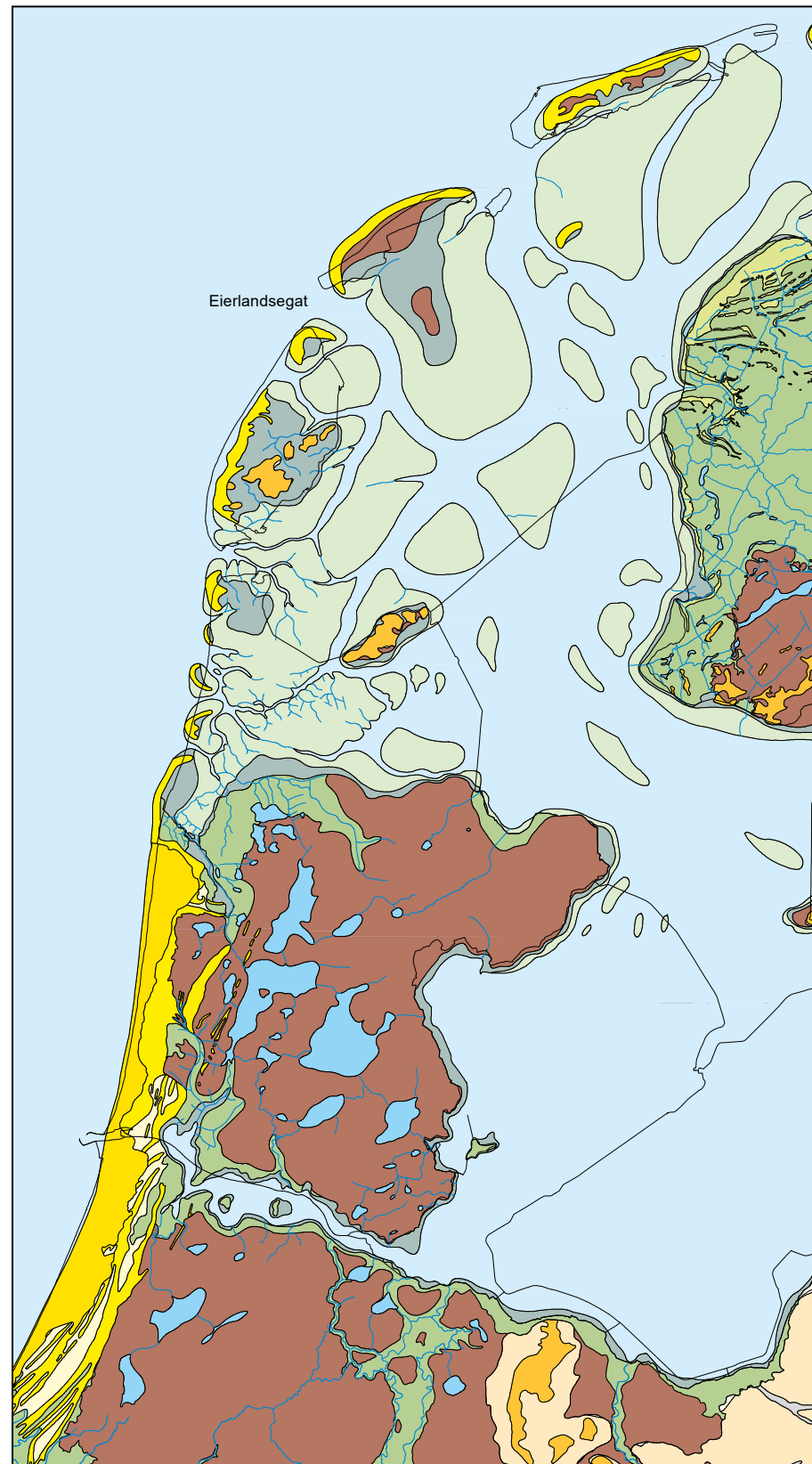
⁷⁸ Zie Timmerman 2017.

⁷⁹ Zie Leek 2016.

⁸⁰ Hessing *et al.* 2013, 23.

⁸¹ Diederik 1989, 55.

fig. 2.23 Paleogeografische reconstructie van Noord-Holland rond 1250 waarop een nieuw zeegat (het Eierlandsegat), is te zien. Na het 1e millennium rukt de zee zo ver op in Noord-Holland, dat er sprake is van een bijna catastrofale teloorgang van landbouw- en woongronden. Een belangrijk keerpunt vormt de aanleg van dijken, zodat de zee werd buitengesloten. Daarna volde stapsgewijs de inpoldering van ontstane meren (© P.C. Vos & S. de Vries, TNO).

verbinding en werd Texel een eiland (zie fig. 2.16). Aan de noordwestzijde van Den Burg lag een getijdengebied met een geul naar zee. Dit geulstelsel verlandde aan het einde van de Vroege Middeleeuwen, waardoor het eiland hier kon aangroeien. Aan de noordzijde van Texel ontwikkelde zich de zeegaten van het Anegat en het Eierlandse Gat en aan de zuidwestzijde werd de zee-opening van het Marsdiep steeds belangrijker. Tussen Texel en Wieringen bevond zich tot aan het begin van de Vroege Middeleeuwen een uitgestrekt veengebied (zie fig. 2.16). Door de uitbreiding van het getijdengebied van het Marsdiep werd het veen weggespoeld en kwam de noordkant van Wieringen vanaf de 7e of 8e eeuw aan de Waddenzee-kust te liggen (zie fig. 2.17). Aan de zuidzijde bood Wieringen bescherming tegen de zee en kon het achterliggende veengebied zich lange tijd handhaven.⁸²

Op Texel is maar weinig opgegraven. De enige omvangrijke opgraving vond plaats aan de Beatrixlaan bij Den Burg, met bewoningssporen uit de periode van de Bronstijd tot in de Late Middeleeuwen.⁸³ De archeologische informatie van Wieringen is relatief beperkt en komt alleen uit kleinschalige gravende onderzoeken en uit vondsten van metaaldetector-zoekers. Deze wijzen op bewoning gedurende de (Vroege) Prehistorie, de Romeinse tijd en zowel de Vroege als Late Middeleeuwen.⁸⁴

De Gooi en Vechtstreek

Het gebied dat in de Karolingische periode *Nifferlake* werd genoemd, bestond feitelijk uit twee landschappelijk gezien sterk verschillende delen. Het oostelijke deel valt samen met het huidige Gooi, dat in de Karolingische periode *Naerdincklant* genoemd werd. Dit gebied vormt het noordelijke deel van de Utrechtse Heuvelrug en bestaat met name uit pleistoceen dekzand dat is afgezet op keileem. De eerste vermelding van twee toponiemen in Het Gooi vinden we in een tekst die omstreeks 900 werd toegevoegd aan een opsomming van goederen die in het bezit waren van de abdij van het Duitse Werden (*'An Naruthi thiu kirica endi kiric land fan Almeri te Tafalbergon'*, vertaling: 'Te Naarden de kerk en het kerkenland van het Almere tot de Tafelbergen').⁸⁵ Het toponiem 'Tafelbergen' verwijst vermoedelijk naar de heuvels in het hooggelegen zandgebied, die van een afstand zichtbaar waren. Ook de huidige plaatsnaam Muiderberg is veelzeggend, als verwijzing naar een hoge, pleistocene zandkop. Uit de Romeinse tijd zijn vrijwel alleen losse vondsten bekend, veelal van metaal.⁸⁶ Uit de Vroege Middeleeuwen dateren opnieuw vooral metaalvondsten (zoals op een recent ontdekte vindplaats te Muiderberg, zie hieronder en hoofdstuk 4), evenals een grafveld.⁸⁷ Voor beide perioden is aan te nemen dat Het Gooi als kerngebied redelijk intensief bewoond is geweest.

Het westen van *Nifferlake* bestond uit stroomruggen van het Vechtstelsel.⁸⁸ De historische naam, met daarin het woord '*lake/lago*', verwijst naar een veenrivier die de Vecht van oorsprong in westelijke richting met de rivier Gein verbond (de

⁸² Zie onder andere de kaart van C. Sgrooten uit het einde van de 16e eeuw, die vermoedelijk teruggaat op informatie van ruim een eeuw daarvoor (Lambooy 1987).

⁸³ Zie onder andere Woltering 2017.

⁸⁴ Dütting 2018, 22-23.

⁸⁵ Koopman 2019, 82.

⁸⁶ Cruysheer 2009, 61-85; 2010, 228-239.

⁸⁷ Van Rooijen & Cruysheer 2018, 10.

⁸⁸ Het is beter van het Vechtstelsel te spreken dan alleen van de Vecht en de directe oevers, want naast de Vecht waren vele veenstroompjes en watergangen actief, zoals de Aa, de Angstel en het Gein. Voor het begin van de jaartelling liep de hoofdstroom zelfs gedeeltelijk door deze meer westelijk gelegen nevenrivieren (Van der Tuuk & Cruysheer 2014, 103).

‘Nifterleek’).⁸⁹ Op de stroomruggronden van de Vecht lagen vanaf de Vroege Middeleeuwen zogenaamde ‘engen’, ofwel bemeste, zandige akkers. Vanaf deze akkers strekten zich natte hooi- en weilanden uit in de richting van zowel de rivier als het veen.⁹⁰ Langs de Vecht zijn uit de Late Prehistorie en de Romeinse tijd vrij veel vondsten gedaan, maar grote opgravingen hebben nooit plaatsgevonden.⁹¹ Uit historische bronnen blijkt echter dat de Vechtstreek in de Vroege Middeleeuwen een belangrijk bewoningsgebied moet zijn geweest. Zo had de edelman Wursing, grootvader van de latere missionaris Liudger, hier in het begin van de 8e eeuw een omvangrijk grondbezit.⁹² Een belangrijke kern van de bewoning zal het oude *Werinon*, nu Nederhorst den Berg, geweest zijn.⁹³ Deze woonlocatie is gelegen op een duin met een hoogtereliëf van circa 5 meter, als meest westelijke dekzandduin dat op de overgang van het Pleistoceen naar het Holoceen tegen de stuwwallen van Het Gooi was opgewaaid (zie fig. 2.4). De eerdergenoemde recent ontdekte vindplaats met zeer veel vroegmiddeleeuwse metaalvondsten bij Muiderberg wijst daarnaast op het grote belang van het mondingsgebied van de Vecht tot het Almere.

Bevolkingsomvang

Nu we hebben gezien welke landschappelijke condities er in de zes onderscheiden woonkernen in Noord-Holland bestonden, is het interessant om een inschatting te maken van het aantal mensen dat hier woonde. Als wordt aangenomen dat de toenmalige bewoners vrijwel volledig afhankelijk waren van hetgeen het land in de directe woonomgeving produceerde, moet er een sterke relatie hebben bestaan tussen aantallen mensen en de landschappelijke kwaliteiten. Op basis van de landschappelijke eenheden die voor de paleogeografische kaarten zijn gereconstrueerd, is het mogelijk om een schatting te maken van a) het oppervlak aan bewoonbaar land in de 3e-8e eeuw en b) het aantal bewoners dat dit land exploiteerde. Een berekening van het aantal bewoners is voor Zuid-Holland eerder gedaan door Dijkstra, voor de Merovingische en de Karolingische periode.⁹⁴ Hij onderscheidt binnen Zuid-Holland zeven regio's, die grofweg te verdelen zijn in duin- en strandwalgebieden (ten noorden en zuiden van de Oude Rijn, alsmede de gebieden van Voorne en Goeree) en de rivieroeverzones (stroomruggen en oeverwallen van zowel de Oude Rijn, de Maas als de Maas-Merwede). Op basis van een aantal aannames en schattingen met betrekking tot het bewoonbaar oppervlak, het aantal nederzettingen en het aantal mensen per nederzetting komt Dijkstra voor Zuid-Holland tot een totaal bevolkingsaantal dat ligt rond maximaal 2400 personen tegelijkertijd in de Merovingische periode (5e-7e eeuw) en rond maximaal 3100 personen in de Karolingische periode (8e tot 10e eeuw).⁹⁵

Het landschap, de waterhuishouding, de bereikbaarheid en het klimaat van Zuid-Holland en Noord-Holland vertoonden voor beide perioden grote overeenkomsten. Tevens zijn de twee provincies in de Vroege Middeleeuwen cultureel dermate sterk verwant dat we ervan uit kunnen gaan dat er qua type nederzetting, familie-grootte en landbouwtechnieken weinig verschil bestond. In Zuid-Holland was sprake van een to-

89 Van Rooijen & Cruysheer 2018, 23.
 90 Van der Tuuk & Cruysheer 2014, 105.
 91 Zie Van der Tuuk & Cruysheer 2014, 102.
 92 Van der Tuuk & Cruysheer 2014, 4.
 93 Van Rooijen & Cruysheer 2018, 14.
 94 Dijkstra 2011, 97-108.
 95 Dijkstra 2011, tabel 3.7.

taal bewoonbaar oppervlak van 645 km², met daarbinnen 0,5 tot 0,75 nederzetting per km², drie boerderijen per nederzetting en een zespersoons huishouden per boerderij.⁹⁶ In tabel 2.1 is voor Noord-Holland het oppervlak van de verschillende landschappelijke zones weergegeven, evenals de aantallen bewoners van deze zones bij 3, 3,5 en 4 personen per km². Het duin- en strandwalgebied had in de Vroege Middeleeuwen een vergelijkbare omvang als in Zuid-Holland. Andere landschappelijke zones waren verschillend. Zo waren in Zuid-Holland meer rivieroeverzones aanwezig dan in Noord-Holland (vanwege de aanwezigheid van de Oude Rijn en de Maas). Noord-Holland kende juist omvangrijke pleistocene gronden (Texel, Wieringen en Het Gooi). Daarnaast waren de ontwaterde veenranden en kwelderzones in de Noordkop (behorende bij het Zijper zeegatsysteem) en de oevers van het Vlie en de Vecht (tot aan de monding in de Zuiderzee) als woongebieden beschikbaar (zie fig. 2.24). Door het oprukken van de zee werd een groter deel van het oude veengebied beter ontwaterd in de Vroege Middeleeuwen, wat voor Noord-Holland resulteert in een iets groter totaal bewoond oppervlak in de Karolingische periode dan in de Merovingische periode (615 km² versus 795 km², in vergelijking met Zuid-Holland in beide perioden: 645 km², zie tabel 2.1). Voor de Karolingische periode kan ten opzichte van de Merovingische periode tevens worden uitgegaan van een grotere bewoningsdichtheid per km², vanuit een algemeen beeld van bevolkingsgroei. Als deze variabelen in de berekening worden meegewogen, kan voor Noord-Holland een populatie worden aangenomen van maximaal 2850 personen in de Merovingische periode en van maximaal 4350 personen in de Karolingische periode (tabel 2.1).⁹⁷

fig. 2.24 In de Vroege Middeleeuwen ontstond door erosie van het veen via zoutwaterkreeken een voedselrijke wirwar van veenranden en kwelderranden waar (enkele eeuwen) gewoond en gewerkt kon worden (impressie Huis van Hilde, Castricum).

96 Dijkstra 2011, 102-103.
 97 Maximale aantal: als maximale variant van de drie 'dichtheden': 3, 3,5 en 4 personen per km².

tabel 2.1 Geschatte bevolkingsaantallen voor Noord-Holland in de Merovingische en Karolingische periode, op basis van de omvang van bewoonbare gronden en een aantal van 3, 3,5 en 4 inwoners per vierkante kilometer. Ter vergelijking zijn ook de geschatte aantallen voor Zuid-Holland weergegeven (toelichting berekening in tekst; voor Zuid-Holland, zie Dijkstra 2011, tabel 3.7).

Merovingische periode Noord-Holland				
Deelgebied	km ²	3 inw/km ²	3,5 inw/km ²	4 inw/km ²
Kennemerland	320	960	1120	1280
Noordkop-Zijpe-Marsdiep (vnl. hoge kwelder/veenrand)	100	300	350	400
Texel	45	390	480	570
Wieringen	30	90	105	120
Medemblik e.o.	20	60	70	80
Vechtoevers	30	90	105	120
Gooi	70	210	245	280
totaal	615	2100	2475	2850
Zuid-Holland	645	1800		2400
Karolingische periode Noord-Holland				
deelgebied	km ²	4 inw/km ²	4,5 inw/km ²	5 inw/km ²
Kennemerland	320	1280	1440	1600
Noordkop-Zijpe (veen/klei)	200	800	900	1000
Texel	45	420	480	600
Wieringen	30	120	135	150
Medemblik e.o.	100	400	450	500
Vechtoevers	30	120	135	150
Gooi	70	280	315	350
totaal	795	3420	3855	4350
Zuid-Holland	645	2400		3100

Voor de Midden- en Laat-Romeinse tijd is aan te nemen dat de totale oppervlakte bewoonbare grond in Noord-Holland vergelijkbaar was met die in de Vroege Middeleeuwen. Het woonoppervlak van goed ontwaterde veenrandgebieden door opening van de zeegaten in de Noordkop was beperkter dan in de Merovingische periode, maar daar staat tegenover dat het Oer-IJ-gebied tot in de 3e eeuw nog voor bewoning beschikbaar was. Dijkstra wijst erop dat het aantal bekende vindplaatsen uit de Romeinse tijd in Zuid-Holland ongeveer tien keer zo hoog was als uit de Merovingische periode (dus maximaal 24.000 personen).⁹⁸ Voor Noord-Holland geldt evenzo dat het aantal vindplaatsen uit de Romeinse tijd aanzienlijk hoger was dan die uit de Merovingische periode, maar dat aantal lag eerder vijf keer zo hoog dan tien keer.⁹⁹ Aansluitend op de argumenten die Dijkstra noemt (spaarzame archeologische én naamkundige aanwijzingen), is aan te nemen dat de bevolkingsdichtheid in de periode tussen de late 3e en tweede helft van de 5e eeuw in Noord-Holland terugliep tot slechts een fractie van die in de Romeinse tijd.¹⁰⁰ Met een ruime slag om de arm kan de populatie in de Midden-Romeinse tijd (2e en 3e eeuw) uit maximaal 14.000 personen hebben bestaan, en in de Laat-Romeinse tijd (4e en eerste helft 5e eeuw) uit wellicht enkele honderden personen. Als de berekeningen voor Zuid-Holland en Noord-Holland ook worden uitgevoerd voor de andere gebieden binnen vroegmiddeleeuws Frisia, zoals beschreven in de *Lex Frisionum*, dan is een inschatting van deze populatie te maken.¹⁰¹ Uit de berekende bewo-

⁹⁸ Dijkstra 2011, 82.

⁹⁹ Bij combinatie van gegevens uit Archis, *Portable Antiquities of the Netherlands* en een overzicht van AMK-terreinen (Archeologische Monumentenkaart).

¹⁰⁰ Dijkstra & De Koning 2017, 53-73.

¹⁰¹ Dijkstra 2011, 107-108.

nersaantallen blijkt dat de populatie in de Merovingische periode en de Karolingische periode uit maximaal 20.000 tot 25.000 mensen bestond. Hiervan woonden maximaal 6000-9000 personen in het westelijk deel van Frisia (West-Nederlands kustgebied, inclusief het rivierengebied tot aan Dorestad), maximaal 7500 personen in centraal Frisia (het huidige Friesland), en nog eens 7500-9000 personen in het noordelijke deel van Frisia (het kustgebied van Groningen tot aan de Weser).

2.5 Grote landschapsveranderingen in de 11e-13e eeuw

De landschappelijke veranderingen in Noord-Holland, die al in de Romeinse tijd en Vroege Middeleeuwen waren ingezet door het menselijk ingrijpen in het veen, vormden de aanzet tot nog ingrijpendere landschappelijke veranderingen vanaf het eind van het 1e millennium. Nadat eerder alleen het veenrandgebied door ontwatering was verlaagd, werden vanaf de 10e eeuw ook de hogere, centrale kernen van het veen ontgonnen. Deze ingrepen leidden tot forse bodemdaling en erosie, en daardoor tot aanzienlijke landverliezen (fig. 2.23). Het veengebied in de Noordkop verdronk in zijn geheel en veranderde daardoor in een groot getijdengebied. Verder zuidelijk ontstonden grote veenmeren, en door veenafslag werd de Zuiderzee ten koste van voormalig land een uitgestrekte binnensee.

De mens probeerde in de Noordkop door de aanleg van dijken de afslag van het veen te stoppen, maar tijdens grote stormen werden deze in de 12e en 13e eeuw weggeslagen en ging het veengebied van de Balgzand en de Wieringermeer verloren.¹⁰² Ook de Friese westkust bij Stavoren werd in deze periode zwaar getroffen, waardoor de kustlijn daar door hetzelfde proces landinwaarts werd verplaatst en de opening naar de Zuiderzee werd vergroot. Omstreeks 1250 n.Chr. was de Westfriese Omringdijk voltooid. Deze dijk hield wel stand en heeft de verdere veenerosie in de kop van Noord-Holland voorkomen.

Veenafslag vond niet alleen plaats tijdens stormen. Kleine binnenmeren, die door veenwinning langs veenstroompjes als de Wormer, Beemster, Purmer en Schermer waren ontstaan, werden door golfafslag langs de randen steeds groter. Deze afkalving vond ook plaats langs de randen van de Zuiderzee, een proces dat in de 12e-14e eeuw werd versterkt door de steeds groter wordende mariene invloed door verbreding van de zee-opening naar de Waddenzee.¹⁰³

In de kop van Noord-Holland ging niet alleen land verloren, maar er kwam ook nieuw land bij. Bij de erosie in het kustgebied kwam veel zand vrij. Door stroming en golfwerking werd dit zand landinwaarts getransporteerd, waar op de plek van de voormalige mondingen van de Zijpe en het Heersdiep een uitgestrekt gebied van zandplaten en kwelders ontstond. Ter hoogte van de huidige kustlijn waren tegelijk nieuwe duingebieden ontstaan. In de loop van het tweede millennium sloot deze kustlijn zich in de Noordkop, en zandden het Zijpe en het Heersdiep geleidelijk dicht. Vanaf 1500 verlandden beide zeegaten zelfs in hun geheel en kon het nieuwgevormde land in fasen worden ingedijkt.

Ook het voormalige klei- en veenlandschap rond Schagen veranderde door bodemdaling en oxidatie ingrijpend. Als we op de hoogtekaart van dit gebied kijken, is een interessante reliëfinversie te zien: de oude getijdengeul van het Westfriese zeegat

¹⁰² Leek 2016.

¹⁰³ Van Popta 2020.

ligt relatief hoog, terwijl dit gebied van de Bronstijd tot in de Vroege Middeleeuwen juist relatief laag lag. Door de grootschalige ontginningen en ontwatering van het hoogveen vanaf de 10e eeuw is het veen aan weerszijden van de voormalige geulen van het West-friese zeegatsysteem sterk ingeklonken en door oxidatie voor een groot deel vergaan. Het oude geulsysteem, waarvan de zandige vullingen niet of nauwelijks inklonken, is daardoor als ruggen in het landschap herkenbaar geworden.

2.6 Conclusie

'God schiep de wereld, behalve Nederland. Dat liet hij over aan de Nederlanders zelf', zo zou Voltaire in de 18e eeuw hebben geschreven. Niet helemaal onwaar. Alleen hadden de Nederlanders hun land wel zélf aan de rand van de afgrond gebracht, stevig geholpen door een nietsontziende 'waterwolf'. In een dynamisch landschap als dat van Noord-Holland speelde de mens een belangrijke rol in de processen die het landschap hebben gevormd, resulterend in het stuiven van zand, het zakken van klei- en veenbodems en grootschalige kusterosie. De bewoners van Noord-Holland hadden in de 3e tot 8e eeuw nog geen notie van de negatieve gevolgen van hun ingrepen. In de Vroege Middeleeuwen was de balans nog niet naar de negatieve kant doorgeslagen. In tegendeel: de duinen en pleistocene gronden boden permanent droog land, de ontginning van veengebieden leverde nieuwe mogelijkheden voor bewoning en landbouw en de zeegaten en krekken die ontstonden of zich konden uitbreiden, maakten de bereikbaarheid van de woongebieden alleen maar beter. Duidelijk is geworden dat de zes beschreven kerngebieden redelijke tot goede mogelijkheden voor bewoning en exploitatie boden vanwege de aanwezige grondsoorten, de gunstige waterhuishouding en de bereikbaarheid. Hoewel deze gebieden voor vroegmiddeleeuwse begrippen redelijk dichtbevolkt waren, kunnen de totale bewonersaantallen zeker in vergelijking met de huidige situatie als bescheiden getypeerd worden. <

Literatuur

- Beets, D.J. & A.F. van der Spek, 2000: The Holocene evolution of the barrier and back barrier basins of Belgium and the Netherlands as a function of relative sea level rise, late Weichselian morphology and sediment supply. *Netherlands Journal of Geosciences* 79, 3-16.
- Besteman, J.C. & A.J. Guiran, 1983: Het middeleeuws-archeologisch onderzoek in Assendelft, een vroege veenontginning in middeleeuws Kennemerland. *Westerheem* 32, 144-176.
- Besteman, J.C., 1977: Karolingisch Medemblik. De vroeg-middeleeuwse sporen aan de Schuivenvoerderslaan. *West-Friesland Oud en Nieuw* 44, 251-270.
- Besteman, J.C., 1979: Medemblik in de vroege middeleeuwen: de opgravingen aan de Oude Haven 1970, 1975-1976. *West-Friesland Oud en Nieuw* 46, 209-232.
- Bont, C. de, 1995: Bewonings- en ontginningsgeschiedenis. In: H. Rosing (red.), *Toelichting bij de kaartbladen 9 West, 14 West en Oost en 19 West van de Bodemkaart van Nederland, schaal 1:50.000*. Wageningen, 37-55.
- Bont, C. de, 2009: Middeleeuws veen en middeleeuwse veenboeren. *Grondboor & Hamer* 63, 3/4, 85-93.

- Bont, C. de, 2012: Friezen in het veen. Historisch-geografische overwegingen over de herkomst en taal van de ontginners van de Hollandse venen. In: R.H. Bremmer & M.A.C. de Vaan (red.), *Spoaren fan Frysk en de Friezen yn Noard-Hollân / Sporen van het Fries en de Friezen in Noord-Holland* (= It Beaken 74) 1/2, 33-62.
- Bont, C. de & Kleij P., 2012: Tussen Oer-IJ en Bamestra. Het Zaanse veenmoeras en zijn eerste bewoners vanaf de prehistorie tot ca. 900 n. Chr. In: E. Beukers & C. van Sijl (red.), *De geschiedenis van de Zaanstreek*, deel 1. Zwolle, 10-23.
- Bont, C. de & Kleij P., 2012: Tussen Crommenije en Twiske. In: E. Beukers & C. van Sijl (red.), *De geschiedenis van de Zaanstreek*, deel 1. Zwolle, 25-62.
- Borger, G.J., 1975: *De veenhoop. Een historisch-geografisch onderzoek naar het verdwijnen van het veendek in een deel van West-Friesland*. Amsterdam.
- Bos, J. & S. de Roode, 2018: *Landschap vol Leven. De archeologie van de Westfrisiaweg*. Zandvoort.
- Bosman, W.J., 2002: Van hoog tot laag. De prehistorische mens in het duinarchief. *Duin* 25/3, 19-21.
- Bosman, W.J., 2009: De smalle marge tussen wind en water. Archeologie en landschapontwikkeling bij het Van Limburg Stirumkanaal. *Natuuronderzoek* 19/3, 1-5.
- Bosman, W.J. & R.A. van Eerden, 2009: Bewoning van Kennemerland van 4000 v.Chr. tot heden. In: R. Roos (red.), *Duinen en mensen Kennemerland*. Castricum.
- Buisman, J., 1995: *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen. Deel 1: tot 1300*. Franeker, 314-350.
- Buizer, B., P. Veel & H. van Weenen, 2019: *Atlas van het Oer-IJ gebied*. Wormer.
- Cruysheer, A., 2009: De IJzertijd en Romeinse tijd van het Gooi. *Naerdincklant Jaarverslag* 2008, 61-85.
- Cruysheer, A., 2010: Romeinse vondsten in het Gooi, tussen Vecht en Eem. *Tijdschrift voor Regionale Geschiedenis* 28/3-4, 228-239.
- Diederik, F., 1989: *Archeo-logica; de archeologie van het noorden van Noord-Holland in historisch en landschappelijk perspectief*. Schoorl.
- Diederik, F., 2002: *Schervengericht. Onderzoek naar inheems aardewerk uit de late derde en vierde eeuw in de Kop van Noord-Holland*. Amsterdam.
- Dijkstra, M.F.P., 2011: *Rondom de mondingen van Rijn en Maas, Landschap en bewoning tussen de 3e en 9e eeuw in Zuid-Holland, in het bijzonder de Oude Rijnstreek* (= dissertatie Universiteit van Amsterdam). Leiden.
- Dijkstra, M. F.P. & J. de Koning, 2017: All Quiet on the western front? The western Netherlands and the North Sea Culture in the Migration Period. In: J. Hines & N. IJssennager (red.), *Frisians and their North Sea Neighbours, from the fifth century to the Viking age*. Woodbridge, 53-73.
- Dütting, M., 2018: *Basisdocument, regio Wieringen, provinciaal archeologiegebied, NMF Steunpunt Monumenten en Archeologie*. Castricum.
- Es, W.A. van & H. Halbertsma, 1965: Den Helder, opgraving terp Het Torp. *Nieuwsbulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 1965/11, 137-138.
- Geerts, R.C.A., 2013a: *Veraste en begraasde kwelders. Een archeologische opgraving te Schagen-De Nes Noord* (= ADC rapport 3264). Amersfoort.
- Geerts, R.C.A., 2013b: Schagen, Nes-Noord. *Archeologische Kroniek Noord-Holland over 2012*, 80-83.
- Ginkel, E. van & L. Verhard, 2009: *Onder onze voeten*. Amsterdam.

- Ginkel, E. van & W.J. Hogesteijn, 1997: *Bekermensen aan zee. Vissers en boeren in Noord-Holland, 4500 jaar geleden*. Abcoude.
- Heeringen, R.M. van & H.M. van der Velde, 2014: *Struinen door de duinen. Synthetiserend onderzoek naar de bewoningsgeschiedenis van het Hollands duingebied op basis van gegevens verzameld in het Malta-tijdperk* (= Nederlandse Archeologische Rapporten 52). Amersfoort.
- Heide, G. van der (red.), 1986: *Het Noordhollands landschap*. Wormer.
- Heidinga, H.A., 1985: Toen het weer droog was. Een milieuramp in de 10e eeuw. *Natuur & techniek* 53, 712-725.
- Hessing, W.A.M., K. Klerks & W.J. Weerheijm, 2013: *Toelichting bij de archeologische beleidskaart van de gemeente Texel. Geactualiseerde versie 2013* (= Vestigia-rapport V984). Amersfoort.
- Jelgersma, S. & J.F. van Regteren Altena, 1969: An outline of the geological history of the coastal dunes in the western Netherlands. *Geologie en Mijnbouw* 48, 335-342.
- Jelgersma, S., J. de Jong, W.H. Zagwijn & J.F. van Regteren Altena, 1970: The coastal dunes of the western Netherlands. Geology, vegetational history and archeology. *Mededelingen Rijks Geologische Dienst, Nieuwe Serie* 21, 93-167.
- Jong, J. de, 1986: *Verslag van lithologische gegevens verkregen uit handboringen, verricht op het opgravingsterrein "Het Torp" ten zuiden van Den Helder* (= Rapport no. 1019 van de Afdeling Paleobotanie Kenozoicum, Rijks Geologische Dienst). Haarlem.
- Koning, J. de, 2003: Why did they leave? Why did they stay? On continuity versus discontinuity from Roman times into the early Middle Ages in the western coastal area of the Netherlands. In: T. Grünwald & S. Seibel (red.): *Kontinuität und Diskontinuität. Germania inferior am Beginn und am Ende der Römischen Herrschaft*. Berlin/New York, 53-82.
- Koning, J. de, 2012: *3000 jaar bewoning bij Assum. Nederzettingssporen uit de late Bronstijd/vroege IJzertijd, midden IJzertijd, Romeinse tijd en late Middeleeuwen bij Uitgeest Waldijk en de Assumervaart* (= Hollandia-reeks 199). Zaandijk.
- Koning, J. de (red.), 2015: *Onder het stuifzand. Verstoven vroegmiddeleeuwse nederzettingen in het nationaal park Zuid-Kennemerland bij Bloemendaal. De opgravingscampagnes Groot Olmen 2005, 2006 en 2007* (= Hollandia-reeks 400). Zaandijk.
- Kooijmans, L.L. & P.W. van den Broeke, 2005: *Nederland in de prehistorie*. Amsterdam.
- Koopman, S., 2019: *Archeologie tussen Vecht en Eem*. Hilversum.
- Lambooij, H., 1987: *Getekend land. Nieuwe beelden van Hollands Noorderkwartier*. Alkmaar.
- Lange, S., E.A. Besselsen & H. van Londen, 2004: *Het Oer-IJ estuarium. Archeologische Kennisinventarisatie (AKI)* (= AAC-publicaties 12). Amsterdam.
- Leek, J., 2016: *Door de zee verzwolgen. Een nieuwe archeologische en landschappelijke benadering van de verloren middeleeuwse nederzettingen in de Wieringermeer aan de hand van het onderzoek van dr. Wouter Cornelis Braat* (= bachelor-scriptie Saxion Hogescholen). Deventer.
- Leeuwen, J. van, 2014: *Middeleeuws Medemblik, een centrum in de periferie. Archeologisch onderzoek naar de (vroeg)middeleeuwse handels-nederzetting en het oudste regionale centrum van West-Friesland in de periode 675-1289* (= masterscriptie Universiteit van Amsterdam). Amsterdam.
- Locher, W.P. & H. de Bakker, 1990: *Bodemkunde van Nederland, deel 1: Algemene bodemkunde*. Den Bosch.

- Meffert, M., 1998: *Ruimtelijke relaties in het Oer-IJ-estuarium in de Romeinse IJzertijd met nadruk op de Assendelver polders* (= dissertatie Universiteit van Amsterdam). Amsterdam.
- Mulder, E.F.J. de, & Bosch, J.H.A., 1982: Holocene stratigraphy, radiocarbon datings and paleogeography of central and northern Noord-Holland (the Netherlands). *Mededelingen Rijks Geologische Dienst* 36/3, 135-148.
- Peeters, H., W.J. Hogestijn & T. Holleman, 2004: *De Swifterbantcultuur*. Abcoude.
- Pons, L.J. & Wiggers, A.J., 1960: De holocene wordingsgeschiedenis van Noord-Holland en het Zuiderzeegebied, deel 2. *Tijdschrift Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap, Tweede Reeks* 77, 3-57.
- Popta, Y. van, 2020: *When the shore becomes the sea. New maritime archaeological insights on the dynamic development of the northeastern Zuyder Zee region (AD 1100-1400), the Netherlands* (= Groningen Archaeological Studies 39). Groningen.
- Rappol, M. & C. Soonius, 1994: *In de bodem van Noord-Holland, geologie en archeologie*. Amsterdam.
- Roessingh, W., 2018a: *Den Helder-Statenhoff 51. Een archeologische opgraving op de middeleeuwse terp 'Het Torp'* (= ADC rapport 4059). Amersfoort.
- Roessingh, W., 2018b: *Dynamiek in beeld. Onderzoek van Westfriese nederzettingen uit de bronstijd* (= dissertatie Universiteit Leiden). Leiden.
- Rooijen, E. van & A. Cruysheer, 2018: *Basisdocument Gooi en Vechtstreek, NMF Steunpunt Monumenten en Archeologie*. Castricum.
- Salomons, K.T., in voorb.: *Wonen aan het Witsmeer, Archeologisch-, landschappelijk- en cultuurhistorisch onderzoek van een boerenerf in Zijdewind* (= Noord-Hollandse Archeologische Publicaties 14). Castricum.
- Schermer, A., 1968: Geestmerambacht I. Beschrijving van de vondsten en waarnemingen, gedaan tijdens de herverkaveling in de jaren 1956-1960. *West-Friesland Oud en Nieuw* 35, 212-228.
- Schermer, A., 1969: Geestmerambacht II. Beschrijving van vondsten en waarnemingen tijdens de herverkavelingswerken gedaan in het zg. blok 1968 in hoofdzaak aangaande de eerste eeuwen van de jaartelling. *West-Friesland Oud en Nieuw* 36, 172-190.
- Schermer, A., 1971: Geestmerambacht III. Verslag van vondsten en waarnemingen gedaan tijdens de herverkavelingswerken in het blok 1969 etc. etc. *West-Friesland Oud en Nieuw*, 38, 144-160.
- Schermer, A., 1985: Mens en bodem achter Hondsbossche en duinen. *Uitgave van de Vrienden van de Hondsbossche, Kring voor Noord-Hollandse waterstaatsgeschiedenis* 5, 1-23.
- Schoorl, H., 1999: De convexe kustboog, dl.1 Texel. In: J.T. Bremer & H. Lambooij (red.), *Deel 1: Het westelijk Waddengebied en het eiland Texel tot circa 1550*. Schoorl.
- Smit, P., 1972: Middeleeuwse bewoningsresten op het Balgzand. *Westerheem* 1972/1, 3-18.
- Soonius, C.M., 1995: *Herinrichtingsgebied Bergen-Egmond-Schoorl* (= RAAP-rapport 73). Amsterdam.
- Timmerman, L., 2017: *Middeleeuwse agrarische veenontginningen in de Vier Noorder Koggen. Een interdisciplinair onderzoek naar de opbouw van het natuurlijke landschap en de kolonisatie- en ontginningsgeschiedenis van West-Friesland (800-1300)* (= masterscriptie Landschapsgeschiedenis Rijksuniversiteit Groningen). Groningen.
- Tuuk, L. van der & A. Cruysheer, 2014: De Utrechtse Vecht, levensader in de vroege middeleeuwen. *Jaarboekje 2013 van het Oudheidkundig Genootschap Niftarlake*, 102-151.

- Valk, L. van der, 1992: *Mid- and Late Holocene coastal evolution in the beach-barrier area of the Western Netherlands* (= dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam). Amsterdam.
- Ven, G.P. van der (red.), 1993: *Leefbaar laagland. Geschiedenis van de waterbeheersing en landaanwinning in Nederland*. Utrecht.
- Vos, P.C., 2015: *Origin of the Dutch coastal landscape* (= dissertatie Universiteit Utrecht). Groningen.
- Vos, P.C., J. Bazelmans, H.J.T. Weerts & M.J. van der Meulen (red.), 2018: *Atlas van Nederland in het Holoceen. Landschap en bewoning vanaf de laatste ijstijd tot nu*. Amsterdam.
- Vos, P.C., R.A. van Eerden & J. de Koning, 2010: *Paleolandschap en archeologie van het PWN duingebied bij Castricum. Rapportage van een multidisciplinair onderzoeksprogramma uitgevoerd naar aanleiding van geologische en archeologische veldopnamen in acht bouwputten gelegen binnen het duinwaterwingebied van PWN bij Castricum* (= Deltares rapport, kenmerk 0912-0242). Utrecht.
- Vos, P.C. & R.M. van Heeringen, 1997: Holocene geology and occupation history of the Province of Zeeland (SW Netherlands). In: M.M. Fischer (red.), *Holocene evolution of Zeeland (SW Netherlands)* (= Mededelingen NITG-TNO 59). Haarlem.
- Westerhoff, W.E., E.F.J. de Mulder & W. de Gans, 1987: *Toelichtingen bij de geologische kaart van Nederland 1:50.000; bladen 19 W en 19 O (Alkmaar west en Alkmaar oost)*. Haarlem.
- Woltering, P.J., 1979: 4. Opperdoes, gem. Medemblik. *Jaarverslag ROB 1979*, 34-36.
- Woltering, P.J., J.C. Besteman, J.F. van Regteren Altena & D.P. Hallewas, 1994: Vroegmiddeleeuws Noord-Holland in kaart gebracht; het blad Hollands Noorderkwartier, Vroege Middeleeuwen van de Archeologische Kaart van Nederland (schaal 1:100.000). In: G.J. Borger & S. Bruines (red.), *Binnenwaeters gewelt. 450 jaar boezembeheer in Hollands Noorderkwartier*. Edam/Wormerveer, 145-150.
- Woltering, P.J., 2017: *Bewoningsgeschiedenis van Texel; De opgravingen aan de Beatrixlaan in Den Burg (Late ijzertijd-Romeinse tijd, 100 v. Chr.-325 na Chr.)* (= Noord-Hollandse Archeologische Publicaties 3). Castricum.
- Zagwijn, W.H., 1969: Geologie en vegetatiegeschiedenis van de Nederlandse kustduinen. *Jaarboek Koninklijke Maatschappij voor Natuurkunde 'Diligentia' 1968/1969*, 167-176.
- Zagwijn, W.H., 1986: The formation of the Younger Dunes on the west coast of the Netherlands (AD 1000-1600). Bijdrage aan het artikel van H.J.A. Berendsen & W.H. Zagwijn (red.), *Geological changes in the western Netherlands during the period 1000-1300 AD*. *Geologie en Mijnbouw* 63, 259-268.

< vorige pagina

3

De eerste kerkjes die in het kustgebied werden gebouwd in de 8e-10e eeuw waren qua bouwwijze nauwelijks te onderscheiden van gewone woonhuizen. In Assendelft werden resten van een 10e-eeuws kerkje teruggevonden, waarop deze reconstructie gebaseerd is (zie fig. 3.3; illustratie F. Marschall).

Gouwen, oerparochies en nederzettingsterritoria

Jan de Koning

3.1 Inleiding

In dit hoofdstuk zal toegelicht worden hoe Noord-Holland gedurende de Vroege Middeleeuwen territoriaal was ingericht, alvorens de archeologische gegevens aan de orde komen in de navolgende hoofdstukken.¹ In navolging van eerdere onderzoeken is gekozen voor een historische indeling van het gebied en daarmee voor een zogenaamde retrospectieve benadering. Met deze benadering wordt geprobeerd jongere historische gegevens te koppelen aan een oudere, in dit geval vroegmiddeleeuwse situatie. De indeling van het onderzoeksgebied bestaat van groot naar klein uit de gouw, de oerparochie, het nederzettingsterritorium en de nederzetting. Alleen de eerste drie niveaus staan in dit hoofdstuk als historische reconstructies centraal. De archeologisch waargenomen nederzettingssporen en de veronderstelde associatie tussen nederzettingsterritoria en vroege kerkstichtingen komen in het volgende hoofdstuk aan bod.

3.2 De gouwen

Wat verstaan we precies onder het middeleeuwse begrip ‘gouw’? Oorspronkelijk is het een begrip uit het Frankische gebied (in het Latijn: *pagus*), waar een gouw in zekere zin ook een bestuurlijke eenheid was. Volgens Blok is ‘streek’ of ‘van nature samenhangend woongebied’ eigenlijk een betere omschrijving voor de Nederlandse kustgouwen.² Voor Noord-Holland zijn de namen van vijf gouwen overgeleverd, die echter niet geheel gelijkwaardig en ook niet even oud lijken te zijn. Kinhem, ofwel Kennemerland, is onbetwist een vroegmiddeleeuwse gouwnaam. Dit geldt ook voor *Texla*, het huidige Texel, en voor Nifterlake, dat de Gooi- en de Vechtstreek besloeg.³ De naam Wiron, voor Wieringen, heeft weliswaar een vroegmiddeleeuwse oorsprong, maar dit gebied lijkt aanvankelijk deel uitgemaakt te hebben van de gouw *Texla*.⁴ Een vijfde naam is Westflinge, dat ‘de ten westen van het Vlie wonenden’ betekent.⁵ Deze naam, die waarschijnlijk betrekking had op zowel Kennemerland als West-Friesland, kwam echter pas in gebruik gedurende de Late Middeleeuwen (11e eeuw).⁶ Een opvallende afwezigheid in het rijtje van historisch overgeleverde gouwnamen is de benaming van Medemblik en omgeving, ondanks dat dit wel een belangrijk woongebied vormde, ten minste vanaf circa 720. In het vervolg van dit hoofdstuk zal voor de middeleeuwse gouwnamen de oude schrijfwijze gehanteerd worden, ter onderscheid van de later afgeleide namen.

Recentelijk hebben De Langen en Mol de gehele kustregio van Frisia nader bekeken met betrekking tot landschap en territoriale indeling.⁷ De totale populatie van

¹ Dit hoofdstuk is deels gebaseerd op een al in 2001 geschreven tekst in het kader van het Frisia-project (start 1995), het interdisciplinaire onderzoeksproject ‘Van Schelde tot Wezer. Frisia in Noord west-Europees perspectief (3e-10e eeuw)’. Het doel van dit project was te komen tot de integratie van alle beschikbare kennis over het vroegmiddeleeuwse Frisia vanaf de Laat-Romeinse tijd tot circa 1000. Deelnemers binnen het project waren het Groninger Instituut voor Archeologie (GIA) van de Universiteit van Groningen, het Amsterdams Archeologisch Centrum (AAC) van de Universiteit van Amsterdam en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB), inmiddels omgedoopt tot Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE).

² Blok 1974a, 85-86.

³ Voor de oudste vermeldingen, zie OHZ 6, 7, 17; Gysseling & Blok 1959, 173; Künzel et al. 1988, 207, 344, 260.

⁴ Künzel et al. 1988, 399.

⁵ Künzel et al. 1988, 395.

⁶ Blok 1969, 349-350.

⁷ De Langen & Mol 2017; 2018.

het kustlandschap van Frisia wordt uitgebreid besproken en eveneens ingedeeld in gouwen. Hun begrenzingen tussen *Texla*, *Kinhem* en *Wiron* zijn grotendeels gebaseerd op oudere paleogeografische reconstructies, die ondertussen echter zijn herzien.⁸ Op de gepubliceerde kaarten valt de grens tussen *Texla* en *Wiron* nog geheel samen met de veronderstelde insnijding van de zee vanuit het noordoosten en westen van Wieringen. Tussen *Wiron* en *Medemelacha*, dat letterlijk ‘Middenmeer’ betekent en waarnaar de plaats Medemblik is vernoemd, wordt geen grens getrokken, daarmee suggererend dat het gebied rond Medemblik tot de gouw Wieringen behoorde. Hieronder wordt juist gepleit voor een aparte status van Medemblik en de oevernederzettingen langs het Meer van Wervershoof als een Frankisch bruggenhoofd dat losstaat van de oudere woongebieden. Dit verklaart ook waarom in de goederenlijst van Sint Maarten de jutters- en visrechten voor Wieringen en Medemblik apart worden genoemd.^{9,10}

De gouwgrenzen

De grenzen van de gouwen vallen in grote lijnen samen met geografisch bepaalde landschappelijke eenheden met natuurlijke begrenzingen (fig. 3.1), zoals deze omschreven zijn in het vorige hoofdstuk. Het kerngebied van *Texla* en *Wiron* ligt op de pleistocene hoogtes, en Nifterlake is gesitueerd rondom pleistocene gronden van het Gooi en de oeverwallen van de Vecht. De kern van *Kinhem* bestaat uit het oude strandwallen- en duingebied. Het gebied van Medemblik, tot slot, ligt aan de rand van het veengebied, langs een van de veenstromen (de Leken) die in oostelijke richting afwaterden op het Meer van Wervershoof, als onderdeel van het *Almere*.

Blok heeft er reeds op gewezen dat de ‘*in Pago*-formulering’ uit de historische bronnen ontleend is aan het Frankische kerngebied, met name het huidige Frankrijk.¹¹ De grenzen van de Frankische gouwen lagen min of meer vast, maar dit gaat niet zonder meer op voor de sterk veranderende holocene kustgebieden. Het door Heidinga geïntroduceerde begrip ‘kerngewest’ (in het Engels *nuclear region*) is wellicht beter van toepassing op de Nederlandse situatie.¹² Heidinga wil met dit begrip de nadruk leggen op de sociale dimensie, in tegenstelling tot de oudere term ‘adaptatiegroep’, die Waterbolk gebruikt voor groepen die juist worden gekenmerkt door de uniforme wijze waarop ze hun natuurlijke omgeving exploiteren.¹³

De kerngewesten bestonden uit clusters van nederzettingen, onderling gescheiden door onbewoonde zones, zoals de hoogveengebieden of uitgestrekte lage kwelders. Belangrijk is dat een individu binnen een bepaald territorium leefde en tijdens zijn leven in sterke mate afhankelijk was van de medebewoners van dit territorium, bijvoorbeeld bij het vinden van huwelijkspartners, praktische klussen (zoals huizenbouw), rituelen en vieringen, en het ondervangen van noodgevallen (zoals een mislukte oogst). Met het begrip ‘kern’ wordt een zekere ondeelbaarheid benadrukt, evenals de mogelijkheid tot expansie.¹⁴ Hiermee wordt de dynamiek van de bewoningsclusters door de tijd heen ondervangen. Vanuit de vroegmiddeleeuwse

⁸ Zie hoofdstuk 2.

⁹ Een 9e-eeuwse goederenlijst in het Cartularium van Radbod dat de bezittingen benoemt die vóór circa 857 toebehoorden aan de Utrechtse Sint Maartenskerk (daarom ook wel ‘Utrechtse lijst’ of ‘Goederenlijst van Sint Maarten’ genoemd, zie ook hoofdstuk 10).

¹⁰ Zie Dijkstra 2011, 481-486 (en verwijzingen aldaar).

¹¹ Blok 1962a, 86; 1962b, 1-2.

¹² Heidinga 1987, 154, fig. 76.

¹³ Waterbolk 1995, 32. Figuur 26.

¹⁴ Heidinga 1987, 154.

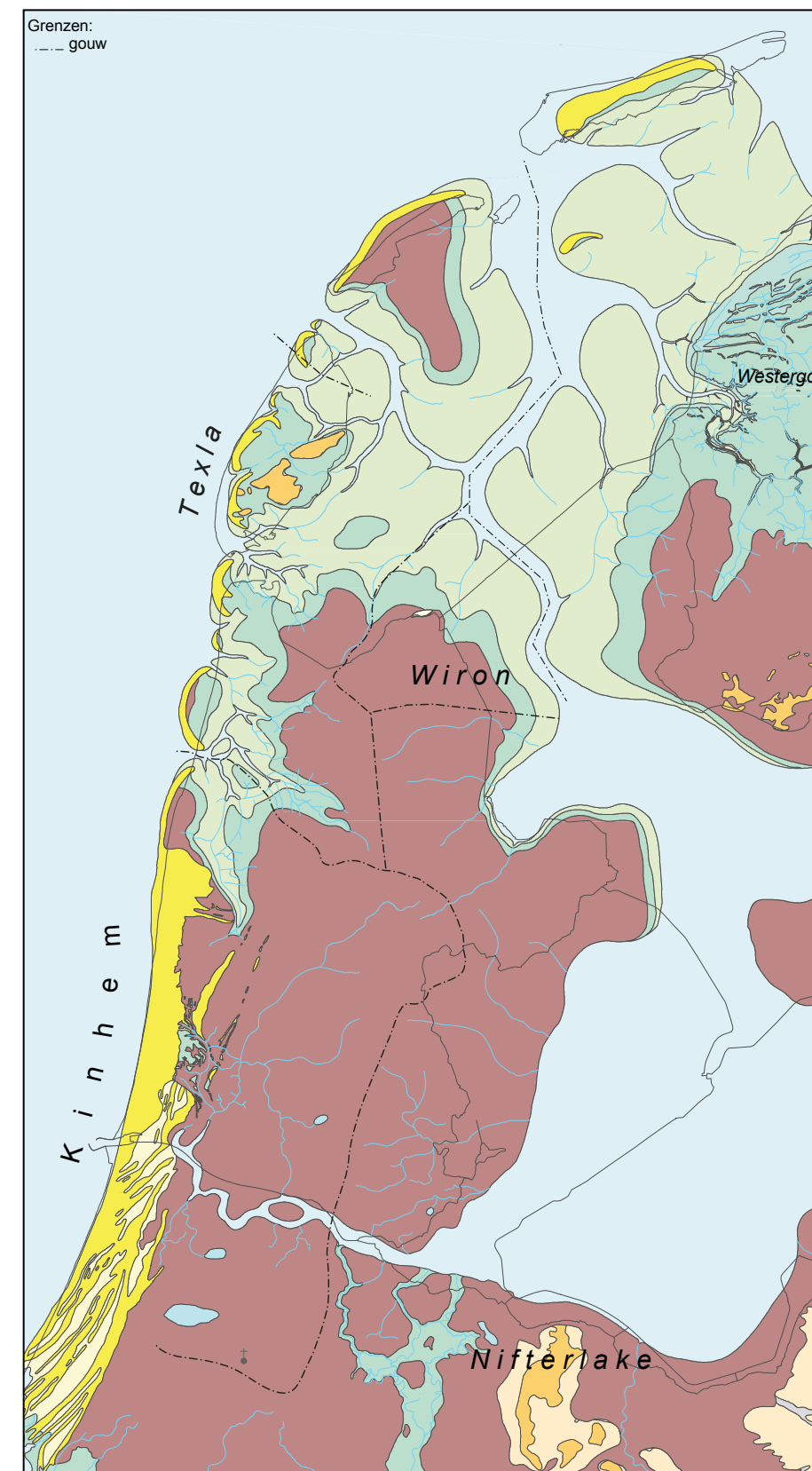

fig. 3.1 De begrenzing van de gouwen en de relevante oude waterlopen, geprojecteerd op de paleogeografische kaart van circa 800 (kaart J. de Koning; ondergrond naar fig. 2.2a).

kerngewesten is aanvankelijk nog volop expansie mogelijk. Naarmate de bevolking toeneemt, wordt de ruimte voor nieuwe ontginningen echter schaarser. Uiteindelijk worden steeds marginalere gronden (vooral de veengebieden) in gebruik genomen, tot de grenzen van het woongebied zijn bereikt. De gouwgrenzen zouden deze uiterste grenzen kunnen zijn.

Waarschijnlijk lagen al vóór het voltooiën van de ontginning van een gebied de grenzen min of meer vast. Echt niemandsland bestond nauwelijks, of misschien alleen in het beginstadium van de ontginningen. Vanuit de woonkernen golden er namelijk vrijwel zeker gebruiks- en ontginningsrechten op de omliggende ‘wildernis’.¹⁵ Het begrip ‘kerngewest’ omvat in feite alleen het beginstadium van bewoning in de periode na de sterke afname van de bevolking in Noord-Holland in de tweede helft van de 3e en eerste helft van de 4e eeuw n.Chr.¹⁶ Hierna is sprake van nog relatief kleine, bewoonde kernen in een groter gebied. Voor de latere, staatsrechtelijk begrensde eenheden is de term ‘gouw’ het meest geschikt, omdat dit beter aansluit bij de historische informatie. Dat in de historische bronnen vooral waterlopen als gouwgrenzen genoemd worden, is verklaarbaar doordat de bewoners van het holocene deel van Nederland zich het makkelijkst over water konden verplaatsen en zich zo konden oriënteren. Illustratief is de wijze waarop de verschillende delen van vroegmiddeleeuws Frisia in de *Lex Frisonum* worden benoemd, namelijk ‘tussen Lauwers en Weser’ (Groningen en Ostfriesland: *inter Laubachi et Wisaram*), ‘tussen Lauwers en Vlie’ (Friesland: *inter Laubachi et Flehum*) en ‘tussen Vlie en Sincfal’ (West-Nederland: *inter Flehum et Sincfal*).¹⁷ Waterlopen worden ook regelmatig ter plaatsbepaling van bezittingen genoemd.¹⁸ Dit bevestigt de belangrijke rol van het binnenwater voor de kustbewoners. Ook het voortleven van enkele prehistorische waternamen kan voortkomen uit het traditionele belang van wateren als districtsgrenzen.¹⁹

De meeste historische bronnen uit de Vroege Middeleeuwen zijn geschreven om bezittingen te waarborgen. Bij inspecties van deze bezittingen of het innen van belasting was het uiteraard belangrijk dat deze goed bereikbaar waren, en de waterlopen waren hiervoor bij uitstek geschikt. Het belang van bereikbaarheid over water, zoals in hoofdstuk 2 ter sprake is gekomen, is dus groot.

De begrenzing van *Kinhem*

De begrenzing van vroegmiddeleeuws *Kinhem* is door De Cock op grond van overtuigende historische argumenten vrij exact gedocumenteerd.²⁰ Het gebied van *Kinhem* was aanzienlijk omvangrijker dan de moderne regio Kennemerland (fig. 3.1). Door inbraken vanuit de zee via het zeegat de Zijpe en de rivier Rekere werd het noordelijke deel van *Kinhem*, waaronder de Geestmerambacht, in de Vroege Middeleeuwen gescheiden van het strandwallen- en duingebied langs de kust. Het gebied ten oosten van de Rekere vormde in de 12e en 13e eeuw een politiek twistgebied. Het oude kerngebied op de

15 Dat het werkelijk een wild en ruig begroeid gebied was, zien we in de vele veldnamen die zijn overgeleverd met het element *wild*, *ruw* of *ruig* (Blok 1959, 30-31).

16 Zie hiervoor de discussie in de volgende hoofdstukken.

17 Zie De Koning 2018, 146-147, fig. 2.

18 Schönfeld 1955, 17. Een mooi voorbeeld is “in Fresia, in pago *Kinhem*, super fluvium *Velisena* ubi mare fluit in parte altera, intergram villam *Adrichaim nuncupatam*”, aangehaald door Morren, 2006. Willibrord kreeg in de periode 720-739 van Karel Martel, de opvolger en onwettige zoon van Pippijn II, de villa *Adrichem* ten geschenke. De villa lag in Fresia (Friesland) in de gouw *Kinhem* (later Kennemerland) aan de stroom *Velisena*. Aan de andere kant strekte zich de zee uit.

19 Voor deze waternamen, zie Dijkstra & De Koning 2017, fig. 4.2.

20 De Cock 1965, 27; 1969, 156.

strandwallen en duinen werd meer en meer het gebied van de Westfrieze/Hollandse graaf. In Kennemerland lag ook hun machtscentrum, getuige de stichting van het klooster in Egmond door de Westfrieze graaf Dirk I in 922. Het veen- en kweldergebied oostelijk van de Rekere was het gebied van de Westfriezen, die zich niet door hun Westfrieze graaf wilden laten onderwerpen. Bij een reconstructie van vroegmiddeleeuws *Kinhem* moeten we deze laatmiddeleeuwse machtsstrijd, die een duidelijk stempel op de historische overlevering heeft gedrukt, dus nog geheel wegdenken.

De Zijpe vormde vermoedelijk de noordgrens van *Kinhem*. Hier lokaliseert De Cock de veenstroom met de naam *Chinnelosare Gemarchi* of *Kinleson*, die op dit zeegat uitkwam.²¹ Behalve dat de term *Gemarchi* (letterlijk: ‘grens’) al wijst op een grens, is de betekenis van *Chinnelosare* of *Kinleson* ook intrigerend.²² Zo kan het woord *Kin-* of *Kinne-* vertaald worden door ‘kreek’, en zou het achtervoegsel *-loson* of *-leson* ‘afwatering’ betekenen.²³ Blijkbaar was deze waterweg voor de afwatering van het gebied belangrijk genoeg om via de naam overgeleverd te worden.

De hypothetische noordgrens van *Kinhem*, lopende van het huidige Callantsoog naar Schagen, kan eventueel doorgetrokken worden tot Medemblik. Als we naar de pleistocene ondergrond kijken, zien we hier het stroomdal van de Oervecht.²⁴ In de Romeinse tijd kan op dezelfde plek een waterweg met de naam *Vidrus* gelopen hebben, die mogelijk nog tot in de Vroege Middeleeuwen een rol speelde als oost-westverbinding.²⁵ De voormalige waterweg was in de Vroege Middeleeuwen vermoedelijk vooral een afwateringsstroom, waardoor die de naam *Kinleson* kreeg. Deze reikte in het oosten echter niet tot aan Medemblik en het Meer van Wervershoof, zoals Pons in 1962 nog dacht. Zowel het gebied van Medemblik als dat van Wieringen was door veengroei vanaf de Late Bronstijd geheel geïsoleerd geraakt (zie fig. 2.10); beide gebieden waren pas in de loop van de 8e eeuw weer goed bereikbaar (fig. 2.17).²⁶ Vanaf de 9e of 10e eeuw werd de invloed van de zee via de Zijpe duidelijk merkbaar en kreeg deze (jongere) naam de overhand. Al met al heeft min of meer op dezelfde locatie het pleistocene stroomdal van de Oervecht, de *Vidrus* uit de Romeinse tijd, de *Chinnelosare Gemarchi* of *Kinleson* uit de Vroege Middeleeuwen en de Zijpe uit de Late Middeleeuwen gelopen, als belangrijke grens die nog steeds door de Westfrieze Omringdijk wordt gemarkeerd. Op de paleogeografische reconstructie van Noord-Holland rond 800, die hier als ondergrond voor de kaart met de gouwgrenzen gebruikt is, vallen vooral de vertakkingen op van de ‘Oer-Zijpe’. Als we kijken naar de kerkelijke affiliaties, met name van het verdwenen *Callinge*, blijkt dat de veronderstelde dochterkerken, zoals te Schagen, *Geddingmore*, Barsingerhorn en Nieuwe Niedorp, maar ook de kerken die behoord hebben tot de door Braat ontdekte begraafplaatsen in de Anna Paulownapolder, allemaal langs deze geulen of op dit geulensysteem afwaterende veengeulen liggen (fig. 3.2).²⁷

De naam ‘*Kinleson*’ is door verwantschap met de gouwnaam *Kinhem* een extra aanwijzing dat het om de noordgrens van deze gouw gaat.²⁸ De ligging van

21 De Cock 1965, 33.

22 Voor de betekenis van de term *Gemarchi*, zie De Cock 1965, 33.

23 Künzel et al. 1988, 207.

24 Pons 1962, 163, fig. 2b.

25 Pons 1962, 171, fig. 4.

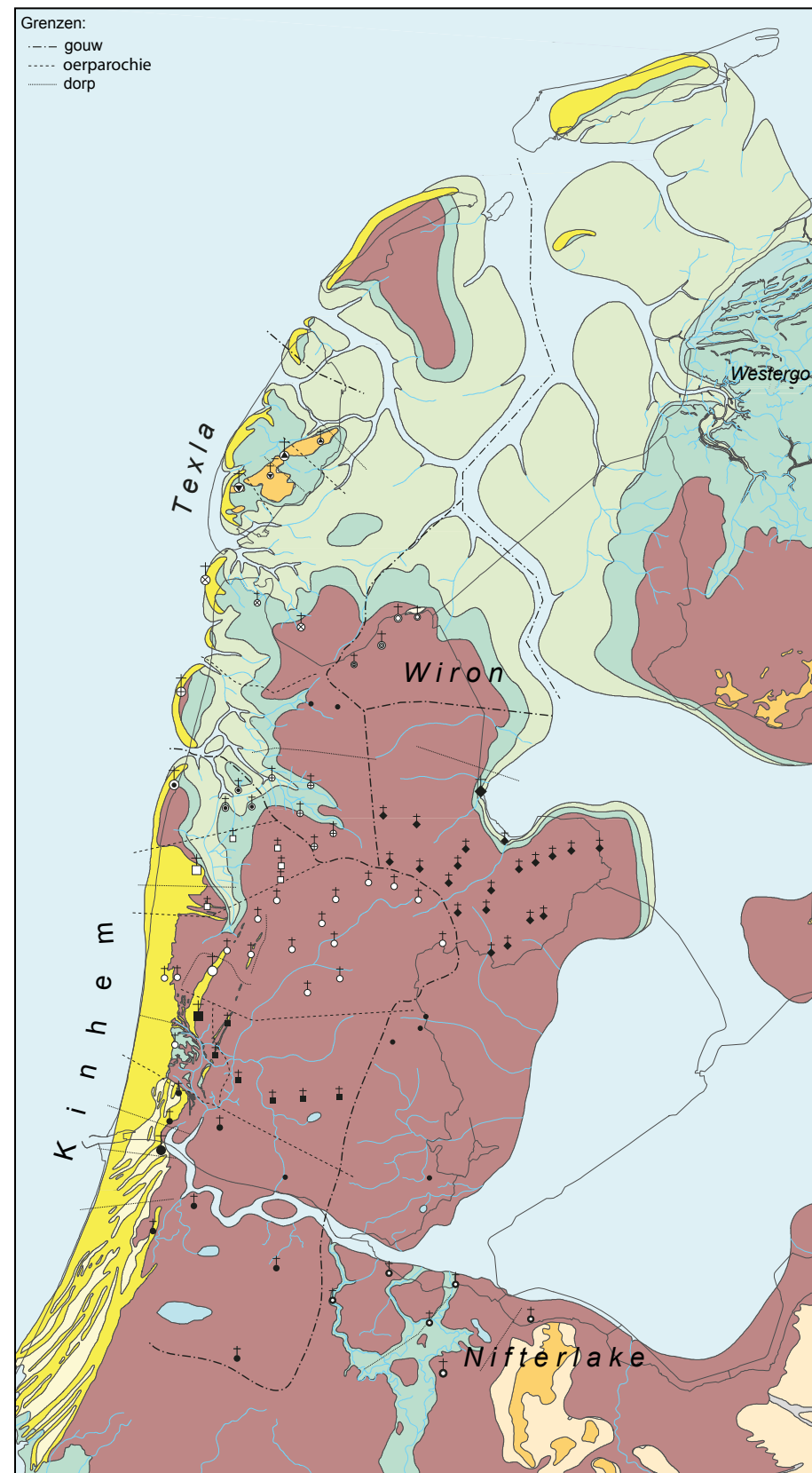
26 Besteman 1990, 103; voor de landschapsontwikkeling, zie Vos (2015) en hoofdstuk 2.

27 Voor de begraafplaatsen in de Anna Paulownapolder, zie Braat 1932, 15-58.

28 Schönfeld 1955, 214; De Cock 1965, 32.

fig. 3.2 De kerkelijke indeling van de gouwen in oerparochies, geprojecteerd op de paleogeografische kaart van circa 800. De grenzen van deze parochies zijn vastgesteld op basis van de geografische spreiding van moederkerken en de stichtingen vanuit deze kerken. De namen van de moederkerken en bijbehorende symbolen zijn linksboven weergegeven; voor dochterkerken zijn dezelfde, maar kleinere symbolen gebruikt (kaart J. de Koning; ondergrond naar fig. 2.17).

- ⊕ Velsen
- ⊕ Heilo
- ⊕ Petten
- ⊕ Callinge (reconstructie)
- ⊕ Huisduinen (reconstructie)
- ⊕ De Westen, De Waal
- ⊕ Stroe, Elft
- ⊕ Limmen (St Maarten)
- ⊕ Schoorl (St Jan)
- ⊕ Medemblik (St Maarten)
- ⊕ Nederhorst den Berg

Kinleson in de buurt van Schagen is later indirect bevestigd door De Cock en Miedema, die in de namen van twee laatmiddeleeuwse terpen ten noorden van Schagen (de *Grote* en de *Kleine Keinse*) een verband zagen met het element 'Ken' in Kinlosun en *Kinhem*.²⁹ Er is door hen ook gewezen op het feit dat de naam 'Kinleson' in de bronnen opduikt als plaatsnaam, en dat er zelfs sprake is van een *Westerkinloson*.³⁰ De plaats Kinleson maakte aanvankelijk deel uit van *Texla*, maar was door inbraken van de zee en erosie van het veengebied geïsoleerd komen te liggen. De plaats werd vervolgens logischerwijs onderdeel van *Kinhem*, een verschuiving die het dynamisch karakter van dit grensgebied typeert.³¹

De oostgrens van vroegmiddeleeuws *Kinhem* is door De Cock in kaart gebracht. Hij baseerde zich daarbij op twee leidraden. Naast de veronderstelde loop van ontginningsassen (de veenstromen), zijn dat de kerkelijke affiliaties. Zo zijn er vooral vanuit de moederkerken, zoals die te Heiloo en Velsen, dochterkerken tot ver in het oostelijke veengebied gesticht. Dochterkerken van Heiloo strekten zich bijvoorbeeld uit tot Spanbroek, Wadwaj en Wognum. De ontginningsas was hier waarschijnlijk een veenstroom (de *Scirmere*), die zich later verbreedde tot de Heerhugowaard en de Schermer en vanaf dat moment een duidelijke grens vormde met West-Friesland.³² Zoals in hoofdstuk 2 uiteen is gezet, kan de ontginning van de oostelijke veengebieden vanuit de duinen en strandwallen mede zijn ingegeven door de grote zandverstuivingen die aan het einde van het 1e millennium op gang kwamen: de vorming van de Jonge Duinen.

De zuidgrens van Kennemerland is door De Cock min of meer gelijkgesteld met de noordgrens van Rijnland. De grens zou gevormd zijn door een groot bosgebied dat in de overgangperiode tussen de Romeinse tijd en Vroege Middeleeuwen in het duin- en strandwallengebied was ontstaan.³³ De locatie van dit bosgebied bevond zich ongeveer tussen het huidige Vogelenzang en zuidelijk Haarlem. De Haarlemmerhout zou nog een restant kunnen vormen. Heden ten dage ligt hier ook nog steeds de grens tussen Zuid- en Noord-Holland.

Schönfeld en later De Cock leggen een verband tussen de gouwnaam *Kinhem* en de waternaam 'Kene' of 'Kine'.³⁴ De Cock wijst hierbij op de enige waterweg die hiervoor in aanmerking komt, namelijk het Oer-IJ en dan specifiek de Dije.³⁵ Hoewel dit een nagenoeg onbewijsbare stelling is, blijft het een interessante gedachte dat *Kinhem* als kustgauw ten minste grotendeels samenviel met het stroomgebied van deze rivier. Dit strookt in ieder geval met de oostelijke en zuidelijke begrenzing van *Kinhem*, die samenvalt met de waterscheiding in het veengebied. Alle waterlopen die op het voormalig Oer-IJ of de hypothetische Kene afwaterden, behoorden tot de gauw *Kinhem*. In het zuiden zijn dit het Spaarne en de Liede, in het oosten de Schermer, Beemster en Zaan. Verder naar het noorden, tot aan de Zijpe, gaat deze uitleg echter niet meer op.

²⁹ De Cock 1965, 203; Miedema 1980, 207.

³⁰ De Cock 1965, 201; OHZ 15, 24.

³¹ De Cock 1965, 202.

³² De Cock 1965, 36-37; zie ook Timmerman 2017, 92.

³³ De Cock 1965, 52-56.

³⁴ Schönfeld 1955, 214-5; De Cock 1977, 139, noot 9.

³⁵ Het naamkundig bewijs voor koppeling van de naam Kene aan de Dije is nogal indirect. De Cock (1977, 140) ziet deze naam in de polder De Zien, bij Assum; 'Sien' zou een gepalataliseerde vorm kunnen zijn van Kien of Keen.

De begrenzing van *Texla*, *Wiron* en *Medemblik*

De vroegmiddeleeuwse omvang van de drie noordelijke gouwen is door landschappelijke veranderingen, en met name door het grote landverlies, moeilijker vast te stellen dan voor *Kinhem*. Bovendien is de politieke of administratieve status van *Wiron* en *Medemblik* onduidelijk. Aanvankelijk behoorde de kop van Noord-Holland volledig tot de gouw *Texla*, waarvan de al genoemde Zijpe de zuidgrens vormde. Pas vanaf de 9e eeuw is er ook sprake van de gouw *Wiron*, die door de rivier *Maresdeop* (Marsdiep) van *Texla* gescheiden werd.³⁶ Hoewel het Marsdiep als zeegat nog niet bestond en er historisch sprake is van een rivier (*fluvius Maresdeop*), plaatst De Cock deze waterweg ten noorden van Balgzand en Wieringen. Dit Maresdeop speelde vermoedelijk een belangrijke rol in de afwatering van de later verspoelde veenontginningen. De voornaamste reden voor een opsplitsing van *Texla* was vermoedelijk een demografische. De bevolking van zowel *Texla* als *Wiron* was in de Karolingische tijd relatief talrijk. Het omliggende veengebied en de kwelders boden de mogelijkheid tot expansie, uiteindelijk resulterend in de vorming van eigen territoria.

Het Vlie vormde de logische oostelijke begrenzing van *Texla*, dat tevens de westgrens was van de gouw *Westergo* in het huidige Friesland. De strandwalgebieden tussen het Marsdiep en de Zijpe behoorden gedurende de Vroege Middeleeuwen tot *Texla*. Dit gold eveneens voor het landinwaarts gelegen gebied rond het huidige Schagen, dat door een veenstroom, uitkomend in de Zijpe, gescheiden was van de Geestmerambacht. Hier boog de zuidgrens van *Texla* dus in zuidelijke richting af om ook het latere *Wiron* (Wieringen) en *Medemblik* te omsluiten. Samen met het meest noordelijke deel van *Texla* was het grondgebied van deze gouw aanzienlijk groter dan het huidige eiland Texel (fig. 3.1). Met name de uitgestrekte, nu verspoelde veen- en kweldergebieden ten oosten van de pleistocene opduikingen ter plekke van *Texla* boden de bewoners van dit eiland als weidegebied voor het vee een goede bestaansbron. Schaars zijn de gegevens over het oostelijk gelegen gebied, rond *Medemblik* en het Meer van Wervershoof, dat pas op zijn vroegst in de loop van de 7e eeuw en vermoedelijk pas in de 8e eeuw bewoond werd.³⁷ Een duidelijke gouwnaam is voor dit gebied niet overgeleverd en heeft waarschijnlijk ook niet bestaan, omdat de omvang van het territorium beperkt was tot het gebied rond *Medemblik* (fig. 3.1). De plaatsnaam kon daarmee ook prima als gebiedsaanduiding fungeren.

Besteman veronderstelde dat de *Chinnelosare Gemerchi* of *Kinleson* tezamen met de *Medemelacha* vermoedelijk de noordgrens van het oorspronkelijke *Kinhem* vormden.³⁸ Daaruit zou blijken dat het gebied rond *Medemblik* geen deel uitmaakte van een afzonderlijke gouw, maar aanvankelijk verbonden was met *Kinhem*. Deze aanname was ingegeven door de (laat) 7e-eeuwse oorsprong van *Medemblik*, gebaseerd op de toenmalige kennis van het aardewerk. *Medemblik* zou daarmee inheemse (Friese) wortels hebben en een directe relatie met de oude woongebieden, zoals *Kinhem*. In hoofdstuk 7 wordt beargumenteerd dat *Medemblik* op zijn vroegst rond het midden van de 8e eeuw, dus ná de inlijving van Noord-Holland in het Frankische Rijk, als Frankische handelsplaats is gesticht. De oude naam van de veenstroom westelijk van *Medemblik* (*Medemelacha*, wat ‘Middenleek’ betekent) hing samen met de

³⁶ De Cock 1969, 157. Er wordt hier gewezen op het feit dat in 1314 het Marsdiep pas feitelijk als grens van Texel wordt genoemd. Toen had het inmiddels gevormde zeegat de naam al overgenomen.

³⁷ Besteman 1974. Voor een aanvang van bewoning in de 8e eeuw, zie hoofdstuk 7.

³⁸ Besteman 1974, 48.

aanwezigheid van een noordelijker gelegen, later in de Wieringermeer verdwenen Leek, en een zuidelijker gelegen Kromme Leek.³⁹ Deze drie veenstromen waterden af op het Meer van Wervershoof, en vormden de latere ontginningsassen van de hier gelegen veengebieden.

De Utrechtse kerk (Sint Maarten) had in *Wiron* en *Medemblik* vele rechten en bezittingen.⁴⁰ De bezittingen grensden aan de oostzijde aan een onbekende waterloop, die als *Viuwarflet* wordt genoemd, letterlijk vertaald: ‘Viervliet’.⁴¹ Met ‘vliet’ wordt meestal een stroompje aangeduid in een getijdengebied, maar hiermee kan in dit geval ook een specifiek deel van het Vlie bedoeld zijn. De paleogeografische kaarten tonen dat het Vlie ter hoogte van *Medemblik* en *Wiron* in de Romeinse tijd een smalle stroom was (zie fig. 2.15), die pas breder werd in de loop van de 6e-7e eeuw (zie fig. 2.16). De betekenis van *Viuwarflet* zou in dat geval kunnen zijn: ‘Vier waterlopen uitkomend op het Vlie’. Naast de drie Leken rond *Medemblik* kan een vierde waterloop ten zuiden van Wieringen gelokaliseerd worden (zie fig. 2.17).

De begrenzing van *Nifterlake*

De begrenzing van de gouw *Nifterlake*, zoals besproken in hoofdstuk 2, valt samen met het noordelijke stroomgebied van de Vecht en de daarop aansluitende hoge, pleistocene gronden van het Gooi. Er zijn enkele interessante geschreven bronnen over *Nifterlake*, maar archeologisch gezien is er nog maar weinig over dit gebied bekend. Zeker voor de 3e tot de 8e eeuw n.Chr. tasten we vrijwel in het duister en daarom zal deze regio maar een beperkte rol spelen in dit boek. De veronderstelde oerparochies binnen *Nifterlake* worden om die reden in de volgende paragraaf slechts kort benoemd, terwijl de nederzettingsterritoria vooralsnog buiten beschouwing worden gelaten.

3.3 Kogges of oerparochies?

De term ‘kogge’ is door De Cock voorgesteld als geografische benaming voor de oudste, Karolingische districtseenheid binnen Kennemerland, gespiegeld aan de historische situatie van laatmiddeleeuws West-Friesland.⁴² Een kogge had, net als het Engelse equivalent *Wapentake*, de militaire plicht manschappen te leveren aan het leger ten tijde van oorlog. De dorpen die ingedeeld waren bij een kogge moesten niet alleen de manschappen leveren, maar ook het schip voor hun transport. De kern van deze koggen laat De Cock grotendeels samenvallen met de dorpen waar de drie oudste kerken of ‘moederkerken’ staan: Velsen, Heiloo en Petten. Een vierde kogge, rond Haarlem, beschouwt hij als de grensstreek tussen *Kinhem* en het Rijnland.

Zonder af te doen aan het belangrijke werk van De Cock, zitten er een aantal zwakke of in ieder geval onlogische aspecten aan deze kogge-indeling. Zo lopen de relaties tussen moeder- en dochterkerken door de kogge-indeling heen, zoals het geval is voor de moederkerk Velsen en de van daaruit gestichte kerken (onder andere Haarlem en Schoten). Daarnaast wordt de rol van twee belangrijke eigenkerken van de bisschop van Utrecht (de Sint Maartenskerk van Limmen en de Sint Janskerk van Schoorl) min

³⁹ Blok 1959, 19.

⁴⁰ Blok 1959.

⁴¹ Künzel et al. 1988, 369. Uit de volgorde in de goederenlijst van deze kerk moet de *Viuwarflet* ergens bij *Medemblik* gelegen hebben.

⁴² De Cock 1965, 63.

of meer ondergeschikt gemaakt aan de Echternachse kerken van Willibrord (Velsen, Heiloo en Petten), terwijl ze vrijwel even oud zijn.⁴³ Voor een indeling in vijf districten (Velsen, Limmen, Heiloo, Schoorl en Petten) voelt De Cock zelf ook wel, maar hij acht de kogge Schoorl te klein en die van Limmen te jong.⁴⁴ Tenslotte heeft De Cock door de toenmalige stand van het onderzoek weinig rekening gehouden met het grote landverlies door kustafslag vanaf de 11e-12e eeuw. Dit is met name voor de districten Petten en Schoorl van belang, aangezien deze aanzienlijk groter zijn geweest.

De indeling in vijf districten geniet hier wat ons betreft toch de voorkeur. De Cocks visie op de omvang van koggen is nogal statisch en houdt bijvoorbeeld geen rekening met het verschil in nederzettingsdichtheid en landschappelijke ontwikkelingen. Zo kan de schijnbaar geringe omvang van het district Schoorl 'ondervangen' worden door de opvallende dichtheid aan laat-Merovingische en Karolingische nederzettingen in de Geestmerambacht, zoals uit de karteringen door Schermer naar voren is gekomen.⁴⁵ Bovendien zal de omvang van zowel Petten als Schoorl in de Vroege Middeleeuwen vele vierkante kilometers groter zijn geweest. Het landverlies kan op basis van de paleogeografische kaart geschat worden op circa 20 km² voor Schoorl, en circa 29 km² voor Petten (zie fig. 2.17). Dat Limmen te jong zou zijn, kan nu archeologisch worden tegengesproken. Juist rond Limmen zijn inmiddels vele vroegmiddeleeuwse nederzettingen bekend, zowel uit de Merovingische als uit de Karolingische periode.⁴⁶

Het begrip 'kogge' kwam voort uit de laatmiddeleeuwse strijd tussen Holland en West-Friesland, een situatie die geenszins van toepassing is op de politieke situatie in de Vroege Middeleeuwen. De Cock geeft zelf aan dat dit begrip hooguit korte tijd in gebruik kan zijn geweest; in geen enkel toponiem in Kennemerland is het element 'kogge' namelijk overgeleverd.⁴⁷ Voor *Kinhem* en ook voor de andere gouwen zal ter aanduiding van individuele districten in dit boek daarom niet langer de term 'kogge', maar een andere, fictieve term worden gebruikt, namelijk 'oerparochie'. Deze term sluit beter aan bij de historische indeling van het gebied en de daaraan gekoppelde kerkelijke hiërarchie.⁴⁸

Inherent aan een indeling in oerparochies is de veronderstelling dat de moederkerken binnen Noord-Holland niet op willekeurige locaties zijn gesticht, maar juist op die locaties waar leden van de regionale en lokale elite woonden. Juist hier begon het missiewerk van de geestelijken, dat zich aanvankelijk richtte op de bovenlaag van de samenleving. De kerklocatie van Heiloo ('Heilig bos') vormt hierop wellicht een uitzondering, omdat het aannemelijk is dat de kerk hier werd gesticht in of nabij een bos dat vermoedelijk als pre-christelijke cultusplaats werd gebruikt.⁴⁹ Dat er in de nabijheid van Heiloo ook nederzettingen uit de Karolingische tijd bekend zijn, sluit een kerkstichting vergelijkbaar met de andere vroege kerken echter niet uit.

De Langen en Mol hebben zich naast hun onderzoek naar het ontstaan van de oudste parochiekerken in Friesland en Groningen ook gericht op de kerkelijke

43 Voor de datering van deze kerken, zie onder.

44 De Cock 1965, 69-70.

45 Bijvoorbeeld Schermer 1968.

46 Zie het overzicht in hoofdstuk 4.

47 De Cock 1965, 87; dit is wel in West-Friesland het geval.

48 Voor een eerder gebruik van deze term, zie Diederik 1989, 67-70; De Jager & Kikkert 1998, 97.

49 Zie bijvoorbeeld Van Berkum 1993, 35.

verhoudingen in het Hollandse Friesland.⁵⁰ Ook zij komen tot een indeling in oerparochies van Noord- (en Zuid-)Holland die grotendeels overeenkomt met de indeling die De Cock heeft gemaakt voor Kennemerland en de indeling die we hier presenteren. Toch zijn er ook enkele markante verschillen, waaronder de ligging en omvang van de oer-parochie van Schoorl. Hoewel we voor Limmen, De Cock volgend, tot een vergelijkbaar territorium komen als dat van Schoorl, houden De Langen en Mol voor Schoorl een andere begrenzing aan. De Langen en Mol betrekken het gebied van Schagen en Blokhuisen bij de oerparochie van Schoorl, terwijl het beter is een verband te leggen met de verdwenen oerparochie Callinge. De nieuwste paleogeografische reconstructie, zoals gepresenteerd in hoofdstuk 2, geeft een landschappelijke bevestiging voor de historische relatie tussen de moederkerk van Callinge en de zuidoostwaartse ontginningsrichting, met dochterkerken bij Schagen, Geddingmore en Barsingerhorn. Zowel de oerparochie Callinge als de eveneens grotendeels verdwenen oerparochie van Huisduinen vinden we niet terug bij de indeling van De Langen en Mol.

De grenzen van de oerparochies

De oerparochie besloeg in alle gevallen het gebied van meerdere nederzettingsterritoria. Het territorium van de nederzetting waar de moederkerk werd gesticht vervulde een min of meer centrale rol. Eromheen lagen gebieden waar later de dochterkerken werden gesticht. Omdat hier gekozen is voor een indeling in oerparochies wordt er dus een zekere hiërarchie tussen de nederzettingen binnen deze territoria verondersteld, die tot uiting kwam in de kerkelijke verhoudingen.

De indeling in oerparochies gaat voornamelijk uit van historische gegevens over de kerkelijke verhoudingen, en is maar ten dele terug te voeren op een voorchristelijke situatie. Voor de periode vóór de kerstening zijn we voornamelijk aangewezen op de archeologie. De kerken waren in de 8e en 9e eeuw een belangrijk maar nieuw verschijnsel en hebben vermoedelijk een grote rol gespeeld bij het proces van centralisatie en dorpsontwikkeling in de latere Middeleeuwen. Het is echter de vraag of er tot dan toe op dezelfde plekken al centrale plaatsen bestonden binnen de lokale gemeenschappen. Toch is het aannemelijk dat de oudste kerken werden gesticht nabij woonplaatsen van de regionale en lokale leiders, aangezien het missiewerk erop gericht was eerst de leidende personen binnen deze gemeenschappen voor het christendom te winnen – waarna de rest van de bevolking geleidelijk zou volgen.⁵¹

De oerparochies van *Kinhem*

Bij de kogge-indeling die De Cock heeft gehanteerd, bestond ieder district aanvankelijk uit drie dorpen.⁵² Zo ziet hij de koggen van Heiloo, Limmen en Egmond als oudste territoria, op basis van de oudste kerken. Tegelijk meent De Cock dat de oudste kerk van Egmond vanuit de moederkerk in Heiloo gesticht moet zijn, en dat de kerk van Limmen niet goed in dit rijtje past, aangezien het een bisschoppelijke eigenkerk is. Met het onderscheid tussen de Echternachse kerken en bisschoppelijke eigenkerken wist De Cock niet altijd raad; aan het bestaan van een vroegmiddeleeuws dorp Heiloo twijfelt hij zelfs, waarmee in feite de kern van zijn reconstructie wordt

50 De Langen & Mol 2018.

51 Voor dit model van christianisering, zie Blok 1974a, 67-68 en hoofdstuk 13.

52 De Cock 1965, 266.

geraakt: archeologisch gezien is het maar de vraag of de tufstenen kerk van Egmond, opgegraven op de Adelbertusakker, veel ouder is dan bijvoorbeeld de tufstenen kerk van Castricum.⁵³ Bovendien kunnen we vanuit een archeologische invalshoek geen duidelijk onderscheid maken tussen oude en jongere nederzettingsterritoria. Binnen *Kinhem* liggen nederzettingen uit de 5e tot 9e eeuw bijvoorbeeld verspreid over het hele strandwallengebied.

De indeling in hypothetische oude dorpskernen, telkens drie per kogge, gaat voorbij aan het feit dat er van dorpskernen vóór de Karolingische tijd vermoedelijk niet of nauwelijks sprake was. We gaan voor het westelijk kustgebied uit van clusters van drie tot vijf woonstalhuizen per ‘nederzetting’, maar dit waren geen dorpen.⁵⁴ De verspreiding van de archeologische vindplaatsen laat bovendien een geheel ander patroon zien dan de ligging van de latere dorpen. We moeten ons ervan bewust zijn dat vooral de ‘succesvolle’ nederzettingen in de schriftelijke bronnen zijn vermeld, aangezien hier (eigendoms)belangen waren te verdedigen. De veelal laatmiddeleeuwse bronnen zijn verder gekleurd door een situatie die niet meer te vergelijken is met die in de Vroege Middeleeuwen. Gehuchten die in de Middeleeuwen zijn verdwenen, zoals *Arem*, *Thosan* en *Smithan*, of plaatsen die zijn opgenomen in de territoria van latere dorpen, zoals Bakkum, Wimmenum en Dorregeest, zijn makkelijk over het hoofd te zien. Dit neemt niet weg dat ze in de Vroege Middeleeuwen gelijkwaardig kunnen zijn geweest aan de andere, wel historisch overgeleverde plaatsen.

Als oerparochies zijn in *Kinhem* de gebieden rond de stichtingskerken van Willibrord aan te wijzen. Deze stonden in Velsen, Heiloo en Petten. De kerken van Limmen en Schoorl zijn vermoedelijk enkele decennia later gesticht vanuit één van deze moederkerken, waarna ze al snel in het bezit van het bisdom Utrecht kwamen. Deze vijf kerken dateren globaal uit de 8e-9e eeuw en waren de oudste van *Kinhem*. Vanuit deze kerken zijn de dochterkerken gesticht in het kerngebied van *Kinhem*, bestaande uit de zone met strandwallen en duinen (9e eeuw); pas na de ontginningen volgde de bouw van kerken in het oostelijk gelegen veengebied (10e eeuw en later) (fig. 3.2). De drie stadia van kerkstichtingen, moederkerken, een eerste groep dochterkerken op de strandwallen, en een tweede groep dochterkerken in het veengebied, zijn weergegeven in tabel 3.1.

De oerparochie van Velsen was binnen *Kinhem* het meest omvangrijk. Het besloeg de zuidelijke helft van het strandwallengebied tot aan de Rijn. De noordgrens zal gelegen hebben bij de Engelmundusbeek en grofweg ter hoogte van het huidige Noordzeekanaal. De vroegste kerken die vanuit Velsen op de strandwallen zijn gesticht, waren die van Heemskerk, Beverwijk en Haarlem. Jongere dochterkerken in het veengebied oostelijk hiervan zijn die van Assendelft, Spaarnwoude en Sloten.

De oerparochie van Limmen was vanaf de strandwallen oostwaarts georiënteerd, omdat het meer noordelijk gelegen gebied zich al binnen de invloedssfeer van de oudere kerk van Heiloo bevond. Vanuit Limmen werden op smalle strandwallen binnen het veengebied de kerken van Akersloot en Uitgeest gesticht. De oostwaartse expansie zette zich in de latere Middeleeuwen voort in het veengebied zelf via het water van de Stierop, de Kromme Ie en de Wormer, met kerkstichtingen in Krommenie en vermoedelijk in Wormer, Jisp en Neck (zie bijvoorbeeld ook fig. 3.3).

⁵³ De Cock 1965, 77; Holwerda 1924, 65 (Egmond) en Kol 1992, 6 (Castricum).

⁵⁴ Zie bijvoorbeeld Dijkstra 2011, 98.

moederkerk, gesticht door Willibrord (8e eeuw, bezit klooster Echternach)	1e groep dochterkerken: op strandwallen/duinen (9e eeuw)	2e groep dochterkerken: in veengebied (10e eeuw en later)
Velsen - circa 720 (h)	Heemskerk - oorkonde 1063 (h)	Spaarnwoude - oorkonde 1063 (h)
	Beverwijk - circa 800 (h)	Assendelft - oorkonde 1063 (h)
	Schoten (kapel) - onbekend	Sloten - onbekend
	Haarlem - oorkonde 1063 (h)	Aalsmeer (?) - onbekend
Heiloo - circa 720 (h)	Egmond - oorkonde 1063 (h)	Broek op Langedijk - oorkonde 1156 (h)
	Oudorp - oorkonde 1063 (h)	Schermer - oorkonde 1063 (h)
	Alkmaar - oorkonde 1063(h)	Mijzen - oorkonde 1063 (h)
	Vronen - oorkonde 1063 (h)	Wognum - oorkonde 1063 (h)
	Boekel (kapel) - onbekend	Ursem - oorkonde 1063 (h)
Petten - circa 720 (h)		St Maarten - onbekend
		Eenighenburg - onbekend
		Dirkshorn (nu Harenkarspel) - onbekend
moederkerk (8e-9e eeuw, bezit bisdom Utrecht)		
Limmen - circa 800 (h)	Uitgeest (Dorregeest) - 1000 (a)	Krommenie - onbekend
	Akersloot - 1108 (h)	Wormer? - onbekend
		Jisp? - onbekend
		Neck? - onbekend
Schoorl - circa 1094 (h)	Bergen - circa 1049 (h: als kapel)	Warmenhuizen - onbekend
		Oudkarspel - onbekend
		Noord-Scharwoude - onbekend
		Zuid-Scharwoude - onbekend

De oerparochie van Heiloo strekte zich nog verder oostwaarts uit en reikte in de Late Middeleeuwen zelf tot aan Wognum. Dit was de oostgrens van de gouw *Kinhem*. Met een dochterkerk in Castricum behoorde ook een groot deel van de binnendelta van het voormalige Oer-IJ tot deze oerparochie. Omdat de kerk van Egmond aanvankelijk ook onder Heiloo viel, kwamen vele dochterstichtingen uiteindelijk in handen van het klooster van Egmond.

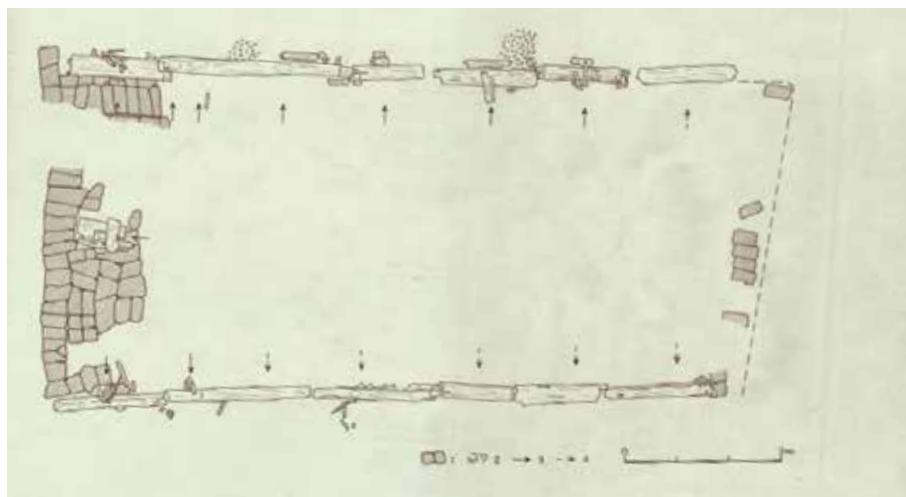
De oerparochie van de Sint-Janskerk van Schoorl besloeg de brede strandwalzone, de west-oost gerichte strandwallen van Bergen, en het oostelijk gelegen veengebied van de Geestmerambacht, inclusief Warmenhuizen. De kerken van Noord- en Zuid-Scharwoude (*Schoorlwoude*) en Oudkarspel, gelegen in het veengebied, zijn eveneens gesticht vanuit Schoorl. De ligging van deze dorpen veronderstelt een ontginningsas die in noordelijke richting zou moeten afwateren op het getijdegebied van de Oer-Zijpe, Chinnelesare Gemarchi of Kinleson.

De oerparochie van Petten zal het in zee verdwenen strandwallengebied bij Petten (onder andere de latere Pettemerpolder) beslagen hebben, evenals het noordelijk deel van de Geestmerambacht ter hoogte van Sint Maarten. Op grond van een draaipunt in de veenontginningen kon De Cock vaststellen waar de grens lag tussen de vanuit Petten of Schoorl ontgonnen gebieden, namelijk iets ten noorden van Warmenhuizen.⁵⁵ Over de status van Petten als moederkerk bestaat discussie. In de

tabel 3.1 Moeder- en dochterkerken in *Kinhem*. De dateringen zijn gebaseerd op archeologische (a) of historische gegevens (h); waar een dergelijke datering ontbreekt, is de vroegste vermelding in jongere oorkonden aangegeven. Voor Petten zijn geen kerken uit de eerste groep dochterkerken bekend (gebaseerd op De Cock 1965; Blok 1974b; Numan 2005).

⁵⁵ De Cock 1965, 223.

fig. 3.3 Bij opgravingen aan de Kaaik in Assendelft in 1983-1984 werden onder meer restanten gevonden van een kerkje en begraafplaatsje uit de 10e-11e eeuw. Het gaat om een eenvoudig geconstrueerd rechthoekig, houten gebouw. Delen van de wand van het kerkje waren opgetrokken uit blokken turf (foto en tekening Universiteit van Amsterdam/Instituut voor Pre- en Protohistorie).

kerkenlijstjes van Echternach, die Blok uitvoerig heeft besproken, staat in de ene versie *Capella* vermeld, maar in een andere versie *Mater*. Hierdoor kan betwijfeld worden of de kerk van Petten een van de oude moederkerken was, of, zoals Blok suggereert, een iets latere stichting is.⁵⁶ De Cock stelt dat ook de kerken van Dirkshorn (nu gemeente Harenkarspel) en Eenighenburg, als die al bestaan hebben, binnen het gebied van Petten lagen.⁵⁷ In de huidige paleogeografische reconstructie zijn er geulen te over waarlangs Sint Maarten, Eenighenburg en (Oud-)Harenkarspel zullen zijn ontgonnen.

De oerparochies van *Texla*

Texla, exclusief *Wiron* (situatie 9e eeuw), omvatte van zuid naar noord het strandwallengebied met de achterliggende veen- en kweldergebieden tussen de waterwegen Zijpe en Heersdiep, Heersdiep en Marsdiep, en Marsdiep en Vlie. Hoewel het grootste deel van dit gebied ondertussen verspoeld is, viel het geografisch gezien waarschijnlijk samen met de oerparochies van Callinge, Husidina en het huidige eiland Texel. Texel was mogelijk door de grote bevolkingsdichtheid al vroeg verdeeld in twee oerparochies, maar de onderlinge relaties tussen de oudste kerken is onduidelijk (fig. 3.2; tabel 3.2). Er zijn vier oude kerken, gelegen op de pleistocene hoogtes: Den Burg, De Westen, De Waal en Oosterend. Lange tijd werd aangenomen dat de kerken in De Westen en De Waal de moederkerken waren.⁵⁸ In de goederenlijst van de Utrechtse Sint Maartenskerk wordt gesproken van ‘alle kerken op Texel’, waaruit blijkt dat er meerdere kerken waren in de 9e eeuw, maar dat de onderlinge relatie hiertussen onduidelijk was.⁵⁹ Numan suggereert een verband tussen Den Burg als moederkerk en De Waal als dochterkerk.⁶⁰ De relatie tussen Den Burg en De Westen is onduidelijk, zodat we ze vooralsnog als gelijkwaardige en even oude kerkstichtingen beschouwen. Door de relatief grote bevolkingsdichtheid van Texel was voor beide gebieden wellicht een moederkerk noodzakelijk.⁶¹ Oosterend was een eigenkerk en staat organisatorisch gezien los van de andere drie kerken. Alle genoemde kerken gaan op grond van archeologisch en bouwhistorisch onderzoek terug tot de 11e en 12e eeuw, gezien de funderingsresten van tufsteenbouw.⁶²

Zoals gezegd was de Zijpe, die verder landinwaarts overging in de Chinnelosare Gemerchi, een relatief constante grens tussen *Kinhem* en *Texla*. Deze waterloop scheidde de oerparochie van Petten van die van Callinge. Callinge zelf is geheel in zee verdwenen en leeft in zekere zin alleen nog voort in de naam van het huidige Callantsoog. Het in dit boek gepresenteerde kaartbeeld toont voor de Karolingische periode ook al een insnijding ten noorden van Callantsoog, bij het Heersdiep (zie fig. 2.17). Vermoedelijk zorgde deze waterloop, samen met de Zijpe, voor voldoende afwatering van de achterliggende veengebieden. Dit verklaart ook het relatief grote aantal vindplaatsen uit deze periode bij Schagen en in de Geestmerambacht. De oostgrens van de oerparochie van Callinge is moeilijk te bepalen. Mogelijk vormde een op de Chinnelosare Gemerchi uitkomende zijstroom tussen Sint Maarten en Schagen, door Diederik in verband

⁵⁶ Blok 1974b, 174.

⁵⁷ De Cock 1965, 42-45.

⁵⁸ Bijvoorbeeld Diederik 1989, 100.

⁵⁹ Numan 2005, 186.

⁶⁰ Numan 2005, 186.

⁶¹ Voor de bevolkingsdichtheid, zie Woltering 1997, 340-341; Bazelmans et al. 2001, 54.

⁶² Numan 2005, 186; zie beschrijving van de desbetreffende kerken in zijn catalogus.

kerngewest binnen <i>Texla</i>	oudste kerken/oerparochies	dochterkerken (affiliaties)
Texla , het huidige eiland Texel, maar nog verbonden met andere kerngewesten door veen en kweldergebieden	Den Burg - 857 (h) De Westen - 857 (h) Oosterend - 857 (h) De Waal - 857 (h)	
Husidina , bijna geheel verdwenen gebied tussen Marsdiep en Heersdiep	Huisduinen - 12e-13e eeuw (h)	Torp (<i>Edestorpa</i>) - 12e eeuw (a) Balgzand - 12e-13e eeuw (a)
Callinge , voorganger van Callantsoog of het latere Oge, gelegen tussen Heersdiep en Zijpe	<i>Callinge</i> (<i>Oge</i> - 1128 (h))	Schagen - 12e eeuw (a) Barsingerhorn - wrs voor 1200 (h) Blokhuizen (Geddingmore) - 9e-10e eeuw (a) Oude Niedorp - 11e eeuw (a) Nieuwe Niedorp - wrs voor 1200 (h) Kerkjes in Anna Pauwlonapolder - 11e-13e eeuw (a)
Wiron , als onderdeel van <i>Texla</i> , mogelijk later eigen gebied	<i>Elft</i> /Hippolytushoef - 857 (h) Stroe - 10e eeuw (a)	Westerland - 1310 (h) Oosterland - 857 (h)
Medemblik , 8e-eeuwse Frankische stichting	Medemblik - 1118 (h)	Wervershoof - voor 1245? (h) Oostwoud - voor 1245? (h) Midwoud - wrs voor 1200 (h) Nibbixwoud - wrs voor 1200 (h) Gawijzend - 12e eeuw (a) Sijbekarspel - wrs voor 1200 (h) Benningbroek - wrs voor 1200 (h) Zwaag - wrs voor 1200 (h) Oosterblokker - wrs voor 1200 (h) Westwoud - wrs voor 1200 (h) Hoogkarspel - 11e-13e eeuw (a) Lutjebroek - wrs voor 1200 (h) Grotebroek - wrs voor 1200 (h) Bovenkarspel - voor 1198 (h) Gommerkarspel - 1204 (h) Schellinkhout - wrs voor 1200 (h) Wijdenes - wrs voor 1200 (h) Hem - wrs voor 1200 (h) Venhuizen - wrs voor 1200 (h)

gebracht met de Harkensloot, de grens met de oerparochies van Petten en Schoorl.⁶³ Hiermee lag het oostelijke deel van deze oerparochie, bestaande uit veengebied, relatief ver verwijderd van de moederkerk. Enkele hier gestichte dochterkerken zijn die van Geddingmore en Schagen.

Voor de begrenzing van de oerparochie van Huisduinen (*Husidina*) geldt hetzelfde als voor *Callinge*. De noord- en zuidgrens vielen min of meer samen met waterlopen, in dit geval het Heersdiep in het zuiden en het Marsdiep in het noorden. Beide waren veenstromen die afvloeiden op zee, maar tegelijkertijd kwetsbare plekken in de kustlijn; juist hier werd in de Late Middeleeuwen de kust doorbroken tot in het achterland, met een enorm landverlies als gevolg. De oostgrens met de gouw *Wiron* is

⁶³ Diederik 1989, 90, fig. 70.

geheel onduidelijk. Diederik legt deze grens bij het Ulkediep, ten zuiden van het huidige Wieringen.⁶⁴ Hiermee reikte het gebied wellicht tot aan de waterscheiding tussen het op het Almere afwaterende gebied van de drie Leken, en het gebied waar de waterlopen afwaterden op de Noordzee. Dochterkerken zijn niet bekend.

De oerparochies van *Wiron* en Medemblik

Blok twijfelde aan het bestaan van een Wieringse gouw in de juridische betekenis van het woord. Tegelijkertijd wees hij op het feit dat we de term gouw voor onze streken in veel ruimere zin moeten opvatten.⁶⁵ Gezien de omvang en relatief hoge bevolkingsdichtheid van Wieringen is het niet onwaarschijnlijk dat de staatsrechtelijke indeling van *Texla* in de Vroege Middeleeuwen werd aangepast, naar een indeling in drie territoria. *Wiron* zou dan een afsplitsing zijn van het oudere grondgebied van de gouw *Texla*. Medemblik is een ander geval, omdat het gebied grenzend aan het Meer van Westerhoof tot aan de Frankische verovering onbewoond was. Doordat Medemblik als handelsplaats vermoedelijk een Frankische stichting was, zal het bijbehorende gebied ook een andere status hebben gehad dan de vroegmiddeleeuwse gouwen die teruggaan tot de Merovingische periode. De vroegste historische bronnen die betrekking hebben op Medemblik verwijzen in ieder geval naar een bijzondere status van deze plaats.⁶⁶

Op Wieringen zijn twee oude kerken aan te wijzen die in het bezit waren van de Utrechtse kerk, namelijk te Stroe en Hippolytushoef (fig. 3.2; tabel 3.2). De locatie van de verdwenen en aan Sint Willibrord gewijde kerk van Stroe is vastgesteld door enerzijds de aanwezigheid van een oud kerkhof en anderzijds door de aanwezigheid van bezittingen van de Utrechtse Sint Maartenskerk (72 hoeven in Stroe) die zijn opgetekend in de Utrechtse goederenlijst. Dit laatste wijst op een omvangrijk gebied dat tot de oerparochie behoorde. De enige dochterkerk van die van Stroe op de pleistocene gronden is gesticht in Oosterland (zie fig. 3.4). Andere dochterkerken zijn onbekend en kunnen in het veengebied gelegen hebben. De kerk van Hippolytushoef is mogelijk gesticht vanuit een oudere kerk, waarvan de locatie onbekend is. Blok vermoedt door de ouderdom van de naam en de aanwezigheid van een 'vroonhoeve' (een koninklijke hoeve), die aan de Utrechtse kerk is geschonken, dat dit *Alvitlo* geweest moet zijn, maar kan deze plaats niet lokaliseren. De enige dochterkerk van de kerk van Hippolytushoef staat te Westerland, dus ook op pleistocene gronden.⁶⁷ Een zwaard dat in 2006 gevonden is in Hippolytushoef had nog textielafdrukken, waardoor een grafcontext aannemelijk is.⁶⁸ Hier was mogelijk dus al sprake van een ouder grafveld, wat kan verklaren waarom hier de oudste kerk van *Elft* is gesticht.⁶⁹ Tot het territorium van één of van beide oerparochies van *Wiron* behoorde ook het veengebied ter plekke van het latere Wieringermeer. Vondstmeldingen wijzen erop dat dit gebied zeker al vanaf de 12e eeuw bewoond was.⁷⁰ Tot welke oerparochie(s) dit gebied oorspronkelijk behoorde, is niet meer te achterhalen.

⁶⁴ Diederik 1989, 98, fig. 70.

⁶⁵ Blok 1974a, 88-89.

⁶⁶ Besteman 1974, 49.

⁶⁷ Blok 1962a, 90-92.

⁶⁸ Zuyderwijk 2007.

⁶⁹ Numan (2005, 138) veronderstelt een verband tussen het *Alvitlo* of *Elft* uit de goederenlijst en Hippolytushoef.

⁷⁰ Braat 1932; zie ook Leek 2016.

tabel 3.2 (links) Moeder- en dochterkerken in *Texla*, *Wiron* en Medemblik. De dateringen zijn gebaseerd op archeologische (a) of historische gegevens (h). Voor dateringen van dochterkerken van Medemblik, zie Numan 2005. Voor Huisduinen en *Callinge* zijn de moederkerken geheel door de zee verzwolgen (gebaseerd op Blok 1974b, De Cock 1965, Numan 2005).

fig. 3.4 De Michaëlskerk in het dorpje Oosterland op Wieringen geeft een indruk van de oudste stenen kerkjes in Noord-Holland aan het einde van het 1e millennium. Het geheel in tufstenen opgetrokken kerkgebouw dateert uit de 11e eeuw (foto Culturele Kring Wieringen).

In Medemblik is de situatie afwijkend, aangezien daar slechts één moederkerk en bijbehorende oerparochie is aan te wijzen (fig. 3.2; tabel 3.2). Alle stichtingen vanuit de kerk van Medemblik, in het uitgestrekte veengebied waarin de moederkerk zelf ook staat, zijn laatmiddeleeuws. Dit zijn er vrij veel, maar ze geven dus vooral de laatmiddeleeuwse ontginningen aan. Deze ontginningen strekten zich westwaarts uit tot Gawijzend en Sijbekarspel, waarmee ook tegelijkertijd de grens met het vroegmiddeleeuwse *Kinhem* wordt bevestigd. In het zuiden zijn er nog kerkelijke affiliaties met Zwaag en Schellinkhout. Direct westelijk daarvan liggen dochterkerken van Heiloo, zoals Spanbroek, Wadwaj, Wognum en mogelijk Berkhout.⁷¹

De oerparochies van Nifterlake

De eerste kerken die in de 9de of 10de eeuw gesticht zijn in Naarden, Weesp, Loenen en Muiden kunnen worden beschouwd als dochterkerken van de kerk te Werinon.⁷²

3.4 De nederzettingsterritoria

Bij de geografische onderverdeling van het grondgebied van Noord-Holland in oerparochies is een historische, kerkelijke indeling aangehouden. Uitgangspunt zijn de gebieden rond de oudste kerkdorpen, die als parochies of kerkelijke gemeentes worden aangeduid. De omvang van deze parochies kan door nieuwe kerkstichtingen in de loop van de tijd veranderen. De indeling die in deze para-

⁷¹ De Cock 1965, 47–48.

⁷² Van Rooien & Cruysheer 2018, 24.

graaf aan bod komt, beperkt zich daarom tot de vroegst bekende moeder- en dochterkerken, waarvan de stichtingen teruggaan tot de 8e en 9e eeuw.

Met de koppeling van de archeologische vindplaatsen aan historische parochies wordt een samenhang vermoed tussen de vroegmiddeleeuwse nederzettingen en de latere dorpsgebieden. De parochies vormen als het ware het eindresultaat van een lange nederzettingsontwikkeling, die al vóór de stichting van de eerste kerk in gang was gezet. De Cock heeft voor *Kinhem* aangetoond dat veel van de huidige dorpsgrenzen waarschijnlijk teruggaan tot de Late Middeleeuwen, en sommige zelfs tot de Karolingische periode.⁷³ Omdat veel van de nederzettingen uit de Vroege Middeleeuwen nog ouder zijn, wordt in dit hoofdstuk echter van ‘nederzettingsterritoria’ in plaats van ‘dorpsgebieden’ gesproken. Deze meer neutrale term sluit beter aan bij de archeologische gegevens, wijzend op verspreide clusters van woonstalhuizen.

De nederzettingsterritoria van *Kinhem*

In *Kinhem* zijn de meeste nederzettingsterritoria op basis van de vroege kerkdorpen goed aan te wijzen, met uitzondering van het uitgestrekte veengebied van de Geestmerambacht (fig. 3.5; tabel 3.3). De belangrijkste bronnen vormen de 11e-eeuwse ‘kerklijstjes’.⁷⁴ Blok vermoedt dat deze gebruikt werden als geheugensteuntje voor de in deze gebieden onbekende Echternachse kloosterlingen die de bezittingen van het klooster kwamen bezoeken, aangezien ze als losse aantekeningen in een *sacramentarium* van Echternach zijn bijgeschreven.⁷⁵ Voor Petten veronderstelt Blok dat de hier gestichte moederkerk iets jonger is dan de ‘echte’ moederkerken te Velsen en Heiloo. Op het moment dat de lijstjes opgesteld of overgeschreven werden, was het gebied van Petten door inbraken vanuit de Zijpe al landschappelijk geïsoleerd geraakt. Archeologisch is voor dit gebied alleen de tweede generatie nederzettingen in het veengebied van de Geestmerambacht overgeleverd. Gezien het grote aantal nederzettingen dat hier bekend is, moet er sprake zijn geweest van bevolkingsdruk vanuit het kerngebied rond het verdwenen Pethem, westelijk van het huidige Petten, waar de moederkerk lag.

De lijstjes pretenderen niet een volledig overzicht te geven van alle Hollandse bezittingen van het klooster Echternach. Een opvallende afwezigheid is de kerk van Castricum. Hier is waarschijnlijk sprake van een kerk die in het bezit was van een aanzienlijk adellijk geslacht. Deze wordt expliciet genoemd in de *Miracula Nova Sancti Adelberti* als ‘zeer machtig, zowel door hun adellijke afkomst als door hun rijke bezit’.⁷⁶ Dergelijke families vormden met hun bezit een machtsblok naast dat van de Friese (later Hollandse) graven en het bisdom Utrecht, waardoor ze buiten de grafelijke en kerkelijke administratie vielen. Bemoeienissen van adellijke families met de bouw van een kerk, of met de herbouw in tufsteen, gingen in Kennemerland opvallend genoeg uit naar Castricum én naar de voormalige moederkerken van Velsen en Heiloo.⁷⁷

Ondanks de beperkingen van kerkelijke bronnen en de invloed van adellijke families op de (her)bouw van kerken, lijken de kerkstichtingen uit de 8e en 9e eeuw een goed beeld te geven van de territoria die door de moederkerken werden bestreken. Ook

⁷³ De Cock 1965, 252.

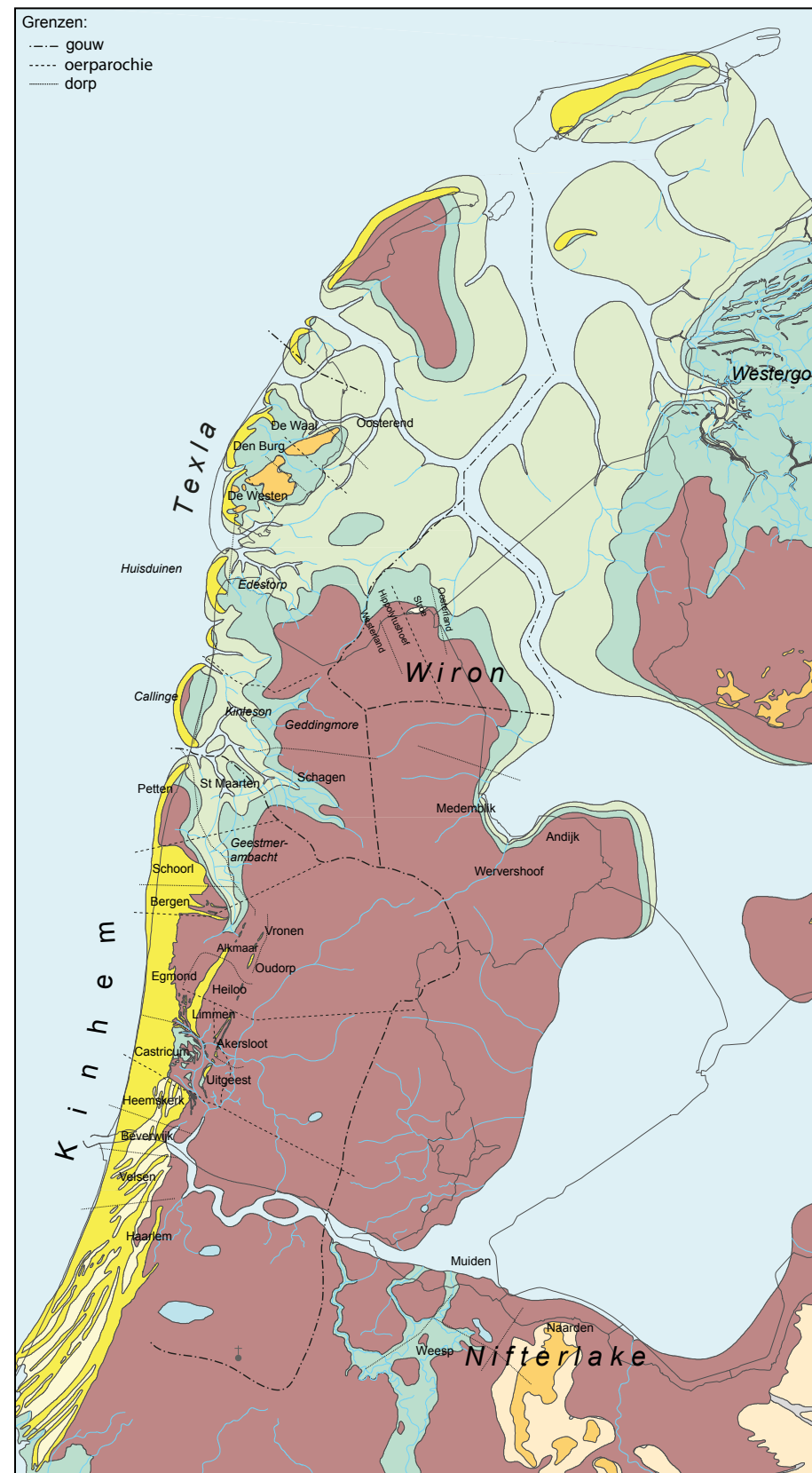
⁷⁴ Blok 1974b, 172.

⁷⁵ Blok 1974b, 167.

⁷⁶ Vis 1993, 115.

⁷⁷ Den Hartog 1998, 21. Deze bemoeienissen vonden doorgaans plaats in de 12e eeuw.

fig. 3.5 De territoriale indeling van de gouwen en oerparochies in nederzettingsterritoria, geprojecteerd op de paleogeografische kaart van circa 800. De grenzen van deze territoria zijn vastgesteld op basis van de ligging van de oudste moeder- en dochterkerken uit de 8e en 9e eeuw. De grenzen tussen de territoria binnen Kennemerland zijn grotendeels gebaseerd op De Cock (1965); voor de kop van Noord-Holland is gebruik gemaakt van de gegevens van Diederik (1989) en De Koning en Kikkert (1998). Sommige begrenzingslijnen zijn aangepast aan landschappelijke begrenzingslijnen, zoals waterlopen (als grens of ontginningsas) en hoogveenkussens (als scheiding tussen territoria) (kaart J. de Koning; ondergrond naar fig. 2.17).

Velsen	Limmen	Heiloo	Schoorl	Petten
1. Velsen	1. Limmen	1. Heiloo	1. Schoorl	1. Pethem/Petten
2. Beverwijk	2. Uitgeest	2. Castricum	2. Bergen	2. St Maarten
3. Heemskerk	3. Akersloot	3. Egmond	3. Geestmerambacht	3. Harenkarspel
4. Haarlem		4. Oudorp en Vronen		

vormen ze een afspiegeling van locaties waar de voornaamste bevolkingsconcentraties toen voorkwamen. Tot slot zijn, in combinatie met jongere kerkstichtingen, de richtingen waarin het veen werd ontgonnen op basis van de kerkstichtingen te reconstrueren (fig. 3.6).

tabel 3.3 De veronderstelde nederzettingsterritoria per oerparochie in *Kinhem*, geordend van zuid naar noord.

De nederzettingsterritoria van *Texla*, *Wiron* en *Medemblik*

Voor *Texla* en *Wiron* is een indeling in nederzettingsterritoria problematischer (fig. 3.5; tabel 3.4). Uit archeologische karteringen is gebleken dat het pleistocene deel van zowel Texel als Wieringen relatief dichtbevolkt was in de Vroege Middeleeuwen.⁷⁸ Als oude nederzettingsterritoria voor Texel zijn de gebieden van de vier kerkdorpen aangewezen, waarbij niet altijd duidelijk is tot welke specifieke kerken de archeologische getraceerde nederzettingen behoorden. Hoewel er vermoedelijk een samenhang bestond tussen kerken en nabijgelegen vindplaatsen, valt niet eenvoudig te zeggen of een nederzetting onder bijvoorbeeld Den Burg of onder De Westen viel, omdat beide kerklocaties dicht bij elkaar liggen. Een complicerende factor is verder dat de vroegmiddeleeuwse landschappelijke situatie anders was dan de huidige, met duingebieden in het noordwesten (nu overstoven met jonge duinen) en veen- en kweldergebieden in het zuidoosten (nu verdwenen in de Waddenzee).

De situatie die binnen *Kinhem* voor Pethem is geschetst, is eveneens van toepassing op Callinge en Husidina. Van beide gebieden is echter ook het achterliggende veengebied sterk aangetast. Alleen het gebied rond Schagen is enigszins gespaard gebleven voor het laatmiddeleeuwse landverlies. Terwijl het 'moedergebied' van zowel Callinge als Husidina is verdwenen, zijn enkele generaties van vermoedelijke dochterkerken die vanuit de verdwenen kerk zijn gesticht wel aan te wijzen (fig. 3.6). Deze liggen binnen Callinge vooral in een gebied waar relatief veel vroegmiddeleeuwse vindplaatsen bekend zijn, zoals bij Schagen en Sint Maarten. Hierbij moet worden aangetekend dat de meeste vindplaatsen vooral bestaan uit scherven, afkomstig uit kuilen die door de veenlaag zijn heen gegraven.⁷⁹ Ondanks het ontbreken van verdere sporen zijn deze vondsten als restanten van voormalige nederzettingen te beschouwen. Waarschijnlijk geldt dit ook voor het 'mysterieuze' Blokhuisen, waar een 9e- en 10e-eeuwse begraafplaats, die behoort tot een vroegchristelijke kerk, is gevonden in het veen.⁸⁰ Dit zou de locatie van Geddingmore kunnen zijn, waar de abdijs Egmond bezittingen had. In het Balgzand zijn resten van een begraafplaats gevonden die vermoedelijk teruggaan tot de 11e-12e eeuw. Onduidelijk is tot welke kerk deze begraafplaats behoorde, maar er zijn in dit deel van Noord-Holland genoeg namen bekend van verdwenen plaatsen die hiervoor in aanmerking komen.⁸¹ Gezien de ligging is een relatie van deze kerk met het verdwenen Huisduinen vanzelfsprekend.

⁷⁸ Woltering 1979.

⁷⁹ Zie bijvoorbeeld Schagen-Waldervaart (Diederik 1982).

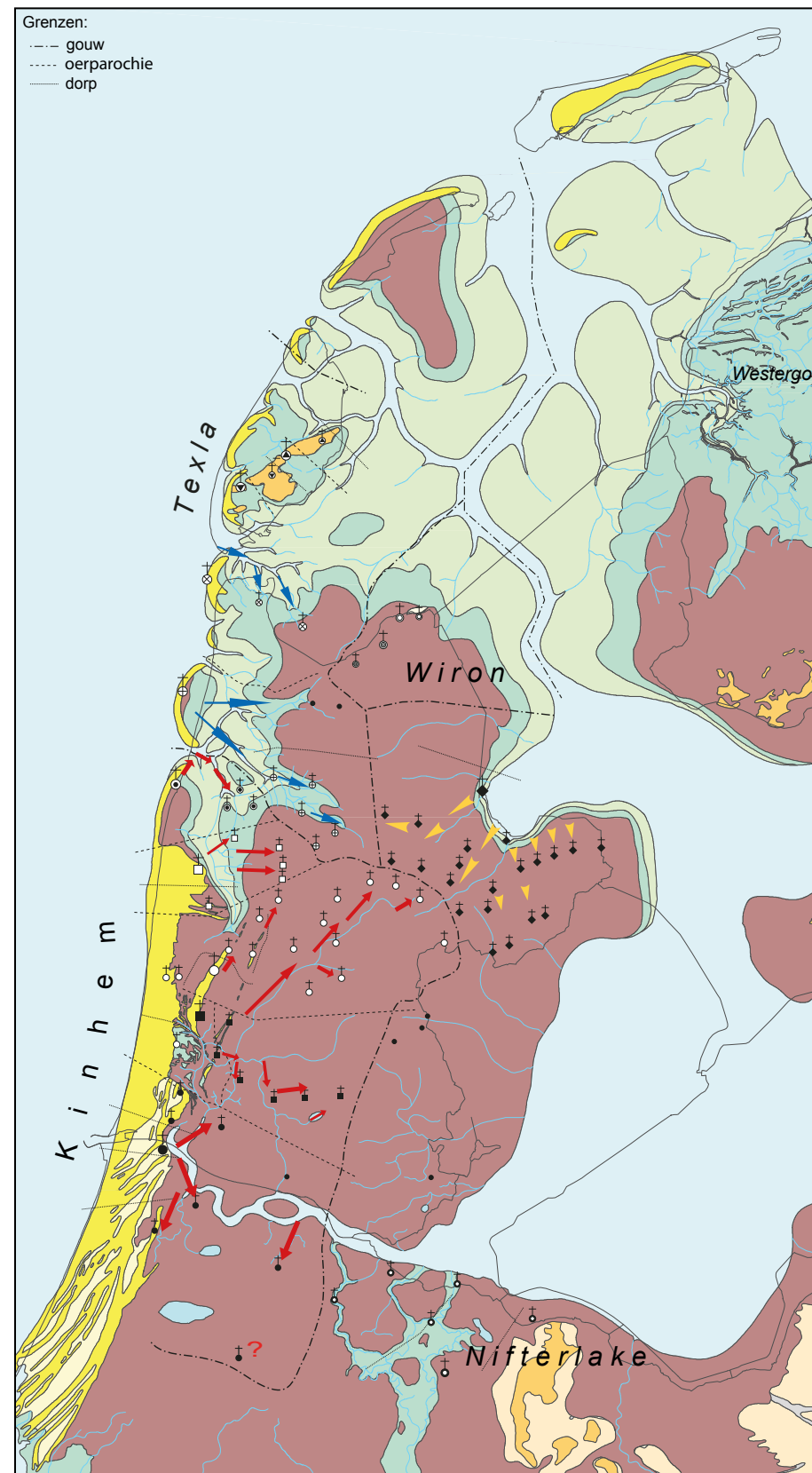
⁸⁰ De Koning et al. 2020 (en literatuurverwijzingen aldaar).

⁸¹ Zie bijvoorbeeld Besteman 1990, 102.

fig. 3.6 Gereconstrueerde ontginningsassen op basis van de ligging van dochterkerken ten opzichte van moederkerken.

De rode pijlen wijzen op ontginning vanuit de duinen, de blauwe pijlen op ontginning vanuit duinen via de waterlopen in de westkust, en de oranje pijlen op ontginning via de veenstromen die uitkomen op het Meer van Westerhoof (gebaseerd op fig. 3.2).

- ⊕ Velsen
- ⊕ Heilo
- ⊕ Petten
- ⊕ Callinge (reconstructie)
- ⊕ Huisduinen (reconstructie)
- ⊕ De Westen, De Waal
- ⊕ Stroe, Elft
- ⊕ Limmen (St Maarten)
- ⊕ Schoorl (St Jan)
- ⊕ Medemblik (St Maarten)
- ⊕ Nederhorst den Berg

Texla		
Texel	Callinge	Husidina
1. Den Burg	1. Callinge	1. Husidina/Huisduinen
2. De Westen	2. Schagen	2. Edestorp/Torp
3. De Waal	3. Kinleson	3. Balgzand
4. Oosterend	4. Geddingmore/Blokhuizen	
	5-6. Anna Paulownapolder	
Wiron		
Elft/Hippolytushoef	Stroe	
1. Elft/Hippolytushoef	1. Oosterland	
2. Westerland		
3. Stroe		
Medemblik		
1. Medemblik		
2. Wervershoof		

Kinleson, dat ten oosten van Callinge gelegen moet hebben, is een zeer speculatief nederzettingsterritorium dat door erosie vanuit de Zijpe erg aangetast is.

Het probleem van verdwenen of sterk veranderde woongebieden geldt eveneens voor *Wiron* en Medemblik. De drie oudste kerken op Wieringen zijn die van Hippolytushoef, Oosterland en Stroe. Iets jonger is de kerk van Westerland, als dochterkerk van de kerk in Hippolytushoef. Samen met de oude kerken vormde de dochterkerk vermoedelijk het centrum van vier nederzettingsterritoria. Net als op Texel lagen deze kerken dicht bij elkaar, waardoor voor individuele nederzettingen niet altijd is vast te stellen aan welk territorium ze toegewezen moeten worden. Voor zover bekend, zijn er in de Wieringermeer geen vondsten uit de Karolingische periode gedaan. Het hier gelegen veengebied werd pas ontgonnen in de 11e of 12e eeuw, zodat hier geen vroegmiddeleeuws nederzettingsterritorium is te verwachten.⁸²

Medemblik is hoogstwaarschijnlijk als Frankische handelsplaats gesticht in een op dat moment nog zo goed als onontgonnen en onbewoond veengebied. Vanuit Medemblik werd stroomopwaarts en langs de Medemelacha en beide andere leken een deel van het westelijke veengebied ontgonnen. Uit archeologische resten blijkt dat de nederzettingsterritoria van Wervershoof en Andijk vermoedelijk ook langs de oever van het Meer van Wervershoof lagen, op de plek van goed ontwaterde veenranden. Wervershoof heeft een laatmiddeleeuwse kerk, maar van Andijk is geen oude kerk bekend. Samen met het territorium van Medemblik zijn deze woongebieden toegankelijk vanaf het water. Medemblik is op historische gronden het belangrijkste en mogelijk net iets ouder dan de andere woonplaatsen, die op basis van het aangetroffen aardewerk tussen circa 750 en 850 worden gedateerd.⁸³

Besteman en Guiran hebben op basis van de verkaveling aangetoond dat de kavels in het vroegste ontginningsgebied op het Meer van Westerhoof afwaterden.⁸⁴ Dit blijkt ook uit de daaropvolgende, 10e- en 11e-eeuwse ontginningsas die verder landinwaarts was verschoven. Deze 'opshuivende verkaveling' is goed terug te zien in het dichte netwerk van laatmiddeleeuwse kerken (fig. 3.6). Er is vanuit Medemblik

tabel 3.4 De nederzettingsterritoria per oerparochie (vetgedrukt) in *Texla*, *Wiron* en Medemblik.

⁸² Zie Braat 1932; Leek 2016.

⁸³ Bijvoorbeeld Lange et al. 1999.

⁸⁴ Besteman & Guiran 1986, 112, fig. 15; zie ook Timmerman 2017 (en verwijzingen aldaar).

sprake van een zuidwaartse en westwaarts ontginningsrichting, met kerken als Gawijzend (richting westen) en Schellinkhout (richting zuiden). Niet ver van beide locaties liggen de uiterste, meest oostelijk gelegen kerken die met *Kinhem* verbonden waren. Dit verschijnsel van kerken die met de ontginning mee opschoven, is ook bekend uit Assendelft.⁸⁵ Deze kerken gaan echter niet terug tot de Karolingische periode. Ze zijn enkele eeuwen jonger en vallen daarmee buiten het chronologisch kader van dit hoofdstuk.

3.5 Conclusie

Dit hoofdstuk levert op drie geografische niveaus de bouwstenen voor de territoriale indeling van Noord-Holland, zoals die voor de Vroege Middeleeuwen wordt verondersteld. Op het eerste, hoogste niveau is sprake van gouwen, als territoria rondom de clusters van bewoning in zogenaamde kerngewesten. In de Vroege Middeleeuwen is in eerste instantie van twee gouwen sprake: *Kinhem* (Kennemerland) en *Texla* (Texel, inclusief Wieringen). In de 9e eeuw werd de noordelijke gouw in kleinere eenheden opgedeeld, namelijk *Texla* (Texel), *Wiron* (Wieringen) en vanaf een onbekend moment de regio rond Medemblik. Alleen van de laatste gouw is geen historische naam overgeleverd.

Op een tweede, lager niveau geven de kerken een weergave van de territoriale indeling. Binnen *Kinhem* zijn al vanaf de 8e eeuw moederkerken aanwezig in Velsen, Heiloo en vermoedelijk Petten, korte tijd later gevolgd door de moederkerken van Limmen en Schoorl. Vanuit deze kerken zijn binnen hun vroegmiddeleeuwse territoria ('oerparochies') dochterkerken op de strandwallen en later in het achterliggende veengebied gesticht. Hetzelfde geldt voor het zuidelijke deel van *Texla*, met moederkerken in Callinge en Husidina. Op Texel en Wieringen is de situatie anders, met zowel de moederkerken als de oudste dochterkerken op de pleistocene hoogtes. Afwijkend is ook Medemblik, waar zowel de moederkerk als de dochterkerken in het veengebied liggen. De gepresenteerde oerparochies zijn verschillend van grootte, maar in alle gevallen haaks op de kust georiënteerd, met de moederkerken langs de kust.

Het derde, laagste niveau is dat van de nederzettingsterritoria. Uitgangspunt vormen opnieuw de moeder- en dochterkerken uit de 8e en 9e eeuw, die vermoedelijk in of nabij de belangrijkste nederzettingen uit deze periode zijn gesticht. De indeling in nederzettingsterritoria geeft aan hoe belangrijk waterlopen waren, als grens of juist als verbindend element binnen het territorium. De waterlopen waren ook belangrijke ontginningsassen, zoals blijkt uit de ligging van nederzettingen in het veengebied bij de Geestmerambacht en Medemblik. Ook op dit niveau is een oriëntatie haaks op de kust zichtbaar. ◀

⁸⁵ Besteman & Guiran 1986, 196.

Literatuur

- Bazelmans, J., M.F.P. Dijkstra & J. de Koning, 2001: Holland in het eerste millennium. In: T. De Nijs & E. Beukers (eds.): *De Geschiedenis van Holland. Deel I tot 1572*. Hilversum, p.20-68.
- Berkum, A.H. van, 1993: De vijf Hollandse kerken van Sint Willibrord. In: G.N.M. Vis & J.P. Gumbert (red.), *Egmond tussen Kerk en wereld (= Egmondse Studiën 2)*. Hilversum, 29-66.
- Besteman, J.C., 1974: Carolingian Medemblik. In: *Berichten van de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek 24*, 43-106.
- Besteman, J.C. & A.J. Guiran, 1986: De middeleeuwse bewoningsgeschiedenis van Noord-Holland boven het IJ en de ontginning van de veengebieden. Opgravingen in Assendelft in perspectief. In: M.C. van Trierum & H.E. Henkes (red.), *Rotterdam papers V. A | contribution to prehistoric, Roman and Medieval archaeology*. Rotterdam, 183-212.
- Besteman, J.C., 1990: North Holland AD 400-1200: turning tide or tide turned ?. In: J.C. Besteman, J.M. Bos & H.A. Heidinga (red.), *Medieval Archaeology in the Netherlands*. Assen, 91-120.
- Blok, D.P., 1959: De vestigingsgeschiedenis van Holland en Utrecht in het licht van de plaatsnamen. In: M. Gysseling & D.P. Blok, *Studies over de oudste plaatsnamen van Holland en Utrecht (= Bijdragen en mededelingen der Naamkunde-commissie van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen te Amsterdam 17)*. Amsterdam, 13-34.
- Blok, D.P., 1962a: De oude namen van Wieringen. In: *West-Frieslands Oud en Nieuw 29*, 86-96. Blok, D.P., 1962b: Iets over de geschiedenis van Nifterlake. *Jaarboekje Nifterlake*, Maarssen, 1-20.
- Blok, D.P., 1969: Holland und Westfriesland. In: *Frühmittelalterliche Studiën 3*, 347-361.
- Blok, D.P., 1974a: *De Franken in Nederland*. (2e ed.). Bussum.
- Blok, D.P., 1974b: De Hollandse en Friese kerken van Echternach. In: *Naamkunde 6*. p.167-184.
- Bont, Chr. de en P. Kleij, 2012: Tussen Crommenije en Twiske. In: *Geschiedenis van de Zaanstreek*. P. 25-62.
- Braat, W.C., 1932: De archaeologie van de Wieringermeer. *Oudheidkundige Mededelingen Rijksmuseum van Oudheden Leiden 13*, 15-58.
- Braat, W.C., 1932: De archaeologie van de Wieringermeer. *Oudheidkundige Mededelingen Rijksmuseum van Oudheden Leiden 13*, 15-58.
- Cock, J.K. de, 1965: *Bijdrage tot de historische geografie van Kennemerland in de middeleeuwen op fysisch-geografische grondslag*. Arnhem.
- Cock, J.K. de, 1969: Veenontginningen in West-Friesland. In: *West-Friesland Oud en Nieuw XII*. p. 154-171.
- Cock, J.K. de, 1977: De goederen van de Egmondse kerk in 922. In: E.H.P. Cordfunke (red.), *Alkmaar in veelvoud. Tussen archeologie en actualiteit (= Alkmaarse Historische Reeks I)*. Alkmaar, 39-146.
- Diederik, F., 1982, Molenweg, Waldervaart. Een Vroeg-Middeleeuwse nederzetting te Schagen. In: *Westerheem 31*. p.53-68.
- Diederik, F., 1989: *Archeo-logica. De archeologie in het noorden van Noord-Holland in historisch en landschappelijk perspectief*. Schoorl.
- Dijkstra, M.F.P., 2011: *Rondom de mondingen van Rijn en Maas, Landschap en bewoning tussen de 3e en 9e eeuw in Zuid-Holland, in het bijzonder de Oude Rijnstreek*, dissertatie UvA.
- Gysseling & D.P. Blok, 1959: Studies over de oudste plaatsnamen van Holland en Utrecht. In: *Bijdragen en mededelingen der Naamkunde-commissie van de Koninklijke Nederlandse*

- Akademie van Wetenschappen te Amsterdam 17. Amsterdam.
- Hartog, E. den, 1998: Bouwen voor prestige, ziel of vrede. In: *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 1998-1, 15-30.
- Heidinga, H.A., 1987: Medieval settlement and economy north of the Lower Rhine. Archaeology and history of Kootwijk and the Veluwe (the Netherlands). In: *Cingula* 9. Amsterdam.
- Holwerda, J.H., 1924: De kerk te Egmond. In: *Oudheidkundige Mededelingen Rijksmuseum voor Oudheden Leiden* 5, 67-76.
- Jager, C. de & W.J. Kikkert, 1998: *Van het Clijf tot Den Hoorn. De geschiedenis van het zuiden van Texel, van de oudste tijden tot de verwoesting van Den Horn en Den Hoorn*. Den Burg.
- Koch, A.C.F., 1970: Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299. 's Gravenhage.
- Kol, J., 1992: De parochiekerk Sint Pancratius tot aan de reformatie In: *Oud-Castricum* 15^e jaarboekje, 4-16.
- Koning, J. de, 2018, Trans Flehum. Wijnaldum, Den Burg, Texel, Westergo: het Vlie als verbinder en grens. In: A. Nieuwhof, E. Knol en J. Schokker: *Fragmenten uit de rijke wereld van de archeologie Opgedragen aan Ernst Taayke bij zijn afscheid als beheerder van het Noordelijk Archeologisch Depot in Nuis. Jaarverslagen van de vereniging voor terpenonderzoek* 99, Groningen, p.146-156.
- Koning, J. de, P. Floore, K. Salomons & R. Schats, 2020: Een Karolingisch kerkhof bij Geddingmore (Blokhuizen)? In: *Archeologische kroniek van Noord-Holland* 2019, 161-165.
- Künzel, R.E., D.P. Blok & J.M. Verhoeff, 1988: *De Lexicon van Nederlandse toponiemen tot 1200*. Amsterdam.
- Lange, S., S. Zijlstra & H. Van London, 1999: De archeologische begeleiding van het waterleidingstracé Andijk-West-Wervershoof. In: *Amsterdamse Archeologische Rapporten* 12. Amsterdam.
- Langen, G. de & J. Mol, 2017: Church Foundation and Parish Formation in Frisia in the Tenth and Eleventh Centuries: A Planned Development? In: *The Medieval Low Countries*, 1-55.
- Langen, G. de & J. Mol, 2018: Kerk, macht en ruimte in Holland tot het midden van de elfde eeuw. De uitbouw van het parochiewezen tussen Maas en Vlie gezien vanuit Fries perspectief In: *Holland. Historisch Tijdschrift* 50, 264-73; 309-10.
- Langen, G. de & J. Mol, 2019: Vikings and the Church in the Frisian Lands'. In: *We Vikings. Frisians and Vikings in the Coastal Area of the Low Countries*, Zwolle, 22-41.
- Langen, G. de & J. Mol: in voorbereiding.
- Leek, J., 2016: Onder golven bedolven. De archeologie van het verdwenen West-Friesland in de Wieringermeer, In: *publicatie Archeologie in West-Friesland* 20. Hoorn.
- Miedema, H.T.J., 1980: Enkele opmerkingen over de Noordhollandse terpnaam Keinse, in *Naamkunde jaargang* 12, 207.
- Morren, J. (2006) De Adrichemmer en Breesaper tienden In: *Historisch Genootschap Midden-Kennemerland, ledenbulletin* 30, 17-18.
- Numan, A.M., 2005: *Noord-Hollandse Kerken en Kapellen in de Middeleeuwen, ca. 720-1200*. Hilversum.
- Pons, L.J., 1962: Wieringen, hoe het eiland met zijn bodem werd en is. In: *West-Frieslands Oud en Nieuw* 29, 159-186.
- Rooien van, E. & A. Cruysheer, 2018: *Basisdocument Gooi en Vechtstreek*, Steunpunt Monumenten en Archeologie Noord-Holland.
- Schermer, A., 1968: Geestmerambacht I. Beschrijving van de vondsten en

- waarnemingen, gedaan tijdens de herverkaveling in de jaren 1956-1960, in hoofdzaak aangaande de vroege Middeleeuwen. In: *West-Frieslands Oud en Nieuw* 35, 212-228.
- Schönfeld, M., 1955: Nederlandse waternamen In: *Bijdragen en mededelingen der dialectencommissie van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen te Amsterdam*. Amsterdam.
- Timmerman, L.A., 2017: *Middeleeuwse agrarische veenontginningen in de Vier Noorder Koggen. Een interdisciplinair onderzoek naar de opbouw van het natuurlijk landschap en de kolonisatie- en ontginningsgeschiedenis van West-Friesland (800-1300)*, masterscriptie, Rijksuniversiteit van Groningen.
- Vis, G.N.M., 1993: De Historia en de Miracula Nova Sancti Adelberti. In: G.N.M. Vis & J.P. Gumbert (red.): *Egmond tussen Kerk en wereld (Egmondse Studiën 2)*. Hilversum, 67-137.
- Vos, P.C., 2015: *Origin of the Dutch coastal landscape. Long term evolution of the Netherlands during the Holocene, described and visualized in national, regional and local palaeogeographical map series*, Groningen.
- Waterbolk, H.T. 1995: *Patterns of the peasant lanscape. Proceedings of the Prehistoric Society* 61, p.1-36.
- Woltering P.J.: 1996/97: *Occupation History of Texel, Part III, The Archaeological Survey, Palaeogeography and Settlement Patterns*, Amersfoort.
- Woltering, P.J., 1979: Occupation history of Texel II. The archaeological survey. A preliminary report. In: *Berichten van de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek* 29, 7-113.
- Zuyderwijk, J., 2007: Zwaard, Wieringen – Hippolytushoef, Slingerweg II. In: *Archeologische kroniek Noord- en Zuid-Holland*, 48.

< vorige pagina

Hoewel rijk aan drasland beschikte het Noord-Hollands kustgebied ook over omvangrijke hoge en droge gronden: de oude duinen en de door landijs afgezette bodems van Texel en Wieringen, die alle redelijk dicht bevolkt waren. De meeste boerderijen stonden op verspreid gelegen woonerven, vaak langs onverharde paden of waterwegen (illustratie F. Marschall).

4

De nederzettingen: patronen in tijd en ruimte (3e-8e eeuw)

Rob van Eerden, Johan Nicolay,
Menno Dijkstra en Jan de Koning

4.1 Inleiding

In dit hoofdstuk maken we de stap van het landschap en de historische indeling van Noord-Holland in de Vroege Middeleeuwen naar de nederzettingen uit het 1e millennium: waar en hoe woonden en werkten mensen in deze periode in het gebied dat nu Noord-Holland is? We gebruiken daarbij historische en vooral ook archeologische informatie. De kern van dit hoofdstuk is een bespreking van de vijftig in onze ogen belangrijkste archeologische onderzoeken in de provincie. Een lijst van deze onderzoeken is weergegeven in [tabel 4.1](#) en op de bijbehorende kaart ([fig. 4.1](#)); in de tekst wordt telkens met vetgedrukte nummers verwezen naar de corresponderende nummering in deze tabel. Het gaat om vijftien grote tot zeer grote opgravingen, twaalf middelgrote opgravingen, dertien kleine opgravingen en tien archeologische waarnemingen of clusters van losse vondsten, de laatste vooral in gebieden waar maar weinig is opgegraven. De onderzoekslocaties liggen verspreid over de landschappelijke kerngebieden uit hoofdstuk 2 en de nederzettingsterritoria of grotere eenheden van hoofdstuk 3. Van elk van de genoemde onderzoeken worden de belangrijkste resultaten samengevat om patronen in tijd en ruimte te kunnen herkennen. Ter aanvulling worden soms kleinere waarnemingen of losse vondsten genoemd, als ze informatie geven over de opgegraven nederzettingen of hun omgeving (deze zijn niet in [tabel 4.1](#) opgenomen).

Er zijn maar weinig nederzettingen uit het 1e millennium grootschalig, over een oppervlak van meerdere hectaren, onderzocht en dus is het beeld dat we van de woonplaatsen hebben, in de zin van de ruimtelijke inrichting ervan, verre van compleet. Bovendien zijn de gedane onderzoeken, zeker in de jaren '60, '70 en '80 van de vorige eeuw, vaak uitgevoerd onder moeilijke omstandigheden, op relatief kleine delen van bouwplaatsen en onder tijdsdruk ([fig. 4.2](#)). Ook zijn de onderzoeken bepaald niet gelijk verdeeld over de provincie. Kennemerland is relatief goed bedeed, maar in de noordelijke helft van Noord-Holland (de Noordkop, op Texel en op Wieringen) is feitelijk maar weinig opgegraven. Het huidige Texel moet het doen met slechts één (zeer) groot onderzoek, terwijl op Wieringen pas de laatste jaren enkele kleine opgravingen hebben plaatsgevonden. Van beide gebieden weten we echter dat ze ook dichtbevolkt waren in de door ons beschouwde perioden, op basis van gedetailleerde historische informatie en losse vondsten. In de Gooi- en Vechtstreek, dat in de Vroege Middeleeuwen een belangrijk woongebied was, is geen enkel onderzoek van enige omvang uitgevoerd. Daarmee vergeleken zijn we over Medemblik, met enkele betrekkelijk grote onderzoeken, aangevuld met belangrijke waarnemingen daarbuiten, beter geïnformeerd. Dit alles betekent dat onze archeologische kennis van de nederzettingen provincie-breed als fragmentair moet worden aangeduid. Dat onderstreept het belang van toekomstig onderzoek.

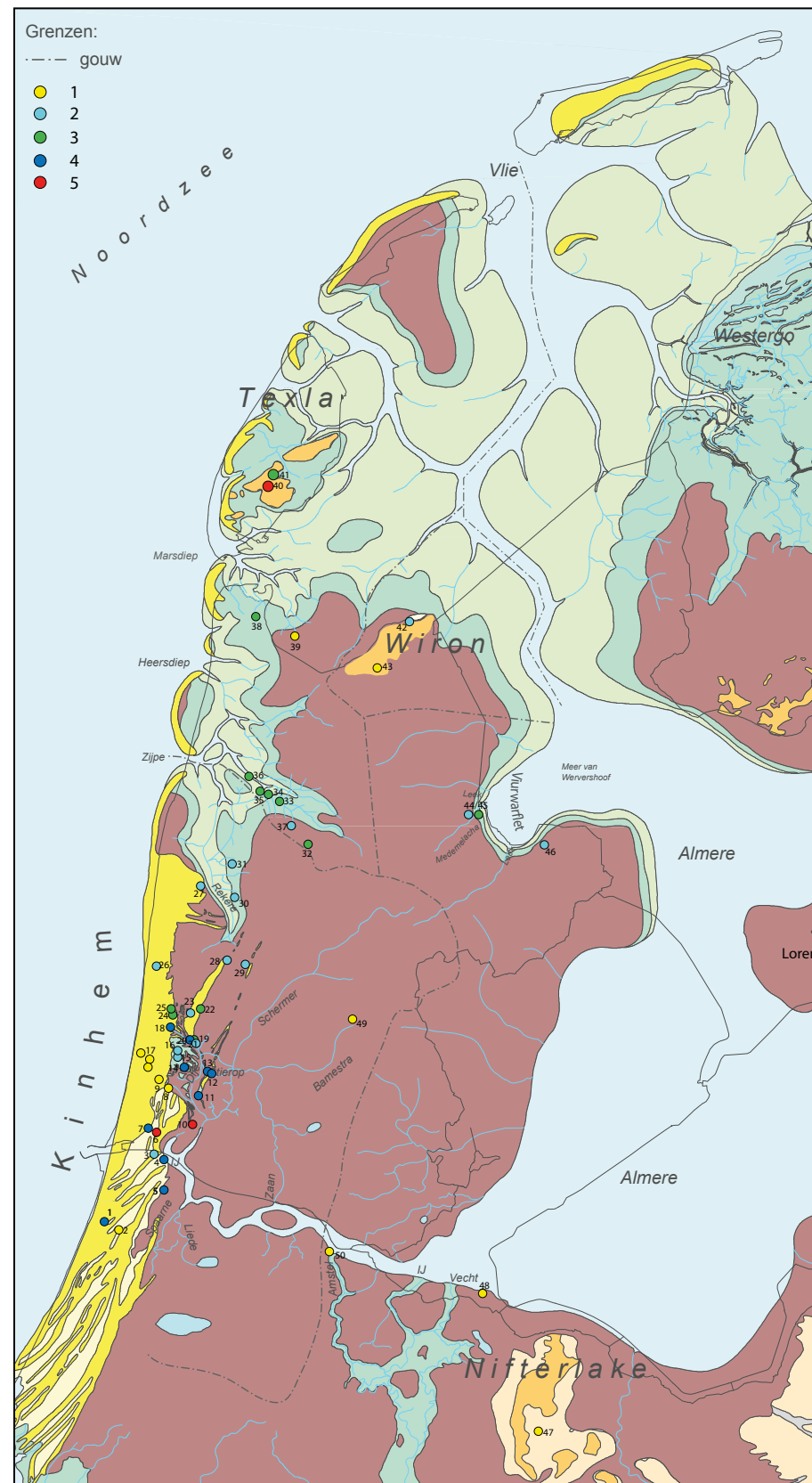
We kijken in dit hoofdstuk naar de nederzettingen binnen de gouwen Kennemerland (*Kinhem*), Texel (*Texla*) en Wieringen (*Wiron*), binnen de regio Medemblik (waarvan geen gouwnaam bekend is) en in mindere mate binnen de Gooi- en Vechtstreek (*Nifterlake*). Binnen en tussen deze gebieden proberen we te zoeken naar overeenkomstige patronen en naar onderlinge verschillen. Daarnaast proberen we een verband te leggen tussen de historische vermeldingen en de archeologische praktijk. Chronologisch gezien ligt de nadruk, net als elders in dit boek, op de 3e-8e

nr.	vindplaats	uitvoerder	jaar	opp. cat.*	literatuur
1	Bloemendaal-Groot Olmen	Hollandia	2005-2007	4	De Koning 2011
2	Bloemendaal-'t Wed	AWN	1993-1995	1	De Jong & Numan 2002
3	Velsen-Engelmunduskerk	AWN	1945-1955, 1965-1968	2	Calkoen 1954; 1955; Schimmer 1966; Schimmer & Vons 1969; Numan <i>et al.</i> 2020
4	Velsen I en II (Havenfort)	UvA, AWN	1946-2005	4	Morel 1988; Bosman 1992; 1997; 2016; Bosman <i>et al.</i> 1998
5	Velserbroek B6	UvA	1991-1992	4	Bosman & Therkorn 1993; Hagers 1994; Bloemers & Therkorn 2003; Bosman & Bosman 2011
6	Velsen-Hoogovens/Rooswijk	ROB, AWN	1960-1968	5	Verhagen 1985
7	Wijk aan Zee-Hoogovens	ROB, AWN	1967-1970	4	Bosman & Calkoen 1967; Van de Berg 1990; Comis 2002; De Koning 2011
8	Heemskerk-Noorddorp; Oosterweg/Kerkweg	AWN	1989	1	De Vries & Wiegman 1990; Wiegman 2002
9	Heemskerk-Huldtoneel	RMO	1863	1	Janssen 1864; Dijkstra & De Koning 2002; Dütting & Verniers 2018
10	Heemskerk-Broekpolder	UvA	1996-1998	5	Offenberg 2003; Roefstra 2003; Therkorn 2009
11	Uitgeest-Waldijk I en II	ADC, Hollandia	2007, 2011	4	Woltering 1979a; Kluiving & Dautzenberg 2004; De Koning 2008; Williams 2012
12	Uitgeest-Dorregeest	AWN, ROB	1980-1983	4	Woltering 1981; 1982; 1983a; De Koning 2000; 2003; 2016
13	Uitgeest-De Dog	UvA	1989	4	Dijkstra 1992; De Koning 1992
14	Castricum-Oosterbuurt	ROB	1995-1996	4	Hagers 1995; Hagers & Sier 1999; Diederik 2020
15	Castricum-De Boogaert	AWN, Hollandia, De Steekproef	2007, 2012	4	Mooij 1979a, 1992; Gerritsen & Vaars 2007; Verduin & De Koning 2013; Dijk 2015
16	Castricum-Willem de Rijkelaan	AWN	1971	2	Baars <i>et al.</i> 1983; Mooij 1992
17	Castricum-duinen, Noordhollands Duinreservaat	vooral AWN	1954-2002	1	Van Deelen 1954; Van Deelen & Schermer 1963; Beentjes & De Koning 2000; Van Eerden 2002; Bosman & Van Eerden 2009
18	Bakkum-Doorduyn	Hollandia	2017	2	De Koning & Salomons 2020; Buis & Van IJzendoorn 2021
19	Limmen-Zuidkerkenlaan I en II	AWN	1991-1992	3	Van Raaij 1992; 1993
20	Limmen-De Krocht	UvA	2003-2004	4	Dijkstra <i>et al.</i> 2006
21	Limmen-Schulpvaart	ROB, AWN	1968	2	Cordfunke 1969a; 1969b
22	Heiloo-Witte kerkje	ROB	1964-1967	3	Cordfunke 1979; Halbertsma 1966; 1967; Haalebos 1995; Lange 2007
23	Heiloo-Zuiderloo/Hoogeweg	UvA-Diachron	2012	4	Moesker & Dijkstra 2022; Dijkstra & Moesker 2023
24	Egmond-Abdijterrein	RMO, RUG	1920, 1938-1948	3	Cordfunke 1984; 2010
25	Egmond-Herenweg	Hollandia	2011	3	Verduin 2012
26	Egmond-Nieuwe Land	Hollandia	2004	2	De Koning <i>et al.</i> 2021
27	Schoorl-Burgemeester Pecklaan	AWN	2009	2	Diederik 2010
28	Alkmaar-Centrum	GAA	1971-2006	2	Cordfunke 1972; 1978; 1990; 2006; Bitter 2016
29	Alkmaar/Oudorp-Lauwershof	UvA, GAA	1994	2	Bitter & Dijkstra 1995
30	Langedijk-De Druppels (Geestmerambacht)	ADC	2009-2010	4	Schermer 1968; 1969; 1971; Schermer & Westra 1978; Zandboer 2012; Lange 2015
31	Warmenhuizen-Hartendorp (Harenkarspel)	ROB	1977-1981	2	Westra & Schermer 1982; Woltering 1978; 1983b

32	Blokhuizen-Geddingmore	AWN	1982	3	Woltering 1984; Diederik 1989; De Koning <i>et al.</i> 2020
33	Schagen-Witte Paal	AWN, ROB	1990-1997	3	Diederik 1993; 1994a; 1996; 1997; 2002
34	Schagen-Muggenburg	AWN, UvA	1980-1983, 1989-1990	3	Therkorn 1991; 2004; Diederik 1994b; 2002
35	Schagen-Lagedijk	UvA	1978	3	Schermer 1968; Diederik 1981; 1989; Therkorn 1988
36	Schagen-Waldervaart	AWN, ROB	1975-1977	3	Woltering 1978; Diederik 1982; 1989; 2002; Smit 2022a
37	Schagen-Tjallewal	Hollandia	2014	2	Salomons & De Koning 2015
38	Den Helder-Het Torp	UvA, ROB, ADC	1964-1966, 2016	3	Van Es & Halbertsma 1965; Van Es 1973; Roessingh 2018; Alders 2013; Van der Meij 2016; Dijkstra 2019
39	Den Helder-Balgzand	AWN	1971	1	Smit 1972
40	Den Burg-Beatrixlaan	ROB	1967-1975	5	Woltering 1979b; 2017; 2022
41	Den Burg-Centrum	ROB, AWF	1942, 1971, 1974, 1979	3	Woltering <i>et al.</i> 2002; Gerritsen & Stellingwerf 2022
42	Wieringen-Vatrop	AWF	2021	2	D'Hollosy 2021; Smit <i>et al.</i> 2022,
43	Wieringen-Westerklief I en II	UvA	1996, 1998	1	Besteman 1997; 1999; 2002
44	Medemblik-Oude Haven (Muntstraat/Torensteeg; St.-Joesephschool)	UvA	1970-1990	2	Besteman 1974; 1979; 1983; 1984; 1989a; 1989b; 1989c; 1990b; Van Doesburg 1987; Van Leeuwen 2014
45	Medemblik-Schuitenvoerderslaan	UvA	1967-1969	3	Besteman 1977; Van Leeuwen 2014
46	Andijk-West/Wervershoof	UvA	1999	2	Lange <i>et al.</i> 2000
47	Hilversum-Liebergerweg	ROB	1918-1922, 1964	1	Bakker & Ypey 1963; 1967; Van Zweden 1992; Cruysheer 2013; Cruysheer & Van der Tuuk 2016
48	Muiderberg-Gooimeer	AWN	2022	1	Van Doesburg 2022
49	Beemster-Noordbeemster	AWN	1972	1	Dekker <i>et al.</i> 1972; De Bont & Kleij 2012a
50	Amsterdam-Noordzuidlijn Rokin	BMA	2003-2012	X	Gawronski & Kranendonk 2018

tabel 4.1 Overzicht van de vijftig belangrijkste archeologische onderzoeken in Noord-Holland, met archeologische resten uit de Romeinse tijd en/of de Vroege Middeleeuwen. Per onderzoek zijn de uitvoerder(s), het jaar of de jaren van onderzoek, een indicatie van het onderzochte oppervlak en de belangrijkste publicaties vermeld. Het oppervlak is aangegeven als oppervlakte-categorie (opp. cat.), waarbij de codering betrekking heeft op: 1: puntwaarneming (onder andere veldverkenning of losse vondst(en)), 2. kleine opgraving (oppervlak van enkele tientallen tot honderden m²), 3. middelgrote opgraving (oppervlak van enkele honderden tot duizenden m²), 4. grote opgraving (oppervlak van halve tot hele hectare), 5. zeer grote opgraving (oppervlak van een hectare en groter) en X: overig (onder andere veldverkenning en baggeropgravingen). De afkortingen van de uitvoerders betreffen: ADC Archeoprojecten (ADC), Archeologie West-Friesland (AWF), Nederlandse Archeologische Werkvereniging Nederland (AWN), Bureau Monumenten & Archeologie (BMA), Gemeentelijke Archeologische Dienst Alkmaar (GAA), Hollandia Archeologen (Hollandia), Rijksmuseum van Oudheden (RMO), Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB), Rijksuniversiteit Groningen (RUG) en Universiteit van Amsterdam (UvA).

fig. 4.1 Geografische spreiding van de belangrijkste vijftig opgravingen, waarnemingen en vondsten die in dit hoofdstuk worden besproken, met de paleogeografische kaart van 800 als achtergrond. De stippen vertegenwoordigen puntwaarnemingen (geel), kleine opgravingen (lichtblauw), middelgrote opgravingen (groen), grote opgravingen (donkerblauw) en zeer grote opgravingen (hectare en groter; rood) (zie tabel 3.1; ondergrond naar fig. 2.17; bewerking J. de Koning).

eeuw, hoewel nederzettingen soms al vanaf de prehistorie bewoond zijn geraakt en vaak ook na de 8e eeuw bewoond bleven. Om veranderingen door de tijd heen te kunnen waarnemen en een koppeling met historische dorpen en buurschappen te kunnen maken, worden archeologische resten uit de 1e en 2e eeuw en de 9e-10e eeuw voor de besproken nederzettingen in het kort vaak eveneens behandeld. Informatie over de 9e-10e eeuw is ook van belang om zicht te krijgen op eventuele veranderingen onder invloed van de Frankische verovering en hieraan gekoppelde kerkstichtingen.

Het hoofdstuk begint met het beantwoorden van de vraag wat wij onder een nederzetting verstaan, welke elementen tot zo'n nederzetting behoorden en welke activiteiten hier werden uitgevoerd. Daarna wordt de archeologische zichtbaarheid van nederzettingen besproken, en wordt het voorkomen van de namen van nederzettingen in historische bronnen belicht. Vervolgens wordt zoals gezegd voor de verschillende nederzettingsterritoria of grotere regio's binnen Noord-Holland een overzicht gegeven van de belangrijkste archeologische opgravingen die hier zijn uitgevoerd, aangevuld met de informatie uit kleinere opgravingen of waarnemingen. In de afsluitende discussie wordt getracht om de gegevens uit Noord-Holland af te zetten tegen het historische model dat voor de nederzettingontwikkeling in Zuid-Holland is gemaakt, om ontwikkelingen in tijd en ruimte te kunnen verklaren. Ook wordt ingegaan op de vraag of de besproken nederzettingen al dan niet continu bewoond zijn geweest ten tijde van het veronderstelde bewoningshiaat in de Laat-Romeinse tijd. We sluiten af met een aantal pregnante leemten in onze kennis, met het oog op onderzoek in de toekomst.

fig. 4.2 Momenteel is het doen van professioneel archeologisch onderzoek in Nederland wettelijk verplicht. Op veel plekken is de afgelopen decennia ook archeologisch onderzoek uitgevoerd door vrijwilligers, vaak onder moeilijke omstandigheden, met beperkte middelen en onder tijdsdruk. Een voorbeeld is deze riolsleuf, waarin waarnemingen werden gedaan ten tijde van de inrichting van nieuwbouwwijk 'Witte Paal' in Schagen (foto F. Diederik).

4.2 Wat is een nederzetting?

Steden en zelfs dorpen kwamen in het 1e millennium nog niet voor in Noord-Holland. De meeste nederzettingen op het platteland bestonden uit verspreide, losse woonerven, ook wel getypeerd met de Duitse term *'Einzelhöfe'*. Een tweede nederzettingvorm is een gehucht of buurschap, bestaande uit een handvol boerderijen die korte of langere tijd bij elkaar lagen. Een gehucht of buurschap

kon eventueel uitgroeien tot een grotere, veelal enige tijd plaatsvast nederzetting. Al deze woonplaatsen waren plekken waar wonen en het boerenleven werden gecombineerd. Dit betekent dat de woonplaats zo was gekozen dat deze gunstig lag ten opzichte van wateren, akkers, weidegronden en hooilanden. Tegelijk moest dit een plek zijn waar veilig en droog huizen konden worden gebouwd, door gebruik te maken van lokale materialen: bouwhout (voor palen en twijgen), riet (als dakbedekking) en klei (om wanden winddicht mee te smeren). Minstens zo belangrijk was de toegankelijkheid van de woonplek, via land- of waterwegen. Van transport over nog onverharde wegen getuigen karrensporen en ook houten wielen die regelmatig in archeologische context worden teruggevonden (fig. 4.3).

In de Vroege Middeleeuwen, maar eigenlijk al sinds de Prehistorie, leefde men in Noord-Holland in langwerpige woonstalhuizen met enerzijds een woongedeelte, meestal herkenbaar aan de haardplaats, en anderzijds een stalgedeelte, soms herkenbaar aan een stalgoot of stalboxen. Deze woonstalhuizen waren circa 25 tot 30 meter lang en gemiddeld 5 meter breed. Er lijken op het eerste gezicht weinig verschillen te hebben bestaan tussen de verschillende gebouwen, met kleine en subtiele veranderingen in de loop van de tijd. Dit kan echter een vertekening zijn doordat we ons vooral baseren op de gebrekkig overgeleverde gebouwresten. Deze bestaan in de regel uit niet meer dan een plattegrond van verkleuringen in de grond, door archeologen 'grondsporen' genoemd. De plattegronden variëren onderling wel enigszins in vorm en grootte, wat op een verschil in functie of welstand van de bewoners zou kunnen duiden. In het volgende hoofdstuk wordt de boerderijbouw en de ontwikkeling daarvan uitgebreid behandeld.

fig. 4.3 Op veel plekken in de Noord-Hollandse bodem zijn wagenwielen gevonden. Vaak zijn ze als fundering onder zodenranden van waterputten gebruikt, zoals dit wiel in Uitgeest-Waldijk. De wielen zijn het bewijs van transport in de Romeinse tijd en Vroege Middeleeuwen met wagens over nog onverharde wegen (foto Hollandia Archeologen).

De woonerven met een woonstalhuis stonden economisch min of meer op zichzelf. De bewoners van de besproken nederzettingen kenden vermoedelijk nog niet of nauwelijks een beroepsspecialisatie. De mannen en vrouwen waren 'boer', want ze leefden van landbouw en veeteelt, maar ze waren bij wijze van spreken tegelijk ook huizenbouwer, jager, visser, slager, bakker, smid, wagenmaker, en ziekenverzorger. Met de leden van het gezin, meestal bestaande uit een man en vrouw met kinderen, soms grootouders, een knecht en/of een slaaf, deed men feitelijk alle werkzaamheden zelf.¹ Het ging om werk in en rond het huis en op het erf, maar vooral ook op het agrarische land eromheen, waarvan men afhankelijk was. Voor de afwatering van dit land moesten sloten en greppels telkens weer opengegraven en opgeschoond worden. Als er geen sloten waren, moesten in ieder geval de akkers op een ander wijze worden omheind; was het niet om gewassen te beschermen tegen het vee of wild, dan wel tegen stuivend zand. Vroegmiddeleeuwse boerderijen, zoals die in de oudste geschreven bronnen genoemd werden, hadden in de regel een grootte van om en nabij de 16 'morgen', inclusief erf en land. Dit is een landmaat met de omvang van de grond die een boer in één morgen kon ploegen, wat overeenkwam met ongeveer 13 hectare.²

Uit het voorgaande volgt dat de mensen grotendeels zelfverzorgend waren. Toch betekende dat niet dat er geen spullen en materialen van buitenaf kwamen. Bepaalde archeologische vondsten wijzen wel degelijk op betrokkenheid bij een wereld die groter was dan de eigen woonplaats. Producten die men niet zelf produceerde zullen overwegend zijn verkregen door een vorm van uitwisseling binnen de familie of tussen families. Wellicht was er al een bescheiden handel op lokale markten, maar veel overschotten aan producten had men vermoedelijk niet.³ Handelswaar van buiten het eigen woongebied was wel degelijk voorhanden, zoals het gedraaid aardewerk uit het Duitse Rijnland, dat in hoofdstuk 7 aan de orde komt. Afgezien van Medemblik kennen we archeologisch binnen Noord-Holland echter geen overtuigende handelscentra uit de door ons beschouwde periode. Ook weten we niet goed hoe het transport en de handel in deze goederen was georganiseerd, en hoe er bijvoorbeeld voor geïmporteerd aardewerk betaald werd.

De boerderijerven lagen, in welke van de bovengenoemde nederzettingvorm dan ook, op gunstige plekken en hadden vermoedelijk een los, op familierelaties en vriendschappen gebaseerd verband. De bewoners van de nederzettingen kwamen waarschijnlijk incidenteel samen om te overleggen over tal van actuele, praktische vraagstukken. Er zullen onderlinge vetes geweest zijn, maar ook feestelijke aangelegenheden, zoals huwelijk en geboorte. Hiervan weten we maar weinig, maar soms geven opmerkelijke archeologische vondsten, zoals amuletten, complete potten of witte kiezelstenen in waterputten, of losse menselijke beenderen binnen nederzettingen, aanleiding om over dit soort zaken te speculeren.⁴ Ook bestaan er enkele vroege geschreven bronnen over bijeenkomsten voor het bespreken van gezamenlijke aangelegenheden, bijvoorbeeld op 'dingplaatsen'.⁵ Vermoedelijk bestonden er talloze

1 Voor de veronderstelde samenstelling van het gezin (de *extended family*), zie Dijkstra 2011, 176.

2 Van Zalinge 2019, 34; zie ook Dijkstra 2011, 170.

3 Zie Pals (1988) en Groenman-van Waateringe & Van Wijngaarden-Bakker (1987, 118-129) voor een cijfermatig idee van de omvang van landerijen, veeteelt, gewassen en opbrengsten van een vroeg middeleeuws boerenbedrijf.

4 Zie de discussie in de hoofdstukken 10 (menselijke resten) en 12 (objecten uit waterputten).

5 Voor het vroegmiddeleeuwse rechtssysteem en de 'thing/ding' in Frisia, zie onder andere Nijdam 2021, 137-170; De Vaan 2017, 56-57, 476.

rituelen, waarover onder meer de vroegste missionarissen in onze streken schreven en zoals we die ook vandaag nog (veelal onbewust) kennen. De meeste hiervan zullen geen sporen in de bodem hebben achtergelaten. Voor bepaalde, veelal religieuze rituelen zullen bijzondere locaties buiten de nederzetting zelf hebben bestaan, zoals enkele nog te bespreken offerplaatsen en heilige wouden.⁶

Uit het geschreven recht van de vroegmiddeleeuwse Friezen (*Lex Frisionum*) is met enige voorzichtigheid op te maken dat er in elk geval vanaf de 9e eeuw een samenleving bestond van ‘rangen en standen’, naar Frankisch voorbeeld aangeduid met de termen edelen, vrijen, half-vrijen en slaven.⁷ Het is onzeker of het bestaan van een zekere elite, die in de 6e-7e eeuw aan hun gouden sieraden herkenbaar is en vanaf de late 7e eeuw ook historisch wordt vermeld, al voorafgaand aan de Frankische veroveringen een vorm van ‘bestuur’ vormde die tot het niveau van individuele nederzettingen doorwerkte.⁸ Koningschap, gebaseerd op persoonlijke relaties tussen (boven)regionale heren en leden van hun gevolg, en ook het houden van ‘dingbijeenkomsten’ betekent op zichzelf nog niet dat er een georganiseerd bestuur bestond op nederzettingen- of (boven)regionaal niveau, zeker als bedacht wordt dat de individuele gemengde bedrijven in hoofdzaak zelfvoorzienend waren. In elk geval zijn aanwijzingen voor sociale verschillen in de uitvoering van nederzettingen of individuele huizen archeologisch moeilijk te vinden, ook al blijkt uit goudvondsten en historische gegevens dat er al vanaf de 6e eeuw een ‘gelaagde’ samenleving bestond.

Een nederzetting is gelet op het bovenstaande te definiëren als de verzameling ruimtelijke elementen die behoorde tot de plek waar mensen woonden en een deel van hun (boeren)werk deden: clusters van huizen en bijgebouwen, waterputten, veekralen en hokken, veelal binnen omheiningen in de vorm van hekwerken, sloten of greppels. Daaromheen (dus buiten de ruimte die we primair zien als ‘nederzetting’) lagen akkers en weiden, grafvelden of individuele graven, plekken voor bijeenkomsten en rituele handelingen, en afhankelijk van de landschappelijke ligging ook steigers of andere aanlegplaatsen aan waterwegen. De elementen binnen en buiten de nederzetting waren vermoedelijk door onverharde paden en wegen met elkaar verboden.

4.3 De archeologische zichtbaarheid

Het onderzoek naar nederzettingen is, afgezien van een klein aantal schriftelijke gegevens, afhankelijk van de conservering en zichtbaarheid van archeologische resten en kent mede hierdoor de nodige beperkingen. In dit hoofdstuk geven we in bepaalde gevallen een beeld van archeologisch onderzoek via veldfoto's, om de lezer een indruk te geven van de primaire wijze waarop data worden verzameld. Er zijn diverse redenen waarom de archeologische kennis die uit deze data valt af te leiden beperkt is en niet altijd overeenkomt met wat we uit historische bronnen weten.

Ten eerste zijn aanzienlijke delen van het huidige Noord-Holland door erosie verdwenen, net als de nederzettingen die hier oorspronkelijk lagen.⁹ Dit geldt voor duin- en zandgebieden die door kusterosie vanuit zee weggespoeld zijn, voor duingebieden die door overstuiving (voor de mensen van die tijd) verloren gingen of thans aan het

6 Zie de voorbeelden in hoofdstuk 12.

7 Nijdam 2021, 137-170.

8 Voor de sieraden en historische vermelding van koningschap, zie hoofdstuk 9.

9 Zie hiervoor de bespreking van de grootschalige erosie van landschappen in hoofdstuk 2.

oog zijn onttrokken, en voor veen- en veenrandgebieden die door een combinatie van ontginning en erosie vanuit zee zijn weggeslagen. In deze gebieden, die naar schatting een derde deel van het oppervlak van vroegmiddeleeuws Noord-Holland besloegen, zijn de verdwenen nederzettingen ten dele alleen nog op basis van historische gegevens te traceren (zie onder) en ten dele ook door spaarzame, verspreide archeologische vondsten.

Ten tweede zijn vanwege later bodemgebruik veelal alleen de dieper ingegraven delen van de oorspronkelijke huizen, bijgebouwen, hekwerken of bijvoorbeeld waterputten als verkleuringen in de bodem bewaard gebleven, terwijl bovengrondse structuren doorgaans volledig zijn verdwenen (fig. 4.4). Restanten van het oorspronkelijke bouw- en constructiehout zijn zeldzaam en blijven alleen onder de grondwaterpiegel bewaard, als hergebruikt hout in de constructie van waterputten.

fig. 4.4 De in dit hoofdstuk gepresenteerde informatie is in de regel ontleend aan de zorgvuldige analyse van grondsporen, archeologisch herkenbaar als bodemverkleuringen ter plekke van voormalige sloten, greppels, waterputten en (paal) kuilen. De ingegraven palen en wanden van gebouwen zijn vaak volledig vergaan. De foto toont een opgravingsvlak te Heiloo-Zuiderloo: waar ooit palen en wanden van huizen, met bijbehorende erfgreppels waren, zijn nu nog slechts (vage) bruine vlekken en banen te zien (foto Universiteit van Amsterdam).

Ten derde beperkt het archeologisch onderzoek zich meestal noodgedwongen tot een (klein) deel van de volledige nederzetting, waardoor de fragmentarisch bewaarde resten ook nog slechts ten dele zijn onderzocht. Vaak zijn aanpalende percelen van een op te graven terrein al bebouwd, of was er geen directe noodzaak in de vorm van een dreigende verstoring om ook de verdere nederzetting op te graven. Hierdoor kunnen opgravingen slechts leiden tot ideeën en vermoedens over de oorspronkelijk grotere ruimtelijke verbanden, waaronder contacten met naburige, veelal niet opgegraven nederzettingen.

Tot slot kunnen de nog aanwezige resten tot meerdere generaties van bewoning hebben behoord, waarbij het zeker binnen fragmentarisch onderzochte nederzettingen uitermate lastig te bepalen is welke sporen gelijktijdig zijn en oorspronkelijk tot één en hetzelfde boerenerf hebben behoord. Een bijkomend probleem is dat archeologische vondsten doorgaans niet zo nauwkeurig te dateren zijn dat achtereenvolgende huiserven exact in de tijd zijn te plaatsen. Vaak wordt uitgegaan van een gebruikperiode van één familiegeneratie per erf en bijbehorende boerderij (circa 25-30 jaar), op basis waarvan de ontwikkeling van een nederzetting in ‘generatiefasen’ wordt gepresenteerd. Zeker wanneer eik als bouw hout is gebruikt en reparaties zijn uitgevoerd, kan een boerderij echter evengoed 50 jaar of langer zijn meegegaan.¹⁰ De dateringen van woonerven of individuele gebouwen of andere structuren in onderstaande tekst zijn veelal gebaseerd op aardewerk. Soms zijn ook dendrochronologische dateringen van hout beschikbaar, of ¹⁴C-dateringen van organisch materiaal. In het geval van ¹⁴C-dateringen worden altijd de gekalibreerde jaartallen met een range van 2 *sigma* genoemd.

4.4 Nederzettingen in historische bronnen

Als logisch vervolg op de bespreking van de gouwen, de oerparochies en ook de nederzettingsterritoria in hoofdstuk 3 beginnen we dit hoofdstuk met de informatie over nederzettingen die we hebben vanuit de oudste schriftelijke bronnen, ook al gaan die niet verder terug dan de eerste helft van de 8e eeuw. Veel historische bronnen hebben te maken met vroege kerkstichtingen, want die waren in dit nog ‘heidense’ gebied de moeite van het noemen en beschrijven waard. Deze kerkstichtingen zullen vooral gekoppeld zijn geweest aan de woonplaatsen van lokale en (boven)regionale leiders die contacten hadden met de eerste vertegenwoordigers van het nieuwe geloof. De kerken waren aanvankelijk particulier bezit.¹¹ Ongetwijfeld had kerkstichting ook met een zekere dichtheid aan nederzettingen te maken, waar zendelingen wilden prediken en waar een kerk ‘nuttig’ was.¹² Dit laatste wijst erop dat de kerken van Velsen, Heiloo en Petten, en korte tijd later ook die van *Callinge* en *Husidina* (beide lagen vermoedelijk in de omgeving van het huidige Callantsoog en Huisduinen), evenals die van Texel en Wieringen, op locaties stonden waar al in de 8e eeuw relatief veel (of vrij grote) nederzettingen aanwezig waren.

Naast de ligging van de oudste kerken is ook het voorkomen van ‘koningsgoed’ instructief. Vaak wordt aangenomen dat de historisch vrij goed gedocumenteerde ‘grafelijke hoven’, in het bezit van de West-Friese graven Gerulf, Dirk I en Dirk II (9e-11e

¹⁰ Zie Hiddink 1999, 90; Dijkstra 2011, 98. Zie ook de discussie aan het einde van dit hoofdstuk.

¹¹ Een standaardwerk op het gebied van de relatie tussen de bewoningsdichtheid in de 8e eeuw en de oudste kerkstichtingen is het werk van Numan (2005).

¹² Voor ‘de locatie van een kerk in de regio en in de nederzetting’, zie Numan 2005, 26. Zie ook De Langen & Mol 2018, 267.

eeuw), teruggaan op het bezit van de Karolingische elite (8e-9e eeuw), en op hun beurt weer op bezit van leiders in de periode daarvoor (6e-7e eeuw), maar in dit boek wordt op diverse plekken beargumenteerd dat veel van dit grootgrondbezit vermoedelijk niet vóór de late 7e of 8e eeuw is te dateren.¹³ In Kennemerland is het oude koningsgoed vaak, maar zeker niet altijd te koppelen aan het begrip ‘geest’: akkerland dat doorgaans is gelegen op de meest gunstig gesitueerde, vaak langwerpige gevormde ruggen van de strandwallen. Deze akkergronden gaan vermoedelijk echter niet verder terug dan de periode rond het jaar 1000, wanneer ook diverse ‘geest’-plaatsnamen in West-Nederland verschijnen, zoals Dorregeest, Uitgeest en Oegstgeest.¹⁴ De historicus De Cock dicht de geestgronden een belangrijke plek toe binnen de oudste nederzettingsterritoria en ziet ze als uitvalsbasis voor veel post-middeleeuwse ontginningen van met name de oostelijker gelegen veengebieden.¹⁵

De plaatsen met vroege kerken, koningsgoed of geestgronden kunnen voor een zo compleet mogelijk beeld van de historische situatie worden aangevuld met de namen van nederzettingen in andere historische bronnen, waarvan de locatie globaal te traceren is. De belangrijkste bron is de goederenlijst van de Sint Maartenskerk in het bisschoppelijk centrum te Utrecht, samengesteld vóór of in het jaar 896 en aangevuld tot 953.¹⁶ Uit latere jaren zijn verschillende andere bronnen bekend, maar die komen in dit hoofdstuk slechts zijdelings ter sprake.¹⁷

Blok maakte aannemelijk dat de bezittingen in genoemde goederenlijst terug te voeren zijn op een laat-9e-eeuwse situatie.¹⁸ De lijst benoemt de Utrechtse bezittingen van vóór het midden van de 9e eeuw. Dat was namelijk de tijd waarin de Karolingische vorsten overgingen tot het uitlenen van gebieden aan Deense krijgsheren om ze tegen andere Vikingen te laten verdedigen.¹⁹ Na het vertrek van de machthebbers eiste de kerk de bezittingen terug, op basis van een opgestelde lijst met de ligging van eerder aan het bisdom geschonken goederen. In de lijst toont de opsomming van de plaatsnamen in grote lijnen een logische, op kaart aan te geven wandel- en vaarroute, doordat ongeveer de helft van de namen zich nog laat identificeren met behulp van huidige plaatsnamen (fig. 4.5).²⁰ De andere helft van de namen is niet meer aan bestaande plaatsnamen te koppelen, zodat het hier om sindsdien verlaten, hernoemde of door erosie of overstuiving verdwenen nederzettingen moet gaan (fig. 4.5). Dankzij de volgorde waarin ze genoemd worden, is het toch vaak mogelijk hun locatie ten opzichte van traceerbare plaatsen grofweg vast te stellen.²¹ Juist ‘gaten’ in de Noord-Hollandse kaart van vóór het jaar 1000 zijn bijzonder instructief bij een reconstructie van oude nederzettingenpatronen en sindsdien verdwenen landschappen. Ze vormen een aanwijzing voor het op grote schaal verloren gaan van oorspronkelijke woongebieden *sinds* de optekening van de lijst, maar niet uitgesloten is dat ook al vóór de optekening van de lijst delen van de kust met hier gelegen nederzettingen verdwenen waren.

¹³ Zie hoofdstuk 9. Vergelijk de discussie in Blok 1974, 72; Besteman & Guiran 1986, 183-212; Besteman 1990a, 91-120; De Langen & Mol 2018, 5; 2020, 40 (zie onder andere de kaart op p. 39).

¹⁴ De Cock 1965 87-92; Zeiler 2020, 9.

¹⁵ De Cock 1965 87-92. Zie ook hoofdstuk 3; de veenontginningen komen aan bod in hoofdstuk 2.

¹⁶ Henderikx 1998, 247-252.

¹⁷ Zie hoofdstuk 3 en bijvoorbeeld de heiligenlevens die worden genoemd in hoofdstuk 13.

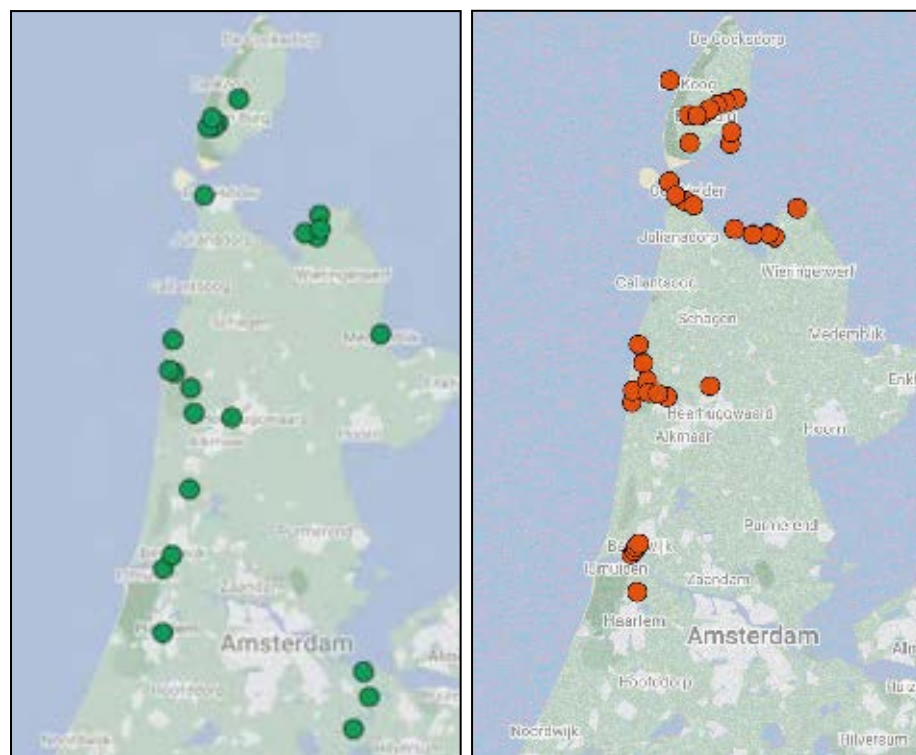
¹⁸ Blok 1957 89-104; zie ook hoofdstuk 3.

¹⁹ Blok 1978 25-47; Jongbloed 2008, 7-69; De Langen & Mol 2019, 264-273, 309-210; Van der Tuuk & Van Winter 2007.

²⁰ Blok 1957, 89-104; Henderikx 1986, 445-599; Dijkstra 2011, bijlage 5 (Nederlandse vertaling).

²¹ Besteman 1990a, 102-103. Dit geldt in het bijzonder voor de regio tussen Kennemerland en Texel-Wieringen.

fig. 4.5 Een deel van de huidige plaatsnamen in Noord-Holland is te identificeren met de namen van nederzettingen die worden vermeld in de 9e-eeuwse Goederenlijst van Sint Maarten. De groene stippen zijn nederzettingen waarvan we de naam kennen en (vrijwel) zeker weten dat ze op die plek lagen. De rode stippen zijn locaties van nederzettingen waarvan is aan te nemen dat ze ongeveer op deze plek hebben gelegen, gezien de volgorde waarin ze samen met traceerbare namen in de lijst staan. Opvallend is dat met name in het noordelijk deel van de provincie veel onzekerheid bestaat over deze ‘verdwenen’ nederzettingen (kaarten G. van Berkel).

In zijn algemeenheid geven deze en andere plaats- en ook waternamen iets prijs van het toenmalige landschapstype waarin de nederzettingen lagen, doordat ze landschappelijke naamselementen bevatten. Zo zijn er in de Kop van Noord-Holland een aantal namen die wijzen op een verdwenen veengebied, zoals *Longonmor*, *Bretenmore* en *Texelmor*, waarbij ‘more’ verwijst naar veen.²² Overigens hebben we het dan niet over mensen die in slecht ontwaterde (hoog)veengebieden woonden, maar die op de redelijk tot goed gedraineerde randen van het veen waren gevestigd. Ook de ouderdom van plaatsnamen kan interessant zijn. Zo kan een ‘archaische’ vorm die tot de Romeinse tijd of zelfs de prehistorie teruggaat, duiden op bewonings- en gebruikscontinuïteit van gebieden waar deze namen nu nog voorkomen.²³

4.5 De nederzettingen per territoriaal of geografisch gebied
Resten van nederzettingen uit de 3e-8e eeuw zijn in Noord-Holland archeologisch bekend van de strandwallen en duinen langs de kust, van de stroomruggen van het voormalige Oer-IJ, van het veen en klei-op-veen dat zich oostelijk van de duinen uitstreckte, en van sommige hoge, door landijs afgezette (pleistocene) gronden. De te bespreken archeologische vindplaatsen staan in deze paragraaf geordend per nederzettingsterritorium of groter geografisch gebied en volgen daarmee de ordening in tabel 4.1, waarin per opgraving ook de belangrijkste publicaties zijn vermeld.²⁴ De aanvullende waarnemingen en vondsten waaraan gerefereerd wordt leveren belangrijke extra informatie over de inrichting en het gebruik van het ruimere gebied rondom de opgegraven nederzettingen, of juist

²² Voor de betekenis van plaatsnamen in Noord-Holland, zie hoofdstuk 11.

²³ Voor de verspreiding van deze namen in Noord-Holland, zie Dijkstra & De Koning 2017, fig. 4.2; zie ook de bespreking van plaatsnamen in hoofdstuk 11.

²⁴ Naar deze publicaties wordt in onderstaande tekst daarom niet meer verwezen.

over gebieden waar dergelijke opgravingen niet of nauwelijks zijn uitgevoerd. In het laatste geval tonen de besproken waarnemingen en vondsten dat er naast de welbekende gebieden met vele (opgegraven) nederzettingen ook andere, vergelijkbare gebieden moeten zijn geweest die om tal van redenen niet of minder goed zijn onderzocht.

De volgorde van de besproken territoria, en daarbinnen van de vindplaatsen, volgt ongeveer de ‘reisroute’ die uit de eerdergenoemde goederenlijst van Sint Maarten blijkt. De route loopt van het zuiden, beginnend bij de grens van Kennemerland met het Rijnland (Zuid-Holland), langs de kust noordwaarts tot Texel en Wieringen en zakt dan in oostelijke richting af langs het Vlie naar het nieuw ontgonnen gebied bij Medemblik om ten slotte in het Gooi en de Vechtstreek te eindigen. Voorafgaand aan de bespreking van de archeologische gegevens wordt voor elk nederzettingsterritorium kort de landschappelijke situering besproken en enige informatie gegeven over de oudst vermelde namen van hier gelegen nederzettingen.

4.6 De nederzettingen in Kennemerland (*Kinhem*)

De voormalige gouw *Kinhem* is het gebied waar we archeologisch en historisch het meest van weten. *Kinhem* bestond in het 1e millennium met name uit duinen en strandwallen, die door de eeuwen heen over het algemeen ‘hoog en droog’ waren, zij het dat de zandbodem niet bijzonder vruchtbaar was.²⁵ Dit duingebied reikte in het noorden ten minste tot het uit de goederenlijst bekende *Pathem*, waarvan de oude kern westelijker moet hebben gelegen dan het latere Petten.²⁶ Tot het centrale deel van *Kinhem* behoorde ook een groot deel van het Oer-IJ-gebied, als oude binnendelta van een noordelijke vertakking van de Rijn, waarvan de monding al in de Late IJzertijd verzandde en steeds meer onder de zich vormende duinen verdween. Dit gebied, bestaand uit de vruchtbare, zavelige gronden van het voormalige estuarium, was tot de 3e eeuw dichtbevolkt, maar verloor daarna snel aan betekenis. In het noorden grensde *Kinhem* ter hoogte van het oude zeegat de Zijpe aan de gouw *Texla*. De nederzettingen rondom de monding van dat zeegat lagen in een landschap waar met zout water gevoede krekens steeds meer het voormalige moeras- en veengebied in ‘vraten’. Hierdoor ontstond een wirwar van kweldergebieden en ontwaterde veenranden waarop gewoond kon worden. Het gebied ter hoogte van het ‘Zijper getijdegebied’, waartoe de regio rond Schagen behoorde, behandelen we pas later in dit hoofdstuk, als onderdeel van de gouw *Texla*.

Aansluitend op de indeling van hoofdstuk 3 lopen we van zuid naar noord zo veel mogelijk de dorpsgebieden af die De Cock voor *Kinhem* heeft gepresenteerd.²⁷ Zoals in dat hoofdstuk al uiteen is gezet, gaan deze nederzettingsterritoria dikwijls terug tot de Late Middeleeuwen, en sommige zelfs tot de Karolingische periode. Vaak echter zijn dorpen, of hun namen, aanzienlijk recenter en liggen ze op andere plekken dan de oorspronkelijke nederzettingen uit de eeuwen daarvoor. Ook weten we, zoals hierboven bleek, dat een groot deel van de vroegmiddeleeuwse nederzettingen geen spoor heeft nagelaten in de moderne dorpsstructuur- of naamgeving. Ze zijn uitsluitend terug

²⁵ Zie hoofdstuk 2.

²⁶ Zie onder andere Numan 2005, 46.

²⁷ De Cock 1965.

te vinden in historische bronnen of soms als schamele, verspreide archeologische restanten. In de tekst hieronder presenteren we dus de archeologische informatie aan de hand van de veelal laatmiddeleeuwse of jongere nederzettingsterritoria, maar nadrukkelijk moet worden aangegeven dat hun betekenis betrekkelijk is als we de nederzettingstructuur uit de 3e-8e eeuw willen begrijpen.

Haarlem

De naam Haarlem (*Harulahem*) betekent ‘woonplaats op of bij een heuvel’, wat verklaard kan worden door de ligging op een brede strandwal.²⁸ Aan de oostzijde lag de rivier het Spaarne (een prehistorische waternaam), dat het water afvoerde uit de grote veengebieden in het gebied waar nu de Haarlemmermeer ligt.²⁹ Haarlem bestond al in de 9e eeuw.³⁰ Zuidelijk en noordelijk van Haarlem lagen vermoedelijk al voor het jaar 1000 andere nederzettingen op dezelfde strandwal, zoals Heemstede en Schoten. Archeologisch is er van het vroegmiddeleeuwse Haarlem weinig bekend, maar des te meer weten we van nederzettingen westelijker van deze strandwal, in de duinen van het huidige Bloemendaal. Op de strandwal hebben diverse in elkaars verlengde liggende geesten gelegen.³¹

Binnen het Nationaal Park Zuid-Kennemerland is in 2002 ruim 11 hectare van het duingebied Groot Olmen (1) afgeplagd om hier de verstuing van zand weer op gang te brengen voor regeneratie van natuurlijke vegetatie.³² Twee jaar later werden aan het oppervlak concentraties van aardewerk, dierlijk bot en natuursteen gevonden, die op de aanwezigheid van voormalige nederzettingen wijzen. Tijdens een verkennend archeologisch onderzoek in 2004 zijn in totaal elf vondstlocaties vastgesteld, die feitelijk onderdeel vormden van een uitgestrekt vroegmiddeleeuws woongebied. Enerzijds bestaan deze locaties uit nog intacte cultuurlagen, anderzijds uit resten van al in de Middeleeuwen geërodeerde woonlocaties die als oud erosievlak resteerden. Op verschillende van deze locaties waren greppels en (paal)kuilen, ploegsporen en karrensporen zichtbaar. De verzamelde vondsten bleken kenmerkend voor de Merovingische en Karolingische periode (6e-9e eeuw).

In 2005 zijn tijdens een grootschalig vervolgonderzoek opnieuw vondsten verzameld, zowel van de bekende als van drie nieuw ontdekte locaties. Alle locaties zijn met een opgravingsvlak, kleine putjes en boringen onderzocht, wat op elf locaties de aanwezigheid van een deels intacte cultuurlaag aantoonde. In deze laag waren ploegsporen en afdrukken van koeienpoten en soms ook paardenhoeven zichtbaar. Op twee locaties waren twee cultuurlagen boven elkaar aanwezig, van elkaar gescheiden door een laag stuifzand. Een bijzondere waarneming was het veelvuldig voorkomen van karrensporen over grote delen van het landschap, wat aannemelijk maakt dat de opgegraven nederzettingen via een stelsel van paden voor getrokken wagens onderling verbonden waren (fig. 4.6). Het verzamelde aardewerk stamt vrijwel uitsluitend uit de Merovingische periode (late 5e-7e eeuw) en de Karolingische periode (8e-vroege 9e eeuw). Omdat bescherming tegen verdere erosie niet mogelijk was, zijn in totaal vijf locaties geheel of gedeeltelijk opgegraven (vindplaatsen 1-3, 8 en 14).

²⁸ Van Zalinge 2019, 34-35; Van Berkel 2017, 61.

²⁹ Voor ouderdom van de waternaam, zie Van Berkel 2017, 8.

³⁰ De Cock 1965, 127.

³¹ Zeiler 2020, 50-51.

³² Over de effecten van dit natuurontwikkelingsproject op de archeologie, zie Bosman & De Koning 2005.

fig. 4.6 Slechts in beperkte mate kan archeologisch onderzoek inzicht bieden in de relatie tussen gelijktijdige nederzettingen. Het aantreffen van karrensporen, zoals hier in de duinen van Groot Olmen bij Bloemendaal, levert in dat opzicht belangrijke informatie. De karrensporen zijn herkenbaar als lichte, parallelle banen van met stuifzand opgevulde holtes die een oudere, grijsbruine cultuurlaag doorsnijden (foto J. de Koning).

Vindplaats 1 bestaat uit een bol pakket cultuurlagen, die langs de randen naar beneden wegduiken. In een profiel door deze lagen is een standgreppel aangetroffen, vermoedelijk als restant van de wand van een gebouw. Aardewerk dateert deze vindplaats in de 6e eeuw.

Op vindplaats 2 is een omvangrijke stuifkuil opgegraven, die als drenkplaats diende en geleidelijk met stuifzand, venige lagen en nederzettingsafval is opgevuld. Aardewerk uit de opvallende lagen toont dat de bijbehorende nederzetting, die in de directe omgeving zal hebben gelegen, van de vroege 6e tot halverwege de 8e eeuw werd bewoond.

Vindplaats 3 is het meest uitgebreid onderzocht en de grondsporen leverden de grondsporen op van zeven woonstalhuizen, die elkaar in de tijd opvolgden (fig. 4.7). De rechthoekige gebouwen hebben een wisselende oriëntatie, maar zijn steeds min of meer op hetzelfde erf opgericht. Dit erf werd aan de oostzijde begrensd door enkele stuifkuilen, waarvan de grootste ook hier als drenkplaats diende, en aan de westzijde door een duin. Op de woonplaats heeft zich geleidelijk een dik pakket cultuurlagen gevormd, waarin op verschillende niveaus akkerlagen herkend zijn. Na het verlaten van de nederzetting is over de cultuurlagen een laag stuifzand afgezet, waarover zoals genoemd een weg liep, die door parallelle karrensporen herkenbaar was. Aardewerk uit de drenkplaats dateert het begin van bewoning in de late 5e eeuw; de jongste vondsten uit deze poel behoren tot de late 7e eeuw. De karrensporen in de afdekkende laag stuifzand dateren uit de 8e of 9e eeuw.

Op vindplaats 8 (fig. 4.8), gesitueerd circa 150 meter oostelijk van vindplaats 3, resteerde slechts een klein deel van de oorspronkelijke cultuurlaag, waarin ploegsporen herkenbaar waren. Onder de cultuurlaag bevonden zich paalkuilen van een rechthoekig gebouw. Aardewerk dateert deze sporen in de 8e-9e eeuw.

Van vindplaats 14 kon een groot deel worden opgegraven (fig. 4.8). Onder een cultuurlaag met ploegsporen en indrukken van koeienpoten werden de plattegronden

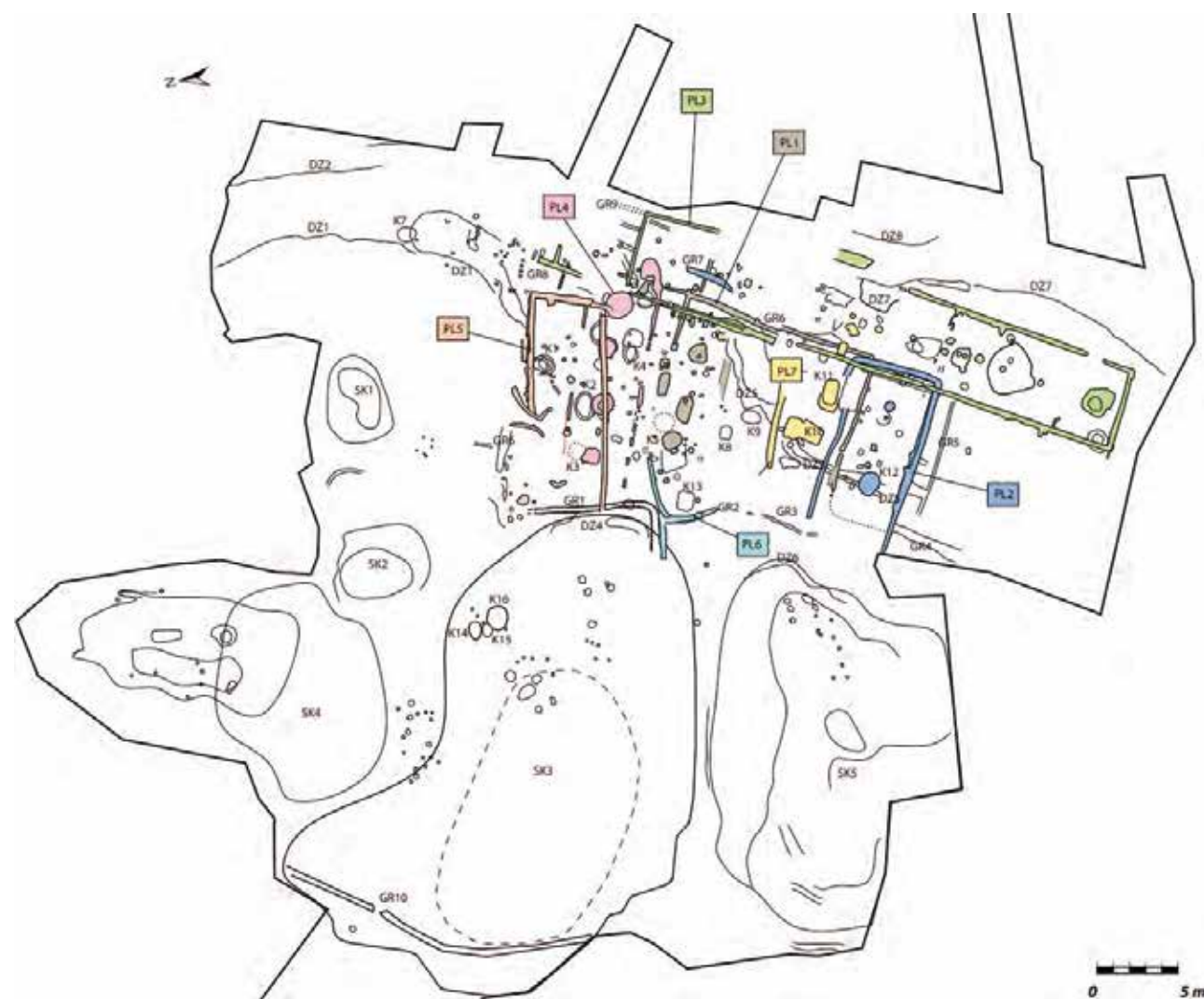

fig. 4.7 Sporentekening van de vindplaats 3 in de duinen van Bloemendaal-Groot Olmen, met zes ongeveer op dezelfde plek herkende huisplattegronden (PL1-6) uit de Merovingische periode. Ten westen en zuiden van de plattegronden lagen enkele depressies die als drenkplaats voor vee kunnen zijn gebruikt. Grijs: 475-500, blauw: 500-525, groen: 525-550, lillaroze: 550-575, oranje: 575-600, lichtblauw: 600-625 en geel: 625-650 n.Chr. (naar De Koning 2011, fig. 7.15).

van zes rechthoekige tot iets bootvormige plattegronden uit de 8e-9e eeuw blootgelegd. Net als op huisplaats 3 gaat het om woonstalhuizen, wellicht met een schuur erbij, die min of meer op dezelfde plek zijn herbouwd. Een compleet eensnijdend zwaard (sax) dat direct westelijk van de huisplattegronden is gevonden, kan het restant zijn van een geïsoleerd gelegen graf.³³

Als de dateringen van het aardewerk van deze vijf vindplaatsen van Groot Olmen onderling worden vergeleken, zijn grofweg twee perioden van bewoning te onderscheiden. De eerste periode beslaat de 6e en 7e eeuw. Met uitzondering van vindplaats 3, waar bewoning in de late 5e eeuw begon, dateren vindplaatsen 1-2 en 6-7 vanaf de late 6e of vroege 7e eeuw. De tweede periode volgt direct op de eerste, en beslaat de 8e en eerste helft van de 9e eeuw. In beide perioden lagen in de duinen geïsoleerde woonerven met huisplaatsen die enige tijd op hetzelfde erf kunnen zijn herbouwd. Plaatselijke vernatting van het duinlandschap aan het einde van de Merovingische periode kan de reden zijn geweest dat de vroegste erven rond 700 werden verplaatst. Het opgeven van de woonerven uit de Karolingische periode kan het gevolg zijn geweest van toenemende zandverstuivingen. Een OSL-datering van het zand direct boven de

³³ Het mogelijke graf wordt besproken in hoofdstuk 10.

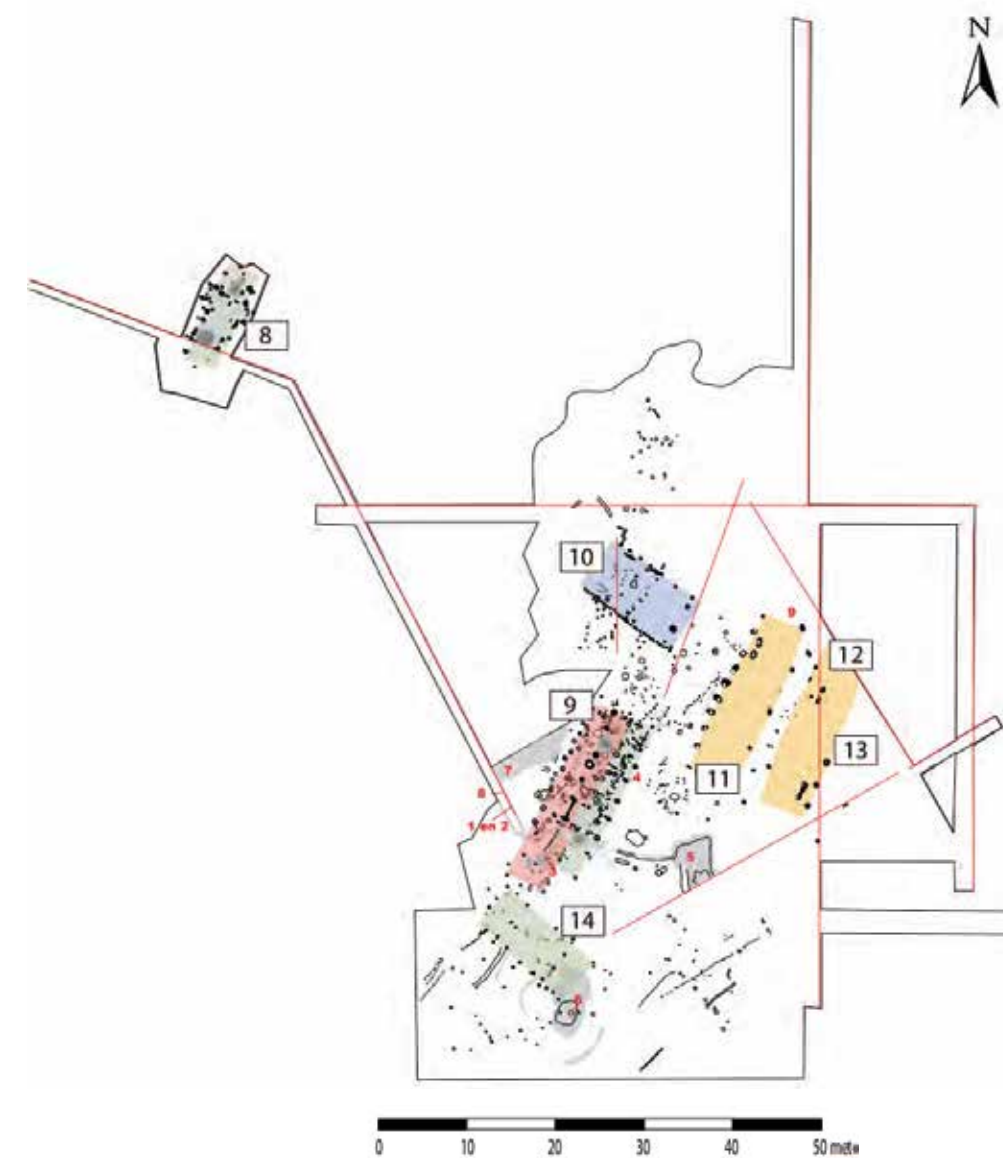

fig. 4.8 Vindplaats 8 (linksboven) en vindplaats 14 (rechtsonder) in de duinen van Bloemendaal-Groot Olmen met de diverse bewoningsperioden en boerderijplattegronden uit de Karolingische periode. De nummers verwijzen naar de individuele plattegronden. Lichtblauw: 7e-8e eeuw, lichtgroen: 8e eeuw, roze: 8e-9e eeuw en oranje: 9e eeuw (naar De Koning 2011, fig. 7.83).

cultuurlaag van vindplaats 3 dateert het begin van de overstuiving op deze locatie in de 9e of vroege 10e eeuw.

In de jaren '50 van de vorige eeuw is ten zuidwesten van Bloemendaal recreatiemeer 't Wed (2) gegraven. Sinds de jaren '70 zijn hier potscherven verzameld, totdat in 1993 een geologisch onderzoek en in 1995 een archeologisch onderzoek volgden. Tijdens het laatste onderzoek zijn aan de oostzijde van het meer enkele profielen getekend, waarin oude loopvlakken als humeuze bodems herkenbaar waren. Het meest duidelijk was een sterk golvende podzoldodem, op de overgang tussen Oude en Jonge Duinen. Op de lagere delen van deze bodem is een laagje veen gevormd. Op twee locaties (III en IVb) is op hetzelfde niveau als deze bodem een duidelijke akkerlaag met sporen van een keerploeg herkend. Delen van de akker bestonden uit twee verschillende niveaus, van elkaar gescheiden door een dun laagje stuifzand. Uit de akkerlagen komen scherven kogelpotaardewerk die in de 9e eeuw zijn te dateren. Deze ouderdom wordt bevestigd door de ¹⁴C-datering van houtskool uit de podzoldodem (circa 780-970) en van het veen erboven (circa 900-1150). Dat de bodem en akkers zijn

gevormd tijdens een periode waarin lokaal niet of nauwelijks stuifzand is afgezet, blijkt uit de vondsten van ouder aardewerk (7e-8e eeuw) uit hetzelfde niveau. Vondsten van jonger aardewerk tonen aan dat de hogere, niet door veen afgedekte delen van de blootgelegde bodem vermoedelijk tot in de 11e of 12e eeuw bewoond bleven.

Velsen

Velsen (*Felison*, vermoedelijk een prehistorische naam) lag in de Vroege Middeleeuwen op de rand van de strandwallenzone, aan de zijde van het Oer-IJ.³⁴ De geestcomplexen van Velsen-Zuid en van Driehuis hadden eenzelfde ligging.³⁵ In de huidige gemeente Velsen, waartoe ook IJmuiden behoort, zijn op allerlei plekken waarnemingen gedaan van vroegmiddeleeuwse akkerlagen.³⁶ Over Velsen zijn daarnaast relatief veel historische gegevens beschikbaar. Een van de redenen daarvoor is dat de zendeling Bonifatius, van wie het leven is beschreven in een tekst van de monnik Willibald, daar zijn intrek nam in een 'villa'. Mogelijk bestond zo'n villa uit een woonstalhuis met erf dat hem door een aanzienlijk persoon ter beschikking werd gesteld.³⁷ Dat in Velsen een van de oudste kerken van Kennemerland is gesticht, vormt een aanwijzing dat hier ten tijde van het missiewerk van Bonifatius een relatief dichte bewoning moet zijn geweest. Opgravingen in en nabij de huidige Engelmunduskerk (3) tonen inderdaad aan dat daar al in de Merovingische periode gewoond werd, maar een grote opgraving is hier nooit gedaan.

Velsen is verder historisch bekend dankzij de beschrijvingen die de Romeinse geschiedschrijver Tacitus geeft van het Romeinse havenfort (4) dat in de eerste helft van de 1e eeuw n.Chr., in twee fasen, was gelegen aan het Oer-IJ. Het is waarschijnlijk dat de contouren van beide forten in de Vroege Middeleeuwen nog zichtbaar waren en dat in of nabij de voormalige forten ook werd gewoond. Door latere erosie is er van het vroegmiddeleeuwse niveau ter plaatse nagenoeg niets meer bewaard gebleven. Wel zijn in nabijgelegen erosielagen (de zogenaamde 'dirty sands' van het Wijkermeer) enkele vroegmiddeleeuwse vondsten gedaan, waaronder een 6e- of 7e-eeuwse Domburgfibula (zie fig. 8.5, nr. 3) en aardewerk uit zowel de Merovingische als de Karolingische periode. De plek van het voormalige Romeinse fort was af te leiden uit de naam 'Velselreburg' op deze locatie, in middeleeuwse bronnen.³⁸

Noordelijker, in een smalle doorgang tussen twee strandwallen in Velselbroek (5) is een offerplaats opgegraven die in gebruik was van de IJzertijd tot in de Romeinse tijd (vindplaats B6). Hier werden honderden metalen voorwerpen (onder andere sieraden en speerpunten), benen voorwerpen, zowel dierlijke als menselijke botten, houten objecten en Romeins en inheems aardewerk gedeponeerd, en ook banen van takken aangelegd. Er is geen vroegmiddeleeuws materiaal aangetroffen; de jongste vondsten zijn enkele fibulae die kunnen dateren tot in de tweede helft van de 3e eeuw.³⁹ De vindplaats lag in een laagte nabij een zandrug. In het hoger gelegen westelijk deel van de vindplaats zijn bundels karrensporen aangetroffen die vanuit drie windrichtingen op de zandrug samenkomen dan wel daarvandaan uitwaaien. Ten westen van die

³⁴ Voor de ouderdom van de plaatsnaam, zie Van Berkel 2017, 8, 157.

³⁵ Zeiler 2020, 49.

³⁶ Zie onder andere Calkoen 1952; 1954; 1955; 1957; Bosman 2017.

³⁷ Koene et al. 2002, 59-67.

³⁸ Künzel et al. 1988, 320.

³⁹ Tot de fibulae behoren twee zogenaamde tutulusfibulae (Heeren & Van der Feijst 2017, type 76 a: datering circa 250-300 n.Chr.), die echter evengoed uit de late 2e of eerste helft van de 3e eeuw n.Chr. kunnen dateren (zie hoofdstuk 8).

sporen is een perceleringssysteem aangetroffen, dat zich tot buiten de opgravingen voortzet. Hoe ver B6 van een nederzetting lag is niet bekend.

Opgravingen met een grotere omvang vonden plaats in de duinen, westelijk van Beverwijk. Op het terrein waar in de 20e eeuw het staalbedrijf Hoogovens zou worden gebouwd, lag in de 2e en 3e eeuw (en ook eerder al, in de Late IJzertijd) een omvangrijke nederzetting op het landgoed Rooswijk (6). De nederzetting bestond uit twee erven, die gelegen waren op een van zuidwest naar noordoost aflopend terrein. Of de erven gelijktijdig in gebruik waren is niet bekend. Erf A (met huis 1, 2 en 3) bevond zich in het laagst gelegen noordoostelijke gedeelte van het nederzettingsterrein; erf B (met huis 4, 5 en 6) lag op het zuidwestelijke, hoge deel (fig. 4.9). Op elk erf werden in de loop der tijd waarschijnlijk drie opeenvolgende boerderijen gebouwd. De huizen 1, 3, 4, 5 en 6 lagen min of meer noord-zuid; alleen huis 2 lag bijna oost-west. De erven lagen circa 50 meter van elkaar vandaan. Het terrein tussen en rondom deze erven werd, vooral in het noordelijk deel, doorsneden door talloze min of meer haaks op elkaar staande greppels (N-Z en O-W). Een bijzonder fenomeen, dat typisch is voor Kennemerland, zijn de in de bodem begraven pottenstapels; vermoedelijk gaat het om waterputten, waarvan de schacht bestond uit grote kookpotten zonder bodem die op elkaar zijn gestapeld.⁴⁰

De enige omvangrijke opgraving van een vroegmiddeleeuwse nederzetting was in de duinen bij Wijk aan Zee, op het terrein van de Hoogovens (7). Hier werden in 1967-1970 resten van twee woonstalhuizen met bijgebouwen gevonden die dateren uit de 8e en 9e eeuw. Enkele bijzondere vondsten zijn een houten nap, klinknagels van overnaads gebouwde schepen en een zilveren *denarius* van Lodewijk de Vrome (geslagen rond 840). De klinknagels tonen dat transport niet alleen over onverharde wegen plaatsvond, maar ook over zee en op binnenwater.

Beverwijk/Heemskerk

Beverwijk lag op de brede strandwal (later ook een geest), direct aan het Oer-IJ, vergelijkbaar met Velsen.⁴¹ Dit maakt Beverwijk in potentie een belangrijke vroegmiddeleeuwse regio, al is er relatief weinig onderzoek gedaan. Beverwijk wordt in het goederenregister Beverhem genoemd.⁴² Hier bezat ene Gutha op zijn erf een voor zijn familie bestemde eigenkerk, die later in eigendom geschonken wordt aan de Sint Maartenskerk en vanaf dat moment een collectieve functie krijgt.⁴³ Opgravingen nabij de van oorsprong middeleeuwse Grote Kerk in Beverwijk leverden geen vroegmiddeleeuwse nederzettingssporen op, maar wel een randfragment van Karolingisch aardewerk.⁴⁴ Dergelijke sporen, te dateren tussen de 8e tot het begin van de 10e eeuw, werden wel circa 500 meter noordelijk van de kerk gevonden tijdens een verkennende opgraving aan de Galgenweg en Grote Houtweg.⁴⁵

Iets noordelijker op dezelfde, brede strandwal als Beverwijk ligt het dorp Heemskerk. De vroeg- en laatmiddeleeuwse woonkern van Heemskerk, die al rond 1000 wordt genoemd als Heimezenkyrke, moet hebben gelegen in een zone vanaf het

⁴⁰ Voor een overzicht van dergelijke pottenstapels, zie Mooij 1979b; 1996, 20-24; Dütting & Verniers 2018, 62.

⁴¹ Zeiler 2020, 47.

⁴² Van Berkel 2017, 28.

⁴³ Roefstra 2002.

⁴⁴ Woltering 1984, 215.

⁴⁵ Médard & Vaars 2008.

fig. 4.9 Schematische weergave van de woonerven A en B met ieder drie bouwfases (rechts: huizen 1, 2 en 3; links: huizen 4, 5 en 6) op de vindplaats Velsen-Hoogovens-Rooswijk, uit de Romeinse tijd. De huisplattegronden zijn weergegeven in grijs, terwijl de erf- en perceelgreppels wit zijn gelaten (kaart M. Verhagen).

huidige centrum van het dorp tot aan de huidige duinen.⁴⁶ Het gaat om de geestgronden die feitelijk de noordflank van de genoemde strandwal vormden en langs de zuidelijke oever van het voormalige Oer-IJ lagen, op de plek waar het estuarium onder het zand van de Jonge Duinen verdwijnt. In deze gronden zijn nooit grote opgravingen uitgevoerd, waardoor we over vroegmiddeleeuws Heemskerk slecht geïnformeerd zijn. Resten van een uitgestrekt nederzettingsterrein uit de Vroege Middeleeuwen werden in 1989 wel aangetroffen nabij Noorddorp. Het gaat hier vermoedelijk om resten van het al in de 10e eeuw genoemde *Nortorpe*, aan de duinrand ten noordwesten van genoemde geestgronden.⁴⁷ Hier liggen tussen de Kerkweg en de Oosterweg (8) tuinderijen op een strook zandgrond waar de Oude Duinen nog onder de Jonge Duinen uitsteken. In het zand van de tuinderij werden opvallend veel scherven aangetroffen uit de Merovingische periode (late 5e-7e eeuw) en in mindere mate uit de Karolingische periode (8e-9e eeuw).

Een lichte, maar opvallende verhoging van 1,5 meter in het landschap aan

⁴⁶ De Cock 1965, 153-154; Zeiler 2020, 47; Koene et al. 2002, 84-85. Voor de plaatsnaam, zie De Cock 1965, 154; Van Berkel 2017, 178.

⁴⁷ Voor de historische vermelding, zie Koene et al. 2002, 84.

de oude Rijksweg bij Heemskerk wordt aangeduid als de 'Schepelenberg' (in de Utrechtse Goederenlijst van Sint Maarten als '*Schupildhem*') of het 'Huldtoneel' (9).⁴⁸ Op deze plek werden volgens laatmiddeleeuwse bronnen de Hollandse graven ingehuldigd door vertegenwoordigers van de Kennemer plattelandsbevolking. Ook op andere plekken in Holland zijn dergelijke inhuldigingsplekken bekend, die vermoedelijk teruggaan op vroegmiddeleeuwse dingplaatsen.⁴⁹ Scherfmateriaal dat bij een klein gravend onderzoek in 1863 werd verzameld wijst erop dat de heuvel was opgehoogd met grond waarin zich archeologische resten uit de Karolingische periode en ook oudere resten (ten minste uit de Romeinse tijd) bevonden. Deze locatie functioneerde dus mogelijk al vanaf de Karolingische periode als overleg- en ontmoetingsplaats. Uit een booronderzoek in 2005 bleek dat de basis van de verhoging bestond uit een lage duinrichel, die kennelijk op zijn laatst in de Karolingische periode bewust is opgehoogd. Een omvangrijke opgraving in 1996-1998 voor de bouw van een VINEX-wijk in de Broekpolder, op de grens van Heemskerk en Beverwijk (10), leverde een ongekende rijkdom op aan sporen van nederzettingen en rituele plekken die dateren van de Bronstijd tot in de Vroege Middeleeuwen (fig. 4.10). Het opgravingsterrein bevond zich op een hoge, met zavelige gronden opgeslibde stroomrug, parallel aan een grote bocht in de hoofdstroom van het Oer-IJ. Uit de Romeinse tijd (maar ook al uit de IJzertijd) zijn vele huisplattegronden van woonstalhuizen opgegraven. Jongere huizen of andere bebouwing uit de Vroege Middeleeuwen zijn niet aangetroffen. De woonerven van de diverse families werden gescheiden door aftakkingen van een al dan niet handmatig aangepast kreeksysteem, dat haaks liep op de globaal oost-west-georiënteerde kreekrug. Verder hebben de toenmalige bewoners door een uitgebreid stelsel van lage dijken en afwateringsgreppels getracht het water vanuit het Oer-IJ te keren en de woonplaatsen droog te houden. Vlak ten noorden van het 5 hectare grote, nu beschermde archeologisch-monumentale terrein werden op dezelfde stroomrug acht huisplattegronden gevonden, die van de 1e tot het midden van de 4e eeuw n.Chr. worden gedateerd. Onduidelijk is hoe oud de individuele plattegronden zijn, en in hoeverre ze elkaar door de tijd heen op dezelfde plek hebben opgevolgd.

Tijdens het onderzoek van de woonerven in de Broekpolder is veel aandacht besteed aan de inhoud van de vele kuilen die in en rond de nederzettingen werden aangetroffen. Grotere kuilen dienden als waterput voor de mens of als drinkplaats voor het vee. Na het buiten gebruik raken kregen deze en ook andere, minder grote kuilen ten dele een rituele functie, wat blijkt uit bijzondere deposities van aardewerk, houten voorwerpen en specifieke dierenbotten die erin zijn gevonden. Een poeltje met een ¹⁴C-datering in de late 4e eeuw tot vroege 5de eeuw lag, gelet op de grote concentratie vondsten in dat deel van de opgraving, nabij een woonhuis. In de poel waren voornamelijk van bast ontdane takken van verschillende bomen en struiken neergelegd, vermoedelijk als onderdeel van een ritueel. De datering is opmerkelijk, want deze valt in een periode waarin elders in het Oer-IJ-gebied de bewoning zo goed als afwezig is. Vlak bij de poel zijn tevens de sporen gevonden van een veepad met een ¹⁴C-datering in de 5e of 6e eeuw, zodat een doorlopend gebruik van dit gebied tijdens de overgangsfase tussen Romeinse tijd en Vroege Middeleeuwen niet kan worden uitgesloten.

⁴⁸ Blok 1957, 19-20; 1959, 32-34 en Koene et al. 2002, 75-81.

⁴⁹ Smit 1995, 399; Dijkstra 2011, 298-300.

Een volledig opgegraven offerplaats direct grenzend aan de ooststrand van de kreekkrug waarop de hierboven genoemde woonerven lagen, was vermoedelijk in gebruik van de Late IJzertijd tot in de Midden-Romeinse tijd en (opnieuw?) in de Vroege Middeleeuwen (zie fig. 4.10).⁵⁰ Aan de rand van een laag en moerassig stuk grond direct grenzend aan de bewoonde en bewerkte gronden werden in de IJzertijd en Romeinse tijd markante greppels parallel aan en deels haaks op de min of meer noord-zuid lopende kreekkrug gegraven, met openingen die toegang boden tot de lage, natte zone. Op een later moment, in de 6e en 7e eeuw, werden haaks op de lengterichting van de kreekkrug stakenrijen in de laagte geslagen, zoals uit een reeks ¹⁴C-dateringen blijkt. Al vanaf de IJzertijd werden in de laagte onbewerkte stenen en objecten van aardewerk, metaal en hout geplaatst die als offergaven zijn te interpreteren (zie fig. 10.21). Bijzondere objecten uit de Vroege Middeleeuwen zijn twee knotsvormige, benen hangers (zie fig. 12.16), die in hoofdstuk 12 als 'Donar-amuletten' worden besproken.

Niet ver van de vindplaats Broekpolder werden in deels verspoelde cultuurlagen in het tunneltracé Broekpolder-Oud Haerlem, bij Zuidbroek, enkele scherven van ruwwandig aardewerk aangetroffen. De scherven vormen restanten van een nederzetting uit de 7e of 8e eeuw.⁵¹

Uitgeest

Het nederzettingsterritorium van Uitgeest ligt direct oostelijk van de monding van het voormalige Oer-IJ-bekken, op de overgang van estuarium, strandwal en veengebieden. Het huidige dorp Uitgeest heeft als kern een geest en wordt aan het begin van de 12e eeuw als *Hutghest* voor het eerst genoemd in een inventarislijst van de abdij van Egmond.⁵² Het dorp ligt op het zuidelijke deel van een langgerekte strandwal, waarvan de noordelijke helft tot het territorium van Akersloot behoort (ook met een geest). Grootschalig archeologisch onderzoek heeft zich nooit gericht op de kern van het dorp, dat oorspronkelijk uit de kernen Westergeest en Oostergeest bestond, maar vooral op het meer noordelijk gelegen buurschap Dorregeest en ook op de zuidelijke, mogelijk verspoelde uitloper van de strandwal, ter plekke van het buurschap Assum (ook een geest). De opgegraven terreinen 'Dorregeest' en het naastgelegen 'De Dog' vormden in de Vroege Middeleeuwen waarschijnlijk een aaneengesloten nederzettingcomplex, vanaf de 10e of 11e eeuw met eigen kerk.

Ten zuiden van Uitgeest, ter plekke van het huidige buurschap Assum, is al in 1978 aardewerk uit de Romeinse tijd en Vroege Middeleeuwen verzameld.⁵³ In 2003 volgde voor het eerst archeologisch onderzoek, nu direct noordelijk van Assum. In plangebied Waldijk werden in een wegcunet een waterput, (paal)kuilen en vooral greppels en sloten aangetroffen.⁵⁴ De vondsten wezen op bewoning gedurende de Romeinse tijd (2e eeuw n.Chr.), en opnieuw in de Vroege Middeleeuwen (6e-8e/9e eeuw). Een ¹⁴C-datering van een houten laddertje dat in een van de vroegmiddeleeuwse waterputten stond, dateert deze put in de 7e eeuw.

Twee grotere opgravingen volgden in 2005 en 2008, op de oostelijke flank van de langgerekte zandwal waarop Assum ligt: respectievelijk Waldijk I en Waldijk II (11).

⁵⁰ Voor een discussie over de chronologie van de gebruiksfases, zie de bespreking van deze vindplaats in hoofdstuk 10.

⁵¹ Roefstra 2003, 29-31.

⁵² Voor de historische vermelding, zie Van Berkel & Samplonius 2006, 452.

⁵³ Woltering 1979a, 272.

⁵⁴ Kluiving & Dautzenberg 2004.

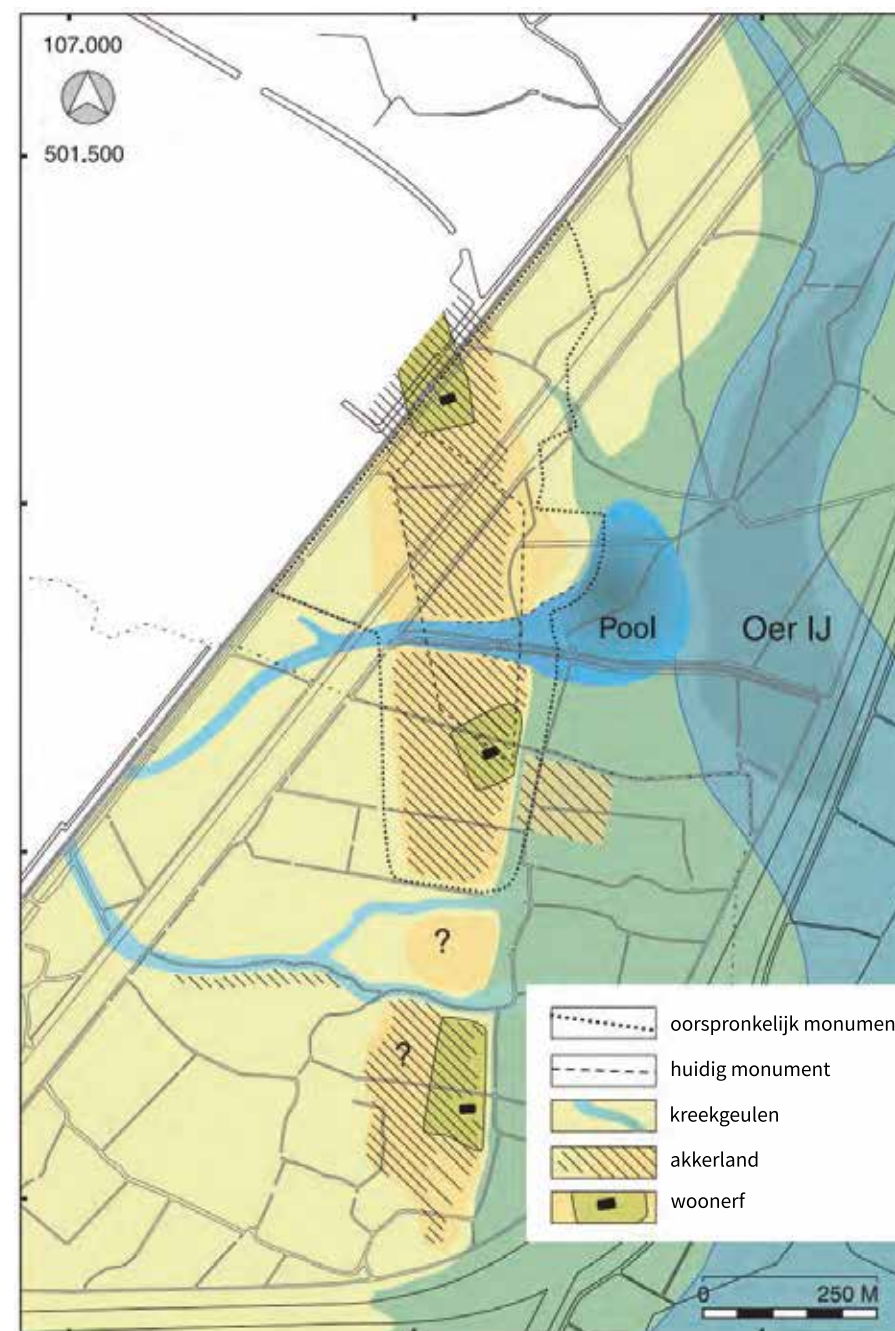

fig. 4.10 De grotendeels opgegraven en deels vermoede woonerven uit de Romeinse tijd op de vindplaats Heemskerk-Broekpolder, met de vroegmiddeleeuwse offerplaats ('pool') oostelijk van de noordelijke erven. Tussen de erven liepen globaal west-oost-georiënteerde kreen die als erfgronden kunnen hebben gediend. Met 'monument' wordt verwezen naar het gebied dat was/is beschermd als archeologisch monument (kaart L. Therkorn).

De twee vindplaatsen vormen feitelijk samen één geheel en waren nauw verbonden met andere vindplaatsen in de Uitgeesterbroek, inmiddels gelegen aan de oostzijde van de huidige snelweg A9. Dit blijkt uit waarnemingen en opgravingen van vindplaatsen uit de Late IJzertijd en Romeinse tijd aan zowel de west- als oostkant van de snelweg.⁵⁵ De nederzettingen lagen naast elkaar op zandige stroomruggen, deels bestaand uit verspoeld materiaal van de strandwal, aan grote kreen van het Oer-IJ-systeem. Feitelijk gaat het hier om 'overburen' van de bewoners van de Broekpolder, aan de andere zijde van de hoofdgeul van het Oer-IJ.⁵⁶ Tot de nederzettingssporen van Waldijk I

⁵⁵ Zie onder andere Lange et al. 2004, 67.

⁵⁶ Voor een overzicht van deze vindplaatsen, zie Meffert 1998.

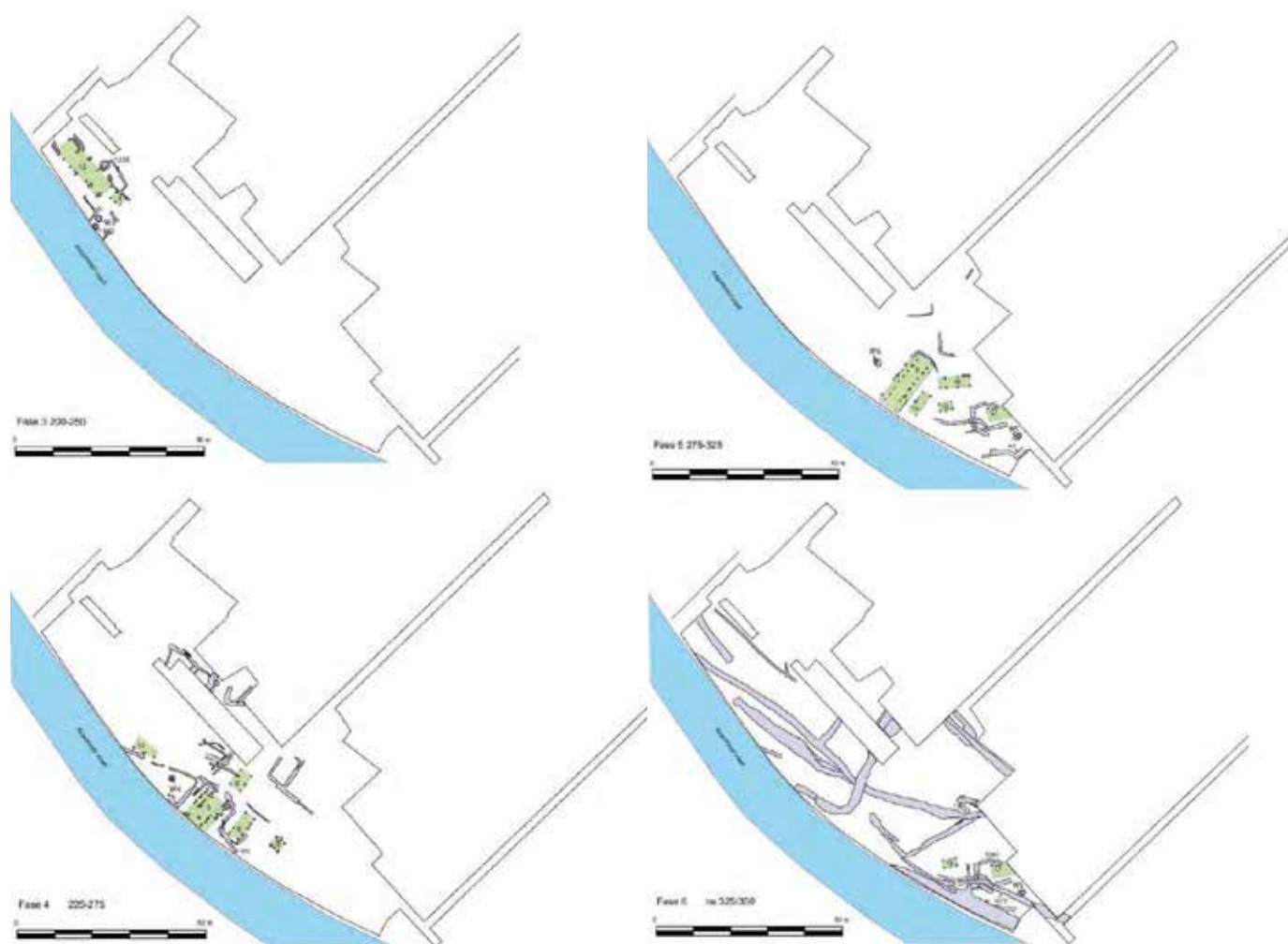

fig. 4.11 Fasekaarten met bewoningssporen van Uitgeest-Waldijk I, toegewezen aan fase 3 (200-250 n.Chr.), fase 4 (275-325), fase 5 (275-32) en fase 6 (325-350). De kaarten tonen een woonerf dat bestond uit een enkele boerderij, dikwijls met schuur (beide groen) en zowel erf- als perceelgreppels (lila). Het erf schoof gedurende de Romeinse tijd op richting zuidoosten, langs een zijarm van het Oer-IJ, die ongeveer op de plek van de huidige Assumervaart (blauw) liep (naar De Koning 2008, fig. 4.66 en 4.67).

behoren huisplattegronden, greppels en waterputten van enkele woonerven, respectievelijk langs de Assumervaart (met name uit de Romeinse tijd; fig. 4.11) en de Waldijk (met name prehistorisch; hier niet verder toegelicht). Uit de ¹⁴C-datering van constructiehout van waterputten blijkt dat een telkens opschuivend woonerf langs de Assumervaart vanaf de 2e eeuw n.Chr. werd bewoond. Een bijzondere vondst van deze vindplaats is de fraai versierde eindknop van een zwaardschede, te dateren in de 2e of 3e eeuw n.Chr. (fig. 4.12). De ¹⁴C-datering van hout uit de vulling van de jongste waterputten van hetzelfde woonerf plaatst het dempen van deze sporen in de tweede helft van de 3e of 4e eeuw n.Chr. Omdat typisch 4e-eeuws aardewerk uit de waterputten en ook uit andere sporen ontbreekt, moet dit woonerf in de tweede helft van de 3e eeuw n.Chr. zijn verlaten. Enkele perceelgreppels die vervolgens door de voormalige woonerven zijn gegraven, kunnen wel uit de 4e eeuw dateren (zie fig. 4.11). De opgraving Waldijk II leverde sporen op van ten minste twee woonerven uit de Romeinse tijd, die wat ouder zijn: met name uit de 1e en 2e eeuw n.Chr.⁵⁷ De erven uit Waldijk I en Waldijk II liggen zo'n 500 meter uit elkaar en kunnen deels gelijktijdig zijn geweest. Daarmee komt het beeld overeen met de hierboven al beschreven dichtheid aan huizen en woonerven in

⁵⁷ Williams 2012.

fig. 4.12 Een bronzen eindknop van een zwaardschede uit de 2e of 3e eeuw n.Chr., gevonden op de vindplaats Uitgeest-Waldijk I (bovenaan voor- en achterkant na schoonmaak, linksonder originele staat, rechtsonder tekening met puntcirkelversiering aangegeven). Lengte 7,0 cm (collectie Huis van Hilde, Castricum; foto en tekening Hollandia Archeologen).

het agrarisch zeer gunstige, estuariene deel van het Oer-IJ-gebied, met om de circa 500 meter een woonerf met omliggende percelen.

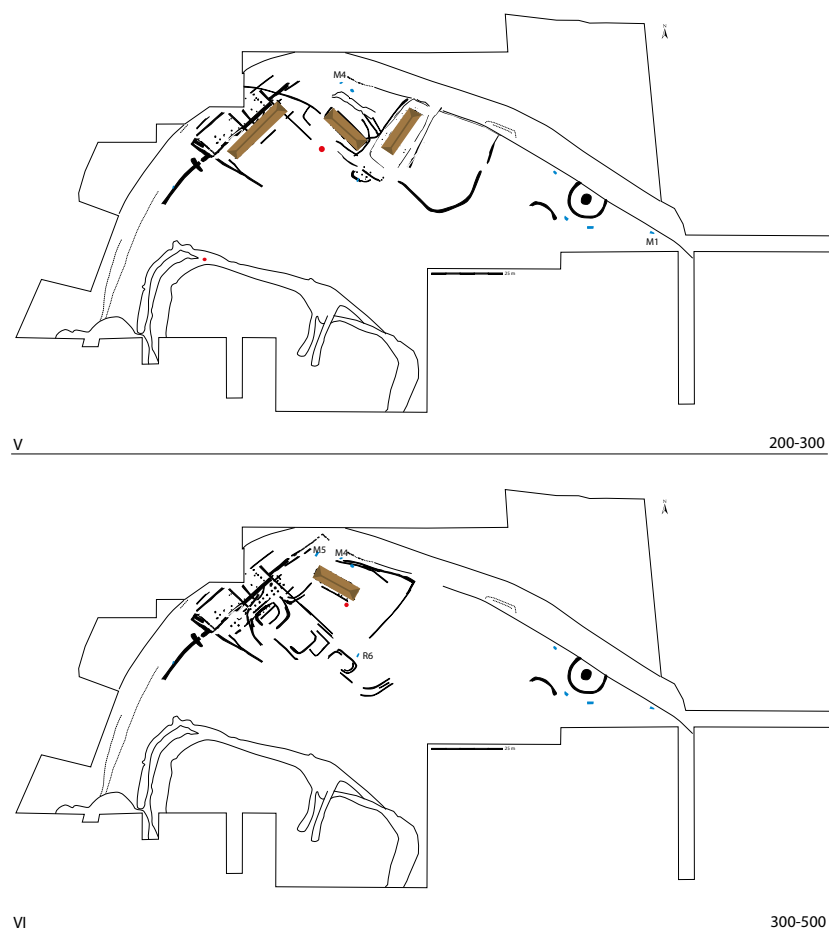
Een uitzonderlijk rijk cluster aan goed archeologisch onderzochte nederzettingen ligt ten noorden van de huidige dorpskom van Uitgeest. Het gaat om maar liefst vier opgravingen in een gebied van slechts 1 km², ter plekke van (Klein-)Dorreegeest (1941), (Groot-)Dorreegeest (12; 1980-1983), De Dog (13; 1989) en Benes (2014).⁵⁸ De opgravingen (Groot-)Dorreegeest en De Dog worden hieronder nader besproken, omdat zij samen het voor dit boek meest relevante beeld leveren.

De vondst van een zogenaamde Wijster-haarnaald uit de late 4e of eerste decennia van de 5e eeuw n.Chr. (zie fig. 8.10, nr. 1) vormde een belangrijke impuls voor uitbreiding van het verkennend onderzoek met kleine proefputjes naar een grootschalige opgraving van ruim 2,5 hectare, begin jaren '80 bij (Groot-)Dorreegeest. Zowel de hoge sporendichtheid als de complexe stratigrafie in relatie tot een opschuivende restgeul van het Oer-IJ-systeem verklaren waarom de opgraving lange tijd niet compleet is uitgewerkt. Dit gebeurde pas vanaf 1997 door de vierde auteur van dit hoofdstuk. De nederzetting met sporen uit de Romeinse tijd en Middeleeuwen lag aan de binnen-

⁵⁸ Voor (Klein-)Dorreegeest, zie Bursch 1942; voor Benes, zie De Koning & Salomons 2019.

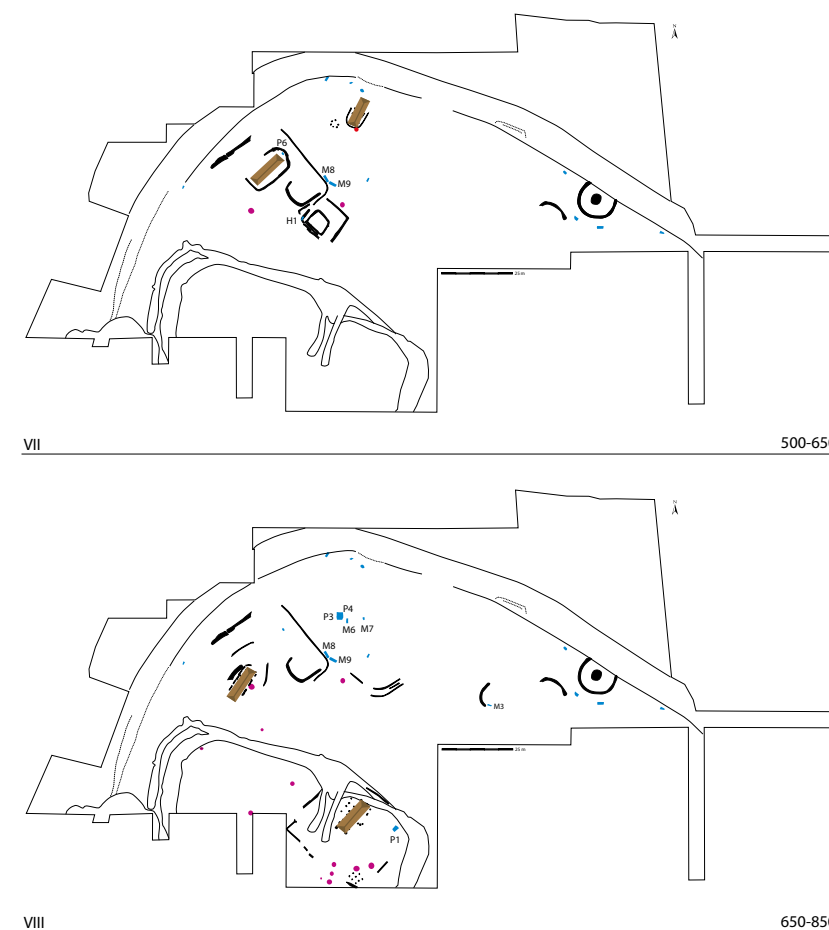
bocht van een getijdegeul, die tussen 1000 en 800 v.Chr. noordelijk van het huidige Uitgeest door de hier aanwezige strandwal was gebroken.⁵⁹ In de hierop volgende eeuwen verplaatste de geul zich stapsgewijs in noordelijke richting, waarbij een pakket van zavelige lagen in de voormalige geulbeddingen werd afgezet. Dankzij een groot aantal ¹⁴C-dateringen is de verplaatsing en opvulling van de geul goed te volgen. Tot in de 1e en mogelijk tot in de 3e eeuw n.Chr. is de geul watervoerend geweest. In ieder geval vanaf de Laat-Romeinse tijd was de geul niet meer actief, zodat zich hierin veen kon ontwikkelen. Dit veen is deels geërodeerd in de 7e-9e eeuw, toen de stroomactiviteit zich herstelde. Uiteindelijk raakte de geul in de 10e eeuw volledig opgevuld met zandig sediment.

De opgegraven nederzetting lag niet op de oorspronkelijke strandwal, aangezien deze hier door de geul was weggespoeld. In de binnenbocht van de geul vormde zich echter een stroomrug, met daarop een duin als natuurlijke verhoging, waarop de eerste bewoners zich vestigden. Vooral op basis van de vaak goed gedateerde waterputten en hun ruimtelijke associatie met herkenbare huisplattegronden en erfgreppels is een globale fasering van de nederzetting Dorregeest opgesteld (voor fasen 5-8, zie fig. 4.13). Langs de westrand van het nederzettingsterrein zijn de spoorniveaus uit de Vroeg- en Midden-Romeinse tijd en die uit de Vroege Middeleeuwen van elkaar gescheiden door een zandig niveau dat tijdens een stormvloed is afgezet.

59 De geul, of eigenlijk het nog steeds bestaande deel in het verlengde daarvan, draagt de naam 'Stier op'; net als andere watervallen die eindigen op een 'p' is dit een prehistorische naam (zie hfst. 11).

De nederzettingssporen zijn aan acht bewoningsfasen toegewezen, die perioden met een wisselende lengte van circa 50-200 jaar beslaan. Uit de vroegste fase is alleen het graf van een kind bekend, gelegen naast een oudere grafheuvel. Verspoeld aardewerk uit de geul wijst op bewoning in de nabijheid gedurende de eerste eeuw v.Chr. (fase 1). De vroegste waterputten lagen op en rond het terrein waar later een kapel is gebouwd (de zogenaamde Kapelheuvel). Deze putten behoorden tot het woonerf van twee huizen die vermoedelijk gelijktijdig werden bewoond (fase 2, circa 0-100 n.Chr.). Gedurende de Romeinse tijd bleven deze woonerven bewoond, maar schoven ze geleidelijk op richting noorden (fasen 3-5, circa 100-300 n.Chr.). In de Laat-Romeinse tijd was op het noordelijke deel van het terrein slechts één erf bewoond (fase 6, circa 300-500 n.Chr.). Langs de geul is dan een rij palen geslagen, mogelijk als palissade rondom het woonerf.⁶⁰ Ook zijn langs de geul enkele mensen en dieren begraven (zie ook fig. 10.6), zowel in fasen 3-5 als in fase 6. In de Merovingische periode is opnieuw van twee gelijktijdige woonerven sprake, waarvan er één weer meer zuidelijk op het terrein lag (fase 7, circa 500-650). Vervolgens schoven beide erven in de Karolingische periode verder richting zuiden op (fase 8, circa 650-850), met het meest zuidelijke erf ter hoogte van de Kapelheuvel. Op het noordelijke deel van het terrein was een voormalig woonerf vanaf fase 7 ingericht als begraafplaats, voor mensen en dieren (zie ook fig. 10.6).⁶¹ Na fase

60 De Koning 2016, 171, fig. 6.67 (op p. 103 wordt echter van een beschoeving gesproken).

61 De Koning 2016, 236, fig. 6.154 (grafcluster 4), 534.

fig. 4.13 (links en rechts) Fasekaarten met bewoningssporen van Uitgeest-Dorregeest, behorend tot fase V/5 (200-300 n.Chr.), fase VI/6 (300-500), fase VII/7 (500-650) en fase VIII/8 (650-850). Per fase is van de verschillende woonerven de locatie van de boerderij getoond (bruin), evenals de bijbehorende erf- en perceelgreppels (zwart) en gelijktijdige waterputten (rood) en mens- of diergraven (blauw). De erven lagen langs de binnenbocht van een (voormalige) kreek van het Oer-IJ (naar De Koning 2016, fig. 6.302 en 6.303).

8 werd de Kapelheuvel opgeworpen en hierop een zaalkerk met afmetingen van 8 bij 5 meter gebouwd, wellicht eerst in hout en vanaf de 11e of 12e eeuw in tufsteen (fase 9, circa 850-1400). De aanwezigheid van een kerk gaat terug op een lange traditie van rituele handelingen op deze locatie, variërend van het begraven van mensen en dieren tot de bewuste depositie van metalen en andere objecten, deels in de randzone van genoemde geul.⁶²

Een veel bediscussieerde vraag is of Dorregeest in de periode tussen 300 en 600 n.Chr. continu bewoond is geweest, of enige tijd werd verlaten.⁶³ Op basis van de beschikbare ¹⁴C-dateringen zijn de waterputten zonder onderbreking van de 1e eeuw v.Chr. tot de late 3e eeuw n.Chr. te dateren; de enige waterput die wordt gedateerd in de 4e eeuw n.Chr. (nr. 19-2) kan bij nadere beschouwing evengoed uit de late 3e eeuw n.Chr. dateren, zoals ook geldt voor de mogelijke palissade uit fase 6. Uit de 5e, 6e en een groot deel van de 7e eeuw is geen enkele ¹⁴C-datering van hout uit een waterput beschikbaar, een gat dat pas vanaf circa 600 door de datering van aardewerk uit de waterputten wordt gedicht.⁶⁴ De ¹⁴C-gedateerde skeletten lijken het resterende gat op te vullen, hoewel veel van de dateringen slechts een nauwkeurigheid hebben van twee eeuwen.⁶⁵ Vondsten van aardewerk hebben eenzelfde ‘probleem’: hoewel ze op continuïteit lijken te wijzen, sluiten de brede dateringen een bewoningshiaat tussen circa 300 en 500 n.Chr. niet uit. Tot slot tonen de mantelspelden en munten dat bewoning zeker voortduurde tot in de tweede helft van de 3e eeuw n.Chr.; jongere mantelspelden en de eerdergenoemde haarnaald zijn weer vanaf de late 4e of 5e eeuw n.Chr. te dateren.⁶⁶

In 2017 en 2018 is al het handgevormde aardewerk van de opgraving nogmaals bekeken.⁶⁷ De aanvang van bewoning wordt op basis hiervan iets voor 200 v.Chr. geplaatst. Verder blijkt uit het inheemse aardewerk dat Dorregeest tussen de vroege 4e en 6e eeuw n.Chr. vermoedelijk niet continu bewoond was. De bewoning uit de Romeinse tijd breekt af na het eerste kwart van de 4e eeuw, zonder dat er overgangsvormen naar het jongere, middeleeuwse aardewerk aanwezig zijn.⁶⁸ De beschikbare gegevens wijzen met zekerheid op continue bewoning van de Late IJzertijd tot in het eerste kwart van de 4e eeuw n.Chr. Vervolgens werd Dorregeest in ieder geval vanaf de late 5e eeuw weer als woonplaats ingericht.⁶⁹

Het opgravingsterrein De Dog (13) lag aan de al genoemde getijdegeul van het Oer-IJ-systeem, ter plekke van de huidige Hendriksloot. De ondergrond bestond ten tijde van bewoning uit geulafzettingen van zandige, zavelige klei. In 1983 is het terrein met zijn opmerkelijke, blokvormige verkaveling met een proefsleuf onderzocht. In 1989 volgde een grootschalig onderzoek en is meer dan 1,5 hectare opgegraven. Over dit onderzoek zijn twee universitaire scripties geschreven, maar er is nog geen definitieve wetenschappelijke publicatie gereed. Een groot voordeel bij de uitwerking van De Dog

62 De interpretatie van Dorregeest als een offerplaats (De Koning 2016, 554-589) gaat echter te ver; mens- en dierdeposities behoren tot de reguliere omgang met overleden mensen en dieren in het West-Nederlandse kustgebied (zie hoofdstuk 10) en deposities van metalen en andere objecten zijn ook van veel andere nederzettingen uit de Romeinse tijd en Vroege Middeleeuwen in Noord-Holland bekend. De vondsten uit Dorregeest tonen wel dat toekomstig onderzoek zich meer op randzones van nederzettingen, inclusief vondsten uit waterlopen, moet richten.

63 Continuïteit wordt verondersteld door: Besteman 1990a, 328; De Koning 2003, 80, fig. 8; 2016, 326, 547, fig. 7.4.

64 De Koning 2016, tabel 6.3.

65 Voor een bespreking van de skeletten, zie hoofdstuk 10.

66 De Koning 2016, 346-350 (mantelspelden), 360 (haarnaald), 363-364 (munten); zie ook hoofdstuk 8.

67 Ongepubliceerd onderzoek van F. Diederik (Schagen), verwerkt in hoofdstuk 6 van dit boek.

68 Voor een bespreking van het handgevormde aardewerk, zie hoofdstuk 6.

69 Voor een korte onderbreking in bewoning, zie ook De Koning 2003, 77.

ten opzichte van Dorregeest was dat de vroegmiddeleeuwse sporen grotendeels ruimtelijk gescheiden lagen van oudere en jongere sporen, waardoor datering ervan relatief makkelijk was.

De vroegste grondsporen dateren uit de Late IJzertijd (2e eeuw v.Chr.) en bestaan vooral uit erfgreppels. Bewoningssporen uit de Romeinse tijd zijn van De Dog onbekend. Hernieuwde bewoning begon in de Vroege Middeleeuwen vanaf circa 625. Belangrijk voor het vaststellen van de begindatering van bewoning zijn de ¹⁴C-dateringen van twee houten palen van de oudste huisplattegrond (gebouw 5). Er zijn voor de Vroege Middeleeuwen vijf bewoningsfasen onderscheiden, elk met een duur van circa 50 jaar (voor fasen 1-3, zie fig. 4.14). Het onderscheid tussen huizen en schuren is niet voor alle fasen even duidelijk. De eerste twee fasen (circa 625-725) kenmerken zich door rechthoekige huizen binnen een erfafscheiding, waarvan er vermoedelijk steeds twee gelijktijdig bewoond waren. De cluster van spiekers en de aanwezigheid van waterputten uit verschillende fasen op het meest noordelijke erf wijzen erop dat hier zowel in fase 2 als in fase 3 een huis heeft gestaan, waarvan alleen de plattegrond uit fase 3 is herkend. In fasen 3-5 (circa 725-875) waren de meeste gebouwen iets bootvormig en waren, zeker gedurende fase 4, twee erven gelijktijdig bewoond. In de Late Middeleeuwen (11e-12e eeuw) was de bewoning opgeschoven richting westen, met een huisplattegrond in de meest westelijke opgravingsput. Onduidelijk is waar gewoond werd in de daaraan voorafgaande 10e eeuw, een periode waaruit wel vondsten dateren.

Als de opgravingsgegevens van Dorregeest en De Dog worden gecombineerd, is de ruimtelijke ontwikkeling van de nederzetting als geheel te reconstrueren. Verspreide bewoning langs de getijdegeul in de Late IJzertijd (200 v.Chr.-0) maakte in de Romeinse tijd plaats voor meer geclusterde bewoning, met een interne opschuiving van de bewoning van zuid naar noord (0-300 n.Chr.).⁷⁰ Na een periode van verlaten werd Dorregeest vanaf de tweede helft van de 5e of de 6e eeuw opnieuw bewoond. In de 7e-8e eeuw is een sterke groei van de nederzetting zichtbaar, met woonerven verspreid langs de restgeul, vermoedelijk doorlopend van Dorregeest tot aan De Dog. Meer westelijk, langs de Hendriksloot bij Benes, wijst de datering van enkele houten palen in de late 8e en vroege 9e eeuw op de aanwezigheid van een aanlegplaats of beschoeiing, waarnaast bewoning is te verwachten.⁷¹ Ergens rond of kort na het midden van de 9e eeuw werden de woonerven van Dorregeest en De Dog opnieuw verlaten. De oorspronkelijke bewoners zullen zijn verhuisd richting westen en zuiden, respectievelijk naar het latere Benes en Uitgeest. De stapsgewijze verplaatsing naar Benes en de verdere ontwikkeling van dit buurschap zijn archeologisch en historisch voor de 11e-18e eeuw goed te volgen, waarna het gehucht in 1727 is verlaten.⁷²

Castricum

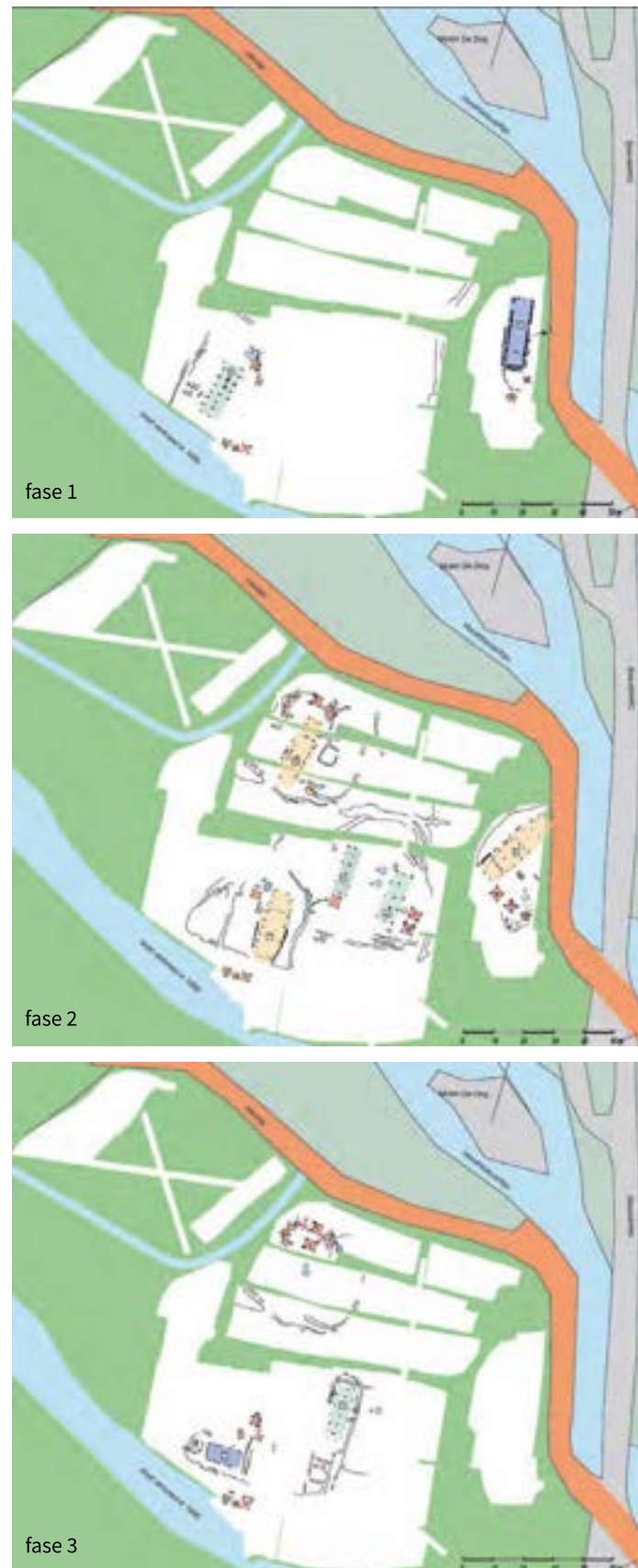
Het nederzettingsterritorium van Castricum is ontstaan in het mondingsgebied van het Oer-IJ en de omliggende en deels daarop ontstane duinstroken. Bewoningssporen in Castricum zijn bekend van de zandige en zavelige stroomruggen die zich in het estuarium hebben gevormd, uit de gelijktijdige duinen ten zuiden en noorden hiervan, en uit de duinen die het mondingsgebied sinds de Late IJzertijd hebben opgevuld en

70 Voor verdere sporen uit de IJzertijd en Romeinse tijd rond Uitgeest, zie De Koning 2016, fig. 0.2: nrs. 1, 9-12.

71 De Koning & Salomons 2019, 34 (munten en een mantelspeld uit dezelfde periode: p. 112-121).

72 Voor de geschiedenis van buurschap Benes, zie Groen 1981; 1984; De Koning & Salomons 2019.

fig. 4.14 Fasekaarten met bewoningssporen van Uitgeest-De Dog, die zijn toegewezen aan fase 1 (625-675), fase 2 (675-725) en fase 3 (725-775). De woonerven lagen op enige afstand van elkaar of in kleine clusters bij elkaar. Tot deze erven behoorden woonstalhuizen (lila of lichtoranje), samen met schuren (lichtgroen), spiekers (roze) en waterputten (blauw) (naar De Koning 2000, fig. 3.80, 3.81 en 3.82).

afgedekt.⁷³ Castricum (*Castrichem*) is een vroegmiddeleeuwse 'heem'-naam, die in historische bronnen uit de Vroege Middeleeuwen nog niet genoemd wordt.⁷⁴ Noordelijk van Castricum ligt vanaf de Vroege Middeleeuwen het buurschap Bakkum (al genoemd in de 11e eeuw als *Bachem*), waarvan de gronden zich uitstrekten tot het huidige Egmond-Binnen.⁷⁵ In de Late Middeleeuwen lagen binnen het gebied van Castricum vijf kernen, grofweg ter plekke van de hier aanwezige geestgronden.⁷⁶ De drie oudste zijn van zuid naar noord Heemstede (vermelding 11e eeuw), Oosterbuurt (vermelding 10e eeuw) en Noorteinde (vermelding 11e eeuw). Jonger zijn de Kerkbuurt, tussen Oosterbuurt en Noorteinde, en Kleibroek ten westen van Noorteinde. De graaf van Holland had verschillende bezittingen in dit gebied, zoals blijkt uit schenkingen door Dirk II (†988) en zijn zoon Arnulf (†993) aan de abdij van Egmond: een hoeve in Heemstede en anderhalve hoeve in Oosterbuurt.⁷⁷

Archeologisch is Castricum vooral van belang vanwege de grootschalige opgravingen ter plekke van nieuwbouwlocatie Albertshoeve in de Oosterbuurt (14), waar voor het eerst duidelijk bewoning in deze traditioneel als 'leeg' beschouwde regio in de 4e eeuw n.Chr. kon worden aangetoond. Overigens waren in de directe omgeving (de wijk Molendijk, maar ook verder zuidelijk, in het buitengebied richting Heemskerk) in de jaren '60 en '70 van de vorige eeuw al belangrijke vondsten gedaan uit de Romeinse tijd, door de plaatselijke historische vereniging.⁷⁸ Nadat booronderzoek op een te bebouwen grasland aantoonde dat hier een nog vrijwel intacte cultuurlaag in de ondergrond aanwezig was, kon een deel van de Oosterbuurt in de jaren 1995-1996 worden opgegraven (fig. 4.15)⁷⁹. De cultuurlaag vormde het oorspronkelijke loopvlak van een nederzetting op het relatief hooggelegen deel van een zavelige, zandige plaat, centraal in het voormalig Oer-IJ-estuarium. Door overslibbing vanuit zee was deze stroomrug geleidelijk in hoogte gegroeid. De periode van bewoning viel samen met een stagnatie in sedimentatie, hoewel gedurende de Romeinse tijd (tijdens bewoningsfase I, 2e eeuw n.Chr.) nog eenmaal een circa 25 centimeter dikke laag fijn zand over het terrein werd afgezet.

In de opgravingspublicatie worden vijf bewoningsfasen onderscheiden (voor fasen I-IV, met sub-fasen, zie fig. 4.16). Ten tijde van de eerste bewoning, in de 2e en 3e eeuw n.Chr., was een aaneengesloten 'rij' van ten minste drie woonerven aanwezig (fasen I en IIa-c). De erven werden begrensd door sloten, en vanaf fase IIc door omheiningen van houten palen, die in de publicatie als 'palissaden' worden aangeduid.⁸⁰ Onzeker is of de blootgelegde erven alle drie tegelijk werden bewoond, omdat sporen van een boerderij alleen op het westelijke erf (fase I) en op het centrale erf zijn herkend (fase IIa-c). Het meest westelijke erf werd in fase IIc niet langer bewoond en was toen als grafveldje ingericht.⁸¹ Uit de beginperiode van het grafveld dateert een geïsoleerd gelegen graf (S138, zie fig. 10.13), boven in de vulling van de sloot tussen het middelste

⁷³ Zie onder andere Vos *et al.* 2010; Van Eerden 2002.

⁷⁴ Van Berkel 2017, 41.

⁷⁵ Van Berkel 2017, 40.

⁷⁶ De Cock 1965, 159-162, fig. 59.

⁷⁷ De Cock 1965, 162; Zeiler 2020, 39.

⁷⁸ Mooij 1992. Zie ook de vindplaatsen die worden besproken onder Castricum-De Boogaert (15).

⁷⁹ Al tijdens de opgraving bleek dat het terrein met name aan de zuidoostzijde nog aanzienlijk verder doorliep, maar de cultuurlaag is hier verloren gegaan. Wel heeft hier in 2003 een omvangrijk weidegebied de status van provinciaal monument gekregen.

⁸⁰ Voor een interpretatie als 'palissaden' met een hoogte tot 1,8 meter, zie Hänninen (in: Hagers & Sier 1999, 114-115, 190).

⁸¹ Voor de bespreking van dit grafveld, zie hoofdstuk 10.

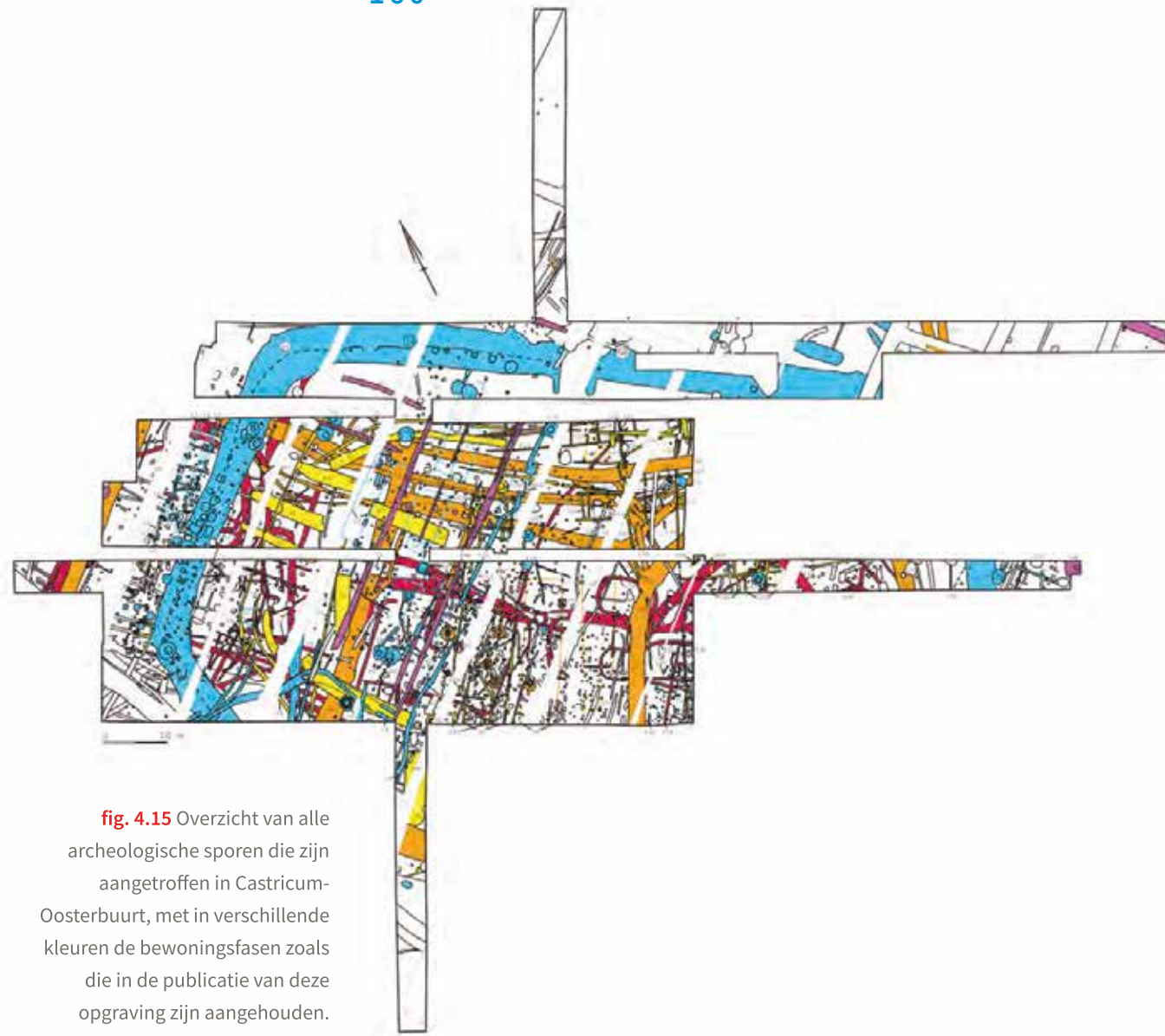

fig. 4.15 Overzicht van alle archeologische sporen die zijn aangetroffen in Castricum-Oosterbuurt, met in verschillende kleuren de bewoningsfasen zoals die in de publicatie van deze opgraving zijn aangehouden.

Rood: fase 1 (late 2e-begin 3e eeuw), oranje: fase 2a-b (midden 3e eeuw), geel: fase 2c-e (eind 3e-4e eeuw), groen: fase 3 (tweede helft 4e-begin 8e eeuw), blauw: fase 4 (8e-9e eeuw n.Chr.) en paars: periode 5 (Late Middeleeuwen) (kaartbijlage in Hagers & Sier 1999).

en oostelijke erf uit fasen IIa-b. Aan het einde van de 3e eeuw maakten het centrale en oostelijke woonerf plaats voor een omvangrijke, ovale omheining in de vorm van een dubbele omgreppeling (fasen II d-e). Het huis op beide erven (S94) bleef bewoond en stond nu binnen de omgreppeling. De functie van grote, rechthoekige kuilen binnen deze omgreppeling, waarvan enkele het verloop van de binnenste greppel volgden, bleef onduidelijk.

Voor het vaststellen van de ouderdom van de woonerven zijn verschillende dateringen beschikbaar. Het dichtgooien van de sloten rondom de woonerven uit fasen IIa-b wordt gedateerd aan de hand van vondsten uit de slootvullingen: een fragment *terra sigillata* uit circa 220-250 n.Chr., een munt (Antonianus) uit 253 n.Chr., en vier bronzen fibulae uit de late 2e of 3e eeuw n.Chr. Over de dichtgegooide greppels werd later een kleine schuur (S126) en de houten omheining gebouwd (fase IIc); op het middelste woonerf staat dan een groot huis en is een waterput gegraven. Dendrochronologische dateringen van het bouw hout dateren de omheining rond 261/266 n.Chr., de bouw van het schuurtje rond 266 n.Chr., de bouw van het huis in 271/272 n.Chr., en

de aanleg van de waterput en een reparatie van het huis in 290 n.Chr.; een waterput op het oostelijke erf is aangelegd in 261/262 n.Chr. Twee identieke ¹⁴C-dateringen plaatsen de menselijke begravingen op het westelijke erf in de 3e of eerste decennia van de 4e eeuw n.Chr. Op basis van deze dateringen worden de sporen uit fasen IIa-b tot circa 260 n.Chr. gedateerd. Omdat het huis op het centrale erf uit fase IIc in 290 n.Chr. werd gerepareerd (fase II d) en vervolgens nog één keer is herbouwd (fase II e), wordt voor fase II e uitgegaan van een datering tot circa 330 n.Chr., hoewel een ruimere inschatting van de gebruiksduur van een boerderij ook een latere einddatum zou kunnen betekenen.

Tot ver in de 7e eeuw zou het terrein vervolgens onbewoond blijven (fase III), hoewel een klein gebouw wellicht in deze periode is opgericht. Dit lijkt in tegenspraak met enkele metaalvondsten die tot in de 5e eeuw zijn te dateren: een zilveren meerdelige voetboogfibula (4e-5e eeuw n.Chr.), twee zilveren knoppen van tutulusfibulae (circa 390-470 n.Chr.; zie fig. 8.1, nrs. 16-17), drie zilveren haarnaalden (typen Fécamp en Wijsster, circa 370-430 n.Chr.; zie fig. 8.10, nrs. 5-7), een bronzen handvat van een scheermes (late 4e-vroege 5e eeuw n.Chr.) en zeven bronzen munten (aes IV, de jongste geslagen in 364-402 n.Chr.). De munten zijn sterk gesleten, een aanwijzing dat ze lang in omloop zijn geweest.

Op het oostelijke erf uit de voorgaande fase lag een geïsoleerd graf van een vrouw (graf S148, inmiddels vanwege een gezichtsreconstructie bij het grote publiek beter bekend als 'Hilde'; zie fig. 1.1 en 10.13), die met een ketting van glazen kralen was begraven. De goudfolie in veel van deze kralen wijst op een datering in de 4e of vroege 5e eeuw n.Chr. Een ¹⁴C-datering van het skelet plaatst de begraving in de tweede helft van de 3e of 4e eeuw n.Chr., waarbij wordt aangenomen dat de vrouw rond het midden van de 4e eeuw is begraven.⁸²

Pas vanaf de late 7e eeuw is met zekerheid weer bewoning aanwezig (fase IV). Deze fase kenmerkt zich door de aanleg van een forse, circa 5 meter brede sloot of 'gracht', net buiten de ovale omgreppeling uit fasen II d-e. De sloot doorsneed enkele graven van het oudere grafveld, dat blijkbaar niet meer herkenbaar was. De datering van de sloot/gracht is gebaseerd op kogelpotaardewerk uit de slootvulling. Uiterlijk halverwege de 9e eeuw komt er een einde aan de bewoning en worden op het terrein greppels van rechthoekige percelen voor akker- of graslanden gegraven (fase V). In de 11e en 12e eeuw is het uiterste zuiden van het terrein opnieuw bewoond (eveneens fase V), maar huisplattegronden uit deze periode zijn niet herkend.

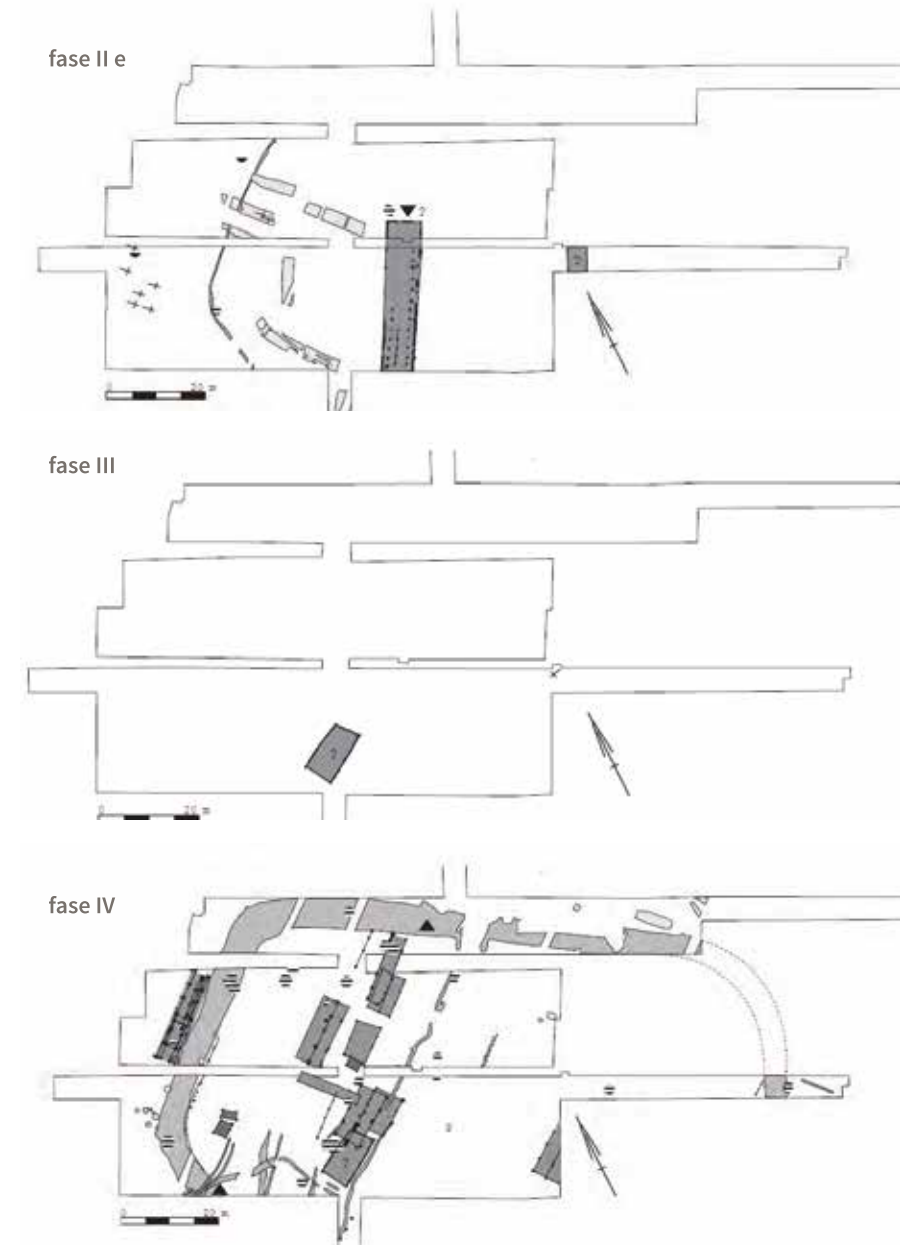
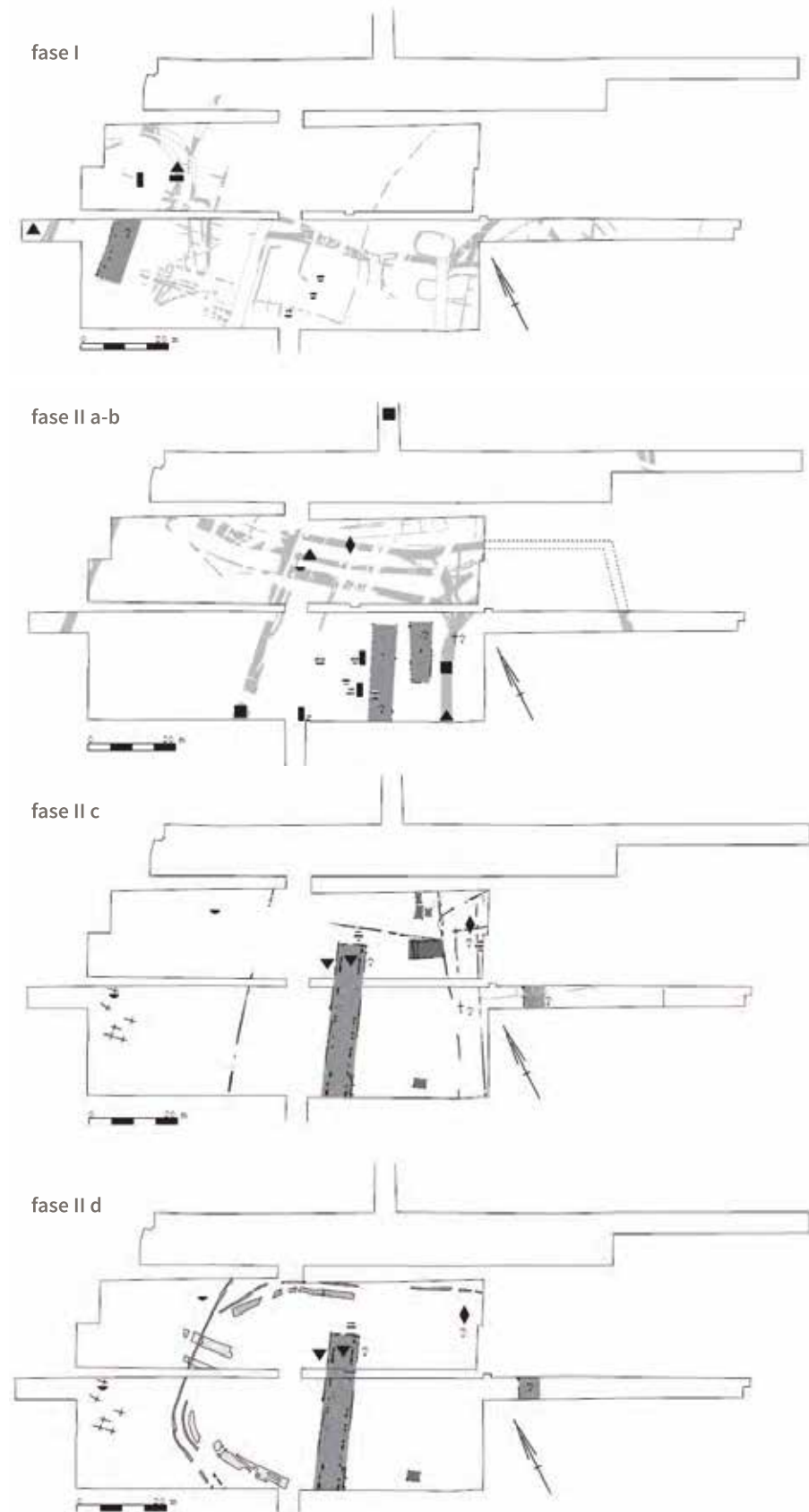
Al tijdens de uitwerking van de opgraving bestond er twijfel over de ouderdom van de ovale sloot, en over de relatie tussen deze sloot S17 en de ovale omgreppeling, het herbouwde huis S94/S95 en het geïsoleerd gelegen graf S148. De derde auteur van dit hoofdstuk suggereerde enkele jaren na het verschijnen van de rapportage al een andere fasering.⁸³ Het moment dat door de omheiningen de oudere sloten uit de Romeinse tijd werden vervangen, wordt binnen deze fasering gedateerd rond 250 n.Chr. (fase IIc). Het graven van de brede, ovale sloot rondom de huizen op het middelste en oostelijke erf wordt rond 300 n.Chr. geplaatst; op het westelijke erf is dan het grafveld ingericht, net buiten de sloot (fase II d-e). Het gerepareerde en herbouwde huis op het centrale erf en een tweede huis op het oostelijke erf waren tot ver in de 4e eeuw n.Chr. bewoond, waarna een periode van verlatenheid volgde.

⁸² Hagers & Sier 1999, 31-32, 87.

⁸³ De Koning 2003, 67-68, 77, fig. 8.

fig. 4.16 (links en rechts)

Fasekaarten voor de bewoningssporen uit Castricum-Oosterbuurt, gebaseerd op de sporen die zijn weergegeven in figuur 4.15. Per fase zijn de volgende sporen weergegeven: huizen (grijs), greppels of sloten (lichtgrijs), schedel paard (liggend balkje), complete pot (driehoek), skelet rund (vierkant), skelet paard (ruit), bijzonder voorwerp (driehoek, punt naar beneden), crematiegraf (halve cirkel), inhumatiegraf (kruis) en waterput (gestreept) (naar Hagers & Sier 1999, fig. 95).

In 2010 zijn de menselijke resten uit Castricum nader onderzocht, onder andere om hun ouderdom preciezer vast te stellen. Het onderzoek richtte zich op zes skeletten uit het grafveld en op beide geïsoleerd gelegen skeletten, waaronder het skelet van Hilde (S148).⁸⁴ Ten eerste is van drie eerdere ¹⁴C-metingen de ouderdom opnieuw berekend. Dit leverde voor twee van de skeletten uit het grafveld een identieke uitkomst op, tussen 135 en 350 n.Chr. Hilde kan iets later zijn begraven, met een datering tussen 210 en 396 n.Chr. Daarnaast zijn een derde skelet uit het grafveld en beide geïsoleerde graven voor het eerst ¹⁴C-gedateerd. Het skelet uit het grafveld is rond dezelfde tijd begraven als beide andere skeletten, tussen 130 en 258 n.Chr. Ook het geïsoleerd gelegen skelet in de sloot tussen het centrale en oostelijke erf is dan begraven, tussen 128 en 256

⁸⁴ Kootker & Altena 2010 (voor de dateringen, zie tabel 5); Kootker & Van Eerden 2011; Dekkers *et al.* 2006.

n.Chr. Het graf van Hilde, op het oostelijke erf, is vermoedelijk later aangelegd, tussen 240 en 383 n.Chr.

In 2017 is het inheemse aardewerk en importaardewerk van de opgraving opnieuw bekeken, om de fasering van de nederzettingssporen waar mogelijk bij te stellen.⁸⁵ Voor de 1e-4e eeuw n.Chr. worden nog steeds drie bewoningsfasen onderscheiden. De eerste twee fasen komen overeen met fase I en fasen IIa-b, die echter anders worden gedateerd: circa 100-250 en 250-325 n.Chr.⁸⁶ Terwijl in de oorspronkelijke fasering van een opeenvolging van de rechthoekige omheiningen (fase IIc), de ovale omgreppeling (fasen II d-e) en de ovale sloot (fase IV) werd uitgegaan, worden deze structuren nu samengenomen en tot een derde fase gerekend. De ovale greppels (vermoedelijk drainage-greppels bij regenval) vormen zo de binnenzijde van een brede wal, binnen de ovale sloot met een doorgang aan de noordzijde. Op het omwalde terrein stond volgens deze reconstructie het huis dat in 290 n.Chr. is verbouwd (S95), en oostelijk hiervan is de genoemde 'Hilde' ergens in de 4e eeuw n.Chr. begraven. De derde fase zou rond 400 n.Chr. ten einde komen, waarna een bewoningshiaat volgt.

Tijdens het bekijken van het aardewerk viel de grote hoeveelheid stenen op die in de brede sloot, de gebogen greppels en enkele grote, rechthoekige kuilen op het binnenterrein is gevonden. Het gaat vooral om schalie, zandsteen en tufsteen.⁸⁷ Dit is hergebruikt Romeins bouw materiaal, zoals wordt bevestigd door fragmenten van Romeinse tegels (*tegulae*) en een verwarmingsbuis (*tubulus*) uit twee van de kuilen die ook veel stenen bevatten. Waar dit bouw materiaal vandaan komt, is onbekend, maar zeer bijzonder te noemen voor de provincie Noord-Holland. De stenen zouden kunnen zijn hergebruikt in een gebouw. Omdat echter geen funderingssleuven zijn teruggevonden, wordt gesuggereerd dat op de wal een met steen versterkte palissade heeft gestaan.⁸⁸

Opmerkelijk is dat in de brede sloot niet of nauwelijks (herkenbaar) aardewerk uit de 4e of 5e eeuw n.Chr. is gevonden. Wel komt vooral uit de bovenste vulling jonger aardewerk van kogelpot, uit de 8e-9e eeuw. Verder blijken enkele van de rechthoekige kuilen met 4e-eeuws aardewerk te worden doorsneden door de smalle greppels, als binnengrens van de omwalling. Tot slot zijn de smalle greppels vermoedelijk toe te wijzen aan twee fasen van de wal, een aanwijzing dat deze eenmaal is hersteld en daarbij iets naar binnen toe is verbreed. De zilveren knop van een tutulusfibula (circa 390-470 n.Chr.) en het handvat van een scheermes (late 4e/vroege 5e eeuw n.Chr.) uit de vulling van twee langgerekte kuilen die parallel lopen aan de binnenste greppel dateren de aanleg van de tweede walfase vermoedelijk in de late 4e eeuw n.Chr.

De beschikbare gegevens maken het mogelijk de fasering van Castricum verder aan te scherpen, waarbij voor de duidelijkheid een nieuwe nummering wordt toegerekend (fig. 4.17). Voor fase 1 wordt de datering van circa 100-225 n.Chr. aangehouden, waarna de sloten uit fase 2 rond drie rechthoekige erven zijn gegraven. Deze sloten werden vervangen door omheiningen van houten palen in 266 n.Chr., als begindatering van fase 3. Op het centrale erf stonden op dat moment een schuur (S126; ook opgericht in 266 n.Chr.) en een huis (S94; gerepareerd in 290 n.Chr. en vervolgens herbouwd: S95).

⁸⁵ Diederik 2020.

⁸⁶ Terwijl Diederik (2020) de eerdergenoemde overslibbingslaag als eindpunt van zijn eerste fase ziet, is deze laag feitelijk tijdens fase I afgezet (Hagers & Sier 1999, 188).

⁸⁷ Hagers & Sier 1999, tabel 4.9.

⁸⁸ Diederik 2020, 30.

Het westelijke erf was ingericht als grafveld, dat wellicht al vanaf fase 2 in gebruik was. Rond 340-350 n.Chr., ofwel twee generaties van 25 à 30 jaar ná het moment van reparatie, raken ook het centrale en oostelijke erf buiten gebruik. Deze gebeurtenis kan zijn gemarkeerd door de aanleg van het graf van Hilde in fase 3 (S148), zoals het oudere geïsoleerde graf het dempen van de erfsloten aan het einde van fase 2 markeerde (S138). Hierbij moet worden opgemerkt dat een flink deel van het terrein rondom de plek waar Hilde lag niet is opgegraven, zodat niet volledig is uit te sluiten dat hier toch huizen stonden of meer skeletten lagen.

Kort na het begraven van Hilde is de defensieve wal opgeworpen, met de brede sloot als gracht aan de buitenzijde (S17; fase 4). Aannemelijk is dat het hergebruikte Romeinse bouw materiaal inderdaad in een palissade is verwerkt. Dit kan al het geval zijn geweest ten tijde van de eerste walfase (fase 4a), omdat de greppel die deze wal begrenste veel steenfragmenten bevatte. Over bebouwing binnen de wal is niets bekend, wat erop wijst dat de versterking als toevluchtsoord voor bewoners uit de directe omgeving kan zijn gebruikt. Drie of vier decennia na de aanleg werd de wal hersteld en iets verbreed, met een nieuwe greppel aan de binnenzijde (fase 4b). Steenfragmenten uit deze greppel wijzen opnieuw op een palissade die met steen was versterkt. Vooral de datering van de tutulusfibula toont dat deze fase van de versterking in ieder geval tot circa 400/410 n.Chr. dienstdeed. Daarna volgde een onderbreking in bewoning, totdat de oude woonlocatie in de late 7e eeuw weer als woonplaats in gebruik werd genomen (fase 5). Dat de gracht toen nog als depressie zichtbaar moet zijn geweest, suggereren vondsten van 8e- en 9e-eeuws aardewerk boven uit de vulling. De huizen uit deze fase lagen eerst binnen en later ook buiten de voormalige gracht, totdat de nederzetting in de 9e eeuw opnieuw werd verlaten. In de 11e-12e eeuw volgde een laatste, kortstondige periode van bewoning (fase 6, niet in de figuur).

In het centrum van het huidige Castricum, maar vooral ten zuidoosten daarvan (deels aan de rand van Oosterbuurt), zijn tijdens nieuwbouw en de aanleg van wegen, vooral in de jaren '70 en '80 van de vorige eeuw, zoals gezegd op verschillende locaties nederzettingssporen herkend.⁸⁹ De sporen zijn globaal aan twee perioden toe te wijzen: de Romeinse tijd (1e-3e eeuw n.Chr.), waaruit een huisplattegrond, enkele waterputten en waterputten van pottenstapels dateren, en zowel de Vroege als Late Middeleeuwen (8e-13e eeuw), die door (paal)kuilen en waterputten zijn vertegenwoordigd.⁹⁰

Vanwege nieuwbouw zijn in 2007 direct noordelijk van de Cieweg in Castricum proefsleuven gegraven, nadat hier tijdens de bouw van verzorgingstehuis 'De Boogaert' (15) in 1969 al nederzettingssporen uit de Romeinse tijd waren ontdekt.⁹¹ Op korte afstand van elkaar werden in de proefsleuven ten minste twee woonerven aangesneden, beide afgedekt door een laag stuifzand. Nadat een deel van het westelijke woonerf in 2007 verder kon worden onderzocht, is in 2010 een deel van het oostelijke woonerf opgegraven. Van beide erven resteerden sloten, waterputten en (paal)kuilen; een huisplattegrond is niet herkend. In een van de sloten van het oostelijke woonerf waren twee personen begraven in de 2e of eerste helft van de 3e eeuw n.Chr. (zie fig. 10.2). In 2012 zijn nog twee delen van het oostelijke erf opgegraven. Opnieuw werden vooral sloten,

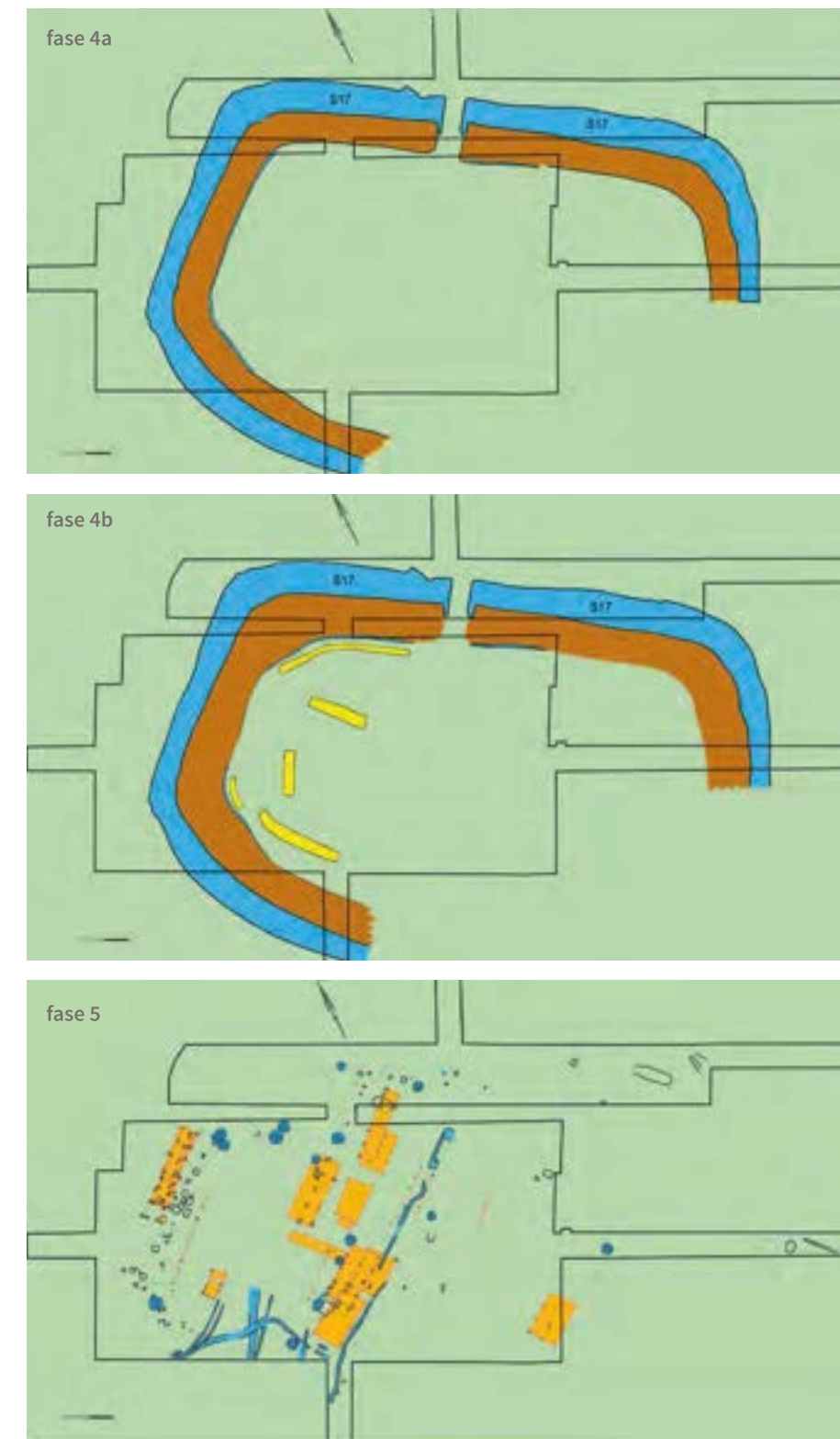
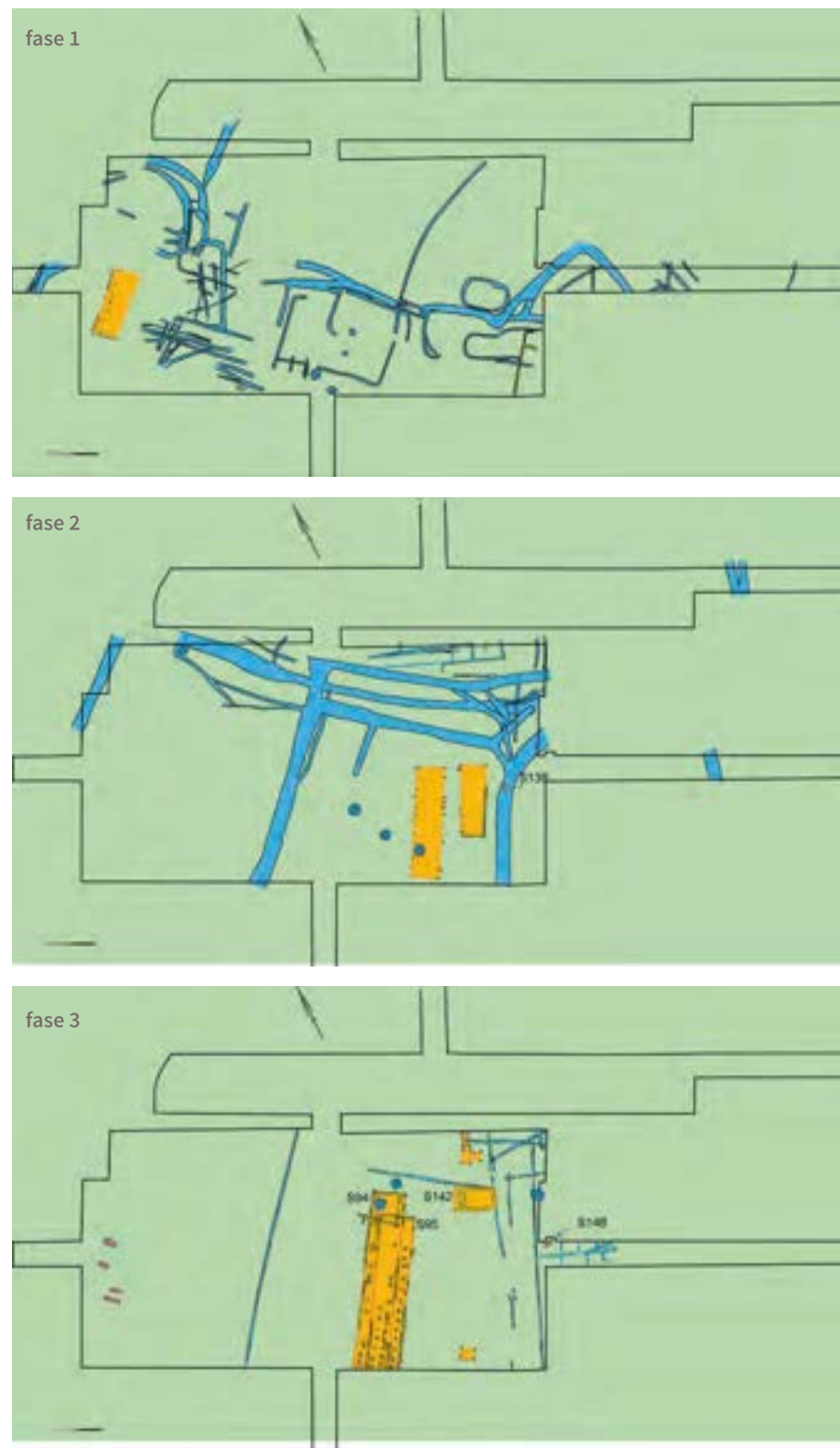
⁸⁹ Van Deelen 1973, 22; Mooij 1979a, 16-19; 1996, 20-24; Baars et al. 1983.

⁹⁰ Sporen uit de Romeinse tijd: onder andere langs de Cieweg, Rietkamp en Dr. De Jonghweg; sporen uit de Middeleeuwen: onder andere langs de Willem de Rijkelaan, Kooiweg en Rijksweg richting Limmen.

⁹¹ Mooij 1996, 20-24; Gerritsen & Vaars 2007.

fig. 4.17 (links en rechts)

Nieuwe fasering van de bewoningssporen uit Castricum-Oosterbuurt. De datering van de fasen wordt toegelicht in de hoofdtekst. Huisplattegronden zijn weergegeven in oranje, (paal-)kuilen en wandgreppels in geel, sloten in blauw, waterputten in donkerblauw, inhumatiegraven in lila en een gereconstrueerde omwalling in bruin. Beide geïsoleerde inhumatiegraven behoren tot het eindstadium van respectievelijk fase 2 (S138) en fase 3 (S148) (kaarten F. Diederik).

kuilen en waterputten aangetroffen, met in een van de sloten een derde menselijk skelet (zie fig. 10.2). De sporen zijn aan twee fasen toegewezen, die globaal de 2e-3e eeuw (fase 1) en 3e-4e eeuw n.Chr. (fase 2) beslaan.

Langs de Willem de Rijkelaan (16) in Castricum werden bij de aanleg van een vijverpartij sporen aangetroffen uit de Karolingische periode. Behalve vijf waterputten werden diverse forse kuilen met concentraties van verbrand huttenleem en enkele (paal)kuilen herkend.

Al sinds het midden van de vorige eeuw is bekend dat ook in de duinen westelijk van Castricum nederzettingen uit een lange periode van bewoning zijn te vinden die door stuifzand zijn afgedekt. Het gaat om sporen in de Oude Duinen, op de plek van de oorspronkelijke monding van het Oer-IJ-estuarium en ook op de meest westelijke strandwal die de noord- en zuidoever van deze monding vormden. In 1950 werden bij boerderij 'De Brabantse Landbouw' cultuurlagen met aardewerk uit de Vroege IJzertijd en ook uit de Middeleeuwen (9e-10e en 12e-13e eeuw) herkend.⁹² In 1961 en 1962 was meer zuidelijk, tijdens het graven van een vijver op terrein 'Het Watervlak' opnieuw een cultuurlaag zichtbaar, waarvan de bovenzijde met een keerploeg was omgezet voordat deze akker met stuifzand werd afgedekt.⁹³ Vondsten van Merovingisch importaardewerk dateren deze sporen globaal in de 6e-7e eeuw. Voor natuurontwikkeling op het terrein 'De Wei van Brassers' is de humeuze toplaag van het duinzand verwijderd. In 1998 kon hier aardewerk uit de Vroege en Midden-IJzertijd, uit de Late IJzertijd/Romeinse tijd en vooral uit de laat-Merovingische periode (7e-vroege 8e eeuw) worden verzameld, waaronder enkele kleine fragmenten voor Noord-Holland zeldzaam 'knikwandaardewerk'.⁹⁴ Uit andere losse vondsten en waarnemingen blijkt dat haast overal in de duinen bij Castricum vroegmiddeleeuwse vindplaatsen liggen, zoals ook elders in de Hollandse duinen.⁹⁵

In 2001 en 2002 werden in het duingebied westelijk van Castricum acht voormalige pompinstallaties van het Provinciaal Water Bedrijf ontmanteld, waarbij diepe gaten in de Jonge Duinen werden gegraven (17). De profielwanden van deze gaten zijn zowel geologisch als archeologisch onderzocht. In de opbouw van de Oude Duinen waren op verschillende dieptes cultuur- en akkerlagen aanwezig, soms met afdrukken van koeienpoten. Deze dateren uit de Midden/Late IJzertijd tot Vroeg-Romeinse tijd (5e/2e eeuw v.Chr.-1e eeuw n.Chr., locaties 5, G en WRK), de Romeinse tijd (2e-3e eeuw n.Chr., locaties D en WRK), de Merovingische periode (6e-7e eeuw, locaties D, E, L en WRK), de Karolingische periode (8e-9e eeuw, locatie G) en de Ottoonse periode (10e eeuw, locatie 5). Vooral op locatie WRK was goed zichtbaar dat perioden van bewoning, hier in de IJzertijd, Romeinse tijd en Merovingische periode, door perioden met overstuiving werden afgewisseld (zie fig. 4.47).

Dat ook de binnenrand van de duinen een grote archeologische potentie heeft, bleek toen in de jaren '60 van de vorige eeuw op terrein 'Doornduijn' (18), direct ten oosten van Bakkum-Noord, een bollenland op een duin werd afgezaand. Ter plekke kwam aardewerk uit de Late IJzertijd, de Romeinse tijd en de Karolingische periode aan het licht. Met een metaaldetector zijn hier later munten uit de Romeinse tijd en

⁹² Van Deelen 1954; Beentjes & De Koning 2000, 49.

⁹³ Van Deelen & Schermer 1963.

⁹⁴ Beentjes & De Koning 2000; Van Eerden 2002, 4.

⁹⁵ Een goed overzicht van de archeologische kennis van de Hollandse duinen wordt gegeven door Van Heeringen & Van der Velde (2017).

Karolingische periode gevonden, waaronder *sceatta's* (late 7e-eerste helft 8e eeuw), Angelsaksische *styca's* uit Northumbria (midden 9e eeuw) en Karolingische *denarii*, respectievelijk van Lodewijk de Vrome (geslagen in 814-840), Lotharius (840-855) en Lodewijk het Kind (899-911). Tijdens een archeologisch onderzoek op deze locatie (proef-sleuven), om de context van de vondsten vast te stellen, is de cultuurlaag blootgelegd waaruit de munten waarschijnlijk afkomstig zijn (fig. 4.18). Hier werden opnieuw twee 9e-eeuwse *denarii* gevonden, uitgevoerd als kwalitatief goede naslagen met een foutief gespeld Latijns omschrift die waarschijnlijk ter plekke onder Deense heerschappij zijn gemunt.⁹⁶ Het aardewerk uit de opgraving wijst opnieuw op bewoning in de Romeinse tijd (2e-3e eeuw n.Chr.) en de Karolingische periode (8e-9e eeuw). De vondst van Angelsaksische *styca's*, samen met de vermoedelijk onder Deense heerschappij geslagen *denarii*, wijst wellicht op de aanwezigheid van Vikingen op deze plek rond het midden van de 9e eeuw.⁹⁷ Het blijft hypothetisch of deze vindplaats iets van doen heeft met het al in de 9e eeuw genoemde buurschap Arem.⁹⁸

Limmen

Enigszins vergelijkbaar met het gebied noordelijk van Uitgeest is het zuidoende van de strandwal van Limmen (in de 10e eeuw *Limbon*, een prehistorische water- of plaatsnaam), waarop noordelijker ook Heiloo en Alkmaar liggen.⁹⁹ In 1992 werd bij de kerk in Limmen een noodonderzoek uitgevoerd. Dit onderzoek richtte zich op twee terreinen aan weerszijden van de Zuidkerkenlaan (19). Op terrein I, zuidelijk van de kerk, waren overstoven akkerlagen en greppels uit de Late IJzertijd en Vroeg-Romeinse tijd aanwezig. Op een hoger niveau werden grondsporen van een woonerf uit de Karolingische periode gevonden: sloten en greppels met verschillende oriëntaties, paalkuilen van een huis en een ouder, geïsoleerd gelegen inhumatiegraf van een vrouw (fig. 4.19; voor het graf, zie fig. 10.20). Een ¹⁴C-datering van het menselijk bot toont dat het graf vermoedelijk in de late 7e of 8e eeuw is gegraven.¹⁰⁰ Het terrein II, ten noordwesten van de kerk, was ook rijk aan grondsporen (fig. 4.19). Opnieuw kwamen een akkerlaag en greppels uit de Late IJzertijd en Vroeg-Romeinse tijd aan het licht. In de afdekken-de overstuivingslaag werden in de Midden-Romeinse tijd kuilen en greppels gegraven, waarna hier in de Merovingische of Karolingische periode een woonerf werd ingericht waarvan vermoedelijk een schuur is herkend. Na de Karolingische periode werden de woonerven op beide terreinen voor eeuwen verlaten, mogelijk omdat deze terreinen deel gingen uitmaken van een aaneengesloten geest.

Na een kleine opgraving in 1995 werd op terrein 'De Krocht' (20), aan de zuidzijde van Limmen, een jaar later een lange proefsleuf gegraven. Slechts een deel van het terrein bleek nog intacte archeologische resten te bevatten, in de vorm van nederzettingssporen die van de Merovingische periode tot in de 14e eeuw werden gedateerd. Naast de plattegronden van ten minste veertien huizen met bijgebouwen en waterputten bestonden de sporen uit een geïsoleerd gelegen graf van een jonge man die onder

⁹⁶ Buis & Van IJzendoorn 2021, 28, 44; zie ook Coupland 2010, 102.

⁹⁷ Voor de veronderstelde aanwezigheid van Vikingen in het nabijgelegen Egmond, zie Van der Tuuk & Van Winter 2007.

⁹⁸ Zie de discussie in De Cock 1980, 168; Beentjes & De Koning 2000; in dit artikel worden ook de raapvondsten van de vroegmiddeleeuwse vindplaats aan de Bleumerweg (enkele honderden meters zuidelijk van Doornduijn, een provinciaal archeologisch monument) besproken. Zie ook diverse metaalvondsten in hoofdstuk 8.

⁹⁹ Voor de historische vermelding, zie Van Berkel 2017, 8, 98.

¹⁰⁰ Voor de ¹⁴C-datering, zie Dijkstra et al. 2006, noot 229.

fig. 4.18 Impressie van een proefsleufonderzoek te Bakkum-Doornduijn, de plaats waar door detectoramateurs allerlei munten uit de 8e en 9e eeuw zijn gevonden (foto R. van Eerden).

andere met zilveren munten (*sceatta's*) uit de 8e eeuw was begraven (zie fig. 10.19 en 10.20). Een ¹⁴C-datering van het skelet leverde een vrij ruime datering op, in de tweede helft van de 7e of 8e eeuw.

Na mislukte pogingen om het terrein tegen bollenteelt en een beoogde egalitatie te beschermen, is besloten de nog aanwezige bewoningssporen in 2003 en 2004 op te graven. Verspreid over een terrein van 1,5 hectare zijn in totaal tachtig (delen van) huisplattegronden en 73 waterputten van langgerekte, door sloten begrensde woonerven uit de 9e-13e eeuw blootgelegd (fig. 4.20). Uitgaande van een bewoningsduur per huis van minimaal 25 jaar, zijn maar liefst 16 nederzettingssfasen onderscheiden (voor fasen 2-7, zie fig. 4.21). Gedurende de IJzertijd en Romeinse tijd werd het terrein bewoond, maar de meeste sporen zijn later verstoven (fase 1). Het eerder gevonden graf vormt het oudste spoor uit de vroeg-Karolingische periode (fase 2). Het graf lag parallel aan een onverharde weg; deze liep in het verlengde van de huidige Uitgeesterweg en was herkenbaar aan een bermgreppel. Haaks op de weg lagen in de periode erna drie parallelle erven, in eerste instantie aan weerszijden en daarna alleen aan de westzijde van deze weg (fasen 3-8, circa 825-1000). Elk erf bestond uit een boerderij, vaak met één of meer bijgebouwen en waterputten. Na een wijziging in de oriëntatie en verkleining van de woonerven rond het jaar 1000 (fase 10) bleven minimaal vier gelijktijdige erven bewoond tot in de 13e eeuw (fasen 11-18, circa 1000-1250). De doorgaande weg maakte uiteindelijk plaats voor een pad dat zich richting het noorden splitste, zo blijkt uit de oriëntatie van de erven. Een bijzonder spoor vormt een kuil uit fasen 3-4, waarin

twee smeltkroezen en een verglaasd schaalje (een 'cupel') zijn gevonden. Terwijl in de kroezen waarschijnlijk brons is gesmolten, werd het schaalje gebruikt bij het toetsen van goud of zilver door een edelsmid.¹⁰¹

Aangenomen wordt dat de erven in de Karolingische periode zijn aangelegd binnen een veervormige verkaveling, gericht op twee schuin op elkaar staande, gelijktijdige wegen (fig. 4.22).¹⁰² De veranderende locatie van de opgegraven boerderijen binnen deze (hypothetische) verkaveling vertoont een interessant patroon. In de loop van de 9e eeuw schoven de boerderijen geleidelijk naar de rand van de strandwal, mogelijk om ruimte te maken voor een aaneengesloten geest op de hogere gronden. Nadat de woonerven in fase 10 met een andere oriëntatie opnieuw waren ingericht, gebeurde het tegenovergestelde: de boerderijen schoven vanaf de flanken weer de strandwal op,

¹⁰¹ Dijkstra et al. 2006, 107-108.

¹⁰² Dijkstra 2011, 189. Het wegenpatroon kan samenhangen met een centraal gestuurde ruimtelijke ordening, maar ook puur pragmatisch zijn geweest en simpelweg te maken hebben met de V-vorm die de zuidpunt van de strandwal vormde.

fig. 4.19 Sporenkaarten van de opgraving aan de Zuidkerkelaan I (links) en II (rechts) in Limmen, waarbij sporen uit de volgende perioden met een kleurtje zijn aangegeven: Late IJzertijd en Romeinse tijd (blauw), Merovingische periode (groen), Karolingische periode (oranje), Late Middeleeuwen (geel) en Nieuwe tijd (grijs) (kaarten M. van Raaij/Archeologische Werkgroep Nederland).

fig. 4.20 Sporenkaart van de opgraving te Limmen-De Krocht, waarin de min of meer oost-west georiënteerde huisplattegronden uit de 9e-12e eeuw in lichtgroen zijn uitgelicht (kaart M. Dijkstra).

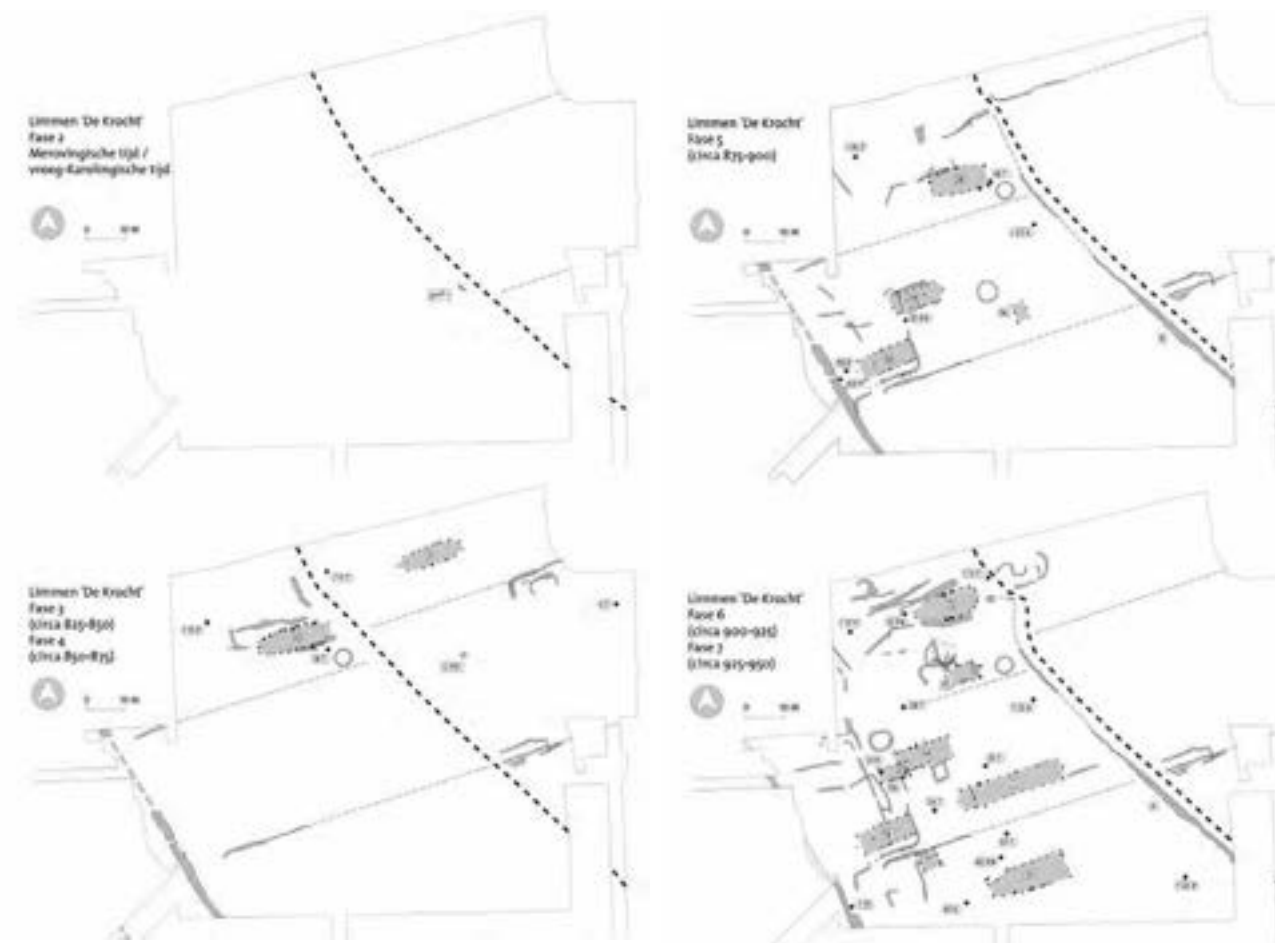
mogelijk als gevolg van vernatting. Binnen de nederzetting lijkt één van de erven een speciale positie te hebben ingenomen, gezien de ligging van het skelet (8e eeuw; fase 2), de activiteiten van een edelsmid (9e eeuw; fasen 3-4) en de aanwezigheid van een opvallend grote opslagschuur (zie fig. 5.23; 10e eeuw; fasen 8-9). Wellicht functioneerde het erf op den duur als centrale hoeve binnen een grootgrondbezit, waarvan helaas onbekend is of dit tot bezit van de graven van Holland behoorde.¹⁰³

Een interessante observatie in het verslag over De Krocht is dat het beeld van de nederzetting in de 9e eeuw geen tekenen van rampspoed vanwege het Deense bewind vertoont en de Viking-invloed vooral als ‘politiek van aard’ wordt ingeschat.¹⁰⁴ Op de Deense invloed wordt later, bij Bakkum en Egmond, teruggekomen.

In 1968 werd voor het eerst archeologisch onderzoek gedaan direct in het zuiden van het huidige Limmen, niet ver van de Schulpvaart en aan de andere zijde van de Rijksstraatweg (21). Naast een onderzoek naar de tufstenen voorganger van de huidige kerk werd een kleine opgraving uitgevoerd op zo'n 200 meter zuidelijk van de kerk. Daarbij kwam een overstoven bewoningsniveau uit de Vroeg-Romeinse tijd aan het licht, evenals delen van de onderzijde van een grotendeels afgegraven niveau uit de Vroege Middeleeuwen. Het middeleeuwse niveau is op basis van aardewerkvondsten te dateren in de Merovingische en Karolingische periode. Naast een kuil en enkele paalga-

¹⁰³ Dijkstra et al. 2006, 51-55, 75-76.

¹⁰⁴ Dijkstra et al., 2006, 202.

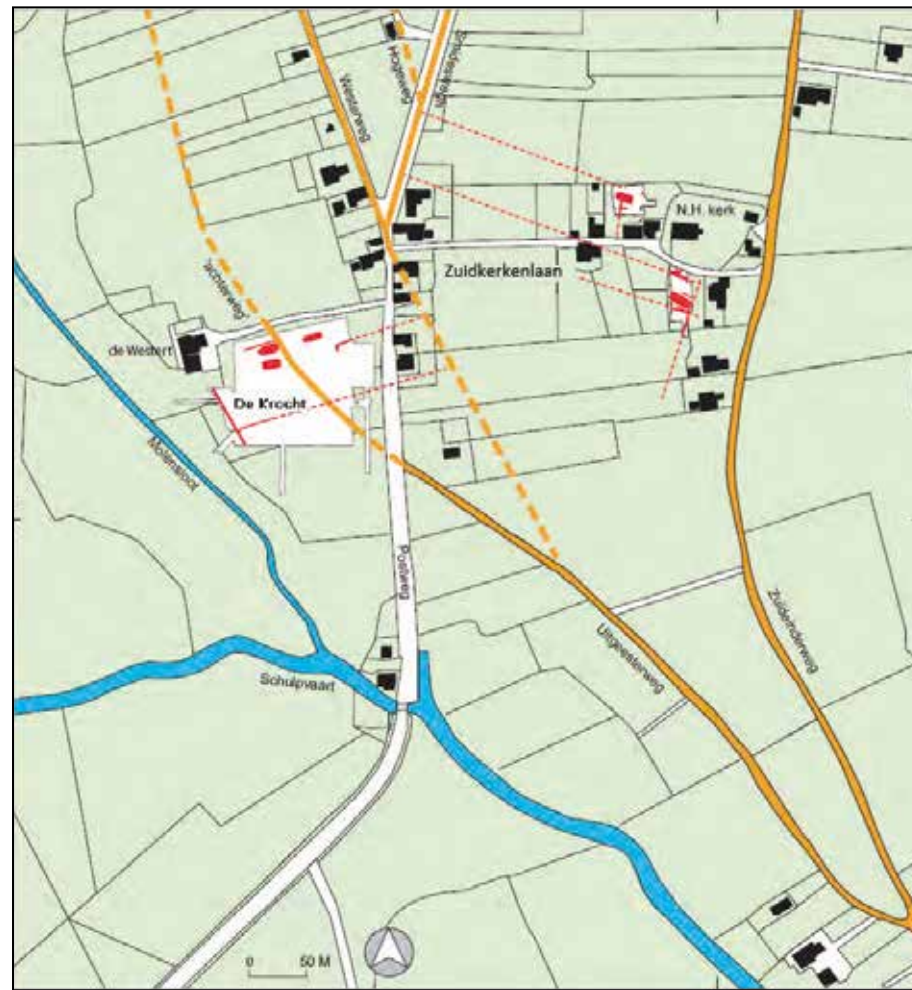
ten van gebouwen werden de restanten gevonden van aangepunte eiken planken, die waren opgesteld in een ovale vorm met een diameter van 1,30 bij 0,6 meter. Vondsten uit de kuilvormige laagte binnen de planken bestaan uit scherven die in de Karolingische periode zijn gedateerd. Een ¹⁴C-datering van een van de houten palen wijst op een datering in de 9e eeuw. Onder de vondsten die een jaar eerder op dezelfde locatie tijdens graafwerk waren verzameld, bevond zich een compleet potje dat als Badorf-aardewerk werd bestempeld. Hiervan zouden er zeker nog drie zijn gevonden, die waren gebroken en niet zijn verzameld. Bij nadere beschouwing blijkt het hier te gaan om een knikwandpotje uit de Merovingische periode (late 6e-vroege 7e eeuw), echter met de voor Badorf zo typerende, blokvormige versiering met radstempel.¹⁰⁵ De aangetroffen potjes bevonden zich binnen cirkels van houten palen, waarvan er zes zijn waargenomen. Aangezien geen melding is gemaakt van crematieresten, gaat het hier vermoedelijk niet om de markering van begravingen. Hoewel Cordfunke aan bewaarplaatsen van eten denkt, zijn de ‘paalkransen’ vermoedelijk het onderste deel van de beschoeiing van een serie waterputten uit zowel de Merovingische als de Karolingische periode.

Al met al ontstaat er door koppeling van enkele afzonderlijke grote en kleinere onderzoeken voor Limmen een interessant ruimtelijk beeld van de bewoning op het zuidelijk deel van de strandwal in de Vroege Middeleeuwen. Na een eerste periode van bewoning in de Late IJzertijd en Vroeg-Romeinse tijd volgde een periode van overstui-

¹⁰⁵ Determinatie J. De Koning (Hollandia Archeologen, Zandijk).

fig. 4.21 Fasekaarten van de archeologische sporen op de vindplaats Limmen-De Krocht, uit bewoningsfasen 2-7. Huisplattegronden zijn aangegeven in lichtgrijs, paalkuilen en waterputten in zwart en greppels of sloten in donkergrijs. De loop van een onverharde weg is aangegeven met een dikke streepjeslijn. Bij de belangrijkste structuren staat het gebouwnummer of een andere structuurcode vermeld (naar Dijkstra et al. 2006, fig. 5.1).

fig. 4.22 Model van de ruimtelijke indeling van Limmen en directe omgeving in de 9e eeuw, met waterwegen (blauw), onverharde landwegen (bruin) en huizen met erfsloten (rood). De verkaveling en historische bebouwing uit het midden van de 19e eeuw is weergegeven in zwart tegen een lichtgroene achtergrond (kaart M. Dijkstra).

ving, en daarna hernieuwde bewoning in de Midden-Romeinse tijd. Vervolgens werden de duinen en strandwallen waarop Limmen ligt voor een periode van circa 300 jaar verlaten. Pas in de Merovingische periode is hernieuwde bewoning mogelijk, vanaf de (late) 6e eeuw. In de Karolingische periode is een clustering van bewoning in het zuidelijk deel van Limmen zichtbaar, in *Smithan* (wellicht De Krocht, waar een edelsmid actief was, getuige de genoemde smeltkroesjes) en de Kerkbuurt (Zuidkerkenlaan). Deze buurten vertoonden tot in de Nieuwe tijd een lintvormige bebouwing, langs wegen die mogelijk in een V-vormig patroon van noord naar zuid over de strandwallen en duinen liepen (zie fig. 4.22).¹⁰⁶

Heiloo

Het nederzettingsterritorium van Heiloo besloeg het centrale deel van de strandwal en duinen waarop ook Limmen en Alkmaar liggen. Heiloo is historisch vooral bekend dankzij de kerk die Willibrord hier vermoedelijk rond 720 heeft gesticht, ter plekke van het huidige Witte Kerkje.¹⁰⁷ Archeologisch was over de bewoningsgeschiedenis van Heiloo lange tijd niets bekend, zodat werd aangenomen dat de 8e-eeuwse kerkgangers

¹⁰⁶ Dijkstra et al. 2006, 200-203.

¹⁰⁷ Voor de stichting van de oudste kerken in Noord-Holland, zie Numan 2005; 2020.

uit het gebied van het destijds zuidelijk gelegen Oesdom (*Osdem*) kwamen.¹⁰⁸ In de nabijheid van Oesdom lagen in de Middeleeuwen ook *Ordebolla* en *Obbinghem* (fig. 4.23).¹⁰⁹ Het ontbreken van bewoningssporen ter plekke van Heiloo zelf werd in verband gebracht met de naam van deze plaats, in de 10e eeuw vermeld als *Heilingloh* en een eeuw later als *Heilegelo*.¹¹⁰ Deze naam met de uitgang '-loo' (bos op zand) dateert vermoedelijk uit de eerste eeuwen van de jaartelling en verwijst naar een 'heilig bos' of een 'heilig open stukje bos'. Opmerkelijk is dat in bouwputten rond de kerk geen bewoningssporen uit de Romeinse tijd en Vroege Middeleeuwen zijn herkend, zodat de kerk, al dan niet binnen een bos, inderdaad op een onbewoond terrein lijkt te zijn gebouwd.¹¹¹ Dit neemt niet weg dat bij opgravingen in de kerk, in de jaren 1965 en 1967, scherven uit de (laat-)Merovingische en Karolingische periode zijn gevonden, die op bewoning ter plekke kunnen wijzen.¹¹² Binnen de contouren van de eerste stenen kerk zijn paalkuilen van twee houten voorgangers aangetroffen, de vroegste vermoedelijk uit de tijd van Willibrord.

Opgravingen hebben aangetoond dat er zowel in de Romeinse tijd als in de Vroege Middeleeuwen gewoond werd ten zuidwesten van de kerk. De vroegste opgraving dateert uit 1921, wanneer aan de Holleweg een vermoedelijke hutkom en aardewerk uit de 1e-2e eeuw n.Chr. worden ontdekt.¹¹³ In het verlengde van de Holleweg zijn bij latere opgravingen opnieuw bewoningssporen uit de Romeinse tijd (1e-3e eeuw n.Chr.) blootgelegd, aan weerszijden van het huidige treinstation.¹¹⁴ Hoewel bewoning hier met zekerheid weer vanaf de 10e eeuw aanvangt, zijn ook scherven uit de Merovingische en Karolingische periode gevonden.¹¹⁵

Een veldverkenning in 2013 in het Heilooërbos even ten noordwesten van het Witte Kerkje (22) leverde bewijs voor vroegmiddeleeuwse bewoning tussen de Holleweg en Westerweg. Dit sluit aan bij enkele eerdere muntvondsten uit de Karolingische periode in hetzelfde gebied.¹¹⁶ In het meest zuidelijke deel van Heiloo, ter hoogte van de Kapelbuurt, zijn bij veldverkenningen op de bollenvelden honderden vroegmiddeleeuwse scherven gevonden, naast een kleinere hoeveelheid scherven uit de Romeinse tijd.¹¹⁷ Het zou echter duren tot een aantal grootschalige opgravingen in Zuiderloo (Hoogeweg) voordat nederzettingssporen uit de Vroege Middeleeuwen over een wat groter oppervlak aan het licht kwamen. Overigens werden bij opgravingen bij het Witte Kerkje zelf resten van een houten voorganger uit de 8e of 9e eeuw gevonden.¹¹⁸ Het plangebied Zuiderloo, in het zuiden van Heiloo gelegen tussen de Hoogeweg, Vennewatersweg en Kennemerstraatweg, is vanwege de bouw van woningen in 2008 met proefsleuven onderzocht. Op vier locaties binnen Zuiderloo werden resten van bewoning aangetroffen, uit de Bronstijd en IJzertijd/Romeinse tijd (vindplaatsen 1-2 en 4) en zowel uit de IJzertijd/Romeinse tijd als uit de Vroege tot Late Middeleeuwen

¹⁰⁸ Zie bijvoorbeeld Van Berkum 1995, 35; Van Berkel 2017, 8, 67.

¹⁰⁹ De Cock 1965, 186-189; Moesker & Dijkstra 2022, 305-307.

¹¹⁰ Numan 2005, 13, 135; Cordfunke 1966, 53.

¹¹¹ Voor waarnemingen in de bouwputten, zie Cordfunke 1979, 47.

¹¹² Halbertsma 1966; 62-67; 1967, 41-63; zie ook Cordfunke 1966, 51-61; 1979; Haalebos 1995. Ook tijdens een opgraving die in 2023 circa 100 meter zuidelijk van de kerk is gedaan, zijn scherven uit de Karolingische periode gevonden, ter plekke van jongere woonerven uit de 13e eeuw (persoonlijke mededeling J. de Koning, Hollandia Archeologen).

¹¹³ De Ridder 1995, 18-20; Bitter et al. 1995, 79-88.

¹¹⁴ Bloo 2004; Van Rooijen & De Koning 2006; Knippenberg 2007.

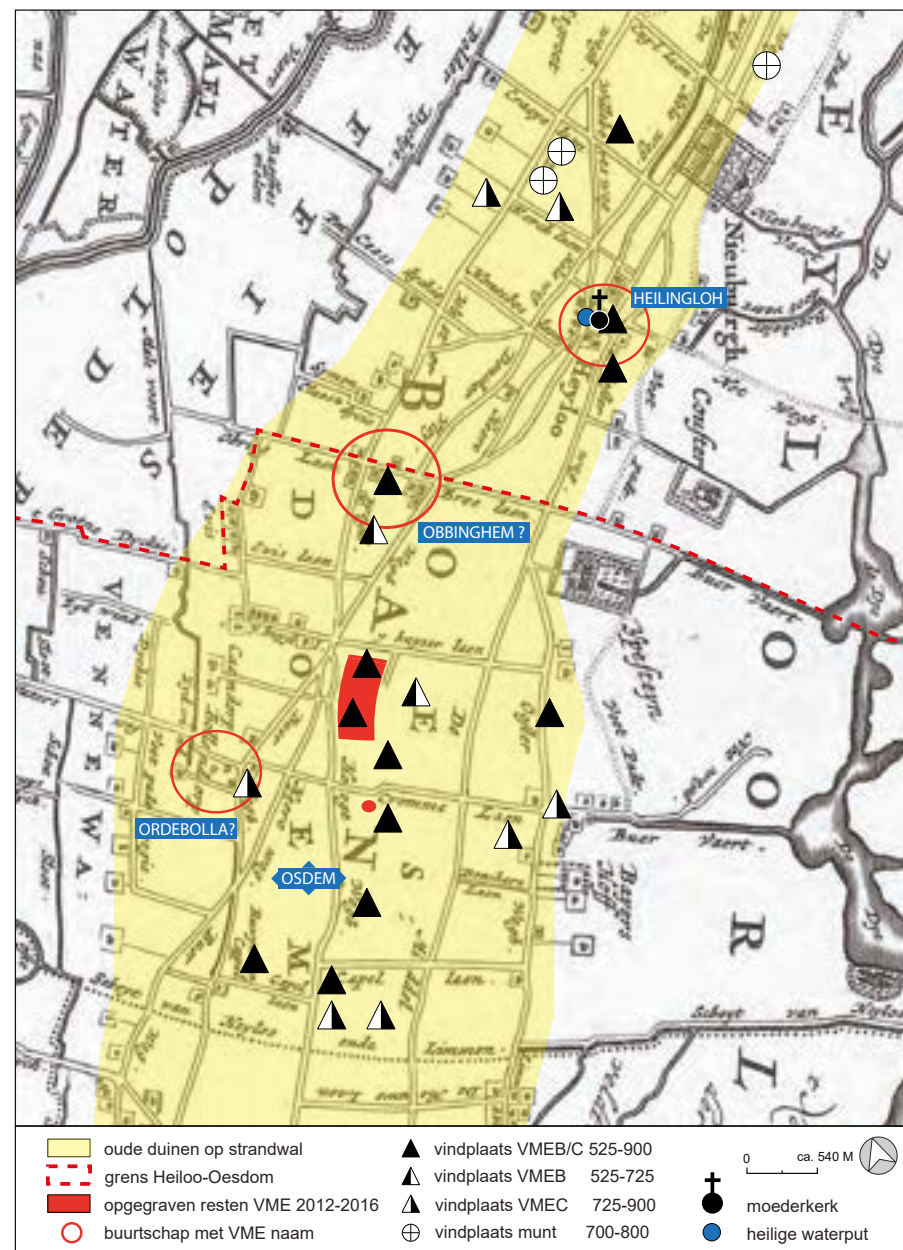
¹¹⁵ Bloo 2004; Knippenberg 2007, 39.

¹¹⁶ De Ridder 1995, 21; Moesker & Dijkstra 2022, 23, 305 (en daar aangehaalde literatuur).

¹¹⁷ De Ridder 1995, 21, 26.

¹¹⁸ Zie voor de oudste houten kerkjes ook Numan 2005, 59-64.

fig. 4.23 Reconstructie van de vroegmiddeleeuwse topografie van Heiloo, geprojecteerd op de 'Kaart van het Hoogheemraadschap der Uitwaterende Sluizen in Kennemerland en Westfriesland' door J. Dou (1680; kaart Universiteit van Amsterdam/ Diachron).

(vindplaats 3). Vindplaats 3 lag in de noordwesthoek van het terrein en is opgegraven in 2012. De zone direct zuidelijk hiervan, inclusief vindplaats 4, is in 2014 verder met proefsleuven en grotere opgravingsputten onderzocht. Beide locaties lagen in een oud duinlandschap, op het hogere deel van een strandwal, en maakten in feite deel uit van dezelfde nederzetting.

Ondanks dat grote delen van het plangebied Zuiderloo, aan de Hoogeweg (23) flink waren aangetast door diepe grondverbeteringskuilen, konden hier sporen uit verschillende perioden worden blootgelegd (fig. 4.24). Door grootschalige zandverstuivingen in de Midden-IJzertijd was er van oudere sporen uit de Bronstijd vrijwel niets overgebleven. Ook sporen van latere bewoning, uit de Late IJzertijd en Romeinse tijd (2e-3e eeuw), waren sterk aangetast door winderosie in de Laat-Romeinse tijd. Van greppels, waterputten en gebouwplattegronden die behoorden tot

verspreid gelegen woonerven uit de 6e tot 9e eeuw was op enkele niet diep doorspitte terreindelen veel meer bewaard gebleven dan vooraf gedacht, in het bijzonder op vindplaats 3 en voor een kleiner deel ook op vindplaats 4. De vroegmiddeleeuwse bewoning van vindplaats 3 is onderverdeeld in zeven fasen van circa vijftig jaar, uitgaande van een aanvang van bewoning in het eerste kwart van de 6e eeuw (fase 3A; fig. 4.25 en 4.48). De begindatering van zes hierop volgende fasen is gebaseerd op de kapdata van het (deels hergebruikte) hout uit waterputten, wat wijst op dateringen na 525 (fase 3B), rond 554-578 (fase 3C), in de winter van 626-627 (fase 3D), na 608 (fase 3E), 635 (fase 3F) en 768 (fase 3G). Een laatste fase volgde in het tweede kwart van de 8e eeuw (fase 3H). Weliswaar heeft deze fasering door de relatief smalle uitsnede van de opgraving een hypothetisch karakter, maar er is duidelijk sprake van langdurige bewoning met erven die op vrijwel dezelfde plaats werden herbouwd. Opvallend is dat jongere woonstalhuizen uit de Karolingische periode ontbreken, wellicht omdat ze net buiten de opgravingsputten lagen. Onduidelijk blijft of een tweetal bootvormige schuren aan het einde van de Karolingische periode of in de 11e tot vroege 13e eeuw zijn te dateren.

Bij vindplaats 4 wijst de verspreiding van 32 waterputten, 12 waterkuilen en een meer intact deel van de nederzetting op de aanwezigheid van woonerven over het hele gebied, gedurende zowel de Merovingische als de Karolingische periode (zie fig. 4.48). Voor drie van de waterputten is de kapdatum van het (her)gebruikte hout vastgesteld: rond 521, rond 566 en in de winter van 573-574. De Karolingische bewoningsfase is alleen vastgesteld aan de hand van aardewerkvondsten. Opvallend is dat in deze periode een wijdverbreid greppelsysteem aanwezig was, dat parallel aan en haaks op de strandwalrichting was georiënteerd. De greppels haaks op de strandwal sloten in oostelijke richting aan op een wat lager gelegen, noord-zuid georiënteerde greppel langs een duinvallei. Aan de westzijde sloten de greppels aan op bermgreppels langs de voorganger van de Hoogeweg. De nederzettingen waartoe de erven behoorden lagen verspreid binnen dit systeem, zoals blijkt uit situering van een woonstalhuis aan de voorloper van de Hoogeweg en een schuur of woonstalhuis midden op de strandwal. Een laagje stuifzand over de Karolingische cultuurlaag die in enkele profielen gesignaleerd is, wijst op een fase van verstuiving in Zuiderloo, waarschijnlijk in de 10e eeuw. Aanzienlijk jonger zijn twee locaties dateerbaar in de 11e-12e eeuw, bestaande uit een waterput en een deel van een huisplattegrond, met even verderop delen van een tweede erf (zie fig. 4.48). De woonerven waartoe ze behoorden lagen vlak naast de Hoogeweg en tonen net als in Limmen dat boerderijen in deze periode naar de flanken van de strandwal schoven.¹¹⁹

Beide vindplaatsen wijzen op de aanwezigheid van een doorlopend vroegmiddeleeuws cultuurlandschap op de strandwal, bestaande uit nederzettingen van meerdere woonerven. Deze erven werden gedurende een periode van enkele eeuwen vrijwel op dezelfde plaats herbouwd en waren overwegend haaks op de strandwal georiënteerd. Dit bewoningspatroon liep vermoedelijk door in zuidelijke richting, wat blijkt uit onderzoek in 2016 langs de Vennewatersweg en uit voornoemde oudere veldverkenningen rond de Kapelbuurt.¹²⁰ Dit levert een beeld op van nederzettingen die als een kralensnoer op de strandwal een soort lintbebouwing

¹¹⁹ Dijkstra & Moesker 2023.

¹²⁰ Moesker et al. 2021, 28, fig. 3.1, 230-232; De Ridder 1995, 21, 26.

fig. 4.24 Impressie van de opgraving in Heiloo-Zuiderloo: vroegmiddeleeuwse paalgaten, wanden en greppels tekenen zich af in het zand van de strandwal (foto Universiteit van Amsterdam/Diachron).

vormden. Onduidelijk blijft in hoeverre de bewoning in Zuiderloo en de Kapelbuurt direct te identificeren is met de in middeleeuwse bronnen genoemde plaatsen *Osdem*, *Ordebolla* en *Obbinghem* (zie fig. 4.23).¹²¹

Egmond, Bergen en Schoorl

Over de nederzettingsterritoria van Egmond, Bergen en Schoorl bezitten we maar fragmentarische archeologische kennis, want grote opgravingen hebben er nauwelijks plaatsgevonden. De enige uitzondering is het Egmondse abdijterrein, waar met name in de vorige eeuw enkele onderzoeken onder niet ideale omstandigheden werden uitgevoerd. De dorpsgebieden strekken zich vanaf de Volle en Late Middeleeuwen veelal uit langs de oostzijde van de Jonge Duinen, maar deels ook op de strandwal of Oude Duinen direct oostelijk van de jongere duinen. Hier lagen al voor het jaar 1000 onder meer de uit historische bronnen bekende plaatsen *Hallum*, *Rinnegom* en *Wimmemum*.¹²² Het feit dat de huidige dorpen in dit gebied oostelijk van de duinen liggen, betekent ook hier geenszins dat de kernen van de nederzettingen met die namen daar altijd gelegen hebben. De zandverstuivingen die vanaf de Karolingische periode woedden, hebben oude nederzettingen gemarginaliseerd, bedolven en naar het oosten verdreven, ongetwijfeld na een lange strijd van de inwoners tegen het onvruchtbare, droge stuifzand.¹²³ Het feit dat in Petten (in de 10e eeuw *Pathem*), op relatief korte afstand van Heiloo, een kerk uit de tijd van Willibrord heeft gestaan, is een aanwijzing dat deze streek voor de missionarissen kennelijk belangrijk genoeg was om hier ook een godshuis op te richten.¹²⁴

Als we van zuid naar noord de concrete bespreking van de nederzettingen weer oppakken, beginnen we met misschien wel de belangrijkste cultusplaats van middeleeuws Noord-Holland: Egmond, vanwege de abdij die hier lag, als onderdeel van een middeleeuws religieus, schrift- en machtscentrum.¹²⁵ Onder Egmond vallen ten minste drie vroegmiddeleeuwse buurschappen, die dankzij schenkingen aan de Utrechtse kerk in het Sint Maartensregister worden genoemd.¹²⁶ Dit zijn *Arem*, dat ten

¹²¹ De Cock 1965, 186-189; Moesker & Dijkstra 2022, 305-307.

¹²² De Cock 1965, 165-169.

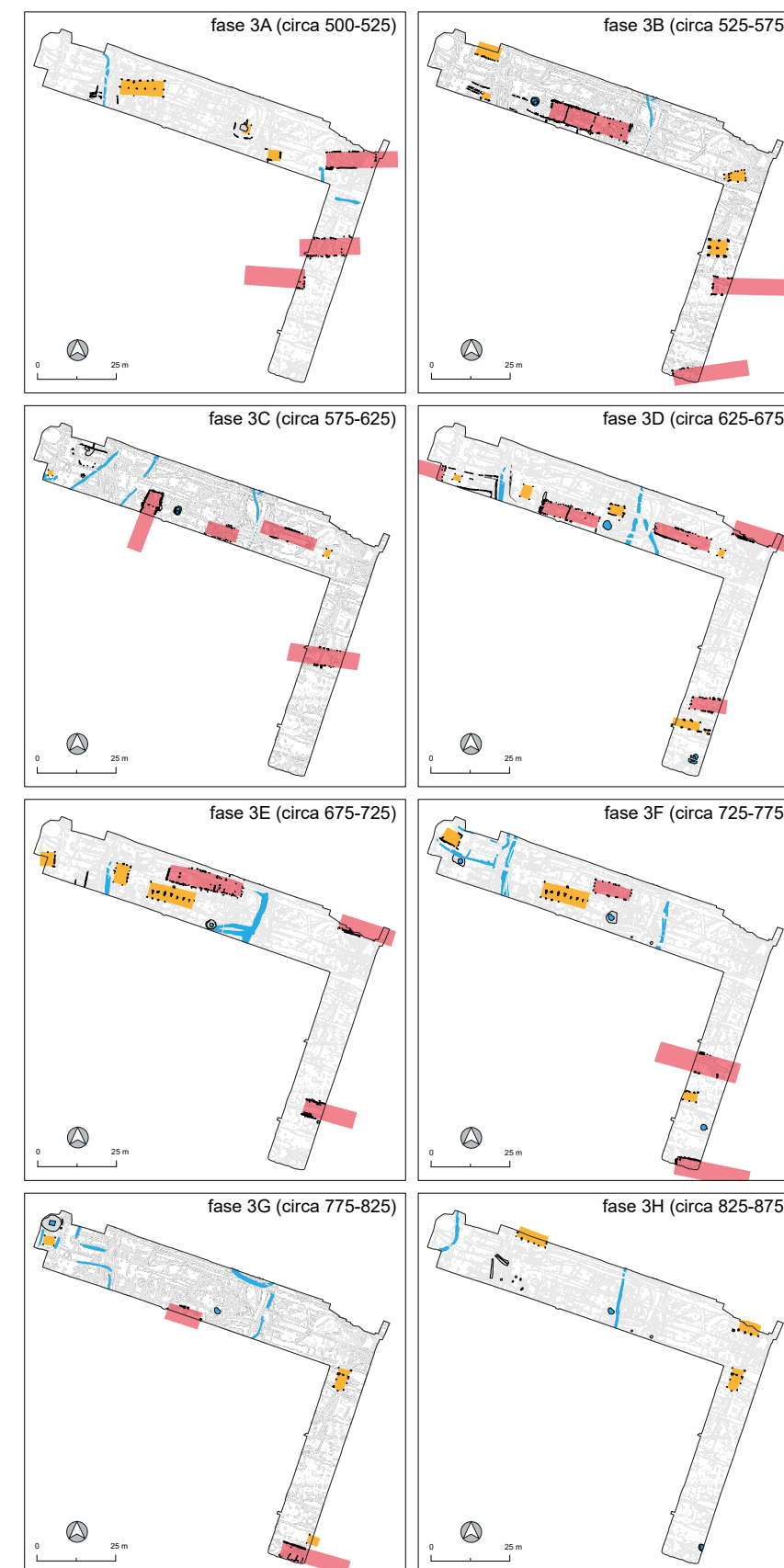
¹²³ Van Berkel 2017, 27, 50, 63, 120, 140; Zeiler 2020, 19.

¹²⁴ Voor de vroegste historische vermelding, zie Van Berkel & Samplonius 2006, 362.

¹²⁵ Van der Tuuk & Van Winter 2007, 276-298.

¹²⁶ De Cock 1965, 215-217.

fig. 4.25 Fasekaarten van de nederzetting te Heiloo-Zuiderloo, waarbij de sporen uit de vroegmiddeleeuwse fasen 3A-3H zijn weergegeven (kaarten Universiteit van Amsterdam/Diachron).

Legenda

- woon(stal)huis
- schuur/spieker
- greppel (reconstructie)
- omheining
- waterput (met insteek)
- overige kuilen

noordwesten van Bakkum moet hebben gelegen, *Hallem*, op de locatie van de latere abdij in Egmond-Binnen, en *Ekunde*, dat ter plekke van Egmond zelf zijn oorsprong heeft op de locatie waar later de Adelbertusakker is ontstaan.¹²⁷ Van de naam *Hallem* kan het element 'hal' verwijzen naar een ontvangstruimte voor bijeenkomsten, zoals we die uit Scandinavische bronnen kennen.¹²⁸

Op het terrein van de Egmondse abdij (24) hebben allerhande opgravingen plaatsgevonden vanaf het moment dat het terrein in 1903 door een Amsterdamse koopman werd aangekocht, om het terrein 'te behouden'. Opgraafcampagnes in 1920 en in de jaren '40 en '50 van de vorige eeuw wijzen op een lange periode van bewoning, voorafgaand aan het religieus gebruik als abdijterrein. Veel onderzoek richtte zich primair op de fundamenten van de middeleeuwse abdijkerk, die aan twee bouwfases in tufsteen toebehoren (beide uit de 12e eeuw). De eenvoudige zaalkerk uit de eerste fase stond haaks op een ouder, houten gebouw, waarvan de zware paalkuilen zichtbaar waren. Vermoedelijk gaat het om de eerste, houten abdijkerk die rond 930 door Dirk I is opgericht.¹²⁹ Rondom deze kerk zijn bewoningssporen blootgelegd uit de Romeinse tijd (1e-3e eeuw n.Chr.) en vanaf de Karolingische periode (8e-9e eeuw) tot aan het moment dat de eerste kerk werd gebouwd. De nederzettingssporen uit de Romeinse tijd, aanwezig onder een overstoven cultuurlaag, bestonden uit greppels, waterputten en paalkuilen van lastig te reconstrueren huisplattegronden binnen woonerven die met een greppel waren omgeven. Onder het importaardewerk uit deze fase van bewoning bevindt zich een dunwandige beker van gevernist aardewerk, die kenmerkend is voor de 3e-4e eeuw n.Chr. Dat bewoning tot in de 4e eeuw n.Chr. voortduurde, blijkt mogelijk ook uit een munt (*folis*) van Delmatius, een neef van keizer Constantijn de Grote, die tussen 335 en 337 n.Chr. is geslagen. Het vroegmiddeleeuwse aardewerk van het abdijterrein dateert vanaf de 8e eeuw, maar een goed idee van de ruimtelijke ordening van de nederzetting waartoe de sporen uit deze periode behoren ontbreekt feitelijk. Toch moet deze plek van grote betekenis zijn geweest, gelet op de verplaatsing van het gebeente van de heilige Adelbertus naar deze plaats, gevolgd door de stichting van een vroege abdij met klooster door het Hollandse gravenhuis in de 9e en 10e eeuw.¹³⁰ Uit het heiligenleven van Adelbertus (*Vita Adalberti*) blijkt dat de abdij zowel christenen als 'heidenen' aantrok, om ter plekke offers te brengen.¹³¹ Enkele houten palen die tijdens opgravingen op het abdijterrein werden gevonden hebben mogelijk behoord aan een zeer vroeg, 10e-eeuws kerkje van circa 13,5 x 6,5 meter, maar zeker is dat niet.¹³²

Een onderzoek iets ten noordwesten van de abdij, bij de Herenweg (25) toont aan dat deze locatie al in de Vroege Middeleeuwen in cultuur was gebracht (fig. 4.26). Hier zijn akkerlagen aangetroffen uit de Karolingische periode, vermoedelijk niet ver van een gelijktijdige nederzetting.

Dat het duingebied westelijk van Egmond ook intensief werd bewoond, blijkt uit vondsten van aardewerk en metaal uit de Karolingische periode ter plekke van diverse natuurprojecten, waaronder het 'Nieuwe Land' (26) ten noorden van Egmond

127 Voor *Ekunde*, zie ook Beentjes & De Koning 2000. Zie Cordfunke 2010, 43-62.

128 Dijkstra 2011, 298, 334.

129 Interessant zijn de vergelijkbare rechthoekige, houten kloostergebouwen uit de 8e-10e eeuw die zijn opgegraven in Susteren (Limburg; Stoepker 2021, 242-248).

130 Onder andere Cordfunke & Maat 1985; Cordfunke & Van der Borg 2002; Van Rij & Vis 1987.

131 Zie Vis 1987, 54-55 en Van der Tuuk & Van Winter 2007 voor diverse vermeldingen van Egmond en omstreken in de *Vita Adalberti*. In dit klassieke werk wordt de naam van deze heilige geschreven als Adalbert, de Nederlandse spelling is doorgaans Adelbert.

132 Numan 2005, 61.

aan Zee. Hetzelfde geldt voor de vondst van een randscherf van ruwwandig aardewerk uit de 5e of 6e eeuw in het 'Nollenland', aan de binnenduinrand van Egmond aan den Hoef.¹³³

Van vroegmiddeleeuws Bergen, dat al in de 10e eeuw als *Bergum* genoemd wordt en waar een indrukwekkende serie geesten naast elkaar lag, weten we archeologisch maar weinig.¹³⁴ De vondsten van aardewerk en metaal uit het 'Buizerdvlak', in de duinen bij Bergen aan Zee, illustreren het zojuist geschetste beeld: onder de Jonge Duinen liggen vele vroegmiddeleeuwse vindplaatsen, met aan de oostelijke duinrand vaak de laatmiddeleeuwse dorpen, soms bovenop vroegmiddeleeuwse voorgangers.¹³⁵

Over de laatmiddeleeuwse buurschappen van Schoorl is iets meer bekend.¹³⁶ Van west naar oost gaat het om Hargen, Groet, Katrijp, Schoorl en Aagtdorp, waarvan het historisch bekende *Haragum* (Hargen), *Scoronlo* (Schoorl; net als Heiloo een 'loo'-naam uit de eerste eeuwen van de jaartelling) en *Accasthorp* (Aagtdorp) zeker vroegmiddeleeuws zijn. Voor het meest noordelijke deel van het duingebied zijn archeologische waarnemingen in Schoorl van belang. In een rioolsleuf, oostelijk van de kerk, werden in een overstoven cultuurlaag op twee locaties scherven verzameld, respectievelijk uit de 6e-7e en 8e-vroege 9e eeuw.¹³⁷ Voorafgaand aan de omlegging van de auto-weg N9 oostelijk van Schoorl werden bij de aanleg van een fietstunnel en watergang in het veengebied op ongeveer 1 kilometer van de duinen scherven uit de Romeinse tijd

133 De Koning et al. 2021, 173.

134 Zeiler 2020, 23.

135 De Koning & Tuinman 2021; De Koning et al. 2021, 172-175.

136 Van Berkel 2017, 8, 140.

137 Pool & Schermer 1959, 6-9.

fig. 4.26 Sporen uit onder meer de Karolingische periode tekenen zich af aan de Herenweg, nabij de Abdijlaan in Egmond-Binnen. Er werden nederzettingssporen gevonden, maar ook (niet op deze foto) pakketten met akkerlagen (foto Hollandia Archeologen).

fig. 4.27 Onder een dik pakket stuifzand van de Jonge Duinen zijn bij Schoorl enkele bolle akkers aangesneden, bestaande uit een grijs pakket dat vermoedelijk dateert uit de 9e eeuw. Tussen de akkers liepen sloten, waarvan er eentje als lichtgrijze baan op de foto zichtbaar is (foto R. van Eerden).

en Vroege Middeleeuwen aangetroffen, waaronder handgevormd en gedraaid aardewerk uit de 6e-9e eeuw. Omdat archeologische sporen zich beperkten tot 'veenputten', wordt aangenomen dat de scherven samenhangen met veenwinning (mogelijk ook voor zoutwinning) in het gebied tussen de Oude Duinen en het toenmalige kwelder- en getijdesysteem van de Zijpe. Ze getuigen volgens de onderzoekers van economische activiteiten die gerelateerd kunnen zijn aan bewoningssporen in de (directe) omgeving, waarna de feitelijke ontginning van dit gebied pas in de Late Middeleeuwen aanving.¹³⁸

In 2008-2009 volgde een kleine noodopgraving verder westelijk, aan de oostelijke rand van het duingebied van Schoorl, ter plekke van de Burgemeester Peecklaan (27). Nadat de eerste van in totaal elf bouwputten voor de fundering van diepe kelders onder nieuwbouwhuizen op deze plek al gereed was, konden in alle volgende bouwputten waarnemingen worden gedaan. Afgedekt door het zand van de Jonge Duinen lag in deze putten een 60-80 centimeter dik pakket van humeuze akkerlagen, die tot bolle akkers hebben behoord en waarin brokken klei waren geploegd als grondverbetering (fig. 4.27). De akkers waren in langgerekte percelen verdeeld met smalle greppels, die met stuifzand waren opgevuld. Het akkercomplex is gedurende de periode van gebruik eenmaal verlaten en kortstondig overstoven; de laag stuifzand was als omgeploegde schollen van geel zand onder in de bovenste akkerlaag herkenbaar. Onder de akkerlagen werd een gebogen huisgreppel aangetroffen in een van de putten; paalkuilen, greppels en ploegsporen met een afwijkende oriëntatie zijn herkend in een andere put. Jonger dan de akkerlagen zijn twee laatmiddeleeuwse waterputten die in het zand van de Jonge Duinen waren gegraven. Aan de periferie van de uitgegraven putten werd

138 Van der Ham 2010, 10-14; 2011, 24-28.

een huissloot en een paalgat waargenomen, als teken dat bij deze akkers ook bewoning aanwezig was. Ook op deze site was bestudering van de nederzetting in termen van een ruimtelijke structuur niet mogelijk.¹³⁹

Aardewerk uit het pakket akkerlagen dateert de onderste en middelste lagen respectievelijk in de (6e-)7e en de 8e-9e eeuw. De bovenste lagen zijn tot in de 10e eeuw te dateren, waarna het akkercomplex door een 1,5 meter dik pakket stuifzand is afgedekt. De sporen onder de akkerlagen zijn vermoedelijk in de 7e eeuw te dateren. De vroegste scherven in de akkerlagen zelf kunnen uit onderliggende erfsporen zijn opgeploegd of kort na het verlaten van het woonerf met bemesting van de akkers zijn aangevoerd. Zowel boven als onder de akkerlaag zijn twee grondmonsters met de OSL-methode gedateerd. Het zand onder de akkerlaag is 300 tot 400 jaar vóór het begin van de jaartelling gedateerd, dat erboven rond 1000 erna. De eerste datering lijkt te vroeg uit te vallen, als niet van een langdurige stagnatie in sedimentatie wordt uitgegaan. De tweede datering sluit goed aan bij de aanname dat de vorming van de Jonge Duinen vanaf de late 10e eeuw dateert. Dit past bij de genoemde datering van beide waterputten die door de Jonge Duinen zijn gegraven.

Hoewel er binnen de nederzettingsterritoria van Egmond, Bergen en Schoorl dus maar beperkt archeologisch onderzoek is gedaan, komt uit de beschikbare gegevens eenzelfde beeld naar voren als verder zuidelijk is waargenomen: de duinen werden intensief bewoond in de Romeinse tijd, waarna hernieuwde bewoning plaatsvond in de Vroege Middeleeuwen. Of juist onder het huidige duinzand ook resten bestaan van de overgangperiode (de 4e en 5e eeuw n.Chr.) zal niet op korte termijn te achterhalen zijn, daar het pakket zand feitelijk grootschalig archeologisch onderzoek onmogelijk maakt. Een interessant gegeven is ook dat de abdij van Egmond in de 10e eeuw niet over het graf van Adelbertus is gebouwd, maar verder oostelijk in *Hallum*.¹⁴⁰ Blijkbaar werd de Adelbertusakker toen te veel door opstuivend duinzand bedreigd. Het stuivende zand heeft ook elders een grote invloed gehad: buurschappen werden bedolven en in oostelijke richting opgeschoven, waarbij soms alleen de naam nog maar vroegmiddeleeuws is.¹⁴¹ Illustratief is ook het verloop van de Heerenweg vanaf Bergen naar Hargen, die telkens bochten maakt om de nieuwe, naar het oosten oprukkende duinen heen. Het opstuivend duinzand kan een belangrijke aanleiding zijn geweest ook het aangrenzende veen te ontginnen, zoals elders in Kennemerland eveneens wordt aangenomen. De naam van het 'oorsprongsdorp' werd dikwijls meegenomen het veen in. Een voorbeeld is Scharwoude, dat in een oudere vorm (in het jaar 1094) als *Scorlewalth* vermeld staat.¹⁴²

Oudorp, Alkmaar en Vronen

De huidige stadskern van Alkmaar ligt op de smalle noordzijde van de strandwal waarop ook Limmen en Heiloo liggen, en op een deel van de direct oostelijk van deze strandwal gelegen oudere, zeer lange strandwal waarop van zuid naar noord Uitgeest, Akersloot, Boekeloo (in de 9e eeuw als *Bodokenlo*, een 'loo'-naam), Oudorp en Vronen (het huidige Sint Pancras) liggen.¹⁴³ Al deze buurschappen hebben langwerpige geesten

139 De Koning 2011, 55, 56.

140 Vis 1987, 54-55 (*Vita Adalberti* c. 15); zie ook Cordfunke 2010, 48.

141 Voor het proces van overstuiving, zie onder andere De Bont 2008, 373-375.

142 Van Berkel 2017, 8, 64; zie ook Diederik 1989, 76.

143 De Cock 1965, 195-202; 1972, 65-67.

en namen van voor of rond het jaar 1000.¹⁴⁴ In deze regio zijn geen grote opgravingen uitgevoerd. Toch wijzen kleinere archeologische onderzoeken op activiteiten in de Romeinse tijd en Vroege Middeleeuwen. In de Alkmaarse binnenstad (28) gaat het om sporen en vondsten die ten minste teruggaan tot de Karolingische periode zoals een enkele greppel en paalkuil in de Doelenstraat, een incidentele muntvondst en enkele Karolingische waterputten bij de Ropjeskuil. In 1994 werd bij de Lauwershof in Oudorp een deel van een Karolingische nederzetting opgegraven (29). Behalve paalkuilen en een waterput van voormalige woonerven werd Karolingisch aardewerk gevonden. Een bijzondere vondst is een tuyère (tuit) van een blaasbalg, wijzend op de aanwezigheid van een smeedhaard voor metaalbewerking. De strandwallen waar Alkmaar op ligt zouden veel rijker moeten zijn aan vroegmiddeleeuwse nederzettingen dan we nu in de bodem hebben teruggevonden, getuige bijvoorbeeld de vondst van een 7e-eeuwse gouden munt in het stadscentrum.¹⁴⁵

Geestmerambacht, Petten en Sint Maarten

Wanneer we ons richten op het gebied dat de overgang vormt tussen de gouwen *Kinhem* en *Texla*, direct noordelijk van het nog bestaande duinen- en strandwallengebied tot aan Schagen, kunnen we met behulp van de nieuwe geologische en landschappelijke inzichten uit hoofdstuk 2 een betere verklaring geven voor de archeologische waarnemingen die hier sterk door landschapserosie zijn aangetast. Het koppelen van veelal laatmiddeleeuwse plaatsnamen, zoals Eenigenburg, Harenkarspel en Sint Maarten, aan oudere, vroegmiddeleeuwse gegevens wordt gecompliceerd door de sterke veranderingen die het gebied tussen de 7e en 14e eeuw doormaakte. Dit geldt niet alleen voor het gebied van Schoorl, maar vooral voor de nederzettingsterritoria van Petten en Callantsoog (vanaf de late 9e of vroege 10e eeuw *Pathem* en *Callinge*).¹⁴⁶ Het ontstaan van het Zijper zeegat, met een uitgebreid kreekstelsel dat vanaf de Late IJzertijd het veengebied achter de duinen ontwaterde, had tot gevolg dat een omvangrijk veengebied bewoonbaar werd.¹⁴⁷ Veel van de vindplaatsen in dit gebied zijn in kaart gebracht dankzij uitgebreide veldkarteringen door Schermer in de jaren '60 van de vorige eeuw.¹⁴⁸ Tegenwoordig resteert er nog maar een klein deel van de oorspronkelijke bewoningsresten als gevolg van de latere aantasting van dit gebied door sterke uitbreiding van het Zijper systeem en ook het noordelijker gelegen Heersdiep, maar ook door verlies van vindplaatsen in de 20e eeuw door grootschalig landverzet en egalisaties.

Bij de uitbreiding van recreatiegebied 'De Druppels' in het gebied Geestmerambacht, westelijk van Langedijk, is in 2010 een oppervlakte van ruim 3,5 hectare archeologisch onderzocht (30). Op de met veen overgroeide kwelderwallen vond in de 1e tot 3e eeuw n.Chr. bewoning plaats, en vermoedelijk ook in de Vroege Middeleeuwen. Uit de Romeinse tijd dateren greppels, (paal)kuilen en waterputten. Huisplattegronden zijn niet aangetroffen, mogelijk door een afwijkende bouwwijze met stiepen (vlakke steunplaten of liggende balken) op het veen. In het veen rondom de woonerven waren enkele tientallen kuilen gegraven die vanwege de vondsten

144 Zeiler 2020, 31, 35, 43.

145 Cordfunke 2006, 78-82.

146 Voor de historische vermelding van beide plaatsen, zie Diederik 1989, 74-97; Van Berkel & Samplonius 2006, 88 en 362.

147 Soonius 1995, 43-86; Diederik 2015a, 13-18; Lange 2015, 19-28.

148 Schermer 1968; 1969; 1971.

van aardewerk en dierbotten in de vulling een rituele betekenis kunnen hebben gehad en vermoedelijk niet ver van woonerven lagen. Aanzienlijk jonger is het hout uit een waterput, met een ¹⁴C-datering in de 7e eeuw (fig. 4.28).¹⁴⁹ Verdere sporen van nederzettingen uit de Vroege Middeleeuwen zijn niet herkend.

Dankzij de karteringen in en rond de Geestmerambacht kennen we vele vindplaatsen, vooral uit de Karolingische periode (fig. 4.29).¹⁵⁰ Deze bestaan vooral uit losse vondsten en vondstconcentraties die aangeven dat dit gebied in de Vroege Middeleeuwen intensief bewoond werd. Een Karolingische datering hebben ook de vondsten die onder en als opgespit materiaal ook *in* de middeleeuwse ophogingslagen van enkele terpen bij Warmenhuizen en Tuitjenhorn zijn gedaan, als restanten van oudere, Karolingische vlaknederzettingen.¹⁵¹ Van deze terpen is de Hartendorp bij Warmerhuizen (31) het best onderzocht. Uit de 10e-11e eeuw dateren fragmenten van twee deels buiten de hier aangelegde opgravingsput gelegen huizen met wanden van kleizoden, een waterput en een groot aantal kuilen.

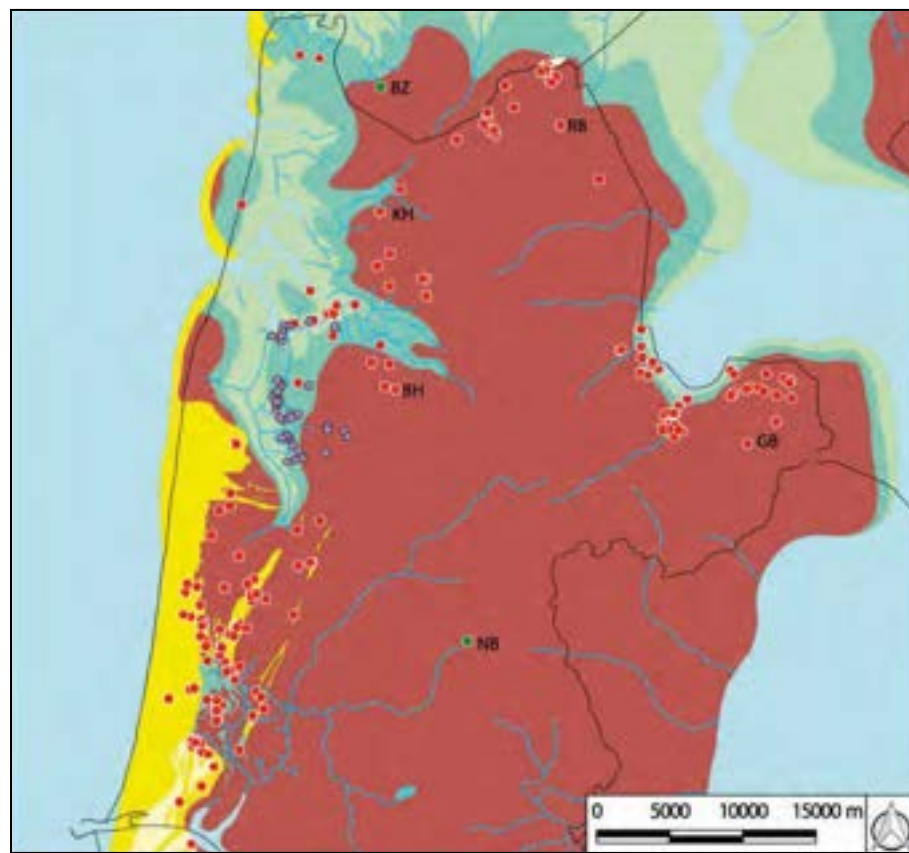
fig. 4.28 Doorsnede door een waterput die is aangetroffen in recreatiegebied 'De Druppels' bij Langedijk. De put dateert uit de 7e eeuw, maar ligt op een plek waar verder uitsluitend sporen uit de Romeinse tijd werden aangetroffen (foto ADC Archeoprojecten).

149 Zandboer 2012, 198-198.

150 Schermer 1968, 213-228; 1969, 172-190; 1971, 144-160.

151 Westra & Schermer 1982; De Koning & Tuinman 2020.

fig. 4.29 Vindplaatsen uit de Karolingische periode in en rond de Geestmerambacht, langs de oostzijde van het mondingsgebied van de Zijpe (paarse stippen). Dit gebied tussen het huidige Kennemerland en Texel, waar een groot aantal vindplaatsen uit dezelfde periode bekend zijn (rode stippen), moet een belangrijk woongebied zijn geweest (kaart J. de Koning & N. Tuinman).

Vermoedelijk zien we in de Geestmerambacht hetzelfde patroon als op vele andere plaatsen in Noord-Holland, namelijk de ontginning van een veengebied door 'laag en droog' te gaan wonen op de goed ontwaterende randzone tussen kwelder en hoogveen. Dit leidt ertoe dat vindplaatsen hier vaak als een kralensnoer op de veenranden in het landschap liggen. Hetzelfde patroon is zichtbaar voor de Romeinse tijd, toen de nederzettingen een paar honderd meter westelijker lagen. De bewoners schoven pas vanaf de 10e eeuw verder het veen in met de opstreekende verkaveling, vanaf het moment dat de organisatiegraad van de bevolking dat toestond.¹⁵² Doordat nederzettingen uit de Romeinse tijd en Vroege Middeleeuwen op de droge, door ontwatering geoxideerde veenlaag hebben gelegen, zijn de meeste sporen verdwenen en resteren veelal alleen de vondsten die op hun plek zijn blijven liggen. Deze vondsten liggen dus niet meer op hun oorspronkelijke hoogte, maar zijn met het oxideren van het veen naar beneden gezakt.

Het huidige Petten, waar onder Willibrord een van de vroegste kerken van Noord-Holland is gesticht, ligt op een smalle duinstrook die door de mens als een zee-kerende 'zanddijk' is aangelegd. Het oorspronkelijke dorp moet veel westelijker hebben gelegen, op een plek waar nu de zee is.¹⁵³ Hetzelfde geldt voor Sint Maarten, waarvan de huidige naam op zijn vroegst uit de 14e eeuw dateert.¹⁵⁴ Noordelijk van Egmond boog de kust verder naar het westen uit dan nu het geval is, tot aan de monding van de voormalige Zijpe (zie hoofdstuk 2). Aan weerszijden van de Zijpe lag goed

¹⁵² Schermer 1968, 213-228; 1969, 172-190; voor de Rekere, zie hoofdstuk 2 en ook Diederik 2002, 15.

¹⁵³ Diederik 1989, 82.

¹⁵⁴ Van Berkel & Samplonius 2006, 410. Zie ook de discussie in: De Cock 1965, 222; Diederik 1989, 83; Haalebos 1965.

ontwaterd en goed bereikbaar veen, waarmee *Pathem* en de voorganger van Sint Maarten net zo gunstig gelegen waren als het oude Velsen aan het Oer-IJ. Mogelijk vielen de nederzettingen rond Camperduin en Hargen (vermeld vanaf de 10e eeuw) onder de parochie van Petten, en dit geldt ongetwijfeld ook voor allerlei andere nederzettingen die overstoven zijn of in zee zijn verdwenen in de huidige dorpsgebieden van Schoorl, Bergen en Egmond. De relatie tussen deze kerk en de kerk die begin jaren '60 van de vorige eeuw in Sint Maarten opgegraven is, is onduidelijk.¹⁵⁵ Archeologische sporen die de aanwezigheid van vroegmiddeleeuwse of oudere nederzettingen rond Petten en Sint Maarten kunnen bevestigen, ontbreken tot op heden. Iets oostelijk van het huidige Sint Maarten is op een geploegd akkerland van enkele hectaren in de Burghornerpolder een groot aantal potscherven gevonden dat dateert van de Karolingische periode tot in de Late Middeleeuwen.¹⁵⁶

4.7 De nederzettingen op Texel (*Texla*)

In de prehistorie was het huidige Texel door een aaneengesloten duin-, kwelder- en veengebied aan het vasteland verbonden. De vroegmiddeleeuwse gouw *Texla* grensde in het zuiden, ter hoogte van het Zijper zeegat en een waterloop met de historisch bekende naam *Kinleson* (of *Kinloson*), aan de gouw *Kinhem*. In het zuidoosten grensde *Texla* aan de gouw *Wiron* (Wieringen).¹⁵⁷ Het bewoonbare landschap bestond uit de pleistocene gronden die het huidige eiland Texel kenmerken, uit duingebieden en een uitgestrekt veengebied. Dat ook de veengebieden intensief werden bewoond, weten we onder meer door de vele verdwenen of niet meer identificeerbare plaatsnamen in dit gebied (zie fig. 4.5). Vanuit de zeegaten in het westen (de Zijpe, het Heersdiep en het Marsdiep) kwam eeuw na eeuw meer zeewater binnen dat het landschap erodeerde, maar tegelijk ook drainagemogelijkheden bood voor te ontginnen veengebieden. Het algemene beeld is dat het gebied tussen ruwweg de huidige duinen van Kennemerland en de hoge gronden van Texel en Wieringen een getijdegebied was dat in het tweede deel van het 1e millennium in hoog tempo bewoonbaar land verloor, maar dat in de Romeinse tijd en Vroege Middeleeuwen een groot aantal nederzettingen kende waarvan we archeologisch nagenoeg niets meer terugvinden. De keileem-kernen van *Texla* en *Wiron* vormden binnen het zich vergrotende getijdegebied een uitermate gunstig gelegen woongebied, door de relatief hoge en bovendien strategisch en geografisch gezien gunstige ligging tussen de kustlanden van Engeland en Frankrijk enerzijds en Noord-Nederland, Noord-Duitsland en Zuid-Scandinavië anderzijds.

Geddingmore en Schagen

De nederzettingsterritoria van *Geddingmore* (de oude naam van het huidige Blokhuizen) en Schagen strekten zich uit over het veengebied, of de goed ontwaterde randzone ervan, aan de uiterste zuidgrens van de gouw *Texla*. De nederzettingen lagen in de nabijheid van de toenmalige Zijpe, mogelijk meteen noordelijk van de waterloop *Kinleson*.

¹⁵⁵ Voor de opgraving van de kerk, zie Haalebos 1965, 153-158.

¹⁵⁶ De akker is in 2011 systematisch afgegraven om aardewerk te verzamelen (Geerts 2012).

¹⁵⁷ De auteurs menen dat De Cock (1980; zie ook in 1965, 221) gelijk heeft met het identificeren van de Zijpe als *Kinleson*.

Geddingmore wordt al in de 10e eeuw in de Egmondse annalen genoemd en kan gezien worden als een van de oudste veenontginningen van Noord-Holland.¹⁵⁸ De benaming ‘-more’ kan met de ligging in het veen samenhangen, maar ook met zoutwinning uit veen.¹⁵⁹ In 1982 werd er bij Blokhuizen (32) een begraafplaats in het veen gevonden. Van de begraafplaats werden 170 inhumaties blootgelegd, evenals de sporen van een sloot die deze dodenakker rondom begrensd. In een niveau onder het grafveld werd een verbrande huisplaats ontdekt. Deze huisplaats is in de 8e of 9e eeuw te dateren op basis van aardewerk en een fraai versierd wangstuk van een paardenbit uit been (fig. 4.30). Deze bijzondere vindplaats was enigszins in de vergetelheid geraakt, maar twee recente onderzoeken brachten daar verandering in: een fysisch-anthropologisch onderzoek van de best bewaarde 119 skeletten van het grafveld, en een opgraving in 2016 op nog geen 200 meter van deze begraafplaats. De opgraving richtte zich op een laatmiddeleeuwse terp langs de provinciale weg N241 bij Zijdewind, maar leverde in de omgeving ook sporen op uit de Karolingische periode. Als onderdeel van het eerstgenoemde onderzoek zijn vier skeletten ¹⁴C-gedateerd en de resultaten waren opmerkelijk vroeg: drie van de vier begravingen dateren uit de 9e eeuw, en het vierde skelet uit de 10e eeuw. Als de beschikbare gegevens worden gecombineerd hebben we bij Blokhuizen te maken met bewoning vanaf de 8e of 9e eeuw, inclusief een grafveld dat in aanleg uit de 9e eeuw dateert.¹⁶⁰ Aannemelijk is dat de vroegste graven rond een nieuw gestichte kerk lagen, maar sporen van een kerkgebouw zijn niet herkend.

De eerste vermelding van Schagen (*Scagha*) staat in een schenkingsbrief uit de late 10e eeuw, waarin graaf Dirk II en zijn vrouw Hildegard zes hoeves land aan de abdij van Egmond schenken.¹⁶¹ Er moet hier in die tijd dus een substantieel areaal landbouw- en bewoonbaar gebied hebben gelegen. In en nabij Schagen zijn enkele vroegmiddeleeuwse vindplaatsen aangetroffen, maar de meest bekende en best onderzochte vindplaatsen dateren uit de Romeinse tijd. Het gebied rond Schagen lag in de Romeinse tijd en de Vroege Middeleeuwen aan de rand van het veen, op de overgang naar het kweldergebied van het Zijper zeegat. Het landschap kenmerkte zich door een wirwar van veenriviertjes die op het krekenslandschap uitmondden. Het is, zeker bij kleine opgravingen, vaak lastig om het landschap in de Romeinse tijd en Vroege Middeleeuwen te reconstrueren. Het veen dat zich hier vormde vóór het openen van de Zijpe, en waar men zich vaak op vestigde, is in de regel namelijk (bijna) geheel verdwenen.

Bij de aanleg van een nieuw industrieterrein met de naam Witte Paal (33), ten zuidoosten van de kern van Schagen, kwamen sporen aan het licht van een uitgestrekt akkercomplex uit de Late IJzertijd en Romeinse tijd, waarbinnen ook werd gewoond. Op een voormalige kwelder was een veenlaag gegroeid, die met een strokenverkaveling naar het noordoosten werd ontwaterd; binnen de akkers zorgde een stelsel van smalle greppels voor een verdere ontwatering (fig. 4.31). Sporen van huizen, binnen of aan de rand van de akkers, zijn niet aangetroffen in de vorm van paalkuilen of gaten. Een verklaring hiervoor volgde uit onderzoek dat in 2012 werd gedaan naar een nederzetting uit de 4e eeuw v.Chr.: de dakdragende palen van het huis werden niet ingegraven, maar

158 Diederik 1989, 93-95.

159 De Koning et al. 2020, 161-165.

160 De Koning et al. 2020, 161-165; Salomons, in voorb.

161 Diederik 1982, 53-68; 1989, 91-92.

fig. 4.30 Wangstuk van een paardenbit uit Blokhuizen, op basis van vorm en versiering te dateren in de Karolingische periode. Lengte 10,5 cm (collectie Huis van Hilde, Castricum; foto F. Diederik).

vermoedelijk gefundeerd op een vlijlaag van gedroogde blokken turf.¹⁶² Dit systeem zou in de perioden daarna ook gebruikt kunnen zijn, waardoor er geen archeologische sporen van huizenbouw zijn achtergebleven. Alleen het afval dat op het erf terecht kwam, vormt een aanwijzing voor menselijke bewoning ter plekke.

Een tweede vindplaats werd eveneens ontdekt bij de inrichting van een nieuwbouwwijk, genaamd Muggenburg (34), en bestond uit drie verschillende delen (I-III). De archeologische sporen van Muggenburg I en II (opgegraven in de jaren 1982 en 1983) stammen uit de 2e-4e eeuw en worden gekenmerkt door de afwezigheid van paalsporen, vanwege het ontbreken van de oorspronkelijke veenlaag waarop de nederzetting lag.¹⁶³ Huisplaatsen konden alleen maar worden vastgesteld als er een haardplaats of een vloer van klei werd gevonden (zie fig. 5.8). Opmerkelijk is de vondst van een aanzienlijke hoeveelheid Romeins importmateriaal, dat binnen andere vindplaatsen uit de Romeinse tijd in Noord-Holland nauwelijks voorhanden lijkt te zijn geweest. Ook bij Muggenburg III, dat dateert van de late 3e tot halverwege de 4e eeuw n.Chr., zijn geen paalgaten van woningen aangetroffen. Wel konden binnen het onderzoek op basis van herkenbare haardplaatsen of kleivloeren drie gebouwen worden vastgesteld, waarvan een gebouw met een herkenbaar woon- en stalgedeelte (fig. 4.32; zie ook fig. 5.8). Onder de drempel van een ander huis is een voor Noord-Holland unieke kleiplastiek begraven, dat een vogel voorstelt.¹⁶⁴ Door vernatting van het gebied in de Laat-Romeinse tijd zijn de jongere, vroegmiddeleeuwse nederzettingen in Schagen en omgeving enkele honderden meters naar het westen opgeschoven. Het nederzettingsterrein van Muggenburg veranderde hierdoor van functie en werd tot in de Karolingische periode als akker gebruikt.

Een derde vindplaats met sporen uit de Romeinse tijd is Lagedijk (35). De kern van de nederzetting werd in 1978 doorsneden bij de aanleg van een brede sloot rondom het nieuwe bedrijventerrein met deze naam. De uitgegraven grond werd verspreid over

162 Persoonlijke informatie F. Diederik (Schagen).

163 Cordfunke & Diederik 1984, 5-10.

164 Zie afbeelding in: Diederik 2002, 99.

fig. 4.31 Sporenkaartjes van de vindplaats Schagen-Witte Paal, met sporen uit de Romeinse tijd. De kleuren verwijzen naar sporen uit circa 100-250 (bruin) en 250-300/350 n.Chr. (rood), en uit de Middeleeuwen (paars). Restanten van het oorspronkelijke veenoppervlak uit de Romeinse tijd zijn alleen in natuurlijke laagjes bewaard gebleven (roze). Moderne sloten zijn in blauw getoond (kaart Universiteit van Amsterdam/Instituut voor Pre- en Protohistorie & Archeologische Werkgemeenschap Nederland, afdeling Schagen).

het terrein en leverde vele honderden vondsten op, waaronder *terra sigillata*, geverfd en gevernist aardewerk en glas. Deze opgraving van een vindplaats die voor Noord-Holland relatief veel Romeinse importen opleverde, wijst op de aanwezigheid van een boerenerf waarvan een gebogen (huis)greppel, maar geen resten van gebouwen werden aangetroffen. Ook hier werd het ontbreken van paalgaten verklaard door een fundering van de staanders met veenturven of wellicht kleiplaggen. Pas in latere jaren bleek dat het ontbreken van bouwplattegronden samenhangt met een oorspronkelijk aanwezig en nu verdwenen veenpakket waarin de palen waren ingegraven of waarop ze waren gefundeerd. Het nederzettingniveau uit de Romeinse tijd was doorsneden door een stelsel van smalle sloten, aangelegd in een ruitpatroon. Vroegmiddeleeuws aardewerk, zowel uit de Merovingische als uit de Karolingische periode, bevond zich in de sloten

en op het oude oppervlak. Dit wijst erop dat er in de nabijheid vroegmiddeleeuwse bewoning moet zijn geweest.¹⁶⁵

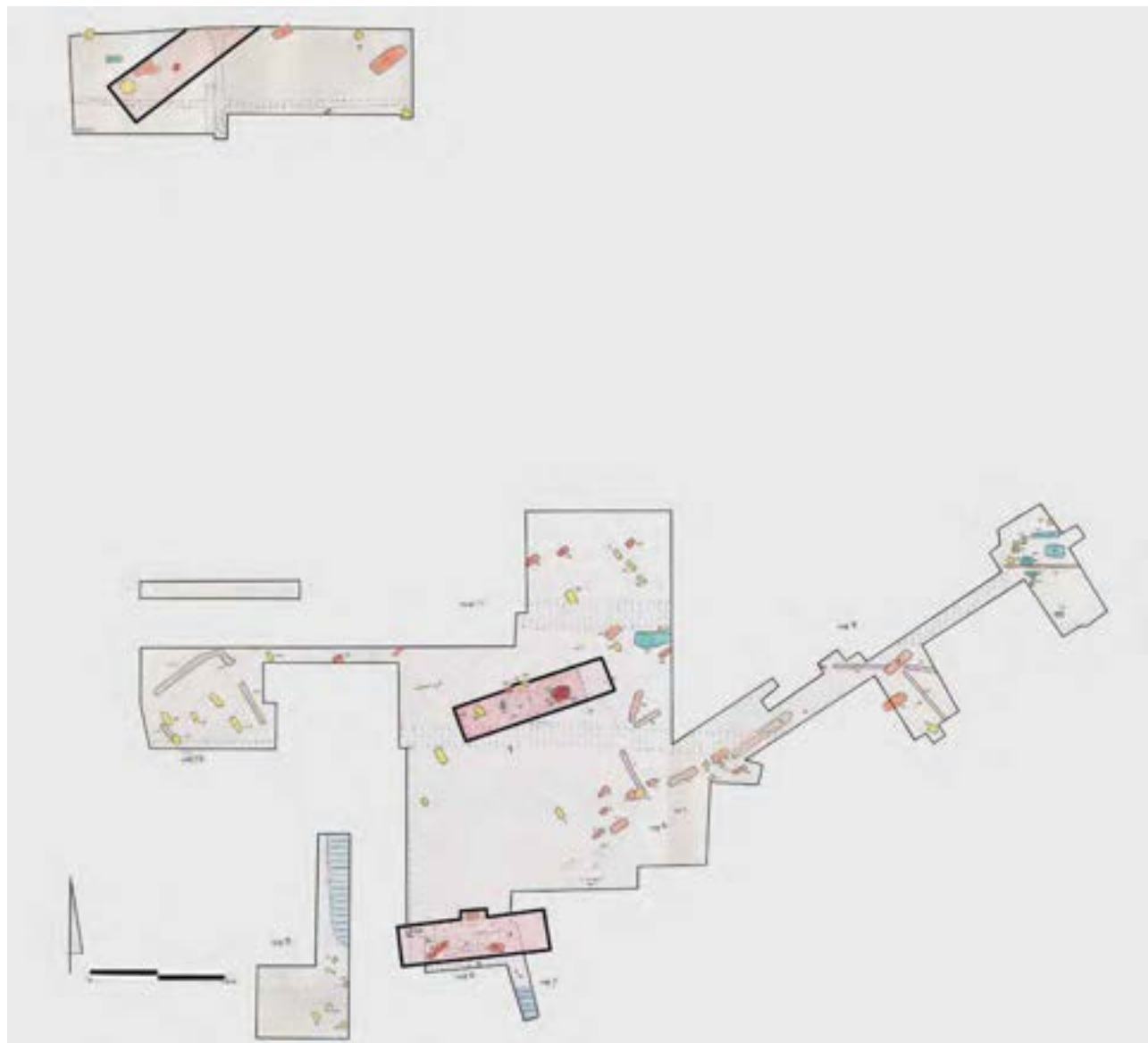
Uit de Vroege Middeleeuwen dateert ook een nederzetting aan de zuidkant van Schagen, op het nieuwbouwtterrein met de naam Waldervaart (36). Tijdens het onderzoek in 1976 en 1977 zijn ophogingslagen aangesneden van een kunstmatig verhoogde woonplaats. Deze lage terp lag hier niet op het veen, maar op een relatief hoog en daardoor bewoonbaar deel van de kwelder. De kwelder toont volgens de opgravingstekeningen een karakteristieke afwisseling van zand- en kleilaagjes, waarbinnen vegetatieniveaus zijn ingesloten. Voor de dateringen van de archeologische sporen volgen we een onlangs opgestelde fasering, die de 7e tot 12e eeuw beslaat. Uit fase 1 (600-700) dateren enkele kuilen met een venige vulling en vooral losse vondsten, afkomstig uit een bewoningskern die vermoedelijk buiten de opgraving lag. Tot fase 2 (rond 700) behoren de vroegste ophogingslaag en opnieuw enkele kuilen. In fase 3 (700-950) en fase 4 (950-1200) is de ophoging verder uitgebreid. Sporen van bewoning beperken zich tot twee paalkuilen, een waterput en een greppel. Tot het einde van fase 4, toen de nederzetting werd verlaten, behoort een sloot met natuurlijk afgezette klei als vulling. Het verlaten van de nederzetting zal hebben samengehangen met de bedijking van het gebied in de 12e-13e eeuw. Hierna werd bewoning van geheel West-Friesland mogelijk, hoewel vanuit de opdringende Zuiderzee nog geregeld overstromingen voorkwamen na dijkdoorbraken. De ophogingslagen zijn afdekt door een bruingekleurde, humeuze laag die vermoedelijk als laatmiddeleeuwse akker is te interpreteren (fase 5).

Een tweede nederzetting uit de Vroege Middeleeuwen kwam in 2013 en 2014 aan het licht ten zuiden van Schagen, bij Tjallewal (37). In de bouwputten van twee nieuwe woonhuizen werden sporen aangetroffen uit de 8e en 9e eeuw. Deze bestaan uit kuilen en een enkele paalkuil die door een cultuurlaag uit de IJzertijd of Romeinse tijd heen waren gegraven, die zich in de top van een kwelderlaag had gevormd. De kuilen waren gevuld met weinig materiaal en moeten zijn gegraven toen er nog veen op de kwelder lag. Aan te nemen is dat de nederzetting op goed gedraineerd veen (of een restant van dit veen) lag, dat naderhand grotendeels is verdwenen. De kuilen kunnen bewust tot in de kwelder zijn gegraven voor de winning van klei om akkers mee te verbeteren (vergelijkbaar met genoemde grondverbetering in Schoorl). De oorspronkelijke maaiveldhoogte ter plekke van de nederzetting kon worden bepaald door te beredeneren dat ingegraven palen voor een huis, om een zekere stevigheid te bieden, minstens 50 tot 60 centimeter in de bodem moeten zijn ingegraven. Daaruit volgt dan dat het toenmalige maaiveld vermoedelijk op een droge, geoxideerde veenlaag met deze dikke laag. Dit is een belangrijke vaststelling, omdat het maaiveld uit de Vroege Middeleeuwen bijna overal in Noord-Holland is verdwenen door een combinatie van oxidatie van het veen en ploegen voor agrarisch gebruik.

Callinge en Husidina

In het kustgebied rond de pleistocene kernen van Texel en Wieringen is veel bewoonbaar land uit het 1e millennium verdwenen. Illustratief hiervoor zijn de nederzettingen *Callinge* (oudste vermelding 11e eeuw) en *Husidina* (oudste vermelding 10e eeuw), waarnaar de huidige, meer oostelijk gelegen plaatsen Callantsoog en Huisduinen zijn

¹⁶⁵ Diederik 2002, 28.

vernoemd.¹⁶⁶ Hoewel hier geen vindplaatsen met vroegmiddeleeuws aardewerk van getuigen, mogen we ervan uitgaan dat beide plaatsen nog (deels) onder de smalle duinenrij liggen of in zee verdwenen zijn door kustafslag of door erosie van veen als gevolg van getijdewerking. In het achter de kust gelegen veengebied zijn wel sporen van bewoning gevonden, uit de Late IJzertijd en/of de Romeinse tijd. Archeologische resten zijn onder andere bekend uit de Harger- en Pettemerpolder en de Boskerpolder.¹⁶⁷ Tot de vondsten uit de Romeinse tijd behoren een munt van Augustus en een uniek houtsnijwerk dat als idool is aangemerkt, maar daarvoor eigenlijk te abstract is.¹⁶⁸ Uit historische bronnen blijkt dat de eerste graven van Holland uitgestrekte domeinen hadden in *Callinge* en dat zij daar vóór het jaar 1000 al grote delen van hadden geschonken aan het klooster van Egmond.¹⁶⁹

166 Van Berkel 2017, 40, 76.

167 Diederik 2015b.

168 Diederik 2016, 89-90.

169 Diederik 1989, 89.

De verkaveling van Schagen is vanuit *Callinge* begonnen en wijst daarom op de hoge ouderdom van deze verdwenen plaats. In 1975 werd bij Callantsoog een gouden munt (*tremissis*) uit de 7e eeuw gevonden waaraan ooit een oog heeft gezeten en die dus als hanger is gedragen (fig. 4.33; zie ook bijlage 9.1). De munt is gevonden op het strand, nog voor de tijd van kunstmatige zandaanvoer vanuit de Noordzee, zodat deze vondst met het vroegmiddeleeuwse *Callinge* ter plekke van de huidige kustlijn kan samenhangen. Over *Husidina* is zo goed als niets archeologisch bekend. Duidelijk is dat dit deel van de gouw *Texla* zich momenteel vrijwel geheel onttrekt aan onze wetenschappelijke blik.

Den Helder en Balgzand

Het veengebied achter de duinenrij ter hoogte van Den Helder werd vanaf de Late IJzertijd bedreigd door het zoute water van de zeegaten van het Zijpe, het Heersdiep en het Marsdiep. Zeker in het gebied noordelijk van Schagen was de erosie vanuit deze zeegaten zo sterk dat onze archeologische kennis er minimaal is. Van incidentele vondsten en sporen is vaak lastig te achterhalen of de oorspronkelijke nederzettingen (op klei) op veen of op de kwelder lagen.

Een uitzondering is de situatie zuidoostelijk van Den Helder, waar tot in het midden van de jaren '60 van de vorige eeuw een verhoging in het landschap lag die bekend stond als 'Het Torp' (38). Toen de bouw van een woonwijk een archeologische opgraving noodzakelijk maakte, bleek dat het om een voor Noord-Holland uitzonderlijk grote terp ging, hoewel over de oorspronkelijke omvang zeer uiteenlopende informatie voorhanden is. Eeuwen geleden beeldden kaartenmakers als Heyns, Sgrooten en Metius Het Torp af als een grote, verheven plek in het midden van de Kop van Noord-Holland, wat aangeeft dat het zelfs voor de scheepvaart een herkenbaar landschappelijk fenomeen moet zijn geweest.¹⁷⁰ Voorafgaand aan de genoemde nieuwbouw werd door de gemeente de omvang van de terp opgemeten en werden hoogtematen van het terrein genomen. Van noord naar zuid bedroeg de terp maximaal 210 meter, van oost naar west ongeveer 165 meter (fig. 4.34). Het terplichaam had een onregelmatige vorm en kan op basis van deze informatie circa 4 hectare groot zijn geweest, hoewel ook van een groter oppervlak van wel 6 hectare wordt uitgegaan.¹⁷¹

Mogelijk hangt de naam 'Het Torp' samen met het historisch bekende *Edesthorpa*, waarvan het bisdom Utrecht in de 9e-eeuwse goederenlijst van Sint Maarten claimt dat het daar bezittingen had.¹⁷² Op de kaart van Sgrooten uit 1573 staat de terp afgebeeld met een kerkje of kapel.¹⁷³ Volgens Schoorl dateert dit gebouw mogelijk uit de 13e eeuw, terwijl Numan vermoedt dat deze al in de 12e eeuw gebouwd is.¹⁷⁴ De terp werd door Paludanus beschreven in zijn in 1776 uitgegeven studie naar historische plekken in het Noord-Hollandse landschap. Boven op de terp lag een 'verheven plaats' waar men nu en dan mensen begroef.

In de jaren 1964-1966 is nog geen halve hectare van de terp archeologisch onderzocht (fig. 4.35). Er werden ophogingslagen van het terplichaam aangetroffen en

fig. 4.32 (links) Sporenkaartje van Schagen-Muggenburg, met bewoningsresten uit de late 3e en eerste helft van de 4e eeuw n.Chr. Op basis van haardplaatsen (rood) en nog herkenbare resten van kleivloeren kunnen drie huisplattegronden (zwarte rechthoeken) worden gereconstrueerd. Andere sporen uit de Romeinse tijd zijn greppels en sloten (bruin), kuilen (geel, oranje of blauw); resten van een natuurlijke waterloop uit dezelfde periode zijn blauw-zwart gestreept (kaart Archeologische Werkgemeenschap Nederland, afdeling Schagen).

170 Alders 2013; Van der Meij 2016.

171 Een veel grotere omvang wordt gemeld door Bremer 2015, 102. Dit is ook af te leiden uit de kaart van Paludanus (1776).

172 Diederik 1989, 98.

173 Van der Meij 2016, 9.

174 Schoorl 1973, 110-11; Numan 2005, 175.

fig. 4.33 Gouden munt (*tremissis*) uit de 7e eeuw, gevonden in Callantsoog. Deze vondst hangt vermoedelijk samen met de voormalige nederzetting *Callinge*. Diameter 1,4 cm (collectie en foto Nationale Numismatische Collectie, De Nederlandsche Bank).

resten van twee huizen.¹⁷⁵ Het aardewerk dat in verschillende opgravingsputten verspreid over de terp is verzameld, is te dateren van de laat-Merovingische periode (7e eeuw) tot in de Late Middeleeuwen (13e eeuw).¹⁷⁶ Alleen over enkele van de meest zuidelijke putten is een publicatie verschenen, met een profiel dat beide huizen doorsneet (fig. 4.36). De natuurlijke ondergrond bestond op de plek van deze putten uit een 'natuurlijke blauwige kleilaag' (laag I). In deze laag zijn brokken organisch materiaal opgenomen, mogelijk van een verploegde vegetatiehorizont. De laag bevatte scherven uit de Vroege Middeleeuwen en is afgedekt met natuurlijk sediment (laag II), waarop ook loopvlak is gevormd (laag IIa). Hierop is een pakket terplagen aangebracht, ter plekke van de opgegraven woonerven met een dikte van circa 3,5 meter. In het gepubliceerde profiel is een complexe gelaagdheid zichtbaar, waartoe de volgende sporen van enkele opeenvolgende generaties van bewoning behoren: een ophogingslaag als podium voor een eerste huis (laag III), de zodenwanden en een haardplaats van dit enkele malen herbouwde huis, een ophogingslaag als podium voor een tweede, aangrenzend, huis (laag IV) en ook de zodenwanden van dit huis. Het tweede podium is aangelegd toen het eerste huis al bewoond werd, zodat hier de uitbreiding van een woonerf zichtbaar is.

In 2016 is een van de laatste nog onverstoorde delen van de terp onderzocht om inzicht in de opbouw en ouderdom van het terplachaam te krijgen, en gekoppeld daaraan de uitwerking van alle bestaande gegevens over Het Torp mogelijk te maken (fig. 4.37). Het onderzoek heeft enkele sloten, ophogingslagen en podiavormende pluggenconstructies opgeleverd, maar door de beperkte afmeting van het onderzoeksterrein is het niet goed mogelijk om de ouderdom van de individuele sporen vast te stellen. De onderste ophogingslagen dateren uit de 8e-9e en mogelijk ook de 10e eeuw, en de jongste uit de Late Middeleeuwen. De nederzetting lag op kwelderazettingen, waaronder een laag humeuze klei is aangetroffen. Deze kleilaag

¹⁷⁵ Tijdens de uitwerking van de opgraving voor een universitaire scriptie is de hoek van een derde gebouw herkend (Van der Meij 2016).

¹⁷⁶ Zie Dijkstra 2019. Van Es (1973, 344) gaat uit van een datering in de 8e-9e eeuw (mogelijke akkerlaag) en 11e-14e eeuw (terplagen).

fig. 4.34 Kadastrale kaart uit de jaren '60 van de vorige eeuw die het gebied rond de terp 'Het Torp' toont, voordat deze voormalige woonplaats door afgraven en bebouwing grotendeels verdween. In groen is bij benadering de oorspronkelijke omvang van de terp aangegeven, en in geel het hoogste deel (kaart gemeentelijk Kadaster, Den Helder).

fig. 4.35 Impressie van de opgraving in de terp 'Het Torp'. Zichtbaar zijn de resten van twee zodenhuizen, waarbinnen paalkuilen met staken zijn gemarkeerd (foto Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek).

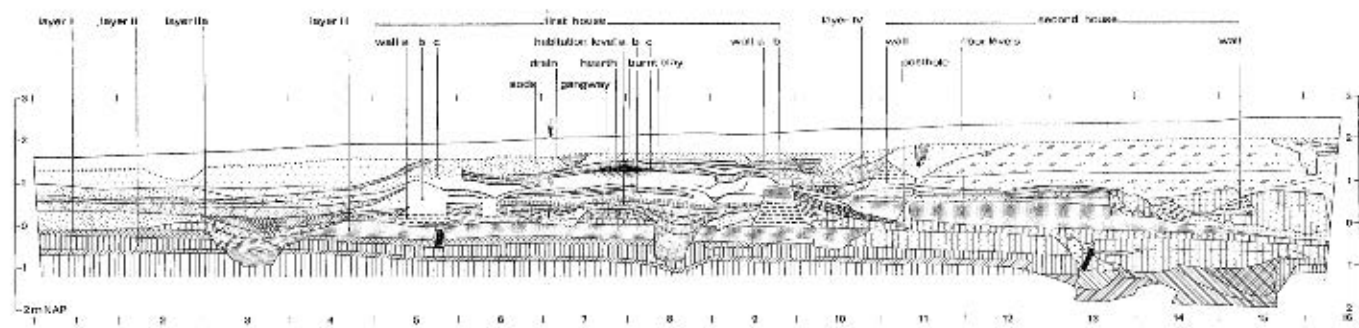

fig. 4.36 Profiel door de twee zodenhuizen die zichtbaar zijn in figuur 4.35. Het profiel toont een mogelijke akkerlaag (I), afgedekt met natuurlijke klei (II), waarop een pakket afval- en ophogingslagen is aangebracht. In dit pakket zijn de zodenwanden (aangeduid met 'wall') van beide huizen ('first house' en 'second house') ingesloten (naar Van Es 1973, fig. 3).

werd in het veld gekoppeld aan de eerder veronderstelde akkerlaag, maar kan op basis van een ^{14}C -datering veel vroeger, in de Late Bronstijd, worden geplaatst.

Voor dit hoofdstuk is van belang te constateren dat er in het grote, archeologisch vrijwel lege gebied tussen Schagen en Texel vanaf de Merovingische periode een nederzetting lag, op de kwelder. Ook andere nederzettingen in dit gebied zullen nabij de destijds aanwezige zeegaten hebben gelegen, op de kwelder- of veenranden die droog genoeg waren voor landbouw en veilig genoeg voor het risico op overstromingen. Het landschap zal een dynamisch grensgebied zijn geweest tussen deels ontwaterd veen, kwelders en wadplaten, maar veel archeologische informatie hebben we er niet over.

Van grote waarde zijn dan ook de waarnemingen op het Balgzand (39), luttele kilometers oostelijk van Het Torp. Een bijna geheel door de zee verzwolgen vindplaats ligt hier in het uiterst westelijke deel van de Waddenzee, als restant van een 'oud land' dat nu bijna altijd onder water staat. In de jaren '60 van de vorige eeuw kon een amateurarcheoloog waarnemingen doen tijdens extreem laag water, waardoor een groot deel van het Balgzand droog stond en begaanbaar was.¹⁷⁷ Op meerdere plekken werden vroeg- en laatmiddeleeuwse scherven gevonden (kogelpot-, maar ook Badorf-, Pingsdorf- en Pafrath-aardewerk), en ook een enkele 'Fries-Bataafse' scherf (waarmee een scherf uit de Romeinse tijd moet zijn bedoeld). Daarnaast zijn nederzettingssporen vastgesteld, zoals paalsporen, een waterput en kuilen van vrij grootschalige veenwinning. In het verslag van de bevindingen worden ook eerdere waarnemingen van onder meer lokale vissers genoemd, die zij vanaf de jaren '40 van de vorige eeuw hebben gedaan: 'vindplaatsen van aardewerkscherven, resten van doodskisten en skeletdelen van huisdieren langs een getijgeultje' en 'de grondslagen van een huis, uitgezet met grote turven'.¹⁷⁸ Vermoedelijk zijn dit resten van een vlaknederzetting op het veen. Het is een van de weinige redelijk goed gedocumenteerde bewijzen dat in het uitgestrekte veenlandschap westelijk van het Vlie gewoond werd, althans aan de toegankelijke en goed ontwaterde randen ervan.

Den Burg (Texel)

Texel neemt in de Noord-Hollandse archeologie een bijzondere plek in. Zoals ook voor Wieringen geldt, is de bodem van Texel voor West-Nederlandse begrippen oud te noemen, wat met zich meebrengt dat deze al vele duizenden jaren hoog en droog is en de hier gelegen vindplaatsen bovendien maar gedeeltelijk zijn overstoven met Jong Duinzand. Texel bestaat momenteel uit het 'oude land' en 'nieuwe land', waarvan het

¹⁷⁷ Smit 1972, 3-18.

¹⁷⁸ Smit 1972, 3-18.

fig. 4.37 Recent onderzoek naar een deel van onderste terplagen en onderliggende kwelderlagen van de vindplaats 'Het Torp' in Den Helder (foto R. van Eerden).

laatstgenoemde deel wordt gevormd door een zanddijk met daarachter duinen en vooral polders. In dit hoofdstuk richten we ons specifiek op het 'oude land', waar op talloze plaatsen archeologische vondsten zijn gedaan, onder meer door detectorzoekers.¹⁷⁹ Daarnaast zijn in de jaren '70 van de vorige eeuw karteringen op een groot aantal akkers op Texel uitgevoerd, wat resulteerde in vondsten van aardewerk uit de Romeinse tijd en Vroege Middeleeuwen.¹⁸⁰ Het gaat om vele honderden vindplaatsen, verspreid over het oude land.

In de Vroege Middeleeuwen waren er vier nederzettingen of buurschappen met een kerk op Texel aanwezig (Den Burg, De Westen, Oosterend en De Waal), en de goederenlijst van Sint Maarten noemt Texel zelf en ook een groot aantal namen van nederzettingen die hier of in de wijdere omgeving lagen. Dit rechtvaardigt de stellingname dat de pleistocene kern van Texel, samen met de omliggende veen- en kweldergebieden, in de door ons beschouwde periode een aanzienlijke bewoning heeft gekend (zie fig. 4.46).

Vanwege nieuwbouw is tussen 1971 en 1975 direct westelijk van de kern van Den Burg een gebied van 11,5 hectare in meerdere vlakken opgegraven aan de Beatrixlaan (40). Vanwege de omvang van de opgraving konden niet alleen resten van individuele woonerven, maar ook de omliggende akkerindeling en andere structuren worden blootgelegd. Naast oudere sporen, uit de Bronstijd tot de Midden-IJzertijd, gaat het om resten van woonerven uit de Romeinse tijd en zowel de Vroege als de Late Middeleeuwen.¹⁸¹ Het opgravingsterrein ligt relatief hoog op een van de pleistocene dekzandkoppen. In de IJzertijd en Romeinse tijd lagen deze koppen ingesloten tussen kwelders aan de noordzijde en een uitgestrekt veengebied aan de zuidzijde. Het veen

¹⁷⁹ Zie onder andere Woltering 1996-97.

¹⁸⁰ Woltering 1986, 279; 1996-1997.

¹⁸¹ Voor een voorlopig schema met de spreiding van bewoning per periode, zie Woltering 1975, fig. 2.

raakte in de loop van de Romeinse tijd afgedekt met kweldersedimenten, zodat de zandrug in de Vroege Middeleeuwen door kwelders was omgeven. Het pleistocene reliëf vertoonde tijdens de perioden van bewoning een sterk golvend verloop en bestond uit een verzameling dekzandheuveltjes. Door het instuiven van zand van de Midden-IJzertijd tot in de Vroeg-Romeinse tijd, en door ophoging met plaggen in de Middeleeuwen, zijn dikke pakketten met akkerlagen ontstaan. Vooral in de Vroege Middeleeuwen is flink grond verzet om de hoge delen van het bewoonde areaal te verlagen en laagtes juist met de zo vrijgekomen grond op te vullen, wat de archeologische reconstructie sterk bemoeilijkte. Op een van de woonerven leidde dit tot een pakket akker-, woon- en ophogingslagen met een maximale dikte van rond de 1,5 meter.

Na verspreide bewoning in de Bronstijd en IJzertijd was het terrein enige tijd verlaten en is een laag stuifzand afgezet. Bij hernieuwde bewoning in de Late IJzertijd werd een omvangrijk systeem van perceelsloten aangelegd. Dat enkele van de blokvormige percelen als akker waren ingericht, tonen de vele parallelle drainagesloten die hier zijn gegraven. In de Midden-Romeinse tijd werd een nieuw slotenpatroon aangelegd, nu bestaand uit grotere, opnieuw blokvormige percelen. De bewoningssporen uit de Romeinse tijd concentreerden zich op zes woonerven (fig. 4.38). In de Late IJzertijd en vervolgens in de Vroeg-Romeinse tijd werd slechts één erf gelijktijdig bewoond. In de Midden-Romeinse tijd gaat het om twee en hooguit drie gelijktijdige erven. Deze woonplaatsen zijn in het laatste kwart van de 3e eeuw n.Chr. verlaten, met één uitzondering. Erf VIII (fig. 4.39) bleef zeker bewoond tot in de eerste helft van de 4e eeuw n.Chr., zoals vondsten van laat-Romeins import aardewerk (*terra sigillata* en Engels geveerd aardewerk) en handgevormd aardewerk tonen.¹⁸² Dit rechthoekige erf is ten opzichte van de andere woonerven uitzonderlijk groot. De erfgreppel omsluit een oudere grafheuvel uit de Midden-Bronstijd; rond de grafheuvel zijn kort voor of tijdens de eerste fase van bewoning van erf VIII (vroeg 2e eeuw n.Chr.) eerst een vierkante en later een ronde greppel gegraven, en in de voet van de heuvel is in dezelfde periode een overledene bijgezet (zie fig. 10.12). Enkele rechthoekige, met greppels omgeven terreinen uit de Vroeg- en Midden-Romeinse tijd hebben mogelijk als cultusplaatsen gefunctioneerd.¹⁸³

Na een onderbreking in bewoning werd het terrein vanaf de late 5e eeuw n.Chr. opnieuw bewoond. Een vondst die chronologisch in de periode valt dat het terrein onbewoond was (circa 325-475 n.Chr.) is een vergulde haarnaald uit de late 4e of de 5e eeuw n.Chr. (zie fig. 8.10, nr. 2). De naald is afkomstig uit een 'vuile ophogingslaag' in de omgeving van erf V uit de Romeinse tijd en hangt vermoedelijk samen met het begin van bewoning op een van de jongere erven uit de Merovingische periode (fig. 4.40). Deze erven en bijbehorende akkers lagen op een on-Hollands reliëf in het zuidoostelijke deel van het terrein. De hoogte van dit terrein had bij aanvang van hernieuwde bewoning een hoogte die varieerde van 1,7 tot ruim 3,5 meter +NAP. Tot de woonerven, waarvan er wellicht drie of vier gelijktijdig bewoond waren, behoorden woonstalhuizen, hutkommen, waterputten en greppels. De rondom gelegen akkers waren herkenbaar aan perceelgreppels, akkerlagen en ploegsporen. In het archeologisch lege gebied ten westen en noorden van de dekzandheuvelds zijn vrijwel geen sporen uit de Merovingische periode gevonden. Wellicht was dit deel van het terrein in gebruik als weidegebied.

¹⁸² Voor het aardewerk, zie hoofdstuk 6.

¹⁸³ Zie Woltering 2017, 107-123.

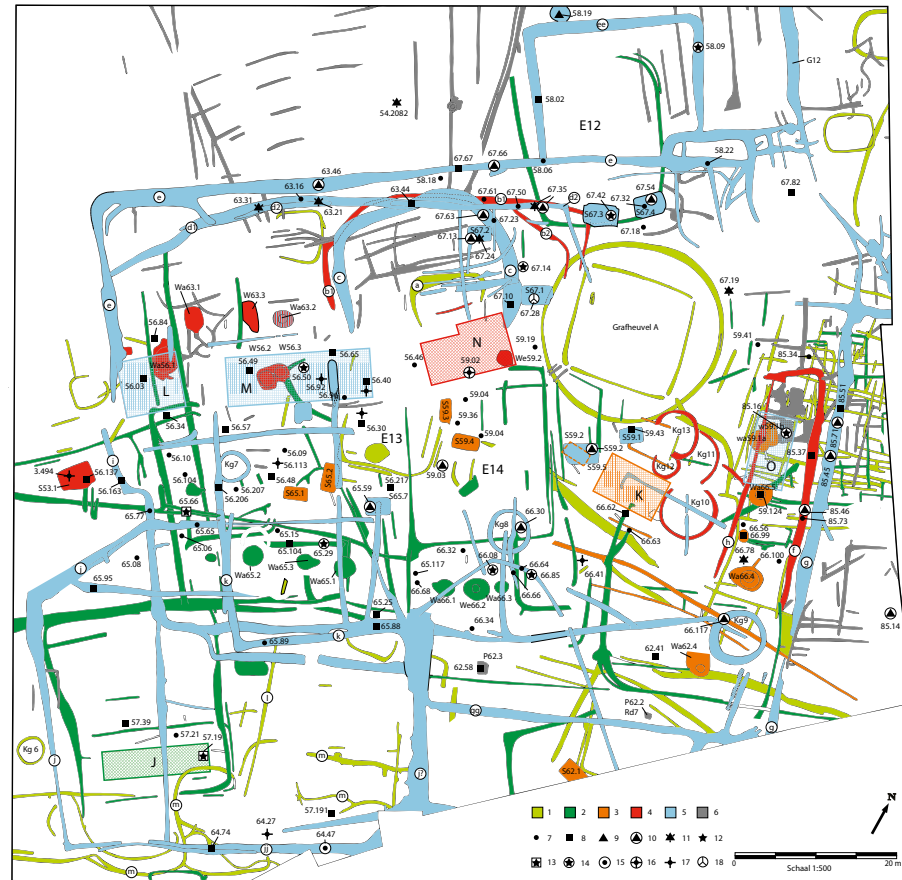

fig. 4.38 De sporen uit de Late IJzertijd en Romeinse tijd van de grootschalige opgraving Den Burg-Beatrixlaan, op Texel. De plekken waar woonerven uit deze periode lagen, zijn met zwarte lijnen omkaderd. Binnen het meest oostelijke kader ligt vindplaats VIII, waarvan de sporen zijn afgebeeld in figuur 4.39. De locatie van profielen die hier door het natuurlijke reliëf zijn aangelegd, zijn met rode lijnen aangegeven (naar Woltering 2017, kaartbijlage 2).

In de Karolingische periode, vanaf het midden van de 8e eeuw, werden in een omvangrijk en naar verhouding vrij vlak gebied aan de noordzijde van de dekzandheuvelds langgerekte, vrij smalle percelen akkerland aangelegd, die iets schuin op een onverharde weg waren georiënteerd (fig. 4.41). De weg, waarvan de greppels en sloten aan weerskanten zijn herkend, verbond vermoedelijk graslanden aan de noord- en zuidzijde van de woonerven. Deze erven, waarvan er vijf of zes gelijktijdig bestonden, lagen in deze periode opnieuw in het zuidoostelijke deel van het terrein, aan weerszijden van de onverharde weg. Op één van de erven stond een opvallend lang huis (gebouw 9, lengte circa 60 meter) dat rond 725-775 wordt gedateerd, met een enorme stal en een uitzonderlijk groot woondeel dat vermoedelijk als ontvangsthal van een lokale heer dienstdeed. Ten opzichte van de Merovingische periode breidde de bewoning zich gedurende de Karolingische periode in noordelijke en zuidelijke richting uit, waarbij de woonplaatskeuze minder dan voorheen bepaald werd door het reliëf. In het gebied van de dekzandheuvelds, waar de Merovingische erven zich concentreerden, zijn maar weinig sporen van na 800 gevonden. Voor een deel is dit het gevolg van versterking door latere activiteiten. Vanaf de 10e eeuw is dit gebied eeuwenlang als akkerland gebruikt en is er een plaggendeek van aanzienlijke dikte op het terrein opgebracht.

Aan het einde van de Karolingische periode, vanaf circa 900, is de doorgaande weg uit de voorgaande periode buiten gebruik geraakt. De woonerven zijn nu verplaatst

fig. 4.39 Woonerf VIII van de vindplaats Den Burg-Beatrixlaan, bewoond van de 2e tot in de 4e eeuw n.Chr. Met verschillende kleuren zijn de sporen uit opeenvolgende bewoningsfasen weergegeven. Tot de jongste fase behoort een uitzonderlijk groot, rechthoekig erf (lichtblauw) waarvan de omgreppeling een oudere grafheuvel uit de Bronstijd (lichtgroen) omsloot (naar Woltering 2017, fig. 2.11).

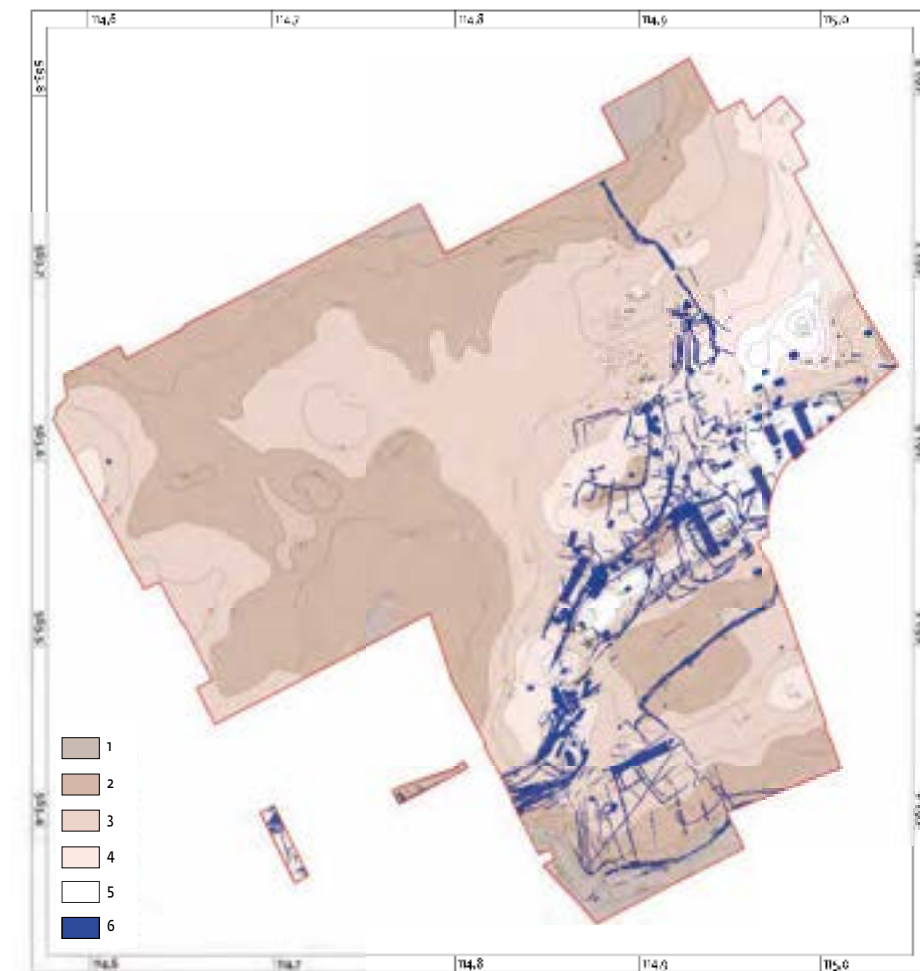
naar het meest noordelijke deel van het terrein, waar ze langs een voorganger van de huidige Akenbuurtseweg lagen.

Een bijzondere nederzetting op vroegmiddeleeuws Texel lag in het centrum van het huidige Den Burg (41). Het gaat om een zogenaamde ‘ringwalburg’, in de vorm van een min of meer cirkelvormig verdedigingswerk zoals we die ook verder zuidelijk langs de Nederlandse kust kennen.¹⁸⁴ Via gravend onderzoek is in de loop van de afgelopen decennia duidelijk geworden dat hier een verblijfplaats lag die in twee fasen door een wal en grachten was omgeven (fig. 4.42). In de eerste fase is een 10 meter brede gracht gegraven, met eruiten een tweede gracht die 2,5 meter breed was. Aan de binnenzijde van de brede gracht was een lage wal opgeworpen, vermoedelijk met houten palissade. In de tweede fase is door het buitenste deel van de wal een derde, 2,5-3,5 meter brede gracht gegraven. De wal aan de binnenzijde is stapsgewijs uitgebouwd en opgehoogd, totdat deze een breedte had van 15 meter en een hoogte van 2 meter. Binnen de wal is een dik pakket woonlagen aangetroffen, met kleivloeren, lemen hardplaten en resten van de zodenwanden van rechthoekige gebouwen. Centraal binnen dit systeem van grachten en wallen stond (en staat) de oudste kerk van Den Burg, die vermoedelijk teruggaat tot de 9e eeuw.¹⁸⁵ In 1346 werd het noordelijke deel van de brede gracht deels opgenomen in een nieuwe, meer omvangrijke omgrachting, waarvan het oorspronkelijke verloop de huidige vorm van het centrum van Den Burg nog altijd bepaalt.

¹⁸⁴ Voor een overzicht, zie Dijkstra & De Ridder 2009.

¹⁸⁵ Bijvoorbeeld Diederik 1989, 100.

fig. 4.40 De sporen uit de Merovingische periode te Den Burg-Beatrixlaan. De sporen concentreren zich op het oostelijke deel van het opgegraven terrein, langs een slingerende, onverharde weg die hier liep (naar Woltering 2022, fig. 4.4).

Op basis van aardewerkvondsten werd de aanleg van de brede gracht aanvankelijk rond 650 gedateerd, waarna bewoning binnen de omwalling in ieder geval voortduurde tot halverwege de 8e eeuw. Volgens Woltering diende het omwalde terrein wellicht als residentie van een Friese krijgsheer en kon de aanwezigheid van het genoemde Franse koningsgoed, wellicht met oudere, Friese wortels, de ligging van de versterking verklaren.¹⁸⁶ Binnen de pleistocene verhogingen van Texel ligt de versterking in ieder geval goed gekozen, op een smalle verhoging tussen twee bewoningskernen die verder door laaggelegen kwelders zijn omgeven. Interessant hierbij is dat in het Sint Maartensregister twee plaatsnamen in relatie tot deze versterking worden genoemd: *Uuesterburghem* en *Osterburghem*, ofwel de nederzettingen westelijk en oostelijk van de ‘burg’ in het huidige Den Burg.¹⁸⁷

Dankzij recente opgravingen, tussen 2017 en 2021, is het beeld over de versterking in Den Burg flink gewijzigd (voor de opgravingslocatie, zie fig. 4.42). Uit recente OSL-dateringen van de basis van een walrestant tegen de binnenzijde van de nieuwe, voorheen in de 14e eeuw gedateerde gracht blijkt dat deze aanzienlijk ouder is dan altijd werd aangenomen (inclusief onzekerheidsmarge van de dateringen: 8e of vroege

¹⁸⁶ Woltering 2002, 56.

¹⁸⁷ Woltering 2002, 54-54.

fig. 4.41 De sporen uit de Karolingische periode te Den Burg-Beatrixlaan. Vanuit woonkernen langs de onverharde weg die ook in de Merovingische periode al in gebruik was (zie fig. 4.40) is een omvangrijk cultuurlandschap in gebruik genomen, met goed gestructureerde, blokvormige kavels (naar Woltering 2022, fig. 4.5).

9e eeuw).¹⁸⁸ De 'nieuwe' gracht is daarmee gelijktijdig met de brede, binnenste gracht, waarbij de binnenste gracht wellicht diende om het kerkelijke en het burgerlijke deel van de versterkte nederzetting van elkaar te scheiden. Aanvankelijk werd gedacht dat er voorafgaand aan de bouw van de versterking een oudere nederzetting op deze plek had gelegen, maar de weinige aardewerkvondsten uit de 7e-8e eeuw die tijdens de recente opgravingen zijn gevonden bieden daarvoor te weinig basis. Daarnaast blijkt het eerder aangetroffen aardewerk ook jonger te zijn dan aanvankelijk werd gedacht, met een datering in de 8e en 9e eeuw.¹⁸⁹ Het lijkt erop dat de eerste bouwactiviteiten op het terrein pas vanaf de Karolingische periode plaatsvonden. Bij de historische interpretatie van de versterking moeten we dus niet meer denken aan de periode voorafgaand aan en tijdens de Frankische verovering, maar aan de periode die op deze verovering volgde. Als de nieuwe datering juist is, dan lijkt ongeveer tegelijk met de stichting van Medemblik (zie onder) verder noordelijk een strategisch gelegen versterking ter controle van de belangrijke handelsroute over het Almere (het huidige IJsselmeer) onder Frankisch gezag te zijn aangelegd.

¹⁸⁸ Voorlopige verslaglegging: Gerritsen & Stellingwerf 2022; persoonlijke informatie S. Gerritsen (Archeologie West-Friesland, Hoorn).

¹⁸⁹ Determinatie M. Dijkstra (Universiteit van Amsterdam) en J. de Koning (Hollandia Archeologen, Zaandam).

fig. 4.42 Op een 19e-eeuwse kadastrale kaart van Den Burg (Texel) zijn verschillende grachten van een middeleeuwse versterking getoond, met een reconstructie van de binnenste grachten (rond de kerk) in paars en van de buitenste grachten in groen. De plek waar de buitenste gracht tijdens recent archeologisch onderzoek is aangesneden, is met een streepjeslijn omkaderd (kaart Archeologie West-Friesland).

4.8 De nederzettingen op Wieringen (*Wiron*)

Net als Texel bestond Wieringen uit een kern van hoge, pleistocene gronden, omringd door veengebieden die aan erosie onderhevig waren door het oprukkende water vanuit zowel de westelijke zeegaten als vanuit het Vlie in het noordoosten. De oudst bekende vermelding van Wieringen, als *Wiron*, is in de goederenlijst van het klooster te Fulda (rond 800).¹⁹⁰ Op gedetailleerde wijze noemt ook de goederenlijst van Sint Maarten bezittingen op *Wiron*, in onder meer de buurschappen Elft (*Alvitlo*) en Vatrop (*Uaroht*).¹⁹¹ Wieringen moet het archeologisch gezien echter vrijwel alleen doen met los gevonden metaalvondsten, zoals gepresenteerd in hoofdstuk 8. Grootschalige archeologische opgravingen zijn hier niet uitgevoerd.¹⁹²

In de jaren '70 en '80 van de vorige eeuw zijn op Wieringen grootschalige karteringen uitgevoerd, met name tussen 1976 en 1989.¹⁹³ Van het totale oppervlakte van de keileemrug van Wieringen (20 km²) is 3,5 km² belopen. Hierbij kwamen onder meer zeven vindplaatsen uit de Late IJzertijd en Romeinse tijd en veertig vindplaatsen uit de Vroege Middeleeuwen aan het licht, de laatste met vondsten uit zowel de Merovingische als de Karolingische periode.

Een recente kleine opgraving werd uitgevoerd in juni 2021 bij Vatrop (42), op het hoogste deel van oostelijk Wieringen (fig. 4.43). De ondergrond van de locatie bestaat uit zand met daaronder een dik pakket keileem. Naast sporen uit de Nieuwe Tijd werden ook (vroeg)middeleeuwse sporen ontdekt, met aardewerk uit de 10e-12e eeuw, waaronder paalkuilen. In een kuil lag een fragment van een kleine menselijke schedel (zie fig. 10.24), met een vrij ruime ¹⁴C-datering die de late helft van de 7e tot de 10e eeuw beslaat.¹⁹⁴

¹⁹⁰ Van Berkel 2017, 172.

¹⁹¹ Van Berkel & Samplonius 2006, 458.

¹⁹² Smit 2022b.

¹⁹³ Woltering & Van Beest 1990, 314-316; Smit 2022b, 10.

¹⁹⁴ Zie hoofdstuk 10, waarin de datering ook wordt besproken.

fig. 4.43 In 2021 werden voor het eerst tijdens archeologisch onderzoek op Wieringen, nabij Vatrop, sporen uit de Vroege Middeleeuwen blootgelegd (foto ADC ArcheoProjecten).

Tot de rijke verzameling metaalvondsten van Wieringen behoren twee zilverschatten uit de 9e eeuw, in 1996 en 1999-2000 gevonden bij Westerklijf (43), als zeldzame aanwijzingen voor de aanwezigheid van Vikingen.¹⁹⁵ Of deze vermoedelijk Deense Vikingen werkelijk op Wieringen (of waar dan ook in Noord-Holland) woonden, is onbekend. Hoewel het gebied van de huidige provincie Noord-Holland in de 9e eeuw tot het door de Frankische koning aan de Deense krijgsheer Rorik beleende gebied behoorde, zijn er maar weinig typisch 'Deense' voorwerpen gevonden. Van Scandinavische persoons- of plaatsnamen in de provincie is, mogelijk met uitzondering van Assendelft (*Ascmannedelf*), helemaal geen sprake.¹⁹⁶ Zoals eerder vermeld kan de Deense heerschappij slechts bestaan uit een dunne 'elite' met min of meer coöperatieve lokale leiders in dit deel van Frisia.

4.9 De nederzettingen in en rond Medemblik

Medemblik was strikt genomen geen gouw, zodat geen vroegmiddeleeuwse gouw naam bekend is.¹⁹⁷ Toch is het wel degelijk een belangrijk nederzettingengebied, zoals blijkt uit de aanwezigheid van een grotere handelsplaats die deel uitmaakte van een internationaal netwerk dat van het Duitse Rijnland, via Dorrestad in het Midden-Nederlandse rivierengebied tot ver in Scandinavië reikte. Landschappelijk hebben we te maken met een oostelijke, op het Vlie afwaterende zone van het grote veengebied dat vanaf de sluiting van het Zeegat van Bergen op een ouder krekengebied uit de Bronstijd was gegroeid en heel West-Friesland bedekte. Deze zone bestond uit goed ontwaterde veenlanden die zich leenden voor bewoning.

¹⁹⁵ Besteman 1997; 1999; 2002. Gesuggereerd is dat het om drie schatten gaat, maar de in 1999 en 2000 gevonden exemplaren horen vermoedelijk tot één complex.

¹⁹⁶ Van Berkel & Samplonius 2006, 34.

¹⁹⁷ Zie hoofdstuk 3.

De exacte begrenzing van het gebied dat tot Medemblik behoorde is niet goed te geven. Misschien was die in de 8e-10e eeuw ook niet nader bepaald dan als een zone van min of meer goed draineerbare veenlanden rond de handelsplaats. Dat Medemblik in de Vroege Middeleeuwen een belangrijke handelsfunctie had blijkt uit opgravingen in het centrum van de stad. De huidige straat met de naam 'Oude Haven' valt min of meer samen met de oeverzone van een veenrivier met de naam *Medemolacha* ('Middenleek'), die uitmondde in het huidige Meer van Westerhoof. Deze rivier liep langs de noordzijde van een zavelige kreekkrug van het genoemde krekensysteem uit de Bronstijd.¹⁹⁸ Op deze rug lag een langgerekte nederzetting, waarvan slechts kleine delen vanaf de jaren '60 van de vorige eeuw archeologisch zijn onderzocht. Het vroegmiddeleeuwse Medemblik wordt (als *Medemolaca*) voor het eerst genoemd in de Goederenlijst van de Sint Maartenskerk.¹⁹⁹ Volgens deze lijst behoort de 'koninklijke tiend' (*regalis decima*), ofwel een tiende van de tolinkomsten en andere inkomsten die de Frankische koning in Medemblik verwierf, aan deze kerk.

Opgravingen nabij de genoemde Oude Haven (44) hebben in de jaren '70 en '80 van de vorige eeuw sporen aangetoond van een nederzetting uit de Karolingische periode (fig. 4.44).²⁰⁰ Hiertoe behoren plattegronden van gebouwen die haaks stonden op de loop van de Middenleek en een handelsfunctie lijken te hebben gehad.²⁰¹ Tot de vondsten op deze vindplaats behoren 8e- tot 10e-eeuwse importen uit met name het Duitse Rijnland, in de vorm van bolpotten en reliëfbandamforen uit Mayen, Badorf en Walberberg, Pingsdorf- Huneschans- en Duisburg-aardewerk uit de plaatsen waarnaar dit aardewerk genoemd is, en zelfs fragmenten van zeldzame Tatingerkannen uit het Rijnlandse Mayen of Hoei in België.²⁰² Gecombineerd met waarnemingen elders in Medemblik is aan te nemen dat de handelsplaats uit een rij huizen bestond die zich al in de 8e eeuw over een lengte van circa 300 meter langs de zuidzijde van de veenrivier uitstrekte.²⁰³

Buiten de kern van Medemblik zijn op meerdere plaatsen in West-Friesland dermate hoge vondstconcentraties uit de Karolingische periode gedaan dat ter plekke gesproken kan worden van een nederzetting. Een voorbeeld is de locatie van de Schuiventvoerderslaan (45), ruim een kilometer ten zuiden van de Middenleek, met bewoning gedurende de 9e eeuw. Op een andere bewoningslocatie, bij Andijk-Wervershoof (46), is in 1999 een opgraving uitgevoerd. In een relatief kleine werkput werd een serie paalkuilen in een zavelige kreekkrug herkend. Afgaande op het aardewerk dat erin werd aangetroffen gaat het om sporen uit de Karolingische periode. De vondstconcentraties en deze opgraving wijzen erop dat gelijktijdig met het functioneren van Medemblik als handelscentrum het oostelijk randgebied van het veen nabij het Meer van Wervershoof intensief bewoond was.

Aanvankelijk werd rekening gehouden met een datering van het vroegmiddeleeuwse Medemblik en omgeving vanaf de (late) 7e eeuw, dus nog voor de Frankische verovering van dit gebied. Nieuwe inzichten in de aardewerktypologie wijzen op een

¹⁹⁸ Numan 2005, 39.

¹⁹⁹ Blok 1957, 91; Hendriks 1986, 550-552; Van Berkel 2017, 102.

²⁰⁰ Van Doesburg 1987.

²⁰¹ De handelsfunctie van de gebouwen is niet met zekerheid vast te stellen, zoals wordt toegelicht in hoofdstuk 5.

²⁰² Voor een bespreking van het aardewerk, zie hoofdstuk 7.

²⁰³ Besteman 1989a,1-30; Van Leeuwen 2014, 210-214, fig. 6.1.

fig. 4.44 Een schematische reconstructie van de vroegmiddeleeuwse handelsplaats aan de Oude Haven in Medemblik, op basis van de oude loop van de *Medemolacha* en de oriëntatie van enkele ‘handelshuizen’ haaks daarop (zwarte rechthoeken). Oostelijk van de bewoning worden een ‘administratieve zone’ (roze) en een ‘militaire zone’ (lichtgroen) verondersteld (naar Van Leeuwen 2014, fig. 6.1).

iets jongere datering en een stichting in de eerste helft van de 8e eeuw.²⁰⁴ Dit vormt een belangrijke aanwijzing dat Medemblik niet een inheems-Friese handelsplaats was die later door de Franken is bezet, maar kort ná de Frankische bezetting is gesticht, mogelijk rond 734. Juist het tolrecht bevestigt dat Medemblik een bewuste Frankische stichting is, die het Frankische gezag de mogelijkheid gaf om de handel over het Almere te controleren en via een ‘koninklijke tiend’ af te romen.

4.10 De nederzettingen in de Gooi- en Vechtstreek (*Nifterlake*) Ongeveer vergelijkbaar met de stand van archeologische kennis van *Wiron* is die van *Nifterlake*. Het grondgebied van deze gouw bestaat uit hoge, uit keileem en dekzand bestaande gronden, als noordelijke uitloper van de Utrechtse heuvelrug, en oeverwallen aan de benedenloop van de Vecht. Uit historische bronnen blijkt dat hier belangrijke vroegmiddeleeuwse nederzettingen gelegen hebben, maar deze zijn door kustuitbreiding van het IJsselmeer verloren gegaan of niet opgegraven.²⁰⁵ Een markante woonkern vormde *Werinon*, als een opmerkelijk hoog zandduin direct langs de Vecht bij het huidige Nederhorst den Berg.²⁰⁶

We kennen de regio van het Gooi en het gebied langs de Vecht feitelijk alleen dankzij historische vermeldingen en losse vondsten. Zo kennen we in het mondingsgebied van de Vecht bij Muiden dankzij de bezittingenlijst van de abdijs van Werden de plaats *Amuthon*: de ‘monding van de Aa/Ee’.²⁰⁷ Tot de momenteel bekende vondsten behoort een schatvondst met Karolingische munten die is gevonden te Bikbergen bij Huizen.²⁰⁸ Uitzonderlijk is het 7e- en 8e-eeuwse grafveld aan de Liebergerweg in Hilversum (47), al is het maar omdat uit de rest van de provincie niet of nauwelijks vergelijkbare grafvelden bekend zijn.²⁰⁹ Tot slot is de recente vondst van een omvangrijke groep munten en metalen voorwerpen nabij Muiderberg te noemen (48).²¹⁰ Deze vondst hangt samen met een (handels)nederzetting aan de monding van de Vecht, mogelijk *Amuthon*. De datering van de vondsten wijst erop dat deze plek een oorsprong had die al in de 6e eeuw moet liggen, duidelijk vroeger dan zijn meer noordelijk gelegen ‘tegenhanger’ Medemblik.

204 Zie hoofdstuk 7.

205 Zie Cruysheer & Van der Tuuk 2016; Van Zweden 1992, 107-115.

206 Cruysheer & Van der Tuuk 2016, 2-20.

207 Van Berkel 2017, 108.

208 Cruysheer et al. 2015.

209 Voor de bespreking van dit grafveld en de grafvondsten, zie hoofdstuk 10.

210 Van Doesburg 2022.

4.11 Vindplaatsen in ‘lege’ gebieden?

Tot slot van deze lange opsomming moet nog gewezen worden op twee opmerkelijke vindplaatsen, beide aangetroffen in een gebied waarvan men tot recentelijk dacht dat het in de Vroege Middeleeuwen onbewoond was en dat ook niet aan een gouw is toe te wijzen: het Hollandse veengebied tussen de duinen, het Vlie en het Gooi. Het gaat om een vindplaats in de Beemsterpolder en één nabij de monding van de Amstel bij het IJ, de tweede in latere tijden bekend als *Aemstelredam* (Amsterdam: een dam op de plaats waar de veenrivier de *Aemstel* in het IJ mondde).²¹¹ Deze twee vindplaatsen zijn maar kleine lichtjes die schijnen op een wereld die kennelijk vandaag de dag grotendeels aan ons oog wordt onttrokken. Bij het analyseren van de nederzettingen in Noord-Holland kunnen we echter niet alleen volstaan met daadwerkelijk, archeologisch aangetroffen vindplaatsen en in oude schriftelijke bronnen vermelde plekken. Ook het schetsen van een goed beeld van wat er ‘moet zijn geweest’ of ‘te verwachten is’ hoort daarbij.

De vindplaats in de Beemster (49) is ontdekt in de jaren 70 van de vorige eeuw. Beemster (in oude bronnen *Bamestra*) is een prehistorische waternaam, zoals ook geldt voor de naam van de belangrijkste andere veenrivieren in dit gebied: de Zaan en Gein.²¹² Verder zijn hier allerlei waternamen bekend die eindigen op een ‘p’ en op basis daarvan in de Romeinse tijd of in de prehistorie zijn te dateren (Ilp/Ilpendam, Jisp, Weesp, Gaasp en Vennep).²¹³ De vindplaats in de Beemster bestaat uit een concentratie van Karolingisch handgevoemd aardewerk en draaischijfaardewerk, dat vermoedelijk ooit aan het veenoppervlak heeft gelegen maar door een jongere vergraving met veen en al onder in een daliegat terecht is gekomen; net als vele andere daliegaten deze regio, is dit gat gegraven om de onder het veen liggende klei naar boven te halen.²¹⁴ Met deze klei kon het veenoppervlak dat beakkerd werd verbeterd worden, zoals ook archeologisch is geconstateerd, onder meer bij de eerder besproken vindplaats Burgemeester Peecklaan te Schoorl.

Net zo verrassend als vondsten uit het Neolithicum of de Bronstijd waren enkele vroegmiddeleeuwse, Karolingische scherven die naar boven kwamen bij het uitgraven van het tunneltracé van de Noord-Zuidlijn op het Rokin in Amsterdam (50). Ook hier gaat het niet om een (ruimtelijk) goed onderzochte vindplaats, maar de vondsten wijzen wel degelijk op menselijke aanwezigheid, onder andere in de Vroege Middeleeuwen.

Beide vindplaatsen tonen de gebrekkigheid van onze archeologische kennis in de provincie en ook het vertekende beeld dat eerder onderzoek heeft opgeleverd. Bekijken we deze vindplaatsen op de paleogeografische kaart, dan zien we dat ze feitelijk niet op een onlogische plek liggen, maar langs de oevers van waterlopen, respectievelijk de *Bamestra* en de Amstel. Dit maakt duidelijk dat archeologen ook in de veengebieden waarvan altijd gedacht werd dat die min of meer ‘leeg’ waren verdacht moeten zijn op vroegmiddeleeuwse vindplaatsen. De toenmalige bewoners van Noord-Holland kenden en benutten het veen (onder andere als visgronden), ook voordat grootschalige

211 Zie ook vergelijkbare waarnemingen in de Zaanstreek (De Bont & Klei 2012a, 10-23; 2012b, 26-62).

212 Van Berkel 2017, 8; zie ook hoofdstuk 11.

213 Van Berkel & Samplonius 2006, 6. Incidenteel worden namelijk in de veengebieden ook archeologische vondsten gedaan uit de IJzertijd en Romeinse tijd (zie De Bont & Klei 2012a, 20).

214 Zie bijvoorbeeld Timmerman 2017, 10.

veenontginningen in de Late Middeleeuwen op gang kwamen.²¹⁵ Interessant hierbij is dat diverse oude plaatsnamen niet alleen aan de (duin)randen van het veen zijn gelegen, maar ook ver erin.²¹⁶ Juist met de historisch-geografische handreiking van De Cock zou bij verder historisch en archeologisch onderzoek beter gekeken moeten worden naar de ontginningsassen, oftewel de waterlopen die vanuit het veen richting Kennemerland stroomden. We zien aan de kralensnoeren van nederzettingen in de noordelijke gouw *Texla* en aan de leken bij Medemblik dat dergelijke waterlopen steeds zijn gebruikt om een nieuw gebied te ontginnen, en dat proces lijkt ook langs de randen van het Oer-IJ al vroeg te zijn gestart. Als we in dit hoofdstuk constateren dan mensen op zijn vroegst al vanaf de Romeinse tijd de goed ontwaterde randen van het veen opzochten, betekent dit feitelijk dat de ontginning van het veen daarmee in die tijd al op kleine schaal begon. Dit proces werd pas grootschaliger in 10e eeuw, zoals inmiddels algemeen wordt aangenomen.²¹⁷ De zandverstuivingen in de duinen kunnen hierbij een niet onbelangrijke stuwende factor zijn geweest.²¹⁸

4.12 Patronen in tijd en ruimte

Wat kunnen we op basis van de gepresenteerde gegevens zeggen over de ontwikkeling van nederzettingen in Noord-Holland in het 1e millennium? Zijn er verschillen of juist overeenkomsten te zien tussen de Romeinse tijd, de Merovingische periode en de Karolingische periode, en hoe duiden we die? Zijn er doorgaande ontwikkelingen of is juist de opkomst van nieuwe elementen waar te nemen? En wat is de relatie met de huidige dorpen en steden? Een mogelijkheid om deze vragen te beantwoorden, is de informatie uit Noord-Holland te toetsen aan het bewoningsmodel dat de vierde auteur van dit hoofdstuk ontwikkelde voor Zuid-Holland in de Vroege Middeleeuwen.²¹⁹ Een vergelijking met het Fries-Groningse terpengebied, aan de overzijde van het Vlie, lijkt cultureel-historisch eveneens voor de hand te liggen. Landschappelijk is dit echter ingewikkelder, omdat er grote verschillen bestaan tussen regio's met een duinenrij en ook een fors oppervlak aan pleistocene gronden in West-Nederland en een geheel uit kwelders bestaand terpenlandschap in Noord-Nederland.

Dijkstra trachtte met zijn model voor Zuid-Holland te verklaren op welke wijze de overgang verliep van 'buurschappen' uit de 3e-9e eeuw naar 'dorpsgebieden' uit de 10e-12e eeuw. Met buurschappen worden nederzettingsterritoria bedoeld, bestaande uit een woonkern, doorgaans langs een doorgaande weg of waterloop en rondom gelegen gronden. Afspraken over het gebruik van de gronden werden per buurschap gemaakt. Het ontstaan van dorpsgebieden wordt gekoppeld aan de stichting van kerken, vaak op woonerven van de elite en later in of nabij domeincentra van het grootgrondbezit van de koning, de graaf of een kerkelijke instelling. De kerk was daarbij niet alleen een gebouw maar ook een 'instituut', sterk gekoppeld aan het Frankische en latere grafelijke bestuur. Tegelijk stond de kerk symbool voor de economische en bestuurlijke

215 Zie onder andere Numan 2005, 38, die de start van de ontginning van het veengebied in de 8e eeuw veronderstelt. Het gebruik als visgronden blijkt uit middeleeuwse visrechten die voor het veengebied zijn vastgelegd (zie De Bont & Klei 2012b, 50).

216 De Bont & Klei 2012a, 10-23; 2012b, 26-62.

217 Zie onder andere Timmerman 2017, 62-66; vergelijk de situatie aan de overzijde van het Vlie (Nicolay 2018).

218 De Bont 2008, 377.

219 Dijkstra 2011.

ordering van nederzettingsterritoria in grotere parochies en gerechtelijke 'ambachten' (zie onder). Zowel vanuit dorpen als vanuit oudere nederzettingen konden als 'dochter-nederzettingen' nieuwe woonkernen worden gesticht, die het centrum van een eigen grondgebied konden vormen.

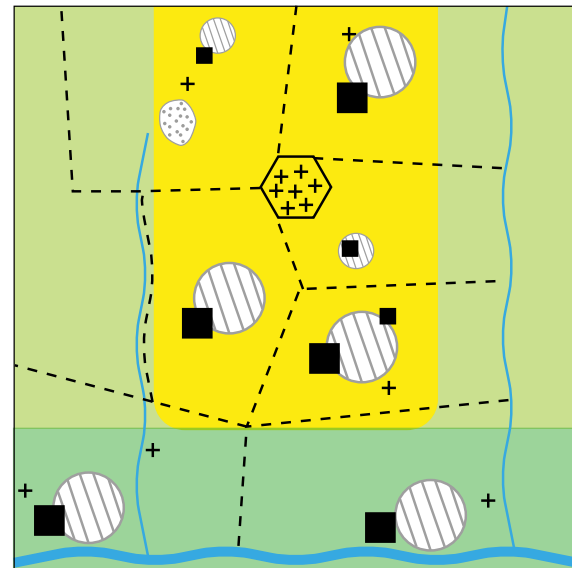
De vorm en plaats van bewoningskernen, met een bestuurlijk gezag, opkomende beroepsspecialisatie en het georganiseerde gebruik van gemeenschappelijke akkerlanden (geestgronden) zijn het eindresultaat van een ontwikkeling die we historisch redelijk goed denken te kennen, althans in de eeuwen *na* het 1e millennium. Interessant is om nu juist de tussenstappen in de ontwikkeling naar deze kernen te reconstrueren voor de 6e-10e eeuw, een periode waarover we in schriftelijke bronnen slecht geïnformeerd zijn. Uitgangspunt zijn de archeologische gegevens, die voor Kennemerland zijn te combineren met de grotendeels historisch-geografische, al diverse keren aangehaalde reconstructie die De Cock heeft gemaakt van de evolutie van buurschappen tot echte dorpen.

Dijkstra's model probeert in drie stappen een toenemende centralisatie van macht en economische exploitatie weer te geven in abstracte kaartjes die de situatie voor het Zuid-Hollandse duingebied en ook de aangrenzende Rijnmond tonen voor de Merovingische periode, de Karolingische periode en de Volle Middeleeuwen, grofweg tussen de 11e en 13e eeuw (fig. 4.45). In de Merovingische en Karolingische periode is het duin- en rivierengebied ingedeeld in buurschappen, al dan niet met dochternederzettingen, waarvan er meerdere gebruikmaken van een centraal gelegen grafveld. Ten opzichte van de Merovingische periode is in de Karolingische periode een reorganisatie van grondgebied zichtbaar, gekoppeld aan de stichting van kerken en de inrichting van grotere akkercomplexen als domeingronden. Het centrale grafveld bleef in gebruik, maar de doden werden nu ook bij de kerk op of nabij het domeincentrum begraven. In de Volle Middeleeuwen gingen de nederzettingsgebieden onderdeel vormen van parochies en hieraan gekoppelde rechtsgebieden, in de vorm van genoemde ambachten. Ook is vanaf deze periode de bouw van kastelen als een nieuwe vorm van machtsvertoon zichtbaar en werd het veen systematisch ontgonnen.

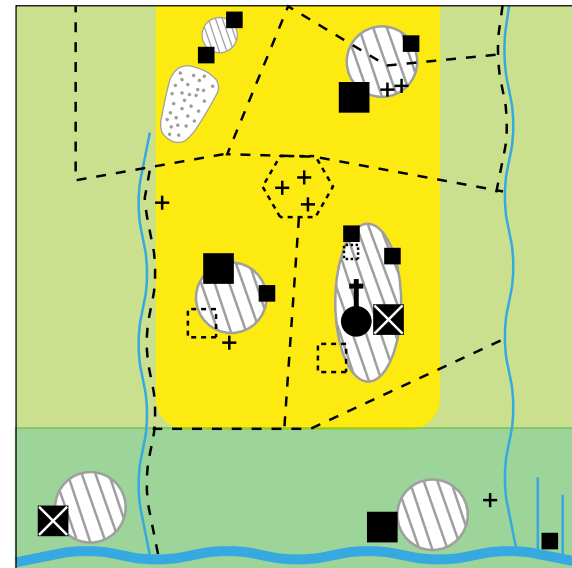
Hoewel het model van Dijkstra als 'spiegel' voor de ontwikkeling in Noord-Holland gebruikt kan worden, zijn twee kanttekeningen op zijn plaats. Ten eerste is Zuid-Holland landschappelijk gezien sterk met Noord-Holland vergelijkbaar, maar deels juist ook niet. De pleistocene gronden en voormalige getijdengeulen ontbreken in Zuid-Holland. Daarentegen lag in Zuid-Holland aan de Oude Rijn een van de weinige laat-Romeinse *castella* van Nederland (de zogenaamde Brittenburg bij Katwijk), die mogelijk de aanwezigheid van mensen in deze regio stimuleerde en geen tegenhanger in Noord-Holland kende.²²⁰ Vooral het laatste zal van invloed zijn geweest op de bewoningsgeschiedenis, zeker in de 4e en 5e eeuw n.Chr. Ten tweede wijkt de archeologische dataset in Zuid-Holland af van die in Noord-Holland, al is het maar omdat uit Zuid-Holland zowel nederzettingen als gelijktijdige grafvelden uit de Vroege Middeleeuwen bekend zijn (onder andere te Rijnsburg en Katwijk) en historische gegevens over een vroeg dominiaal centrum vermoedelijk direct aan een van de opgegraven nederzettingen te koppelen zijn (Rijnsburg).²²¹

220 Voor de Brittenburg, zie Hessing et al. 2021, 152-153, met referenties.

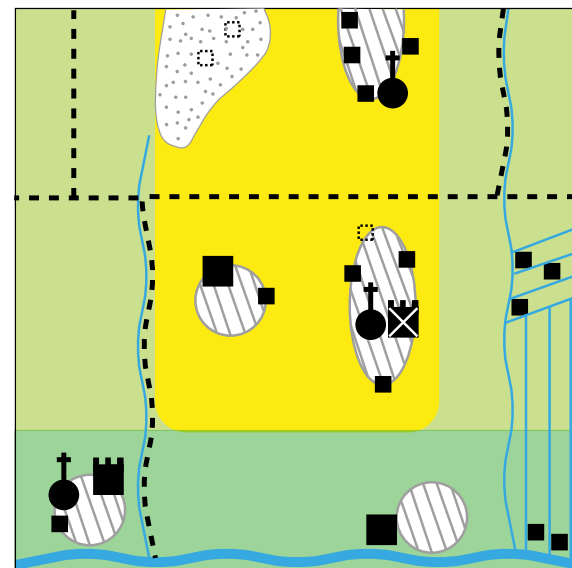
221 Zie Dijkstra 2011, 114-133, 226-235 (Rijnsburg), 144-155, 235-245 (Katwijk).

Merovingische periode (500 - 720)

Karolingische periode (720 - 900)

Volle Middeleeuwen (900 - 1250)

fig. 4.45 Modelmatige weergave van de inrichting van de strandwallen en oude duinen en van de oeverwallen van de Oude Rijn, zoals verondersteld voor Zuid-Holland in de Merovingische periode, de Karolingische periode en de Volle Middeleeuwen. De geschetste ontwikkeling wordt toegelicht in de hoofdstekst (tekeningen M. Dijkstra).

Het doel van deze paragraaf is te analyseren of de ontwikkelingsstadia die Dijkstra signaleert voor Zuid-Holland ook kunnen worden waargenomen als we de indeling en ligging van de Noord-Hollandse nederzettingen bestuderen. Grofweg gaat het hierbij om (1) een ontwikkeling van 'zwervende' nederzettingen naar steeds 'plaatsvastere' buurschappen met een systematischer ingericht agrarisch systeem, (2) een clustering van bewoning rond kerken en domeinhoven, (3) het ruimtelijk 'vrij maken' van centrale akkercomplexen (de geesten) en (4) de aanloop naar de grootschalige ontginning van het veengebied.

Tijdens de behandeling van de vijftig meest informatieve opgravingen in Noord-Holland is geconstateerd dat deze feitelijk allemaal *los van elkaar* een gemankeerde set aan data bieden om genoemde aspecten vanaf de Romeinse tijd te kunnen volgen. Als de gegevens worden *gecombineerd*, ontstaat echter een dataset die het

voor het eerst mogelijk maakt om het reeds beschreven model te toetsen. Dit gebeurt op basis van de hierboven besproken archeologische en historische gegevens voor de Merovingische periode, de Karolingische periode en in mindere mate ook de Volle Middeleeuwen, waarbij de laatste periode feitelijk buiten de kaders van dit hoofdstuk valt. Eerst wordt echter ingegaan op de situatie in de Vroeg- en Midden-Romeinse tijd, om vast te kunnen stellen welke elementen uit de Vroege Middeleeuwen daarop aansluiten of juist nieuw zijn. Ook wordt gekeken of de Laat-Romeinse tijd een periode van continuïteit of discontinuïteit in bewoning vormde, zodat duidelijk wordt of de ontwikkelingen in de Middeleeuwen al dan niet teruggaan op een oudere 'startsituatie' in de Romeinse tijd. Om de ruimtelijke ontwikkeling goed te kunnen overzien, worden ter illustratie van het geschetste beeld met name de grotere opgravingen nogmaals kort aangehaald.

Vroeg- en Midden-Romeinse tijd: een dichtbevolkt gebied

Drie kaartbeelden geven een impressie van de grote schommeling in bekende archeologische vindplaatsen rond de tijdstippen 100, 500 en 800 n.Chr. (fig. 4.46). Duidelijk is dat Noord-Holland in de Romeinse tijd veruit het dichtstbevolkt was, met name in het Oer-IJ-gebied, rond het huidige Schagen en op Texel. Hierbij moet als opmerking worden gemaakt dat de stippen op de kaarten deels gebaseerd zijn op plekken waar slechts potscherven of bijvoorbeeld munten zijn gevonden. Beide materiaalcategorieën kwamen juist in de Romeinse tijd veel voor, dus het beeld kan ten opzichte van de Merovingische en Karolingische periode wat onevenwichtig zijn. Uit de Romeinse tijd hebben we in feite geen historische bronnen, zodat over de bestuurlijke organisatie eigenlijk niets bekend is. De archeologische data zijn gelukkig meer informatief.

Bij de opgegraven nederzettingvormen gaat het steeds om een solitair gelegen boerderij (een *Einzelhof*) of een gehucht van twee tot drie gelijktijdige, direct naast of vlak bij elkaar gelegen erven, vaak langs een land- of waterweg. Beide vormen konden in theorie uitgroeien tot respectievelijk een gehucht of een grotere nederzetting, bijvoorbeeld door de vestiging van kinderen op nieuw gestichte woonerven direct naast de bestaande erven van de ouders. Archeologische aanwijzingen voor een dergelijke groei ontbreken voor de Romeinse tijd echter. Tot het nederzettingsterritorium behoorden niet alleen de nederzetting en het aangrenzende akkercomplex, maar ook de omliggende 'woeste gronden' in de vorm van weidegrond, hooiland, hei en bos. Over het gebruik van deze gemeenschappelijke gronden maakten bewoners van aangrenzende nederzettingen, waartoe eventueel ook nog een op wat grotere afstand gelegen nederzetting kon horen, onderling afspraken. In die zin is het nederzettingsterritorium gelijk te stellen met een 'buurschap' uit het model van Dijkstra. Nieuwe buurschappen konden ontstaan door afsplitsing van nederzettingen in het buitengebied van een bestaand territorium, hetzij in de vorm van een *Einzelhof* hetzij als gehucht.

Ongetwijfeld betekenen de in hoofdstuk 2 beschreven verschillen in agrarische mogelijkheden van de bodem dat er verschillen waren qua dichtheid van nederzettingen. De voedselrijke, zavelige gronden van het Oer-IJ gebied waren zeer dicht bewoond in de eerste eeuwen van de jaartelling. Het onbewoonbaar worden van dit gebied door vernatting vanaf de 3e eeuw n.Chr. was zeker van invloed op de afname van het aantal Noord-Hollandse vindplaatsen gedurende deze eeuw.²²² Nederzettingen

222 Lange et al. 2004, 17.

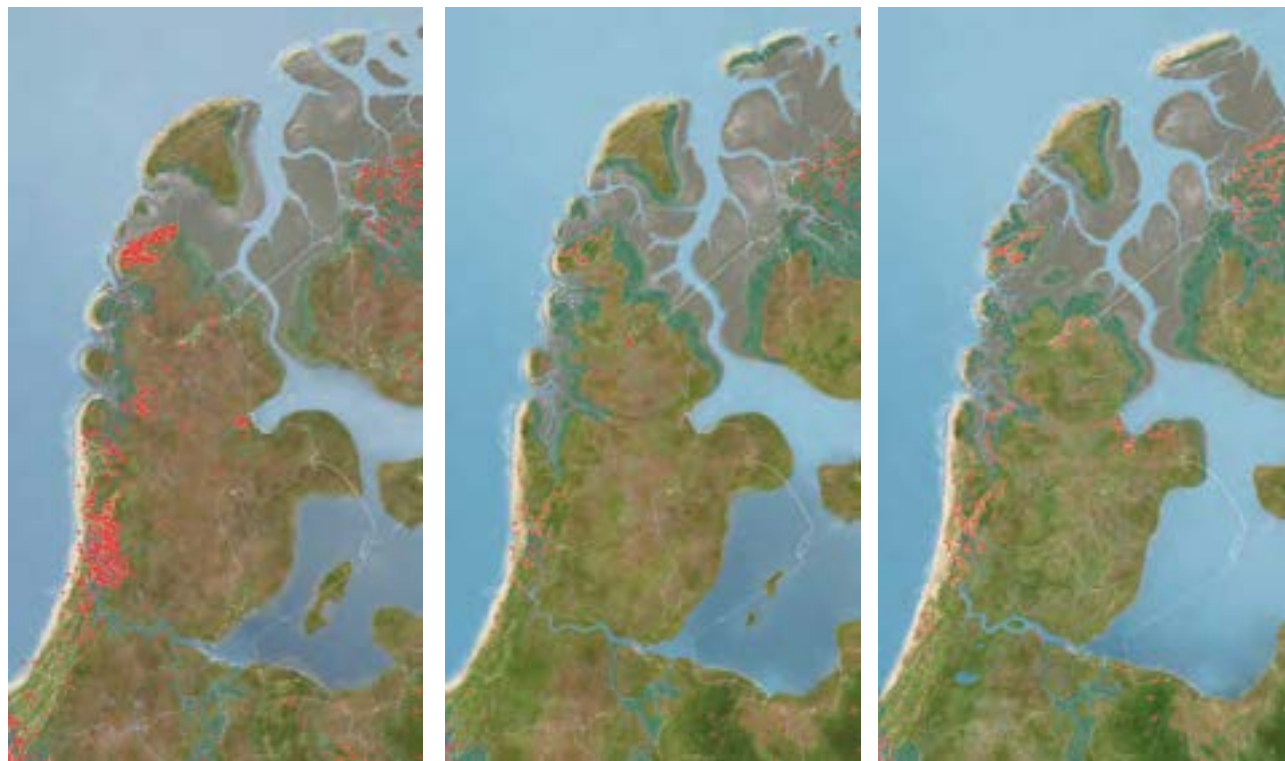

fig. 4.46 Impressie van de geografische spreiding van archeologische vindplaatsen in Noord-Holland, rond 100 n.Chr. (links), 500 (midden) en 800 n.Chr. (rechts). De dichtbevolkte gebieden uit de Romeinse tijd zijn grotendeels verlaten aan het begin van de Merovingische periode, waarna de bevolking een groei vertoont in de Karolingische periode (kaarten RAAP Archeologie).

gen op het voedselarme zand van de duinen, maar ook in het veen zullen gemiddeld minder dicht op elkaar hebben gelegen. Vindplaatsen als Velsen-Hoogovens (fig. 4.9), Uitgeest-Waldijk (fig. 4.11), Uitgeest-Dorregeest (fig. 4.13), Castricum-Oosterbuurt (fig. 4.17) en Den Burg-Beatrixlaan (fig. 4.38) tonen ons zowel voor de zavelige als de zandgronden doorgaans kleinschalige nederzettingen. Hoe de nederzettingen in het veen, onder andere rond Schagen, waren ingericht, is moeilijk te achterhalen. Andere sporen dan wat slootstructuren, kuilen en vloerresten van gebouwen zijn bijvoorbeeld bij Schagen-Witte Paal (fig. 4.31) en Schagen-Muggenburg (fig. 4.32) niet herkend, omdat de oorspronkelijke veenlaag met deze sporen grotendeels is verdwenen.

Veel nederzettingen die we in Noord-Holland kennen uit de Romeinse tijd zijn maar een enkele generatie of hooguit enkele generaties bewoond geweest en waren dus niet of nauwelijks plaatsvast. Illustratief is dat het grote aantal vindplaatsen uit de Late IJzertijd in het Oer-IJ-gebied, in de duinen en in het veengebied rond Schagen ter plaatse niet worden opgevolgd door jongere nederzettingen uit de eerste eeuwen van de jaartelling. Deze jongere nederzettingen zijn dus te beschouwen als nieuwe vestigingen, zoals archeologisch ook is vastgesteld bij opgravingen in Castricum, Velsen, Uitgeest en Schagen. Van de bewoningsduur van een individuele nederzetting uit de Romeinse tijd kan een schatting worden gemaakt voor Velsen-Hoogoventerrein (zie fig. 4.9): het opgegraven woonstalhuis is drie keer herbouwd, wat op een gebruiksduur van deze plek gedurende hooguit 90-100 jaar kan wijzen. Hoewel de nederzettingen in Heemskerk-Broekpolder (fig. 4.10) en Den Burg-Beatrixlaan (fig. 4.38) gedurende een langere periode zijn bewoond, tonen de individuele woonerven eenzelfde beeld: ze bleven hooguit gedurende een periode van enkele generaties bewoond, waarna het erf werd verplaatst. De organisatiegraad van een gemeenschap of een verschil in status tussen bewoners is op basis van het uiterlijk van de nederzettingen veelal niet te zien.

De enige aanwijzing voor een bijzondere status van de bewoners is het relatief grote woonerf uit de 3e en vroege 4e eeuw n.Chr. dat in Den Burg-Beatrixlaan rond een oudere grafheuvel is aangelegd (fig. 4.39).

Noord-Holland maakte, wellicht met uitzondering van de eerste decennia van de 1e eeuw n.Chr., geen deel uit van het Romeinse Rijk en kende derhalve geen Romeinse bouwtraditie. Een zeldzame uitzondering zou een kleine hoeveelheid bouw materiaal in Castricum-Oosterbuurt kunnen zijn, waaronder fragmenten van dakpannen.²²³ De interactie met de Romeinse cultuur zal in de betreffende eeuwen niet groot zijn geweest, als we afgaan op de materiële cultuur die in latere hoofdstukken wordt besproken. We mogen dan ook aannemen dat ook de nederzettingsstructuur in de eerste eeuwen na de jaartelling nauwelijks beïnvloed is door Romeinse aspecten van de economie, zoals bevoorrading van het leger met agrarische producten en grootschalig transport van goederen over water.

Laat-Romeinse tijd: continuïteit of discontinuïteit?

In zijn proefschrift gaat Dijkstra uit van een beperkte mate van continue bewoning in Zuid-Holland gedurende de Laat-Romeinse tijd.²²⁴ Ten opzichte van de Midden-Romeinse tijd was de bevolking echter sterk teruggelopen, van naar schatting 10.000-16.000 personen (inclusief Romeinse legereenheden) in de 3e eeuw n.Chr. naar een hypothetisch aantal van 300 personen in de 4e eeuw n.Chr. Resterende nederzettingen uit de Laat-Romeinse tijd lagen vermoedelijk langs de Oude Rijnmonding, waar ook de genoemde Brittenburg zeker tot in de 4e eeuw n.Chr. als legerplaats in gebruik bleef. Het duingebied daarentegen was toen vrijwel of volledig verlaten.²²⁵

Alle beschikbare dateringen van archeologisch onderzochte nederzettingen in Noord-Holland, zoals die in dit hoofdstuk zijn besproken, zijn weergegeven in **figuur 4.49**. Duidelijk is dat nederzettingen in het Oer-IJ-gebied, in het duingebied, in de regio rond Schagen én op Texel veelal tot in de 3e eeuw n.Chr. zijn bewoond, voordat ze als woonplaats werden opgegeven. Continuïteit tot het eerste kwart en incidenteel tot het midden van de 4e eeuw n.Chr. is slechts voor enkele vindplaatsen aannemelijk (Castricum-Oosterbuurt, Uitgeest-Dorregeest en Den Burg-Beatrixlaan), waarna ook hier de bewoning ten einde kwam. Een uitzondering is Castricum-Oosterbuurt, waar rond 350 n.Chr. een ringsloot met flinke omwalling is aangelegd, die tot het begin van de 5e eeuw in gebruik lijkt te zijn geweest. Binnen de wal zijn geen sporen van gelijktijdige bebouwing herkend, zodat het hier feitelijk niet om een echte nederzetting in de zin van een bewoonde plek ging. In Heemskerk-Broekpolder (fig. 4.10) wijzen enkele ¹⁴C-gedateerde sporen ook op de aanwezigheid van mensen in de overgangsfase tussen Romeinse tijd en Vroege Middeleeuwen, maar dit zijn uitzonderlijke waarnemingen die geen bewijs zijn voor continuïteit in bewoning. De 'leegloop' van Noord-Holland in de loop van de 3e en de 4e eeuw n.Chr. is met deze waarnemingen goed gedocumenteerd, hoewel we in hoofdstuk 2 hebben gezien dat landschappelijke redenen hiervoor niet de primair aanleiding kunnen zijn geweest.

De vroegste aanwijzingen voor hernieuwde bewoning in de Merovingische periode zijn vondsten van geïmporteerd aardewerk uit Uitgeest-Dorregeest, Bloemen-

²²³ Hagers & Sier 1999, 128.

²²⁴ Dijkstra 2011, 97-108, vooral tabel 3.6.

²²⁵ Zie ook Dijkstra & De Koning 2017, 53-73.

daal-Groot Olmen en Den Burg-Beatrixlaan, dateerbaar vanaf het midden en vermoedelijk pas vanaf het laatste kwart van de 5e eeuw n.Chr.²²⁶ Pas in de 6e eeuw komt de herbevolking van het duingebied en de pleistocene gronden van Texel en Wieringen weer echt op gang, waarna de bewoning hier voortduurt tot op de dag van vandaag. Net als in de Romeinse tijd werden ook de overgangszones van kwelder naar veen langs de oevers van de zeegaten in de Hollandse kust opnieuw bewoond. In deze periode was het totale oppervlak van deze bewoonbare delen van de kustzone, door vorming van genoemde zeegaten, aanzienlijk, getuige onder meer de vele verspreide vondsten in de Geestmerambacht.

Voor Noord-Holland kunnen we voorlopig concluderen dat er tussen circa 300 en 475 n.Chr. een uiterst beperkt aantal mensen aanwezig was. Bewoning in de zin van een permanent gehuisveste populatie is voor deze periode archeologisch zelfs geheel onzichtbaar. De ringvormige versterking van Castricum-Oosterbuurt, te dateren in de tweede helft van de 4e eeuw n.Chr. (fig. 4.17), lijkt daarom in 'leeg land' te hebben gelegen. Een intrigerende en moeilijk te beantwoorden vraag is welke mensen deze versterking aanlegden, en tegen wie. Relevant is ook het al eerdergenoemde voortbestaan van een flink aantal water- en plaatsnamen die ouder moeten zijn dan de 6e eeuw, wat aangeeft dat het westelijk kustgebied in de 4e en 5e eeuw n.Chr., hoe sporadisch ook, ten minste met enige regelmaat werd bezocht. Zowel de betekenis van versterking als het voortbestaan van deze oudere namen zullen in de synthese van dit boek verder worden uitgewerkt.

Merovingische periode: ontstaan van de eerste nederzettingen

Na de herstart van de bewoning in de late 5e eeuw n.Chr. ontstonden in de Merovingische periode dezelfde nederzettingvormen zoals we die ook uit de Romeinse tijd kennen, namelijk verspreid gelegen woonerven met een enkele boerderij en gehuchten van twee tot drie gelijktijdige erven. Tot het nederzettingsterritorium behoorden ook in deze periode het akkercomplex en de omliggende woeste gronden. De manier waarop onderling afspraken over het gebruik van deze gronden werden gemaakt, zal niet veel verschilt hebben van de situatie in de Romeinse tijd. Daarnaast konden ook in deze periode nieuwe buurschappen ontstaan.

Net als in de Romeinse tijd lagen de vroegst bekende erven uit de Merovingische periode langs doorgaande wegen over land of water, op de oevers of flanken van duinen en op kwelder- of veengebieden met een goede afwatering. De akkers zullen vlak bij de erven hebben gelegen, maar het vaststellen van gelijktijdigheid tussen akkers en nederzettingen is archeologisch gezien moeilijk. Bij Den Burg-Beatrixlaan zien we direct buiten de blokvormige erven sporen van akkerland (fig. 4.41), zoals afwateringgreppels en af en toe sporen van de keerploeg. Bij Uitgeest-De Dog zijn ploegsporen aangetroffen direct ten zuiden van de vroegste, eveneens blokvormige erven (fig. 4.14). Verder zijn er rondom de vroegste nederzetting van Bloemendaal-Groot Olmen talloze ploegsporen herkend, waarvan er ongetwijfeld enkele gelijktijdig zijn met de hier aangetroffen nederzettingen (zie fig. 4.6). Opmerkelijk is dat nagenoeg overal in de duinbodem bij waarnemingen akkers uit de Merovingische periode worden aangetroffen (zie fig. 4.47), zij het vaak zonder verdere indicatie van nabijgelegen bewoning. Dit wijst er vermoedelijk op dat men een nieuw erf niet in de onmiddellijke nabijheid

²²⁶ Zie de bespreking van deze vondsten in hoofdstuk 7.

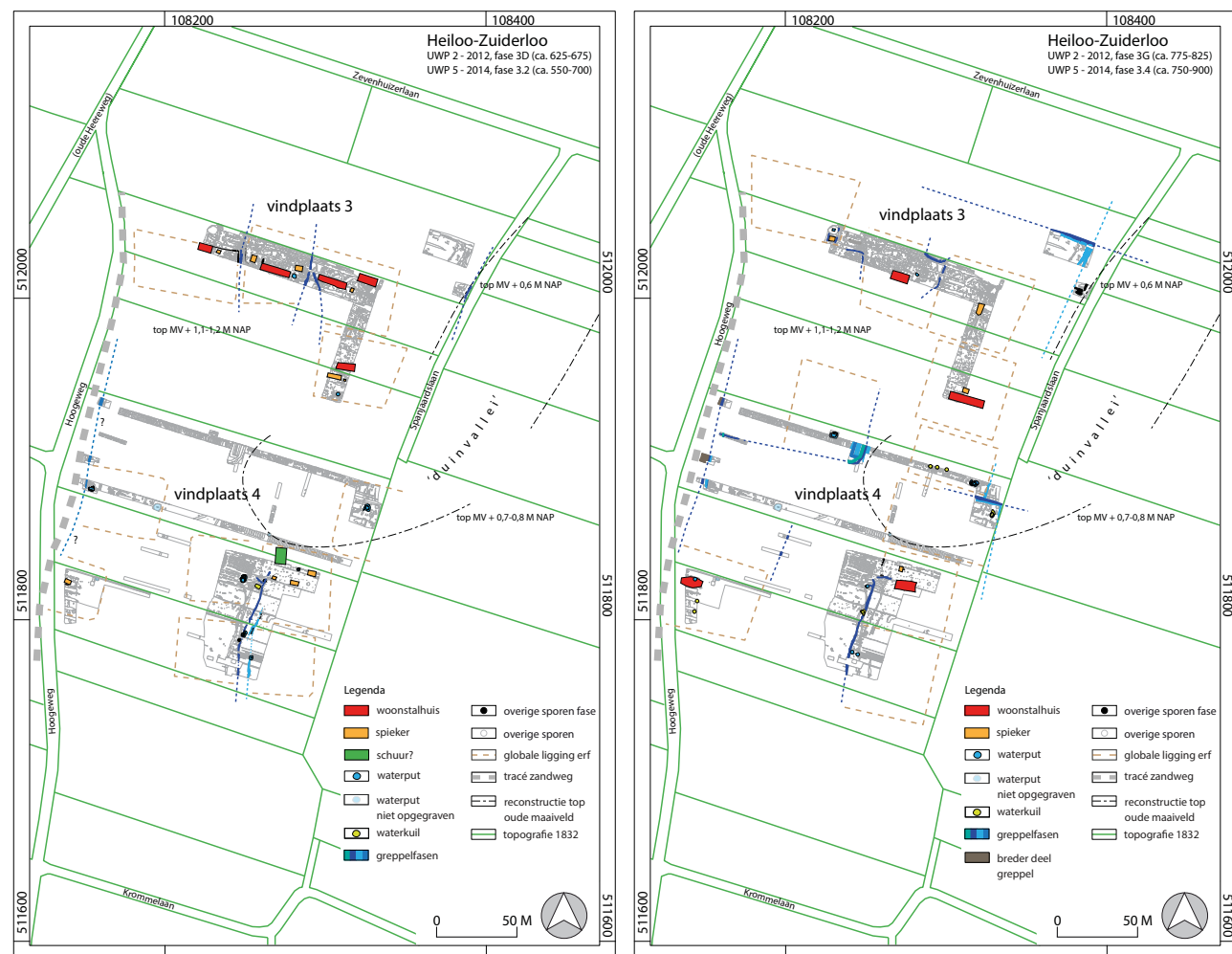
fig. 4.47 Een serie van vijf opeenvolgende cultuurlagen in de duinen bij Heemskerk, waarvan de oudste dateert uit de Romeinse tijd en de jongste uit de Late Middeleeuwen. Tussen de cultuurlagen zijn natuurlijke lagen gevormd in perioden van stuifzand of vernatting (moerasvorming) (foto P. Vos, TNO).

van een bestaande nederzetting inrichtte, aangezien dit ten koste zou gaan van dergelijk bouwland. Buiten de akkers zullen zones hebben gelegen die als weidegrond en hooilanden hebben gediend, nog zonder archeologisch zichtbare begrenzingen in de vorm van sloten of greppels.

Binnen de begrenzing van *Einzelhöfe* en grotere nederzettingen werden boerderijen al vanaf de vroeg-Merovingische periode meerdere malen, soms tot wel zes keer toe, op nagenoeg dezelfde plaats herbouwd, zo zien we onder meer in Bloemendaal-Groot Olmen (fig. 4.7), Heiloo-Zuiderloo (fig. 4.25) en Uitgeest Dorregeest (fig. 4.13). Dit wijst op redelijk plaatsvast woonerven, in ieder geval voor een periode van één of enkele eeuwen. Het organisatieverband of enige aanwijzing voor sociale gelaagdheid binnen deze nederzettingen is nauwelijks te destilleren uit de archeologische gegevens. Een mogelijk houvast biedt de omvang van boerderijplattegronden. Een voorbeeld zien we op een langdurig bewoond erf in Bloemendaal-Groot Olmen (vindplaats 3), waar de boerderij in de 6e-7e eeuw zes keer op ongeveer dezelfde plek is herbouwd, steeds met een lengte van circa 20 meter (fig. 4.7). In de vroege 6e eeuw werd de boerderij tijdens een van de bouwfasen 90 graden gedraaid ten opzichte van de voorgaande gebouwen, en werd dit gebouw verlengd tot ruim 30 meter en voorzien van wanden van zware, eikenhouten planken. Hier kan uitdrukking zijn gegeven aan een toegenomen welvaart en een hogere status, hoewel dat in het vondstmateriaal niet direct tot uitdrukking komt. In hieropvolgende bouwfasen zijn op dezelfde plek weer kleinere huizen gebouwd, waardoor we hier niet kunnen spreken van een trend in de tijd.

Karolingische periode: herverkaveling van grondbezit

Dijkstra suggereert voor Zuid-Holland een verplaatsing van woonerven in de eerste helft van de 8e eeuw, gekoppeld aan een hernieuwde inrichting van de territoriale structuur na de Frankische bezetting. Het idee van deze verplaatsing is gebaseerd op zijn analyse van Katwijk-Zanderij en het opgeven van veel Merovingische nederzettingen op de

oevers van de Oude Rijn (onder andere te Oegstgeest en Koudekerk). De redenen voor het verlaten van een nederzettingsterrein zijn volgens Dijkstra moeilijk te achterhalen, maar als mogelijke oorzaken noemt hij uitputting van gronden, verstuingen, dichtlibben van waterlopen en ook reorganisatie van grondbezit, het laatste gekoppeld aan een andere sociaal-politieke structuur waarin domeingronden opkwamen.²²⁷ Een belangrijk aspect van deze ontwikkeling is dat de nieuw gestichte nederzettingen uit de Karolingische periode voor het eerst echt plaatsvasten gaan vormen in de nabijheid van ook in deze periode gevormde geestcomplexen, zodat ze deels als voorloper van de latere dorpen zijn te beschouwen. Zowel deze nederzettingen als de geestgronden dateert Dijkstra vanaf de 9e eeuw.

Een algemene trend van 'verplaatsing' van erven tot aan een moment van 'fixatie' rond een bepaalde plek, zoals een kerk of kruispunt van wegen, is in Noord-Holland lastig te zien. Eerder lijkt het erop dat huizen gedurende de Vroege Middeleeuwen lange tijd min of meer op dezelfde plek werden herbouwd, waarna de opgegraven nederzettingen juist in de 9e eeuw werden verlaten. Voorbeelden zijn de nederzettingen die zijn opgegraven te Den Burg-Beatrixlaan (late 5e-8e/9e eeuw n.Chr.; fig. 4.40 en 4.41), Uitgeest-Dorregeest (6e-midden 9e eeuw; fig. 4.13), Uitgeest-De Dog (7e-late 9e eeuw; fig. 4.14) en Heiloo-Zuiderloo (6e-9e eeuw; fig. 4.25). Bij Dorregeest vormde het eindpunt

²²⁷ Dijkstra 2011, 116.

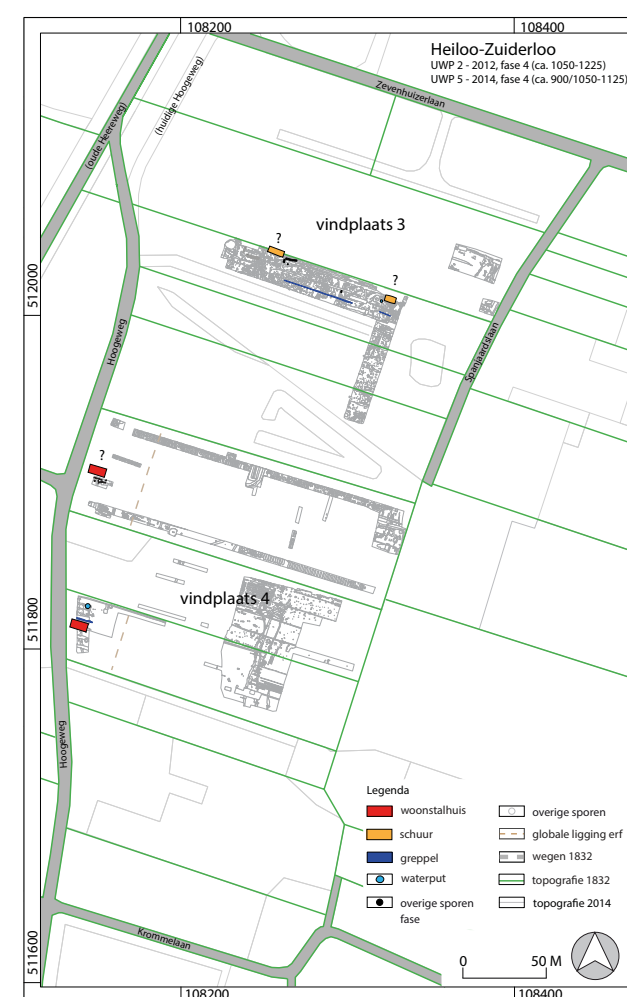

fig. 4.48 (links en rechts)

Reconstructie van de inrichting van het cultuurlandschap op basis van opgravingen in Heiloo-Zuiderloo voor de Merovingische periode (links), de Karolingische periode (midden) en de Volle Middeleeuwen (rechts). De woonerven (bruine streepjeslijnen) met woonstalhuizen (rood) liggen gedurende de Karolingische periode binnen een blokvormige verkaveling die grootschaliger is dan in de Merovingische periode (kaarten Universiteit van Amsterdam/Diachron).

van deze ontwikkeling de stichting van een kerk op de Kapelheuvel, vermoedelijk rond het midden van de 9e eeuw. Ondanks continuïteit met betrekking tot bewoning op min of meer dezelfde locatie, zien we juist in de Karolingische periode een belangrijke verandering in de ruimtelijke ordening van het grondgebied. In Den Burg-Beatrixlaan werd het akkerland in deze periode opnieuw ingericht (fig. 4.41), terwijl rond dezelfde tijd ook in Limmen-De Krocht (fig. 4.21) en Heiloo-Zuiderloo (fig. 4.48) een nieuw verkavelingssysteem werd aangelegd.

Deze waarnemingen sluiten goed aan bij de ook voor Zuid-Holland veronderstelde herverkaveling van grondbezit in de Karolingische periode, een ontwikkeling die Dijkstra feitelijk op waarnemingen in Limmen-De Krocht baseerde. Het beeld van groei van een vroegmiddeleeuwse nederzetting vanaf de Karolingische periode, door aanleg van een omvangrijker, duidelijker gestructureerd slotensysteem, is te zien in Den Burg-Beatrixlaan (fig. 4.41) en Limmen-De Krocht (fig. 4.21) en wordt versterkt door een recente analyse van de sporen van Heiloo-Zuiderloo. Door de opgravingsgegevens te combineren is voor Heiloo goed te zien hoe een vrij los ingericht bewonings- en agrarisch gebied uit de Merovingische periode zich ontwikkelde tot een omvangrijk, kenmerkend goed georganiseerd 'productielandschap' in de Karolingische periode (fig. 4.48).

Een langdurig, sinds de late 5e eeuw n.Chr. bewoond erf te Bloemendaal-Groot Olmen is al eerder verlaten dan de hierboven vermelde nederzettingen, in de 8e eeuw

(fig. 4.7). Het oude erf raakte deels afgedekt met veen en werd vervolgens afgedekt door stuifzand. Niet ver van dit verlaten erf zien we bewoning vanaf de 8e eeuw, waarbij er zelfs een weg of pad lijkt te zijn geweest tussen de oude en nieuwe vindplaats. De verplaatsing van het woonerf lijkt geen verandering van grondbezit, maar juist een landschappelijk-economische verandering als aanleiding te hebben gehad: een door ontginning op gang gebrachte vernatting, al dan niet gecombineerd met zandverstuiving, had tot gevolg dat plaatselijke akkers minder opbrengst leverden, wat de gebruikers noodzaakte om erf en akkerland te verplaatsen.

Wat we verder zien is een toename van het aantal nederzettingen in de Karolingische periode, door het groter worden van bestaande nederzettingen en ongetwijfeld ook door nieuwe stichtingen in eerder nog onontgonnen gebieden. Binnen de onderzochte nederzettingen kan groei van bestaande nederzettingen in enkele gevallen archeologisch worden aangetoond, zoals opnieuw in Den Burg-Beatrixlaan, Uitgeest-Dorregeest, Uitgeest-De Dog en Heiloo-Zuiderloo. Nieuwe stichtingen zijn af te leiden uit nederzettingen die pas in de Karolingische periode beginnen, zoals goed zichtbaar in het schema met dateringen van alle besproken nederzettingen (fig. 4.49): een groot aantal nederzettingen is juist vanaf de 8e eeuw te dateren. Voorbeelden van zulke ‘nieuwe’ Karolingische nederzettingen zijn Wijk aan Zee-Hoogovens, Limmen-Zuidkerkenlaan (fig. 4.19), Limmen-De Krocht (fig. 4.21), Castricum-Willem de Rijkelaan en Bakkum-Doorduyn. Hetzelfde geldt voor Castricum-Oosterbuurt, waar in de late 7e eeuw een eerder verlaten nederzettingsterrein opnieuw als woonplaats werd ingericht (fig. 4.17). Ook in deze gevallen bestaat de kans dat oudere woonerven van waaruit deze Karolingische uitbreidingen of stichtingen zijn begonnen niet ver weg hebben gelegen, maar archeologische aanwijzingen daarvoor ontbreken tot op heden. In het gebied ten noorden en noordoosten van Kennemerland moet de Karolingische periode een nog sterkere bevolkingsgroei hebben gekend, zij het dat deze vestigingen op veen als gevolg van erosie door toedoen van zee-invloed soms maar van relatief korte duur waren. Er zijn talloze aanwijzingen voor bewoning van het veengebied in de Geestmerambacht, bij Balgzand, bij Den Helder en bij Schagen. De nederzettingen in het veen zijn als kralensnoeren herkenbaar op figuur 4.29. Deze ontwikkeling is ook aan te nemen voor gebieden direct grenzend aan de oude woongronden op de duinen en strandwallen. Veelal wijzen alleen oude plaatsnamen hier op een voormalige woonplaats, terwijl archeologische resten (nog) niet zijn gevonden. Het verschil tussen Kennemerland en het noordelijk gelegen gebied wat betreft het opstarten van de veenontginning in de Karolingische periode komt voort uit de urgentie tot het ontginnen van deze wildernis oostelijk van het ‘oude land’ van nederzettingen als Schoorl, Petten, *Callinge* en *Husidina*. Als gevolg van grootschalig landverlies door kusterosie, die hier langs de Hollandse kust veruit het sterkste was, moest men al vanaf de 8e of 9e eeuw een toevlucht zoeken in de lagergelegen veengebieden. Daarbij kwam dat er in het noorden geen alternatieven waren voor de steeds sterker stuivende duinen, waar men zich in Kennemerland tot in de 11e-12e eeuw zou proberen te handhaven. Dit laatste zien we bij diverse vindplaatsen in de oostelijke duinrand, onder andere in de duinen van Bloemendaal-’t Wed en Castricum (zie tabel 4.1). Ten opzichte van de nog te bespreken, meer grootschalige ontginningen vanaf de 10e eeuw, zullen deze vroege veenontginningen lokaal en kleinschalig zijn geweest, en ongetwijfeld in mindere mate centraal zijn aangestuurd. Een uitzondering was wellicht de veenontginning bij Medemblik. Hier

werd de ontginning mogelijk door het Frankische bestuur georganiseerd, volgend op de stichting van Medemblik als strategische handelsplaats aan het Almere en Vlie.

Een toenemende centrale organisatie van landinrichting in de Karolingische periode is af te leiden uit het ontstaan van genoemde akkercomplexen, inclusief de geestgronden, processen die al startten in de loop van de 8e eeuw maar pas grootschaliger op gang kwamen vanaf de 9e eeuw.²²⁸ Tegelijk bestaat er een ‘kloof’ tussen de teksten en de archeologische gegevens waarover we beschikken. Want welke rol speelde de historisch bekende Friese aristocraat Wurssing in dit proces, en wat moeten we ons bijvoorbeeld voorstellen bij de ‘villa’ waarin Bonifatius zijn intrek nam rond 720?²²⁹ Hoewel we er archeologisch nog niet goed de vinger op kunnen leggen, moet er een zekere sociaal-maatschappelijke gelaagdheid hebben bestaan binnen Noord-Holland in de 8e eeuw, zo blijkt ook uit de al genoemde standen die zijn vermeld in de *Lex Frisionum*. Vooral op basis van de historische gegevens meent Dijkstra dat er een stelsel van ‘complexe bezitsverhoudingen’ moet hebben bestaan, “...die door verschillende afhankelijkheidsrelaties, familiebanden, vererving en schenkingen als een lappendeken over het landschap lag en die voortdurend in beweging was. Deze dynamiek, die bepalend kan zijn geweest voor de inrichting van de nederzettingsstructuur, zien we natuurlijk niet meer terug in de archeologische resten.”²³⁰

Volle Middeleeuwen: kerkstichtingen, systematische veenontginningen en stuivend zand

Uit historische informatie weten we dat de vroegste kerkstichtingen al in de 8e eeuw in Velsen, Heiloo en Petten hebben plaatsgehad. Met de huidige stand van kennis is het lastig om te zeggen of deze kerken in of nabij bestaande nederzettingen stonden en dus ook wat de consequenties van de kerkstichtingen zijn geweest voor de verdere ontwikkeling van deze nederzettingen. Het ligt voor de hand dat kerken werden gebouwd op plekken waar een lokale elite woonde en waar enige bevolkingsdichtheid aanwezig was, wellicht op knooppunten van wegen. Het proces van kerkstichting kreeg pas echt vorm vanaf de tweede helft van de 10e eeuw, toen het missiewerk na een periode waarin West-Nederland aan Deense krijgsheren te leen werd gegeven opnieuw werd opgepakt.²³¹ Zoals historisch is overgeleverd, ging dit proces gepaard met de inrichting van een nieuw territoriaal systeem (met parochies als basis), gekoppeld aan een centraal geleid systeem van kerken, bestuur en grondbezit. Dit staat los van het succes van de kerstening zelf; pas vanaf de 12e eeuw kan men de bewoners van Noord-Holland werkelijk ‘christelijk’ noemen.²³²

Dijkstra meent dat grondbezit, waaronder domeingronden, al in de Karolingische periode vanuit een centraal gezag kan zijn geëxploiteerd, meestal ten gunste van koning, graaf of kerk.²³³ Voor Noord-Holland is deze ontwikkeling op basis van opgegraven sporen moeilijk aantoonbaar, al zijn er wel wat aanwijzingen voor. Opvallend is bijvoorbeeld de al genoemde, grootschalige uitleg van een nieuwe verkaveling in de Karolingische periode in Den Burg-Beatrixlaan en Heiloo-Zuiderloo. Deze schaalvergroting zou verband kunnen houden met de komst van nieuwe instituties, met de ‘mansus’ die

228 Voor de bouw van kerken, zie hoofdstukken 3 en 13.

229 Het bezit van Wurssing en de villa van Bonifatius worden besproken in hoofdstuk 9.

230 Dijkstra 2011, 175.

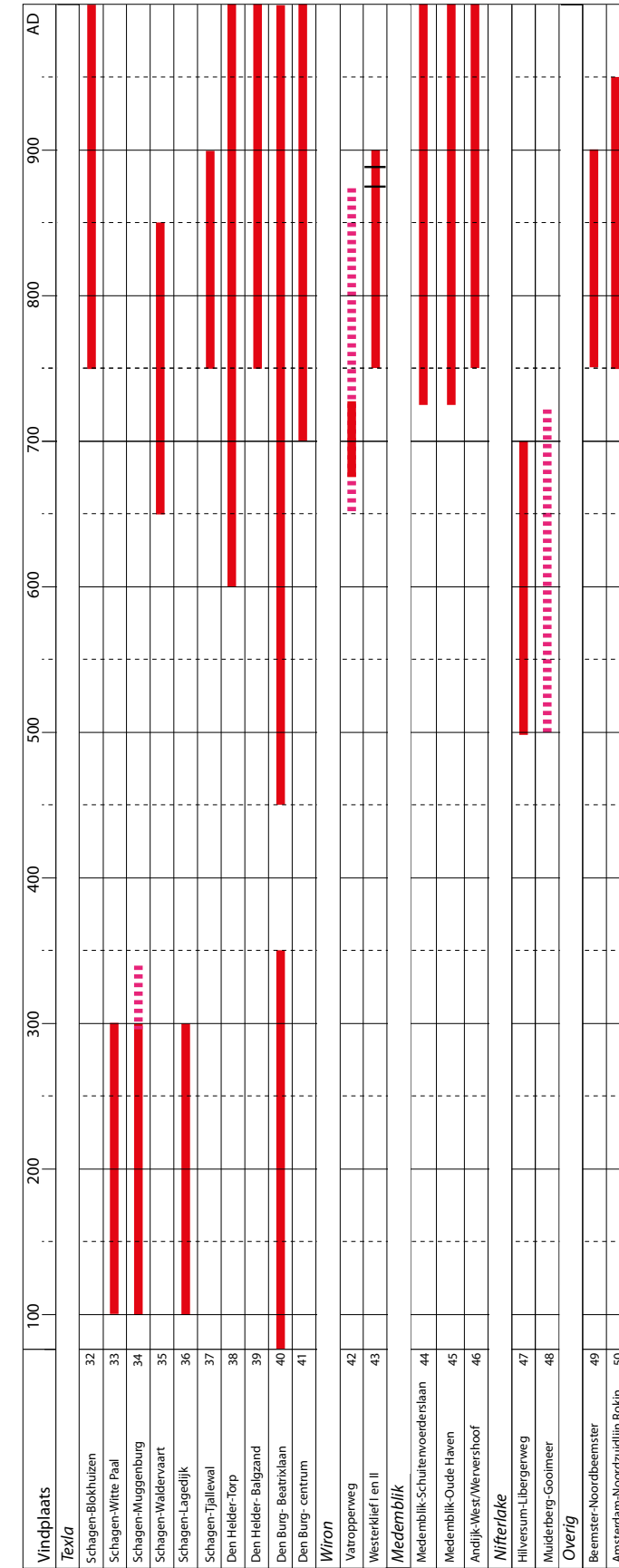
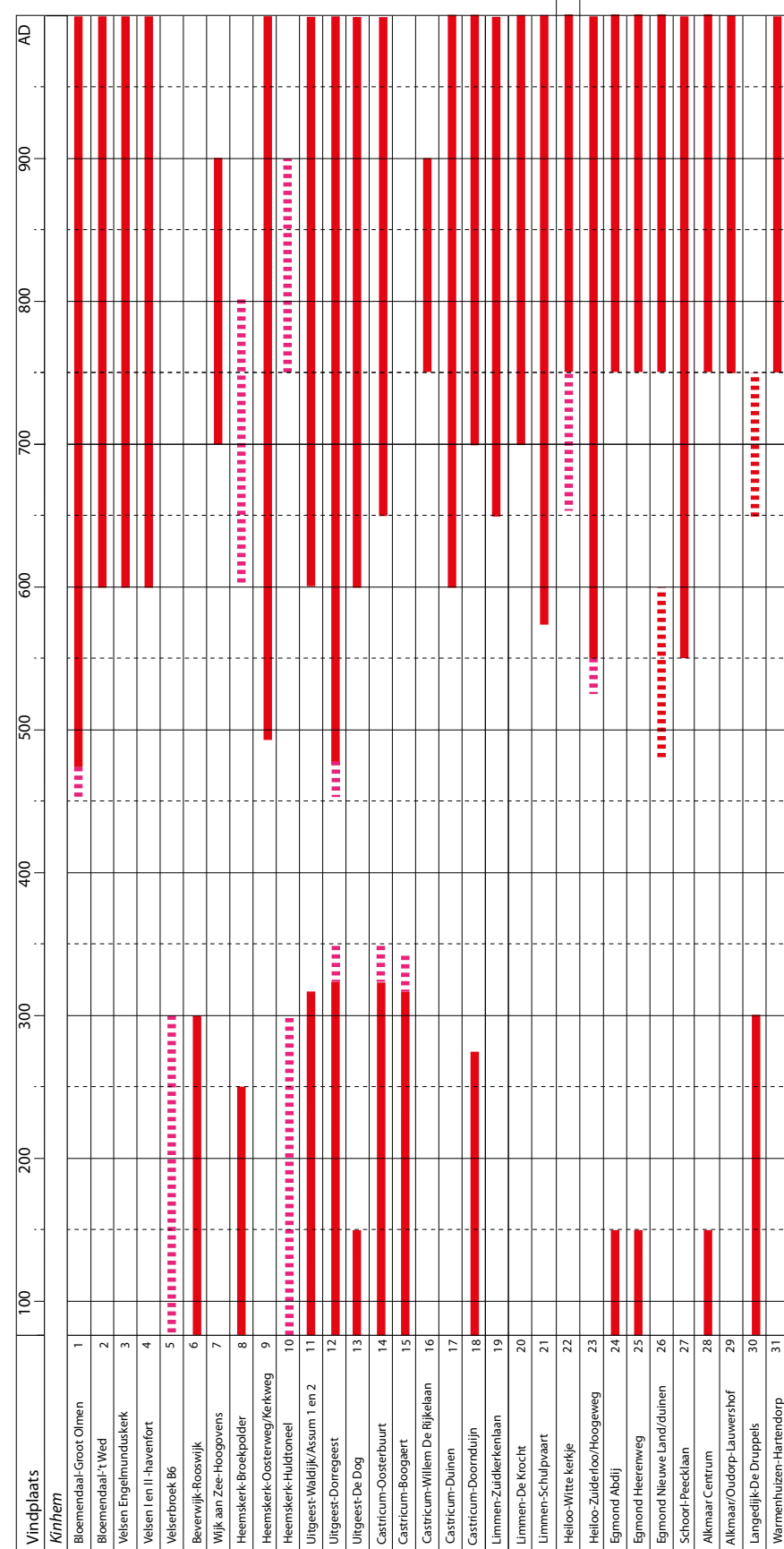
231 De Langen & Mol 2018, 6.

232 Numan 2005, 14.

233 Dijkstra 2011, 170.

fig. 4.49 (links en rechts)

Overzicht van de in figuur 4.1 aangegeven archeologische vindplaatsen, waarin de tijdsduur wordt getoond waarin deze nederzettingen bewoond waren. Zekere bewoning is weergegeven met een doorlopende rode streep; veronderstelde bewoning met een donkerroze stippellijn (schema J. de Koning).

binnen een domein als hoeve was uitgegeven aan een horige boer als basiseenheid. Dat dergelijke *mansi* ook in Noord-Holland voorkwamen, is historisch bekend doordat ze onder meer in de Goederenlijst van Sint Maarten genoemd worden.²³⁴ De enige archeologische aanwijzing voor grootgrondbezit is een erf met een opvallend grote schuur in Limmen-De Krocht, pas uit de tweede helft van de 10e eeuw (zie fig. 5.23). Deze schuur kan goed als ‘tiendschuur’ voor het verzamelen van in natura betaalde belasting (de ‘tiend’) hebben gediend.²³⁵

Ook het archeologisch onderbouwen van de ingebruikname en verdere ontwikkeling van aaneengesloten geestgronden is ingewikkeld. In Den Burg-Beatrixlaan, Limmen-De Krocht en Heiloo-Zuiderloo kan de genoemde, meer systematische percelering over een groter gebied op de inrichting van dergelijke gronden wijzen. Op zijn vroegst rond 900, maar vooral in de loop van de Volle Middeleeuwen, verplaatsen de boerderijen zich naar de lagere flank van dergelijk akkerland op een strandwal of pleistocene dekzandkop, zoals de drie bovengenoemde vindplaatsen laten zien. De woonerven kunnen echter nog midden tussen de akkers hebben gelegen, zoals blijkt uit het opschuiven van de woonerven in Limmen-De Krocht: van de hogere delen naar de randen van de strandwal (fasen 3-9: 9e-10e eeuw; fig. 4.21), en dan weer naar de hogere delen waar op dat moment de geestgronden worden verondersteld (fasen 11-18: 11e-13e eeuw). Het op georganiseerde wijze onbebouwd laten van aaneengesloten, centraal gelegen delen van nederzettingsterritoria als geestgronden hing vermoedelijk samen met de al genoemde verandering in organisatie van de landbouw, gericht op de productie van grotere hoeveelheden overschotten.

Gelet op het grote belang dat de (oude) duinen en strandwallen voor Noord-Holland als woongebied in de Vroege Middeleeuwen hadden, kunnen we stellen dat het landinwaarts ‘wandelen’ van stuivende zandmassa’s een groot effect moeten hebben gehad op de leefbaarheid van deze kuststrook. Op tal van plaatsen vinden we, zij het wel met een regionale variatie, het toenemende effect van stuivend zand op akkercomplexen en soms ook nederzettingen. De overstuivingen hebben zeker vanaf de 8e eeuw geresulteerd in verlies van aanzienlijke oppervlakten aan woon- en landbouwgebied, wat in de loop van de 12e eeuw leidde tot een vrijwel volledige ontvolking van het gebied dat nu is afgedekt met Jonge Duinen. De historisch bekende en voor de Veluwe archeologisch gedocumenteerde droogte die optrad in de 10e eeuw kan het proces aanzienlijk versneld hebben.²³⁶ Deze ingrijpende verandering viel min of meer samen met de grootschalige en centraal gecoördineerde ontginning van de veengebieden oostelijk van de strandwallen en Oude Duinen, zodat een onderling verband tussen beide processen goed denkbaar is.

Voor de relatieve buitenstaander is het een opmerkelijke gedachte dat de belangrijkste stedelijke kernen in het Noord-Holland van nu geen vroegmiddeleeuws verleden hebben. In steden als Amsterdam, Hoorn, Alkmaar, Beverwijk, Zaandam, Haarlem en Hilversum zijn in de stadskernen niet of nauwelijks vroegmiddeleeuwse vondsten of sporen gevonden, zoals in dit hoofdstuk al bleek, ook al hebben de laatste twee steden (*Harulahem* en *Hildifridushem*) wel namen die minstens uit de Karolingische periode stammen.²³⁷ Ook kleinere kernen, zoals Heiloo, Castricum, Uitgeest, Bergen en Schoorl,

234 Blok 1974, 94-95.

235 Dijkstra et al. (2006, 53) koppelen deze schuur aan ‘een centrale hof functie van dit erf’.

236 Heidinga 1987, 17.

237 Van Berkel & Samplonius 2006, 6.

liggen veelal niet op de plek waar we Karolingische nederzettingen archeologisch kennen. En omgekeerd: vroegmiddeleeuwse archeologische ‘grootheden’ zoals Den Burg, Uitgeest, Bloemendaal, Muiden en in zekere zin ook Medemblik verliezen na de Karolingische periode hun betekenis als belangrijke woonkern of handelsplek. Wel moeten we hierbij bedenken dat we voor de huidige steden en dorpen, die misschien wel degelijk een vroegmiddeleeuwse oorsprong hebben, over veel minder archeologische kennis beschikken dan voor vindplaatsen buiten deze woonkernen.

In Noord-Holland begon met de Hollandse graven de tijd waarin ‘Holland’ vorm kreeg. Onder deze graven zie we de opkomst van plaatsvaste dorpen rond kerken en knooppunten van wegen, van kastelen als onderkomen van de heersende elite, en van bestuurlijke- en schriften centra zoals de abdij van Egmond. En daarmee belanden we van archeologische gegevens steeds meer in de historische gegevens.

4.13 Conclusie

In dit hoofdstuk is een groot aantal archeologische opgravingen met informatie over het 1e millennium samengebracht, om een beeld te schetsen van de toenmalige nederzettingen en van de inrichting van het omliggende agrarische gebied in diverse regio’s van de provincie. Duidelijk is geworden dat de niet door (hoog)veen bedekte delen van Noord-Holland gedurende deze periode intensief waren bewoond door gezinnen die op verspreide woonerven of in kleine gehuchten woonden, met een onderbreking van bewoning op veel plaatsen in de Laat-Romeinse tijd. Pas vanaf de Karolingische periode is de vorming van grotere nederzettingen zichtbaar en wordt het landschap steeds strakker ingedeeld, met centrale akkercomplexen die we later kennen als geestgronden. Het is ook uit deze periode dat de voorlopers van de huidige dorpen, zoals deels vermeld in de Goederenlijst van Sint Maarten, dateren. Gecombineerd met de inrichting van parochies, het opschuiven van dorpen door erosie en stuivend zand, en de grootschalige ontginning van het veen zijn hier de bouwstenen gelegd voor de inrichting van het huidige Noord-Holland. ◀

Literatuur

Historische bron

Vita sancti Adalberti: G.N.M. Vis (red. & vert.), *De Vita Sancti Adalberti Confessoris*.

In: *Egmond en Berne. Twee verhalende historische bronnen uit de middeleeuwen*

(‘s-Gravenhage 1987), 1-73.

Moderne bronnen

Alders, G.P., 2013: Het Torp in De Schooten: de grootste terp van Noord-Holland. *Levend verleden kwartaaluitgave Helderse Historische Vereniging* 25, 99-105.

Baars, F., E. Mooij & A. Schermer, 1983: Middeleeuwse bewoningssporen aan de W. de Rijkelaan. *Jaarboek Oud-Castricum* 6, 15-22.

Bakker, J.A. & J. Ypey, 1963: Vroeg-middeleeuwse vondsten uit het Gooi (6e-10e eeuw).

Mededelingen van het Museum voor het Gooi en Omstreken 8, 40-60.

- Bakker, J.A. & J. Ypey, 1967: Nog een zwaard van het 7de-8ste-eeuwse grafveld aan de Liebergerweg te Hilversum. *Mededelingen van het Museum voor het Gooi en Omstreken* 9, 84-86.
- Beentjes, R. & J. de Koning, 2000: Nabij de monding van het voormalige Oer-IJ. *Westerheem* 49, 46-52.
- Berg, T. van de, 1990: *De Karolingische nederzetting bij Wijk aan Zee* (= doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam). Amsterdam.
- Berkel, G. van, 2017: *Noord-Hollandse plaatsnamen verklaard* (= Reeks Nederlandse Plaatsnamen 9). Amstelveen.
- Berkel, G. van & K. Samplonius, 2006: *Nederlandse plaatsnamen. Herkomst en historie*. Amersfoort.
- Berkum, A.H. van, 1995: Willibrord en Heiloo. In: C. Streefkerk (red.), *Heiloo voor en na Willibrord. Opstellen over de geschiedenis van Heiloo*. Wormerveer, 29-38.
- Besteman, J.C., 1974: Carolingian Medemblik. *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 24, 43-106.
- Besteman, J.C., 1977: Karolingisch Medemblik. De vroeg Middeleeuwse sporen aan de Schuivenvoorderslaan. *West-Frieslands Oud en Nieuw* 44, 251-270.
- Besteman, J.C., 1979: Medemblik in de vroege middeleeuwen: de opgravingen aan de Oude Haven 1970, 1975-1976. *West-Frieslands Oud en Nieuw* 46, 209-232.
- Besteman, J.C., 1983: Medemblik. *Historisch Tijdschrift Holland* 16/5 (Archeologische kroniek van Holland over 1982), 231-232.
- Besteman, J.C., 1984: Medemblik. *Historisch Tijdschrift Holland* 17/6 (Archeologische kroniek van Holland over 1983), 227.
- Besteman, J.C., 1989a: The pre-urban development of Medemblik: from an early medieval trading centre to a medieval town. *Cingula* 11, 1-30.
- Besteman, J.C., 1989b: De pre-stedelijke ontwikkeling van Medemblik: van vroeg-middeleeuwse handelsplaats naar middeleeuwse stad. In: F. J. Bakker, W. F. M. Brieffies & C. A. Van Zijverden (red.), *Een nieuw Medemblikkerscharre-zootje. Enkele grepen uit de geschiedenis van Medemblik, 1289-1989*. Schoorl, 13-38.
- Besteman, J.C., 1989c: The pre-urban development of Medemblik: from an early medieval trading centre to a medieval. In: J.C. Besteman, J. A. Bos & A.H. Heidinga (red.), *Medemblik and Monnickendam: aspects of medieval urbanization in northern Holland*. Amsterdam, 1-30.
- Besteman, J.C., 1990a: North Holland AD 400-1200: turning tide or tide turned? In: J.C. Besteman, J.M. Bos & H.A. Heidinga (red.), *Medieval Archaeology in the Netherlands*. Assen, 91-120.
- Besteman, J.C., 1990b: Medemblik, een Zuiderzeestadje met een afwijkende voorgeschiedenis. In: H. Sarfatij (red.), *Verborgten steden. Stadsarcheologie in Nederland*. Amsterdam, 53-56.
- Besteman, J.C., 1997: *Vikingen in Noord-Holland? De zilverschat van Wieringen in het licht van de Noormannen-invallen*. Haarlem.
- Besteman, J.C., 1999: Viking silver in the Netherlands. The Westerklijf hoard in the light of Scandinavian-Frisian relations in the Viking age. In: H. Sarfatij, W.J.H. Verwers & P.J. Woltering (red.), *In discussion with the past. Archaeological studies presented to W.A. van Es*. Zwolle, 253-266.
- Besteman, J.C., 2002: Nieuwe Vikingvondsten van Wieringen: de zilverschat Westerklijf II.

- In: P.J. Woltering, W.J.H. Verwers & G.H. Scheepstra (red.), *Middeleeuwse toestanden. Archeologie, geschiedenis en monumentenzorg*. Amersfoort/Hilversum, 65-75.
- Besteman, J.C. & A. J. Guiran, 1986: De middeleeuwse bewoningsgeschiedenis van Noord-Holland boven het IJ en de ontginning van de veengebieden. Opgravingen in Assendelft in perspectief. In: M.C. van Trierum & H.E. Henkes (red.), *Rotterdam Papers V, a contribution to prehistoric, roman and medieval archaeology. Landschap en bewoning rond de mondingen van Rijn, Maas en Schelde*. Rotterdam, 183-212.
- Bitter, P., 2016: *Schaven aan Alkmaar, 25 jaar archeologisch onderzoek in beeld*. Alkmaar.
- Bitter, P. & J. Dijkstra, 1995: Alkmaar-Oudorp. *Historisch Tijdschrift Holland* 28/6 (Archeologische kroniek van Holland over 1994), 314.
- Bloemers, J.H.F. & L.L. Therkorn, 2003: *Wisselende seizoenen en verborgen landschappen. Wetland archeologie in de Velsbroek*. Haarlem.
- Blok, D.P., 1957: Het goederenregister van de St. Maartenskerk te Utrecht. *Mededelingen van de Vereniging voor Naamkunde te Leuven en de Commissie voor Naamkunde te Amsterdam* 33, 89-104.
- Blok, D.P., 1959: Beverhem = Beverwijk? Naschrift. *Naamkunde* 35, 32-34.
- Blok, D.P., 1974 (tweede druk): *De Franken in Nederland*. Bussum.
- Blok, D.P., 1978: De Vikingen in Friesland. *Naamkunde* 10, 25-47.
- Bloo, S.B.C., 2004: *Archeologisch onderzoek op het terrein van garage Zwart te Heiloo* (= ADC-rapport 280). Amersfoort.
- Bont, C. de, 2008: *Vergeten land. Ontginning, bewoning en waterbeheer in de westnederlandse veengebieden (800-1350)* (= dissertatie Wageningen Universiteit; ook verschenen als Alterra Scientific Contributions 27). Wageningen.
- Bont, C. de & P. Kleij, 2012a: Tussen Oer-IJ en Bamestra. Het Zaanse veenmoeras en zijn eerste bewoners vanaf de prehistorie tot ca. 900 n. Chr. In: E. Beukers & C. van Sijl (red.), *De geschiedenis van de Zaanstreek*, deel 1. Zwolle, 10-23.
- Bont, C. de & P. Kleij, 2012b: Tussen Crommenye en Twiske. Ontginning, bewoning en Waterbeheer in de Zaanstreek tussen ca. 900 en 1500. In: E. Beukers & C. Van Sijl (red.), *De geschiedenis van de Zaanstreek*, deel 1. Zwolle, 25-62.
- Bosman, A.V.A.J., 1992: Velsbroek B6, Military Equipment from a ritual site. ARMA, *Newsletter of the Roman Military Equipment Conference* 4/1, 5-8.
- Bosman, A.V.A.J., 1997: *Het culturele vondstmateriaal van de Vroeg-Romeinse versterking Velsen 1* (= proefschrift Universiteit van Amsterdam). Amsterdam.
- Bosman, A.V.A.J., 2016: *Rome aan de Noordzee. Burgers en barbaren te Velsen*. Leiden.
- Bosman, A.V.A.J., W.J. Bosman & M.D. de Weerd 1998: *De vroeg-Romeinse basis Velsen 2. Het onderzoek in het tracé van de drinkwater-transportleiding in de Zuidersecheg in september 1997*. Amsterdam.
- Bosman, A.V.A.J. & W.J. Bosman, 2011: *Velsbroek B6. Een offerplaats gedurende de Romeinse tijd* (= Military Legacy Rapport 227). Woerden.
- Bosman, A.V.A.J. & L.L. Therkorn, 1993: Velsen: Velsbroekpolder B6. *Historisch Tijdschrift Holland* 25/6 (Archeologische kroniek van Holland over 1992), 302-305.
- Bosman, M. & H.J. Calkoen, 1967: Een Karolingische woonplaats bij Wijk aan Zee (Gem. Beverwijk). *Westerheem* 16, 224-231.
- Bosman, W.J., 2017: *De IJmuiderstraatweg in doorsneden. Rioolvervangning 2014* (= Rapport Bosman Geo-archeologisch Onderzoek & Advies). Santpoort-Zuid.
- Bosman, W.J. & R.A. van Eerden, 2009: Bewoning van Kennemerland van 4000 v.Chr. tot

- heden. In: R. Roos (red.), *Duinen en mensen Kennemerland*. Castricum, 28-45.
- Bosman, W.J. & J. de Koning, 2005: *Groot Olmen, Nationaal Park Zuid Kennemerland. Inventariserend veldonderzoek in een gereanimeerd duinlandschap* (= Hollandia reeks 66). Zaandijk.
- Bremer, J.T., 2015: Husidina: Geschiedenis van Huisduinen en Den Helder tot 1814. *Helderse Historische Reeks* 26, 102.
- Buis, P. & M.W. van IJzendoorn, 2021: *Kennemerland in metaalvondsten. Het levenswerk van detectorzoeker Herman Zomerdijk* (= Noord-Hollandse Archeologische Publicaties 11). Castricum.
- Bursch, F.C., 1942: Dorregeest. *Volk en Bodem* 2, 574.
- Calkoen, H.J., 1952: Vondsten van vroegmiddeleeuwse scherven in Velsen. *Westerheem* 1/1-2, 6-7.
- Calkoen, H.J., 1954: Een Karolingische pot uit Velsen. *Westerheem* 3, 95-97.
- Calkoen, H.J., 1955: Twee middeleeuwse waterputten te Velsen. *Westerheem* 4, 82-86.
- Calkoen, H.J., 1957: Een Merovingische akker onder Santpoort. *Westerheem* 6, 48-52.
- Cock, J.K. de, 1965: *Bijdrage tot de historische geografie van Kennemerland in de middeleeuwen op fysisch-geografische grondslag* (= dissertatie Universiteit van Amsterdam). Groningen.
- Cock, J.K. de, 1972: Alkmaar van de 9e tot in de 12e eeuw. Een historisch-geografische benadering. In: E.H.P. Cordfunke (red.), *Alkmaar, van boerderij tot middeleeuwse stad* (= Alkmaarse Historische Studiën 1). Alkmaar, 65-67.
- Cock, J.K. de, 1980: Kinloson. *Naamkunde* 12, 201-205.
- Comis, S.Y., 2002: Een Karolingische nederzetting bij Wijk aan Zee. In: E. Weber & M. Hulst (red.), *40 jaar amateurarcheologie in Beverwijk en Heemskerk* (= Historisch Genootschap Midden-Kennemerland – Ledenbulletin 26). Beverwijk, 76-79.
- Cordfunke, E.H.P., 1966: De geschiedenis van het Witte Kerkje te Heiloo. *Alkmaars jaarboekje* 2, 51-61.
- Cordfunke, E.H.P., 1969a: Limmen, bijdrage tot de oudste geschiedenis van het dorp. *Alkmaars Jaarboekje* 5, 49-63.
- Cordfunke, E.H.P., 1969b: Roman and early-medieval pottery from Limmen, prov. North Holland. *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 19, 291-298.
- Cordfunke, E.H.P., 1972: *Alkmaar. Van boerderij tot middeleeuwse stad*. Alkmaar.
- Cordfunke, E.H.P., 1978: *Alkmaar in prehistorie en Middeleeuwen*. Zutphen.
- Cordfunke, E.H.P., 1979: *Over de oudste kerk van Heiloo en de verspreiding van het christelijk geloof langs de kuststreken* (= Alkmaarse Historische Reeks 3). Alkmaar.
- Cordfunke, E.H.P., 1984: *Opgravingen in Egmond. De abdij van Egmond in historisch-archeologisch perspectief*. Zutphen.
- Cordfunke, E.H.P., 1990: Alkmaar. Een dorp op de geest wordt stad. In: H. Sarfatij. (red.), *Verborgene steden. Stadsarcheologie in Nederland*. Amsterdam, 78-82.
- Cordfunke, E.H.P., 2006: *Kennemerland in Prehistorie en Middeleeuwen (Archeologische schetsen)*. Utrecht, 89-91.
- Cordfunke, E.H.P. (red.), 2010: *De abdij van Egmond: archeologie en duizend jaar geschiedenis*. Zutphen.
- Cordfunke, E.H.P. & K. van der Borg, 2002: Adelbert van Egmond. In: P.J. Woltering, W.J.H. Verwers & G.H. Scheepstra (red.), *Middeleeuwse toestanden. Archeologie, geschiedenis en*

- monumentenzorg*. Hilversum, 235-240.
- Cordfunke, E.H.P. & F. Diederik, 1984: Schagen. IJzerwinning in de Romeinse tijd met behulp van steenkool. *Westerheem* 23, 5-10.
- Cordfunke, E.H.P. & G.J.R. Maat, 1985: Sint Adelbert en Egmond. Mythe of werkelijkheid. *Historisch Tijdschrift Holland* 27, 1-8.
- Coupland, S., 2010: Boom and bust at 9th-century Dorestad. In: A. Willemsen & H. Kik (red.), *Dorestad in an International Framework. New Research on Centres of Trade and Coinage in Carolingian Times*. Turnhout, 95-103.
- Cruysheer, A.T.E., 2013: Nieuwe grafvondst Liebergerweg. *Eigen Perk, Tijdschrift van de Hilversumse Historische Kring 'Albertus Perk'* 33/1, 19-23.
- Cruysheer, A. & L. van der Tuuk, 2016: Het Gooi in de vroege middeleeuwen: geschiedenis, nederzettingen en vondsten. *Archeologica Naerdincklant* 2015/3, 2-20.
- Cruysheer, A.T.E., B.J. van der Veen & O. Langendorff, 2015: De Karolingische schatvondst Bikbergen 1992. *De Beeldenaar* 2, 83-86.
- Deelen, D. van, 1954: Bij de oude nederzetting te Castricum. *Westerheem* 3, 26-28.
- Deelen, D. van, 1973: *De historie van Castricum en Bakkum*. Schoorl.
- Deelen, D. van & A. Schermer, 1963: Middeleeuws akkerland onder de Castricummer duinen. *Westerheem* 12, 136-144.
- Dekker, A.J., H.A. Heidinga & M.D. de Weerd, 1972: Polder De Beemster (Noord-Holland). *Nieuws Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 1972. 41-42.
- Dekkers, C., G. Dotten & R.A. van Eerden, 2006: *Het land van Hilde. Archeologie in het Noord-Hollandse kustgebied*. Utrecht.
- Diederik, F., 1981: Lagedijk, een inheemse nederzetting uit de Romeinse tijd te Schagen. *Westerheem* 30, 220-245.
- Diederik, F., 1982: Molenweg, Waldervaart. Een Vroeg-Middeleeuwse nederzetting te Schagen. *Westerheem* 31, 53-68.
- Diederik, F., 1989: *Archeo-logica. De archeologie van het noorden van Noord-Holland in historisch en landchappelijk perspectief*. Schoorl.
- Diederik, F., 1993: Schagen: Witte Paal. *Historisch Tijdschrift Holland* 25/6 (Archeologische kroniek van Holland over 1992), 299-301.
- Diederik, F., 1994a: Schagen: Witte Paal. *Historisch Tijdschrift Holland* 26/6 (Archeologische kroniek van Holland over 1993), 386-388.
- Diederik, F., 1994b: Muggenburg door de eeuwen heen. In: E.P. Barendregt, A.C. Jansen & F.G.J. van Zwam (red.), *10 jaar Muggenburg*. Schagen, 8-30.
- Diederik, F., 1996: Schagen: Witte Paal. *Historisch Tijdschrift Holland* 28/6 (Archeologische kroniek van Holland over 1995), 302.
- Diederik, F., 1997: Schagen: Witte Paal III. *Historisch Tijdschrift Holland* 29/6 (Archeologische kroniek van Holland over 1996), 350-351.
- Diederik, F., 2002: *Schervengericht. Een onderzoek naar inheems aardewerk uit de late derde en de vierde eeuw in de Kop van Noord-Holland* (= AWN-reeks 3). Amsterdam.
- Diederik, F., 2010: Bergen-Schoorl Peecklaan. *De Archeologische kroniek van Noord-Holland* 2009, 29-30.
- Diederik, F., 2015a: Samenhang tussen archeologie en landschap in de Kop van Noord-Holland. *Poldergeest* 20, 13-18.
- Diederik, F., 2015b: *Groote Keeten, Boskerpolder. Bureauonderzoek naar de mogelijke waarde van de Boskerpolder en omgeving* (= Archeocultura rapport 116). Schagen.

- Diederik, F., 2016: Schagen-Groote Keeten, Boskerpolder. *Archeologische kroniek van Noord-Holland* 2015, 89-90.
- Diederik, F., 2020: *Castricum Oosterbuurt aardewerkonderzoek. Hilde komt eindelijk thuis. Aardewerkonderzoek met nieuwe inzichten* (= Noord-Hollandse Archeologische Publicaties 5). Castricum.
- Dijk, D.A., 2015: *Castricum, De Boogaert, gemeente Castricum (N-H.). Definitief archeologisch onderzoek* (= steekproefrapport 2012-03/02U). Zuidhorn.
- Dijkstra, J., 1992: *De vroegmiddeleeuwse nederzetting Uitgeest-De Dog* (= doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam). Amsterdam.
- Dijkstra, M.F.P., 2011: *Rondom de mondingen van Rijn en Maas. Landschap en bewoning tussen de 3^e en 9^e eeuw in Zuid-Holland, in het bijzonder de Oude Rijnstreek* (= dissertatie Universiteit van Amsterdam). Amsterdam.
- Dijkstra, M.F.P., 2019: *Het aardewerk en overige keramiek van de opgraving Den Helder-Het Torp (1964-1966)* (= ongepubliceerd manuscript t.b.v. deelrapportage opgraving Het Torp, in opdracht van provincie Noord-Holland).
- Dijkstra, M.F.P. & J. de Koning, 2002: Zeldzaam van aard, edel in bedoeling en gepast van uitvoering? Een archeologisch perspectief op de Hollandse huldtonelen. *Historisch Tijdschrift Holland* 3, 130-149.
- Dijkstra, M.F.P. & J. de Koning, 2017: 'All quiet on the western front'? The western Netherlands and the 'North Sea culture' in the Migration period. In: J. Hines & N. Ijssennagger (red.), *Frisians and their North Sea neighbours from the fifth century to the Viking Age*. Woodbridge, 53-73.
- Dijkstra, M. & T. de Ridder, 2009: Circular fortresses in the provinces of North and South Holland (West Frisia). In: M. Segschneider (red.), *Ringwälle und verwandte Strukturen des ersten Jahrtausend n.Chr. an Nord- und Ostsee*. Neumünster, 201-218.
- Dijkstra, M.F.P. & T.P. Moesker, 2023: *Begraven bewoning uit de Vroege Middeleeuwen. Archeologische proefsleuven en opgravingen aan de Hoogeweg in Heiloo, plangebied Zuiderloo-Elzenwal, UWP 5, gemeente Heiloo* (= Diachron-publicatie 63). Amsterdam.
- Dijkstra, M.F.P., J. de Koning & S. Lange, 2006: *Limmen-De Krocht. De opgraving van een middeleeuwse plattelandsnederzetting in Kennemerland* (= AAC-rapport 41). Amsterdam.
- Doesburg, J. van, 1987: *Medemblik: (vroeg)middeleeuwse bewoning aan de oude haven. Uitwerking van de opgravingsresultaten van het onderzoek Medemblik 1982* (= doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam). Amsterdam.
- Doesburg, J. van, 2022: *Metaalvondsten Muiderberg* (= interne notitie Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed). Amersfoort.
- Dütting, M. & L. Verniers, 2019: *Schatrijk Zuidelijk Duingebied. Een uitgave van Steunpunt Monumenten en Archeologie Noord-Holland*. Castricum.
- Eerden, R.A. van, 2002: Westelijk Castricum onder het stuifzand. *Jaarboek Oud-Castricum* 25, 4-7.
- Es, W.A. van, 1973: Terp research with particular reference to a medieval terp at Den Helder, province of North Holland. *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 23, 337-345.
- Es, W.A. van & H. Halbertsma, 1965: Den Helder. Opgraving terp Het Torp. *Nieuwsbulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 1965/11, 137-138.
- Gawronski, J. & P. Kranendonk, 2018: *Stuff. Catalogue Archaeological Finds Amsterdam's North/South Metro Line*. Amsterdam.

- Geerts, R.C.A., 2012: *Weggevaagd door het wassende water. Wonen in de Polder Burghorn te Schagen. Een inventariserend veldonderzoek in de vorm van proefsleuven* (= ADC-rapport 2945). Amersfoort.
- Gerritsen, S. & J.P.L. Vaars, 2007: *Inventariserend veldonderzoek (proefsleuven) en definitief onderzoek 'De Boogaert', gemeente Castricum* (= Hollandia reeks 143). Zaandijk.
- Gerritsen, S. & W. Stellingwerf, 2022: *Graven aan de Groeneplaats. Archeologisch onderzoek op en rond het rijksmonument in het centrum van Den Burg, gemeente Texel* (= West-Friese Archeologische Rapporten 160). Hoorn.
- Groen, A., 1981: Een grafelijke curtis te Uitgeest. *Westerheem* 30, 23-30.
- Groen, A., 1984: Noodopgraving op "De wittehoofden". Het middeleeuws Benes ontdekt? *Westerheem* 33, 67-74.
- Groenman-van Waateringe, W. & L.H. van Wijngaarden-Bakker, 1987: *Farm life in a Carolingian village. A model based on botanical and zoological data from an excavated site* (= Studies in Prae- en Protohistorie 1). Amsterdam.
- Haalebos, J.K., 1965: De N.H. Kerk te St. Maarten. *Jaarboek Westfries Genootschap* 32, 153-158.
- Haalebos, J.K., 1995: Een kerk en een put. In: C. Streefkerk (red.), *Heiloo voor en na Willibrord. Opstellen over de geschiedenis van Heiloo*. Heiloo, 39-52.
- Hagers, J.-K.A., 1994: Velsen, Velsbroek B6. *Historisch Tijdschrift Holland* 26/6 (Archeologische kroniek van Holland over 1993), 389-392.
- Hagers, J.-K.A., 1995: Castricum Albertshoeve. *Historisch Tijdschrift Holland* 27/6 (Archeologische kroniek van Holland over 1994), 335-336.
- Hagers, J.-K.A. & M.M. Sier, 1999: *Castricum-Oosterbuurt. Bewoningssporen uit de Romeinse tijd en middeleeuwen* (= Rapportage Archeologische Monumentenzorg 53). Amersfoort.
- Halbertsma, H., 1966: Een onderzoek met de spade in het Witte Kerkje te Heiloo. *Alkmaars Jaarboekje* 2, 62-67.
- Halbertsma, H., 1967: De Willibrordspuit te Heiloo. Opgravingen en historische achtergronden. *Alkmaars Jaarboekje* 3, 41-63.
- Ham, N.H. van der, 2010: *Archeologisch onderzoek tijdens de ontgraving van een watergang in het kader van de omlegging van de N9 bij Schoorldam (gemeente Bergen)* (= Archeomedia-rapport A10-017-R). Capelle aan den IJssel.
- Ham, N.H. van der, 2011: *Archeologisch onderzoek tijdens de ontgravingen voor de aanleg van de fietstunnel aan de Damweg te Schoorldam (gemeente Bergen)* (= Archeomedia-rapport A10-057-R). Capelle aan den IJssel.
- Heeren, S. & L. van der Feijst (red.), 2017: *Prehistorische, Romeinse en middeleeuwse fibulae uit de Lage Landen. Beschrijving, analyse en interpretatie van een archeologische vondstcategorie*. Amersfoort.
- Heeringen, R.M. van & H.M. van der Velde, 2017: *Struinen door de duinen. Synthetiserend onderzoek naar de bewoningsgeschiedenis van het Hollands duingebied op basis van gegevens verzameld in het Malta-tijdperk* (= Nederlandse Archeologische Rapporten 52). Amersfoort.
- Heidinga, H.A., 1987: *Medieval settlement and economy North of the Lower Rhine. Archaeology and history of Kootwijk and the Veluwe (the Netherlands)*. Assen.
- Henderikx, P.A., 1986: The lower delta of Rhine and the Maas. Landscape and habitation from the Roman period to ca. 1000. *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 36, 445-599.

- Henderikx, P.A., 1998: Het cartularium van Radbod. In: D.P. Blok & J. Kruisheer (red.), *Datum et actum. Opstellen aangeboden aan Jaap Kruisheer ter gelegenheid van zijn vijfenzestigste verjaardag* (= Publicaties van het Meertens Instituut 29). Amsterdam, 231-264
- Hessing, W.A.M., W.K. Vos & E.J. van Ginkel, 2021: *Romans on the waterfront. Evaluation of archaeological interventions (1997-2020) along the Dutch part of the Lower Rhine and Coastal Limes* (= Nederlandse Archeologische Rapporten 71). Amersfoort.
- Hiddink, H., 1999: *Germaanse samenlevingen tussen Rijn en Weser* (= proefschrift Universiteit van Amsterdam). Amsterdam.
- Hollosoy, M.L. d', 2021: *Hollands Kroon, Vatropperweg 4, een kinderskelet*. Amsterdam.
- Janssen, L.J.F., 1864: Het gedenkteeken op het huldtoneel. In: *Handelingen en mededeelingen van de maatschappij der Nederlandse letterkunde* 1864, 123-133.
- Jong, J. de & A.M. Numan, 2002: Kennemerduinen 't Wed. Geologisch en archeologisch onderzoek. *Haarlems Bodemonderzoek* 35, 4-54.
- Jongbloed, H.H., 2008: 'Cold case' Upladen (oktober 1016). Godfrieds prefectuur tussen grote politiek en dynastieke competitie. *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis* 11, 7-68.
- Kluiving, S. & S. Dautzenberg, 2004: *Uitgeest Waldijk. Archeologische Opgraving 2003* (= Hollandia reeks 26). Zaandijk.
- Knippenberg, S., 2007: *Hoog en droog. Archeologisch onderzoek op de strandwal van Heiloo nabij het Stationsplein* (= Archol rapport 80). Leiden.
- Koene, B., J. Morren & F. Schweitzer 2002: *Midden-Kennemerland in de Vroege en Hoge Middeleeuwen*. Hilversum.
- Koning, J. de, 1992: *Het aardewerk van de vroegmiddeleeuwse nederzetting Uitgeest-De Dog* (= doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam). Amsterdam.
- Koning, J. de, 2000: *Uitgeest Dorregeest en De Dog* (= interne publicatie Frisia-project). Amsterdam.
- Koning, J. de, 2003: Why did they leave? Why did they stay? On continuity versus discontinuity from Roman times into the early Middle Ages in the western coastal area of the Netherlands. In: T. Grünwald & S. Seibel (red.), *Kontinuität und Diskontinuität. Germania inferior am Beginn und am Ende der Römischen Herrschaft*. Berlin/New York, 53-82.
- Koning, J. de, 2008: *3000 jaar bewoning bij Assum. Nederzettingssporen uit de Late-Bronstijd/Vroege-IJzertijd, Midden-IJzertijd, Romeinse tijd en Late Middeleeuwen bij de Waldijk en de Assummervaart, gemeente Uitgeest* (= Hollandia reeks 199). Zaandijk.
- Koning, J. de, 2011: *Onder het stuifzand. Overstoven vroegmiddeleeuwse nederzettingen bij Bloemendaal. De opgravingscampagnes Groot Olmen 2005, 2006 en 2007*. Zaandijk.
- Koning, J. de, 2016: *Terug naar Dorregeest, Uitgeest-Dorregeest, offerplaats, nederzetting en kerk. Bewoning en grafritueel vanaf de late ijzertijd tot de late middeleeuwen* (= Hollandia reeks 500). Zaandijk.
- Koning, J. de & K.T. Salomons, 2019: *Een waaier van proefsleuven. Uitgeest-Benes/Hendriksloot. Archeologisch waarderend proefsleuvenonderzoek in een voor waterbergging afgeplagd terrein met nederzettingssporen uit de late ijzertijd, Romeinse tijd, vroege en late middeleeuwen* (= Hollandia reeks 750). Zaandijk.
- Koning, J. de & K.T. Salomons, 2020: *Proefsleuvenonderzoek bij Doornduijn (Bakkum, gemeente Castricum)* (= Hollandia reeks 815). Zaandijk.
- Koning, J. de & N.C. Tuinman, 2020: Verrassingen onder een oud terprestant van de Hogewerf bij Tuitjenhorn. *Archeologische Kroniek Noord-Holland* 2019, 101-102.

- Koning, J. de & N.C. Tuinman, 2021: *Bergen Buizerdvlak. Een loopduin vol verrassingen* (= Hollandia reeks 877). Zaandijk.
- Koning, J. de, P.M. Floore, K.T. Salomons & R. Schats, 2020: Een Karolingisch kerkhof bij Geddingmore (Blokhuizen)? *Archeologische kroniek van Noord-Holland* 2019, 161-165.
- Koning, J. de, N.C. Tuinman & R. van Wezop, 2021: Nieuwe vondsten onder een loopduin in Bergen aan Zee. *Archeologische kroniek van Noord-Holland* 2020, 172-174.
- Kootker, L. & R.A. van Eerden, 2011: De herkomst van Hilde. *Archeologische kroniek van Noord-Holland* 2010, 84.
- Kootker L.M. & E. Altena, 2010: *Bioarcheologisch onderzoek van de menselijke resten uit Castricum-Oosterbuurt* (= IGBA Rapport 2010-06). Amsterdam/Leiden.
- Künzel, R.E., D.P. Blok & J.M. Verhoeff, 1988: *Lexicon van Nederlandse toponiemen tot 1200*. Amsterdam.
- Lange, S., 2007: *Middeleeuwse bewoning ten zuidoosten van de 'Witte Kerk'. Definitief archeologisch onderzoek aan de Kennemerstraatweg 408-414, gemeente Heiloo (Noord-Holland)* (= AAC-notities 47). Amsterdam.
- Lange, S., 2015: Vergeten archeologie van het Geestmerambacht. *Poldergeest* 20, 19-28.
- Lange, S., S. Zijlstra, J. Flamman & H. van Londen, 2000: *De archeologische begeleiding van het waterleidingstracé Andijk-West/Wervershoof* (= ongenummerd AAC-rapport). Amsterdam.
- Lange, S., E.A. Besselsen & H. van Londen, 2004: *Het Oer-IJ estuarium. Archeologische Kennisinventarisatie (AKI)* (= AAC-publicaties 12). Amsterdam.
- Langen, G. de & J. Mol, 2018: Kerk, macht en ruimte in Holland tot het midden van de elfde eeuw. De uitbouw van het parochiewezen tussen Maas en Vlie gezien vanuit Fries perspectief. *Historisch Tijdschrift Holland* 50 (themanummer 'Het ontstaan van het graafschap Holland'), 264-273 en 309-310.
- Langen, G. de & J.A. Mol, 2019: Vikings and the Church in the Frisian Lands. In: M. Stoter & D. Spiekhout (red.), *We Vikings. Frisians and Vikings in the coastal area of the low countries*. Zwolle, 22-41.
- Langen, G. de & J. Mol, 2020: Koning Redbad en zijn bewegingsruimte. *De Vrije Fries* 100, 28-42.
- Leeuwen, J. van, 2014: *Middeleeuws Medeblik: een centrum in de periferie. Archeologisch onderzoek naar de (vroeg) middeleeuwse handelsnederzetting en het oudste regionale centrum van West-Friesland in de periode 675-1289* (= West-Friese Archeologische Rapporten 61). Hoorn.
- Médard, A. & J. Vaars, 2008: *Inventariserend veldonderzoek Galgenweg/Grote Houtweg, Beverwijk* (= Hollandia reeks 196). Zaandijk.
- Meffert, M., 1998: *Ruimtelijke relaties in het Oer-IJ-estuarium in de Romeinse IJzertijd met nadruk op de Assendelver polders* (= dissertatie Universiteit van Amsterdam). Amsterdam.
- Meij, B.J. van der, 2016: *Het Torp. De terp van Den Helder. Een herinterpretatie en overzicht van de onderzoeken van 1964 tot en met 1997* (= masterscriptie Universiteit van Amsterdam). Amsterdam.
- Moesker, T.P. & M.F.P. Dijkstra, 2022: *Een vroegmiddeleeuwse nederzetting langs de Hoogeweg in Heiloo. Archeologische opgravingen in plangebied Zuiderloo-Hazelaar, UWP 2, gemeente Heiloo* (= Diachron publicatie 62). Amsterdam.
- Moesker, T.P., J. van der Leije & A.J. Tol (red.), 2021: *Van kabeljauw tot karrewiel. Bewoningsresten uit de bronstijd tot Romeinse tijd op de strandwal in het plangebied*

Zuiderloo te

Heiloo (proefsleuven en opgraving) (= Archol Rapport 408). Leiden.

Morel, J.-M.A.W., 1988: *De Vroeg Romeinse versterking te Velsen 1. Fort en Haven* (= proefschrift Universiteit van Amsterdam). Amsterdam.

Mooij, E., 1979a: Overzicht van de archeologische opgravingen aan de Cieweg. *Jaarboek Oud-Castricum* 20, 16-21.

Mooij, E., 1979b: Pottenstapel als waterput in plan Molendijk. *Jaarboek Oud-Castricum* 2, 16-19.

Mooij, E., 1992: *De onderkant van Castricum. Op zoek naar Castricum's verleden*. Schoorl.

Mooij, E., 1996: Vroegere bewoning aan de Rietkamp. Een archeologische verkenning uitgevoerd door leden van Werkgroep Oud-Castricum 1993-1995. *Jaarboek Oud-Castricum* 19, 20-24.

Nicolay, J., Schepers, M. & J. Zomer, 2018: *Middeleeuwse huisplaatsen in De Onlanden*. De dynamiek van een veenweidegebied. *Archeologie in Nederland* 5, 10-19.

Numan, A.M., 2005: *Noord-Hollandse kerken en kapellen in de Middeleeuwen, ca. 720-1200. Een archeologische, bouwhistorische en historische inventarisatie*. Zutphen.

Numan, A.M., E.J. van Ginkel, S.Y. Comis, K. Revers, C. van der Linde & J. van der Plicht, 2020: *De Engelmunduskerk in Velsen-Zuid. Resultaten van het onderzoek van 1945 tot heden* (= Noord-Hollandse Archeologische Publicaties 10). Castricum.

Nijdam, J.A., 2021: Law and Political Organisation of the Early Medieval Frisians (c. AD 600-800). In: J. Hines & N. IJssennagger-Van der Pluijm (red.), *Frisians of the Early Middle Ages*. Martlesham, 137-170.

Offenberg, G.A.M., 2003: *Broekpolder. Een archeologisch monument op een VINEX-lokatie* (= Archeologische Publicatie Noord-Holland 5). Haarlem.

Pals, J.P., 1988: Milieu, landschap en landbouweconomie in Noord-Holland, 1300 v. Chr.-1300 n. Chr. In: J.H.F. Bloemers (red.), *Archeologie en Oecologie van Holland tussen Rijn en Vlie* (= Studies in Prae- en Protohistorie 2). Amsterdam, 121-132.

Pool, J. & A. Schermer, 1959: Vondsten van vroeg-middeleeuws aardewerk te Schoorl. *Westerheem* 8, 6-9.

Raaij, M. van, 1992: Limmen: Pagelaan en Zuidkerkelaan. *Historisch Tijdschrift Holland* 24/6 (Archeologische kroniek van Holland over 1991), 338-339.

Raaij, M. van, 1993: Limmen: Zuidkerkelaan I. *Historisch Tijdschrift Holland* 25/6 (Archeologische kroniek van Holland over 1992), 315-320.

Ridder, T. de, 1995: Heiloo voor Willibrord. Het archeologische verhaal over de vroegste strandwalbewoners. *Heylooer Cronyck* 1995, 1-35.

Rij, H. van & G.N.M. Vis, 1987: *Egmond en Berne. Twee verhalende historische bronnen uit de middeleeuwen: De Vita Sancti Adalberti Confessoris. Het stichtingskroniekje van de Abdij van Berne* (= Nederlandse Historische Bronnen 7). Den Haag.

Roefstra, J., 2002: Van Curtis tot kasteel. In: E. Weber & M. Hulst (red.), *40 jaar amateurarcheologie in Beverwijk en Heemskerk* (= Historisch Genootschap Midden-Kennemerland – Ledenbulletin 26). Beverwijk, 24-34.

Roefstra, J., 2003: Heemskerk: tunneltracé Oud-Haerlem - Broekpolder. *Historisch Tijdschrift Holland* 35/6 (Archeologische kroniek van Holland over 2002), 29-31.

Roessingh, W., 2018: *Den Helder - Statenhoff 51. Een archeologische opgraving op de middeleeuwse terp 'Het Torp'* (= ADC-rapport 4059). Amersfoort.

Rooijen, E. van & J. de Koning, 2006: *1000 jaar wonen langs de Heerenweg. De opgraving op*

het Stationsplein te Heiloo (= Hollandia reeks 119). Zaandijk.

Salomons, K.T. & J. de Koning, 2015: *Vroegmiddeleeuwse bewoning aan de Bonkelaarsdijk in Tjallewal, gemeente Schagen* (= Hollandia reeks 515). Zaandijk.

Salomons, K.T. in voorb.: *Wonen aan het Witsmeer. Archeologisch-, landschappelijk- en cultuurhistorisch onderzoek van een boerenerf in Zijdewind* (= Noord-Hollandse Archeologische Publicaties 14). Castricum.

Schermer, A., 1968: Geestmerambacht I. Beschrijving van de vondsten en waarnemingen, gedaan tijdens de herverkaveling in de jaren 1956-1960, in hoofdzak aangaande de vroege Middeleeuwen (geschreven mede namens Jb. Westra). *West-Frislands Oud en Nieuw* 35, 212-228.

Schermer, A., 1969: Geestmerambacht II. Archeologische vondsten en waarnemingen in 1968. *West-Friesland Oud en Nieuw* 36, 172-190.

Schermer, A., 1971: Geestmerambacht III. Archeologische vondsten en waarnemingen in 1969. *West-Friesland Oud en Nieuw* 38, 144-160.

Schermer, A. & Jb. Westra, 1978: Oud-Warmenhuizen op terpen. *West-Frislands Oud en Nieuw* 45, 208-231.

Schimmer, J., 1966: Velsen (N-H). Opgravingsverslag. *Westerheem* 16, 207.

Schimmer, J. & P. Vons, 1969: Overzicht van de veldactiviteiten van de Werkgroep Kennemerland van de Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland. Opgravingen in en om de Engelmunduskerk te Oud Velsen. *Haerlem Jaarboek* 1968, 102-108.

Schoorl, H., 1973: *Zeshonderd jaar water en land*. Groningen.

Smit, P., 1972: Middeleeuwse bewoningsresten op het Balgzand. *Westerheem* 1972/1, 3-18.

Smit, J.G., 1995: *Vorst en onderdaan. Studies over Holland en Zeeland in de late Middeleeuwen* (= Miscellanea Neerlandica 12). Leuven.

Smit, J.J., 2022a: *Schagen, een vroegmiddeleeuwse bewoningshaard? De uitwerking van de opgraving Waldervaart in Schagen uitgevoerd door de ROB in 1977* (= studieopdracht Rijksuniversiteit Groningen). Groningen.

Smit, J.J., 2022b: *Waardevol Wieringen doorgrond. Een archeologische inventarisatie van een gehavend eiland in de Waddenzee* (= afstudeeropdracht Saxion Hogeschool, Deventer). Hoorn.

Smit, J.J., J. Lubbers, F. Diederik, W. Roessingh, W. Jezeer & M. Bartels, 2022: *Hollands Kroon, Wieringen, Vtrop. Vatropperweg 4. Archeologische Kroniek van Noord-Holland* 2021, 96-99.

Soonius, C.M., 1995: *Herinrichtingsgebied Egmond-Schoorl. Een archeologische kartering, inventarisatie en waardering* (= RAAP-rapport 73). Amsterdam.

Stoepker, H., 2021: *Het klooster van Susteren (714-1802). Archeologisch onderzoek van een Karolingische abdij en een adellijk vrouwenstift* (= Nederlandse Archeologische Rapporten 73). Amersfoort.

Therkorn, L.L., 1988: The excavation at Schagen-Lagedijk, 1978. In: J.H.F. Bloemers (red.), *Archeologie en oecologie van Holland tussen Rijn en Vlie* (= Studies in Prae- en Protohistorie 2). Amsterdam, 186-205.

Therkorn, L.L., 1991: Schagen: Muggenburg. *Historisch Tijdschrift Holland* 23/6 (Archeologische kroniek van Holland over 1990), 308-309.

Therkorn, L.L., 2004: *Landscaping the powers of darkness and light. 600 BC-350 AD settlement concerns of Noord-Holland in wider perspective* (= proefschrift Universiteit van Amsterdam). Amsterdam.

- Therkorn, L.L., 2009: *Landscapes in the Broekpolder. Excavations around a monument with aspects of the Bronze Age to the Modern Beverwijk & Heemskerk, N-H (= Themata 2)*. Amsterdam.
- Timmerman, L., 2017: *Middeleeuwse agrarische veenontginningen in de Vier Noorder Koggen. Een interdisciplinair onderzoek naar de opbouw van het natuurlijke landschap en de kolonisatie- en ontginningsgeschiedenis van West-Friesland (800-1300)* (= masterscriptie Rijksuniversiteit Groningen). Groningen.
- Tuuk, L. van der & J.M. van Winter, 2007: Rondon Egmond. Denen en West-Friezen in Kennemerland. *Historisch Tijdschrift Holland* 4/39, 276-298.
- Vaan, M. de, 2017: *The dawn of Dutch. Language contact in the Western Low Countries before 1200*. Amsterdam.
- Verduin, J.T., 2012: *Een archeologische opgraving (AO) aan de Herenweg 66 te Egmond-Binnen, gemeente Bergen* (= Hollandia reeks 401). Zaandijk.
- Verduin, J.T. & J. de Koning, 2013: *Archeologische opgraving (AO), Castricum-De Boogaert (vindplaats 1, fase 1), gemeente Castricum* (= Hollandia reeks 446). Zaandijk.
- Verhagen, M., 1985: *Velsen Hoogovens. Een inheems-Romeinse nederzetting in het duingebied* (= doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam). Amsterdam.
- Vos, P.C., R.A. van Eerden & J. de Koning, 2010: *Paleolandschap en archeologie van het PWN duingebied bij Castricum. Rapportage van een multidisciplinair onderzoeksprogramma, uitgevoerd naar aanleiding van geologische en archeologische veldopnamen in acht bouwputten gelegen binnen het duinwaterwingebied van PWN bij Castricum* (= Deltaresrapport 0912-0242). Utrecht.
- Vries, A.J. de & F.M. Wiegman, 1990: Scherven in Heemskerk. *Heemskring Magazine* 3, 3-4.
- Westra, J. & A. Schermer, 1982: Oud-Warmenhuizen op terpen. In: M. Kuiper & V.J. Nobel, *Een kijkje in de geschiedenis van Warmenhuizen* (= Stolphoevereeks 12). Warmenhuizen, 28-50.
- Wiegman, F., 2002: Een vroegmiddeleeuwse nederzetting op de Heemskerkse geest. In: E. Weber & M. Hulst (red.), *40 jaar amateurarcheologie in Beverwijk en Heemskerk* (= Historisch Genootschap Midden-Kennemerland – Ledenbulletin 26). Beverwijk, 76-79.
- Williams, G.L., 2012: *Waldijk II te Uitgeest. Een archeologische opgraving* (= ADC-rapport 1785). Amersfoort.
- Woltering, P.J., 1975: Occupation history of Texel I. The excavations at Den Burg. A preliminary report. *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 25, 7-37.
- Woltering, P.J., 1978: Schagen Waldervaart/Warmenhuizen. *Historisch Tijdschrift Holland* 10/6 (Archeologische kroniek van Holland over 1977), 268-272.
- Woltering, P.J., 1979a: Uitgeest. *Historisch Tijdschrift Holland* 11/6 (Archeologische kroniek van Holland over 1978), 272.
- Woltering, P.J., 1979b: Occupation history of Texel II. The archaeological survey: preliminary report. *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 29, 7-113.
- Woltering, P.J., 1981: Uitgeest. *Historisch Tijdschrift Holland* 13/6 (Archeologische kroniek van Holland over 1980), 215-216.
- Woltering, P.J., 1982: Uitgeest. *Historisch Tijdschrift Holland* 14/6 (Archeologische kroniek van Holland over 1981), 204-208.
- Woltering, P.J., 1983a: Uitgeest. *Historisch Tijdschrift Holland* 15/6 (Archeologische kroniek

- van Holland over 1982), 214-220.
- Woltering, P.J., 1983b: Een opgraving in Hartendorp. In: N. Kuiper & V.J. Nobel (red.), *Een kijkje in de geschiedenis van Warmenhuizen*. Warmenhuizen, 122-131.
- Woltering, P.J., 1984: Schagen Witte Paal. *Historisch Tijdschrift Holland* 16/6 (Archeologische kroniek van Holland over 1983), 215.
- Woltering, P.J., 1986: Blokhuizen. *Historisch Tijdschrift Holland* 17/6 (Archeologische kroniek van Holland over 1985), 279.
- Woltering, P.J., 1997: Occupation history of Texel III. The Archaeological Survey, palaeogeography and settlement patterns. *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 42, 209-363.
- Woltering, P.J., 2017: *Bewoningsgeschiedenis van Texel. De opgravingen aan de Beatrixlaan in Den Burg (Late ijzertijd-Romeinse tijd, 100 v. Chr.-325 na Chr.)* (= Noord-Hollandse Archeologische Publicaties 3). Castricum.
- Woltering, P.J., 2022: *Bewoningsgeschiedenis van Texel. De opgravingen aan de Beatrixlaan in Den Burg (Vroege Middeleeuwen, 475-900 n. Chr.)* (= Noord-Hollandse Archeologische Publicaties 13). Castricum.
- Woltering, P.J. & P. van Beest, 1990: Wieringen. *Historisch Tijdschrift Holland* 22/6 (Archeologische kroniek van Holland over 1989) 314-316.
- Woltering, P.J., W.J.H. Verwers & G.H. Scheepstra, 2002: Vroeg Middeleeuws Den Burg op Texel. Een versterkte nederzetting uit de 7e-8e eeuw. In: P.J. Woltering, W.J.H. Verwers & G.H. Scheepstra (red.), *Middeleeuwse toestanden. Archeologie, geschiedenis en monumentenzorg*. Hilversum, 25-64.
- Zalinge, A. van, 2019: *Zesduizend jaar Haarlem. Een geschiedenis op grond van archeologische vondsten*. Haarlem.
- Zandboer, S., 2012: *Bijzondere kuilen tussen de kolen. Een archeologische opgraving te Langedijk de Druppels* (= ADC-rapport 2376). Amersfoort.
- Zeiler, F.D., 2020: *Geesten van Holland. Een herinventarisatie van oudere en jongere cultuurgronden op de strandwallen van Noord- en Zuid-Holland* (= Rapportage Onderzoek Nederlands Cultuurlandschap 8). Amersfoort.
- Zweden, R.R. van, 1992: Middeleeuwse nederzetting op de heide tussen Bussum en Hilversum. *Eigen Perk* 11/3, 107-115.

< vorige pagina

De mensen woonden in familieverband samen met hun vee in grote, van hout en riet gebouwde, woonstalhuizen. De bouwwijze veranderde steeds geleidelijk aan per periode, per regio en mogelijk ook per familietraditie (illustratie F. Marschall).

5

Boerderijen en schuren: constructiewijze en culturele relaties (2e-10e eeuw)

Menno Dijkstra

5.1 Inleiding

In de Lage Landen leefden al vanaf de Bronstijd boerenfamilies en hun vee samen onder één dak. Deze zogenaamde woonstalhuizen kenmerkten zich door de stalling van voornamelijk koeien in de ene helft van de boerderij, terwijl het andere deel door de familie werd gebruikt om te wonen en te werken. Deze traditie bleef duizenden jaren bestaan; pas in de loop van de 20e eeuw verdween deze leefwijze onder invloed van modernisering van het boerenbedrijf. In dit hoofdstuk wordt de oorsprong en ontwikkeling van de bouwwijze van boerderijen en ook schuren uit het 1e millennium in Noord-Holland besproken. Deze gebouwen hadden niet alleen genoemde praktische functies, maar vormden ook een afspiegeling van de culturele relaties met omliggende gebieden. Daarnaast kan uit de constructiewijze worden afgeleid of er al dan niet sprake is van continuïteit in bouwtraditie in de periode tussen de Laat-Romeinse tijd en de Merovingische periode, wanneer op basis van aardewerk- en metaalvondsten een sterke terugloop van bewoning in het West-Nederlandse kustgebied is aan te nemen.¹

Bij de analyse van de materiële cultuur van huizen en schuren spelen allerlei aspecten een rol. Zo werd de gebouwworm niet alleen bepaald door sociaal-culturele factoren en de bestaansconomie, maar ook door het klimaat en landschap en de beschikbare materialen en technieken.² Al deze aspecten samen resulteerden in een bepaalde bouwtraditie, waarin zowel een diep en meestal onbewust verankerd idee als een bouwwijze besloten lag.³ Dit uitvoeringsschema is archeologisch te identificeren als een huisplattegrond. Op basis van specifieke kenmerken worden hier meer abstracte huistypen van afgeleid. De specifieke kenmerken kunnen enerzijds kwalitatief zijn (zoals de vorm van de plattegrond, de dakdragende structuur, de plaats en vorm van de ingangen en de ruimtelijke indeling), en anderzijds kwantitatief (de maatvoering en de omvang en diepte van de paalkuilen).⁴ De verspreiding van bepaalde huistypen kan regionaal begrensd zijn binnen zogenaamde 'huislandschappen'.

Problematisch bij een archeologische analyse van bouwtradities is dat de bovengrondse constructie niet meer voorhanden is. Maar ook al vinden we bij opgravingen alleen de huisplattegronden die bestaan uit grondverkleuringen, soms met enkele houtresten, toch bieden deze sporen veel informatie. Zo geven vorm en indeling van het gebouw een beeld van de verschillende functies van ruimtelijke eenheden, terwijl uit de positie van de paalkuilen technische details over de bouwconstructie kunnen worden afgeleid. Ter aanvulling kan informatie uit historische boerderijen, historisch-antropologisch onderzoek of historische bouwtechnieken gebruikt worden als referentie voor de herkenning, interpretatie en zelfs aanvulling van de archeologische gegevens.

In de paragrafen hierna wordt eerst kort ingegaan op de geschiedenis van het onderzoek naar vroegmiddeleeuwse bouwtradities in West-Nederland. Daarna volgt een typologische beschrijving van de opgegraven woonstalhuizen en schuren in Noord-Holland, die dateerbaar zijn tussen de 2e en 10e eeuw n.Chr. Hierbij wordt uitgegaan van zo compleet mogelijke gebouwplattegronden, waarvan een representatieve selectie wordt afgebeeld. Op basis van deze plattegronden wordt de bouwtechnische constructie van enkele maquettes van woonstalhuizen die J. Matser in schaal

¹ Zie de hoofdstukken 6-8.

² Rapaport 1969, 13, 46, 104.

³ De Clercq 2017, 46.

⁴ Waterbolk 2014, 24.

1:16 voor Archeologiemuseum Huis van Hilde heeft gemaakt kritisch geanalyseerd.⁵ Daarna wordt ingegaan op de ontwikkeling van de dakdragende constructie aan de hand van zeven ‘principedoorheden’, waarbij ook de herkomst van geschikt bouw hout kort wordt belicht. Wat volgt is een bijgestelde typologie van huizen en schuren voor West-Nederland, voortbouwend op een eerdere versie in het proefschrift van de auteur uit 2011. De discussie spitst zich toe op de patronen in tijd en ruimte, met specifieke aandacht voor culturele relaties met omliggende gebieden. De gebouwtraditie in Noord-Holland wordt hierbij geplaatst binnen de overkoepelende tradities van de verschillende huislandschappen die voor vroegmiddeleeuws Nederland te onderscheiden zijn.

5.2 Onderzoeksgeschiedenis naar huisbouwtradities in West-Nederland

Het opstellen van een zinvolle typologie van boerderijen en schuren voor West-Nederland, inclusief Noord-Holland, Zuid-Holland en Zeeland, was lange tijd niet mogelijk. Er waren slechts enkele varianten van gebouwplattegronden bekend uit een beperkt aantal opgravingen, waarvan de resultaten niet altijd gepubliceerd waren. Weliswaar werden overeenkomsten gesignaleerd tussen de boerderijen van verschillende vindplaatsen, maar voor een typo-chronologie was het nog te vroeg. Tot in het begin van de huidige eeuw werd veelal verwezen naar de chronotypologie van woonstalhuizen die door Waterbolk voor de Oost-Nederlandse zandgronden was opgesteld.⁶ Huijts voegde hier een reconstructie van de bouwtechnische ontwikkeling aan toe.⁷

Inmiddels is het aantal beschikbare huisplattegronden in West-Nederland sterk toegenomen. Hiervoor is niet alleen de commerciële Malta-archeologie verantwoordelijk die na 1997 opkwam, maar ook het uitwerken van enkele belangrijke oude opgravingen, zoals Uitgeest-Groot Dorregeest, Den Burg-Beatrixlaan (beide uitgewerkt in opdracht van de provincie Noord-Holland), Rijnsburg-Abdijterrein en Katwijk-Zanderij.⁸ Belangrijk is ook het recente onderzoek in de duinen van Groot Olmen, bij Bloemendaal.⁹

Een eerste aanzet tot een vroegmiddeleeuwse huistypologie voor West-Nederland is door de auteur gegeven in zijn proefschrift.¹⁰ Wat betreft de ontwikkeling van de buitenstijlen en de ligging van de ingangen wijkt de huisontwikkeling namelijk af van Waterbolks typo-chronologie voor Noordoost-Nederland. Ook voor de Late IJzertijd en Romeinse tijd in West-Nederland is intussen een huistypologie opgesteld.¹¹ Een belangrijke nieuwe impuls aan het onderzoek naar de bouwtraditie in West-Nederland levert Postma's boek *Het Zodenhuis van Firdgum*.¹² Hierin komt hij met een nieuwe interpretatie van de ontwikkeling van de dakdragende constructie, die ook van belang is voor de gebouwen die in dit hoofdstuk worden besproken.

In bovengenoemd proefschrift is ook ingegaan op het voorkomen van grote, twee-

5 Zie De Koning 2014.

6 Onder andere Waterbolk 1980; 2009.

7 Huijts 1992.

8 De Koning 2016 (Uitgeest-Groot Dorregeest); Woltering 2017; 2022 (Den Burg); Dijkstra 2011, 114-133 (Rijnsburg); Van der Velde 2008 (Katwijk).

9 De Koning 2015.

10 Dijkstra 2011, hoofdstuk 5.

11 Kodde 2007; 2014.

12 Postma 2015.

beukige schuren in de Vroege Middeleeuwen.¹³ Gebleken is dat deze niet altijd te onderscheiden zijn van tweebeukige woonstalhuizen. Na circa 900 is het herkennen van schuren nog lastiger, omdat de archeologische plattegronden van de schuren nauwelijks verschillen van die van woonstalhuizen. In dit hoofdstuk komt de ontwikkeling van boerderijen én schuren daarom gezamenlijk aan bod.

Gebruikte terminologie van bouwelementen en indeling

Binnen het onderzoek naar historische boerderijen bestaat een uitgebreide terminologie voor de toegepaste houtconstructies (fig. 5.1 en 5.2).¹⁴ In de archeologie zijn deze logischerwijs maar voor een deel toepasbaar, omdat de bovengrondse constructie slechts op hoofdlijnen te reconstrueren is. De belangrijkste termen die in dit hoofdstuk aan bod komen, worden hier kort toegelicht. Enkele minder gebruikte termen worden in de lopende tekst verklaard.

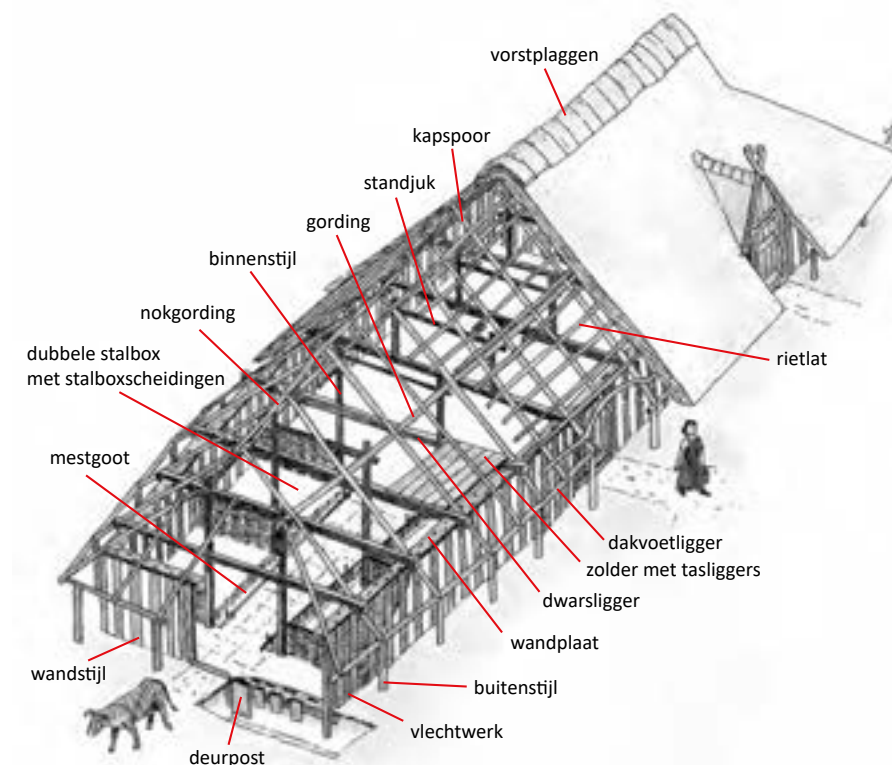

fig. 5.1 Benaming van constructieve houten onderdelen van een woonstalhuis uit de Merovingische periode van het type Katwijk B (benamingen deels aangepast naar Dijkstra 2011, fig. 5.1).

In navolging van Huijts wordt voor de palen die een dragende functie hadden de term *stijl* gebruikt.¹⁵ Voor het overige verticale houtwerk wordt de term *paal* gebruikt. Zowel stijlen als palen kunnen bestaan uit rondhout, radiaal gekloofd hout, vierkante balken of planken. De binnenindeling met rijen stijlen in de lengte van een gebouw wordt een *beuk* genoemd, en de breedte tussen twee opeenvolgende dakdragende stijlenparen of gebinten een *vak* (of *travee*). Een *gebint* ondersteunt de dakconstructie en draagt de neer- en zijwaartse krachten af op de onderliggende grond. Het bestaat uit een samenstelling van twee *gebintstijlen* met een horizontale *gebintbalk*, door twee

13 Dijkstra 2011, 211-214.

14 Berends 1996.

15 Huijts 1992, 31-35; zie ook Waterbolk 2009, 3.

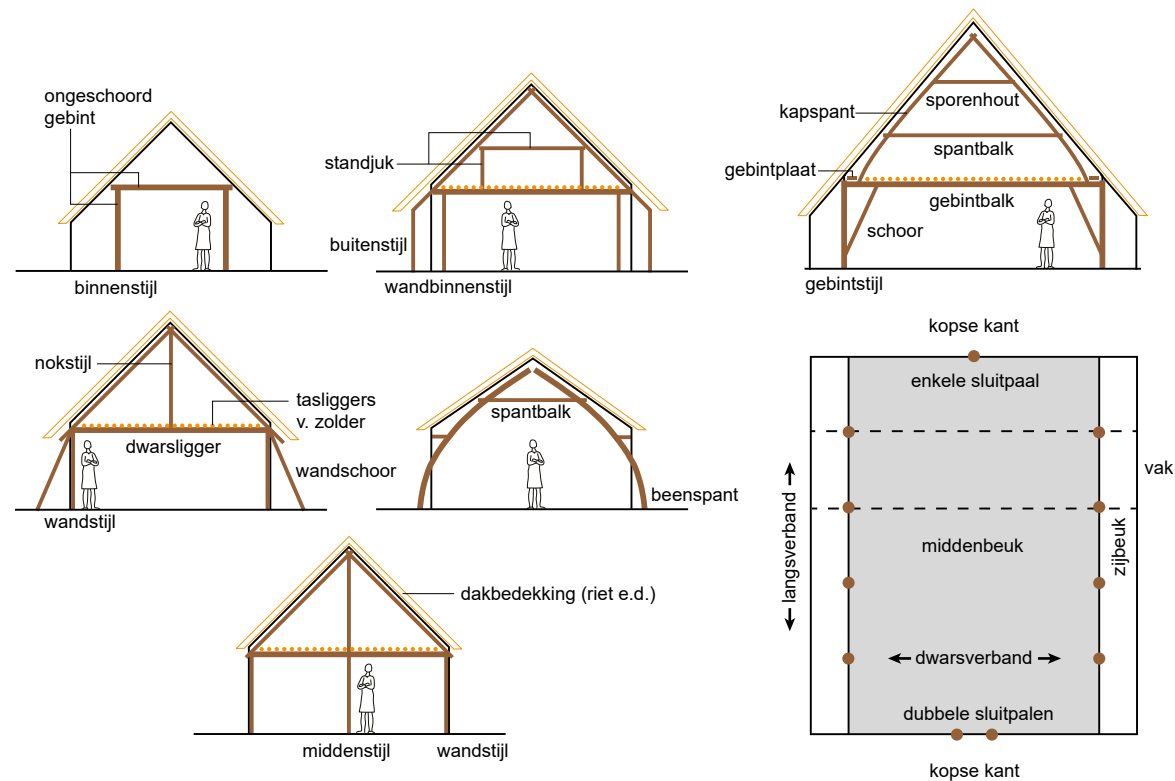

fig. 5.2 In dit hoofdstuk gebruikte termen bij de beschrijving van gebouwplattengronden en houten onderdelen van verschillende gebouwconstructies (tekening M. Dijkstra).

schuine *schoren* tot een stijf geheel gemaakt. Gebinten komen echter pas voor vanaf de 8e of 9e eeuw en zijn dan nog ingegraven. Pas vanaf de 13e-14e eeuw worden gebinten geplaatst op stenen *poeren* (kubusvormige ondersteuning).¹⁶ Voor de periode daarvoor bestaat geen eenduidige archeologische term voor het ingegraven samenstel van twee niet geschoorde *binnenstijlen* en een verbonden horizontale *dwarsligger*. In dat geval wordt in dit hoofdstuk gesproken over 'ongeschoorde gebinten'.¹⁷

Bij eenbeukige ruimtes kan een dergelijk gebint zijn samengesteld uit *dubbelstijlen*. Deze bestaan uit een *wandbinnenstijl* en een – aanvankelijk in de wandlijn staande – *buitenstijl*.¹⁸ Deze stijlen hadden volgens Huijts respectievelijk een ondersteunende en een stabiliserende verbinding.¹⁹ Wandbinnenstijlen blijken echter ook zelfstandig als dragend element te zijn toegepast. De horizontale overspanning van een eenbeukige ruimte, die geen deel uitmaakte van een ongeschoord gebint, wordt eveneens *dwarsligger* genoemd. Hieronder zal ook een alternatieve constructie voor ongeschoorde gebinten en dubbelstijlen aan de orde komen, namelijk de door Postma voorgestelde gekromde *beenspannten* met een *spantbalk*.²⁰ Een stijl in de middenas van een (tweebeukig) gebouw is een *middenstijl*.

Over de dwarsliggers kan een zolder zijn aangebracht met behulp van rondhouten *tasliggers*, voor het opstapelen (optassen) van voorraden, zoals hooi. Bij geschoorde gebinten zorgen *gebintplaten* langs de beide gebintstijlen voor langsstabiliteit.

¹⁶ Huijts 1992, 163, 177, 201; Berends 1996, 11.

¹⁷ Vergelijk Postma 2015, 211. De definitie van een 'gebint' uit het historische boerderijenonderzoek heeft dus enige verruiming om archeologisch toepasbaar te zijn.

¹⁸ Huijts (1992, 115, 119, 123-125) geeft zelf geen aparte naam aan deze binnenste stijl. Eerder heb ik hiervoor de term 'binnenwandstijl' gebruikt (Dijkstra 2011, 199 en 216), maar dit kan leiden tot verwarring met binnenwanden en binnenste wandstijlen van dubbele wandstijlen. *Wandbinnenstijl* benadrukt de functie als dakdragende binnenstijl en de plaatsing vlak tegen of in de wand.

¹⁹ Huijts 1992, 115-127, 139-143.

²⁰ Postma 2015, 212-213. Verwarrend is dat op pagina 213 foutief van een 'spantbeen' wordt gesproken, wat binnen het historisch boerderijenonderzoek wat anders is (zie Berends 1996, 61).

Voor de sporen van de dakconstructie wordt de term *kapspoor* gebruikt.²¹ Horizontale *sporenhouten* dienden als verbinding van twee sporen in de nok. Deze kunnen halverwege zijn ondersteund met een *gording* en in de nok met een *nokgording*. Over de kapsporen kunnen *rietlatten* zijn aangebracht voor het bevestigen van een dakbedekking. Behalve aan riet, kan op basis van etnografische gegevens ook gedacht worden aan een bedekking met bijvoorbeeld vlas, stro, varens, zee gras, zegge, rus-soorten of verschillende soorten zoden.²² De kapondersteuning kan verder bestaan hebben uit een (ongeschoord) *standjuk* dat op een (ongeschoord) gebint stond. Een alternatief is de plaatsing van een *nokstijl* op het gebint. De zijwaartse druk van de kap kan zijn opgevangen door *buitenstijlen*. Uitgaand van recht bouwhout kunnen de buitenstijlen zijn gebruikt voor ondersteuning van een *dakvoetligger*. Een alternatieve interpretatie van de buitenstijl is die van *beenspant*, zowel in gebogen of geknikte vorm²³, of als een schuin tegen de wand geplaatste *wandschoor*. Voor jongere gebouwen met (ongeschoorde) gebinten wordt uitgegaan van een (gekromde) *kapsant* (in feite een hoger geplaatst beenspant) als basis voor de kapconstructie.

Een wand bestaat uit geleemd vlechtwerk dat mede overeind wordt gehouden door *wandpalen*. Wanneer voor een wandpaal wordt verondersteld dat deze een dragende functie heeft, wordt de term *wandstijl* gebruikt. De bovenzijde van een wand van geleemd vlechtwerk of zoden kan zijn afgedekt door een *wandplaat*.²⁴

Bij tweebeukige schuren en gebouwen met gebinten, die vanaf de Karolingische periode voorkwamen, kan aan een kopse kant een enkele of dubbele *sluitpaal* zijn geplaatst. De sluitpaal geeft aan tot waar de wand liep en zorgde voor een betere stabiliteit in de langsrichting. Tussen dubbele sluitpalen kan ook een ingang hebben gezeten.

Functionele indeling van woonstalhuizen

Informatie over de functionele indeling van woonstalhuizen kan het best worden verkregen aan de hand van huisplattengronden met ongeschoorde gebinten. De wanden en deurposten speelden in deze plattengronden namelijk nog een rol in de dakdragende constructie en waren als zodanig ook dieper gefundeerd en bij opgravingen herkenbaar. Samen met goed geconserveerde huisresten in terpopgravingen en historisch boerderijenonderzoek is zo een beeld te geven van de verschillende functies in de gebouwen van de noordelijke, Germaanse bouwtraditie. Door de overeenkomsten in de ligging van ruimtes van Romeinse en vroegmiddeleeuwse woonstalhuizen en historische boerderijen is het aannemelijk dat de functieverdeling in de tussengelegen Volle Middeleeuwen (10e-13e eeuw) – wanneer plattengronden meestal alleen uit sporen van gebinten bestaan – hetzelfde was.²⁵

In de kleinere woonstalhuizen was minimaal sprake van een tweedeling, met een stal en een woonkeuken- of werkgedeelte. Langere woonstalhuizen kenden veelal een driedeling, door de toevoeging van een voorhuis. In enkele gebouwen wijzen een

²¹ De toevoeging van 'kap' voorkomt verwarring met het archeologische 'spoor' (Huijts 1992, 35).

²² Postma 2015, 134-136, 247-248.

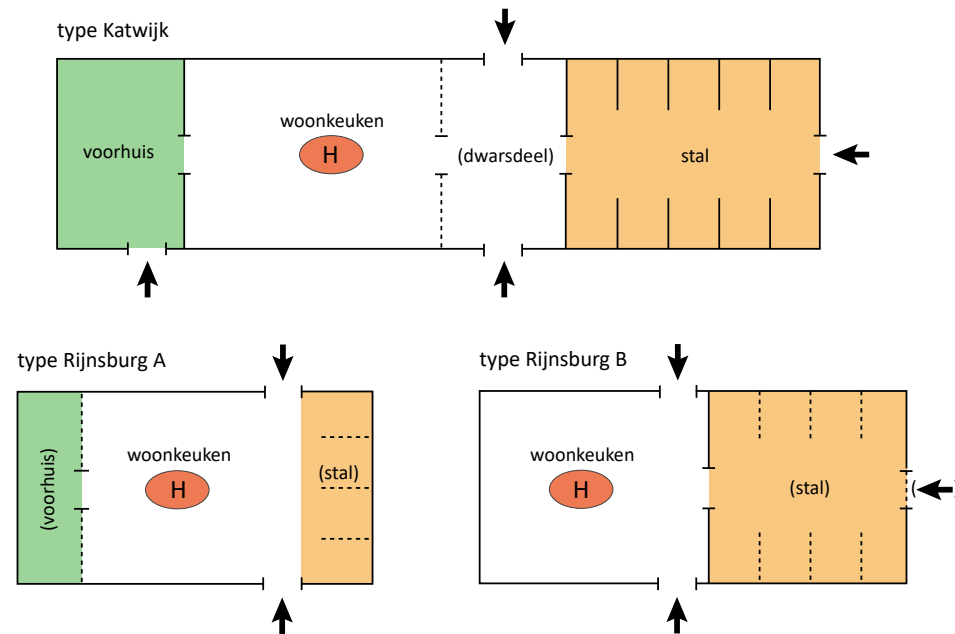
²³ Postma 2015, 238-239.

²⁴ 'Wandstijlplaat' verwijst te veel naar het dragende element en 'muurplaat' wijst specifiek naar (bak) stenen muurwerk; zie Woltering (2022, 213-214, 401-406) voor vroegmiddeleeuwse muurplaten uit Den Burg-Beatrixlaan (Texel).

²⁵ Zie ook enkele goed geconserveerde volmiddeleeuwse plattengronden uit klei-veengebieden met een stal, dwarsdeel en woongedeelte in Spijkenisse-Hartel West (10-11e eeuw; Van Veen 1992, 239-241) en Gouda-Oostpolder (12e eeuw; Kok 1999, 56-57).

tussenwand of extra binnenstijlen zelfs op een dwarsdeel tussen de stal en het woongedeelte, waarmee in feite sprake was van een vierdeling (fig. 5.3). Bij de zogenaamde korte woon(stal)huizen, met een lengte tot circa 11 meter, bestaat discussie of deze naast een woonruimte een stalruimte hadden of juist een werkgedeelte voor ambachtsslieden.

fig. 5.3 Functionele indeling van de (gedeeltelijk) eenbeukige vroegmiddeleeuwse lange en korte woonstalhuizen uit het westelijk kustgebied (H = haard), met vermelding van de nog te bespreken huistypen die door deze indeling worden gekenmerkt. Pijlen geven de buiteningen aan (naar Dijkstra 2011, fig. 4.1).

Gewoonlijk wordt uitgegaan van het stallen van koeien aan beide lange zijden van de stal (fig. 5.4). Op basis van archeologisch goed bewaarde woonstalhuizen en informatie over historische boerderijen is te verwachten dat de dieren met de kop naar de wand stonden, met erachter een stalgoot en tussen beide goten een middenpad.²⁶ In de goot, die afgedekt was met matten van houten vlechtwerk of vlonders, werd voornamelijk urine afgevoerd; de mest zal apart zijn verzameld.²⁷ Bij de goed geconserveerde stalresten van de Feddersen Wierde, dateerbaar in de Romeinse tijd, bleken de beide boxen direct naast de stalingang regelmatig met andere mest dan koeienmest te zijn opgevuld. Dit wijst op het stallen van een paar paarden of ander kleinvee op deze plekken.²⁸ Over het algemeen zal het overige vee in andere bijgebouwen of schuren zijn ondergebracht, als ze niet buiten stonden.

De diepte van de vlechtwerken stalboxscheidingen, circa 1,2-1,5 meter in de doorgaans 5 tot 6 meter brede woonstalhuizen in onder meer Heiloo (fig. 5.12) en Katwijk (fig. 5.28), evenals op de Drentse zandgronden en in het Nederlands-Duitse noordelijke kustgebied (fig. 5.31 en 5.33), zegt niet direct iets over de diepte van de stalboxen zelf.²⁹ De goed bewaarde, 5,5-6 meter brede woonstalhuizen in de vroegmiddeleeuwse terpen van Hessens en Elisenhof wijzen op een totale diepte van 1,5 tot 2 meter, met daartussen nog ruimte voor twee stalgoten en een middenpad. De breedte

²⁶ Zie onder meer Ezinge (Nieuwhof 2020), Feddersen Wierde (Haarnagel 1979), Hessens (Sieg Müller 2010), Elisenhof (Bantelmann 1975) en de historische boerderij Klein Suffenstra bij Grouw (Mulder & Van Olst 1996, 38-39).

²⁷ Vandaar het gebruik van de term 'stalgot' in plaats van 'mestgot'.

²⁸ Haarnagel 1979, 115.

²⁹ Voor genoemde maten, zie noot 66 en verder onder meer Hessens (Sieg Müller 2010) en Elisenhof (Bantelmann 1975).

fig. 5.4 Voorbeeld van stalboxen in een gereconstrueerde vroegmiddeleeuwse boerderij in archeologisch openluchtmuseum Erve Eme, Zutphen. Gekozen is voor relatief smalle, 'enkele' boxen, waarvan de stevigheid is vergroot door een erboven aangebrachte horizontale verbinding. Een deel van de stal is voorzien van een zoldervloer, bestaande uit rondhouten tasliggers op een dwarsligger. Hierop is hooi opgeslagen (foto M. Dijkstra).

van dit pad varieerde van 0,7 tot 1,3 meter, soms binnen één stal (vergelijk fig. 5.33).³⁰ Moderne vaarzen, die wat schofthoogte betreft vergelijkbaar zijn met vroegmiddeleeuwse koeien, hebben omgerekend een lengte van kop tot staart van 1,88-1,95 meter.³¹ Deze lengte lijkt in vergelijking met de beschikbare ruimte in een aantal archeologisch goed bewaarde stalruimtes net te groot te zijn. Dit kan betekenen dat de runderen met hun achterpoten op het vlechtwerk of de vlonders stonden die over de stalgoten waren aangebracht.

De benodigde stalboxdiepte zorgde ervoor dat bij relatief smalle woonstalhuizen de zijbeuk aan de andere zijde van de stalgot nodig was om achter de koeien langs te kunnen lopen, waar misschien slechts wat kleinvee stond. Een andere oplossing voor de beperkte stalruimte was misschien het opstellen van runderen in de lengterichting van de stal.³² Zelfs de breedte van de dubbele stalboxen tussen twee binnenstijlen was hiervoor mogelijk net te klein, tenzij er maar één koe in stond. Gezien de voor koeien benodigde diepte van de stalboxen was de breedte van de stal dus in hoge mate van invloed op het aantal dieren dat op stal gezet kon worden. Dit heeft uiteraard gevolgen voor het berekenen van de bij de boerderij behorende veestapel (zie paragraaf 5.3 bij 'Rechthoekige, (gedeeltelijk) eenbeukige woonstalhuizen').

Een enkele keer bevinden zich in een huisplattegrond haardplaatsen in twee verschillende huisdelen. Dit kan wijzen op de uitvoering van een ambachtelijke activiteit, maar wanneer de tweede haardplaats zich bevindt in het mogelijke staldeel kan ook gedacht worden aan het gebruik van de stal als woonruimte in de zomer, wanneer de koeien in de wei stonden. Het inrichten van een 'zomerstal' (of 'stalje maken') kwam tot halverwege de 20e eeuw voor in sommige delen van de Nederlandse veehouderij-

³⁰ Siegmüller 2010; Bantelmann 1975.

³¹ Vaarzen zijn koeien van ongeveer 2 jaar oud. De schofthoogte van vroegmiddeleeuwse runderen in Dorestad, Rijnsburg-Abdijterrein, Castricum-Oosterbuurt, Heiloo-Zuiderloo en Elisenhof was gemiddeld 1,16 meter (zie Prummel 1983, 178, tabel 67; Hagers & Sier 1999; Dijkstra & Moesker 2023, 159). Voor moderne ligboxen wordt bij vaarzen met een schofthoogte van 1,10 en 1,19 meter een lengte aangehouden van respectievelijk 1,88 en 1,95 meter (de som van romplengte + kopruimte, zie www.rundveeloket.be/vraag_antwoord/afmetingen_ligboxen_jongvee).

³² Zoals gesuggereerd door Postma (2015, bijschrift fig. 173).

gebieden (vooral langs de kust).³³ Een alternatieve verklaring voor een tweede haardplaats in een stal kan het bereiden van gekookt voer in een ketel zijn.³⁴

De ruimte ter hoogte van de tegenover elkaar gelegen ingangen kan hebben gediend als dwarsdeel of -gang (dus haaks op de lengterichting van het gebouw).³⁵ Daar kon, in het licht dat via de deuropeningen naar binnen viel, graan worden gedorst. Ook het 'wannen', het scheiden van het kaf van het koren, kon op de deel plaatsvinden, waarbij men gebruik maakte van de tocht tussen beide deuropeningen. Lag de nadruk op veeteelt, dan werd de ruimte mogelijk alleen gebruikt om te karnen voor het maken van boter en kaas.³⁶

In de woonkeuken werd niet alleen voedsel bereid boven een centraal gelegen haardplaats; op basis van beter bewaarde huisplattegronden in het Noordwest-Duitse kustgebied en Scandinavië zijn daar langs de zijwanden ook slaapbanken of bedsteden te verwachten.³⁷ Voor de functie van het waarschijnlijk onverwarmde voorhuis zijn meerdere suggesties gedaan, die variëren van een opslag- of werkruimte tot een privévertrek van de eigenaar.³⁸

De zolder zal voornamelijk gebruikt zijn voor de opslag van hooi en ander veevoer, al kan de opslag van (voeder)granen niet worden uitgesloten.³⁹ In woonstalhuizen waar de ongeschoorde gebinten nog doorlopen tot in het middelste huisdeel, sloeg men mogelijk daarboven juist ongedorst graan en andere voedselvoorraden op, ten behoeve van verwerking in de onderliggende dwarsdeel. Dat in de eenbeukige delen van het woonstalhuis nog zolders over de dwarsliggers voor aanvullende opslag werden aangebracht, is niet onmogelijk; bij een afgebrand huis uit de Karolingische periode in Kootwijk bleek dat ter plekke van het voorhuis vooral haver lag opgeslagen, vermoedelijk op een zolder.⁴⁰ Zaaigoed, ongedorst graan en hooi kan daarnaast zijn opgeslagen in spiekers (kleine schuren met een verhoogde vloer) en/of grote tweebeukige schuren die op het erf stonden.⁴¹ Pas met de opkomst van grotere woonstalhuizen en schuren met stevige gebinten nam de opslagcapaciteit op zolders sterk toe.⁴²

5.3 Noord-Hollandse boerderijen en schuren in vogelvlucht
Van de in hoofdstuk 4 besproken nederzettingen zijn er veertien waarin gebouwplattegronden zijn aangetroffen die bruikbaar zijn voor een analyse van de bouwtraditie (fig. 5.5; tabel 5.1, met literatuurverwijzingen voor de hieronder besproken plattegronden). Deze plattegronden zijn volledig bewaard gebleven, of er is minstens een substantieel deel herkend. In de tekst hieronder wordt voor de constructies die met de plattegronden samenhangen consequent gesproken

³³ Van der Veen 1985, 45-46, 175; Van Cruyningen *et al.* 2003, 323.

³⁴ Dit was in de vroegmoderne tijd de gewoonte in Brabant, waar in de voorstal een stookplaats voor de 'sopketel' aanwezig was (Van Cruyningen *et al.* 2003, 400).

³⁵ Het smalle middenpad in de lengterichting van de stal, waarlangs bovendien stalgoten lagen, zal in deze periode ongeschikt zijn geweest voor gebruik als een middenlangsdeel (zie onder voor de situatie in de Karolingisch-Ottoonse periode).

³⁶ Vergelijk de beschrijving van het Friese boerenhuis (Van der Veen 1985, 59; Mulder & Van Olst 1996, 5; Hoekstra 2009, 29-30).

³⁷ Haarnagel 1979, 120-121 (Feddersen Wierde); Schmidt 1994, 54 (Elisenhof), 60 (Lund), 84 (IJsland, bijvoorbeeld Stöng) en daar vermelde literatuur.

³⁸ Dijkstra 2011, 182 en verwijzingen aldaar. In Den Burg-Beatrixlaan lag geen enkele haardplaats in een apart voorhuis.

³⁹ Zoals bleek bij de opgraving van het stalgedeelte van een 2e-eeuws afgebrand woonstalhuis in Archsum op het Duitse waddeneiland Sylt (Zimmermann 1992, 138).

⁴⁰ Gerst en rogge in kleinere hoeveelheden (Kootwijk 2, huis 30; datering tweede helft 9e eeuw; zie Pals 1987, 61).

⁴¹ Dijkstra 2011, 172.

⁴² Postma 2015, 184-188.

over 'gebouw' in plaats van in opgravingsverslagen ook wel gebruikte termen als 'huis' of 'structuur'.⁴³

Om te achterhalen in hoeverre er een breuk is in bouwtraditie tussen de Romeinse tijd en Vroege Middeleeuwen, start de geanalyseerde sequentie van gebouwplattegronden in de 2e-3e eeuw n.Chr. De jongste plattegronden dateren uit de 9e of 10e eeuw, waarna een nieuwe fase in de bouwtraditie aanbreekt.⁴⁴ De belangrijkste kenmerken van de gebouwconstructie zijn voor het 1e millennium weergegeven in **figuur 5.6**. Voor het overzicht is bij bespreking van de vroegmiddeleeuwse gebouwen uitgegaan van de datering, de hoofdvorm en de langsindeling (aantal beuken), al dan niet gekoppeld aan specifieke huis- of schuurtypen en periodes (zie paragraaf 5.6). Alle dateringen in onderstaande tekst zijn globale dateringen, gebaseerd op dendrochronologische dateringen, ¹⁴C-dateringen, aardewerkvondsten of de in hoofdstuk 4 besproken fasering van woonerven. Soms is door een gebrek aan vondstmateriaal of de incompleetheid van plattegronden een datering lastig te bepalen, zoals bij diverse gebouwen in Castricum-Oosterbuurt en Uitgeest-Groot Dorregeest het geval is.

Wijze van afbeelden gebouwplattegronden

De presentatie van de geselecteerde gebouwen in de figuren is afgeleid van die uit Waterbolks *Getimmerd verleden*, met enkele aanpassingen in gebruikte kleuren en lijnen (zie **fig. 5.7** voor de legenda).⁴⁵ Ook zijn paalkernen binnen een paalkuil aangegeven in wit, maar in wandgreppels zijn ze voor de duidelijkheid zwart aangegeven. Voor het overzicht en omdat de publicatiewijze in de literatuur nogal kan verschillen, zijn de overige sporen in het vlak weggelaten. Wanneer de aanwezigheid van een ingang zeker of mogelijk is, is dit aangegeven door één of meer pijlen. Niet uitgesloten is dat er ook andere ingangen waren, die archeologisch niet meer vast zijn te stellen. Bij plattegronden zonder ingangspijlen ontbreken indicaties voor de ligging van ingangen, wat natuurlijk niet wil zeggen dat de gebouwen geen ingangen hadden. De interpretatie van de plattegronden, met name de ligging van ingangen, kan soms verschillen ten opzichte van de bronpublicatie. Dit wordt dan in de lopende tekst toegelicht.

Woon(stal)huizen en schuren uit de Romeinse tijd (100-350 n.Chr.)

Kenmerkend voor de Romeinse tijd zijn driebeukige woon(stal)huizen, waarvan de indeling in elk geval teruggaat tot in de Bronstijd (**fig. 5.8**). Het meest algemeen in Noord-Holland waren huizen met een gelijkmatige verdeling van de binnenstijlen over de plattegrond, en relatief smalle vakken van 1,5-2 meter (Kodde-type WNL 4A).⁴⁶ Dit geldt ook voor de 3e en vroege/eerste helft van de 4e eeuw n.Chr., behalve in Den Burg, waar het enige driebeukige woonstalhuis (gebouw H, datering 150/200-275 n.Chr.) enkele bredere vakken van 3 meter heeft (Kodde-type WNL 4B).⁴⁷ In driebeukige gebouwen komt het regelmatig voor dat twee of meer binnenstijlen in de lengterichting in een gezamenlijke funderingssleuf zijn geplaatst (zie **fig. 5.8**: Castricum-Oosterbuurt, gebouw 94; datering 260-320 n.Chr.). Vermoedelijk deed men dit om de ongeschoorde

⁴³ Als gebouwen zijn aangeduid als 'structuur', zoals bij de opgraving Castricum-Oosterbuurt en Heiloo-Zuiderloo, zegt het bijbehorende getal dus niets over het totaal aantal gebouwen dat bij een opgraving is aangetroffen.

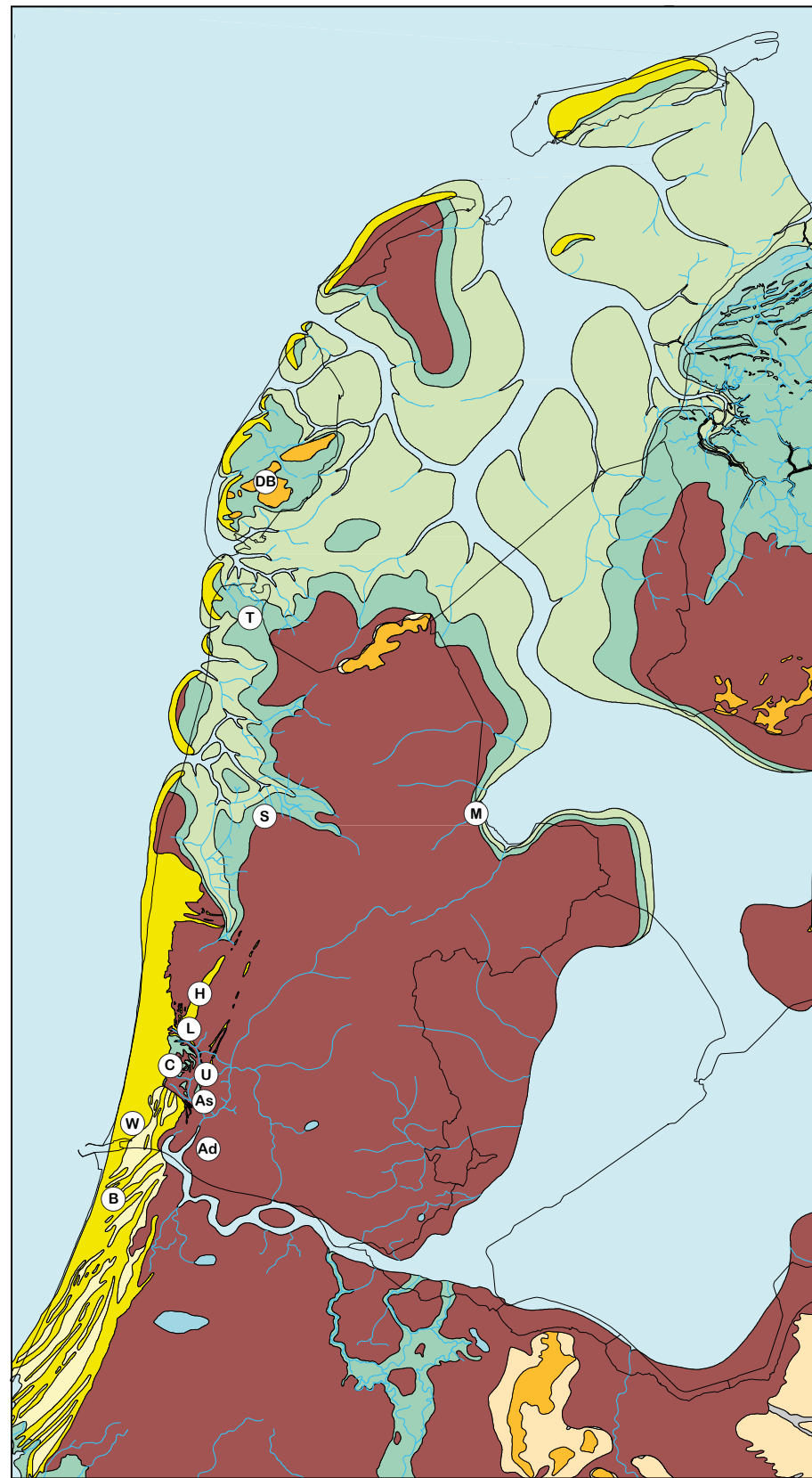
⁴⁴ Voor de ontwikkelingen in deze nieuwe fase, zie vooral Besteman & Guiran 1987; Dijkstra *et al.* 2006.

⁴⁵ Waterbolk 2009.

⁴⁶ Kodde 2014, 304.

⁴⁷ Woltering 2017, 64; Kodde 2014, 304.

fig. 5.5 Ligging van vindplaatsen met de huisplattegronden die in dit hoofdstuk worden besproken, op de paleogeografische kaart van Noord-Holland rond 800 (gebaseerd op tabel 5.1; ondergrond naar fig. 2.2b). Van boven naar beneden: DB = Den Burg; T = Den Helder-Torp; S = Schagen; M = Medemblik; H = Heiloo; L = Limmen; C = Castricum; U = Uitgeest-De Dog en Groot Dorregeest; As = Assum; Ad = Assendelft; W = Wijk aan Zee; B = Bloemendaal.

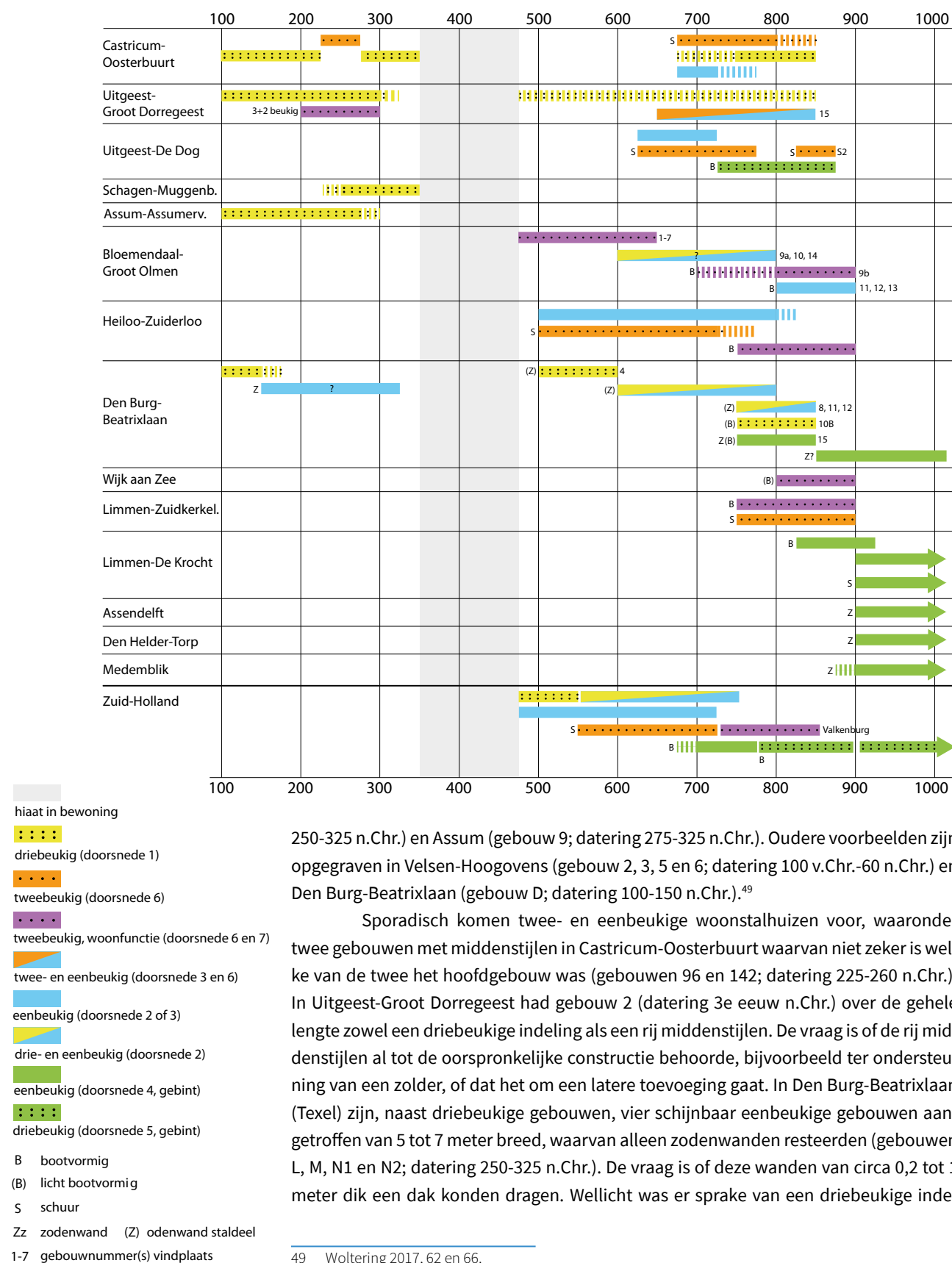

tabel 5.1 (rechts) Vindplaatsen met analyseerbare huisplattegronden, waarbij een onderscheid is gemaakt tussen de Midden-/Laat-Romeinse tijd (2e-4e eeuw) en de Vroege Middeleeuwen (5e-9e/10e eeuw). De opsomming van de gebouwnummers, na het aantal plattegronden in vet, is in volgorde van bewoningsfase (geb.: gebouw).

vindplaats	datering vindplaats (jaren n.Chr.)	aantal plattegronden		literatuur
		2e-4e eeuw	5e-9e/10e eeuw	
Assum-Assumervaart	50-325	3 (geb. 12, 5, 9)	-	De Koning 2008
Uitgeest-Groot Dorregeest	0-325 en 500-850?	4 (geb. 1, 2, 5, 3)	4 (geb. 20A, 34, 17)	De Koning 2016
Castricum-Oosterbuurt	100-350 en 675-850	5 (geb. 96, 142, 94, 95)	14 (geb. 10-15, 56-57, 60, 68, 71, 83, 89-90)	Hagers & Sier 1999
Schagen-Nieuwbouw (Muggenburg I en III)	250-350	2 (geb. loc. I en III)	-	Therkorn 2004, 19, 48
Bloemendaal-Groot Olmen	475-900	-	13 (geb. 1-6, 8-9a, 9b-10, 11, 13-14)	De Koning 2015
Heiloo-Zuiderloo	500-875	-	10 (geb. 40, 46, 53, 74, 76, 90-91, 401, 403, 404)	Moesker & Dijkstra 2022; Dijkstra & Moesker 2023
Den Burg-Beatrixlaan	<50 v.Chr.- 325 en 500-1250	5 (geb. N, L, M, H, I)	26 (geb. 1-4A/B, 6-9, 10-12, 17, 19, 21, 24-31, 35-36)	Woltering 1994; 2017; 2022; Woltering et al. 1994
Uitgeest-De Dog	625-875	-	11 (2, 1, 7, 9-10, 8, 11, 14-15, 12-13)	Dijkstra 1992; Bazelmans et al. 2004; De Koning, in voorb.
Medemblik-Oude Haven (Torensteeg/Muntstraat)	875/900-	-	1 (A)	Van Doesburg 1987; Besteman 1989, 15; Van Leeuwen 2014, 82; Bouwmeester 2014, 452
Limmen-Zuidkerkelaan	750-900	-	2 (geb. loc. I en II)	Van Raaij 1993a; 1993b
Beverwijk-Wijk aan Zee	800-900	-	2 (geb. 1 en 2)	Van den Berg 1990 (locaties 7 en 9); De Koning 2015
Limmen-De Krocht	825-	-	5 à 7 (geb. 23, 30, 28, 38, 72, 17, 53?)	Dijkstra et al. 2006
Assendelft-Polder Buitenhuizen en Zuiderweg	900-1200	-	6 (geb. 1A-D, 2, 3)	Besteman & Guiran 1987, 320-328; Nicolay & Postma 2018, 270-274
Den Helder-Het Torp	900-1200	-	2 (geb. I en II)	Van Es 1973; Van der Meij 2016

stijlen goed te kunnen uitlijnen in de langsrichting, en wellicht ook om de binnenstijlen eerst in de langsrichting te verbinden en daarna pas van een dwarsligger te voorzien (vergelijkbaar met de historisch bekende 'langsgebintbalkconstructie').⁴⁸ Een tweede fenomeen dat bij een klein deel van de driebeukige woonstalhuizen uit de Romeinse tijd voorkomt, zoals in genoemde plattegrond van gebouw 94, is de aanwezigheid van stijlen in de wand van één of beide kopse kanten. Dit wijst op de aanwezigheid van een zadeldak met topgevel in plaats van een schilddak. Andere Noord-Hollandse voorbeelden hiervan zijn woonstalhuizen in Uitgeest-Groot Dorregeest (gebouw 3; datering

⁴⁸ Verhagen 1985, 38. Voor de historische term, zie Berends 1996, 11 (vergelijk een *Unterrähmverzimmerung*; zie Trier 1969, 120, *Taf.* 19).

ling met stijlen op stenen poeren, die archeologisch geen sporen hebben nagelaten.⁵⁰ Bij de 1 meter dikke muren van gebouw N2 kan ook gedacht worden aan een kap van beenspanen die op een wandplaat op de zodenwand rustte, of op een lager punt in deze wand.⁵¹ Of de Texelse huizen met dunnere zodenwanden (gebouwen L en N1) tot de eenvoudige, zogenaamde *wall-ditch*-zodenhuizen met afgeronde hoeken gerekend mogen worden, is twijfelachtig.⁵² Daarvoor hebben de gebouwen op Texel een te regelmatige vorm met rechte hoeken. Bovendien dateren de kleine *wall-ditch*-zodenhuizen relatief vroeg, in de 1e en begin van de 2e eeuw n.Chr.

De wanden van geleemd vlechtwerk, die vaak in een standgreppel stonden, ondersteunden slechts de dakrand, vermoedelijk met behulp van een wandplaat. De wanden werden overeind gehouden door gebruik te maken van wat dickere staken of door op regelmatige afstand in het vlechtwerk dickere en dieper ingeslagen wandstijlen te plaatsen. Een variant hierop was het plaatsen van extra wandstijlen tegen de binnen- en/of buitenzijde van het vlechtwerk (zie fig. 5.8: Castricum-Oosterbuurt, gebouw 94).⁵³ De toepassing van buitenstijlen die op korte afstand van de wand de individuele kapsporen of een dakvoetligger ondersteunden, kon op basis van de beschikbare plattegronden niet worden aangetoond voor de Romeinse tijd.

Over de ligging van ingangen en de functionele indeling bieden de meeste gebouwen maar weinig aanknopingspunten. Daarnaast leert de ervaring dat plaatselijke onderbrekingen in de wandgreppel niet altijd wijzen op een ingang, terwijl op een plaats waar een vlechtwerkwand doorloopt op het niveau van het verdwenen loopvlak een ingangsdrempel kan hebben gezeten.⁵⁴ Aanwijzingen voor ingangen kunnen zwaardere palen in of bij de wand zijn, net als resten van leemvloeren of greppels langs toegangspaden haaks op de huiswand. De beide gebouwen in Schagen wijzen op twee tegenover elkaar gelegen ingangen in de lange zijden (fig. 5.8: gebouwen Muggenburg I en III; datering 250-350 n.Chr.). Gebouwen 2 en 3 in Uitgeest-Groot Dorregeest (fig. 5.8; datering 3e eeuw n.Chr.), en wellicht ook gebouw M in Den Burg (fig. 5.8; datering 250-325 n.Chr.), wijzen in elk geval op een ingang in een van de lange zijden. Beter te interpreteren huisplattegronden uit de Late IJzertijd en Romeinse tijd laten een gevarieerder beeld zien: van twee tegenover elkaar gelegen ingangen in de lange zijden, al dan niet met een extra ingang in één of beide kopse kanten, tot slechts één ingang in de lange zijde voor het hele woonstalhuis.⁵⁵

Een duidelijke scheiding tussen het woon/werk- en staldeel door middel van een scheidingswand is alleen aangetroffen in gebouw 2 in Uitgeest-Groot Dorregeest. Haardplaatsen of -kuilen die wijzen op een woon-/werkdeel zijn bekend uit enkele gebouwen in DenBurg-Beatrixlaan en Schagen-Muggenburg. In een deel van deze

fig. 5.6 (links) De chronologie van de opeenvolgende gebouwvormen in Noord-Holland tussen de 2e en 10e eeuw, aangevuld met die van vroegmiddeleeuwse gebouwvormen in Zuid-Holland (tekening M. Dijkstra).

50 Vergelijk dezelfde problematiek van eenbeukige huizen uit de Romeinse tijd met vlechtwerkwanden, waarin aanwijzingen voor zwaardere stijlen in de lange wanden ontbreken (Kodde 2014, 299-300).

51 Vergelijk Postma 2015, 234-236.

52 Bij de *wall-ditch*-gebouwen lijkt op basis van de vierkante dwarsdoorsneden sprake van een funderingsgreppel voor een zodenwand, waartegen aan de binnenzijde vlechtwerk is aangebracht ter ondersteuning (Therkorn 1987, 204-206). Deze funderingswijze kan volgens D. Postma verklaard worden door de bouw op relatief natte veengrond (schriftelijke mededeling, 23-3-2021).

53 De variatie in bouwwijze van de wanden is goed te zien bij de zes plattegronden uit de periode rond het begin van de jaartelling in Velsen/Santpoort-Duingebied. De buitenstijlen op circa 30-40 centimeter buiten de wand langs een deel van gebouw 4 zijn waarschijnlijk een reparatie (Verhagen 1985, 42. fig. 22).

54 Zie bijvoorbeeld figuur 5.33, nr. 8 (Dalem) en de goed geconserveerde houtresten van huizen uit de terpopgravingen van Hessens (Vroege Middeleeuwen; Siegmüller 2010, 63) en Feddersen Wierde (Romeinse tijd; Haarnagel 1979, 72 en 74).

55 Therkorn 1987; Hallewas 1986; Van Londen 2006; Kodde 2014.

Legenda

- Paalspoor/paalkuil
- Paalspoor met paalkern
- Wand/standgreppel met paalkern
- Mogelijke paal van plattegrond (reparatie?)
- Overige paalkuilen, kuilen en greppels
- Wand/standgreppel, drempelkuil
- Hout (vlechtwerk, palen, planken)
- Stalgoot
- Druppoot gebouw
- Restant zodenwand
- Kleivoer, soms met zoden
- Brandplek, meestal haardrestant
- Veldkeien (vloertje, straatje, haardbekleding)
- Ingangskuil
- Grens opgravingsput
- Jonger spoor/verstoring
- Hulplijn wand
- Hulplijn dragende structuur
- Ingang zeker
- Ingang onzeker

fig. 5.7 (boven) Legenda voor de bij huisplattegronden gebruikte kleuren in dit hoofdstuk.

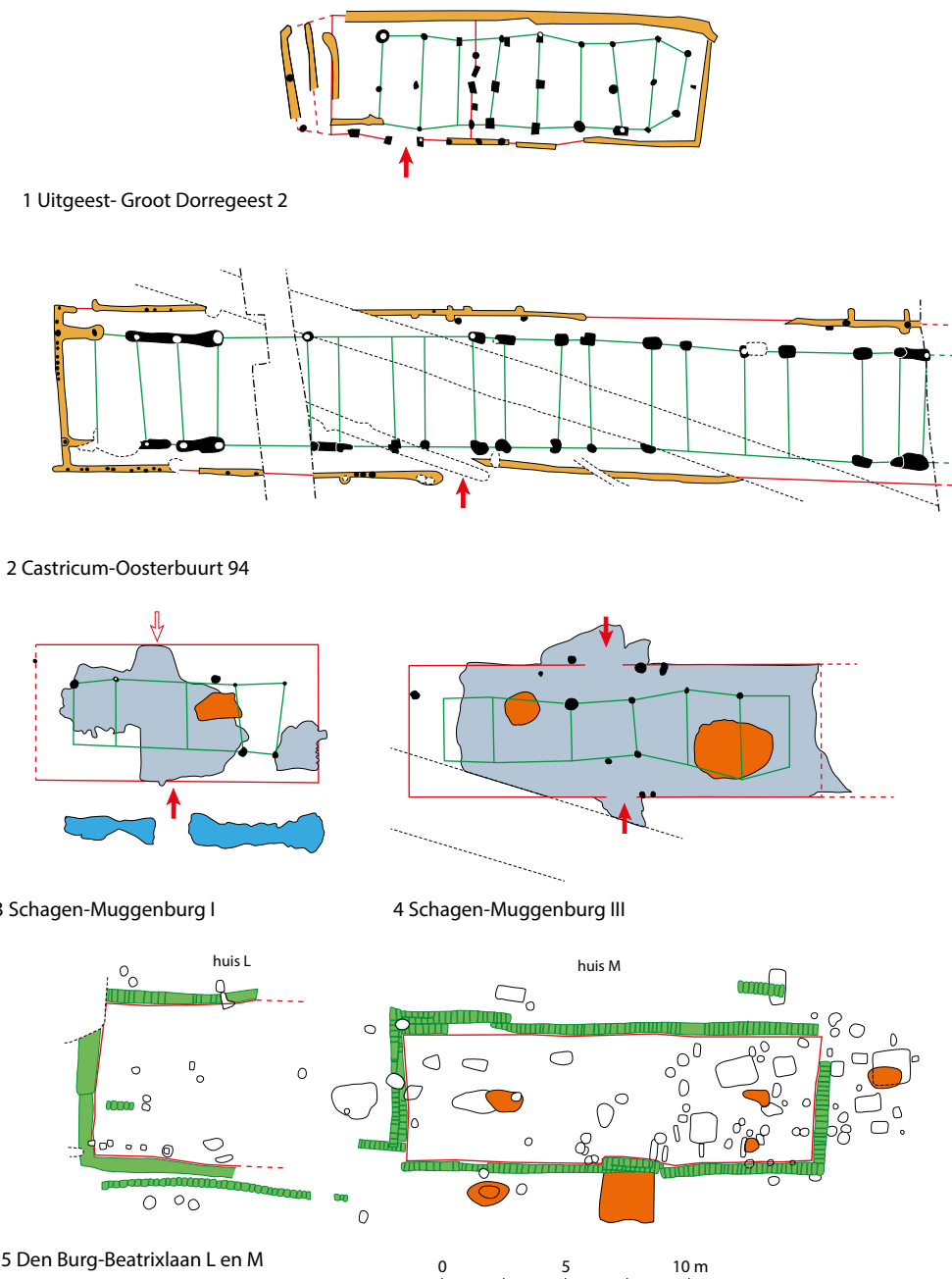

fig. 5.8 (rechts) Voorbeelden van gebouwen uit de 3e en eerste helft van de 4e eeuw. Schaal 1:300 (bewerkt naar De Koning 2016, fig. 6.276 (1); Hagers & Sier 1999, fig. 12 (2); Therkorn 2004, fig. 6 en 16 (3-4); Woltering 2017, fig. 2.23 (5)).

plattegronden (zie fig. 5.8: Den Burg, gebouw M en Schagen, gebouw locatie III; datering 250-350 n.Chr.) bevinden zich ook één of twee haardplaatsen in de andere helft van het gebouw. Dit kan wijzen op een scheiding van functies tussen voedselbereiding en ambachtelijke werkzaamheden, of op een wijziging in functionele indeling gedurende de gebruikperiode van de gebouwen.⁵⁶

De breedte van de hier besproken gebouwen ligt tussen de 4,5 en 7 meter. De lengte varieert van 15 tot 23 meter, met uitschieters in Castricum-Oosterbuurt tot minimaal 31 en 35 meter. De overige gebouwen, met een lengte van 10 tot 14 meter, zijn relatief kort te noemen.

⁵⁶ Een interpretatie van de tweede haardplaats als onderdeel van een 'zomerstal' (zie paragraaf 5.2 bij 'Functionele indeling van woonstalhuizen'), is gezien de kleine behuizing onwaarschijnlijk.

Schuren uit de Romeinse tijd zijn niet goed aanwijsbaar in de opgegraven nederzettingen in Noord-Holland. Weliswaar bevinden zich in Assum-Assumervaart zes tot tienpalige structuren van circa 3 meter breed, maar of dit spiekers of schuren waren is lastig te bepalen. Misschien dat gebouwen van meer dan zes palen als eenbeukige schuren beschouwd kunnen worden (gebouw 2, 7, 8, 13, 16; datering 150-325 n.Chr.), maar zeker is dat niet. In Texel-Den Burg zijn twee parallelle rijen palen gevonden over een lengte van 11 meter, met een tussenafstand van 2-2,5 meter (gebouw E, datering 2e-begin 3e eeuw n.Chr.). Deze vermoedelijke binnenstaanders van een middenbeuk staan dicht bij elkaar dan in een woonstalhuis en worden daarom gezien als onderdeel van een schuur, stal of ander bijgebouw. Op het woonerf van fase IIa-b in Castricum-Oosterbuurt (datering 225-260 n.Chr.) stonden een lang en een kort tweebeukig gebouw (gebouw 96 en 142), maar zoals hierboven al vermeld is niet duidelijk welke van de twee als schuur diende. In de daaropvolgende fase IIc (260-290 n.Chr.) was naast het woonstalhuis een bijgebouw aanwezig van 7 bij 3,5 meter met een overhangende kap aan één kopse kant, dat diverse functies kan hebben gehad, van werkplaats tot kippenhok. Naar het zich laat aanzien hadden schuren in de Romeinse tijd verschillende verschijningsvormen, variërend van relatief kleine eenbeukige tot grotere twee- en driebeukige constructies.

MAQUETTEBESPREKING

Een laat-Romeins driebeukig woonstalhuis uit Castricum

De maquette van gebouw 94 in Castricum-Oosterbuurt (datering gebouw 260-300 n.Chr.) geeft een goede indruk van een driebeukig woonstalhuis (fig. 5.9). Er is gekozen voor de toepassing van rondhout voor de dakdragende constructie in het stalgedeelte, wat overeenkomt met de opgegraven houtresten van de binnenstaanders. In het woongedeelte is echter gekozen voor gekantrecht hout uit het oogpunt van educatieve voorlichting.⁵⁷ Voor de verbinding tussen de gebintstijlen en de dwarsligger is gekozen voor een relatief eenvoudige verbinding in de vorm van een pen-gatverbinding. De topgevels zijn afgeleid van het ongeschoorde gebint dat in de noordoostelijke kopse kant van het gebouw stond, iets wat bij andere gebouwen weinig voorkomt. In dit geval is ervoor gekozen om de bovenkant van de topgevel af te werken met verticale beplanking.

Gekozen is voor een relatief steile dakhelling, maar Hekker wijst erop dat er ook historische boerderijen bekend zijn met een flauwere helling van circa 34 graden.⁵⁸ Deze zijn vooral in een kustgebied te verwachten, omdat ze minder bouw hout vereisen, het lagere interieur zo beter te verwarmen is en de kap minder kwetsbaar is voor stormschade.

De maakwijze van de ingangspartijen en deuren is afgeleid van historische boerderijen en de technieken die voorhanden moeten zijn geweest. Sporen van een stalingang zijn niet aangetroffen (de kopse kant van het staldeel is niet opgegraven), maar komen sporadisch voor bij andere woonstalhuizen uit de Romeinse tijd.⁵⁹ Meestal is de staldeur niet veel groter dan een normale ingang van ongeveer 1 meter breed, maar in de maquette is gekozen voor een bredere, dubbele staldeur. Een smallere ingang is wel in de kopse kant van het woongedeelte aangebracht. Daar bevond zich in de huisplattegrond inder-

⁵⁷ Het opgravingsrapport vermeldt namelijk niets over een afwijkende bewerking van de binnenstijlen in het woondeel (Hagers & Sier 1999, 41, 44, 115).

⁵⁸ Hekker 1984, 43; Postma 2015, 136-141.

⁵⁹ Zoals zichtbaar in Velsen-Hoogovens, gebouw 3 (Verhagen 1985, 41, fig. 19) en diverse plattegronden in Zuid-Holland (Kodde 2014).

daad een kleine onderbreking in de palenrij, maar helemaal zeker is deze ingang niet. De aanwezigheid van twee tegenover elkaar gelegen deuren in het woongedeelte van het woonstalhuis ter hoogte van het derde vak blijkt ook niet uit de wandsporen. De enige ingang die aangetoond kan worden, was halverwege de lange wand aan de noordwestzijde aanwezig. Een duidelijke onderbreking in de wandgreppel wijst hier waarschijnlijk op een deurpost.

fig. 5.9 Reconstructie van het driebeukige woonstalhuis S94 uit Castricum-Oosterbuurt, gebouwd in 272 n.Chr., met vooraan het woondeel (maquette J. Matser, tentoongesteld in Archeologiemuseum Huis van Hilde; foto J. de Koning).

Woon(stal)huizen uit de Merovingische-Karolingische periode (475-850)

In deze periode domineerden rechthoekige woonstalhuizen, waarbinnen de drie-, twee- en (gedeeltelijk) eenbeukige bouwtradities naast elkaar bestonden.

Rechthoekige, driebeukige woonstalhuizen

De aanwezigheid van rechthoekige gebouwen met een geheel driebeukige bouwwijze is onzeker. Tot deze groep behoren wellicht twee moeilijk te dateren gebouwen in Uitgeest-Groot Dorregeest, die bovendien niet helemaal compleet zijn (fig. 5.10: gebouwen 17 en 34). Ze lijken sterk op de driebeukige huizen van dezelfde vindplaats uit de Romeinse tijd, maar vallen op door de half cirkelvormige wandgreppel aan de kopse kant. Gebouw 34 kan nog laat-Romeins zijn, maar dateert vermoedelijk uit 475-650. Gebouw 17 is ruim gedateerd tussen 650 en 850. Een 6e-eeuwse datering heeft gebouw 4 in Den Burg-Beatrixlaan (fig. 5.10). Dit (geheel?) driebeukige gebouw is maar voor de helft opgegraven en kent in elk geval vier gebruiksfases, zoals uit de opeenvolging van haardplaatsen blijkt. Mogelijk is het later verbouwd naar een eenbeukig gebouw met wandbinnenstijlen. Het is omgeven door een drupgoot om regenwater vanaf het dak van het gebouw op te vangen.⁶⁰ Verder komen in Castricum-Oosterbuurt twee dubbele rijen van dakdragende stijlen voor, die mogelijk toebehoorden aan (gedeeltelijk?) driebeukige woonstalhuizen (gebouwen 56 en 71, respectievelijk 13 en 18 meter lang). Van vijf andere dubbele rijen met een lengte van minstens 10 tot 20 meter is niet zeker of ze deel uitmaakten van op dezelfde locatie herbouwde drie- of tweebeukige gebouwen (gebouwen 10-15). Deze zeven gebouwen zijn ruim gedateerd, tussen 675 en 850.

⁶⁰ De interpretatie als drupgoot blijkt ook uit de aanwezigheid van een stuk zodenwand in het verlengde van een van de ingangen. De functie van de twee paalkuilen in de drupgoot is niet bekend; ze moeten dateren uit een jongere gebruiksfase dan de goot.

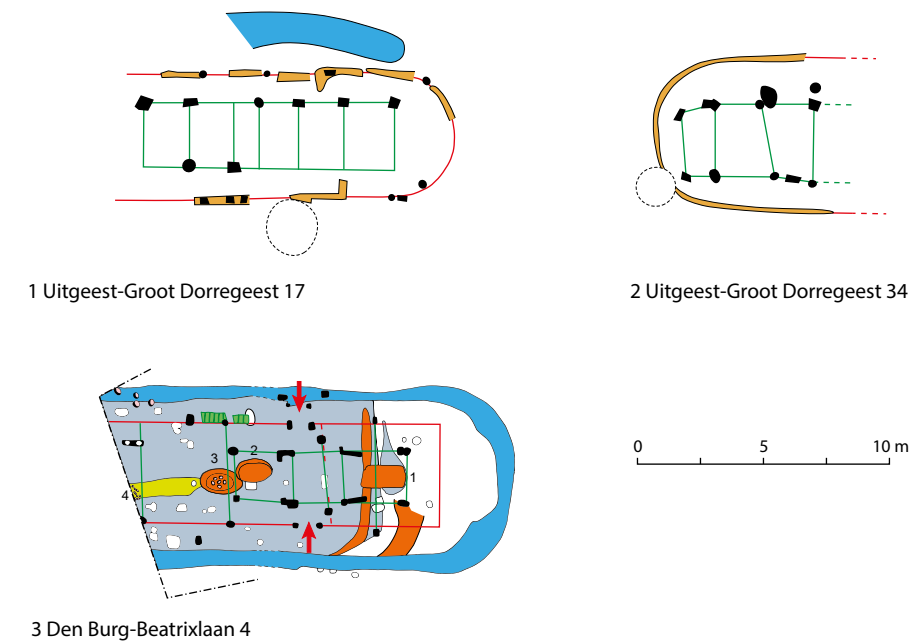

fig. 5.10 Voorbeelden van rechthoekige driebeukige gebouwen uit de Merovingische periode. Het gebouw in Den Burg-Beatrixlaan bestaat uit meerdere gebruiksfases met vier haardplaatsen, aangegeven met nummers 1-4. Schaal 1:300 (bewerkt naar De Koning 2016, fig. 6.291 en 6.296 (1-2); Woltering 2022, fig. 2.11 (3)).

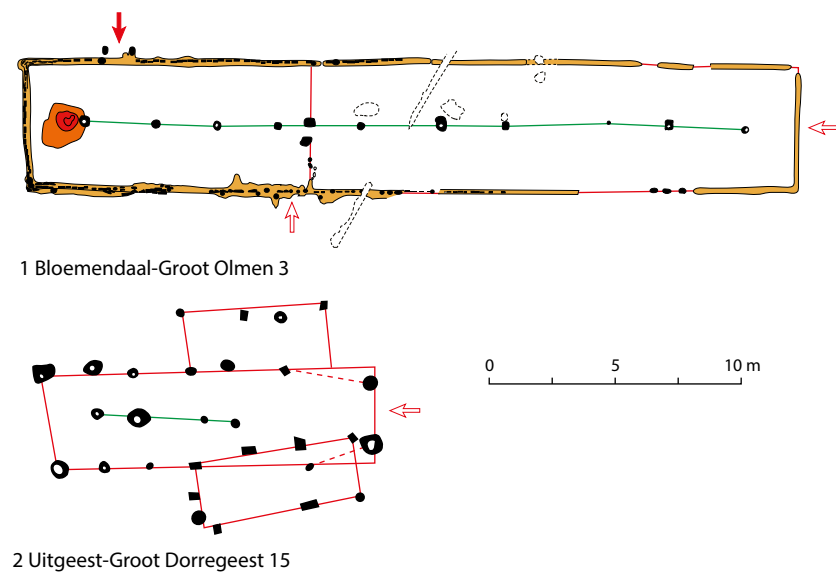
Rechthoekige, tweebeukige woonstalhuizen

In Bloemendaal-Groot Olmen zijn op vindplaats 3 zes tweebeukige gebouwen opgegraven uit de periode 475-650. Gebouw 3 was het meest compleet, al lag het noordelijke staldeel iets hoger en was dit deel daardoor minder goed bewaard (fig. 5.11). De afmetingen van het gebouw waren circa 5 bij 31 meter. De middenstijlen stonden 2,5 à 3 meter uit elkaar. In beide kopse kanten ontbreken deze middenstijlen, wat wijst op een schilddak. De wanden waren opgebouwd in een relatief diepe funderingsleuf. Ze bestonden uit een enkele rij of dubbele rijen planken met op onregelmatige tussenafstand een ronde paal. Aangenomen wordt dat dit ook gold voor de overige gebouwen.⁶¹ Tussewanden met een doorgang in gebouwen 2 en 3 hangen samen met de aanwezigheid van een woondeel van respectievelijk 9 en 11,5 meter lang. Dit wordt bevestigd door de ligging van een haardplaats in gebouw 3. Een interne doorgang in gebouw 5 wijst op de aanwezigheid van een voorhuis met een lengte van 4 meter. Voor het andere deel van het gebouw wordt een stalfunctie aangenomen. Aanwijzingen voor de ligging van ingangen zijn er kritisch beschouwd niet, omdat de wandconstructie kennelijk onder de drempels door liep en de plattegrond op andere plaatsen incompleet is. Te verwachten is een ingang in de kopse kant van de stal, en twee tegenover elkaar gelegen ingangen bij de grens tussen woon- en staldeel. Misschien dat twee paalsporen bij een van de zijwanden van het voorhuis op een klein portiek van een ingang wijzen (zie fig. 5.11).

In Castricum-Oosterbuurt komen vijf tweebeukige gebouwen voor met een lengte van (minimaal) 8 tot 14 meter (gebouwen 57, 60, 89-90, 145; datering 675-850). Het is lastig te bepalen in hoeverre deze constructies als woonstalhuizen of als schuren hebben gediend. Dat een aantal van de gebouwen schuren waren, is aan te nemen op basis van de ligging ten opzichte van de met zekerheid drie- en eenbeukige gebouwen. Een gebouw dat na een voorlopige interpretatie als (deels) tweebeukig woonstalhuis of

⁶¹ Door een plaatselijke veenlaag over gebouw 3 zijn de sporen van planken daar waarschijnlijk beter zichtbaar gebleven (mondelijke mededeling J. de Koning, Hollandia).

fig. 5.11 Voorbeeld van een rechthoekig tweebeukig gebouw uit de Merovingische periode. Gebouw 15 in Uitgeest-Groot Dorregeest behoort niet tot deze groep; dit zijn eerder een aantal door elkaar liggende bijgebouwen. Schaal 1:300 (bewerkt naar De Koning 2015, fig. 7.22 (1); 2016, fig. 6.289 (2)).

schuur toch afvalt als een dergelijke constructie is gebouw 15 in Uitgeest-Groot Dorregeest. Interpretatie en datering van deze plattegrond was tijdens de uitwerking al lastig, maar met de huidige kennis gaat het vermoedelijk om enkele door elkaar liggende (bij)gebouwen (zie de interpretatie in **fig. 5.11**).⁶²

Rechthoekige, (gedeeltelijk) eenbeukige woonstalhuizen

Rechthoekige, lange woonstalhuizen met een geheel eenbeukige indeling zijn vastgesteld in Uitgeest-De Dog (**fig. 5.12**: gebouw 2; datering 625-725) en Heiloo-Zuiderloo (in elk geval gebouw 53; datering 625-675). Binnen de groep van eenbeukige gebouwen heeft een deel van de woonstalhuizen echter een stal die driebeukig is. Deze variant is aangetroffen in Bloemendaal-Groot Olmen (gebouw 10; datering 600-800), in Heiloo-Zuiderloo (**fig. 5.12**: gebouw 46 en 40; datering respectievelijk 525-575 en 675-725) en vooral in Den Burg-Beatrixlaan, waar het driebeukige deel een buitenwand van zoden heeft (gebouwen 1, 2, 6-9, 11, 19, 26 en 29; datering 600-850). In een aantal gevallen is een deel van het middenhuis ook nog driebeukig, waarbij de binnenstijlen soms in een tussenwand lijken te zijn opgenomen (Bloemendaal-Groot Olmen, gebouwen 9a en 10; Den Burg-Beatrixlaan, gebouwen 1, 2, 6, 7, 11, 27 en 31; datering zowel Merovingische als Karolingische periode; voor twee van de gebouwen, zie **fig. 5.12**).

Veel van de woonstalhuizen uit deze groep, evenals de hieronder nog te bespreken korte woon(stal)huizen, hebben buitenstijlen langs de lange zijden, maar niet allemaal. Omdat de afwezigheid van buitenstijlen veroorzaakt kan zijn door wisselende conserveringsomstandigheden, worden de gebouwen zonder dergelijke stijlen tot dezelfde groep gerekend; de interne driedeling en ligging van ingangen is doorslaggevend.

⁶² De Koning 2016, 402-403, 414, 421 (zie ook 386 en fig. 6.10). In de fasering van Uitgeest-Groot Dorregeest is gebouw 15 door de onzekere datering zowel aan fase II (datering 0-50 n.Chr.) als aan fase VIII (650-850) toegewezen. Omdat de zes vroegmiddeleeuwse waterputten half buiten erf 15 liggen, is een datering in de Romeinse tijd waarschijnlijker. Wellicht dat de vroegmiddeleeuwse bewoning al plaatsvond op de oostelijke omgreppelde 'heuvel'. Deze is in 1958, samen met de ernaast gelegen kapelheuvel, afgegraven, wat een verklaring voor het ontbreken van vroegmiddeleeuwse gebouw sporen kan zijn (De Koning 2016, 52-56, 424).

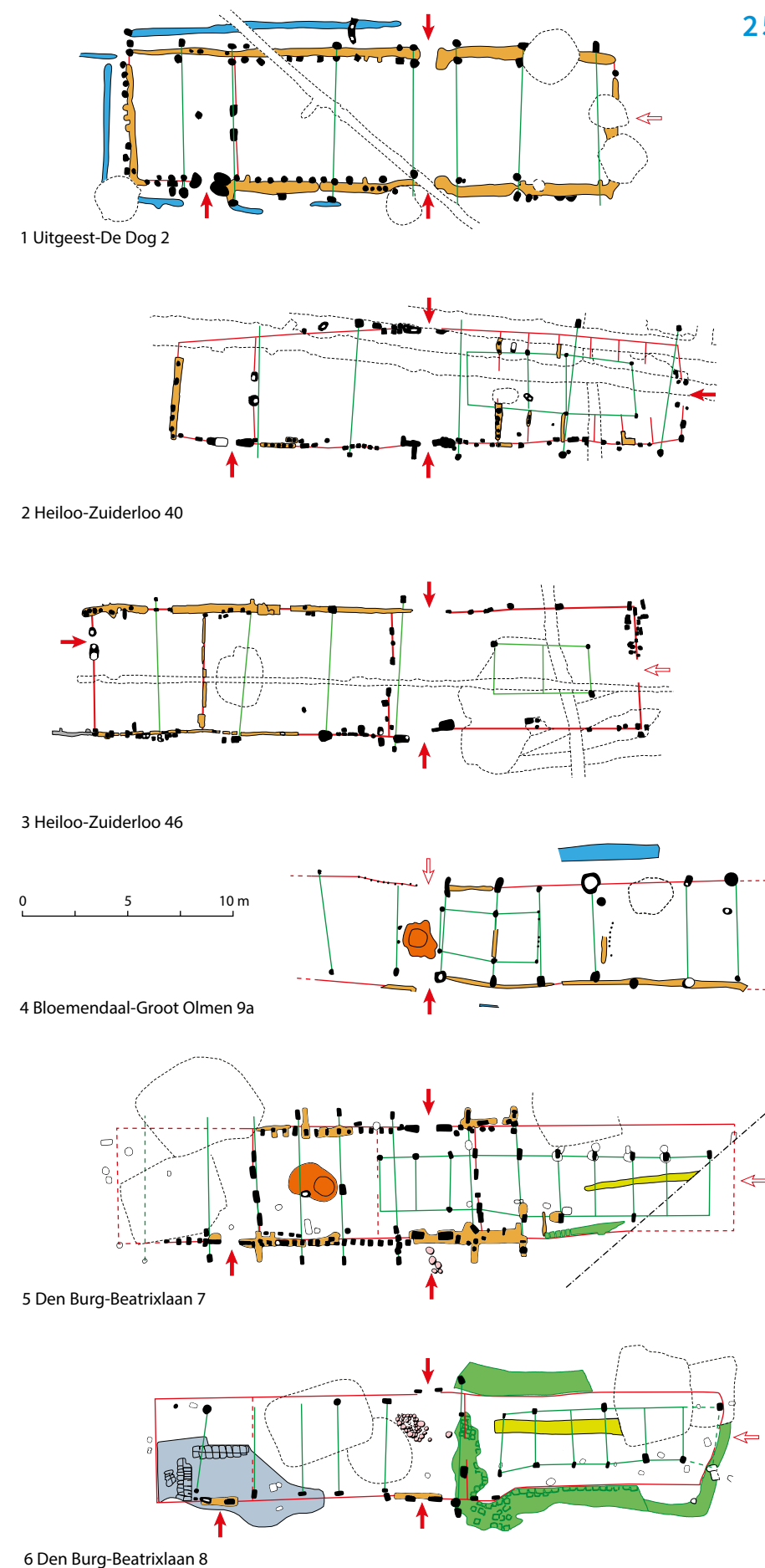

fig. 5.12 Voorbeelden van rechthoekige (gedeeltelijk) eenbeukige woonstalhuizen uit de Merovingische en Karolingische periode. Schaal 1:300 (bewerkt naar Bazelmans *et al.* 2004, fig. 5 (1); Moesker & Dijkstra 2022 (2-3); De Koning 2015, fig. 7.85 (4); Woltering *et al.* 1994, 149; 2022, fig. 2.18 (5); Woltering 2022, fig. 2.19 (6)).

In een enkel Merovingisch gedateerd gebouw is voor de eenbeukige overspanning gebruik gemaakt van wandbinnenstijlen, zoals in paragraaf 5.5 nader wordt toegelicht. Een voorbeeld is het in de 7e-8e eeuw gedateerde gebouw 9a in Groot Olmen, waar de eenbeukige overspanning is gecombineerd met een driebeukige ondersteuning voor een zolder. In Den Burg zijn bij drie woonstalhuizen die in de Karolingische periode worden gedateerd wandbinnenstijlen of geschoorde gebinten in het eenbeukige woondeel aanwezig (gebouwen 8, 11 en 12; datering 750-850; voor gebouw 8, zie fig. 5.12).

Van de rechthoekige, gedeeltelijk eenbeukige plattegronden in Den Burg zijn relatief veel sporen overgeleverd die informatie geven over de functionele indeling. Dankzij de gunstige conserveringsomstandigheden in Den Burg zijn hier zelfs delen van lemen en keien vloeren en haardplaatsen bewaard gebleven. Op basis van de ligging van de ingangen waren de gebouwen driedelig: een stal met veeboxen in de ene helft van het gebouw, een woonkeuken in het middelste deel en aansluitend vrijwel altijd een voorhuis met een ingang in een van de lange zijden (zie fig. 5.12). Een enkele keer zat de ingang van het voorhuis in de kopse kant (fig. 5.12: Heiloo-Zuiderloo, gebouw 46; vergelijk Den Burg-Beatrixlaan, gebouw 9).⁶³

Bij een deel van de plattegronden in Den Burg is een extra tussenwand (met doorgang) te zien tussen stal en woonkeuken (gebouwen 1 en 2; datering 600-750), of alleen de aanzet ervan in de vorm van een wandbinnenstijl vlak tegen de wand (gebouwen 6, 7 en 11; datering 700-800). De lengte van deze tussenruimte, waarmee de boerderij feitelijk in vier delen was opgesplitst, was 1,8 meter (gebouw 6), 4,20 meter (gebouwen 2, 7 en 11) en 5 meter (gebouw 1). Naar analogie met historische woonstalhuizen is te verwachten dat deze ruimte, met tegenover elkaar gelegen ingangen tussen de stal en het feitelijke woongedeelte, in gebruik was als dwarsdeel of -gang (dus haaks op de lengterichting van het gebouw).⁶⁴ Ook bij minder goed overgeleverde woonstalhuizen mag waarschijnlijk worden uitgegaan van de aanwezigheid van een dwarsdeel ter hoogte van de beide tegenover elkaar gelegen ingangen.

De hierboven aangehaalde driebeukige indeling van de stal liep bij enkele van de gebouwen in Bloemendaal-Groot Olmen (gebouwen 9a en 10; voor het eerste gebouw, zie fig. 5.12) en Den Burg-Beatrixlaan (gebouwen 7 en 11 en wellicht ook 27 en 31; voor het eerste gebouw, zie fig. 5.12) door tot in het middelste deel van de huisplattegrond, wellicht als extra aanwijzing voor de aanwezigheid van een dwarsdeel. De ongeschoorde gebinten in het driebeukige stal- en middengedeelte dienden namelijk niet zo zeer ter ondersteuning van de kap of de vlechtwerkscheidingen van veeboxen, als wel om extra belasting van een zolder op te vangen.⁶⁵ Dat in de eenbeukige delen van het woonstalhuis nog zolders over de dwarsliggers voor aanvullende opslag werden aangebracht, is niet onmogelijk.

Sporen van stalboxen zijn maar zelden bewaard gebleven. Alleen binnen gebouwen 40 (fig. 5.12), 63 en 68 in Heiloo-Zuiderloo, gebouw 6 in Den Burg, en mogelijk ook bij gebouw 9a in Bloemendaal (fig. 5.12) zijn dergelijke sporen vastgesteld. De sporen getuigen van palen waaraan vlechtwerken stalboxscheidingen waren bevestigd,

⁶³ Inmiddels is ook bij recente opgravingen in Katwijk-Zanderij (Van Grinsven & Nieuwenhout 2022, huizen 2 en 3) en Monster-Molenslag (Bakx 2020, 53, gebouw 2) de aanwezigheid van een ingang in de kopse kant van het voorhuis vastgesteld in plaats van aan de lange zijde.

⁶⁴ Het smalle middenpad in de lengterichting van de stal, waarlangs bovendien stalgoten lagen, zal in deze periode ongeschikt zijn geweest voor gebruik als een middenlangsdeel (zie onder voor de situatie in de Karolingisch-Ottoonse periode).

⁶⁵ Postma 2015, 83-84.

met een onderlinge afstand van ongeveer 0,8 tot ruim 1 meter.⁶⁶ Daarnaast zijn er buiten Noord-Holland ook 'dubbele' stalboxen voor twee koeien bekend, met een breedte van 1,7 tot wel 2 meter, in driebeukige stallen doorgaans de afstand tussen twee binnenstijlen.⁶⁷

Opvallend genoeg zijn in vroegmiddeleeuwse staldelen in het noordelijk kustgebied tot nu toe vrijwel uitsluitend asymmetrische stalgoten vastgesteld.⁶⁸ Hetzelfde geldt voor de Noord-Hollandse woonstalhuizen in Den Burg-Beatrixlaan en het jongere Den Helder-Torp en Assendelft, waar de bewaarcondities van de plattegronden gunstig waren.⁶⁹ Een verklaring voor de keuze voor één stalgoot, asymmetrisch of over de middenas van de stal, is de relatief smalle binnenbreedte van 4 tot 5 meter van deze gebouwen. Hierdoor was er slechts ruimte voor een stal aan één zijde van het staldeel.

Rechthoekige, korte woon(stal)huizen

Een variant binnen de (gedeeltelijk) eenbeukige gebouwen zijn korte woon(stal)huizen met een lengte van 8 tot 13 meter. Voorbeelden hiervan zijn opgegraven in Uitgeest-De Dog (gebouw 1, datering 625-725; fig. 5.13), Den Burg-Beatrixlaan (gebouw 3; datering 650-750; fig. 5.13), Castricum-Oosterbuurt (gebouw 83; datering 6e-7e eeuw; fig. 5.13) en wellicht ook Bloemendaal-Groot Olmen (gebouw 14; datering 7e-8e eeuw; fig. 5.13). Of er ook in Heiloo-Zuiderloo kleine woonstalhuizen stonden, is niet zeker door de ligging van deze structuren tegen de buitengrens van de opgravingsputten of door latere verstoringen. Het gaat om de gebouwen 49, 70 en 79, respectievelijk te dateren in 575-725, 625-675 en 775-825.

De korte huizen zijn in principe eenbeukig, waarbij sprake kan zijn van dubbelstijlen voor de plaatsing van dwarsliggers, of beenspanen (zie fig. 5.13; Uitgeest-De Dog 1 en Bloemendaal-Groot Olmen 14). Daarnaast lijkt soms sprake van een middenstijl als extra ondersteuning, bijvoorbeeld op de plaats waar het driehoekige schild van een schilddak in de nok van de kap samenkwam. Bij gebouw 3 in Den Burg en in een enkel geval in een van de uiteinden van gebouw 14 in Groot-Olmen was in de scheidingswand waarschijnlijk ook een ongeschoord gebint opgenomen.

Er is vooralsnog sprake van twee varianten van korte huizen, met beide ingangen op een derde of op de helft van de huislengte. Bij de tweede variant is bijna altijd sprake van een ingang in een van de kopse kanten, die soms bestaat uit een aparte ruimte. Gebouw 83 in Castricum-Oosterbuurt behoort tot de eerste variant en de overige gebouwen die hierboven zijn genoemd tot de tweede variant.

De woon-, werk- of stalfunctie van de korte huizen is lastig te bepalen door het ontbreken van gedetailleerde sporen van de binnenindeling. Op basis van de ingangsverdeling waren deze gebouwen waarschijnlijk tweedelig (fig. 5.3).⁷⁰ Eén deel kan het woongedeelte zijn geweest en de andere helft een werkruimte of stal. De ruimte tussen de beide ingangen in de lange zijde kan dienst hebben gedaan als dwarsdeel, maar

⁶⁶ Vergelijk de sporen van stalboxscheidingen in (onder meer) de 5e- tot 8e-eeuwse plattegronden in Katwijk-Zanderij (huis 29; Van der Velde 2008, 139-140) en Heiloo-Zuiderloo (gebouw 40; Moesker & Dijkstra 2022, 88). Vergelijk ook Wijster (gebouw 33) en Odoorn (gebouw 3, 59 en 62) in Drenthe, en Leens in het Groningse terpengebied (Waterbolk 2009, 87, 89, 91-92).

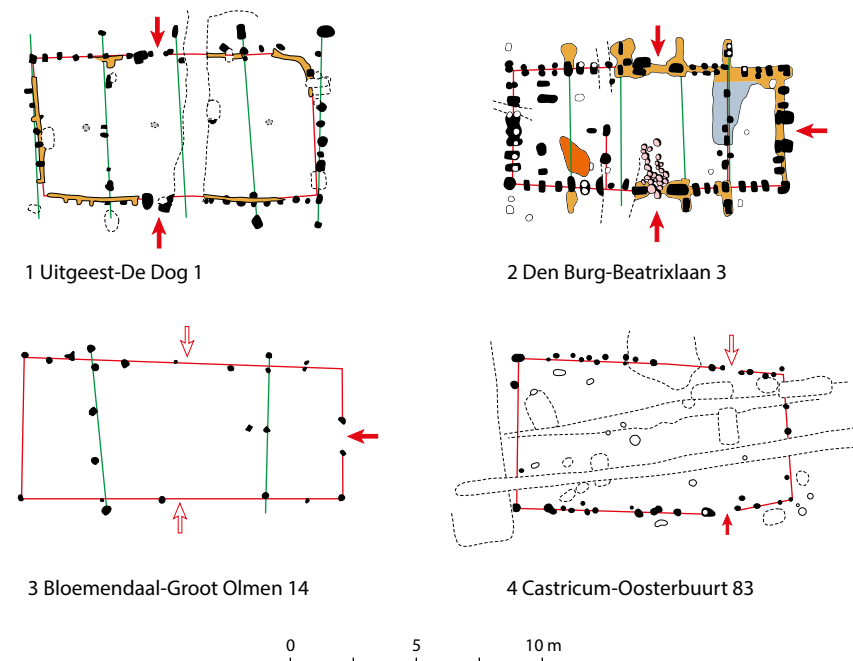
⁶⁷ Waterbolk (1975, 386) gaat bij stalboxen die breder zijn dan 1,3 meter uit van een dubbele box. Een voorbeeld is gebouw 7 in het Zuid-Hollandse Monster-Molenslag (Bakx 2020, 63).

⁶⁸ Postma 2015, 166.

⁶⁹ Woltering 2022 (Den Burg, gebouwen 2, 8, 12, 21 en 28; gebouw 7 heeft een centrale stalgoot, zoals zichtbaar in figuur 5.12; Van Es 1973, 343-344 en Van der Meij 2016, fig. 32 (Den Helder); Nicolay & Postma 2018, fig. 10.13 en 10.15 (Assendelft).

⁷⁰ Dijkstra 2011, 205, 526-527 (bijlage 9).

fig. 5.13 Voorbeelden van rechthoekige korte woon(stal)huizen uit de Merovingische periode. Schaal 1:300 (bewerkt naar Bazelmans et al. 2002, fig. 5 (1); Woltering 2022, fig. 2.10 (2); De Koning 2015, fig. 7.104 (3); Hagers & Sier 1999, fig. 21 (4)).

deze is door de beperkte ruimte niet herkenbaar aan een extra afscheiding. In theorie kan zich bij de eerste variant nog een staldeel tegen de kopse kant hebben bevonden, naar analogie van kleine woonstalhuizen in Feddersen Wierde (zie **fig. 5.28**: Rijnsburg 3).⁷¹

MAQUETTEBESPREKING

Een 6e-eeuws tweebeukig woonstalhuis uit Bloemendaal

Bij de reconstructie van het tweebeukig gebouw 3 in Bloemendaal-Groot-Olmen wijzen de sporen van de bouwplattegrond duidelijk op het gebruik van planken voor de opbouw van de wand (**fig. 5.14**). De wandplaat die zorgt voor een stevig langs- en dwarsverband is in de maquette niet boven op de wand aangebracht, maar aan de buitenzijde. Dit is bouwtechnisch een relatief eenvoudige oplossing, in tegenstelling tot een brede wandplaat die passend gemaakt moet worden voordat deze over de uiteinden van de planken kan worden gelegd (vergelijk **fig. 5.1**).

Er is uitgegaan van twee tegenover elkaar gelegen ingangen vlak bij de kopse kant van het woongedeelte, in een van de lange zijden van het stalgedeelte en in de kopse kant van de stal. Maar zoals hierboven al vermeld, is de ligging van ingangen niet af te leiden uit de plattegrond. Hooguit is één van de ingangen in de lange zijde bij de haard te herkennen aan twee paalsporen van een portiek. Verder zijn een ingang in de kopse kant van de stal en twee tegenover elkaar gelegen ingangen bij de grens tussen woon- en staldeel te verwachten. De ingang in een van de lange zijden van de stal is dus een overbodige toevoeging (**fig. 5.14**). Net als bij de maquette van het woonstalhuis in Castricum-Oosterbuurt is voor de stalingang in de kopse kant gekozen voor een relatief brede ingang met dubbele openslaande deuren. De twee palen van een afdak voor de ingang zijn archeologisch niet aangetoond.

De middenstijlen zorgen samen met de dragende wand voor voldoende ondersteuning van de kap. Door het gebruik van middenstijlen en een nokgording, zoals te zien

⁷¹ Haarnagel 1979, 136 (nederzettingfase 2, huis 17; fase 3, huis 28; fase 5, huis 28).

fig. 5.14 Reconstructie van het tweebeukige woonstalhuis 3 uit Bloemendaal-Groot Olmen, met een impressie van de houten wand, het schilddak en de veronderstelde staldeuren. De twee buitenpalen voor de staldeuren zijn gebaseerd op de enige duidelijke ingang in het woongedeelte; ze wijzen op een verhoogde doorgang (maquette J. Matser, tentoongesteld in Archeologiemuseum Huis van Hilde; foto J. de Koning).

in **figuur 5.15**, is een extra versteviging van de sporen in de vorm van een sporenhout naar verwachting niet nodig.

De twee dwarsliggers in de maquette liggen ter plaatse van de binnenwand tussen het woon- en staldeel, en 4 meter daarvandaan in het staldeel. Beide balken en tasliggers geven de indruk van een opslagzolder, die zich over een groter deel van de stal zal hebben uitgestrekt.

In een eerder gemaakte 3D-computeranimatie van gebouw 3 in Bloemendaal wordt uitgegaan van dwarsliggers tussen de wanden over de gehele lengte van de plat-

fig. 5.15 Impressie van het woongedeelte (rechts) en het stalgedeelte (boven) van het tweebeukige woonstalhuis 3 uit Bloemendaal-Groot Olmen. De kasporen zijn tegen de nokgording aangebracht, terwijl de onderkant van de kasporen bevestigd zijn aan een wandplaat. Deze wandplaat zorgt voor het langsverband in de stevig uitgevoerde wand. De zolder strekte zich oorspronkelijk wellicht over de volledige stal uit (maquette J. Matser, tentoongesteld in Archeologiemuseum Huis van Hilde; foto J. de Koning).

tegrond.⁷² In de animatie is ook te zien dat ter hoogte van de middenstijlen kaspanten worden verondersteld. Door de combinatie van middenstijlen en de relatief zware, dragende wand waren dwarsliggers in principe echter niet nodig, tenzij er boven de stal ook een zolder was voor hooi- en/of oogstopslag. Ook de zwaardere kaspanten zijn niet per se nodig; men kon volstaan met het aanbrengen van kasporen direct tegen de nokgording, zoals te zien in de maquette (fig. 5.15).

Woonstal- en stadshuizen uit de Karolingisch-Ottoonse periode (700-1000)

In deze periode verschijnen (licht) bootvormige gebouwen, die voor een deel gelijktijdig voorkwamen met de hierboven besproken rechthoekige, volledig of deels eenbeukige gebouwen. Ook binnen de bootvormige huizen komen de drie verschillende langsindelingen voor. In de loop van de 8e en 9e eeuw zijn er aanwijzingen voor het gebruik van geschoorde gebinten voor de dakdragende constructie: buitenstijlen ontbreken, de paalkuilen worden groter en de stijlen dikker. Schoren zorgden voor voldoende dwarsstabiliteit en voorkwamen tevens dat de (langere) dwarsbalken konden doorbuijen door een zwaardere kap of zolder.⁷³ Sporen van de lichter gefundeerde buiten- en binnenwanden en ingangspartijen, die niet langer een dragende functie hadden, ontbreken daardoor meestal. Dit bemoeilijkt het achterhalen van de functionele indeling van woonstalhuizen in deze periode, hoewel het zoals gezegd aannemelijk is dat die ten opzichte van de Merovingische periode grotendeels hetzelfde bleef.

Bootvormige, driebeukige woonstalhuizen

Een geheel driebeukige, licht bootvormige plattegrond is aangetroffen in Den Burg-Beatrixlaan en is te dateren tussen 750 en 850 (gebouw 10; fig. 5.16). Dit minimaal 19 meter lange gebouw was wat functionele indeling en grootte betreft nog sterk verwant aan de rechthoekige woonstalhuizen die hierboven zijn beschreven. De maximale breedte bedroeg 5 meter en bevond zich op de grens tussen stal en dwarsgang. De wandstijlen stonden op circa 0,5 meter afstand van de bijbehorende gebintstijl. De oudere, witte paalkuilen in de tekening van gebouw 10 wijzen vermoedelijk op een oudere boerderijfase.⁷⁴

Een groter formaat hadden de bootvormige gebouwen in Uitgeest-De Dog (gebouwen 7-15), dateerbaar tussen 725 en 875. Deze gebouwen zijn lastig te interpreteren; de resterende paalsporen waren deels verrassend ondiep en de meeste gebouwen zijn pas bij de uitwerking tussen de vele sporen herkend. Van duidelijke paren gebintstijlen is niet altijd sprake. Vanwege de samenhang met gebogen wandgreppels of druppogten lijkt het bestaan van de bootvormige plattegronden toch gerechtvaardigd. De bootvormige kern bestond uit gebinten met een maximale breedte van 6 tot 7 meter. De lengte bedroeg 24 tot 27 meter. Onduidelijk is of het hier gaat om driebeukige gebouwen of om eenbeukige gebouwen met buitenstaanders.⁷⁵ Op basis van het meest duidelijke gebouw 7 moet sprake zijn geweest van geschoorde gebinten, met ongeveer 1 meter daarbuiten een wand (fig. 5.16), zodat ook voor de andere gebouwen een drie-

⁷² De Koning 2015, 167, 392.

⁷³ Zie voor deze argumenten ook Huijts 1992, 163, 177; Postma 2015, 218-229.

⁷⁴ De haardplaats links buiten gebouw 10 lag wellicht in het voorhuis van deze oudere fase.

⁷⁵ De beschrijving van gebouw 7 (driebeukig met een 'dubbele wand') wijkt af van de reconstructie door De Koning (in voorb., fig. 3.25), die een eenbeukig huis met buitenstijlen laat zien.

beukige opzet is aan te nemen.⁷⁶ Opvallend is echter dat de wandpalen meestal niet in lijn stonden met een gebintstijl. Verwarrend is dat in de lengterichting ook diverse palen tussen de gebintstijlen tot de plattegronden zijn gerekend, waardoor deels sprake zou zijn van dubbele wanden. In dit geval zijn waarschijnlijk te veel palen uit de resterende 'palenzwerm' aan de plattegronden toegewezen.⁷⁷ Daardoor is ook niet zeker in hoeverre er wel of niet sprake was van (ter reparatie aangebrachte) middenstijlen, op basis waarvan er een verband zou bestaan met de hieronder besproken bootvormige, tweebeukige woonstalhuizen.

Een deel van de gebouwen in Uitgeest-De Dog had binnenshuis een scheidingwand ter hoogte van het midden of op een kwart van de kopse kant. Dit wijst wellicht op de aanwezigheid van een voorhuis, maar dan zonder een eigen buiteningang zoals in de Merovingisch-Karolingische periode. Aan het andere uiteinde is een stal te verwachten, maar de grootte ten opzichte van het woongedeelte kan niet worden bepaald. Bij gebouw 7 was mogelijk sprake van een inpandig portaal tussen beide tegenover elkaar liggende ingangen in de lange zijden.

Goed vergelijkbaar met de bootvormige gebouwen in Uitgeest-De Dog is een fragmentarische plattegrond van gebouw 25 in Den Burg-Beatrixlaan. Deze plattegrond bestaat uit een vrijwel rechthoekige kern van gebinten met een breedte van 6 meter, met op maximaal 1 meter daarbuiten een licht bootvormige wand. Het gebouw is gedateerd in de 9e eeuw, maar de rechthoekige kern komt beter overeen met nog te bespreken eenbeukige gebouwen uit de periode ná 900.

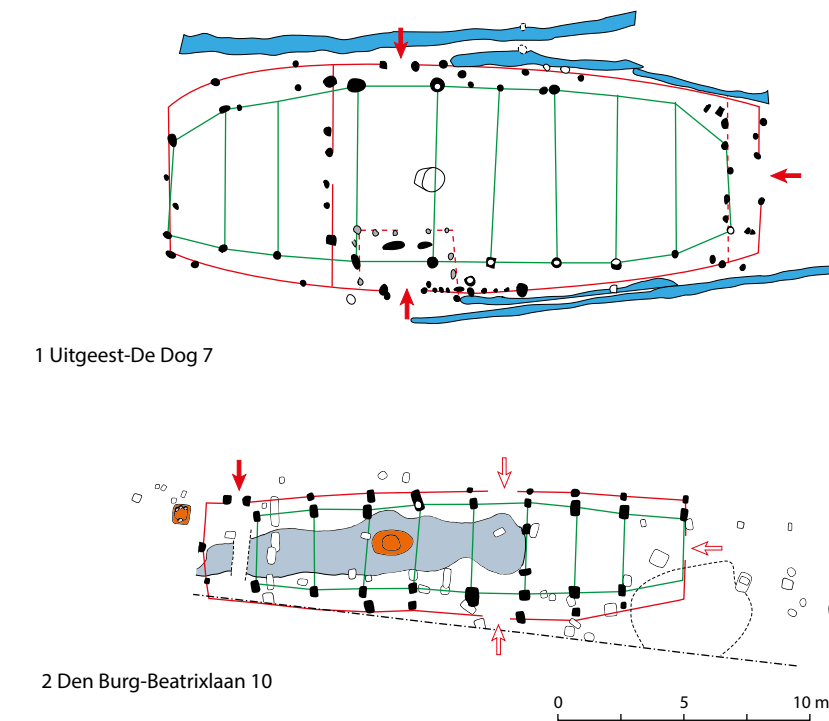

fig. 5.16 Voorbeelden van bootvormige driebeukige woonstalhuizen uit de Karolingische periode. Schaal 1:300 (bewerkt naar De Koning, in voorb., fig. 3.19 (1); Woltering 2022, fig. 2.23 (2)).

⁷⁶ Onduidelijk blijft of sprake is van twee wandgreppels langs de zuidelijke helft van het gebouw of van druppogten. In het eerste geval zou dan sprake zijn van een vervanging van een deel van de wand aan de westzijde, maar aangezien palen in de greppels vrijwel ontbreken is de interpretatie als druppogt het meest waarschijnlijk.

⁷⁷ Vergelijk de aanvankelijke bootvormige plattegronden in de scriptie van Dijkstra (1992). De interpretatie van de dubbele wanden als 'uitkubbingen' aan één zijde van enkele gebouwen kan in dit verband ook worden betwijfeld.

Bootvormige, tweebeukige woonstalhuizen

In Beverwijk-Wijk aan Zee zijn twee licht bootvormige gebouwen uit de 9e eeuw opgegraven van 21 en 22 meter lang en maximaal 6 meter breed, die elkaar op dezelfde plaats opvolgden (gebouwen 1 en 2; voor het eerste gebouw, zie fig. 5.17). De opzet van beide gebouwen volgt de een- en driebeukige bouwtraditie, maar ze wijken daarvan af door het gebruik van nokdragende middenstijlen over de gehele lengte. Hier lijkt dus geen sprake van het gebruik van middenstijlen als reparatie. Ook een interpretatie als tweebeukige schuur voor oogstopslag is minder waarschijnlijk door de aanwezigheid van een haardplaats in gebouw 1 en de gedeeltelijke zijbeuken bij beide gebouwen. De zuidelijke zijbeuk is circa 1,2 meter breed en bij het jongste gebouw was tevens sprake van een circa 0,8 meter brede zijbeuk langs (een deel van) de noordzijde.

Een duidelijke bootvorm hebben de kleinere gebouwen uit 750-900 in Heiloo-Zuiderloo (gebouw 401 en 404) en Limmen-Zuidkerkelaan I (fig. 5.17). Deze hadden een lengte van 13-14 meter en een breedte van 6-6,5 meter. Even verderop, in Limmen-De Krocht, is een vergelijkbaar woonstalhuis opgegraven met een lengte van 22 meter, uit 875-900 (gebouw 38; fig. 5.17). Aanvankelijk werd gedacht dat dit gebouw het resultaat was van een uitbreiding van een korter gebouw met een afgescheiden ruimte aan de westzijde.⁷⁸ Omdat de tegenover elkaar gelegen ingangen eerder de hoofdingangen zullen zijn geweest, wordt nu uitgegaan van één bouwfase met een doorgang naar een voorhuis. Opvallend is wel dat het staldeel afgesloten is van het middenhuis door een scheidingswand en de mogelijke aanwezigheid van twee binnenstijlen in het middenhuis, de laatste wellicht als gevolg van reparaties. De driebeukige indeling van het staldeel wijst waarschijnlijk op extra ondersteuning van een zolder. Vanwege de vergelijkbare grootte kunnen beide gebouwen in Limmen het beste als variant op de eenbeukige, bootvormige gebouwen bestempeld worden (zie fig. 5.18).

Of het licht bootvormige gebouw 9b uit de 9e eeuw in Bloemendaal-Groot Olmen als tweebeukige constructie beschouwd mag worden, is onzeker; er zijn slechts twee middenstijlen vastgesteld, halverwege de lengte van het gebouw (fig. 5.17). De stijlen kunnen extra stevigheid hebben geboden in het midden van de kap of als reparaties zijn toegevoegd. Ook is niet uit te sluiten dat er sprake was van een tweebeukig stalgedeelte en een eenbeukig woondeel met voorhuis.⁷⁹ In dat geval zou het gebouw verwant kunnen zijn aan de licht bootvormige, fragmentarische plattegrond van gebouw 7 in Bloemendaal. De twee haardplaatsen in gebouw 9b kunnen eventueel wijzen op het gebruik van een 'zomerstal' (zie paragraaf 5.2 bij 'Functionele indeling van woonstalhuizen').

Bootvormige, eenbeukige woonstalhuizen

Twee fragmentarische plattegronden in Bloemendaal-Groot Olmen wijzen voor de 9e eeuw op de aanwezigheid van bootvormige woonstalhuizen met een eenbeukige opzet met buitenstijlen (gebouwen 11 en 13; fig. 5.18). De grootte van de gebouwen, de ligging van de ingangen op een derde van de lengte en de schuinstaande buitenstijlen wijzen voor beide plattegronden op sterke overeenkomsten met de Karolingische ge-

⁷⁸ Dijkstra et al. 2006, 50 (fase 5), bijlage 4: fig. 2.

⁷⁹ Misschien is de noordwestelijke hoekpaal van gebouw 9a tot gebouw 9b te rekenen, waardoor sprake is van een tweebeukig stalgedeelte (vergelijk De Koning 2015, 205, fig. 7.85).

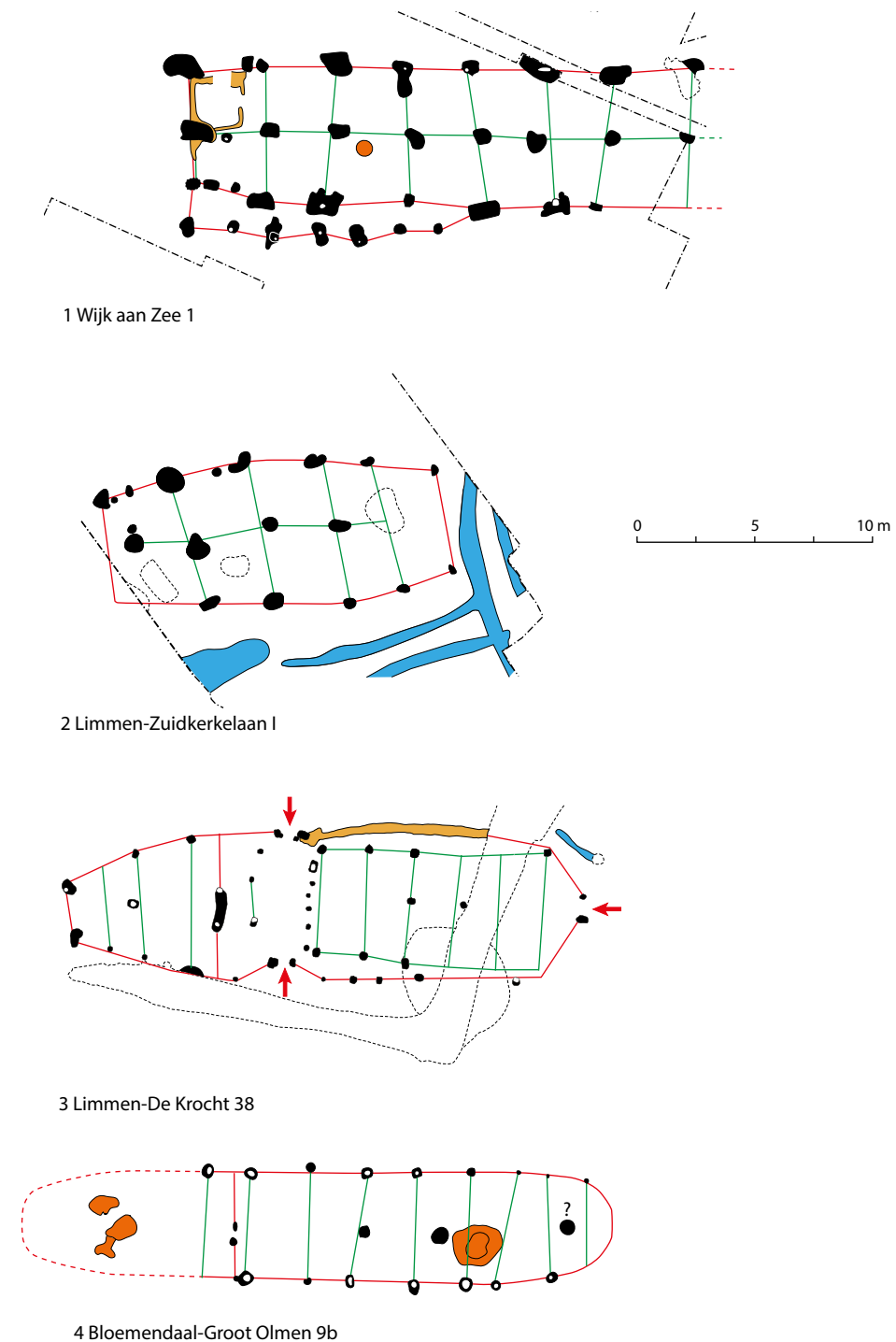
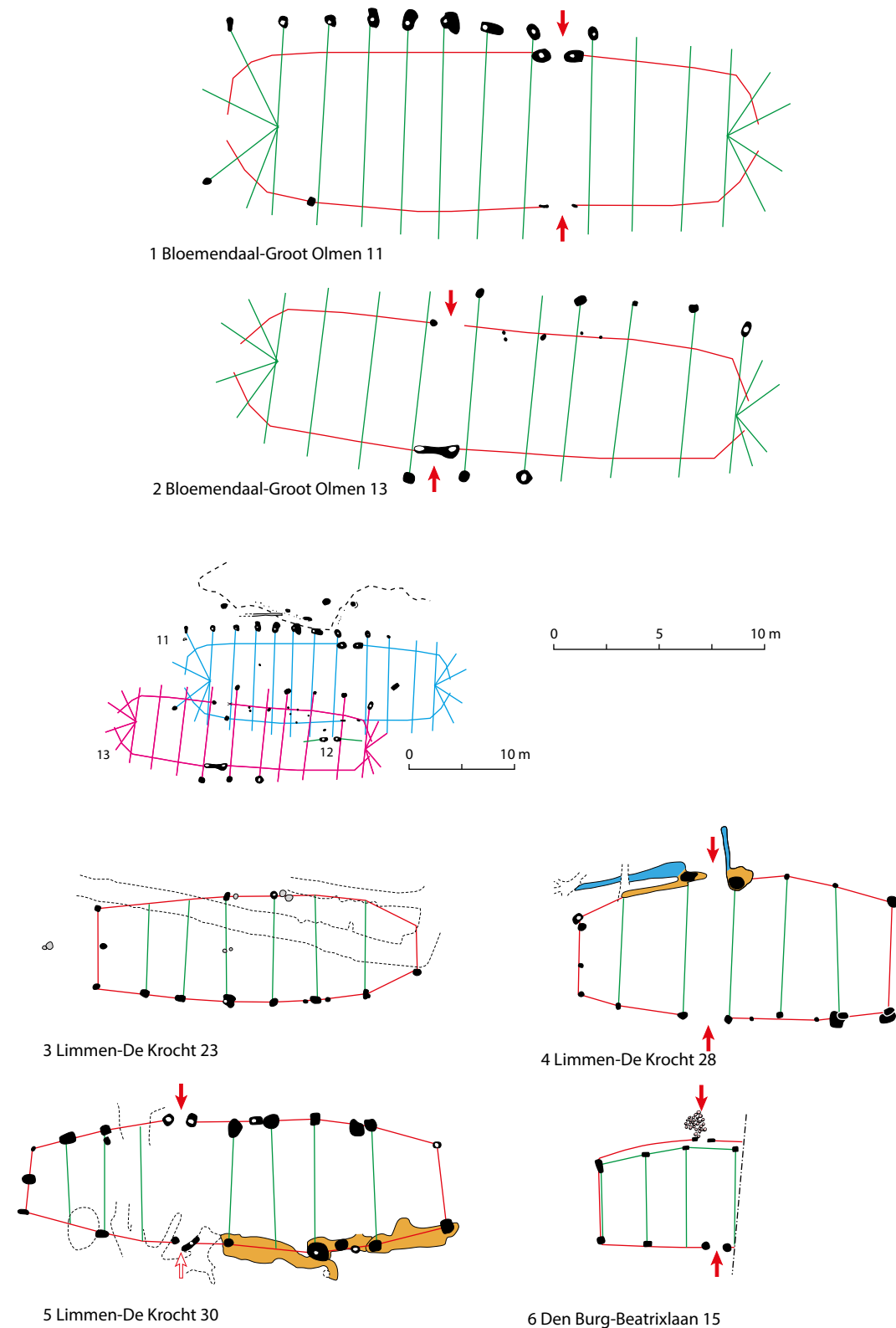

fig. 5.17 Voorbeelden van (licht) bootvormige tweebeukige woonstalhuizen uit de Karolingische periode. Schaal 1:300 (naar De Koning 2015, fig. 5.9 (1); Van Raaij 1993a, fig. 23 (2); Dijkstra et al. 2006, bijlage 4: fig. 2 (3); De Koning 2015, fig. 7.85 (4)).

bouwen in Wijk bij Duurstede-Dorestad.⁸⁰ De gereconstrueerde lengte is ongeveer 24 meter en de breedte ter hoogte van de ingangen respectievelijk 6 en 7 meter. De buitenstijlen stonden ruim een meter buiten de wand. Uit de doorsneden van de paalsporen

⁸⁰ De interpretatie van gebouw 11 en 13 wijkt deels af van de gebouwreconstructie van De Koning (2015, 203). In plaats van twee gebouwen van 6 meter breed is er eerder sprake van twee elkaar overlappende gebouwen met twee tegenover elkaar gelegen ingangen in een kern van maximaal 8,5 meter breed, met erbuiten buitenstijlen. Daarmee sluiten de gebouwen beter aan op vergelijkbare structuren uit Dorestad (vergelijk Van Es & Verwers 1995).

fig. 5.18 Voorbeelden van bootvormige eenbeukige woonstalhuizen uit de Karolingische periode. Schaal 1:300 (bewerkt naar De Koning 2015, herinterpretatie op basis van afb. 7.98 (1-2), met overzicht ligging gebouwen 11-13 schaal 1:600; Dijkstra *et al.* 2006, bijlage 4: fig. 1 (3-5); Woltering 2022, fig. 2.29 (6)).

blijkt duidelijk de schuine stand tegen de wand, dus als wandschoor.⁸¹

In Limmen-De Krocht (gebouwen 23, 28, 30 en 72) en Den Burg-Beatrixlaan (het half opgegraven gebouw 15) zijn kleinere eenbeukige, bootvormige gebouwen opgegraven, te dateren tussen 825 en 925/950 (fig. 5.18). De maximale breedte van deze gebouwen was 5 à 6 meter en de lengte wisselde tussen de 15 en 20/22 meter. Buitensijlen ontbreken. Voor zover ingangen herkenbaar zijn, bevonden deze zich ongeveer in het midden van de lange zijden en mogelijk in (een van) de korte zijde(n) tussen de sluitpalen.

Rechthoekige, eenbeukige woonstalhuizen

Rond 900 kreeg bij rechthoekige, eenbeukige gebouwen de toepassing van geschoorde gebinten definitief de overhand. De plattegronden bestaan dan nog uit slechts twee rechte rijen gebintstijlen (fig. 5.19). Aanwijzingen voor zijbeuken ontbreken tot in de 10e eeuw, maar het is niet duidelijk of dit betekent dat de wand in lijn stond met de gebintstijlen (of daar vlak buiten). In Limmen-De Krocht verschijnen de eerste rechthoekige woonstalhuizen in de 10e eeuw (gebouwen 1, 40 en 48; voor gebouw 1, zie fig. 5.19). Wandpalen en/of ingangspartijen wijzen op een eenbeukige indeling. Dit is vergelijkbaar met het 10e- tot 11e-eeuwse woonstalhuis 1C in de veenontginning van Assendelft, dat in de eerste twee bouwfasen overigens als een eenbeukig zodenhuis was uitgevoerd, zonder gebintstijlen.⁸²

De gebouwen uit de periode 900-1250 in Den Burg-Beatrixlaan (gebouw zonder nummer; fig. 5.19) sluiten aan op het beeld van De Krocht. Bij één gebouw was nog een restant zichtbaar van een smalle zodenwand direct buiten de gebintstijlen, en in enkele andere gebouwen wijst een stalgoot op een stalgedeelte.⁸³ Als een ingangspartij buiten de gebintlijn lag, zoals bij gebouw 32 (datering 850-950), hoeft dit niet op een zijbeuk te wijzen. Er kan namelijk ook sprake zijn geweest van een 1 meter brede zodenwand. Toch zijn zijbeuken bij de rechthoekige gebouwen niet helemaal uit te sluiten.

Een hernieuwde analyse van de zodenhuizen in de terp Den Helder-Het Torp maakt duidelijk dat er sprake was van drie opeenvolgende woonstalhuizen, vooralsnog te dateren in de 10e-12e eeuw.⁸⁴ De grotendeels complete gebouwen I en II waren niet volledig eenbeukig, want behalve een rechthoekige, eenbeukige kern met gebinten van 5 à 6 meter breed en een zodenwand was ook sprake van een drie- of tweebeukig deel (voor gebouw II, zie fig. 5.19). Deze extra stijlen lijken vooral te zijn bedoeld als ondersteuning van een zolder. Bij gebouw I blijft onduidelijk of het driebeukige deel zich beperkte tot het middendeel van de plattegrond, of ook het staldeel besloeg. Verder was er sprake van een haardplaats in het woondeel en van een asymmetrische goot in het staldeel. In gebouw II bevonden zich twee (opeenvolgende?) vuurplaatsen en een centrale stalgoot. In het midden- en woondeel van dit gebouw lijkt sprake van een drie- en/of tweebeukige indeling en wellicht ook een interne doorgang naar het woongedeelte.⁸⁵ Verder zuidelijk, in Warmenhuizen-Hartendorp, zijn in de dorpsterp delen van twee vergelijkbare, eenbeukige huisplattegronden uit dezelfde periode opgegraven.⁸⁶

⁸¹ De Koning 2015, 217 (fig. 7.100 en 7.101).

⁸² Besteman & Guiran 1987, 318, 324; voor de herinterpretatie van gebouw 1, zie Nicolay & Postma 2018, 270.

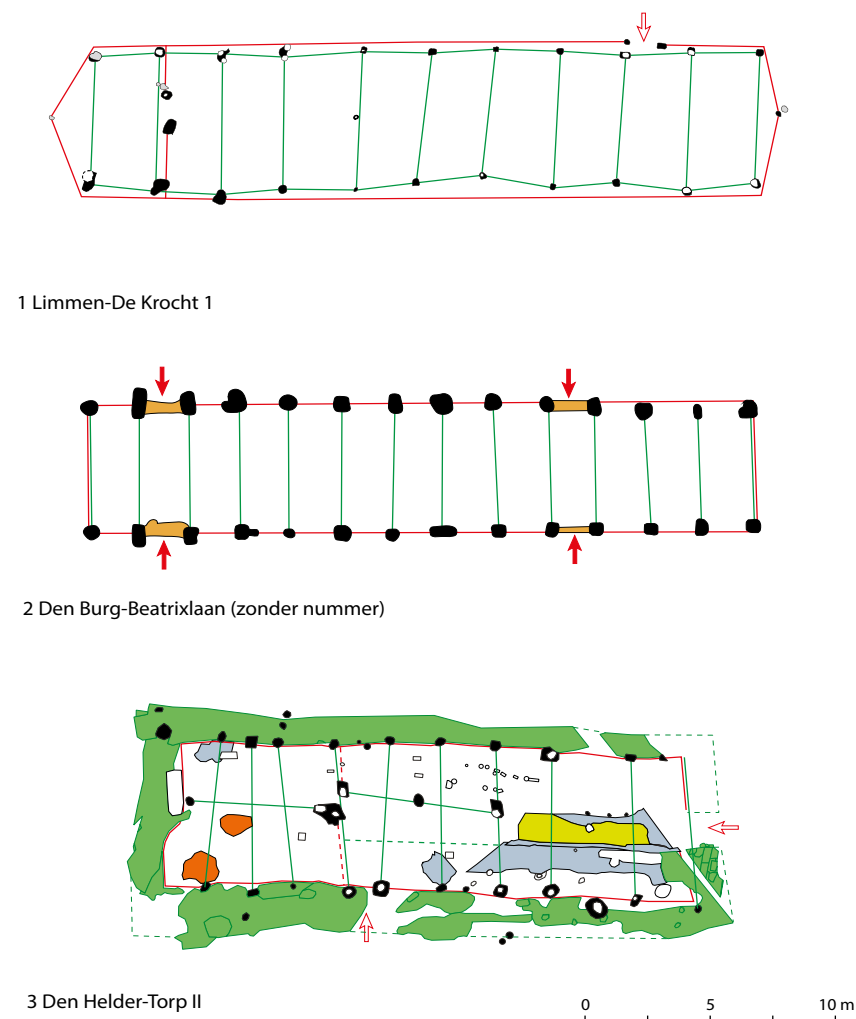
⁸³ Woltering 1975 (1978), 33.

⁸⁴ Op basis van een algemene analyse van het aardewerk (Dijkstra 2019).

⁸⁵ Van der Meij 2016, 40-47, 53-54, zie ook Postma 2015, 83.

⁸⁶ Woltering 1983, 127-129.

fig. 5.19 Voorbeelden van rechthoekige eenbeukige woonstalhuizen uit de Ottoonse periode en de Late Middeleeuwen. Schaal 1:300 (bewerkt naar Dijkstra *et al.* 2006, bijlage 4: fig. 3 (1); Woltering 1994, fig. 8.6 (2); Van der Meij 2016, fig. 34 (3)).

De ligging van de ingangen is in de rechthoekige plattegronden meestal niet herkenbaar. Voor zover ingangen wel te herkennen zijn, is er geen duidelijk patroon in hun positionering waarneembaar.

Rechthoekige, eenbeukige stadshuizen

Een aparte bespreking krijgen de gebouwen die zijn opgegraven in het vroegmiddeleeuwse handelskwartier van Medemblik. Op de hoek van de Muntstraat en de Torensteeg zijn drie woonerven met in totaal zes elkaar deels opvolgende, eenbeukige gebouwen blootgelegd (gebouwen A-G; fig. 5.20).⁸⁷ De breedte van de gebinten was circa 6 meter en de lengte van de gebouwen lag mogelijk rond de 12 meter. Haardplaatsen wijzen in elk geval op een woon-/werkfunctie. De wanden, waarvan geen sporen zijn herkend, waren vermoedelijk uit zoden opgebouwd. Dit blijkt uit het meerasig gebouw 2 uit de periode 950-1205, opgegraven op het terrein van de voormalige St.-Josephschool, circa 120 meter ten oosten van de hoek Muntstraat/Torensteeg. Hier waren resten van de zodenwanden nog wel aanwezig, plaatselijk aan de binnen- en buitenzij-

⁸⁷ Besteman 1989. De concordantie van de uiteindelijk gepubliceerde gebouwen met de scriptie van Van Doesburg (1987) is als volgt: A was 2; B was 1; C was 3B; D was 3A; E was 4; F was 5; G was 6.

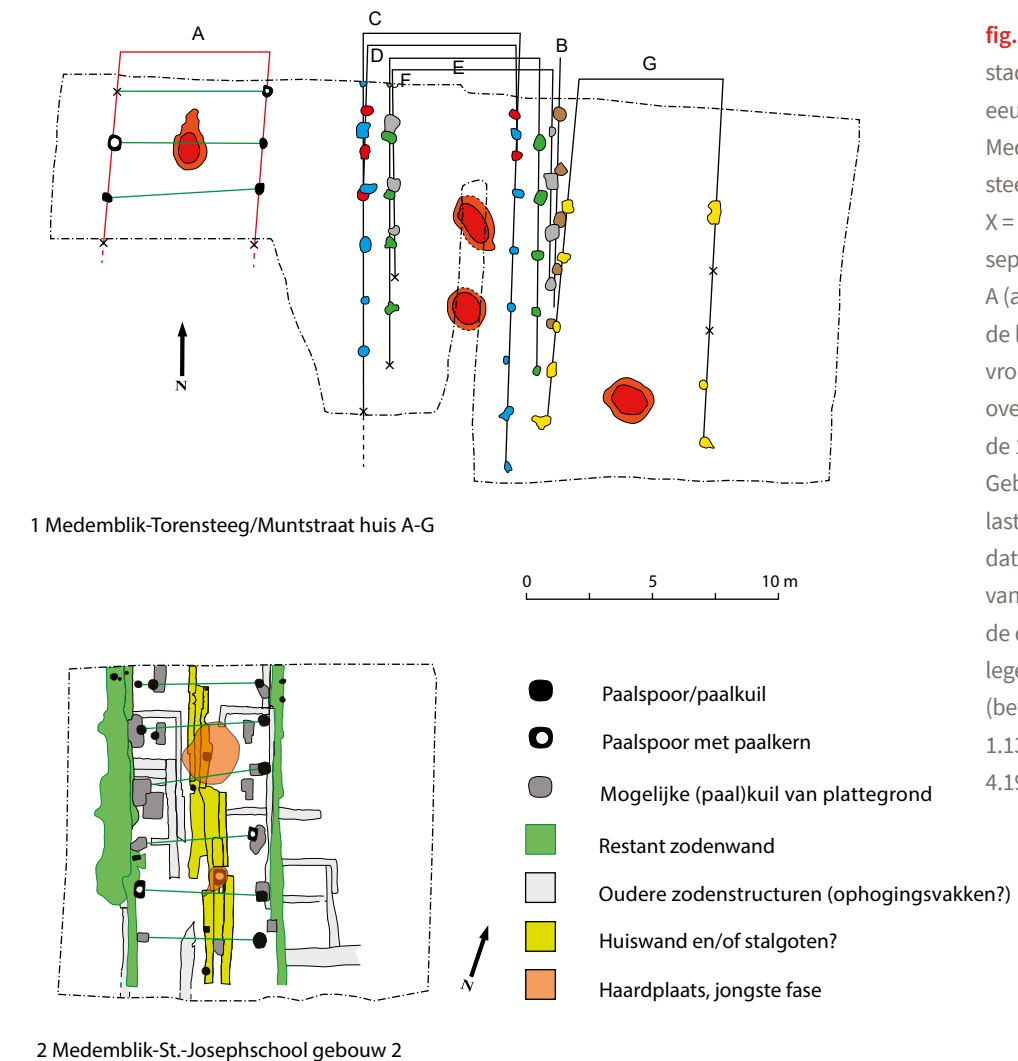

fig. 5.20 Voorbeelden van stadshuizen uit de vroegmiddeleeuwse, pre-stedelijke fase van Medemblik op de locaties Torensteeg/Muntstraat (gebouwen A-G; X = ontbrekende stijl) en St.-Josephschool (gebouw 2). Gebouw A (als enige afgebeeld volgens de legenda van fig. 5.5) is op zijn vroegst dateerbaar rond 900; de overige gebouwen dateren tussen de 10e- en eerste helft 12e eeuw. Gebouw 2 bestaat uit meerdere, lastig te duiden bouwfases en dateert tussen de tweede helft van de 10e- en de 12e eeuw. Voor de duidelijkheid is een aparte legenda toegevoegd. Schaal 1:300 (bewerkt naar Besteman 1989, fig. 1.13 (1); Van Leeuwen 2014, fig. 4.19 en 5.6 (2)).

de gesteund door houten paaltjes. De zoden sporen over de middenas van het gebouw zijn geïnterpreteerd als een middenwand, die later is vervangen door middenstijlen van een tweebeukige constructie.⁸⁸ Meer waarschijnlijk is dat deze zodenbaan deel uitmaakte van hetzij de wand van een ander gebouw of, net als bij de huisplattegronden in de terpen van Den Helder-Torp en Foudgum, van enkele opeenvolgende stalgoten (fig. 5.20; vergelijk ook Den Helder-Torp; fig. 5.19).⁸⁹ In de jongste gebouw fase was sprake van één of twee haardplaatsen. Gebouw 2 lijkt aanvankelijk nog een agrarische functie te hebben gehad en was daarmee sterk verwant aan de bovengenoemde rechthoekige, eenbeukige woonstalhuizen.

Gebouw A, nabij de hoek Muntstraat/Torensteeg, wordt beschouwd als het vroegste gebouw, uit de Karolingische periode. De andere gebouwen dateren tussen de 10e en de eerste helft van de 12e eeuw. Over de datering van gebouw A bestaat echter discussie. De kleilaag waarop dit gebouw is gebouwd, dateert namelijk uit de late 8e en 9e eeuw. Het oudste gebouw dateert dus op zijn vroegst uit de periode rond 900, wat

⁸⁸ Van Leeuwen 2014, 132-135. De zodenwanden lijken gesteund te zijn door paaltjes. Het is de moeite waard om de complexe fasering van werkput 2 opnieuw tegen het licht te houden om tot een betere fasering van gebouw 2 te komen.

⁸⁹ Van Es 1973, 343-344 en Van der Meij 2016, fig. 32 (Den Helder); Knol 1993, 123, fig. 25 (Foudgum).

aansluit bij de datering van vergelijkbare gebouwen in het pre-stedelijke centrum van Deventer en Tiel (circa 850-950).⁹⁰

Of er in Medemblik sprake was van gebouwen met alleen een begane grond of met meerdere verdiepingen kan niet met zekerheid gezegd worden. De paalsporen zijn voorafgaand aan het verdiepen naar een dieper vlak niet gecoupeerd. Op basis van de vlaktekeningen was de diameter van de paalkernen van gebouw A circa 25 centimeter, en van de insteek circa 30-45 centimeter. De afstand tussen de verschillende vlakken waarin de paalsporen zichtbaar waren, wijst op een paaldiepte van minimaal 30 centimeter en maximaal 50 à 60 centimeter.⁹¹ Of de palen daadwerkelijk dieper zijn ingegraven dan 50 centimeter blijft dus onduidelijk, en daarmee dus ook of we te maken hebben met een diep gefundeerd huis dat een eerste verdieping kan hebben gehad.⁹² In ieder geval sluit de eenbeukige opzet met geschoorde gebinten aan op wat gebruikelijk was bij de bouw van de hierboven besproken agrarische, gelijkvloerse woonstalhuizen uit dezelfde periode.

MAQUETTEBESPREKING

Een 11e-eeuws rechthoekig, eenbeukig woonstalhuis uit Assendelft

De maquette van een rechthoekig, eenbeukig woonstalhuis met een geschoord gebint is gebaseerd op gebouw 1 in Assendelft-Polder Buitenhuizen (fig. 5.21). De ingang in het ontbrekende uiteinde van de stal is afgeleid van de dubbele sluitpalen van de woonstalhuizen in Limmen-De Krocht uit dezelfde periode.⁹³ De opgravers in Assendelft gingen er destijds van uit dat de gebintstijlen en een lage zodenwand, die tegen een binnenbekleding van vlechtwerk stond, deel uitmaakten van hetzelfde gebouw.⁹⁴ Zo is de maquette ook uitgevoerd, met een schilddak aan de stalszijde en een topgevel aan de woonzijde. Gekozen is voor een geheel verticale beplanking aan de woonzijde. De herinterpretatie van gebouw 1 wijst echter op een eenbeukig gebouw zonder bewijs voor een zodenwand.⁹⁵ Dit sluit niet uit dat er nooit een zodenwand geweest is. Hetzelfde geldt voor de eenbeukige gebouwen in Limmen en Den Burg; resten van zodenwanden kunnen later geheel zijn verploegd in de bouwvoor. Dat men zoden als bouw materiaal kende, blijkt in elk geval uit de putmantel van de waterput naast gebouw 1B in Assendelft en een deel van de waterputten in Limmen-De Krocht.⁹⁶ Het zodenhuis van Den Helder-Torp sluit nog het beste aan bij de maquette in Huis van Hilde, al kan de hoogte van de zodenwand wel 2 meter hebben bedragen.⁹⁷ De houten tussenwand op de scheiding van stal- en woongedeelte is in de maquette aangebracht tegen het gebint. Naast een ingang in beide kopse kanten is gekozen voor twee tegenover elkaar gelegen ingangen in het midden van de lange zijden, ter hoogte van de veronderstelde deel.

In de maquette is de kap boven de dekbalkgebinten opgebouwd uit recht bouw hout. Bij dit gebinttype dekt de gebintbalk de bovenkant van de gebintstijlen af (fig. 5.21). De keuze hiervoor zal zijn ingegeven doordat het een relatief eenvoudige constructie was

⁹⁰ Bouwmeester 2014, 452.

⁹¹ Opgraving Medemblik-Muntstraat 1982, vlaktekeningen 4 t/m 7 (vlakken 4-7), beeldarchief UvA-ACASA.

⁹² Bouwmeester 2014, 440 (tabel 1 met criteria huistypen), 452. Overigens stelt Bouwmeester bij vergissing gebouw A gelijk aan Van Doesburgs huis 1, maar dat moet huis 2 zijn.

⁹³ Vergelijk onder meer fasen 6-7: gebouw 53, en fase 13: gebouw 32 (Dijkstra et al. 2006, 50, 54).

⁹⁴ Besteman & Guiran 1987, 320.

⁹⁵ Nicolay & Postma 2018, 270, fig. 10.13.

⁹⁶ Besteman & Guiran 1987, 321 (op basis van het houten raamwerk, als typische funderingswijze van plagenputten); Dijkstra et al. 2006, 71-72.

⁹⁷ Voor de mogelijke hoogte van een zodenwand, zie Postma 2015, 110-111.

die bij historische boerderijen in het westen van Nederland veel voorkwam.⁹⁸ Voor het creëren van een stevig langverband zijn twee gebintplaten over de gebinten aangebracht. Om de meter zijn hieraan kasporen bevestigd, in de nok versterkt met sporenhouten. Voor de stevigheid zijn enkele gebintbalken tevens voorzien van een nokstijl. Een zolder is in het model niet gemaakt, maar kan boven de stal en deel worden verwacht. Als de alternatieve kapconstructie van Postma wordt gevolgd, waren (kromme) kaspanten boven op de gebinten bevestigd; daarover werden dan de gordingen aangebracht die van kasporen waren voorzien.⁹⁹

fig. 5.21 Reconstructie van een rechthoekig eenbeukig woonstalhuis met zodenwand uit de 10e-11e eeuw, geïnspireerd op gebouw 1 uit Assendelft-Polder Buitenhuizen en gelijktijdige gebouwen uit Limmen-De Krocht. Op de foto (links) zijn direct achter de ingangspartij naar de stal dubbele sluitpalen te zien, die zorgden voor langsstabiliteit van de dakdragende constructie. Op de foto (onder) zijn de kasporen voor een deel weggelaten om een inkijk te geven in het woongedeelte. Te zien zijn dekbalkgebinten met daarover in de lengterichting gebintplaten voor de langsstabiliteit (maquette J. Matser, tentoongesteld in Archeologiemuseum Huis van Hilde; foto J. de Koning).

5.4 Schuren uit de Vroege Middeleeuwen

Zoals in paragraaf 5.3 bij 'Woon(stal)huizen en schuren uit de Romeinse tijd' vermeld, zijn schuren in Romeinse nederzettingen lastig te herkennen. Ze bestonden vermoedelijk uit relatief kleine, eenbeukige gebouwen, of grotere twee- of driebeukige varianten. De vroegmiddeleeuwse schuren vormen een bouwgroep die pas in het 1e decennium van deze eeuw voor het eerst archeologisch is herkend. Tot deze gebouwen, globaal te dateren tussen 500 en 800, worden niet de kleine opslagplaatsen, zoals spiekers en overige bijgebouwen, gerekend, maar constructies met een vergelijkbare grootte als die van huizen. De functie als schuur is indirect af te leiden uit het ontbreken van een binnenindeling enerzijds, en uit de ligging op een erf nabij een gelijktijdig woonstalhuis anderzijds. De schuren zijn opgetrokken als tweebeukige en later als eenbeukige con-

⁹⁸ Berends 1996, 25.

⁹⁹ Postma 2015, 224; Nicolay & Postma 2018, 283-287 (3D-reconstructie).

structies. Behalve in Noord-Holland zijn tweebeukige schuren ook bekend uit Zuid-Holland en aangrenzend Utrecht.¹⁰⁰

Tweebeukige schuren

De belangrijkste groep schuren bestaat uit tweebeukige gebouwen met een breedte van 5 tot 6 meter en een lengte van 15 tot 22 meter (fig. 5.22). In Uitgeest-De Dog gaat het om vier schuren (gebouwen 3-6; datering 625-775; voor gebouwen 3 en 5, zie fig. 5.22) en een kleinere 'reststructuur' van 4 meter breed en minimaal 12 meter lang (gebouw S2; mogelijk te dateren rond 850). In Heiloo-Zuiderloo zijn drie schuren opgegraven (gebouwen 74, 76 en 403; datering 500-525, 675-775 en 6e-7e eeuw), en wellicht is er een vergelijkbare schuur in Limmen- Zuidkerkelaan (gebouw II; datering waarschijnlijk Merovingisch op basis van het erin gevonden aardewerk en de oversnijding door Karolingische sporen; fig. 5.22). Een deel van de hierboven genoemde, (mogelijk) tweebeukige plattegronden in Castricum-Oosterbuurt is waarschijnlijk ook te beschouwen als schuren. Het gaat om de gebouwen 89 en 90, uit 675-800/850 (fig. 5.22).

Kenmerkend voor de tweebeukige schuren is dat de palenrijen bestonden uit aangepunte, relatief diep ingeslagen palen (tot ruim 1 meter), al is dat bij de gebouwen in Heiloo niet vastgesteld.¹⁰¹ Meestal vertonen de plattegronden een regelmatig patroon, waarbij de wandstijlen (vrijwel) in lijn stonden met de nokdragende middenstijlen, zoals bij de gebouwen in Uitgeest-De Dog en een deel van die in Castricum-Oosterbuurt. In Heiloo-Zuiderloo kwam het echter ook voor dat de wandstijlen niet in het verlengde van de middenstijlen stonden (fig. 5.22: gebouw 74). De afwijkende positie van de buitenpalen is een aanwijzing dat zich daar een doorlopende wand bevond. Hierop wijzen ook een mogelijke ingang in gebouw 74 van Heiloo en in gebouw 3 van Uitgeest-De Dog. Tevens is in Heiloo-Zuiderloo een schuur met wandpalen en een weinig uitspringende, enkele sluitpaal aan beide kopsen vastgesteld.¹⁰² Dit komt ook voor bij schuren in Zuid-Holland, zoals te Katwijk-Zanderij (fig. 5.28) en Oegstgeest-Nieuw Rhijnegeest.¹⁰³

Vanwege de diep ingeslagen palen wordt doorgaans aangenomen dat de schuren dienden voor het dragen van een zware last in de vorm van (ongedorst) graan, hooi of andere voorraden.¹⁰⁴ De relatief grote diepte van de palen kan niet direct worden gezien als aanwijzing voor de aanwezigheid van een eerste verdieping, zoals bij de latere stadshuizen. Hiervoor was de toepassing van echte gebinten vereist.¹⁰⁵ Door hun gelijkenis met spiekers en het veelal ontbreken van wandsporen gaan sommige onderzoekers uit van een verhoogde vloer, om de opgeslagen voorraden te vrijwaren van ongedierte en vocht.¹⁰⁶ Nu kan dat zeker bij riviernederzettingen een uitkomst zijn geweest, maar een deel van de plattegronden laat wel degelijk ondiepe wandsporen of ingangen zien. In Zuid-Holland zijn bij tweebeukige schuren ook wanden aangetoond in Katwijk-Zanderij (fig. 5.28: gebouwen 43, 48 en 51) en bij een kort, negenpalig, tweebeukig bijgebouw in Oegstgeest-Nieuw Rhijnegeest (gebouw BO 02).¹⁰⁷ Vergelijk-

¹⁰⁰ Zie Dijkstra 2011, 213 en verwijzingen aldaar; zie ook Dijkstra & Ter Steege 2020, 59-63.

¹⁰¹ Moesker & Dijkstra 2022, 97. Mogelijk waren de paalsporen onopgemerkt dieper dan gedacht (vergelijk de schuren in Leiden-Boshuizen: Dijkstra & Ter Steege 2020, 62).

¹⁰² Dijkstra & Moesker 2023, 69, gebouw 403.

¹⁰³ Katwijk: Van der Velde 2008, 170, 172, 174-175 (huizen 43, 48, 51 en 52); Van Doesburg & Müller 2008, 184-185 (huizen 61 en 62); Oegstgeest: De Bruin 2021, 39 (gebouwen AO 07-08, 15, 23).

¹⁰⁴ Kossack et al. 1984, 258-263; Hekker 1991 (opslag bij gemengde bedrijven rond 1550).

¹⁰⁵ Bouwmeester 2014, 429.

¹⁰⁶ Nökkert et al. 2009, 89; Van Es & Verwers 2015, 69-70 (gebouwen 6 en 11).

¹⁰⁷ Van der Velde 2008, 170, 172, 174; De Bruin 2021, 45 (fig. 3.17).

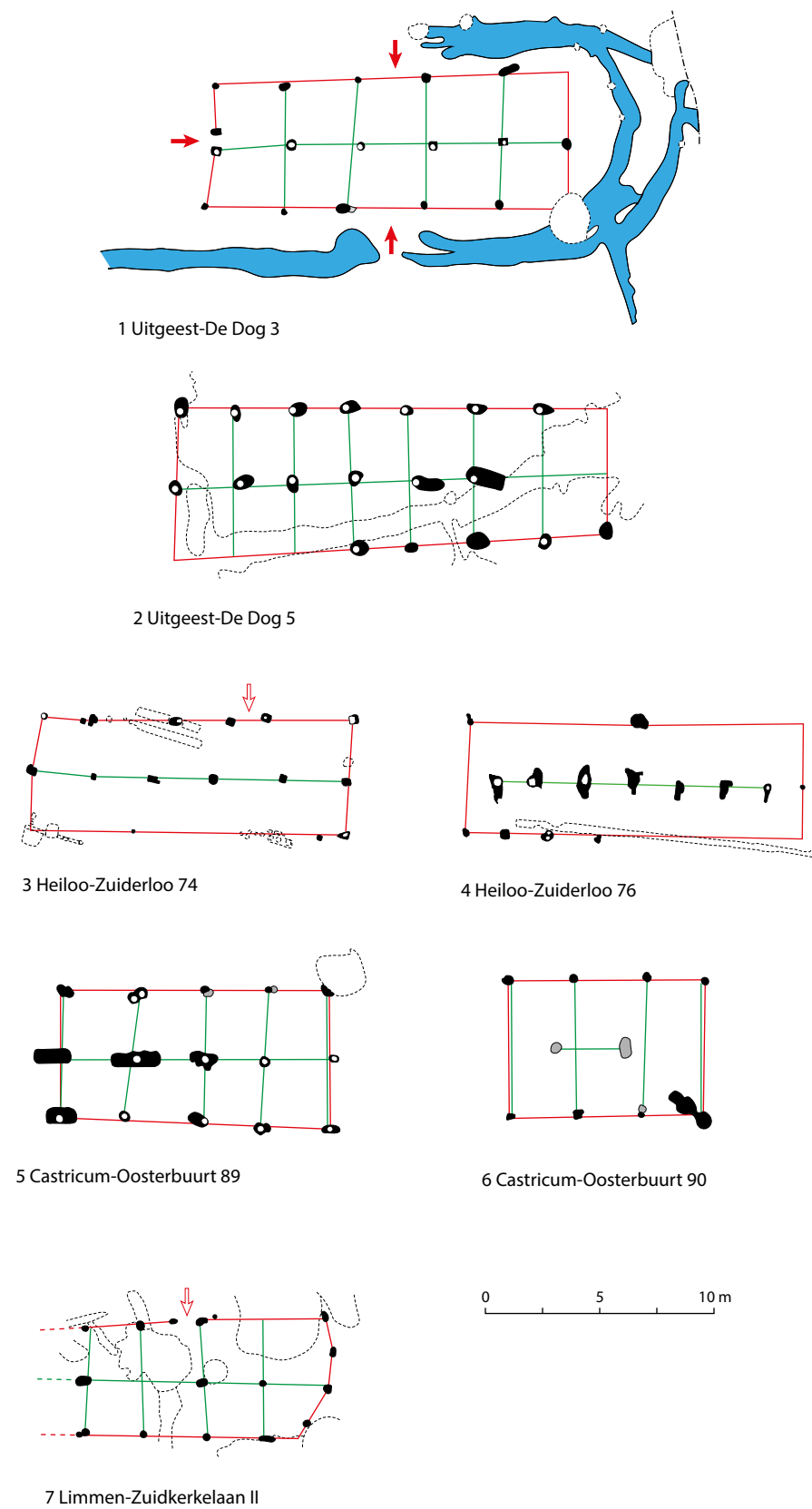

fig. 5.22 Voorbeelden van tweebeukige schuren uit de Merovingische en Karolingische periode. Schaal 1:300 (bewerkt naar De Koning, in voorb., fig. 3.14 en 3.15 (1-2); Moesker & Dijkstra 2022, fig. 6.14 (3-4); Hagers & Sier 1999, fig. 20 (5-6); Van Raaij 1993b, fig. 27 (7)).

bare, maar wat smallere tweebeukige schuren met wanden waren ook te vinden op de Oost-Nederlandse zandgronden en in het Noordwest-Duitse Dalem (Ostfriesland).¹⁰⁸ Dat dergelijke wandsporen meestal ontbreken, is een aanwijzing dat de wand relatief licht van constructie en niet dragend was. Hierbij moet niet alleen gedacht worden aan geleemde wanden, maar ook aan alternatieven met bijvoorbeeld gevlochten takken, stro of riet.¹⁰⁹

Bij de meeste schuren impliceert de aanwezigheid van middenstaanders in beide kopse kanten de aanwezigheid van een zadeldak. Gebouw 76 in Heiloo lijkt te wijzen op een schilddak met één of twee relatief steile eindschilden in een hoek van 58 graden (fig. 5.22). Wilde men een dakhoek van 45 graden aanhouden, dan bood in theorie een wolfseind óf een ingekort schilddak met uilenbord in de nokhoek een oplossing (in het Duits: *Fußwalmdach*),¹¹⁰ maar het is de vraag of men voor deze meer ingewikkelde constructies koos.

In de schuren kan het optassen van de oogst in principe vanaf de vloer tot in de kap hebben plaatsgevonden. Bij het gebruik van een zolder verwacht men namelijk eerder een driebeukige constructie om de belasting van de zoldering op te vangen. Bij een tas vanaf vloerniveau waren diep ingeslagen palen niet zo zeer nodig voor een zware, directe belasting van een zoldervloer, maar eerder voor de stevigheid van de relatief eenvoudige tweebeukige constructie zelf.

Niet uitgesloten is dat behalve voor oogstopslag een gedeelte van het gebouw werd gebruikt als deel en voor de opslag van gereedschappen, brandhout of het stallen van wagens en kleinvee. Voor een functie als aparte schaapskooien zijn er geen archeologische aanwijzingen, zoals een potstal. Ook toont het dierlijk botspectrum van de nederzettingssporen geen bovengemiddeld aandeel van schaap.¹¹¹

Dat niet bij elk woonstalhuis een tweebeukige schuur aanwezig was, wijst erop dat de bedrijfsvoering per boerderij kon verschillen. Naar verwachting lag bij erven met een grote schuur de nadruk op graanteelt, waarvoor extra opslag nodig was. Een aanwijzing dat de schuren bedoeld waren voor de opslag van graan en niet zo zeer van hooi is wellicht te vinden op Texel. In Den Burg-Beatrixlaan komen namelijk geen tweebeukige schuren voor; samen met de relatief grote stalcapaciteit van de woonstalhuizen en het grote areaal aan grasland op de omliggende kwelders wijst dit op een specialisatie in veeteelt.

Eenbeukige schuren

Het lijkt geen toeval dat het verdwijnen van de tweebeukige schuren met dieper ingeslagen stijlen plaatsvond tegen de tijd dat eenbeukige schuren opkwamen. Dit hangt waarschijnlijk samen met de opkomst van de geschoorde gebintconstructie. Deze constructie kwam niet alleen op bij de woonstalhuizen, maar gezien de grotere paalkuilen ook bij schuren. De grotere stevigheid van de gebintconstructie en de extra opslagmogelijkheden die dit bood, loonden blijkbaar de extra investering in recht bouwhout.¹¹² Relatief vroege eenbeukige schuren zijn vooral bekend van Limmen-De Krocht, waar ze op woonerven staan die dateren uit 875-950 (gebouw 54 en 56; fig. 5.23). In Den Burg-

¹⁰⁸ Ede-Veldhuizen: Taayke et al. 2012, 73 (fig. 4.12); Heeten: Van der Velde 2011, 93 (fig. 4.12); Drenthe: Waterbolk 2009, 112, fig. 80-81; Dalem: Kossack et al. 1984, 260 ('spieker' 5).

¹⁰⁹ Vergelijk Voskuil 1979, 61-71.

¹¹⁰ Volmer & Zimmermann 2012, 125-127.

¹¹¹ Dijkstra 2011, 172, 213 en de verwijzingen aldaar.

¹¹² Dijkstra 2011, 214.

Beatrixlaan zijn gebouw 33 (datering 850-950; fig. 5.23) en gebouw 36 (datering 750-900) waarschijnlijk tot de eenbeukige schuren te rekenen. Voor zover momenteel te overzien, zijn de Texelse schuren een slag smaller en korter dan vergelijkbare schuren elders in Noord-Holland (lengtes 6-8 meter). De identificatie van jongere schuren is lastig, omdat eventueel aanwezige langere schuren vrijwel niet te onderscheiden zijn van gelijktijdige woonstalhuizen.¹¹³

Een vierbeukige schuur

Een latere afgeleide van de tweebeukige schuren is opgegraven in Limmen-De Krocht en te dateren in de tweede helft van de 10e eeuw. Het vooralsnog unieke gebouw 2 is een grote, vierbeukige schuur, met een tweebeukige kern van 8 bij 15 meter (fig. 5.23). Dit is twee keer zo breed als de oudere schuren, wat ongetwijfeld mogelijk was door de toepassing van geschoorde gebinten. Mogelijk was deze constructie een zogenaamde 'tiendschuur' van een domaniaal centrum.¹¹⁴

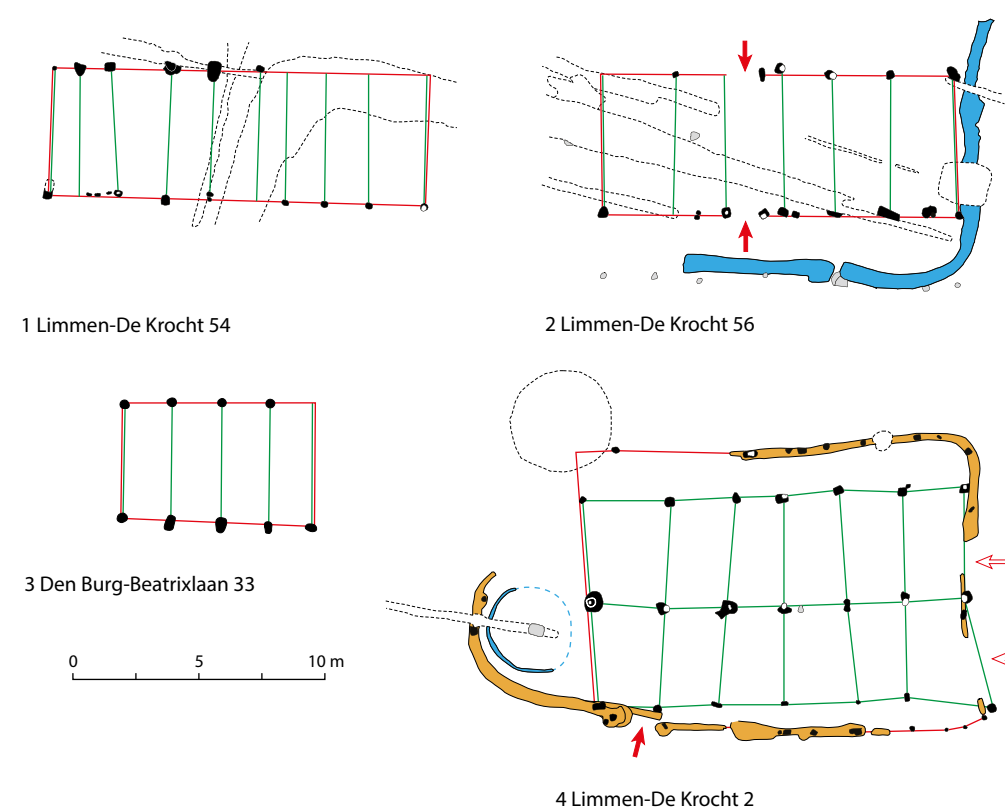

fig. 5.23 Voorbeelden van eenbeukige schuren uit de Ottoonse periode en een unieke vierbeukige schuur. Schaal 1:300 (bewerkt naar Dijkstra et al. 2006, bijlage 4: fig. 5 en 6 (1-2); Woltering 2022, fig. 2.51 (3); Dijkstra et al. 2006, bijlage 4: fig. 7 (4)).

5.5 Ontwikkeling van de dakdragende constructie

In de voorgaande paragrafen is toegelicht hoe de constructie van boerderijen in Noord-Holland zich in de Romeinse tijd en de Vroege Middeleeuwen in hoofdlijnen ontwikkeld heeft. De algemene trend was er een van driebeukig naar eenbeukig (1e-8e eeuw n.Chr.), en vervolgens weer van eenbeukig naar driebeukig, in een groter en steviger formaat (8e-13e eeuw). Parallel daaraan bestonden

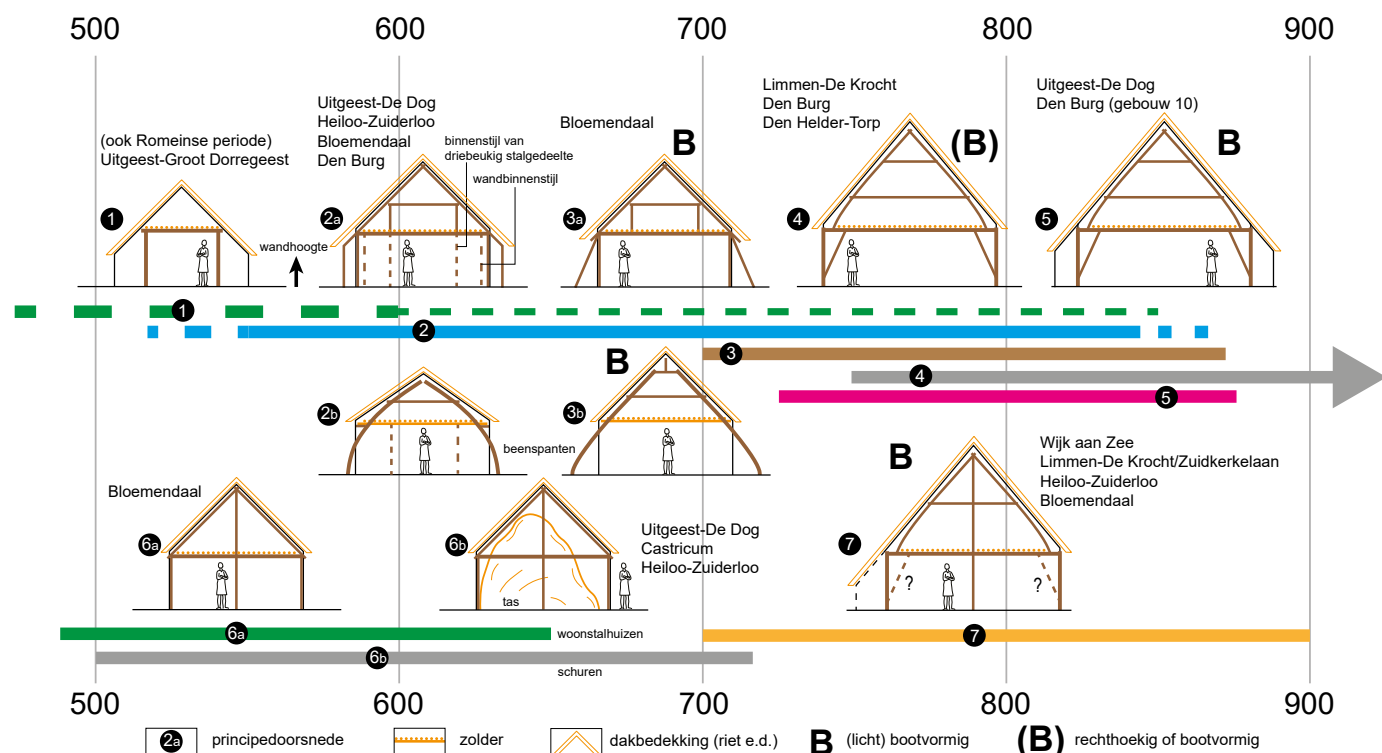
¹¹³ Zie onder meer Limmen-De Krocht (Dijkstra et al. 2006, 66).

¹¹⁴ Dijkstra et al. 2006, 52-53, 67-68, 205, 253 (bijlage 4: fig. 7).

tweebeukige constructies, waarschijnlijk als een variant van een- en driebeukige woonstalhuizen en schuren. Uiteindelijk werden ook deze constructies vervangen door de grotere en zwaarder uitgevoerde, driebeukige woonstalhuizen.

Aangenomen wordt dat deze ontwikkelingen van de ruimtelijke indeling niet alleen met het functionele gebruik van de gebouwen verband hield, maar ook een afspiegeling vormden van bouwtechnische veranderingen. De ontwikkeling van het geschoorde gebint was daarbij van doorslaggevende betekenis; het vormde de definitieve opmaat naar draagconstructies die grote gelijkenis vertoonden met de gebinten in nog bestaande historische boerderijen. Tegelijkertijd wijst deze verandering erop dat eerdere draagconstructies anders waren. Het maken van doorsnedetekeningen vormt een zinvolle tussenstap om op grond van opgegraven plattegronden ook de dakdragende constructies van vroegere gebouwen te achterhalen. Een overzicht van zulke 'principedoorsneden' van dakdragende constructies in Noord-Holland is te zien in figuur 5.24.¹¹⁵ Deze doorsneden zijn niet een-op-een gekoppeld aan de nog te bespreken huistypen, omdat ze bij verschillende gebouwvormen voorkomen. De doorsneden staan in chronologische volgorde van hun vroegste verschijning, maar kwamen deels gelijktijdig voor. Voordat de individuele principedoorsneden worden besproken, wordt eerst op de gebruiksduur van gebouwen en op de beschikbaarheid van het benodigde bouw hout ingegaan.

fig. 5.24 Overzicht van de ontwikkeling en datering van de dakdragende constructie in Noord-Holland tussen de late 5e en 9e eeuw aan de hand van principedoorsneden (tekening M. Dijkstra).

¹¹⁵ Deze term is gemunt door Postma (2015, 160, 215, 220, 224, 236, 238-239, 245, 286-288).

Gebruiksduur van boerderijen en de beschikbaarheid van bouw hout

De in hout uitgevoerde boerderijen en schuren met ingegraven palen hadden niet het eeuwige leven. Op basis van de bewoningsduur van West-Nederlandse nederzettingen in de Romeinse tijd en Vroege Middeleeuwen, gekoppeld aan het aantal opeenvolgende boerderijen binnen deze nederzettingen, wordt soms uitgegaan van de levensduur van één boerderij van 50 tot 75 jaar.¹¹⁶ Bij het gebruik van eiken bouw hout is dit goed mogelijk, zeker bij regelmatig onderhoud en het uitvoeren van benodigde reparaties. Toch is de hierboven genoemde levensduur mogelijk wat ruim, omdat die vooral is gebaseerd op de brede datering van aardewerktypen, met maar weinig aanvullende gegevens uit bijvoorbeeld dendrochronologisch onderzoek. Een dergelijke 'passende' chronologie is in feite een maximale variant, maar is bij nederzettingen op drogere gronden zeker niet uit te sluiten. Wanneer de opeenvolging van familiegeneraties als uitgangspunt wordt genomen, dan moet eerder worden gedacht aan een levensduur van 25 tot 30 jaar.¹¹⁷ Dit sluit in een aantal gevallen goed aan bij genoemde relatie tussen bewoningsduur van nederzettingen en het aantal opeenvolgende boerderijen, zoals voor de grootschalige opgravingen in onder meer Utrecht-Leidsche Rijn A2 en Leiden-Boshuizen blijkt.¹¹⁸ In zijn algemeenheid is aan te nemen dat de levensduur van een boerderij minstens 25-30 jaar was, tot maximaal 50 jaar op betere ontwaterde en hoger gelegen gronden, zoals de Noord-Hollandse duinen en strandwallen.

Hoe kwam men bij de bouw of reparatie van gebouwen aan geschikt bouw hout? Meestal wordt bij het maken van bouwkundige reconstructies op grond van archeologische plattegronden uitgegaan van de beschikbaarheid van recht bouw hout. Postma heeft er recent op gewezen dat in de praktijk het bouw hout niet altijd recht was. Zeker in het boomloze terpengebied van Friesland en Groningen bestond het regionaal beschikbare hout onder andere door weersinvloeden in het open kustlandschap of door hergebruik van scheepsspananten in hoofdzaak uit kromme of slechts korte rechte stukken. Historische woonstalhuizen in het buitenland maken duidelijk dat met dergelijk hout goed gebouwd kan worden door een dakdragende constructie uit te voeren met beenspananten, die uit één stuk of meer stukken hout konden zijn opgebouwd.¹¹⁹ Of beenspananten gedurende de Romeinse tijd en Vroege Middeleeuwen ook in Noord-Holland de meest gebruikelijke bouw vorm waren, is een ingewikkeld vraagstuk – mede omdat men in het West-Nederlandse kustgebied, stroomopwaarts via het Midden-Nederlandse rivierengebied, mogelijk ook toegang had tot lang en relatief recht bouw hout van buiten de eigen regio.

Ook is lastig te bepalen of in het verleden bouw wijzen met recht of gekromd hout naast elkaar bestonden. Paalkuilen van buitenstijlen wijzen bijna altijd op een verticale stand, maar dat sluit een kromming boven het toenmalige loopvlak niet uit.¹²⁰ Welke van de twee varianten in het verleden werd toegepast, al dan niet in combinatie met elkaar, zal afhankelijk zijn geweest van de beschikbaarheid van bouw hout. De be-

¹¹⁶ Dijkstra et al. 2006, 44-61; Van der Velde 2008; Bakx 2020, 304-309.

¹¹⁷ Zimmermann 1998, 50-63; Dijkstra 2011, 98, 112 en daar aangehaalde literatuur.

¹¹⁸ Nokkert et al. 2009, 149-159; Dijkstra & Ter Steege 2020, 40.

¹¹⁹ Postma 2015, 47-48, 68, 144-145, 202-203.

¹²⁰ Huijts (1992, 21) ziet dit argument als een zwaktebod; men dient uit te gaan van de afspiegeling van de grondsporen. Maar zie bijvoorbeeld de ligging van de 'verticale' buitenstijlen van gebouw 3 in Rijnsburg ten opzichte van de druppoot in figuur 5.28, wat toch wijst op gekromde wandschoren. Bovendien worden met een dergelijk vertrekpunt alle alternatieve interpretaties met gekromd hout, wat ook volgens Huijts (1992, 21-27) kan zijn toegepast en waarvoor overtuigende historische parallellen bestaan (zoals de gekromde jukbenen in kapspananten; zie onder meer Berends 1996, 36, foto 40), al op voorhand gediskwalificeerd.

hoeft aan steviger, recht bouwhout was het grootst bij de toepassing van binnenstijlen en de minimaal 5 meter lange dwarsliggers die de gehele gebouwbreedte moesten overspannen. Voor middenstijlen had men bij een dakhelling van 45 graden zelfs palen met een lengte van ruim 6 meter nodig, omdat ze nog een meter in de bodem werden geslagen. De dikte van deze palen was circa 25 centimeter.¹²¹ Voor het verkrijgen van deze palen was men afhankelijk van de beschikbaarheid in bossen in de eigen regio of van import van elders. Een eventueel gebrek aan lange middenstaanders voor tweebeukige gebouwen kon worden opgevangen door te kiezen voor een flauwere dakhelling, van circa 34 graden of zelfs nog wat lager. Dit ging dan wel ten koste van bergruimte in de kap, zeker bij schuren.¹²²

Voor de dakdragende constructie geschikte houtsoorten als eik en es waren in West-Nederland relatief dichtbij te vinden op de strandwallen en rivieroeveren, waar ze door de sterke achteruitgang van de bewoning in de Laat-Romeinse tijd weer hadden kunnen regenereren. Bij de doorstart van de bewoning vanaf de late 5e eeuw is het niet te verwachten dat er al sprake was van intensief beheerde bosbestanden, zodat de hoeveelheid *recht* bouwhout beperkt was. Daarnaast zal niet overal in de duinstreek evenveel bos hebben gestaan; in de 6e eeuw was in Heiloo al sprake van een vrij open landschap.¹²³ Bij de analyse van houten raamwerken en bekistingen in vroegmiddeleeuwse waterputten in Heiloo-Zuiderloo bleek eik met een aandeel van circa 50-60% het belangrijkste bouw materiaal, gevolgd door es, els, wilg, beuk en enkele andere inheemse houtsoorten.¹²⁴ De referentiekalenders die toepasbaar bleken bij dendrochronologische analyses in Heiloo-Zuiderloo maken duidelijk dat een klein deel van het hout mogelijk afkomstig was uit bossen in Midden- en Zuid-Nederland, West-Duitsland en het Belgische Midden-Maasgebied.¹²⁵ De combinatie van regionaal en geïmporteerd bouwhout is ook vastgesteld voor vroegmiddeleeuwse nederzettingen in het mondingsgebied van de Oude Rijn. Zo bestond het bouwhout in de nederzetting Oegstgeest-Nieuw Rhijngest (datering circa 550-700) niet alleen uit gekromde, knoestige takken van grotere bomen uit de eigen regio, maar ook uit langere, rechte eiken die via de Rijn en Maas waren aangevoerd.¹²⁶ Het regionale hout in Oegstgeest kwam van snel gegroeide eiken en essen, die zowel afkomstig kunnen zijn uit onbeheerde als uit beheerde bossen.¹²⁷

Principedoorsnede 1

In de Romeinse tijd werd in de driebeukige woonstalhuizen het overgrote deel van de daklast gedragen door ongeschoorde gebinten die relatief dicht op elkaar stonden (zie fig. 5.24). Samen met gordingen die in de langsrichting over de gebinten waren aangebracht, werd de kap ondersteund. De wanden waren relatief licht uitgevoerd. Hooguit werd de dakvoet ondersteund door extra wandstijlen die op regelmatige afstand vlak buiten de geleemde vlechtwerkwand stonden. De hoogte van de wanden kan in verhouding laag zijn geweest. De stahoogte werd namelijk bepaald door een hoger gelegen dwarsligger van de ongeschoorde gebinten in de middenbeuk (zie fig. 5.9). De

121 Zie bijvoorbeeld de 20-30 centimeter dikke aangepunte palen van de schuren in Uitgeest-De Dog (De Koning, in voorb., gebouwen 5 en 6).

122 Vergelijk ook de voordelen van een lage kap bij woongebouwen (zie noot 58).

123 Lange et al. 2022, 285-286.

124 Lange et al. 2022, 251-253; Van Haaster et al. 2023, 193-195.

125 Van Daalen 2013, 3.

126 Vermeeren et al. 2021, 410-424; zie ook Dijkstra & Ter Steege 2020, 128 en daar vermelde literatuur; Van Lanen et al. 2016.

127 Vermeeren et al. 2021, 416-418, 424.

hoogte van de dwarsligger zal niet veel hoger zijn geweest dan noodzakelijk om bin-nenshuis te kunnen staan, dus circa 2 meter boven de vloer.¹²⁸

De driebeukige constructiewijze met lage wanden bleef in gebruik tot in (het begin van) de Vroege Middeleeuwen, afhankelijk van de vraag of de plattegronden van Uitgeest-Groot Dorregeest te dateren zijn tot circa 600 of 850. Aanwijzingen voor driebeukige gebouwen met buitenstijlen die wat verder van de wand af stonden, zoals voor Zuid-Holland is aangetoond, zijn in Noord-Holland niet aangetroffen.¹²⁹

Principedoorsnede 2

Uit de Merovingische en Karolingische periode dateren lange en korte woonstalhuizen die ofwel deels drie- en eenbeukig waren, ofwel geheel eenbeukig. Voor het opvangen van de daklast bij een eenbeukige langsindeling zijn recentelijk twee reconstructiewijzen voorgesteld, hier aangeduid als varianten 2a en 2b.¹³⁰

Variant 2a gaat uit van recht bouwhout. De naar buiten gerichte spatkrachten vanuit de kap werden opgevangen door horizontale dwarsliggers, die verbonden waren met een wandplaat. Wellicht plaatste men nog een standjuk op de dwarsliggers, of een sporenhout in de nok om de kapsporen te ondersteunen. De wanden waarop de wandplaten lagen, waren relatief zwaar uitgevoerd en bestonden vaak (deels) uit dubbele wandpalen met ertussen geleemd vlechtwerk. Langs de lange zijden werden op enige afstand buiten de wand (meestal 0,3-0,6 meter, maximaal 0,8 meter) buitenstijlen geplaatst. De afstand tussen de buitenstijlen in de langsrichting bedroeg veelal 2 tot 3 meter, soms 5 meter. De buitenstijlen kwamen gepaard voor aan weerszijden van het gebouw, hoewel niet bij alle plattegronden de buitenstijlen even duidelijk aanwezig waren. Bij vergelijkbare plattegronden in Zuid-Holland zijn ook buitenstijlen aan de kopse kanten vastgesteld.¹³¹ Een nog onbeantwoorde vraag is of buitenstijlen (deels) kunnen ontbreken door plaatselijke conserveringsomstandigheden, of dat het gebruik van buitenstijlen optioneel was en daarmee geen cruciaal onderdeel van de dakdragende constructie. Voor zover uit de doorsneden van de paalkuilen kon worden afgeleid, was de stand van de buitenstijlen verticaal. Een toepassing als schuin gestelde wandschoor is daarmee niet waarschijnlijk; pas bij een afstand van ongeveer 1 meter van de wand is dit zinvol.¹³²

Het is twijfelachtig of de aanwezigheid van buitenstijlen bij de Merovingische huisplattegronden in het West-Nederlandse kustgebied het resultaat is van een ontwikkeling vanuit dubbelstijlen, zoals door Huijts wordt aangenomen voor de Drentse zandgronden.¹³³ Enerzijds geven de Noord-Hollandse boerderijen uit de periode rond 300 n.Chr. hiervoor geen aanleiding, en anderzijds komen buitenstijlen al voor bij de vroegst bekende plattegronden uit de Vroege Middeleeuwen. Daarbij komt nog dat de buitenstijlen bij West-Nederlandse plattegronden maar voor een deel duidelijk in lijn staan met een corresponderende wandbinnenstijl in de wand zelf (zie bijvoorbeeld gebouw 2 in Uitgeest-De Dog, in fig. 5.12), zodat van echte dubbelstijlen geen sprake is.¹³⁴

128 Huijts 1992, 23.

129 Zie Dijkstra 2011, 196 (type Katwijk A).

130 Dijkstra 2011, 196-205, fig. 5.1 en 5.14 (variant 2a); Postma 2015 (variant 2b).

131 Oegstgeest-Nieuw Rhijngest, gebouwen DH 06, BH 02 en 03 (De Bruin 2021, 29-30).

132 Heidinga 1987, 52; Huijts 1992, 157; Dijkstra 2011, 199.

133 Huijts 1992, 115-127, 139-143.

134 Hetzelfde geldt overigens voor veel dubbelstijlen bij Drentse huisplattegronden. Alleen bij de laat-Romeinse typen Peelo A, Wijster B-C en Peelo B is sprake van een combinatie met een wandbinnenstijl (zie Waterbolk 2009, fig. 52-57).

Het ontbreken van dubbelstijlen betekent dat de dakdragende constructie anders moet zijn uitgevoerd dan Huijts aannam.¹³⁵ Over de wand was een wandplaat aangebracht, waarop dwarsliggers rustten, zodat de spatkrachten werden opgevangen. De buitenstijlen fungeerden als een directe ondersteuning van de kapsporen. Omdat het aantal buitenstijlen te gering is om een een-op-een-koppeling met kapsporen te veronderstellen, moet sprake zijn geweest van een horizontale dakvoetligger over de buitenstijlen (zie fig. 5.1). Omdat de buitenstijlen zo regelmatig tegenover elkaar stonden kan gebruik zijn gemaakt van 'primaire' kapsporen (of mogelijk kapspanten), die niet alleen aan een dakvoetligger maar ook aan de buitenstijl verbonden waren, met daartussen 'secundaire' kapsporen die alleen steunden op een dakvoetligger.¹³⁶ De buitenstijlen vervulden tegelijkertijd een schragende functie om dwarsstabiliteit te geven, ook al functioneerde dit door de verticale stand van de stijlen misschien niet optimaal. Dit laatste is de reden dat de wand zelf zwaar werd uitgevoerd.

Driebeukige staldelen in een verder eenbeukig woonstalhuis wijzen volgens Postma niet op een wisseling in de dakdragende constructie, maar op een extra ondersteuning van dwarsliggers met een zolder boven de stal.¹³⁷

Uitgangspunt van variant 2b is dat geen of onvoldoende recht bouwhout beschikbaar was. Ook bij deze variant wordt niet uitgegaan van een constructie met dubbelstijlen. Omdat plattegronden met ruim buiten de wand staande buitenstijlen wijzen op een dragende functie van deze stijlen, moet er volgens Postma een andere manier zijn geweest om de kap te dragen en tegelijk voor voldoende dwars- en langsstabiliteit te zorgen. De oplossing is het gebruik van gebogen spanten, al dan niet opgebouwd uit meerdere (geknikte) delen.¹³⁸ Vanuit deze beenspanten werden de spatkrachten niet opgevangen door een dwarsligger over de wanden, maar door één of meer spantbalken hoger in de kap (zie fig. 5.2 en 5.25).¹³⁹

Een interessant fenomeen zijn de reeds genoemde, gekoppelde wandbinnenstijlen. Deze vormden geen onderdeel van dubbelstijlen, maar waren zelfstandige elementen om een eenbeukige ruimte te overbruggen. Ze zijn al te vinden in twee korte woon(stal)huizen uit het Zuid-Hollandse Katwijk (6e eeuw), waar één gekoppeld paar vlak naast de tegenover elkaar liggende ingangen stond.¹⁴⁰ In gebouw 9a in Bloemendaal-Groot Olmen (7e-8e eeuw) zijn gekoppelde wandbinnenstijlen over de hele lengte van de plattegrond te vinden, gecombineerd met een driebeukig deel van een zolder (fig. 5.12). Verder zijn ze aanwijsbaar in het woongedeelte van gebouwen 8, 11 en 12 in Den Burg-Beatrixlaan (8e-9e eeuw; fig. 5.12). De wandbinnenstijlen, met een tussenafstand van circa 2 meter, hadden kennelijk een zelfstandige functie zonder buitenstijlen. Mogelijk zijn ze te koppelen aan (ongeschoorde) gebinten of beenspanten *binnen* het gebouw (vergelijk principedoorsnede 4).¹⁴¹ Het is niet te verwachten dat de ongeschoorde wandbinnenstijlen tevens een extra ondersteuning van een zolder waren, aangezien ze daarvoor te dicht tegen de wand stonden. Mochten ze deel uitmaken

135 Dijkstra 2011, 196-200.

136 Zie voor dit onderscheid in kapsporen Huijts' (1992, 85) reconstructie van het type Hijken uit de IJzertijd.

137 Postma 2015, 82-83.

138 Postma 2015, 205-216. Beenspanten zijn dus niet hetzelfde als een kromstijlgebint of het Engelse *cruck*-gebint, die in hoofdzaak op grond van hun verschijningsvorm wordt gedefinieerd, maar geïnspireerd op Schotse *cuppills* waarin zowel recht als krom hout kon worden toegepast.

139 Postma 2015, 206.

140 Dijkstra 2011, 199 (Katwijk-Zanderij, gebouwen 21 en 23, zie fig. 5.26a, nr. 12); voor de datering, zie Van der Velde 2008, 154-155 (fasen 10 en 11).

141 Vergelijk Postma 2015, 238 (fig. 239).

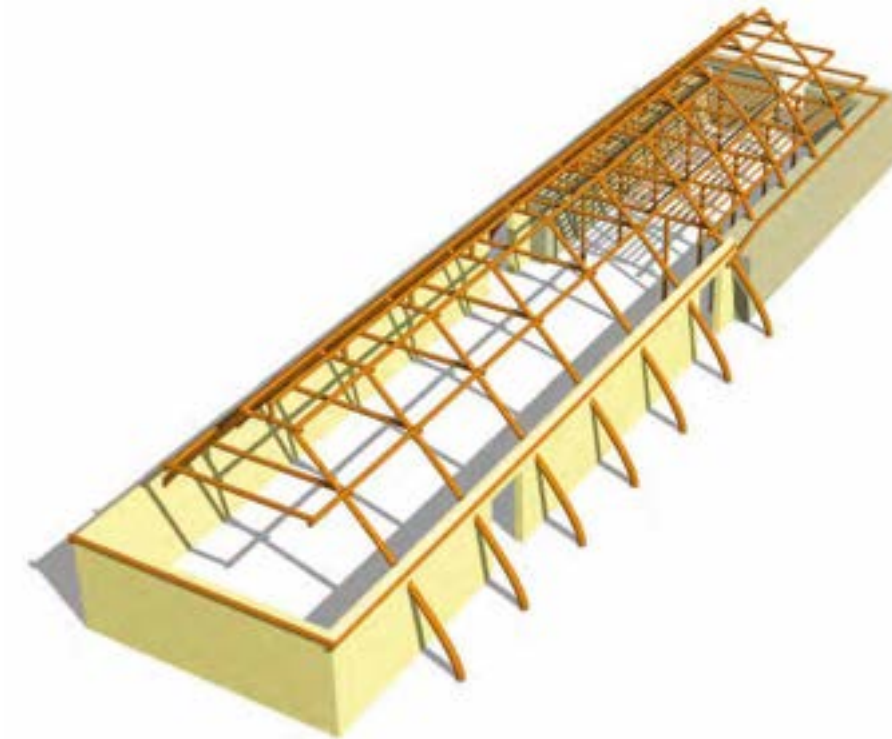

fig. 5.25 3D-model van het huistype Den Burg B (7e-8e eeuw) met een opbouw van het dakdragend skelet met beenspanten volgens principedoorsnede 2b. Bij dit huistype zijn de wanden van het stalgedeelte opgebouwd met zodenwanden. Voor de duidelijkheid is de tussenwand naar het voorhuis weggelaten (naar Postma 2015, fig. 169).

van geschoorde gebinten of beenspanten, dan sluiten deze stijlen de aanwezigheid van een zolder ook niet uit.

Principedoorsnede 3

De fragmentarische gebouwen 11 en 13 in Bloemendaal-Groot Olmen (datering 9e eeuw; fig. 5.18) zijn te identificeren als eenbeukige, bootvormige woonstalhuizen met buitenstijlen. Opnieuw zijn twee varianten voor de dragende constructie mogelijk (varianten 3a en 3b).

Variant 3a gaat uit van recht bouwhout. De spatkrachten in de kap werden opgevangen door horizontale dwarsliggers die verbonden waren met een wandplaat. De wanden droegen ook een deel van de daklast. Ter hoogte van de dwarsliggers zorgden schuin tegen de wandplaat aangebrachte wandschoren (de buitenstijlen) voor de dwarsstabiliteit. Deze wandschoren stonden circa 1 tot 1,40 meter buiten de wand.

Variant 3b gaat uit van de hiervoor besproken beenspanten met spantbalken hoger in de kap, die zowel dwarsstabiliteit gaven als de spatkrachten opvingen. De beenspanten stonden breder uit elkaar, maar dat kwam de langsstabiliteit niet ten goede – zeker niet wanneer een zolder aanwezig was. Daarom werden aan de kopse kanten sluitpalen aangebracht, die als halve spanten tegendruk gaven (zie fig. 5.21 en 5.30).¹⁴²

Principedoorsnede 4

Bij eenbeukige, bootvormige (750-925; fig. 5.18) en rechthoekige plattegronden zonder buitenstijlen (na 850/900; fig. 5.19), wijzen de grotere paalkuilen voor dikkere stijlen op de toepassing van geschoorde gebinten voor de dakdragende constructie. De wanden stonden in lijn met de gebintstijlen, of daar vlak buiten. Aan de kopse kanten was eventueel sprake van enkele of dubbele sluitpalen, die tegendruk gaven ten behoeve van de langsstabiliteit. De grootste breedte van deze gebouwen was meestal 5 tot 6 meter.

142 Postma 2015, 216-217.

Principedoorsnede 5

Tot deze constructie behoren driebeukige gebouwen met een rechthoekige of bootvormige vorm en geschoorde gebinten, waaronder waarschijnlijk de bootvormige gebouwen van Uitgeest-De Dog (datering 725-875; fig. 5.16), en het relatief smalle gebouw 10 in Den Burg-Beatrixlaan (datering 750-850; fig. 5.16). Het enige verschil met principedoorsnede 4 is dat door de toevoeging van zijbeuken de interieurbreedte werd vergroot.

Principedoorsnede 6

Deze doorsnede geldt voor de tweebeukige woonstalhuizen in Bloemendaal-Groot Olmen, maar is in feite ook van toepassing op tweebeukige woonstalhuizen in de Romeinse tijd én op de tweebeukige schuren. De middenstijlen vervullen een belangrijke rol in de dakdragende constructie; ze vangen zowel de spatkrachten op als de zij- en neerwaartse belasting. Bij gebouw 3 in Groot-Olmen (fig. 5.11) was de stevig uitgevoerde plankenwand *als geheel* belangrijk voor het dragen van de dakrand. Aparte, dikkere of dieper gefundeerde wandstijlen, zoals bij de tweebeukige gebouwen in Castricum-Oosterbuurt (Romeinse tijd), komen in Groot-Olmen slechts sporadisch voor. Of dwarsliggers constructief echt noodzakelijk waren om spatkrachten op te vangen, is niet zeker. Wellicht waren ze in een woonstalhuis vooral nodig om zolderruimte te creëren (variant 6a).

Bij tweebeukige schuren ging het vooral om het bieden van tasruimte, zodat een zoldervloer niet per se noodzakelijk was (variant 6b). De stevigheid van de wand was afhankelijk van de dieper ingeslagen buitenste stijlen. Het meestal ontbreken van wandsporen is een aanwijzing dat deze wand relatief licht van constructie en niet dragend was. Ook bij de schuren is het nog onduidelijk of dwarsliggers noodzakelijk waren voor de dwarsstabiliteit.

Principedoorsnede 7

De tweebeukige, licht bootvormige gebouwen in Wijk aan Zee en Limmen-Zuidkerke-laan (fig. 5.17), te dateren in de tweede helft van de 8e en 9e eeuw, wijken in feite alleen af van principedoorsnede 4 door hun middenstijlen. Aannemelijk is dat hier voor middenstijlen is gekozen omdat de constructie nog bestond uit ongeschoorde gebinten.¹⁴³ De middenstijlen leverden dan de benodigde dwarsstabiliteit. Daarnaast konden ze ook ondersteuning geven aan een zolder. De gebouwen uit Wijk aan Zee hebben een zijbeuk aan één of twee kanten, langs een deel van het huis (niet zichtbaar in de principedoorsnede).

5.6 Een herziene huistypologie voor West-Nederland

In deze paragraaf wordt een herziene en aangevulde versie gepresenteerd van de huistypologie voor West-Nederland die door de auteur is opgesteld in 2011. Dat een herziening nodig is, blijkt al uit het gegeven dat in Noord- en Zuid-Holland inmiddels zo'n 160 vroegmiddeleeuwse huisplattegronden bekend zijn, waarvan er circa 70 pas de laatste 10 jaar gepubliceerd zijn of binnenkort gepu-

¹⁴³ Vergelijk Postma (2015, 71), die wijst op het voorkomen in de kop van Drenthe en de noordelijke kuststreek van tweebeukige ruimtes in gebouwen die ook al een eenbeukige opzet hadden (het vroeg-Romeinse type Noordbarge en het voorlopige type Midlaren uit de 1e-5e eeuw).

bliceerd worden. Bij het opstellen van de typologie is gekozen voor de 'Drentse methode'. Om van een huistype te kunnen spreken, is een driedimensionale voorstelling van vorm, constructie en indeling vereist. Hiervoor zijn enkele verwante, gelijktijdig daterende huisplattegronden noodzakelijk, die meerdere onderling nauw samenhangende kenmerken vertonen en bovendien onderdeel uitmaken van een diachrone ontwikkeling met een voorganger en opvolger.¹⁴⁴ Van een 'voorlopig type' wordt gesproken wanneer een plattegrond zich weliswaar onderscheidt van andere typen, maar slechts van één of enkele vindplaatsen bekend is. Wanneer er regelmatig plattegronden voorkomen met een beperkte afwijking van het huistype, dan kan een 'subtype' onderscheiden worden.¹⁴⁵

Afwijkende huisvormen wat betreft datering, ligging van ingangspartijen, indeling en dakdragende constructie rechtvaardigen de benoeming van nieuwe, (voorlopige) regionale huistypen.¹⁴⁶ Naar Drents voorbeeld zijn daar namen aan gegeven van de vindplaats waar de (eerste) kenmerkende plattegronden zijn herkend. Dit wijkt af van de keuze voor nummeringen die andere onderzoekers prefereren, zoals voor de woonstalhuizen uit de Romeinse tijd en de stadshuizen uit de Late Middeleeuwen.

Toelichting huistypologie West-Nederland

De chronologie van de opeenvolgende bouwtypen is voor West-Nederland weergegeven in figuur 5.6. Van elk huistype is een kenmerkende plattegrond afgebeeld in figuur 5.26. Bij het toekennen van huistypen, zoals weergegeven in bijlage 5.1, zijn de datering, de hoofdvorm en het aantal beuken het uitgangspunt geweest, aangevuld met andere kenmerken als dakdragende constructie (principedoorsnede), indeling, ingangen en grootte. Niet elk compleet gebouw kan aan een type worden toegekend, deels omdat het om een uniek gebouw kan gaan. Voorbeelden hiervan zijn gebouw 8 in Bloemendaal (een werkplaats uit de 8e eeuw) en gebouw 9 in Den Burg-Beatrixlaan (dat een extreem lang woonstalhuis was, wellicht van een hoofdelling of een agrarisch domeincentrum, uit circa 725-775).¹⁴⁷

Voor de Romeinse tijd is de West-Nederlandse huistypologie van Kodde gebruikt.¹⁴⁸ De toewijzing aan deze typologie beperkt zich tot de Noord-Hollandse huizen uit de Romeinse tijd die van belang zijn voor dit hoofdstuk. Waar mogelijk zijn ook de vroegmiddeleeuwse gebouwen toegewezen aan een al bestaand type. Dit geldt niet alleen voor de in 2011 gepubliceerde typen Katwijk, Rijnsburg en Limmen, maar ook voor het Dorestad-type in Bloemendaal en het voorlopig type Neerwolde in Den Helder-Het Torp.¹⁴⁹ De meeste gebouwen uit de Vroege Middeleeuwen behoren tot regionale typen, deels in de vorm van voorlopige (lokale) typen. Voor het laatste is gekozen als er maar één of enkele plattegronden van dit type bekend zijn (typen Den Burg A en D en Rijnsburg D), terwijl het gebouw toch een schakel vormt in de ontwikkeling van verwante typen. Andere voorlopige typen zijn slechts bekend van één vindplaats (typen Bloemendaal, Dorregeest en Uitgeest). Verder kan het gaan om gebouwen waarvan nog

¹⁴⁴ Huijts 1992, 18-19; Postma 2015, 193.

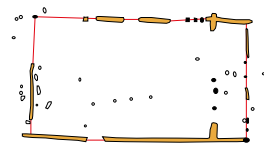
¹⁴⁵ Waterbolk 2014, 26; Postma 2015, 193. Een subtype is in de ogen van de auteur hetzelfde als het begrip 'typevariant' dat Postma (2015, 192) gebruikt.

¹⁴⁶ Dijkstra 2011, 194.

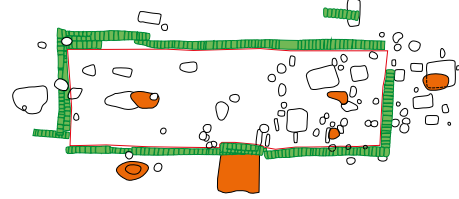
¹⁴⁷ Woltering 2022, 98-101.

¹⁴⁸ Kodde 2014.

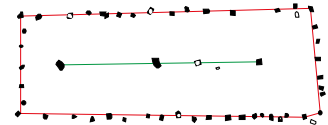
¹⁴⁹ Dijkstra 2011, 196-208; De Koning 2015, 215-218; voor het voorlopige type Neerwolde, zie Nicolay & Postma 2018, 272-274.

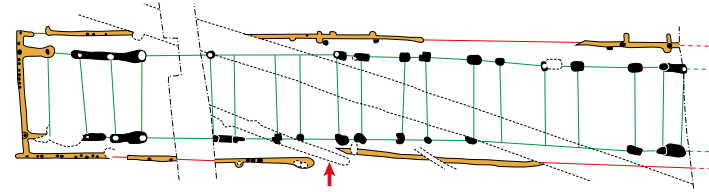
1 Type Kodde WNL 1A (Haamstede Brabers 2)

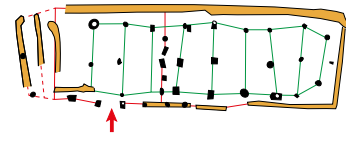
2 Type Kodde WNL 1B (Den Burg-Beatrixlaan M)

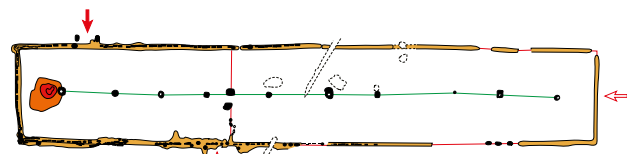
3 Type Kodde WNL 2A (Velzen-Velserbroekpolder)

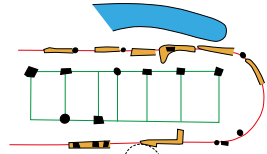
4 Type Kodde WNL 4A (Castricum-Oosterbuurt 94)

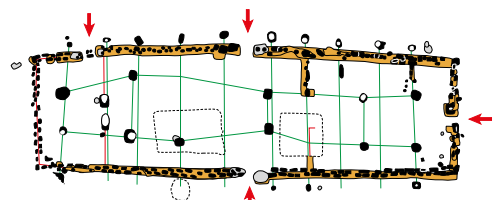
5 Type Kodde WNL 6 (Uitgeest-Groot Dorregeest 2)

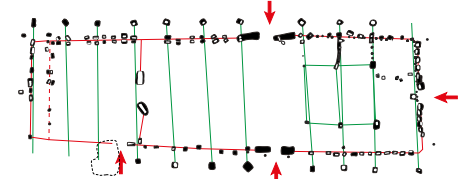
6 Voorlopig type Bloemendaal (Groot Olmen 3)

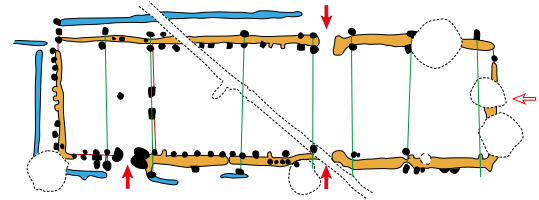
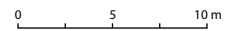
7 Voorlopig type Dorregeest (Uitgeest-Groot Dorregeest 17)

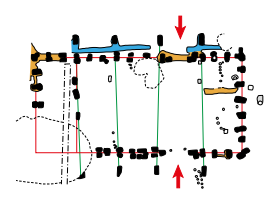
8 Voorlopig type Katwijk A (Katwijk-Zanderij 15)

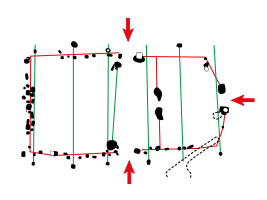
9 Type Katwijk B (Oegstgeest-Nieuw Rhijngest Zuid DH 06)

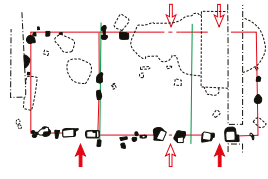
10 Type Katwijk C (Uitgeest-De Dog 2)

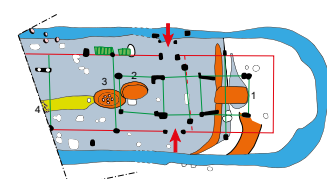
11 Type Rijnsburg A (Rijnsburg-Abdijterrein 3)

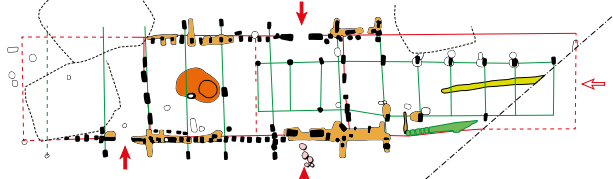
12 Type Rijnsburg B (Katwijk-Zanderij 23)

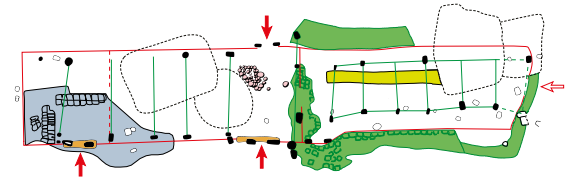
13 Voorlopig type Rijnsburg C (Rijnsburg-Abdijterrein 7)

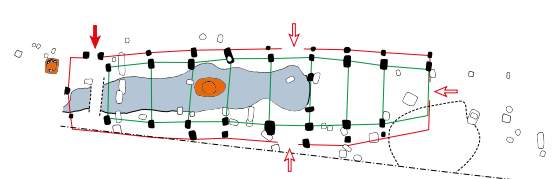
14 Voorlopig type Den Burg A (Den Burg-Beatrixlaan 4)

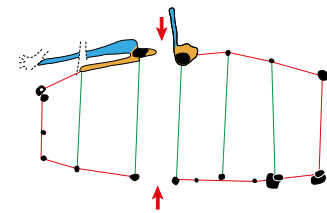
15 Type Den Burg B (Den Burg-Beatrixlaan 7)

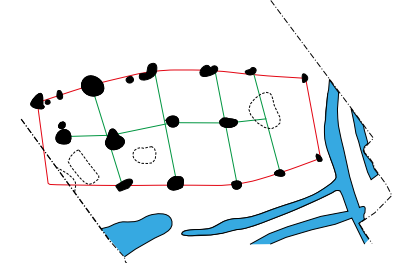
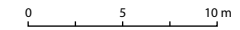
16 Type Den Burg C (Den Burg-Beatrixlaan 8)

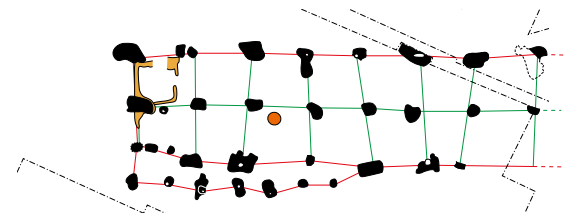
17 Voorlopig type Den Burg D (Den Burg-Beatrixlaan 10)

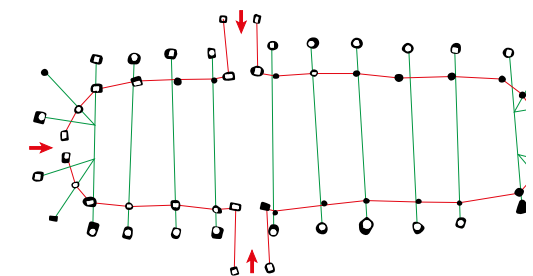
18 Type Limmen A (Limmen-De Krocht 28)

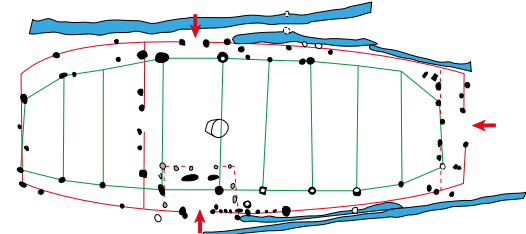
19 Type Limmen A, variant (Limmen-Zuidkerelaan I)

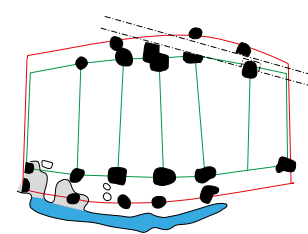
20 Voorlopig type Wijk aan Zee (Wijk aan Zee 1)

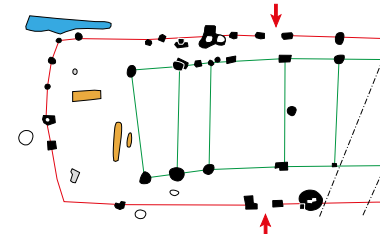
21 Type Dorestad (Wijk bij Duurstede - Dorestad 34)

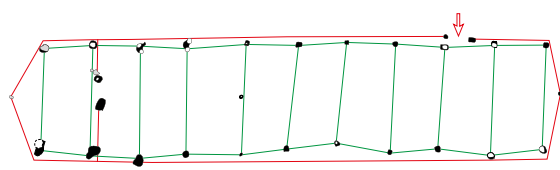
22 Voorlopig type Uitgeest (Uitgeest-De Dog 7)

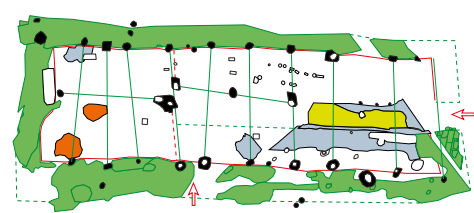
23 Voorlopig type Type Rijnsburg D (Rijnsburg-Abdijterrein 17)

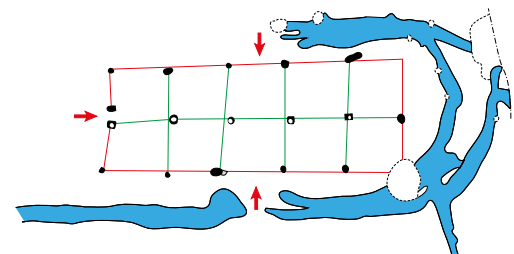
24 Voorlopig type Rijnsburg E (Rijnsburg-Abdi)

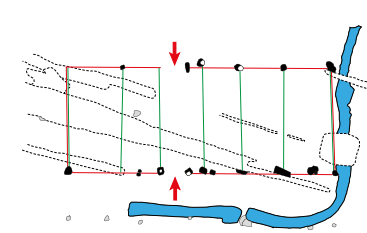
25 Voorlopig type Limmen B (Limmen-De Krocht 1)

26 Voorlopig type Neerwolde (Den Helder-Torp II)

27 Type Oegstgeest (Uitgeest-De Dog 3)

28 Type Limmen C (Limmen-De Krocht 56)

fig. 5.26 (vorige pagina's)

Overzicht van West-Nederlandse huistypen uit de Romeinse tijd en de Vroege Middeleeuwen. Schaal 1:400 (bewerkt naar Kodde 2014, fig. 1 en 3 (1, 3); Woltering 2017, fig. 2.23 (2); De Koning 2016, fig. 6.276 (4, 7); Hagers & Sier 1999, fig. 12 (5); De Koning 2015, fig. 7.22 (6, 20); Dijkstra 2011, fig. 5.2-5.3, 5.8-5.10, 4.9, 4.11 (8-9, 11-13, 23-24); Bazelmans *et al.* 2004, fig. 5 (10); Woltering 2022 (14-17); Dijkstra *et al.* 2006, bijlage 4: fig. 1, 3, 6 (18, 25, 28); Van Raaij 1993a, fig. 23 (19); Van Es & Verwers 1995, fig. 3a (21); De Koning, in voorb., fig. 3.19, 3.14 (22, 27); Van der Meij 2016, fig. 34 (26)).

onzeker is in hoeverre zij slechts een variant zijn van een ander type (type Wijk aan Zee), of waarvan is aan te nemen dat ze nog verder onderverdeeld moeten worden (type Limmen B).

Een duidelijk regionaal type is dat van Katwijk, dat zich kenmerkt door een driedeling en een specifieke verdeling van de ingangen (fig. 5.3). Het onderscheid tussen gebouwen met een volledig driebeukige indeling (type Katwijk A), alleen een driebeukig staldeel (type Katwijk B) en een geheel eenbeukige indeling (type Katwijk C) is minder chronologisch van elkaar gescheiden dan aanvankelijk gedacht; zo bleek bij een recente opgraving in Katwijk-Zanderij dat geheel driebeukige woonstalhuizen ook nog voorkomen tot circa 600.¹⁵⁰ Verder blijken er Katwijk-typen voor te komen met de ingang naar het voorhuis in de kopse kant in plaats van in de lange zijde.¹⁵¹

Besloten is om van de vroegmiddeleeuwse lange woonstalhuizen in Den Burg, in feite een combinatie van het woondeel van het type Katwijk B en een driebeukig staldeel met zodenwand van type Leens, een eigen typereeks te maken.¹⁵² Omdat binnen de vroegmiddeleeuwse groep gebouwen in Den Burg sprake lijkt van een lokale ontwikkeling in de loop van de tijd, is specifiek voor Texel een nieuwe reeks typen A tot en met D. Deze reeks loopt van (mogelijk) volledig driebeukig (A), naar een eenbeukig woondeel met buitenstijlen (B), via een eenbeukig woondeel met wandbinnenstijlen (C) naar een geheel driebeukig, licht bootvormig type (D) (zie [bijlage 5.1](#)).

De vroegmiddeleeuwse korte woon(stal)huizen van de typen Rijnsburg A en B vormen een tweede regionale groep, die bestaat uit tweedelige gebouwen met de ingangspartij op respectievelijk een derde en de helft van de langszijden. Verder bestaat enige variatie in de aanwezigheid van een zijkamer en een ingang in de korte zijde (zie [fig. 5.3](#)). Het voorlopige type Rijnsburg C (tweedelige gebouwen zonder stalgedeelte, maar wel een voorhuis met aparte ingang) beperkt zich vooralsnog tot gebouw 7 uit de eerste helft van de 7e eeuw.¹⁵³ Gebouw 7 valt verder op door de iets grotere breedte ten opzichte van de andere gebouwen op het erf en de opvallend grote en diepe paalkuilen van drie ingangspartijen.¹⁵⁴ Mogelijk gaat het om een (bescheiden) ontvangsthuis op het erf van de lokale heer, die gebouw 1 als representatief woon(stal)huis had.¹⁵⁵ Gebouw 1 is afgefallen als type Rijnsburg C omdat het incompleet is opgegraven en omdat het bij nader inzien toch een stalgedeelte kan hebben gehad. Daardoor zal het eerder een gebouw van type Katwijk B of C zijn geweest, maar wel met een opvallend groot voorhuis.¹⁵⁶ Nieuw toegevoegd zijn de jongere, (voorlopige) typen Rijnsburg D en E. Het voorlopige type D heeft betrekking op gebouw 17 in Rijnsburg, met een driebeukige bootvorm en te dateren in de late 8e-9e eeuw. Er is verwantschap met het bootvormig en driebeukig voorlopige type Uitgeest, maar de gebouwen van dit type waren een stuk groter. Type Rijnsburg E omvat (gedeeltelijk?) driebeukige, rechthoekige gebouwen met gebinten die binnen de ringwalburg van Rijnsburg stonden (gebouwen 13-15; datering circa 890-

¹⁵⁰ Van Grinsven & Nieuwenhout 2022, 31 (gebouw HS03).

¹⁵¹ Zie noot 63.

¹⁵² Voor het type Leens zie Postma 2015, 163, 204-205.

¹⁵³ Dijkstra 2011, 180, 205, fig. 4.6, 5.10.

¹⁵⁴ Wellicht zijn de twee vlak naast elkaar gelegen ingangen het gevolg van een verbouwing. In dat geval wisselde de ingang van positie, vergelijkbaar met de ligging van de ingangspartij van een type Rijnsburg A of B.

¹⁵⁵ Vergelijk de in Drenthe en Overijssel opgegraven hallen in Midlaren (eerste helft 3e eeuw), Wijster (4e eeuw) en Vasse (5e-6e eeuw); zie Nicolay & Varwijk 2020 en verwijzingen aldaar.

¹⁵⁶ Woltering (2022, 142) suggereert dat niet gebouw 1, maar in plaats daarvan gebouw 2 een ontvangsthuis kan zijn; sporen van stalboxen wijzen voor dit gebouw echter op een functie als woonstalhuis (zie Dijkstra 2011, 198).

1050), eenmaal met mogelijk één zijbeuk.¹⁵⁷ Er bestaat verwantschap met enkele van de gebouwvormen in de Zeeuwse ringwalburgen van Oost-Souburg en Domburg.¹⁵⁸

De gebouwen van het type Limmen A zijn (licht) bootvormig en eenbeukig met een set tegenover elkaar liggende ingangen in de lange zijde en mogelijk ook een stalingang in een van de korte zijden. De vroegste exemplaren van dit type zijn aangetroffen in Rijnsburg (gebouw 18; circa 720-775) en Katwijk (gebouw 30; rond 700), maar omdat meerdere gebouwen van dit type in Limmen zijn aangetroffen is toch gekozen voor de vernoeming naar deze plaats. Type Limmen A is verwant aan het type Gasselte A, maar de Drentse gebouwen van dit type zijn een stuk groter met twee sets ingangen in de lange zijden.¹⁵⁹ Type Limmen B is de eenbeukige versie van rechthoekige woonstalhuizen met gebinten, die ook te vinden is in Den Burg-Beatrixlaan. De variatie die te zien is binnen de constructie van gebouwen uit Limmen-De Krocht leidt bij toekomstig onderzoek wellicht tot een verdere onderverdeling.

Het voorlopige type Wijk aan Zee bestaat uit (licht) bootvormige tweebeukige gebouwen. Bij het type in Limmen-Zuidkerkelaan is het de vraag of dit niet beter als variant van type Limmen A kan worden beschouwd, en de beide huizen in Wijk aan Zee als variant van type Limmen B of Rijnsburg E. Voor het oudste pre-stedelijke huis in Medemblik is gekozen voor aansluiting bij een recente typologie die is ontwikkeld voor stadshuizen.¹⁶⁰

De tweebeukige schuren zijn geschaard onder het type Oegstgeest.¹⁶¹ Vooralsnog zijn dit zowel de schuren zonder, als de schuren met aanwijzingen voor een wand. Of er binnen dit type nog een verder onderscheid noodzakelijk is om de stand van de middenstijlen ten opzichte van de buitenstijlen aan te geven (in elkaars verlengde of verspringend), zal moeten blijken uit toekomstig onderzoek. Eenbeukige schuren van het type Limmen C hebben gebinten als draagconstructie. Ze zijn als schuur herkenbaar door de ligging ten opzichte van een woonstalhuis of door de wat kleinere afmetingen ten opzichte van gelijktijdige huizen.

5.7 Bouwtradities in Noord-Holland en omliggende gebieden
In deze paragraaf worden eerst de patronen in tijd en ruimte geschetst van de bouwtradities in het West-Nederlandse kustgebied. Deze patronen worden daarna vergeleken met de ontwikkeling in omliggende regio's, waarvan de toewijzing aan verschillende huislandschappen is gevisualiseerd in [figuur 5.27](#).

Noord-Holland

Op basis van de fasering van de nederzettingssporen in Uitgeest-Groot Dorregeest zou de volledig driebeukige plattegrondvorm uit de Romeinse tijd bijna onveranderd zijn voortgezet vanaf circa 500. Vanaf het begin van de Vroege Middeleeuwen verschenen er echter op andere plaatsen in Noord-Holland ook woonstalhuizen van de typen Katwijk B/C en Den Burg B, waarbij het driebeukige staldeel eigenlijk niet meer was dan een extra ondersteuning van een zolder. Deze deels driebeukige typen bleven tot het midden van de 9e eeuw bestaan. Bij enkele kleinere gebouwen van het type Rijnsburg

¹⁵⁷ Dijkstra 2011, 126-127, fig. 4.11.

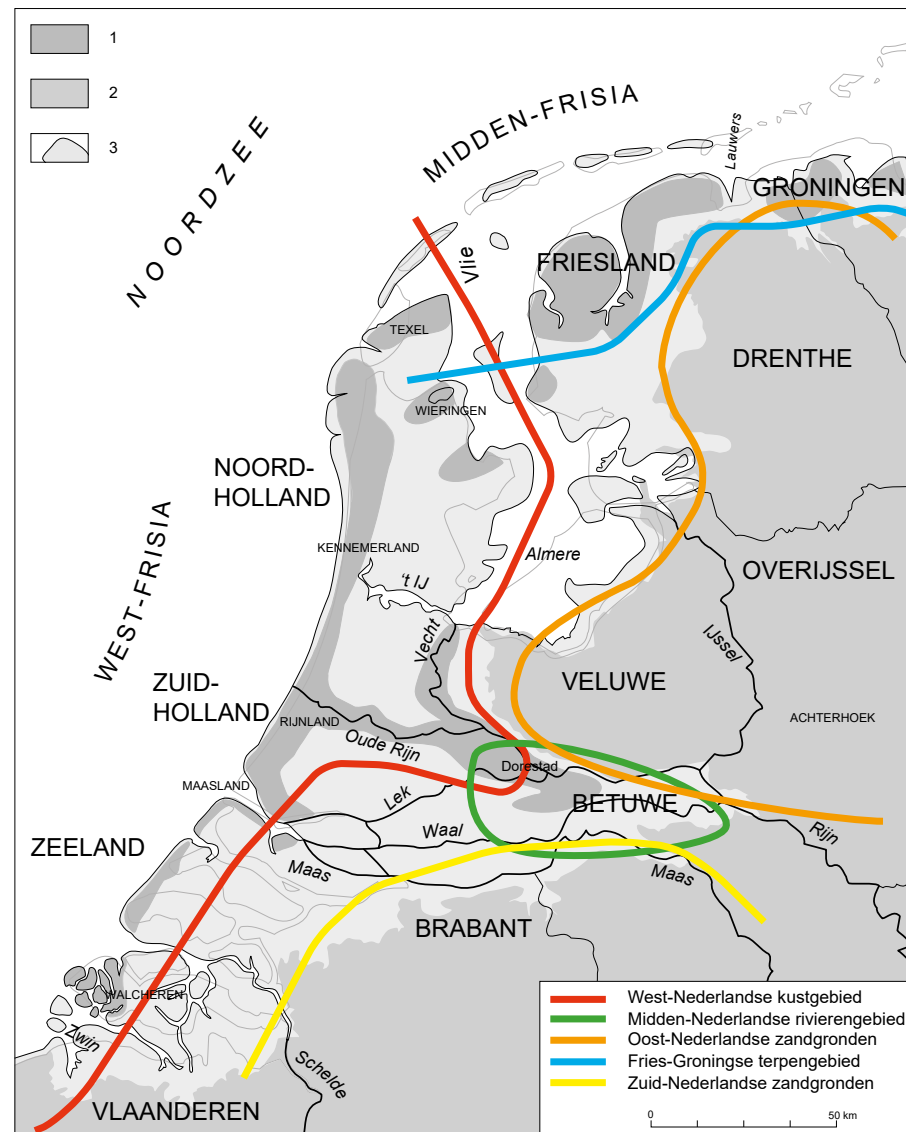
¹⁵⁸ Zie Van Heeringen 1995, 127-136 (typen IIa, IIb en IIIa); voor Domburg, zie Ufkes 2011.

¹⁵⁹ Vergelijk Waterbolk 2009, 94.

¹⁶⁰ Bouwmeester 2014.

¹⁶¹ Deze benaming voor het type is gekozen omdat de namen Uitgeest en Katwijk, waar dergelijke schuren eerder ontdekt zijn, al voor typen woonstalhuizen vergeven zijn.

fig. 5.27 Schets van de verschillende vroegmiddeleeuwse 'huislandschappen' op een vereenvoudigde paleogeografische kaart van de Lage Landen rond 750. 1. Bewoningsconcentraties in vroegmiddeleeuwse Frisia; 2. Pleistocene zandlandschap; 3. Holocene kust- en rivierlandschap (tekening M. Dijkstra).

A/B voldeed een eenbeukige indeling. Buitenstijlen kwamen vanaf circa 500 regelmatig voor. Bij een deel van de gebouwen ontbreken ze, maar het is nog onduidelijk of dit het gevolg is van wisselende omstandigheden in conservering of de ondiepe ingraving.¹⁶² In de loop van de 8e en 9e eeuw verschenen de eerste (licht) bootvormige gebouwen, in eenbeukige vormen met wandschoren in Bloemendaal (type Dorestad) en met geschoorde gebinten in Den Burg en Limmen (type Limmen A). Driebeukige bootvormen kwamen voor in Uitgeest-De Dog (voorlopig type Uitgeest) en Den Burg (voorlopig type Den Burg D), en tweebeukige bootvormen in Bloemendaal, Wijk aan Zee (voorlopig type Wijk aan Zee) en Limmen (variant type Limmen A). De grote variatie binnen deze groep in Noord-Holland maakt duidelijk dat de bootvormige gebouwen voor een deel een lokale uitvoering of 'probeersel' waren – tot ze hier rond 900 weer verdwenen.

¹⁶² De aan- of afwezigheid van buitenstijlen is daarom van ondergeschikt belang in de huistypologie (vergelijk Van Renswoude & Boreel (2014, 290) voor de inheems-Romeinse huistypologie).

Rechthoekige, eenbeukige gebouwen met geschoorde gebinten hadden zeker vanaf de 10e eeuw blijkbaar de voorkeur, zoals te zien is in Assendelft, Warmenhuizen, Het Torp bij Den Helder en Den Burg op Texel. In Limmen-De Krocht waren de bootvormige gebouwen ruim een eeuw afwezig, maar kwamen ze rond 1125 weer in beeld, voornamelijk met licht gebogen wanden en een eenbeukige constructie. Driebeukige, rechthoekige of bootvormige gebouwen zijn slechts sporadisch bekend van De Krocht, waar ze uit de 12e en eerste helft van de 13e eeuw dateren.¹⁶³

Parallel aan de driebeukige plattegrondvormen bestond er al in de Romeinse tijd een kleinere groep van een- en tweebeukige, rechthoekige gebouwen. Na de Romeinse tijd komen we de bouw van tweebeukige, rechthoekige gebouwen weer tegen als vroegste gebouwen in Bloemendaal-Groot Olmen (gebouwen 1-6). Bij de eenbeukige gebouwen blijft het de vraag hoe de daken werden ondersteund, aangezien de wandsporen in de vorm van staken met vlechtwerk of relatief dunne zodenwanden daarvoor onvoldoende stevig lijken te zijn geweest.¹⁶⁴ De tweebeukige gebouwen kunnen zowel woonstalhuizen als schuren zijn geweest, als we uitgaan van de gelijktijdige aanwezigheid van dergelijke gebouwen én zekere woonstalhuizen op dezelfde woonerven.

Aan de beschikbaarheid van een bosrijke omgeving kan de keuze voor een tweebeukige constructie in Bloemendaal niet gelegen hebben, getuige de toepassing van planken wanden voor gebouw 3 (fig. 5.11). De vraag is echter of er genoeg recht en lang bouwhout beschikbaar was voor dwarsliggers en/of binnenstijlen. Was dit niet het geval, dan was een tweebeukige opzet wellicht eenvoudiger te realiseren. Deze bouwwijze moet dus in eerste instantie een praktische keuze zijn geweest. Gaandeweg zal hier ook een cultureel als 'juist' opgevatte bouwtraditie aan verbonden zijn geraakt, waardoor men langere tijd vasthield aan deze bouwwijze. Dit laatste aspect lijkt (vooralsnog) niet het geval bij de bootvormige, tweebeukige gebouwen die in de 8e en 9e eeuw werden gebouwd (voorlopig type Wijk aan Zee) en die vooral als een lokale variant of 'probeersel' moeten worden gezien.

Zoals hierboven al opgemerkt, ontbreken in Texel-Den Burg tweebeukige schuren, waarschijnlijk door de nadruk op veeteelt. We nemen daarbij aan dat in Noord-Nederland de begane grond van stallen primair voor het onderbrengen van vee werd vrijgehouden en voorraden op een vliering of kleine bijgebouwen werden opgeslagen, terwijl er door het grotere belang van akkerbouw in West-Nederland meer behoefte was aan opslaggelegenheden op grondniveau.

Uit het bovenstaande komt een tweeslachtig beeld naar voren. Enerzijds komen in Noord-Holland huistypen voor die als lokale typen of varianten beschouwd kunnen worden (typen Bloemendaal, Dorregeest, Den Burg, Uitgeest en Wijk aan Zee). Anderzijds is in de Vroege Middeleeuwen een snelle introductie en verspreiding zichtbaar van de West-Nederlandse woonstalhuizen van de typen Katwijk, Rijnsburg en Limmen en van tweebeukige schuren van het type Oegstgeest.

Noord-Holland versus Zuid-Holland

De ontwikkeling van de bouwtradities in Zuid-Holland sluit voor een belangrijk deel aan op die van Noord-Holland (fig. 5.28 en 5.29). Ook hier bestonden in de Romeinse

¹⁶³ Dijkstra et al. 2006, gebouwen 15, 27, 52 en 59.

¹⁶⁴ Meestal wordt aangenomen dat de ontbrekende binnenstijlen minder diep waren ingegraven of op poeren stonden, waardoor ze archeologisch niet zichtbaar zijn (Dijkstra 2011, 195; Kodde 2014, 299-300).

fig. 5.28 Overzicht van huistypen uit Zuid-Holland die verwant zijn aan Noord-Hollandse typen. Schaal 1:300 (bewerkt naar Dijkstra 2011, fig. 5.2-5.3, 5.8-5.9, 5.13, 4.10-4.11 en 5.13 (1-4, 6-8); Van der Velde 2008, fig. 7.1/7.23 (5)).

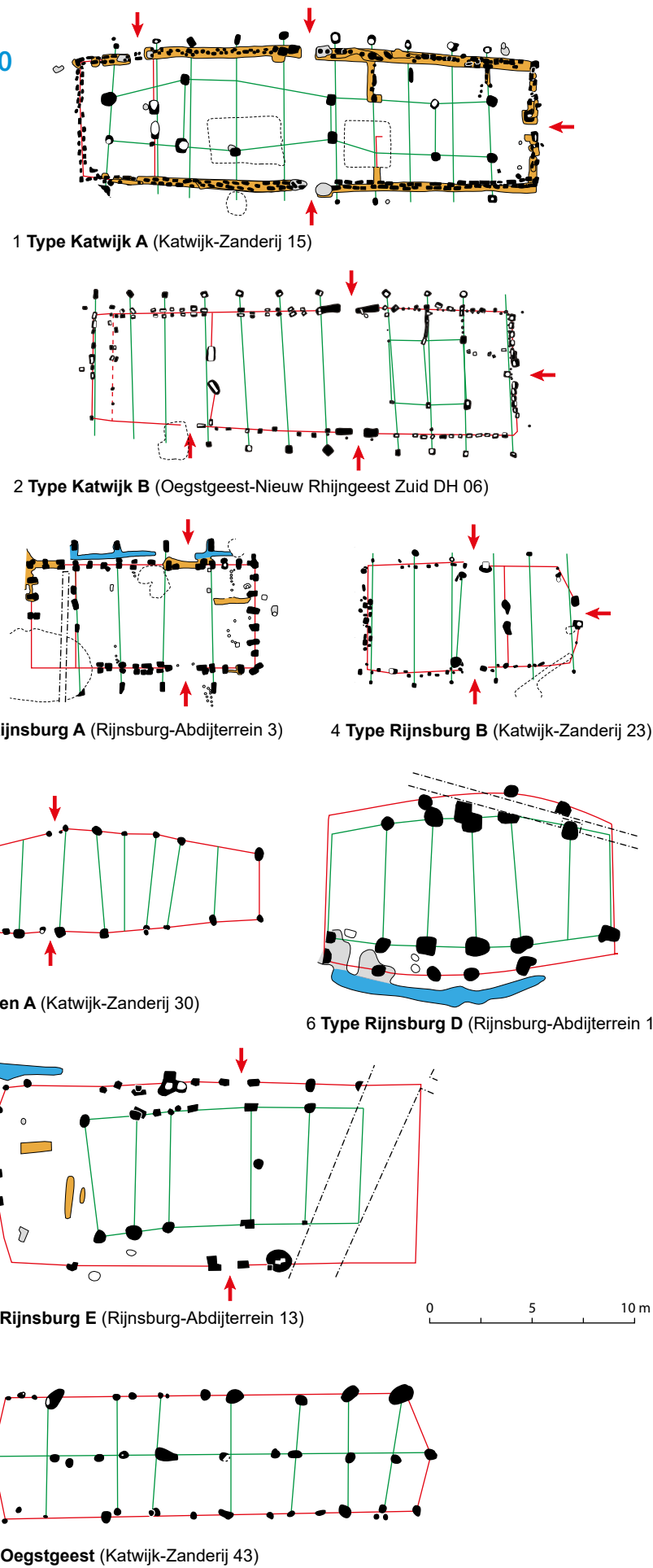
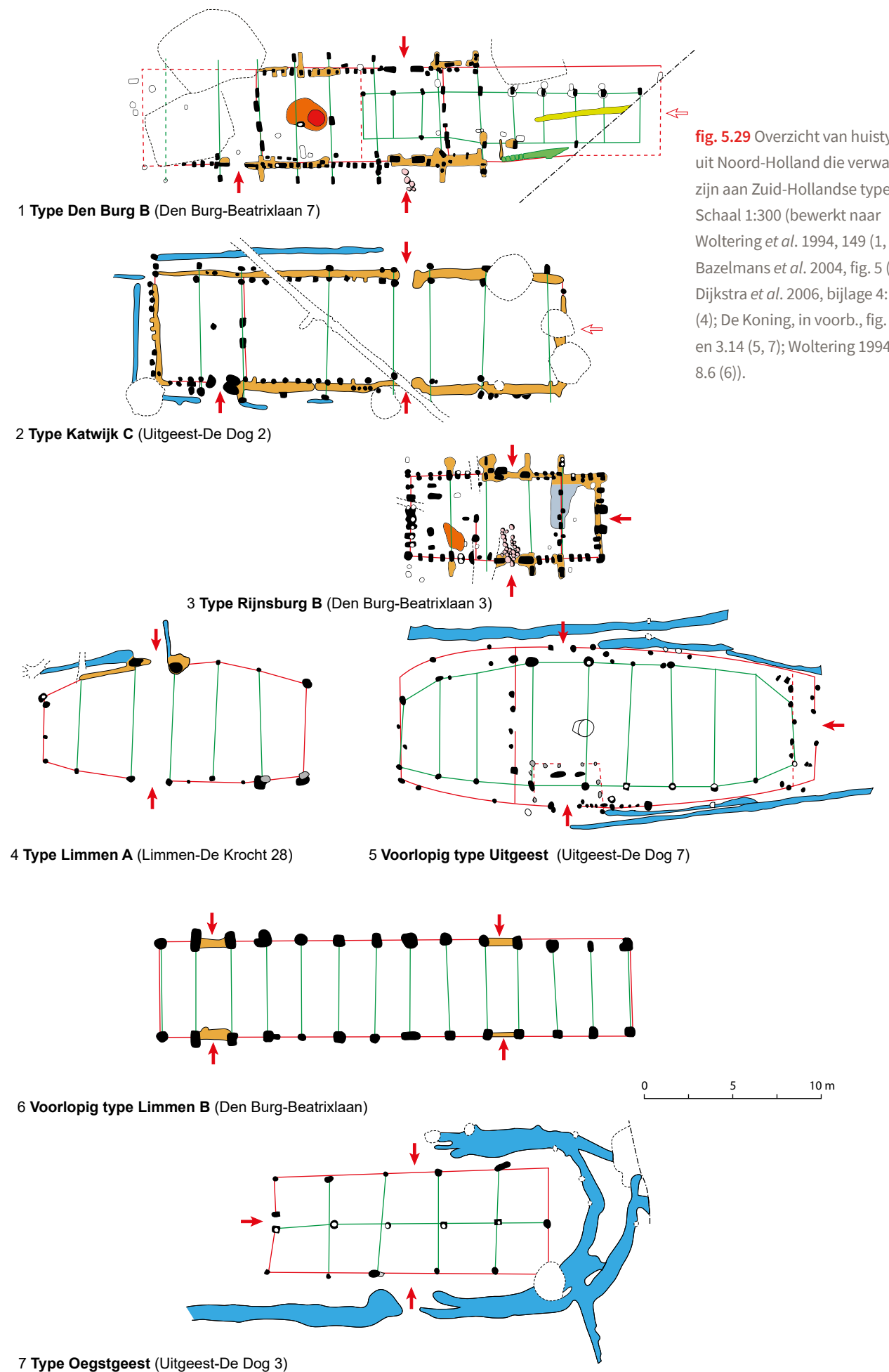

fig. 5.29 Overzicht van huistypen uit Noord-Holland die verwant zijn aan Zuid-Hollandse typen. Schaal 1:300 (bewerkt naar Woltering *et al.* 1994, 149 (1, 3); Bazelmans *et al.* 2004, fig. 5 (2); Dijkstra *et al.* 2006, bijlage 4: fig. 1 (4); De Koning, in voorb., fig. 3.19 en 3.14 (5, 7); Woltering 1994, fig. 8.6 (6)).

tijd zowel drie-, twee- als eenbeukige bouwtradities naast elkaar en waren in de Merovingische periode woonstalhuizen van de typen Katwijk en Rijnsburg te vinden. De geheel driebeukige gebouwen van type Katwijk A blijven voorsnog beperkt tot drie exemplaren uit Katwijk-Zanderij, te dateren tussen de late 5e en 6e eeuw (zie [bijlage 5.1](#)); daarna zien we de driebeukige opzet alleen nog in stalgedeelten terugkomen.¹⁶⁵ Daarmee lijkt deze verschijningsvorm eerder verdwenen te zijn dan in Uitgeest-Groot Dorregeest en Castricum het geval was. Ook het einde van de typen Katwijk B/C en Rijnsburg A/B is in Zuid-Holland vroeger te dateren, rond 725. In Noord-Holland raken deze typen, samen met de vergelijkbare typen Den Burg B, C en D, pas tegen 850 buiten gebruik. Opvallend is een rechthoekig gebouw uit Monster-Molenslag dat waarschijnlijk is opgebouwd uit geschoorde gebinten en op basis van een dendrochronologisch en een ¹⁴C-monster tussen circa 630-770 is gedateerd.¹⁶⁶ Deze relatief vroege datering van een gebint sluit aan bij het kleine bestand van eenbeukige, bootvormige gebouwen met geschoorde gebinten van het type Limmen A in Rijnsburg, Katwijk-Zanderij en Monster-Molenslag, die vanaf circa 700 het type Katwijk B/C opvolgden.¹⁶⁷ Dat is mogelijk een generatie van 25 jaar eerder dan de introductie van bootvormige gebouwen in Noord-Holland, maar meer algemeen sluit de ontwikkeling in beide gebieden hier goed op elkaar aan. De aansluitende bewoningsfasen van Rijnsburg zijn wellicht ook representatief voor de latere ontwikkeling in Zuid-Holland: een bootvormig, driebeukig woonstalhuis (type Rijnsburg D) uit circa 775-900 wordt opgevolgd door rechthoekige, driebeukige woonstalhuizen (Rijnsburg E) uit de 10e eeuw.¹⁶⁸ De opkomst van de laatste bouwvorm lijkt in Noord-Holland lange tijd te zijn uitgebleven. Wanneer we het onderzoek in Limmen-De Krocht als maatgevend zien, verschenen pas na 1100 enkele driebeukige woonstalhuizen.¹⁶⁹

Ook in Zuid-Holland bestond de hierboven al besproken tweebeukige bouwtraditie. In de Merovingische periode kennen we deze alleen in de vorm van grote schuren van het type Oegstgeest, waarvan de datering vrijwel gelijk is aan die in Noord-Holland. Uit de Karolingische periode zijn er alleen de tweebeukige gebouwen uit Valkenburg-De Woerd, waarvan het de vraag blijft of dit woonhuizen waren van handelaren langs de oever van de Oude Rijn of schuren die hoorden bij niet opgegraven woonstalhuizen die hoger op de oever stonden.¹⁷⁰ Een verschil met Noord-Holland is dat daar de tweebeukige indeling in de Karolingische periode ook in (licht) bootvormige woonstalhuizen werd toegepast.

Samenvattend wijkt de ontwikkeling in Noord-Holland ten opzichte van die in Zuid-Holland vooral af in de Karolingische periode, door de iets latere introductie van bootvormige gebouwen en het incidenteel toepassen van middenstijlen in woongebouwen. Op relatief korte afstand binnen Kennemerland lijken daarbij lokale bootvormige bouwvarianten voor te komen. Het verder noordelijk gelegen Texel sluit aan op

¹⁶⁵ Overigens waren de binnenstijlen in gebouw 15 alleen gezien in vlak 1. Deze stijlen waren dus minder diep gefundeerd dan de wand. Dit betekent in theorie dat er meer driebeukige gebouwen van het type Katwijk A kunnen hebben bestaan.

¹⁶⁶ Bakx 2020, 72-74. Dendrochronologische datering paal ná 634±4 (Bakx 2020, bijlage 19) en ¹⁴C-datering hout uit haardkuil DMONS 345: Poz-98822 1305±30 BP (95,4%: 658-729 en 736-769; Bakx 2020, bijlage 20).

¹⁶⁷ Dijkstra 2011, 123-124 (gebouw 18); Van der Velde 2008, 140 (huis 30); Bakx 2020, 70 (gebouw 10).

¹⁶⁸ Dijkstra 2011, 124-127.

¹⁶⁹ Dijkstra et al. 2006, 56 (fasen 14-15, gebouw 15) en 58 (fase 17, gebouw 52 en mogelijk ook gebouw 25).

¹⁷⁰ Dijkstra 2011, 142, 210, 222; vergelijk ook het (vrijwel) ontbreken van woonstalhuizen in de nederzetting uit de Merovingische periode op de zuidoever van de Oude Rijn in Leiden-Boshuizen door latere egalisatie en kleiwinning (Dijkstra & Ter Steege 2020, 58).

de zuidelijke ontwikkelingen, maar kent ook een sterk lokale ontwikkeling; niet alleen door het gebruik van zodenwanden voor het stalgedeelte, wat landschappelijk te verklaren is, maar in het bijzonder vanwege de eigen 'experimenten' binnen het type Den Burg in de overgang naar eenbeukige gebouwen met gebinten.

Bouwtradities in omliggende regio's

Om te kijken in hoeverre de bouwtradities van Noord- en Zuid-Holland aansluiten bij de tradities in omliggende regio's wenden we onze blik hoofdzakelijk naar de noordelijke, Germaanse wereld. Daarvan is immers al duidelijk dat deze een onderling samenhangende bouwtraditie kende.¹⁷¹ In deze paragraaf worden de bouwtradities besproken voor de volgende regio's: het Midden-Nederlandse rivierengebied in het zuidoosten, de Oost-Nederlandse zandgronden, het Fries-Groningse terpengebied in het noorden, en de Noordwest-Duitse kust inclusief aansluitende zandgronden in het noordoosten ([fig. 5.27](#)).

Zeeland en de Vlaamse kust bieden nog te weinig gepubliceerde gegevens van vroegmiddeleeuwse plattegronden voor een goede vergelijking. Wel lijken een fragmentarisch gebouw in Serooskerke op Walcheren en zeker enkele woonstalhuizen in Roksem en Brugge tot het type Katwijk C te behoren.¹⁷² Angelsaksisch Engeland blijft buiten beschouwing, omdat de huisbouwtraditie daar in hoofdzaak werd beïnvloed door de noordelijke huisbouwtraditie op het continent, wat samenhangt met de komst van migranten in de 5e en 6e eeuw. Ook een vergelijking met Zuid-Nederland (Noord-Brabant en Limburg) blijft achterwege, vanwege de afwijkende ontwikkeling die de huizenbouw hier vertoont.¹⁷³

Het Midden-Nederlandse rivierengebied

In het rivierengebied was gedurende de Romeinse tijd ook sprake van diversiteit in bouwtradities. Tot circa 270 n.Chr. kwamen eenbeukige en (deels) tweebeukige plattegronden voor, evenals samengestelde plattegronden met verschillende beukindelingen in één gebouw ([fig. 5.30](#)). In tegenstelling tot West-Nederland zijn driebeukige woonstalhuizen gedurende de Romeinse tijd echter in de minderheid.¹⁷⁴ Tot in de late 3e eeuw had een klein deel van de gebouwen buitenstijlen rondom het gebouw die de dakvoet droegen. De grote afstand tot de wand van sommige gebouwen met buitenstijlen (tussen de 1,3 en 3 meter) wijst zelfs op Gallo-Romeinse invloed in de vorm van een overdekte veranda (*porticus*).¹⁷⁵

Een kwart van de gebouwen uit de 1e-2e eeuw n.Chr. in Wijk bij Duurstede-De Horden had wandbinnenstijlen ([fig. 5.30](#)), iets wat ook in enkele inheemse woonstalhuizen in Zuid-Holland gesignaleerd is.¹⁷⁶ Deze stijlen hadden niet allemaal dezelfde functie als in de hierboven besproken vroegmiddeleeuwse gebouwen: een deel zorgde, soms samen met een wandstijl aan de buitenzijde, voor het inklemmen van de vlechtwerk wand of de deurposten, en de binnenste stijl diende in het stalgedeelte waar-

¹⁷¹ Zimmermann 1988; Hamerow 1999; Waterbolk 1999.

¹⁷² Dijkstra 2011, 202; De Clerq 2017, 50; voor Serooskerke, zie Van 't Veer & Dijkstra 2011, 355-360.

¹⁷³ Dijkstra 2011, 215-218; Zimmermann 1988; Hamerow 1999; Theuws 2014; Huijbers 2014.

¹⁷⁴ Van Renswoude & Boreel 2014.

¹⁷⁵ Vos 2002, 83; Van Renswoude & Boreel 2014, 288.

¹⁷⁶ Vos 2002, huizen 1, 2, 4, 10, 14 en 21. Dit zijn dus niet de binnenstijlpennen van een driebeukige indeling die op 0,5 tot 1 meter voor de wand staan (zie bijvoorbeeld Vos 2002, huizen 7, 11, 18 en 22). Voor Zuid-Holland, zie Bloemers 1978 (Rijkswijk-De Bult; onregelmatig in gebouwen 9 en 10) en Van der Velde 2008 (Katwijk-Zanderij; huizen 1, 6 en 10).

fig. 5.30 (rechts) Overzicht van huistypen uit het Midden-Nederlandse rivierengebied (1-4) en de Oost-Nederlandse zandgronden ten noorden van de Rijn (5-8). Schaal 1:300 (bewerkt naar Vos 2002, fig. 4 en 12 (1-2); Heeren 2007, fig. 1 (3); Van Es & Verwers 1995, fig. 3a (4); Taayke *et al.* 2012, fig. 4.14 en 7.9 (5-6); Heidinga 1987, fig. 21 (7); Waterbolk 2009, fig. 63a (8)).

schijnlijk als veeboxsteunen. In het woongedeelte kunnen ze eventueel nog wijzen op een extra versterking in de vorm van een ongeschoord gebint en/of de aanzet zijn van een lichte binnenwand. De functie van deze inheems-Romeinse wandbinnenstijlen is een erfenis uit de Midden- en Late IJzertijd die zowel in het riviergebied als in Zuid- en Oost-Nederland te vinden was.¹⁷⁷ Of deze stijlen nog een functie hadden als ondersteuning van een zolder is niet aantoonbaar.¹⁷⁸

Door de discontinuïteit in bewoning gedurende de 4e eeuw n.Chr. bestaat er voor deze periode geen duidelijk beeld van de bouwkundige ontwikkelingen in het Midden-Nederlandse rivierengebied.¹⁷⁹ De eerstvolgende huisplattegronden dateren uit de late 4e of vroege 5e eeuw, maar hun aantal is voornamelijk gering. Twee korte rechthoekige woon(stal)huizen uit Tiel-Passewaaij laten een breuk zien met de oudere bouwtraditie, wat wordt gekoppeld aan de komst van migranten uit het gebied ten noorden van de Nederrijn (fig. 5.30).¹⁸⁰ De gebouwgrootte en de toepassing van dubbelstijlen wijst namelijk op een verwantschap met de Oost-Nederlandse zandgronden, zoals de laat-Romeinse korte huizen in Ede of in het Drentse Wijster en Peelo (zie hierna).

De afgelopen 20 jaar heeft archeologisch onderzoek op de VINEX-locatie Leidsche Rijn ten westen van Utrecht enkele vroegmiddeleeuwse nederzettingen met huisplattegronden aan het licht gebracht. Zo is in Leidsche Rijn-Sportpark Terweide een gebouw met een klein voorhuis opgegraven uit de periode circa 475-650. Niet duidelijk is of in de plattegrond de zwaardere wandbinnenstijlen zijn overgeleverd van een eenbeukige ruimte, of dat het juist gaat om buitenstijlen zonder de bijbehorende wand.¹⁸¹ Vlakbij is op locatie Maartvlinder een aantal erven opgegraven waarvan maar één huis uit dezelfde periode voor ongeveer de helft bewaard is gebleven. Dit driebeukige deel van het huis was opvallend breed (8 meter). Het is niet uitgesloten dat zich in de kopse kant een ingang bevond, waarmee de overgeleverde helft van het gebouw tot aan de binnendoorgang als het staldeel te interpreteren is.¹⁸²

De tot nu toe grootste vindplaats van vroegmiddeleeuwse gebouwen in Leidsche Rijn lag langs de oude A2. Het best overgeleverd is een woonstalhuis van het type Katwijk C, dateerbaar in de late 6e-vroege 7e eeuw. Van de overige, deels onregelmatig rechthoekige tot licht bootvormige, eenbeukige huizen uit de Merovingische en Karolingische periode zijn vooral de buitenstijlen bewaard gebleven, soms met een deel van de wandpalen.¹⁸³ Ingangspartijen zijn niet of nauwelijks te onderscheiden. De woonstalhuizen zijn verwant aan het type Katwijk C, en aan de smallere, rechthoekige gebouwen met buitenstijlen in Dorestad.¹⁸⁴

Het nederzettingsterrein van Wijk bij Duurstede-De Geer – gelegen ten noordoosten van de handelsplaats Dorestad (het huidige Wijk bij Duurstede) – kent een lange

177 Midden-Nederlandse rivierengebied: Vleuterweide-Wilhelminalaan (Arnoldussen & Theunissen 2014, 134, fig. 17.7), Tiel-Passewaaij (Van Renswoude & Boreel 2014, 282, fig. 4A: huis 16); Zuid-Nederland: huistype Haps (Hiddink 2014, 182-184, fig. 12); Noordoost-Nederland: huistypen Hijken, Diphooen en Fochteloo A (Huijts 1992, 73, 87, 93; Waterbolk 2009, 55, 64, 68).

178 Eerder meende de auteur van wel (Dijkstra 2011, 219).

179 Heeren 2017, 155-156.

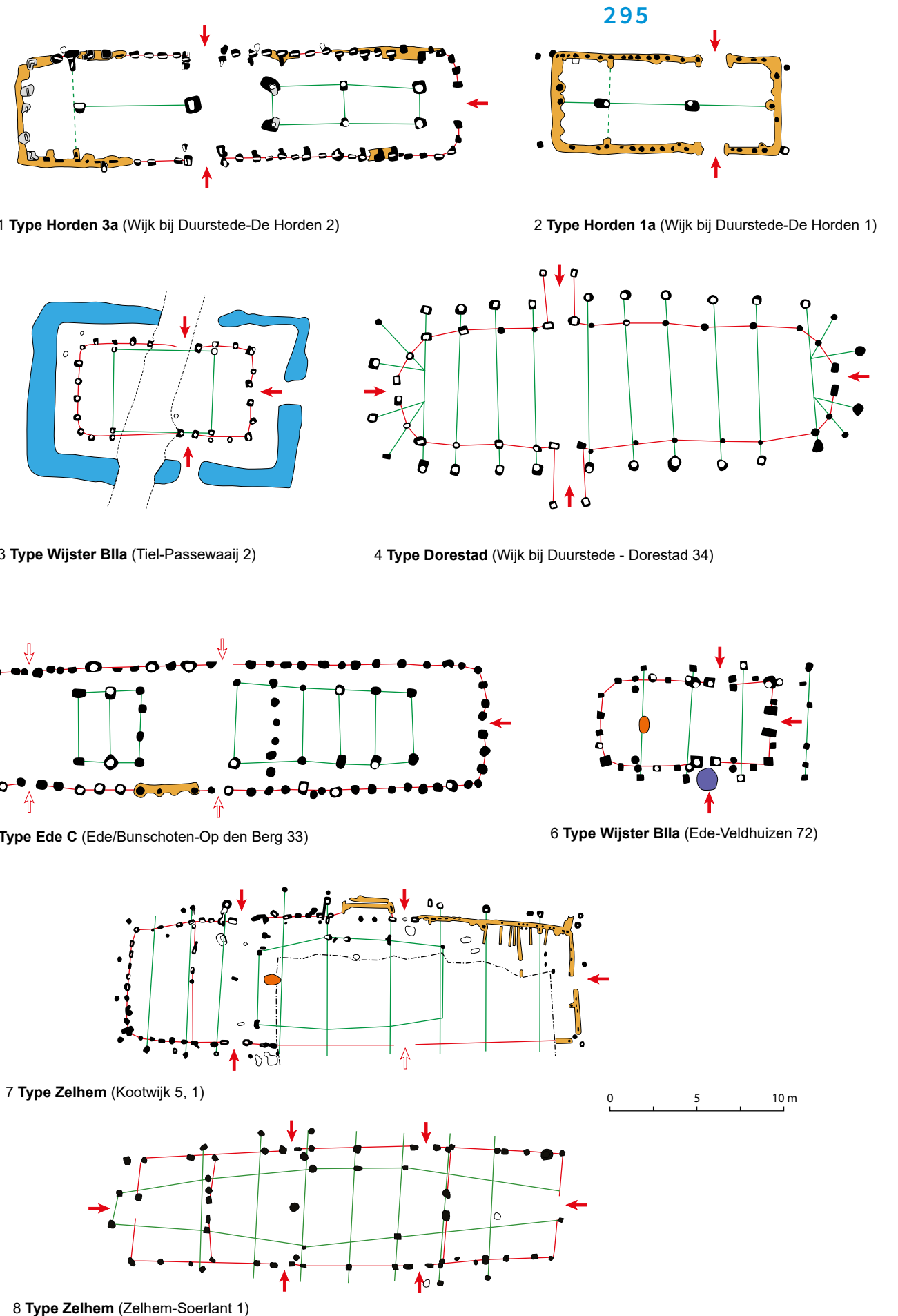
180 Van Renswoude & Boreel 2014, 289 en verwijzingen aldaar.

181 Den Hartog 2009, 41-43. De opgravers gaan uit van het eerste.

182 Van der Kamp 2018, 67-70.

183 Helaas spreekt men over 'gebinten' in plaats van buitenstijlen, vermoedelijk naar analogie met de terminologie voor Zuid-Nederland (zie Nokkert *et al.* 2009, 60).

184 Voor Dorestad, zie Van Es & Verwers 2015, 63-67. Het enige gebouw in Utrecht-Leidsche Rijn A2 waar bij wandsporen langs de buitenste palen te vinden waren, huis 9, is vanwege de diep ingeslagen palen waarschijnlijk als een beter bewaarde een- of tweebeukige schuur te beschouwen (zie Nokkert *et al.* 2009, 78-79).

bewoningsgeschiedenis, inclusief bewoning gedurende de Laat-Romeinse tijd en Vroege Middeleeuwen. Jammer genoeg zijn veel huisplattegronden incompleet bewaard gebleven en lastig te reconstrueren en te dateren. Van de zes aan de Laat-Romeinse tijd toegeschreven gebouwen hadden er drie een driebeukige opzet (gebouwen 20, 21, 25) en een vierde mogelijk een eenbeukige indeling met enkele wandbinnenstijlen (gebouw 36). Daarnaast stond er in deze periode een gebouw met een tweebeukige helft en een helft met enkele wandbinnenstijlen (gebouw 24), en een afwijkend, bijna vierkant, driebeukig gebouw van 9,1 bij 8,6 meter (gebouw 2).¹⁸⁵

Een doorlopend gebruik van de nederzetting De Geer tot in de late 5e en 6e eeuw is op basis van een handvol aardewerk- en metaalvondsten en enkele waterputten waarschijnlijk, maar er zijn geen huisplattegronden die duidelijk in deze periode gedateerd kunnen worden.¹⁸⁶ Het tweebeukige, licht bootvormige gebouw 15 (een schuur?) en het licht bootvormige, eenbeukige woonstalhuis met een zijkamer en buitenstijlen (gebouw 16, vergelijkbaar met type Katwijk C) kunnen evengoed uit de 7e eeuw dateren. Aan de late 5e en 6e eeuw is verder het lastig te interpreteren gebouw 17 en een relatief smal, rechthoekig en eenbeukig gebouw met één nokstijl in het midden en een zijkamer toegeschreven (gebouw 18).¹⁸⁷

In de 8e eeuw bestonden de hoofdgebouwen in De Geer uit twee relatief korte plattegronden van 11 en 12,5 meter lang. Bij het vrijwel rechthoekige gebouw 6 is sprake van een bijna 6 meter brede kern van acht gebinten met op 1 tot 1,5 meter daarbuiten wandschoren, vergelijkbaar met een gebouw van het type Dorestad. Gebouw 13 is geïnterpreteerd als een eenbeukig gebouw met buitenstijlen, maar de positie van twee tegenover elkaar gelegen ingangen in de lange zijden wijst eerder op een deels driebeukige helft en een deels eenbeukig gebouw met een bootvormige kopse kant.¹⁸⁸ Aan de 9e eeuw is het eenbeukige, bootvormige gebouw 11 met een uitzonderlijke gebintbreedte van 12 meter toegewezen, dat men eerder verwacht in de Volle Middeleeuwen. Nog groter is het rechthoekige, monumentale gebouw 1, met een kern van circa 26 bij 9 meter en daarbuiten mogelijk enkele uitkubbingen.¹⁸⁹ Dergelijke gebouwen worden doorgaans in de Volle Middeleeuwen gedateerd, maar op basis van de centrale ligging binnen een Karolingisch greppelsysteem wordt gedacht aan een datering tussen 775-850 en een functie als agrarisch domeincentrum of een ontvangsthal.¹⁹⁰ Een datering in de 8e-9e eeuw wordt ook aangenomen voor twee tweebeukige gebouwen, waarvan één met sporen van een wand (gebouw 4; 15 bij 6 meter) en één met een regelmatige

185 Heeren 2021, 387; Van der Velde 2021, bijlage 2 (de in de bijschriften van de figuren genoemde schaal van 1:200 wijkt af van de huisplattegronden zelf, zodat de grootte lastig te bepalen is. Vergelijk hier voor de overzichtsplattegrond fig. 2.1). Gebouw 2 is in eerdere publicaties aan de Merovingische periode toegewezen (zie onder meer Van Doesburg 2014, 355), maar dat wordt nu minder waarschijnlijk geacht.

186 Heeren 2021, 391-393; Van der Velde & Van Doesburg 2021, 395-396.

187 Van der Velde (2021, 506-507) beschouwt gebouw 17 als een (deels?) driebeukig gebouw, maar dit levert een vreemd patroon van ongeschoorde gebinten op. Een alternatieve interpretatie, waarbij de wandpalen worden beschouwd als buitenstijlen van een tweedelig gebouw met in het midden van de lange zijden een ingangspaar, levert echter een ongewoon smalle kernbreedte op van circa 3,5 meter.

188 Vergelijk Van der Velde 2021, 504. Paalsporen van ingangspartijen bevinden zich normaliter niet tussen buitenstijlen. Bovendien past de afstand van ruim 6 meter tussen de beoogde wandlijn goed bij een gemiddelde huisbreedte uit deze periode.

189 Van der Velde 2021, 493. De merkwaardige 'binnenconstructie' lijkt eerder het restant van een ander, circa 9 meter breed gebouw op vrijwel dezelfde plaats.

190 Van der Velde & Van Doesburg 2021, 410, 412; Van der Velde 2021, 493-494.

plaatsing van palen (gebouw 7; 12 bij 4,5 meter).¹⁹¹ Vreemd genoeg is voor beide gebouwen een functie als schuur niet overwogen (vergelijk het type Oegstgeest).¹⁹² Het jongste Karolingische gebouw lijkt een rechthoekige, eenbeukige schuur met gebinten te zijn (gebouw 23, afmetingen 11 bij 5 meter).

Van enkele laat-Merovingische woonstalhuizen in het meer oostelijk gelegen Dorestad is het beeld nog incompleet, maar de aanwezigheid van een licht bootvormig woonstalhuis van minimaal 35 m met buitenstijlen en de deels drie- en eenbeukige indeling wijzen op verwantschap met het West-Nederlandse kustgebied. Hetzelfde geldt voor de korte rechthoekige huizen uit het handelskwartier van Dorestad, die lijken op het type Rijnsburg A/B.¹⁹³ De langere, eenbeukig rechthoekige en bootvormige woonstalhuizen in Dorestad hadden (schorende) buitenstijlen (fig. 5.30). De wanden zijn vaak alleen herkenbaar aan dikkere stijlen die op regelmatige afstand stonden. Bij plattegronden waar alleen de buitenste stijlen bewaard zijn, is niet goed te bepalen of sporen van de daarbinnen gelegen wand ontbreken of dat er sprake was van bredere, eenbeukige gebouwen met geschoorde gebinten. Het lijkt erop dat in de 8e-9e eeuw bootvormige gebouwen met wandschoren de norm waren, wellicht naast een klein aantal eenbeukige hoofdgebouwen en rechthoekige 'grote schuren' met gebinten. De identificatie en datering van geschoorde gebinten in de huizen van Dorestad verdient echter nadere studie.¹⁹⁴

In Kerk-Avezaath-Stenen Kamer, ten noorden van Tiel, waren in de Karolingische periode bootvormige, eenbeukige gebouwen op basis van de grootte van de paalkuilen en dikte van de paalkernen eveneens duidelijk aanwezig.¹⁹⁵ Deze gebouwen hadden geen buitenstijlen, wat wijst op de toepassing van een geschoord gebint. Een van de gebouwen was relatief klein (vergelijkbaar met type Limmen A), maar een ander gebouw was aanzienlijk groter en deels tweebeukig.

Voor de latere Middeleeuwen is het beeld in het Midden-Nederlandse rivierengebied erg divers, met zowel bootvormige als rechthoekige woonstalhuizen. De langindeling was voornamelijk driebeukig, maar ook (deels) een- en tweebeukige varianten zijn opgegraven.¹⁹⁶ Bootvormige tot licht bootvormige gebouwen komen met zekerheid sporadisch al voor in de 7e eeuw, en eenbeukige, bootvormige gebouwen met of zonder buitenstijlen vanaf de Karolingische periode.¹⁹⁷

De Oost-Nederlandse zandgronden

De zandgronden van de Veluwe, de Achterhoek, Overijssel en Drenthe kenden een ontwikkeling van de bouwtraditie, die niet is onderbroken door discontinuïteiten in bewoning. In de loop van de Romeinse tijd vond een geleidelijke ontwikkeling plaats van

191 Van der Velde 2021, 496, 499. Gebouw 4 lijkt sterk op gebouw 3, dat in de 2e-eeuwse bewoningsfase is gedateerd (Heeren 2021, 382, fig. 17.3). Gebouw 7 is beter te begrijpen als een tweebeukig gebouw in plaats van een incomplete, driebeukige structuur.

192 Van der Velde & Van Doesburg 2021, 410.

193 Van Doesburg 2014, 353-354 en verwijzingen aldaar (Wijk bij Duurstede-Veilingterrein, structuur 7, datering circa 650-700); Van Es & Verwers 2015, huizen 1 en 2.

194 Van Es & Verwers 2015, 63-68, 70. Enkele van de bootvormige plattegronden met buitenpalen die eerder in de 8e en 9e eeuw werden gedateerd, worden nu rond 850 gedateerd vanwege hun goede conservering (Van Es & Verwers 2015, 67-68).

195 Van Doesburg 2014, 355 en daar genoemde literatuur.

196 Van Doesburg 2014, 357-359 en daar genoemde literatuur.

197 In de opgraving Wijk bij Duurstede-De Geer worden gebouw 6, 11, 13, 17 en 23 als bootvormig beschouwd (Van der Velde & Van Doesburg 2021, 409), maar gebouw 6 en 23 hebben vrijwel rechte wanden. Daar tegenover staat dat gebouw 15 en 16 juist (licht) bootvormige wanden hebben (zie Van der Velde 2021).

fig. 5.31 (rechts) Overzicht van huistypen van de Drentse zandgronden. Schaal 1:300 (bewerkt naar Waterbolk 2009, fig. 54b, 55b, 65c, 60a, 64b, 69a en 75j).

geheel driebeukige naar eenbeukige woonstalhuizen met buitenstijlen. De eerste aanzetten naar eenbeukige huisdelen zijn al te zien bij de (vroeg-)Romeinse typen Fochteloo B en Noordbarge, en deels ook bij het type Midlaren A door middel van wandbinnenstijlen.¹⁹⁸ Uit de Drentse typologie (fig. 5.31) blijkt dat men vanaf de 3e eeuw overging op de plaatsing van 'dubbelstijlen' om tot een eenbeukige indeling te komen. Dit begon bij de overgang van de stal naar het woongedeelte en in de kopse kant van het woongedeelte (typen Peelo A, Wijster B-C, Peelo B en Eursinge). Pas in de 6e eeuw was de ontwikkeling naar een volledig eenbeukige overspanning voltooid (type Odoorn A). De noodzaak tot een verbetering van de dwarsstabiliteit leidde echter tot de introductie van buitenstijlen, hetzij als onderdeel van een ongeschoord gebint of als beenspanen; deze kwamen steeds verder van de wand te staan bij gebouwen van de typen Odoorn B en C en sommige latere typen.¹⁹⁹

Daarnaast verschenen vanaf het einde van de 2e eeuw n.Chr. steeds meer woonstalhuizen met een driedeling, door de toevoeging van een voorhuis tegen het woongedeelte.²⁰⁰ Verder bestonden enige lokale variaties en mengvormen, zowel wat betreft de dakdragende constructie als hun datering. Een voorbeeld hiervan is het voorlopige type Midlaren dat in Noord-Drenthe en het aangrenzende Groningse terpengebied voorkomt (Romeinse tijd). De lange woonstalhuizen hadden in Drenthe meestal twee paar tegenover elkaar gelegen ingangen in de lange zijden en een stalingang in de kopse kant. Daarnaast kwamen in de Laat-Romeinse tijd ook kortere woonstalhuizen voor met slechts één paar ingangen in de lange zijden (type Wijster C; datering 250-450 n.Chr.), net als bij de korte woon(stal)huizen uit dezelfde periode (type Wijster BIIa).²⁰¹

Een met Drenthe vergelijkbare ontwikkeling in de bouwtraditie voltrok zich in het aangrenzende Overijssel en Gelderland ten noorden van de Rijn, zoals zichtbaar in nederzettingen uit de Romeinse tijd vlak ten noorden van de Rijn in Ede, Bennekom, Didam, Wehl en de verder noordelijk gelegen vindplaatsen Deventer-Colmschate en Heeten (fig. 5.30).²⁰² Een opvallend verschil ten opzichte van Drenthe is dat een aanzienlijk deel van de woonstalhuizen eenbeukig is uitgevoerd, maar het is de vraag of een archeologisch onzichtbare fundering van binnenstijlen op poeren het beeld vertekent. Van veel woonstalhuizen is de omvang ook een stuk groter, met lengtes tot wel 70 meter en breedtes tot 8 meter, ongeacht een drie- of eenbeukige indeling. In de (deels) eenbeukige gebouwen werden soms ook dubbelstijlen toegepast. De ligging van ingangen is lastig te bepalen, maar waarschijnlijk waren dit doorgaans twee paar tegenover elkaar gelegen ingangen in beide lange zijden en één ingang in de korte stalwand. Bij langere woonstalhuizen kon het aantal paren ingangspartijen oplopen tot drie.²⁰³

Buitenstijlen werden maar spaarzaam toegepast. Bij enkele woonstalhuizen in Ede en Heeten gebeurde dit in de 1e, 2e en sporadisch nog in de 3e eeuw, en in Ede

198 Waterbolk 2009, fig. 46d, 47c, 48a, 48b, 48c, 50b, 50c, 50d, 50f. Overigens spreekt Waterbolk over 'gekoppelde binnenwandpalen'.

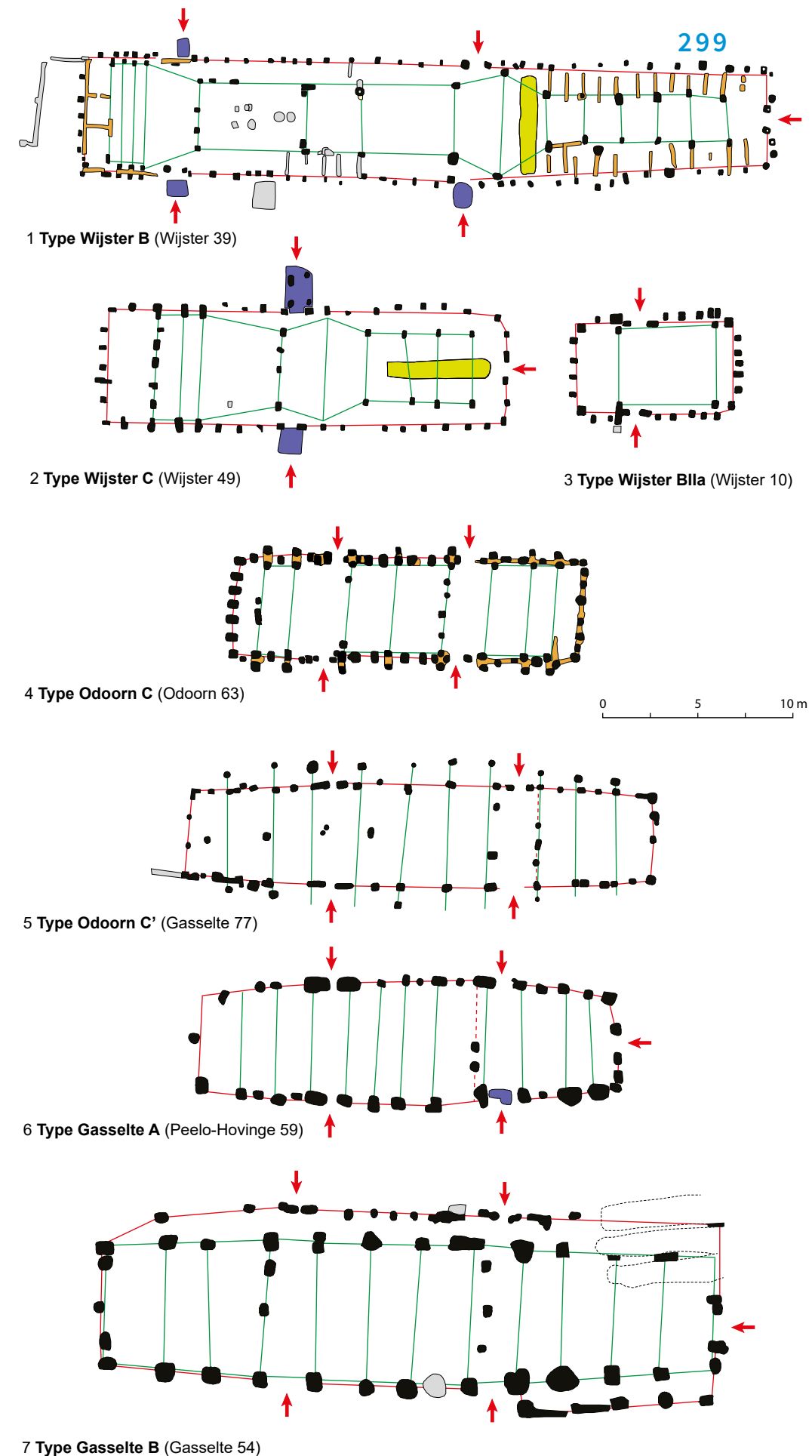
199 Huijts 1992; Waterbolk 2009; Van der Velde 2011, 201; Postma 2015.

200 Van der Velde 2011, 201.

201 Van der Velde 2011, 201 (tabel 6.9).

202 Voor een overzicht, zie Van Es et al. 1985 (Bennekom); Taayke et al. 2012 (Ede); Van der Velde 2011, 82-97 (Heeten).

203 Van der Velde 2011, 201-202 en verwijzingen aldaar; Taayke et al. 2012. Voor het ontbreken van binnenstijlen, vergelijk noot 164.

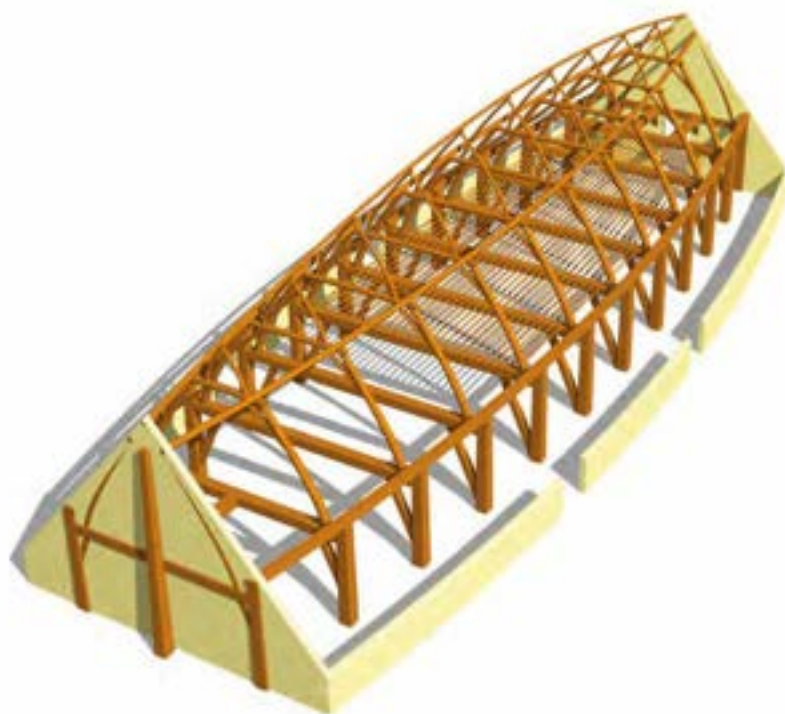

bij korte woon(stal)huizen uit de 4e eeuw n.Chr. (fig. 5.30, nr. 6).²⁰⁴

In de loop van de Vroege Middeleeuwen verschenen op de Oost-Nederlandse zandgronden ook bootvormige woonstalhuizen. De Veluwe liep hierin voorop, in de vorm van het type Zelhem (fig. 5.30). Tot dit type behoren licht bootvormige, relatief brede eenbeukige gebouwen met buitenstijlen uit de tweede helft van de 7e eeuw en duidelijk bootvormige opvolgers vanaf de 8e eeuw. Het type Zelhem is vergelijkbaar met het wat smallere type Odoorn C' en kwam behalve op de Veluwe ook voor in de Achterhoek en in het aangrenzende Westfalen (7e-9e eeuw).²⁰⁵ Eenbeukige, bootvormige gebouwen met geschoorde gebinten dateren vanaf het midden van de 9e eeuw, eventueel voorzien van één zijbeuk (type Gasselte A en subtype Pesse; fig. 5.31). Uit de 10e eeuw en eerste helft 11e eeuw dateren de eerste driebeukige woonstalhuizen (type Gasselte B; fig. 5.31 en 5.32).²⁰⁶ Nabij Deventer is een bootvormig woonstalhuis van het type Gasselte A aangetroffen, dat op basis van een dendrochronologische datering relatief vroeg, rond 750, is te dateren.²⁰⁷ In Drenthe kwam het licht bootvormige type Odoorn C' echter pas in de 9e eeuw voor, en het type Gasselte A vanaf de 10e eeuw.²⁰⁸

Minder gebruikelijk waren rechthoekige plattegronden van woonstalhuizen met gebinten (voorlopig type Pesse), die dateerbaar zijn in de 9e/10e-13e eeuw.²⁰⁹

fig. 5.32 3D-model van een bootvormig woonstalhuis van het type Gasselte B, datering 11e-14e eeuw. Het dakdragend skelet bestaat uit geschoorde gebinten van recht bouwhout met daarop gekromde kapsantten (naar Postma 2015, fig. 167).

204 Ede-Veldhuizen, gebouw 121 en korte huizen 43 en 72; Ede-Maanen/Uitvindersbuurt, gebouw 1 (Taayke et al. 2012, 71, 75, 245); Heeten-Telgen, gebouwen 1-2, 4-7, 9-10, 12; Heeten-Hordelman, gebouw 03-7 (Van der Velde 2011, 87-92). De buitenstijlen bij de 4e-eeuwse gebouwen 43 en 72 in Ede-Veldhuizen en bij gebouw 1 in Ede-Maanen/Uitvindersbuurt maakten overigens niet consequent deel uit van 'dubbelstijlen'. Voor Van Es & Taayke (2001, 257) is dit reden om de wandbinnenstijl als ondersteuning voor een zolder te beschouwen.

205 Huijts 1992; Waterbolk 2009; Van der Velde 2011, 199-208.

206 Heidinga 1987, 45-55.

207 Bosch et al. 1997.

208 Waterbolk 2009, 94; zie ook Van der Velde 2008, 205-206.

209 Waterbolk 2009, 101; zie ook Van der Velde 2008, 206.

Het Fries-Groningse terpengebied

Gedurende de Romeinse tijd werden in het Friese en Groningse terpengebied driebeukige woonstalhuizen gebouwd waarvan de constructie in hoofdlijn aansluit op die van gebouwen in het aangrenzende Noord-Drenthe (type Midlaren) en Noordwest-Duitsland. In de 4e eeuw n.Chr. is er door het vertrek van een groot deel van de bevolking, vooral in Westergo, sprake van een breuk in de huisbouwtraditie. In het begin van de 5e eeuw introduceren nieuwkomers uit Noordwest-Duitsland en mogelijk ook zuidelijk Scandinavië de bouw van huizen met wanden die niet langer uit vlechtwerk, maar uit gestapelde zoden waren opgetrokken.²¹⁰

Deze 'zodenhuizen' worden gerekend tot het type Leens en dateren van de 5e tot in de 9e eeuw (fig. 5.33).²¹¹ In de Merovingische periode waren de zodenhuizen eenbeukig, waarbij de zodenwand de houten dakconstructie droeg. Vanaf de 8e eeuw kent een deel van de gebouwen een (deels) driebeukige indeling. De binnenstijlen maakten volgens Postma echter geen deel uit van de dakdragende constructie, maar waren bedoeld als ondersteuning van een zolder; de hoofdconstructie was in feite eenbeukig. Verder was tegen de binnenzijde van de zodenwand soms sprake van een ongeleemde vlechtwerkwand. Een belangrijke constatering van Postma is verder dat sprake was van smalle, 8 tot 18 meter lange gebouwen die dienden als stal- en werkruimte, en aparte, bredere, 12 tot 14 meter lange woonhuizen (respectievelijk type Leens A en type Leens B; fig. 5.33). Pas omstreeks 700 bouwde men weer lange woonstalhuizen met zodenwanden die alle functies onder één dak verenigden (voorlopig type Leens AB; fig. 5.34).²¹² Vanaf de 8e eeuw verschenen ook weer houten woonstalhuizen, die de woonstalhuizen met zodenwanden geleidelijk zouden vervangen. Voor zover uit de fragmentarische plattegronden valt af te leiden, sloten de houten huizen in bouwwijze nauw aan bij de Drentse huizen van het type Odoorn, waarbij de stalgedeeltes net als op Texel nog langere tijd met zodenwand kunnen zijn uitgevoerd.²¹³ Lang is verondersteld dat de vroegmiddeleeuwse houten gebouwen in Friesland en Groningen de voor deze periode kenmerkende buitenpalen hadden (vergelijk typen Odoorn B en C), maar de aanwijzingen voor buitenpalen in Leens-Tuinsterwierden zijn onzeker en recentelijk is vastgesteld dat bij enkele gebouwen uit de Merovingische en Karolingische periode in Hallum-Hellema de palen juist net binnen de wand stonden.²¹⁴ Daarmee was de plaatsing van de dakdragende constructie in het Fries-Groningse terpengebied vergelijkbaar met die van enkele gebouwen met wandbinnenstijlen in Noord-Holland (zie gebouw 9a in Bloemendaal-Groot Olmen en gebouw 8 in Den Burg-Beatrixlaan; fig. 5.12).

Latere huistypen uit het Fries-Groningse terpengebied sloten ook weer zijdelings aan op de ontwikkeling in het Drentse achterland en Noord-Holland, met subtiële regionale verschillen in hun uitvoering. Zowel in het kwelder- als veengebied werden bootvormige woonstalhuizen van het type Gasselte A en B gebouwd, zij het op het veen van een wat kleiner formaat (voorlopig type Wijnjeterp; datering 12e-13e eeuw). Naast deze bootvormige gebouwen kwamen ook rechthoekige varianten voor (voorlopig type Assendelft; datering 11e-12e/13e eeuw, mogelijke aanvang in de 10e eeuw).²¹⁵

210 Postma 2015, 63-69.

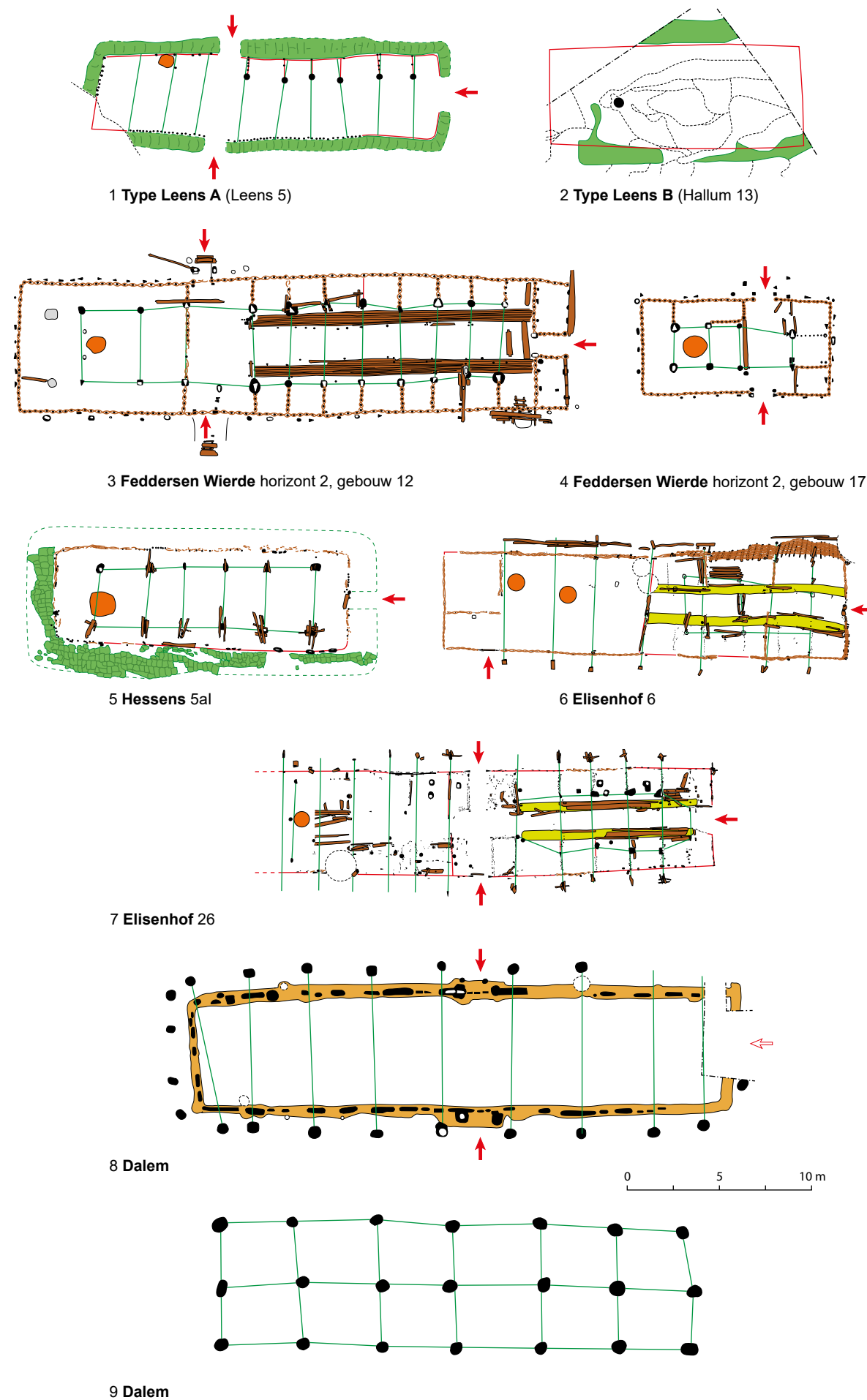
211 Waterbolk 2009, 90; Postma 2015, 69-86.

212 Postma 2015, 72-75, 82-83, 164-165.

213 Postma 2015, 168-170.

214 Voor Leens (gebouwen 7c en 8), zie Postma 2015, 169 (fig. 175-176); voor Hallum (gebouwen 7, 8 en 16), zie Postma 2020, 42-43, 46-47, 81-82.

215 Postma 2015, 183-184; Nicolay & Postma 2018, 265-270.

Het Noordwest-Duitse terpengebied en de aangrenzende zandgronden

Langs de kust van Nedersaksen en het aangrenzende Sleeswijk-Holstein was in de Romeinse tijd het driebeukige woonstalhuis de norm (fig. 5.33). De uitgebreide opgravingen op de Feddersen Wierde maakten duidelijk dat de dakdragende constructie tussen de late 1e en 5e eeuw n.Chr. bestond uit binnenstijlen met een dakvoetligger die rustte op een reeks rondom het gehele huis geplaatste verticale buitenstijltjes, waarbinnen de geleemde vlechtwerkwand stond. Op de nabijgelegen zandgronden bestond in Flögel-Eekhöltjen een vergelijkbare bouwwijze. Enkele van de woonstalhuizen waren hier zeer lang (tot 70 meter), en in de loop van de Romeinse tijd bouwde men meer eenbeukige ruimtes in de boerderijen.²¹⁶

In het Noordwest-Duitse kustgebied was sprake van een bewoningshaat tussen de 5e en late 7e eeuw. De achteruitgang van bewoning verschilde echter per regio, met vrijwel geen bewoning gedurende deze periode in het Elbe-Wesergebiet en wellicht continuïteit in Ost-Friesland.²¹⁷ De vroegmiddeleeuwse houten woonstalhuizen die zijn opgegraven in de terpen van Hessens, Niens en Elisenhof tonen nog veel verwantschap met de huizen uit de Romeinse tijd. Wel komen naast geheel driebeukige indelingen nu ook woonstalhuizen voor met een eenbeukig woondeel (fig. 5.33). In deze periode waren de dakdragende buitenstijltjes in de vlechtwerkwand opgenomen als zwaardere stijlen, waardoor de wand zelf een meer dragende functie kreeg.²¹⁸

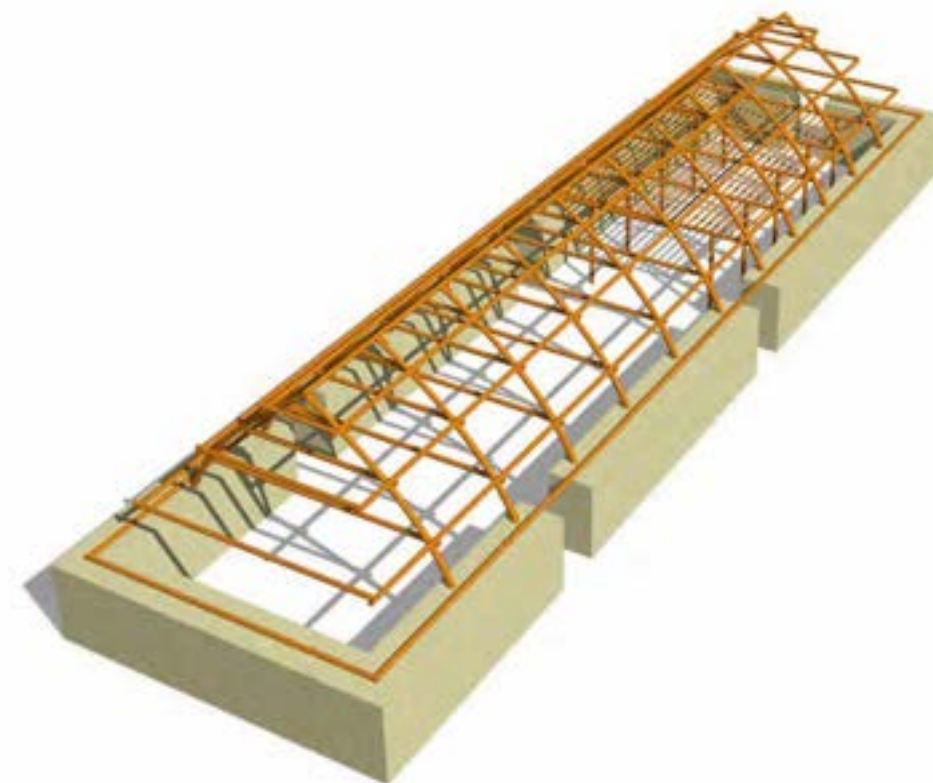

fig. 5.33 (links) Overzicht van huistypen uit het Fries-Groningse terpengebied (1-2) en het Noordwest-Duitse terpengebied en de aangrenzende zandgronden (3-9). Schaal 1:300 (bewerkt naar Postma 2015, fig. 67 (1); Postma 2015, fig. 66 (2); Kossack *et al.* 1984, fig. 52 en 58 (3-4, 8); Siegmüller 2010, *Beilage 4* (licht vereenvoudigd; 5); Bantelmann 1975, fig. 54 en 73 (licht vereenvoudigd; 6-7); Zimmermann 1991, fig. 4 (9)).

fig. 5.34 3D-model van het woonstalhuis van het voorlopige type Leens AB, datering eind 7e-8e eeuw. Bij dit huistype zijn de oudere stal/werk- en woonruimte (type Leens A en B) gecombineerd tot één gebouw. De kapconstructie steunt op de dakdragende zodenwand (naar Postma 2015, fig. 168).

²¹⁶ Voor deze ontwikkeling, zie Kossack *et al.* 1984, 167-183; Zimmermann 1992.

²¹⁷ Nicolay 2014, 54 en verwijzingen aldaar.

²¹⁸ Siegmüller 2010, 56.

De gebouwen in Niens (tweede helft 7e-8e eeuw) en Elisenhof (8e-9e eeuw) hadden daarnaast paarsgewijs geplaatste, schuine buitenstijlen.²¹⁹ In Hessens (7e-vroege 10e eeuw) was dat slechts sporadisch het geval.²²⁰ Ook kwam het regelmatig voor dat tegen de buitenzijde van de geleemde vlechtwerkwallen nog een lage zodenwand was gebouwd, die niet zozeer constructief van belang was maar vooral diende ter isolatie en bescherming tegen weersinvloeden.²²¹

Op de aangrenzende zandgronden is vooral aan de hand van de opgravingen in Dalem een beeld van de ontwikkeling van de huisbouwtraditie te schetsen.²²² Tussen circa 650 en 800 werden hier lange, eenbeukige woonhuizen gebouwd, waarvan een minderheid tegenover elkaar geplaatste buitenstijlen had (fig. 5.33). Omdat een binnenindeling in de hoofdgebouwen ontbreekt en de bodem van kleinere, eenbeukige gebouwen een hoger fosfaatgehalte laat zien – wat wijst op een oude concentratie van mest – wordt ervan uitgegaan dat de functies wonen/werken en de stalling van vee gescheiden waren. Kleinere bijgebouwen bestaan uit enkele tweebeukige structuren. Opslag vond niet alleen plaats in negen- tot twaalfpalige spiekers, maar ook in langere spiekers (fig. 5.33) die qua grootte doen denken aan de tweebeukige schuren uit West-Nederland. In de 9e eeuw verschijnen rechthoekige, eenbeukige gebouwen met krukgebinten (oftewel beenspanen). Een rechthoekig, opvallend breed en groot eenbeukig gebouw dat gedeeltelijk zijbeuken had (mogelijk een domeincentrum binnen een grootgrondbezit), was met gebinten opgebouwd. In de 12e-13e eeuw bestond de bebouwing uit bootvormige woonstalhuizen van het type Gasselte A en B, met op hetzelfde erf vaak rechthoekige eenbeukige schuren.

5.8 Bouwtradities als afspiegeling van culturele relaties

Net als andere vormen van materiële cultuur zijn ook bouwtradities het resultaat van twee factoren: voortbouwen op bestaande tradities enerzijds, en beïnvloeding door ontwikkelingen in omliggende gebieden anderzijds. In deze paragraaf wordt in de eerste plaats ingegaan op de vraag in hoeverre de bouwtraditie van huizen en schuren in Noord-Holland uit de Vroege Middeleeuwen een breuk vormt met de traditie uit de Romeinse tijd, als afspiegeling van een hiaat in bebouwing tussen het midden van de 4e en de late 5e eeuw n.Chr. dat in het vorige hoofdstuk is gepresenteerd. Gekoppeld hieraan wordt gekeken in hoeverre vernieuwingen in de Vroege Middeleeuwen te koppelen zijn aan ontwikkelingen in omliggende huislandschappen, als mogelijk herkomstgebied van eventuele nieuwkomers (fig. 5.27). De verdere ontwikkeling van huizen en schuren gedurende de 6e-10e eeuw wordt vervolgens in een bredere context geplaatst, om eerst de ontwikkeling naar een streekeigen bouwtraditie en daarna de opkomst van bootvormige huizen met een nieuwe gebintconstructie te kunnen verklaren.

Een nieuwe bouwtraditie in de Vroege Middeleeuwen

In Noord-Holland waren in de late 5e en 6e eeuw een zestal gebouwtypen te vinden: huizen van de (voorlopige) typen Den Burg, Dorregeest, Bloemendaal, Katwijk en Rijns-

219 Kossack et al. 1984, 167-186.

220 Siegmüller 2010, 61 (bij een gebouw uit de vroege 7e eeuw en een uit de tweede helft 9e-vroege 10e eeuw).

221 Bantelmann 1975, 183; Siegmüller 2010, 57-58.

222 Zimmermann 1991.

burg, en een bijgebouw van het type Oegstgeest. Het voorlopige type Den Burg is mogelijk tweedelig met aanvankelijk een driebeukige langsindeling en een wanduitvoering in zowel hout als zoden. Het voorlopige type Dorregeest is ook driebeukig en kenmerkt zich verder door wandgreppels, die aan de kopse kant half cirkelvormig zijn. Het voorlopige type Bloemendaal is tweebeukig, met wellicht een tweedelige functie-indeling. Ook dit type had wandgreppels. In de loop van de 6e eeuw verschijnen woonstalhuizen van het type Katwijk met buitenstijlen en een functionele driedeling, die geheel eenbeukig (C) of deels driebeukig (B) zijn. Bij de driedeling van deze gebouwen hoort ook een specifieke plaatsing van de ingangen, met als opvallendste kenmerk een voorhuis met slechts één ingang van buitenaf en een interne doorgang naar het middendeel van het huis (fig. 5.3). Ook de verwante tweedelige, korte eenbeukige woon(stal)huizen van het type Rijnsburg A en B kwamen in Noord-Holland voor vanaf het eind van de 6e eeuw, net als een tweebeukige schuur van het type Oegstgeest.

Het is goed mogelijk dat de drie- en tweebeukige indeling die voorkomt bij de voorlopige typen Den Burg A, Dorregeest en Bloemendaal een erfenis is van een regionale bouwtraditie uit de Romeinse tijd, die is doorgegeven door een (restant van) de inheems-Romeinse bevolking. Beide beukindelingen zijn namelijk rond 300 n.Chr. terug te vinden in de vindplaatsen Castricum-Oosterbuurt, Uitgeest-Groot Dorregeest, Schagen en Assum. Of de halfronde kopse kant van de beide gebouwen van het type Dorregeest nu een typisch kenmerk voor dit huistype is, is nog te vroeg om te zeggen. Wel komen dergelijke afgeronde huiseinden sporadisch al voor in de Romeinse tijd, zoals bij huis C in Den Burg en bij een woonstalhuis in Alphen aan den Rijn-Goudse Rijpad.²²³ Directe parallellen met huisplattegronden uit omliggende regio's zijn er niet of nauwelijks. In het Fries-Groningse terpengebied bouwde men vanaf de 5e eeuw in eerste instantie eenbeukige zodenhuizen. Halfronde kopse kanten zoals bij het type Dorregeest zijn weliswaar in Jutland bekend van woonstalhuizen van het type Nørre Snede uit de 4e-5e eeuw, maar de vakken tussen de ongeschoorde gebinten bij dit huistype zijn groter en bovendien hebben de huizen wandbinnenstijlen in het woondeel.²²⁴ De bouw van een halfronde kopse kant was waarschijnlijk een incidentele, lokale keuze binnen de noordelijke bouwtraditie, zoals enkele laat-Romeinse en vroegmiddeleeuwse voorbeelden uit Breda en het Drentse Dalen en Odoorn laten zien.²²⁵ Er bestaat ook geen goede verwantschap met het Midden-Nederlandse rivierengebied: van de diverse groep van zes laat-Romeinse gebouwen in Wijk bij Duurstede-De Geer zijn er slechts drie driebeukig, waarvan alleen gebouw 25 vakken en zijbeuken met afmetingen heeft die lijken op het voorlopige type Dorregeest.²²⁶

De aanwezigheid van gebouwen van de typen Katwijk en Rijnsburg, op zijn vroegst te dateren vanaf de 6e eeuw, wijst daarentegen op een introductie van buitenaf. Behalve de functionele driedeling van het type Katwijk met een typische ligging van de ingangen en variatie in de beukindeling, en de tweedeling en ingangsverdeling bij het eenbeukige type Rijnsburg, bestaan de nieuwe bouwelementen uit: (1) het benadrukken van de ingangen met grotere/bredere paalkuilen, (2) relatief dicht op elkaar staande, enkele of dubbele wandpalen en/of planken, regelmatig in wandgreppels, en (3) het

223 Woltering 2017, 62 (Den Burg, eerste helft 2e eeuw n.Chr.); Van der Velde 2008, 88 en verwijzing aldaar (Alphen aan den Rijn).

224 Waterbolk 1999, 110, fig. 7.

225 Heeren 2017, 157, fig. 4 en daar genoemde literatuur (Breda-Steenakker); Waterbolk 2009, fig. 61e en 78b.

226 Van der Velde 2021, 512.

fig. 5.35 Naast de vernieuwingen in de dakdragende constructie van woonstalhuizen bleef de functionele driedeling in een stal, woonkeuken en voorhuis lange tijd bestaan (illustratie F. Marschall).

gebruik van buitenstijlen en/of wandbinnenstijlen voor de dakdragende constructie. De nieuwe opzet en bouwelementen van het type Katwijk zijn vanaf de late 5e eeuw eveneens te vinden in Katwijk-Zanderij en vanaf het midden/einde van de 6e eeuw ook in Monster-Molenslag en Utrecht-Leidsche Rijn A2. In Wijk bij Duurstede-De Geer zijn de mogelijk 7e-eeuwse gebouwen 16 en 17 verwant aan het type Katwijk, maar een gelijksoortig voorhuis ontbreekt.²²⁷

De herkomst van een voorhuis met een buiteningang in een van de lange zijden en een doorgang vanuit het middenhuis is niet goed te bepalen.²²⁸ Dergelijke voorhuizen kwamen al langere tijd sporadisch voor in het gebied van de noordelijke Germaanse bouwtraditie, van Den Haag-Hoge Veld (70-100 n.Chr.) tot in Flögeln-Eekhöltjen (2e eeuw) en later in Elisenhof (8e-9e eeuw; fig. 5.33), de laatste twee in het Noordwest-Duitse kustgebied.²²⁹ Voorhuizen waren op de Oost-Nederlandse zandgronden ten noorden van de

²²⁷ Van der Velde 2008, 395-396 (Katwijk); Bakx 2020, 306 (Monster); Nokkert et al. 2009, 151-152 (Utrecht); Van der Velde 2021, 505-507 (Wijk bij Duurstede).

²²⁸ Voor een buiteningang in de kopse kant in plaats van de lange zijde, zie gebouw 46 in Heiloo-Zuiderloo (fig. 5.12) en het zeer lange gebouw 9 in Den Burg-Beatrixlaan 9 (Woltering 2022, 98). Voor voorbeelden uit Katwijk en Monster, zie noot 63.

²²⁹ Siemons & Laan 2009, gebouw 121 (Den Haag); Zimmermann 1992, huizen 6, 22 en 58, en eventueel huis 20 (Flögeln); Bantelmann 1975, huis 6 (het voorhuis is niet duidelijk afgescheiden van het middenhuis; Elisenhof).

Rijn tussen de 4e en het midden van de 9e eeuw niet onbekend, maar dan veelal alleen bereikbaar binnendoor, met in de directe nabijheid een tweede set tegenover elkaar gelegen ingangen in de lange zijden van het huis.²³⁰ In Zelhem (Achterhoek, 8e eeuw) is wel regelmatig sprake van een voorhuis met een ingang in de kopse kant én een interne doorgang naar deze ruimte.²³¹ In Dorestad is bij vrijwel alle gebouwen uit de Karolingische periode eveneens een ingang in beide kopse kanten aanwezig, maar ontbreken aanwijzingen voor een interne doorgang naar een voorhuis veelal.²³² De achtergrond van de specifieke ingangsverdeling met voorhuis van het huistype Katwijk verdient nog nadere studie. De beperkte toegankelijkheid van het voorhuis lijkt te wijzen op een specifieke functie, zoals een privéruimte voor de boer en zijn gezin, of op de behoefte aan een aparte (rookvrije?) ruimte voor opslag of nijverheid, zoals het weven van wol en linnen.²³³

Ook buitenstijlen en wandbinnenstijlen zijn niet te herleiden tot één herkomstgebied; beide kwamen in Zuid-Holland, in het Midden-Nederlandse rivierengebied en op de Oost-Nederlandse zandgronden incidenteel al voor in de Romeinse tijd.²³⁴

De tweedelige functionele indeling van de relatief korte huizen van het type Rijnsburg is weliswaar bekend uit de Romeinse tijd in West- en Midden-Nederland²³⁵ (fig. 5.30, nr. 2), maar de eenbeukige langsindeling en de drie bovengenoemde nieuwe bouwkundige elementen zijn dat niet. De vroegste voorbeelden van het type Rijnsburg in West-Nederland zijn aangetroffen in Katwijk-Zanderij (datering vanaf circa 475). In Tiel is een voorloper van type Rijnsburg A opgegraven uit de late 4e-vroege 5e eeuw (fig. 5.30, nr. 3). Voorlopers ervan uit de 4e eeuw zijn te vinden op de Oost-Nederlandse zandgronden ten noorden van de Rijn, zoals in Ede-Veldhuizen (met buitenstijlen, fig. 5.30, nr. 6) en Wijster (fig. 5.31, nr. 3).²³⁶

De tweebeukige schuren van het type Oegstgeest ten slotte, komen in Katwijk-Zanderij en Oegstgeest voor vanaf circa 550 en een halve eeuw later ook in Naaldwijk, Leiden-Boshuizen en Utrecht-Leidsche Rijn A2; na het midden van de 7e eeuw waren ze mogelijk ook aanwezig in Dorestad.²³⁷ Directe parallellen uit de Romeinse tijd zijn niet te vinden in West-Nederland of het Midden-Nederlandse rivierengebied, maar mogelijk is de constructie van de schuren afgeleid van de sporadisch voorkomende tweebeukige huizen en/of schuren met wanden uit de Romeinse tijd, zoals die in Castricum-Oosterbuurt²³⁸, of op de Gelderse zandgronden ten noorden van de *limes*, zoals in laat-Romeins Ede-Veldhuizen en Didam-Kollenburg.²³⁹ Beter vergelijkbaar met

²³⁰ Zie onder andere Waterbolk 2009, fig. 53a (type Wijster B), fig. 55, 56a-b (type Wijster C), fig. 58d (type Eursinge), fig. 60b en 60d (type Odoorn B). Een uitzondering zijn twee tegenover elkaar gelegen ingangen die direct in een voorhuis uitkomen (Waterbolk 2009, fig. 54: type Wijster B en fig. 61b: type Odoorn C). Zie ook Taayke et al. 2012 (Ede-Veldhuizen, gebouwen 2 en 37 uit 300-450 n.Chr. en Ede-Bunschoten, gebouwen 3 en 63 uit de Laat-Romeinse tijd); Heidinga 1987, 46-47 (Kootwijk 5, gebouw 1; datering 650-700; Kootwijk 2, gebouwen 2 en 35; datering 750-850).

²³¹ Waterbolk 2009, fig. 63a.

²³² Uitzonderingen zijn gebouwen 12 en 48 (Van Es & Verwers 1995; 2015, 63-99).

²³³ Dijkstra 2011, 182 en verwijzingen aldaar.

²³⁴ Zie noot 175 en 176 (Midden-Nederlandse rivierengebied). Vergelijk ook Van der Velde 2008, 88, fig. 4.28b en 4.28g (Zuid-Holland: onder meer Den Haag-J.W. Frisoiaan en Valkenburg-Veldzicht); Van der Velde 2011, 204 (Oost-Nederland) en daar genoemde literatuur.

²³⁵ Zie bijvoorbeeld Kodde 2014, fig. 4 (Ellewoudsdijk); Van Renswoude & Boreel 2014, fig. 5b, F en 6, B (Wijk bij Duurstede-De Horden).

²³⁶ Heeren 2007, 59-62 (gebouw 2).

²³⁷ Van der Velde 2008, 170-175, 184-185 (gebouw 43, 44, 48, 51-52, 61-62); De Bruin 2021, 38-44 (type 1-4); Van der Feijst et al. 2008, 69-70 (gebouw NHC-7); Dijkstra & Ter Steege 2020, 59-63, fig. 5.5; Nokkert et al. 2009, 90-107; Van Es & Verwers 2015, 69-70 (gebouwen G1, 2, 6, 9, 10, 11).

²³⁸ Kodde 2014, 301, type 2A.

²³⁹ Taayke et al. 2012, 71 (Ede-Veldhuizen, gebouw 121; datering 1e-2e eeuw n.Chr.); Koster et al. 2001, 15; Van der Velde 2011, 200, fig. 6.8h (Didam, gebouw zonder nummer; late 3e-4e eeuw n.Chr.).

de tweebeukige schuren zijn de ‘langgerekte spiekers’ die in Drenthe zijn opgegraven, van uiteenlopende ouderdom.²⁴⁰ Een tweebeukige bouwwijze blijkt dus een tamelijk universeel concept binnen de omliggende huislandschappen, al werd het maar in beperkte mate toegepast.²⁴¹

Wat zegt deze vergelijking over eventuele (dis)continuïteit in de bouwkundige ontwikkeling in Noord-Holland gedurende de late 5e en 6e eeuw? Het is goed mogelijk dat de inheemse bevolking in Kennemerland en op Texel een eigen, regionale Romeinse bouwtraditie heeft doorgegeven, resulterend in de typen Bloemendaal, Dorregeest en mogelijk ook Den Burg A. De typen Katwijk en Rijnsburg A/B hebben daarentegen duidelijke wortels in het Midden-Nederlandse rivierengebied en het daaraan grenzende Oost-Nederlandse zandgebied. De herkomst van buitenstijlen, wandbinnenstijlen en tweebeukige bijgebouwen is lastiger te bepalen, omdat ze in beide voornoemde gebieden sporadisch werden toegepast. Dit laat de vraag open of deze bouwelementen zijn doorgegeven door een inheemse bevolking uit het Midden-Nederlandse rivierengebied zelf, of dat ze vanuit de Oost-Nederlandse zandgronden zijn geïntroduceerd.

Een invloed op de bouwtraditie vanuit het Fries-Groningse terpengebied en aangrenzende Noordwest-Duitse kustgebied, waar in de 5e-7e eeuw zodenhuizen werden gebouwd, is onwaarschijnlijk. Weliswaar werd het gebruik van zoden in de noordelijke kuststreken bepaald door het vrijwel boomloze landschap, maar het ontbreken van de ruimtelijke driedeling wijst toch op een andere bouwtraditie. Hierop wijst ook de observatie dat zodenbouw op Texel in de Vroege Middeleeuwen wel samenging met een ruimtelijke driedeling en het gebruik van hout en zoden als bouw materiaal. Verder is het opvallend dat in Noord-Holland vrijwel geen aardewerk en metalen sieraden met een ‘Angelsaksische signatuur’ zijn aangetroffen, terwijl deze vondsten juist kenmerkend zijn voor het Fries-Groningse terpengebied in de late 4e en 5e eeuw.²⁴² Op basis van de verspreiding van metaalvondsten, zoals Domburgfibulae, moeten er gedurende de Merovingische periode wel degelijk contacten zijn geweest met het terpengebied, maar daarvoor biedt de huisbouw weinig aanknopingspunten.²⁴³

De voorlopers van de huistypen Katwijk en Rijnsburg die in de late 5e-6e eeuw in West-Nederlandse kustgebied te vinden zijn, waren in essentie al rond 400 n.Chr. aanwezig op de Oost-Nederlandse zandgronden. Op basis van onder meer huisplattegronden uit dit gebied veronderstelt Heeren dat het 3e- en 4e-eeuwse bewoningshaat in het Midden-Nederlandse rivierengebied en Zuid-Nederland in de late 4e en vroege 5e eeuw vanuit de zandgronden ten noorden van de Nederrijn werd opgevuld. Dit blijkt niet alleen uit de eenbeukige korte woon(stal)huizen die zijn opgegraven in Tiel-Passewaaij, maar mogelijk ook uit de enkele laat-Romeinse driebeukige gebouwen in Wijk bij Duurstede-De Geer.²⁴⁴ Behalve in het Midden-Nederlandse rivierengebied zijn huisplattegronden in de noordelijke bouwtraditie ook verspreid aangetroffen in Zuid-Nederland en België. Samen met de introductie van hutkommen, de productie van zogenaamd Rijn-Wezer-Germaans-aardewerk en de teelt van rogge, ook kenmerkend voor de Oost-Nederlandse zandgronden, wijzen de woonstalhuizen op de komst van de nieuwe bewoners in het Midden-Nederlandse rivierengebied. Deze nieuwkomers wor-

240 Waterbolk 2009, 125, fig. 92.

241 Dijkstra 2011, 221.

242 Zie de hoofdstukken 7 en 8.

243 Voor Domburgfibulae, zie hoofdstuk 8.

244 Heeren 2017, 158-166; 2021, 387 (gebouw 20, 21, 25).

den gezien als Frankische *foederati* die zich als bondgenoten van het Romeinse gezag rond 400 n.Chr. vestigden in het grensgebied ten zuiden van de Rijngrrens.²⁴⁵

Heeren beschouwt het Midden-Nederlandse rivierengebied en West-Nederlandse kustgebied in de Laat-Romeinse tijd als ontvolkt, maar of dit betekent dat in het Midden-Nederlandse rivierengebied alleen nieuwkomers verantwoordelijk waren voor de vorming van nieuwe gemeenschappen en bijbehorende bouwtradities kan worden betwijfeld.²⁴⁶ De aanwezigheid in het West-Nederlandse kustgebied en vooral in het Midden-Nederlandse rivierengebied van plaats- en waternamen die teruggaan tot in de Prehistorie of de Romeinse tijd maakt duidelijk dat we rekening moeten houden met een inheemse restbevolking die enige invloed had op de ontwikkeling van de huizenbouw in de 4e en 5e eeuw.²⁴⁷ Dat deze toponiemen allemaal te beschouwen zijn als ‘migratienamen’ die door nieuwkomers geïntroduceerd zijn, is namelijk weinig aannemelijk. In welke mate inheemse groepen invloed op de vroegmiddeleeuwse bouwtraditie hadden, is helaas niet of nauwelijks vast te stellen. Bepaalde elementen, zoals een voorhuis en het gebruik van buitenstijlen, kwamen namelijk zowel in het Midden-Nederlandse rivierengebied als op de Oost-Nederlandse zandgronden incidenteel al voor in de Romeinse tijd.²⁴⁸ Door de restbevolking in het Midden-Nederlandse rivierengebied zal de ontwikkeling naar een nieuwe ruimtelijke indeling van de woonstalhuizen niet als een grote wijziging zijn ervaren. Men zal hooguit verbaasd zijn geweest over de bouw van voorheen onbekende hutkommen met hun verdiepte vloerniveaus.²⁴⁹

Een vergelijkbaar scenario als in het rivierengebied is ongeveer een eeuw later ook voor West-Nederland aan te nemen, waar inheemse elementen vanaf de late 5e eeuw voorkomen naast nieuwe huistypen die hun wortels juist in het rivierengebied lijken te hebben. Vanaf de Merovingische periode hadden de bewoners van Noord-Holland voornamelijk externe contacten in zuidelijke en zuidoostelijke richting, met de grote rivieren als belangrijkste verbindingen. Dit blijkt niet alleen uit de besproken huisplattegronden, maar ook uit de herkomst van metalen sieraden en uit het hoge aandeel draaischijfaardewerk uit het Duitse Rijnland.²⁵⁰

Naar een streekeigen bouwtraditie in West-Nederland

In de vorige paragraaf is duidelijk geworden dat bij de doorstart van de bewoning rond 500 Noord-Holland opvalt door het naast elkaar voorkomen van verschillende, deels lokale tot micro-regionale huistypen (voorlopige typen Bloemendaal, Dorregeest en wellicht ook Den Burg), waarvan elementen uit de constructiewijze een erfenis kunnen zijn van een inheemse restbevolking en andere elementen met nieuwkomers kunnen zijn binnengebracht. De verschillen in huistypen wijzen op lokaal ingegeven keuzes in bouwwijze waarvan nog onduidelijk is in hoeverre deze zich uitstrekten over naburige nederzettingen. Deze lokale bouwtraditie hoeft niet direct op een geïsoleerde ligging van nederzettingen of micro-regio's te wijzen, of op gebrek aan handel en uitwisseling,

245 Heeren 2017, 155-166; 2021, 391; Van Es & Verwers 2021, 85-86, 89.

246 Heeren 2017, 156.

247 Voor de naamkundige informatie, zie Dijkstra & De Koning 2017, 59-61 en daar genoemde literatuur.

248 Zie noot 175. Vergelijk Van der Velde 2011, 204.

249 De oudste vroegmiddeleeuwse hutkommen in het westelijk kustgebied dateren uit circa 500 en zijn te vinden in Katwijk-Zanderij (Van der Velde 2008, 146-147 en 154-155. NB: hutkom 3 is niet afgebeeld in fase 10) en Den Burg-Beatrixlaan op Texel (Woltering 2022, 191-192). Hutkommen uit de Romeinse tijd zijn in West-Nederland tot nu toe alleen bij de opgraving Beatrixlaan vastgesteld, dateerbaar tussen de 2e en begin 4e eeuw n.Chr. (Woltering 2017, 76-82).

250 Voor de metaalvondsten, zie hoofdstuk 8; voor het draaischijfaardewerk, zie hoofdstuk 7.

Fig. 5.36 Lengtedoorsnede van een woonstalhuis van het type Katwijk B met een indruk van de inrichting. Rechts het stalgedeelte, dan een kleine dwarsdeel ter hoogte van de deur, vervolgens de woonkeuken met haardplaats en ten slotte het voorhuis met een weefgetouw en aparte slaapplea-
sen (illustratie F. Marschall).

zeker wanneer we kijken naar de herkomst van importen als aardewerk, slijpstenen en kralen.²⁵¹

Rond dezelfde tijd als de lokale, Noord-Hollandse huistypen doen ook enkele bouwtradities hun intrede in Noord-Holland die juist kenmerkend zijn voor het West-Nederlandse kustgebied als geheel (typen Katwijk (fig. 5.36) en Rijnsburg, evenals schuren van het type Oegstgeest). Deze bouwtraditie is verwant aan die van de Oost-Nederlandse zandgronden en is in de loop van de 4e en 5e eeuw vermoedelijk via het Midden-Nederlandse rivierengebied verspreid naar West-Nederland. In beide gebieden vormden zich nieuwe gemeenschappen en nieuwe (bouw)tradities, maar de huidige kennis over huizenbouw in de overgangperiode van Romeinse tijd naar Vroege Middeleeuwen is helaas nog te beperkt om een helder beeld te hebben van de ontbrekende schakel in de huizenbouw. Dit geldt in het bijzonder voor het type Katwijk, al lijken er aanknopingspunten te zijn in Wijk bij Duurstede-De Geer.

Opvallend is de relatief snelle verspreiding van de typen Katwijk en Rijnsburg over West-Nederland, die begin 6e eeuw te vinden zijn in Katwijk, Monster en Heiloo, en niet veel later ook in Den Haag, Oegstgeest, Utrecht-Leidsche Rijn A2 en wellicht Bloemendaal. In de 7e eeuw zijn beide huistypen te vinden in Uitgeest-De Dog, Rijnsburg en verder zuidelijk zelfs in het Vlaamse Roksem.²⁵² Intrigerend is de lokale vertaling van het type Katwijk vanaf de 7e eeuw in Den Burg op Texel; het midden- en voorhuis nam men

over van het type Katwijk, maar het stalgedeelte was opgebouwd uit zodenwanden met behoud van de driebeukige indeling (fig. 5.35). Eenzelfde snelle verspreiding kent de schuur van het type Oegstgeest, al beperkt het verspreidingsgebied zich vooralsnog van Naaldwijk aan de Maasmond tot aan Heiloo langs de kust en tot Wijk bij Duurstede in het Midden-Nederlandse rivierengebied.

Er is een aantal redenen te geven voor de relatief snelle verspreiding van de typen Katwijk, Rijnsburg en Oegstgeest. In de eerste plaats kan deze verspreiding samenhangen met een migratie rond 500 van groepen uit het Midden-Nederlandse rivierengebied naar het West-Nederlandse kustgebied, via de Maas, Oude Rijn en de route Vecht/Oer-IJ. Een dergelijk scenario wordt bevestigd door recent onderzoek naar strontium- en zuurstofisotopen in tandglazuur van menselijk skeletmateriaal, afkomstig van een steekproef uit diverse grafvelden en kleine grafgroepen uit de 5e tot en met de 7e eeuw binnen Nederland. Daaruit kwam naar voren dat in de late 4e-5e eeuw overal sprake was van mensen die niet geboren waren op de plek waar ze begraven zijn en dat in de eeuwen daarna binnen een groeiende lokale bevolking het aandeel migranten geleidelijk afnam. Jammer genoeg ontbreekt data uit de 5e en 6e eeuw voor het West-Nederlandse kustgebied, maar van veertien beschikbare monsters uit 7e-eeuws Rijnsburg, Oegstgeest en Leiden is 50% niet van lokale herkomst, maar voor een deel afkomstig uit 'verder landinwaarts' gelegen gebied.²⁵³

251 Zie bijvoorbeeld De Koning 2015, 270-276.

252 Dijkstra 2011, 203 (fig. 5.7); Voor Roksem, zie Hamerow et al. 1994, 5-6, fig.3.

253 Kootker & Heeren 2022, 52-54. Met de huidige stand van kennis zijn de niet-lokale herkomstgebieden slechts grof aan te geven.

In de tweede plaats zullen ontstane familiebanden tussen migranten en de inheemse restbevolking, samen met handel en uitwisseling, voor verdere verspreiding van de nieuwe huistypen hebben gezorgd tot buiten de gebieden die in eerste instantie langs de kust werden herbevolkt. Hierbij zal de bouw van boerderijen over het algemeen zijn uitgevoerd door de boerenfamilie in samenwerking met de lokale gemeenschap, gebruikmakend van de kennis die men letterlijk in huis had. Eventueel deed men aanpassingen door specifieke omstandigheden, zoals de bouw van zodenwanden voor de stalgedeelten in het kwelderlandschap van Texel-Den Burg. Mogelijk was de inzet van deeltijd-boeren, die tegelijk als timmerlieden of bouwmeesters samen met de familie van de nieuwe eigenaar het huis bouwden, verder van invloed op de grote gelijkvormigheid en brede verspreiding van gebouwen van de typen Katwijk, Rijnsburg en Oegstgeest.²⁵⁴

In de derde en laatste plaats zal uniformiteit en verspreiding in de hand zijn gewerkt door de kleinschaligheid van de samenleving. In het West-Nederlandse kustgebied, inclusief het rivierengebied ten westen van Dorestad, woonden in de Merovingische periode slechts circa 7000 mensen in nog geen 1000 boerderijen.²⁵⁵

Verwacht wordt dat de migranten die die nieuwe huistypen naar het West-Nederlandse kustgebied brachten aanvankelijk nog een sterk Frankisch karakter hadden, maar naar gelang de bevolking groeide en zich ook in West-Nederland streekeigen identiteiten ontwikkelden stond de bouwtraditie los van etnische afkomst.²⁵⁶ In de nederzettingen in Bloemendaal en Heiloo bleef het huistype Katwijk nog lang in gebruik, tot begin 9e eeuw, terwijl men in Zuid-Holland in de eerste helft van de 8e eeuw al afscheid had genomen van dit type (fig. 5.36). Hetzelfde is waarneembaar in Den Burg, waar men het aangepaste type Katwijk lokaal doorontwikkelde van type Den Burg B naar C en gebruikte tot het midden van de 9e eeuw. Intussen kwamen vanuit zuidelijke richting weer nieuwe bouwkundige ontwikkelingen opzetten, namelijk de toepassing van de geschoorde gebintconstructie en de uitvoering van gebouwen met gebogen lange zijden.

De opkomst van bootvormige gebouwen met geschoorde gebinten

Een nieuw fenomeen in de loop van de 8e en 9e eeuw was niet alleen de opkomst van een geschoorde gebintconstructie, maar ook de daarmee samenhangende huisplattegrond met (licht) gebogen lange wanden, meestal 'bootvormig' genoemd. In West-Nederland is huistype Limmen A het vroegste voorbeeld daarvan, met als kenmerken een eenbeukige langsindeling, een functionele tweedeling en een huislengte van circa 15-20 meter. Relatief vroege voorbeelden, dateerbaar rond 700, zijn bekend uit Katwijk en Rijnsburg; de vorm komt tussen circa 825 en 925 meer frequent voor in Limmen en wellicht ook in Den Burg (zie bijlage 5.1). In Limmen is ook een tweebeukige variant van het type Limmen A aanwezig. Tweebeukig is ook het voorlopige type Wijk aan Zee, dateerbaar in de Karolingische periode. Met name de uiteinden van de gebouwen die tot dit type worden gerekend zijn licht bootvormig, deels voorzien van een zijbeuk. Eveneens dateerbaar tussen circa 750 en 900 zijn het in Bloemendaal aangetroffen type Dorestad, en de voorlopige typen Uitgeest, Rijnsburg D en Den Burg D. Het Dorestad-type bestaat uit een eenbeukige bootvorm, maar met wandschoren aan de buitenkant die voor de stabiliteit zorgden. Bootvormig opgestel-

²⁵⁴ Rapoport 1969, 3-4, 6; Zimmermann 1998, 15.

²⁵⁵ Zie hoofdstuk 14; Dijkstra 2011, 106-108.

²⁵⁶ Vergelijk Heidinga 1987, 54.

de geschoorde gebinten én gebogen wanden zijn herkenbaar bij de driebeukige constructies van de voorlopige huistypen Uitgeest (driedelig en met lengtes van 24-27 meter) en Rijnsburg D (waarschijnlijk tweedelig met een lengte van 14 meter). Het voorlopige type Den Burg D op Texel is een vooralsnog unieke, relatief smalle driebeukige variant, met een lichte bootvorm en een driedeling zoals bij de andere Den Burg-typen.

De twee nieuwe bouwelementen, de bootvormige plattegrond en het geschoorde gebint zijn niet gelijktijdig geïntroduceerd. Woonstalhuizen zonder geschoorde gebinten maar met een licht bootvormige wand kwamen incidenteel al voor in de 6e-7e eeuw, zoals het geval lijkt bij een fragmentarische plattegrond in Bloemendaal-Groot Olmen en een deel van de woonstalhuizen van het type Katwijk in West-Nederland.²⁵⁷ Uit dezelfde periode dateren de aan het type Katwijk en Zelhem verwante, licht bootvormige woonstalhuizen uit Wijk bij Duurstede-De Geer en -Veilingterrein.²⁵⁸ Op de Oost-Nederlandse zandgronden zijn licht bootvormige gebouwen van het type Zelhem opgegraven in Ede, Kootwijk en Zelhem, met een sterk verwante vorm te Warendorf in het Duitse Westfalen.²⁵⁹ Deze vroege, licht bootvormige plattegronden waren niet uniek voor dit deel van Europa. Zo kwamen op het Zweedse eiland Gotland en langs de Noorse kust al bootvormige gebouwen voor in de 5e-6e eeuw, en op Jutland al in de 6e-7e eeuw.²⁶⁰ In het kader van dit hoofdstuk voert het te ver om op de mogelijke achtergrond van de keuze voor gebogen zijwanden in te gaan. Gesuggereerd is een behoefte aan meer ruimte in het midden van het huis ten opzichte van de kopse kanten, en een symbolische betekenis van deze vorm.²⁶¹ Het ontstaansgebied van de vroegmiddeleeuwse bootvorm is nog niet met zekerheid te bepalen.

Vanaf de 8e eeuw kan in de noordelijke bouwtraditie gesproken worden van een brede voorkeur voor bootvormige gebouwen, die zich uitstrekte over heel Scandinavië, Noordwest-Duitsland, grote delen van Nederland en in beperkte mate ook Engeland.²⁶² Binnen Nederland ligt de bron van de bootvorm in de bovengenoemde plaatsen nabij de Nederrijn en Oude Rijn. Vanaf de 8e eeuw spreidde de bootvorm zich verder uit over de verschillende huislandschappen van het West-Nederlandse kustgebied, het Midden-Nederlandse rivierengebied en de Oost-Nederlandse zandgronden. Lange tijd werd gedacht dat bootvormige huizen pas vanaf de 10e eeuw op de Zuid-Nederlandse zandgronden verschenen, maar uit recent onderzoek blijkt dat al in de 8e of 9e eeuw de eerste exemplaren in deze regio werden gebouwd.²⁶³

In samenhang met de bootvormige gebouwen verscheen in de 8e eeuw ook een ander nieuw bouwelement, namelijk het geschoorde gebint als basis van de dakdragende constructie. Constructief was deze vernieuwing geen scherpe breuk met het verleden: men verplaatste in feite het schorende element van buiten naar binnen, in de

²⁵⁷ De Koning 2015, 155 (Bloemendaal, gebouw 7; datering 600-650?); Van der Velde 2008, 168, 171-172 (Katwijk, gebouwen 15, 40, 45-46; datering 6e-7e eeuw); De Bruin 2021, 28-37 (Oegstgeest, gebouwen DH 07, BH 03 en AH 08; datering 6e-7e eeuw); Nokkert et al. 2009, 68 (Utrecht-Leidsche Rijn A2, gebouwen 1-5, 7-8, 10-14; datering 575-775).

²⁵⁸ Zie ook paragraaf 5.7 bij 'Bouwtradities in omliggende regio's en Van der Velde 2021 (De Geer, gebouwen 16-17 en het tweebeukige, licht bootvormige gebouw 15); Van Doesburg 2014, 354, fig. 11B (Veilingterrein, structuur 7).

²⁵⁹ Zie Huijbers 2018, 128-129 en fig. 2-3 voor een overzicht en literatuur van genoemde plaatsen. Uitgaande van een alternatieve datering sluit Huijbers niet uit dat ook gebouw Odoorn 71 tot deze groep licht bootvormige gebouwen gerekend kan worden.

²⁶⁰ Huijbers 2018, 130-131 en daar vermelde literatuur.

²⁶¹ Zie Heidinga 1987, 53-54; Postma 2015, 171-175, 208-209; Huijbers 2018.

²⁶² Heidinga 1987, 53.

²⁶³ Huijbers 2018, 130, fig. 3-4.

hoek tussen de stijl en de gebintbalk.²⁶⁴ Toch was deze verandering van grote invloed op de boerderijbouw in Noordwest-Europa. Postma wijst er terecht op dat de investering in de bouw van een ideale Gasselte- of Limmen-achtige boerderij aanmerkelijk groter was dan voorheen, omdat men voor de beoogde omvang en sterkte (met betrekking tot de opslagcapaciteit) hout nodig had dat niet of nauwelijks in de eigen regio te verkrijgen was, of waar de gemiddelde boer geen toegang toe had.²⁶⁵ De bouw van een nieuwe boerderij werd er dus niet makkelijker op, maar de nieuwe bouwwijze kwam wel tegemoet aan de al langere tijd toegenomen behoefte aan schaalvergroting die de steeds grotere investeringen mogelijk maakte. Op basis van de algehele grootte, de latere indeling met zijbeuken, de herkomst en zwaarte van het bouwhout, de technisch complexere bouwwijze, de strengere eisen aan dakbedekking (vanwege de steilere kap en de daaronder opgeslagen voorraden) en de verwachte bouw door beroepsbouwers kan gezegd worden dat dit soort boerderijbouw wezenlijk anders werd uitgevoerd, als onderdeel van een andere bouwtraditie.²⁶⁶

Naar verhouding vroege voorbeelden van geschoorde gebinten zijn in Zuid-Holland gevonden in Monster (rechthoekig gebouw 11; datering 630-770); Katwijk (gebouw 30; rond 700) en in Rijnsburg (gebouw 18; circa 720-775). De datering van andere bootvormige gebouwen met geschoorde gebinten is slechts globaal te stellen in de Karolingische periode, zowel voor Noord-Holland als het Midden-Nederlandse rivierengebied (zie paragraaf 5.7 bij 'Noord-Holland' en 'Bouwtradities in omliggende regio's'). De opkomst van geschoorde gebinten op de Oost-Nederlandse zandgronden hield gelijke tred met de bouw van bootvormige huizen van het type Gasselte A. In Gelderland dateert het oudst bekende voorbeeld rond 750, maar normaliter wordt een datering vanaf het midden van de 9e eeuw aangehouden. Voor Drenthe wordt uitgegaan van een datering vanaf de 10e eeuw (zie paragraaf 5.7 bij 'Bouwtradities in omliggende regio's'). Uit deze dateringen komt naar voren dat de herkomst van de gebintconstructie in de Oude Rijnstreek en het Midden-Nederlandse rivierengebied moet worden gezocht. Van hieruit zijn de eerste bootvormige gebouwen met geschoorde gebinten geïntroduceerd in Noord-Holland.

De culturele relaties van Noord-Holland met het zuiden zijn ook herkenbaar aan de verschijning van nieuwe vormen van mantelspelden en andere sierelementen vanaf het moment dat het Nederlandse kustgebied in het Karolingische Rijk werd opgenomen.²⁶⁷ Het is onwaarschijnlijk dat de verspreiding van de bootvorm naar Noord-Holland met deze politieke verandering samenhangt, omdat dit eerder een geleidelijke ontwikkeling in de huisbouwtraditie is geweest.

Een nog niet beantwoorde vraag is in welke volgorde de overgang naar bootvorm en geschoorde gebinten verliep. Op basis van de Drentse huistypologie verwacht men een stapsgewijze ontwikkeling, waarbij de verticale buitenstijlen van type Odoorn B werden vervangen door wandschoren bij Odoorn type C, waarna type C' bootvormige wanden heeft. Pas met het type Gasselte A verschijnt een bootvorm met gebinten, en bij de typen Gasselte B en B' ook met een (deels) driebeukige langsindeling.²⁶⁸ In West-Nederland en het Midden-Nederlandse rivierengebied zou een vergelijkbare ide-

²⁶⁴ Postma 2015, 180, 218-221.

²⁶⁵ Postma 2015, 255-256.

²⁶⁶ Postma 2015, 247-261.

²⁶⁷ Voor de metaalvondsten, zie hoofdstuk 8.

²⁶⁸ Huijts 1992, 137-171; Waterbolk 2009, 86, 90, 94.

ale opeenvolging bestaan uit de vervanging van verticale buitenstijlen bij het type Katwijk/Den Burg B door wandschoren met bootvormige wanden van het type Dorestad, en vervolgens door bootvormige huizen met geschoorde gebinten van het type Limmen A, opgevolgd door jongere, driebeukige huizen van de voorlopige typen Rijnsburg D, Uitgeest en Den Burg D. Het probleem is echter dat aan de ene kant veel van de genoemde typen slechts ruim gedateerd kunnen worden (zie [bijlage 5.1](#)), waardoor dit ideaalbeeld lastig onderbouwd kan worden. Aan de andere kant zijn er aanwijzingen voor startdateringen van huistypen die relatief vroeg zijn (type Limmen A in Katwijk en Rijnsburg), of einddateringen van huistypen die juist vrij lang doorlopen (type Katwijk C in Heiloo). Voor nu kan alleen gesteld worden dat een deel van de genoemde West-Nederlandse huistypen in de 8e-9e eeuw gelijktijdig voorkwam.

De grote variatie binnen de groep bootvormige huizen in Noord-Holland maakt duidelijk dat deze gebouwen deels een lokale uitvoering of 'probeersel' waren, zoals de tweebeukige variant van het type Limmen A of het voorlopige type Wijk aan Zee. Een verklaring voor deze variatie kan zijn dat in de Karolingische periode lokale bouwers en beroepsbouwers nog naast elkaar werkten. Ook de gebouwgrootte kan een verklaring geven: wellicht vond men bij de relatief korte woonstalhuizen van het type Limmen A een eenbeukige overspanning met gebinten voldoende, maar zocht men bij grotere gebouwen, zoals die van het type Dorestad en het voorlopige type Uitgeest, een oplossing vanuit de (schuine) buitenstijlen die men kende van het oudere type Katwijk.²⁶⁹

Rond 900 zijn de bootvormige gebouwen zowel in Noord-Holland als in de Oude Rijnstreek weer verdwenen, ten gunste van rechthoekige, eenbeukige woonstalhuizen. Pas in de 12e eeuw zien we weer wat bootvormige gebouwen verschijnen in Limmen-De Krocht, mogelijk onder invloed van het gebruik van driebeukige, bootvormige woonstalhuizen in de Zuid-Hollandse veenontginningen door kolonisten uit het Midden-Nederlandse rivierengebied.²⁷⁰ Meer naar het noorden, in Warmenhuizen, Den Helder-Het Torp en Den Burg-Beatrixlaan, bleef de herintroductie van bootvormige gebouwen uit en waren rechthoekige, eenbeukige woonstalhuizen tot in de Late Middeleeuwen de norm.²⁷¹ De aanwezigheid van een onafhankelijk ingestelde West-Friese bevolking, die ook de eigen Noord-Hollandse veengebieden ontgon, was daar wellicht de oorzaak van.

5.9 Conclusie

Dankzij recente opgravingen en de publicatie van oud onderzoek zijn de afgelopen jaren voldoende huisplattegronden beschikbaar gekomen om een beeld te kunnen schetsen van de ontwikkeling van de huisbouwtraditie in West-Nederland. De datering van de gebouwen uit nederzettingen wijst op een bewoningshaat tussen de tweede helft van de 4e eeuw en de late 5e eeuw n.Chr.. Het is echter zeker niet uitgesloten dat de huisbouwtraditie die we bij hernieuwde bewoning in Noord-Holland tegenkomen voor een deel een regionale erfenis is die teruggaat tot in de Romeinse tijd. Deze traditie kan in stand zijn gehouden

²⁶⁹ Vergelijk de relatief korte, eenbeukige gebouwen van het type Rijnsburg.

²⁷⁰ Voor Limmen, zie Dijkstra et al. 2006, 58.

²⁷¹ Vergelijk Tump 2004; Woltering 1975 (1978), 33; 1983. Over boerderijvormen in het veengebied in de Kop van Noord-Holland is geen informatie voorhanden, onder meer door de slechte conservering (vergelijk Midwoud-Papenslootveer; Verhoeven 1998, 124-126).

door een restbevolking, die in ieder geval in Kennemerland aanwezig lijkt te zijn geweest. Daarnaast wijst de bouw van huizen van de typen Katwijk, Rijnsburg en Den Burg vanaf circa 500 op een Frankische culturele invloed uit het Oude Rijnmondgebied en het Midden-Nederlandse rivierengebied. Deze invloed zal niet alleen hebben bestaan uit de overname van bouwkundige principes, maar aanvankelijk ook het gevolg zijn van de komst van nieuwe bewoners. De banden met het zuiden bleven bestaan tot in de 10e eeuw, zoals blijkt uit de introductie van de geschoorde gebintconstructie binnen bootvormige gebouwen in de Karolingische periode. Voor culturele invloed uit het Fries-Groningse terpengebied, inclusief het Noordwest-Duitse kustgebied, bestaan daarentegen geen aanwijzingen, met uitzondering van de toepassing van zodenwanden in de staldelen van woonstalhuizen in Den Burg.

Dat er alleen in Noord- en Zuid-Holland een opvallende diversiteit in bouwvormen uit de Vroege Middeleeuwen is geweest, zoals eerder is verondersteld, kan van de hand worden gewezen.²⁷² In de omliggende regio's blijkt naast een algemene trend namelijk ook variatie te hebben bestaan in een-, twee- en driebeukige indelingen van woonstalhuizen. Voor een deel is deze diversiteit verklaarbaar door de specifieke functie van een gebouw, zoals bij de tweebeukige schuren. Hoewel die variatie dus ook in omliggende regio's voorkwam, lijkt de variatie aan bouwvormen zeker in Noord-Holland toch relatief groot te zijn geweest. Dit wijst op een smeltkroes van invloeden, waarbij culturele overlevering voor een deel op lokaal niveau werd gecombineerd met nieuwe elementen uit zuidelijke gebieden. Zeker zo belangrijk op regionaal niveau waren landschappelijke invloeden op zowel het beschikbare bouw materiaal als de agrarische functie van boerderijen, en toegang tot waterwegen waarover bouwhout kon worden aangevoerd. ◀

Literatuur

- Arnoldussen, S. & E.M. Theunissen, 2014: Huisplattegronden uit de late prehistorie in het rivierengebied. In: A.G. Lange, E.M. Theunissen, J.C.H. Deeben, J. van Doesburg, J. Bouwmeester & T. de Groot (red.), *Huisplattegronden in Nederland. Archeologische sporen van het huis*. Amersfoort, 115-142.
- Bakx, J.P.L. (red.), 2020: *Bewoning onder het stuifzand. Archeologische opgraving van sporen uit de Midden-IJzertijd en Merovingische periode op het voormalig campingterrein Molenslag in Monster, gemeente Westland* (= Delftse Archeologische Rapporten 134). Delft.
- Bantelmann, A., 1975: *Die frühgeschichtliche Marschensiedlung beim Elisenhof in Eiderstedt. Landschaftsgeschichte und Baubefunde* (= Studien zur Küstenarchäologie Schleswig-Holsteins, Ser. A: Elisenhof, Bd. 1). Bern.
- Bazelmans, J., M. Dijkstra & J. de Koning, 2004: Holland during the first millennium. In: M. Lodewijckx (red.), *Bruc ealles well. Archaeological essays concerning the peoples of north-west Europe in the first millennium AD* (= Acta Archaeologica Lovaniensia Monographiae 15), Leuven, 1-36.

²⁷² Vergelijk Bult & Hallewas 1990, 82; Theuws 1996, 758-759.

- Berends, G., 1996: *Historische houtconstructies in Nederland*. Arnhem.
- Berg, T. van de, 1990: *De Karolingische nederzetting bij Wijk aan Zee* (= ongepubliceerde Doctoraalscriptie, Universiteit van Amsterdam). Amsterdam
- Besteman, J.C., 1989: The pre-urban development of Medemblik. In: H.A. Heidinga & H.H. van Regteren Altena (red.), *Medemblik and Monnickendam. Aspects of medieval urbanization in northern Holland* (= Cingula 11). Amsterdam, 1-30.
- Besteman, J.C. & A.J. Guiran, 1987: An early peat bog reclamation area in medieval Kennemerland, Assendelver Polders. In: R.W. Brandt, W. Groenman-van Waateringe & S.E. van der Leeuw (red.), *Assendelver Polder Papers 1* (= Cingula 10). Amsterdam, 297-332.
- Bloemers, J.H.F., 1978: *Rijswijk (Z.H.), De Bult, eine Siedlung der Cananefaten* (= Nederlandse Oudheden 8). Amersfoort.
- Bosch, F. ten, M. Groothedde & B.J. Groenewoudt, 1997: De archeologie van het Swormink. Over bewoningsexpansie en -continuïteit in Colmschate (gemeente Deventer). *Westerheem* 44, 240-244.
- Bouwmeester, H.M.P., 2014: Bouwen in de stad. Het ontstaan en de vroegste ontwikkeling van het Nederlandse stadshuis. In: A.G. Lange, E.M. Theunissen, J.C.H. Deeben, J. van Doesburg, J. Bouwmeester & T. de Groot (red.), *Huisplattegronden in Nederland. Archeologische sporen van het huis*. Amersfoort, 421-463.
- Bruin, J. de, 2021: The early medieval settlement. In: J. de Bruin, C. Bakels & F. Theuws (red.), 2021: *Oegstgeest. A riverine settlement in the early medieval world system* (= Merovingian Archaeology in the Low Countries 7). Bonn, 24-83.
- Bult, E.J. & D.P. Hallewas, 1990: Archaeological evidence for the early-medieval settlement around the Meuse and Rhine deltas up to ca AD 1000. In: J.C. Besteman, J.M. Bos & H.A. Heidinga (red.), *Medieval archaeology in the Netherlands. Studies presented to H.H. van Regteren Altena*. Assen, 71-90.
- Clercq, W. de, 2017: De houten boerderijbouw in het noordelijk deel van het graafschap Vlaanderen. Een cultureel-biografische verkenning in bouwtradities (ca. 500-1000 n. Chr.) In: K. de Groote & A. Eryvncx (red.), *Gentse geschiedenissen, ofte nieuwe historiën uit de oudheid der stad en illustere plaatsen omtrent Gent*. Gent, 45-66.
- Cruyningen, P. van, J. Goudeau, F. Grovestins, A. Viersen & J. van Zuijlen, 2003: *Het boerderijenboek*. Zwolle.
- Daalen, S. van, 2013: *Heiloo, Zuiderloo. Dendrochronologisch onderzoek van een Vroeg Middeleeuwse nederzetting*. Deventer.
- Dijkstra, J., 1992: *De vroegmiddeleeuwse nederzetting Uitgeest-De Dog. Een uitwerking van de veldtekeningen* (= ongepubliceerde doctoraalscriptie, Universiteit van Amsterdam). Amsterdam.
- Dijkstra, M.F.P., 2011: *Rondom de mondingen van Rijn & Maas. Landschap en bewoning tussen de 3e en 9e eeuw in Zuid-Holland, in het bijzonder de Oude Rijnstreek* (= dissertatie, Universiteit van Amsterdam). Leiden.
- Dijkstra, M.F.P., 2019: *Het aardewerk en overige keramiek van de opgraving Den Helder-Het Torp (1964-1966)* (= ongepubliceerd manuscript t.b.v. deelrapportage opgraving Het Torp).
- Dijkstra, M. & J. de Koning, 2017: 'All quiet on the western front'? The Western Netherlands and the 'North Sea Culture' in the Migration Period. In: J. Hines & N. IJssennager (red.), *Frisians and their North Sea Neighbours. From the 5th century to the Viking Age*. Woodbridge, 53-73.
- Dijkstra, M.F.P., J. de Koning & S. Lange, 2006: *Limmen-De Krocht. De opgraving van*

- een middeleeuwse plattelandnederzetting in Kennemerland (= AAC-publicaties 41). Amsterdam.
- Dijkstra, M.F.P. & T.P. Moesker, 2023: *Begraven bewoning uit de Vroege Middeleeuwen. Archeologische proefsleuven en opgravingen aan de Hoogeweg in Heiloo, plangebied Zuiderloo-Elzenwal, UWP 5, gemeente Heiloo* (= Diachron-publicatie 63). Amsterdam.
- Dijkstra, M.F.P. & B.C. ter Steege, 2020: *Vroegmiddeleeuwse bewoning op de zuidoever van de Oude Rijn in Leiden. Rapportage van de opgraving Boshuizen* (= Diachron publicatie 64). Amsterdam.
- Doesburg, J. van, 1987: *Medemblik: (vroeg-)middeleeuwse bewoning aan de Oude Haven. Uitwerking van de opgravingsresultaten van het onderzoek Medemblik 1982* (= ongepubliceerde doctoraalscriptie, Universiteit van Amsterdam). Amsterdam.
- Doesburg, J. van, 2014: *Middeleeuwse huisplattegronden in West- en Midden-Nederland*. In: A.G. Lange, E.M. Theunissen, J.C.H. Deeben, J. van Doesburg, J. Bouwmeester & T. de Groot (red.), *Huisplattegronden in Nederland. Archeologische sporen van het huis*. Amersfoort, 341-366.
- Doesburg, J. van & A. Müller, 2008: *Het onderzoek van de ROB in het centrale deel*. In: H. van der (red.), *Cananefaten en Friezen aan de monding van de Rijn. Tien jaar archeologisch onderzoek op de Zanderij-Westerbaan te Katwijk (1996-2006)* (= ADC Monografie 5). Amersfoort, 183-189.
- Es, W.A. van, 1973: *Terp research; with particular reference to a medieval terp at Den Helder, province of North Holland. Berichten van de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek 23*, 337-345.
- Es, W.A. van, M. Miedema & S.L. Wynia, 1985: *Eine Siedlung der römischen Kaiserzeit in Bennekom, Provinz Gelderland. Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek 35*, 533-652.
- Es, W. van & E. Taayke, 2001: *Shorthouse Wijster BIIA: The smith's secret*. In: M. Lodewijckx (red.), *Belgian Archaeology in a European setting II* (= Acta Archaeologica Lovaniensia Monographiae 13). Leuven, 253-268.
- Es, W.A. van & W.J.H. Verwers, 1995: *House plans from Dorestad. Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek 41*, 173-186.
- Es, W.A. van & W.J.H. Verwers, 2015: *Excavations at Dorestad 4. The settlement on the river bank area* (= Nederlandse Oudheden 18). Amersfoort.
- Es, W.A. van & W.J.H. Verwers, 2021: *Laat-Romeinse tijd en vroege middeleeuwen op De Geer: een eerste aanzet tot een bewoningsgeschiedenis*. In: J. van Doesburg & S. Heeren (red.), *Graven naar de wortels van Dorestad. Wijk bij Duurstede-De Geer in de Romeinse tijd en vroege middeleeuwen* (= Rapportage Archeologische Monumentenzorg 260). Amersfoort, 37-94.
- Feijst, L. van der, J. de Bruin & E. Blom (eds.), 2008: *De nederzetting te Naaldwijk II. Terug naar de sporen van Holwerda* (= ADC Monografie 4). Amersfoort.
- Grinsven, P. van & F. Nieuwenhout, 2022: *Een kleine Merovingische nederzetting ontdekt bij een publieksopgraving in Katwijk 2018* (= Renuis Reeks 19). Leiden.
- Haarnagel, W., 1979: *Die Grabung Feddersen Wierde. Methode, Hausbau, Siedlungs- und Wirtschaftsformen sowie Sozialstruktur* (= Feddersen Wierde 2). Wiesbaden.
- Haaster, H. van, S. Lange & W. van der Meer, 2023: *Archeobotanisch onderzoek aan materiaal van de vroegmiddeleeuwse vindplaats Hoogeweg in Zuiderloo*. In: M.F.P. Dijkstra & T.P. Moesker (red.), *Begraven bewoning uit de Vroege Middeleeuwen. Archeologische*

- proefsleuven en opgravingen aan de Hoogeweg in Heiloo, plangebied Zuiderloo-Elzenwal, UWP 5, gemeente Heiloo* (= Diachron-publicatie 63). Amsterdam, 179-245.
- Hagers, J.-K.H. & M.M. Sier, 1999: *Castricum-Oosterbuurt, bewoningssporen uit de Romeinse tijd en middeleeuwen* (= Rapportages Archeologische Monumentenzorg 53). Amersfoort.
- Hallewas, D.P., 1986: *Grensverleggend onderzoek*. In: R.M. van Heeringen (red.), *Voordrachten gehouden te Middelburg ter gelegenheid van het afscheid van Ir. J.A. Trimpe Burger als provinciaal archeoloog van Zeeland* (= Nederlandse Archeologische Rapporten 3). Amersfoort, 43-51.
- Hamerow, H., 1999: *Anglo-Saxon timber buildings: the continental connection*. In: H. Sarfatij, W.J.H. Verwers & P.J. Woltering (red.), *In discussion with the past. Archaeological studies presented to W.A. van Es*. Zwolle, 119-128.
- Hamerow, H., Y. Hollevoet & A. Vince, 1994: *Migration period settlements and 'Anglo-Saxon' pottery from Flanders. Medieval Archaeology 38*, 1-18.
- Hartog, C.M.W. den, 2009: *Archeologisch onderzoek sportpark Terweide 2* (= Basisrapportage Archeologie 18). Utrecht.
- Heeren, S., 2007: *Van Bataven naar Franken: de laat-Romeinse tijd in Tiel-Passewaaij*. In: N. Roymans, T. Derks & S. Heeren (red.), *Een Bataafse gemeenschap in de wereld van het Romeinse rijk. Opgravingen te Tiel-Passewaaij*. Utrecht, 59-70.
- Heeren, S., 2017: *From Germania Inferior to Germania Secunda and beyond. A case study of migration, transformation and decline*. In: N. Roymans, S. Heeren & W. de Clercq (red.), *Social dynamics in the northwest frontiers of the late Roman Empire. Beyond decline or transformation* (= Amsterdam Archaeological Studies 26). Amsterdam, 149-178.
- Heeren, S., 2021: *De Romeinse periode*. In: J. van Doesburg & S. Heeren (red.), *Graven naar de wortels van Dorestad. Wijk bij Duurstede-De Geer in de Romeinse tijd en vroege middeleeuwen* (= Rapportage Archeologische Monumentenzorg 260). Amersfoort, 337-393.
- Heeringen, R.M. van, 1995: *De opgravingen te Oost-Souburg*. In: R.M. van Heeringen, P.A. Henderikx & A. Mars (red.), *Vroeg-Middeleeuwse ringwalburgen in Zeeland*. Amersfoort, 113-143.
- Heidinga, H.A., 1987: *Medieval settlement and economy North of the Lower Rhine. Archaeology and history of Kootwijk and the Veluwe (the Netherlands)* (= Cingula 9). Assen.
- Hekker, H.C., 1984: *Voor-middeleeuwse houtconstructies. Jaarverslag 1983 SHBO*, 36-44.
- Hekker, H.C., 1991: *Historische boerderijtypen. Jaarverslag 1990 SHBO*. Arnhem.
- Hiddink, H.A., 2014: *Huisplattegronden uit de late prehistorie in Zuid-Nederland*. In: A.G. Lange, E.M. Theunissen, J.C.H. Deeben, J. van Doesburg, J. Bouwmeester & T. de Groot (red.), *Huisplattegronden in Nederland. Archeologische sporen van het huis*. Amersfoort, 169-207.
- Hoekstra, W., 2009: *De Friese boerderij. 2500 jaar geschiedenis van de Fryske pleats*. Leeuwarden.
- Huijbers, A., 2014: *Huisplattegronden van agrarische nederzettingen uit de volle middeleeuwen in het Maas-Demer-Scheldegebied*. In: A.G. Lange, E.M. Theunissen, J.C.H. Deeben, J. van Doesburg, J. Bouwmeester & T. de Groot (red.), *Huisplattegronden in Nederland. Archeologische sporen van het huis*. Amersfoort, 368-419.
- Huijbers, A., 2018: *The enigma of the oval-shaped house on the Northwest European Plain, AD 475-1000*. In: M. Kars, R. van Oosten, M.A. Roxburgh & A. Verhoeven (red.), *Rural riches & royal rags? Studies on medieval and modern archaeology, presented to Frans Theuws*. Zwolle, 126-135.

- Huijts, C.S.T.J., 1992: *De voor-historische boerderijbouw in Drenthe. Reconstructiemodellen van 1300 vóór tot 1300 na Chr.* Arnhem.
- Kamp, J. van der, 2018: *Langs de oever van een nieuwe rivier. RKW/LR7/LR8/LR19/LR29/LR32/LR63: Een vroegmiddeleeuwse nederzetting in Leidsche Rijn (gemeente Utrecht)* (= Basisrapportage 44). Utrecht.
- Kodde, S.W., 2007: *Living on the edge. Rurale bouwtradities in het West-Nederlandse kustgebied gedurende de Late IJzertijd en de Romeinse periode* (= ongepubliceerde doctoraalscriptie, Vrije Universiteit Amsterdam). Amsterdam.
- Kodde, S.W., 2014: Wonen in het westen. Huisplattegronden in het West-Nederlandse kustgebied in de Late-IJzertijd en Romeinse periode. In: A.G. Lange, E.M. Theunissen, J.C.H. Deeben, J. van van Doesburg, J. Bouwmeester & T. de Groot (red.), *Huisplattegronden in Nederland. Archeologische sporen van het huis.* Amersfoort, 297-312.
- Koning, J. de, 2008 (2e herziene druk): *3000 jaar bewoning bij Assum. Nederzettingssporen uit de Late-Bronstijd/Vroege-IJzertijd, Midden-IJzertijd, Romeinse tijd en Late Middeleeuwen bij de Waldijk en de Assummervaart, gemeente Uitgeest.* Zaandijk.
- Koning, J. de (red.), 2014: *Jelus Matser, maquettebouwer. De reconstructie van prehistorische en middeleeuwse boerderijen.* Zaandijk.
- Koning, J. de, 2015: *Onder het stuifzand. Overstoven vroegmiddeleeuwse nederzettingen bij Bloemendaal, de opgravingscampagnes Groot Olmen 2005, 2006 en 2007.* Zaandijk.
- Koning, J. de, 2016: *Terug naar Dorregeest... Uitgeest-Dorregeest, offerplaats, nederzetting en kerk. Bewoning en grafritueel vanaf de late ijzertijd tot de late middeleeuwen.* Zaandijk.
- Koning, J. de, in voorb.: *Uitgeest-De Dog.* Zaandijk.
- Kootker, L. & S. Heeren, 2022: *Human mobility in the post-Roman Netherlands (AD 400-700): combined Sr-O isotopic evidence and archaeological contextualization* (= Nederlandse Archeologische Rapporten 75). Amersfoort.
- Kossack, G., K.-E. Behre & P. Schmid (red.), 1984: *Archäologische und naturwissenschaftliche Untersuchungen an ländlichen und frühstädtischen Siedlungen im deutschen Küstengebiet vom 5. Jahrhundert v.Chr. bis zum 11. Jahrhundert n.Chr. Band 1. Ländliche Siedlungen.* Weinheim.
- Koster, A., H. Tomas & W.J.H. Verwers (red.), 2001: *Venster op het verleden. Didam-Kollenburg in de Laat-Romeinse tijd.* Drempt.
- Knol, E., 1993: *De Noordnederlandse kustlanden in de Vroege Middeleeuwen* (= dissertatie, Vrije Universiteit Amsterdam). Groningen.
- Kok, R.S., 1999: *Wonen op het veen. Archeologisch en ecologisch onderzoek van een twaalfde eeuwse boerderij in de Oostpolder te Gouda.* Gouda.
- Lanen, R.J. van, E. Jansma, J. van Doesburg & B.J. Groenewoudt, 2016: Roman and early-medieval long-distance transport routes in north-western Europe: Modelling frequent-travel zones using a dendroarchaeological approach. *Journal of Archaeological Science* 73, 120-137.
- Lange, S., H. van Haaster & W. van der Meer, 2022: Archeobotanisch onderzoek aan pollen, macroresten, hout en houtskool. In: T.P. Moesker & M.F.P. Dijkstra (red.), *Een vroegmiddeleeuwse nederzetting langs de Hoogeweg in Heiloo. Archeologische opgravingen in plangebied Zuiderloo-Hazelaar, UWP 2, gemeente Heiloo* (= Diachron publicatie 62). Amsterdam.
- Leeuwen, J. van, 2014: *Middeleeuws Medemblik. Een centrum in de periferie. Archeologisch onderzoek naar de (vroeg)middeleeuwse handelsnederzetting en het oudste regionale*

- centrum van West-Friesland in de periode 675-1289* (= West-Friese Archeologische Rapporten 61). Hoorn.
- Londen, H. van, 2006: *Midden-Delfland. The Roman native landscape past and present* (= proefschrift, Universiteit van Amsterdam). Amsterdam.
- Meij, B.J. van der, 2016: *"Het Torp", de terp van Den Helder. Een overzicht en herinterpretatie van de onderzoeken van 1964 tot en met 1997* (= ongepubliceerde masterscriptie, Universiteit van Amsterdam). Amsterdam.
- Moesker, T.P. & M.F.P. Dijkstra, 2022: *Een vroegmiddeleeuwse nederzetting langs de Hoogeweg in Heiloo. Archeologische opgravingen in plangebied Zuiderloo-Hazelaar, UWP 2, gemeente Heiloo* (= Diachron publicatie 62). Amsterdam.
- Mulder, J.A. & E.L. van Olst, 1996: *Het Oud-friese langhuis, een (bijna) verdwenen boerderijvorm.* Arnhem.
- Nicolay, J.A.W., 2014: *The splendour of power. Early medieval kingship and the use of gold and silver in the southern North Sea area (5th to 7th century AD)* (= Groningen Archaeological Studies 28). Groningen.
- Nicolay, J.A.W. & D. Postma, 2018: Woonhuizen uit de late middeleeuwen: variatie in plattegrond en constructiewijze. In: J.A.W. Nicolay (red.), *Huisplaatsen in De Onlanden. De geschiedenis van een Drents veenweidegebied* (= Groningen Archaeological Studies 34). Groningen, 255-293.
- Nicolay, N., met een bijdrage van T. Varwijk, 2020: Feest voor de gasten! Ontvangsthallen uit de Romeinse tijd in Drenthe. In: V.T. van Vilsteren, J.R. Beuker, P.W. van der Broeke & E.M. Theunissen (red.), *Overpeinzingen op een vuilnisbelt. Liber amicorum aangeboden aan Wijnand van der Sanden ter gelegenheid van zijn afscheid als conservator bij het Drents Museum.* Groningen, 153-169.
- Nieuwhof, A., 2020: *Ezinge revisited. The ancient roots of a terp settlement. Vol. 1: Excavation - environment and economy - catalogue of plans and finds* (= Groningen Archaeological Studies 37). Groningen.
- Nokkert, M., A.C. Aarts & H.L. Wynia, 2009: *Vroegmiddeleeuwse bewoning langs de A2. Een nederzetting uit de zevende en achtste eeuw in Leidsche Rijn* (= Basisrapportage Archeologie 26). Utrecht.
- Pals, J.P., 1987: Reconstruction of landscape and plant husbandry. In: W. Groenman-van Waateringe & L.H. van Wijngaarden-Bakker (red.), *Farm life in a Carolingian village* (= Studies in Prae- en Protohistorie 1). Assen/Maastricht, 52-96.
- Postma, D., 2015: *Het zodenhuis van Firdgum. Middeleeuwse boerderijbouw in het Friese kustgebied tussen 400 en 1300.* Groningen.
- Postma, D., 2020: *House plan analysis Hallum-Hellema (Friesland): A three-dimensional reconsideration of the early medieval turf buildings* (= Grondsporen 57). Groningen.
- Prummel, W., 1983: *Excavations at Dorestad 2. Early Medieval Dorestad, an archaeozoological study* (= Nederlandse Oudheden 11). Amersfoort.
- Raaij, M. van, 1993a: Limmen: Zuidkerelaan I. Archeologische kroniek van Holland over 1992, in: *Holland* 25, 315-316.
- Raaij, M. van, 1993b: Limmen: Zuidkerelaan II. Archeologische kroniek van Holland over 1992, in: *Holland* 25, 318-320.
- Rapoort, A., 1969: *House form and culture.* Englewood Cliffs (New Jersey).
- Renswoude, J. van & G.L. Boreel, 2014: Huisplattegronden uit de Late-IJzertijd en Romeinse tijd in het Midden-Nederlandse rivierengebied. In: A.G. Lange, E.M. Theunissen,

- J.C.H. Deeben, J. van Doesburg, J. Bouwmeester & T. de Groot (red.), *Huisplattegronden in Nederland. Archeologische sporen van het huis*. Amersfoort, 273-295.
- Scharringhausen, K., 2012: *Visies op de gebruiksduur van woonstalhuizen in de Nederlandse archeologie. Een overzicht van de Midden Bronstijd tot en met de Volle Middeleeuwen* (= ongepubliceerde bachelorscriptie, Vrije Universiteit). Amsterdam.
- Schmidt, H., 1994: *Building customs in Viking Age Denmark*. Bergiafondens.
- Siegmüller, A., 2010: *Die Ausgrabungen auf der frühmittelalterlichen Wurt Hessens in Wilhelmshaven. Siedlungs- und Wirtschaftsweise in der Marsch* (= Studien zur Landschafts- und Siedlungsgeschichte im südlichen Nordseegebiet). Rahden/Westfalen.
- Siemons, H. & M. Laan, 2009: Sporen en structuren. In H. Siemons & J.J. Lanzing (red.), *Bewoningssporen uit de Romeinse tijd in het Wateringse Veld, Den Haag* (= Haagse Oudheidkundige Publicaties 11). Den Haag, 41-143.
- Taayke, E., C. Peen, M. van der Harst-van Domburg & W. Vos, 2012: *Ede vol erven. Germaanse bewoning op de rand van een wereldrijk (500 voor Chr. tot 500 na Chr.)*. Leiden.
- Therkorn, L.L., 2004: *Landscaping the powers of darkness & light: 600 BC-350 AD settlement concerns of Noord-Holland in wider perspective* (= proefschrift, Universiteit van Amsterdam). Amsterdam.
- Therkorn, L.L., 1987: The structures, mechanics and some aspects of inhabitant behavior. Assendelver Polders. In: R.W. Brandt, W. Groenman-van Waateringe & S.E. van der Leeuw (red.), *Assendelver Polder papers 1* (= Cingula 10). Amsterdam, 177-224.
- Theuws, F., 1996: Haus, hof und Siedlung im nördlichen Frankenreich (6.-8. Jahrhundert). In: *Die Franken. Wegbereiter Europas. Vor 1500 Jahren: König Chlodwig und seine Erben. Teil 2. Alltagskultur im Frankenreich*. Mannheim/Mainz, 754-768.
- Theuws, F., 2014: Vroegmiddeleeuwse huisplattegronden uit Zuid-Nederland en hun weergave. In: A.G. Lange, E.M. Theunissen, J.C.H. Deeben, J. van Doesburg, J. Bouwmeester & T. de Groot (red.), *Huisplattegronden in Nederland. Archeologische sporen van het huis*. Amersfoort, 313-339.
- Trier, B., 1969: *Das Haus im nordwesten der Germania Libera*. Münster/Westfalen.
- Tump, M., 2004: *Boerenhuizen in het veen. Een onderzoek naar agrarische woningen in het veengebied van de provincies Noord- en Zuid-Holland en Friesland ten tijde van de middeleeuwse "Grote Ontginning" in de 10e tot 13e eeuw* (= ongepubliceerde doctoraalscriptie, Universiteit van Amsterdam). Papendrecht.
- Ufkes, A. (red.), 2011: *Een archeologische opgraving in de vroegmiddeleeuwse ringwalburg van Domburg, gem. Veere (Z.)* (= ARC publicatie 223). Groningen.
- Veen, L. van der, 1985: *Boerderijen in Nederland. Op reis langs de monumenten van ons platteland*. Amsterdam/'s-Gravenhage.
- Veen, M.M.A. van, 1992: Middeleeuwse houtbouw uit Spijkenisse-Hartel West. In: A.B. Döbken (red.), *Bijdragen aan de bewoningsgeschiedenis van het Maasmondgebied* (= BOORbalans 2). Rotterdam, 237-251.
- Veer, R. van 't & J. Dijkstra, 2011: Serooskerke-Gapingse watergang. Sporen en structuren. In: J. Dijkstra & F.S. Zuidhoff (red.), *Kansen op de kwelder. Archeologisch onderzoek op negen vindplaatsen in het nieuwe tracé van de Rijksweg N57 en de nieuwe rondweg ter hoogte van Serooskerke (Walcheren)* (= ADC-rapport 1384/ADC-monografie 10). Amersfoort, 547-555.
- Velde, H.M. van der (red.), 2008: *Cananefaten en Friezen aan de monding van de Rijn. Tien jaar archeologisch onderzoek op de Zanderij-Westerbaan te Katwijk (1996-2006)* (= ADC

- Monografie 5). Amersfoort.
- Velde, H.M. van der, 2011: *Wonen in een grensgebied. Een langetermijngeschiedenis van het Oost-Nederlandse cultuurlandschap (500 v. Chr.-1300 na Chr.)* (= Nederlandse Archeologische Rapporten 40). Amersfoort.
- Velde, H.M. van der, 2021: Bijlage 2. Beschrijving van de gebouwplattegronden. In: J. van Doesburg & S. Heeren (red.), *Graven naar de wortels van Dorestad. Wijk bij Duurstede-De Geer in de Romeinse tijd en vroege middeleeuwen* (= Rapportage Archeologische Monumentenzorg 260). Amersfoort, 490-526.
- Velde, H.M. van der & J. van Doesburg, 2021: De vroege middeleeuwen. In: J. van Doesburg & S. Heeren (red.), *Graven naar de wortels van Dorestad. Wijk bij Duurstede-De Geer in de Romeinse tijd en vroege middeleeuwen* (= Rapportage Archeologische Monumentenzorg 260). Amersfoort, 395-414.
- Verhagen, M., 1985: *Velsen Hoogovens. Een inheems-Romeinse nederzetting in het duingebied*. Amsterdam (= ongepubliceerde doctoraalscriptie, Universiteit van Amsterdam). Amsterdam.
- Verhoeven, A.A.A., 1998: *Middeleeuws gebruiksaardewerk in Nederland (8ste-13de eeuw)* (= Amsterdam Archaeological Studies 3). Amsterdam.
- Vermeeren, C., K. Hänninen, E.J. Bult, E. van Hees & M. van Zon, 2021: Construction wood. In: J. de Bruin, C. Bakels & F. Theuws (red.), 2021: *Oegstgeest. A riverine settlement in the early medieval world system* (= Merovingian Archaeology in the Low Countries 7). Bonn, 398-425.
- Volmer, L. & W.H. Zimmermann (red.), 2012: *Glossary of prehistoric and historic timber buildings*, (= Studien zur Landschafts- und Siedlungsgeschichte im südlichen Nordseegebiet 3). Rahden/Westfalen.
- Vos, W.K., 2002: *De inheems-Romeinse huisplattegronden van De Horden te Wijk bij Duurstede* (= Rapportage Archeologische Monumentenzorg 96). Amersfoort.
- Voskuil, J.J., 1979: *Van vlechtwerk tot baksteen. Geschiedenis van de wanden van het boerenhuis in Nederland* (= SHBO-monografieën 2). Arnhem.
- Waterbolk, H.T., 1975: Evidence of cattle stalling in excavated pre- and protohistoric houses. In: A.T. Clason (red.), *Archaeozoological studies*. Amsterdam/Oxford, 383-394.
- Waterbolk, H.T., 1980: Hoe oud zijn de Drentse dorpen? Problemen van nederzettingscontinuïteit in Drenthe van de bronstijd tot de middeleeuwen. *Westerheem* 29, 190-212.
- Waterbolk, H.T., 1999: From Wijster to Dorestad and beyond. In: H. Sarfatij, W.J.H. Verwers & P.J. Woltering (red.), *In discussion with the past. Archaeological studies presented to W.A. van Es*. Zwolle, 107-117.
- Waterbolk, H.T., 2009: *Getimmerd verleden. Sporen van voor- en vroeghistorische houtbouw op de zand- en kleigronden tussen Eems en IJssel* (= Groningen Archaeological Studies 10). Groningen.
- Waterbolk, H.T., 2014: Ervaringen en overwegingen bij het opstellen van een typologie van opgegraven huisplattegronden. In: A.G. Lange, E.M. Theunissen, J.C.H. Deeben, J. van Doesburg, J. Bouwmeester & T. de Groot (red.), *Huisplattegronden in Nederland. Archeologische sporen van het huis*. Amersfoort, 17-28.
- Woltering, P.J., 1975: Occupation history of Texel I. The excavations at Den Burg: preliminary report. *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek*

25, 7-36.

Woltering, P.J., 1983: Een opgraving in Hartendorp. In: M. Kuiper & V.J. Nobel (red.), *Een kijkje in de geschiedenis van Warmenhuizen*. Warmenhuizen, 122-131.

Woltering, P.J., 1994: Texel – landschap en bewoning van Midden Bronstijd tot Vroege Middeleeuwen, in M. Rappol & C.M. Soonius (red.), *In de bodem van Noord-Holland. Geologie en archeologie*. Amsterdam, 189-217.

Woltering, P.J., 2017: *Bewoningsgeschiedenis van Texel. De opgravingen aan de Beatrixlaan in Den Burg (Late ijzertijd - Romeinse tijd: 100 v. Chr.-325 na Chr.* (= Noord-Hollandse Archeologische Publicaties 3). Castricum.

Woltering, P.J., 2022: *Bewoningsgeschiedenis van Texel. De opgravingen aan de Beatrixlaan in Den Burg (Vroege Middeleeuwen, 475-1000)*. (= Noord-Hollandse Archeologische Publicaties 13). Castricum.

Woltering, P.J., J.C. Besteman, J.F. van Regteren Altena & D.P. Hallewas, 1994:

Vroegmiddeleeuws Noord-Holland in kaart gebracht. In: G.J. Borger & S. Bruines (red.), *Binnewaeters gewelt. 450 jaar boezembeheer in Hollands Noorderkwartier*. Edam, 145-150.

Zimmermann, W.H., 1988: Regelhafte Innengliederung prähistorischer Langhäuser in den Nordseeanrainerstätten: Ein Zeugnis enger, langandauernder kultureller Kontakte. *Germania* 66, 465-489.

Zimmermann, W.H., 1991: Die früh- bis hochmittelalterliche Wüstung Dalem, Gem. Langen-Neuenwalde, Kr. Cuxhaven. Archäologische Untersuchungen in einem Dorf des 7.-14. Jahrhunderts. In: H.W. Böhme (red.), *Siedlungen und Landesausbau zur Salierzeit 1. In den nördlichen Landschaften des Reiches*. Sigmaringen, 37-46.

Zimmermann, W.H., 1992: *Die Siedlungen des 1. bis 6. Jahrhunderts nach Christus von Flögeln-Eekhöltjen, Niedersachsen: Die Bauformen und ihre Funktionen* (= Probleme der Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet 19). Hildesheim.

Zimmermann, W.H., 1998: Pfosten, Ständer und Schwelle und der Übergang vom Pfosten- zum Ständerbau. Eine Studie zu Innovation und Beharrung im Hausbau. Zu Konstruktion und Haltbarkeit prähistorischer bis neuzeitliche Holzbauten von den Nord- und Ostseeländern bis zu den Alpen. *Probleme der Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet* 25, 9-241.

Bijlage

bijlage 5.1 (links en rechts en volgende twee pagina's) Overzicht van huistypen in het West-Nederlandse kustgebied, chronologisch geordend voor de periode tussen circa 200 en 900 n.Chr. De datering van het huistype is de algemene datering. Voor de 2e-4e eeuw n.Chr. zijn alleen vindplaatsen in Noord-Holland genoemd, voor de eeuwen hierna ook vindplaatsen in Zuid-Holland en Zeeland (voort.: voorlopig). WNL = West-Nederland. Bij plattegronden met een afwisseling van beuken binnen één gebouw, of voor aanwijzingen voor een schuine stand van de buitenstijlen, zijn twee principedoorsneden genoemd.

nr. in fig. 5.26	type	datering (jaren n.Chr.)	huisvorm	aantal beuken	principe doorsnede	kenmerken	voorkomen (met gebouwnummers)
	WOON(STAL)-HUIZEN						
1	Kodde WNL 1A	1-350	recht-hoekig	1	?	(schijnbaar) eenbeukige huizen tot 15 m lang	Den Burg N2
2	Kodde WNL 1B	80-325	recht-hoekig	1	?	(schijnbaar) eenbeukige huizen langer dan 15 m	Den Burg M
3	Kodde WNL 2A	250 v.Chr.-260 n.Chr.	recht-hoekig	2	6	tweebeukige huizen met minimaal 3 middenstijlen	Castricum S96, S142
4	Kodde WNL 4A	250 v.Chr.-350 n.Chr.	recht-hoekig	3	1	driebeukige huizen met een gelijkmatige verdeling van de binnenstijlen en relatief smalle vakken	Assum 5, 9, Castricum S94, S95, Uitgeest-Groot Dorregeest 1, 3, 5 Schagen I, III
5	Kodde WNL 6	250 v.Chr.-300 n.Chr.	recht-hoekig	2 + 3	6/1	huizen met een gecombineerde dakdragende constructie	Uitgeest-Groot Dorregeest 2
-	-	150/200-275	recht-hoekig	3	1		Assum 12, Den Burg H
-	-	250-325	recht-hoekig	1	?		Den Burg L, N1
6	Bloemendaal (voort.)	475-650	recht-hoekig	2	6	tweedelige (?), tweebeukige huizen met wandgreppels; lengte van 12(?) - 31 m, breedte 4-5 m	Bloemendaal 1-6

7	Dorregeest (voort.)	475-850?	recht-hoekig	3	1	driebeukige huizen met een wandgreppel en een afgeronde kopse kant; breedte 5-6 m en lengte ca. 15 m	Uitgeest-Groot Dorregeest 17, 34
8	Katwijk A	500-600	recht-hoekig	3	± 2	interne driedeling (met aparte ingang naar voorhuis); geheel driebeukig en voorzien van buitenstijlen; lengte 21-30 m breedte 5,6-6,5 m	Katwijk 15, 22(?) en HS03
9	Katwijk B	550-800	recht-hoekig	1 + 3	2	als Katwijk A, maar eenbeukig woondeel en driebeukig staalgedeelte; lengte 16-26,5 m, breedte 4,5-6 m	Katwijk, Oegstgeest, Leiden, Monster, Bloemendaal 9a, 10, Heiloo 40, 46
10	Katwijk C	525?-825	recht-hoekig	1	2	als Katwijk A, maar geheel eenbeukig; lengte 17,5-23,5 m, breedte 4,4-6,5 m	Katwijk, Oegstgeest, Rijsburg, Den Haag, Monster, Serooskerke 7.2?, Utrecht-Leidsche Rijn, Uitgeest-De Dog 2, Heiloo 53
11	Rijsburg A	475-725	recht-hoekig	1	2 (3)	tweedelig, ingangen op één derde van de langsijden, eventueel nog een zijkamer; eenbeukig (met soms enkele middenstaanders) en doorgaans buitenstijlen; lengte 8,3-13,20 m, breedte 4,5-6 m	Katwijk, Rijsburg, Monster, Castricum S83, Uitgeest-De Dog 1
12	Rijsburg B	475-750	recht-hoekig	1	2	tweedelig, ingangen op de helft van de langsijden, eventueel nog een ingang in de kopse kant naar stal of klein voorhuis; eenbeukig (met soms enkele middenstaanders) en doorgaans buitenstijlen; lengte 9-14 m, breedte 4,8-5,5 m	Katwijk, Rijsburg, Oegstgeest, Monster, Bloemendaal 14?, Den Burg 3
13	Rijsburg C (voort.)	600-650?	recht-hoekig	1	2	variant op Rijsburg A of B, met voorhuis; mogelijke ontvangsthal?; lengte 12 m, breedte 5,5 m.	Rijsburg 7
14	Den Burg A (voort.)	500-600	recht-hoekig	3	1?	tweedelig? en geheel driebeukig (?), evt. buitenstijlen?; staldeel met zodenwand; lengte >13 m, breedte 4 m	Den Burg 4

nr. in fig. 5.26	type	datering (jaren n.Chr.)	huisvorm	aantal beuken	principe doorsnede	kenmerken	voorkomen (met gebouwnummers)
15	Den Burg B	600-800	recht-hoekig	1 + 3	2	driedelig (met aparte ingang naar voorhuis), eenbeukig woondeel met buitenstijlen, driebeukig stalgedeelte/dwarsdeel; staldeel met zodenwand; lengte 26,5-29 m (en langer), breedte 5-6 m	Den Burg 1, 2, 6-9, 11, 19, 26, 27, 29, 31
16	Den Burg C	750-850	recht-hoekig	1 + 3	2	als Den Burg B, maar met eenbeukig woondeel met wandbinnenstijlen (gebinten?); lengte (tot) 27 m, breedte 5 m	Den Burg 8, 11, 12
17	Den Burg D (voorl.)	750-850	licht boot-vormig	3	5	als B, maar geheel driebeukig met gebinten; geen buitenstijlen en geen staldeel met zodenwand; lengte 19 m, breedte 5 m	Den Burg 10
18	Limmen A	680/720-925	(licht) boot-vormig	1	4	tweedelig en eenbeukig met gebinten; 1 ingangspaar in lange zijden, mogelijk ook in één van de kopse kanten; lengte 15-20 m, breedte 5-7 m	Katwijk 30, Rijsburg 18, Monster 10, Limmen 23, 28, 30, 72, Den Burg 15
19	Limmen A, variant	750-900?	(licht) boot-vormig	2	7	eenbeukig met gebinten; lengte 13-20 m, breedte 5-7 m	Limmen-De Krocht 38; Limmen-Zuidkerkelaan I; Heiloo 401, 404
20	Wijk aan Zee (voorl.)	750-900	licht boot-vormig/	2	7	tweebeukig, evt. met gedeeltelijke zijbeuken; lengte >23 en 25 m, breedte kern 5-6 m	Wijk aan Zee 1, 2, Bloemendaal 9b?
21	Dorestad	750-900	recht-hoekig	1	3	tweedelig (?); eenbeukig met schorende buitenstijlen; 1 ingangspaar in lange zijde en in beide kopse kanten; lengte ca. 25 m interieurbreedte 6-7 m	Bloemendaal 11, 13
22	Uitgeest (voorl.)	725-875	(licht)	3	5	driedelig (met voorhuis?); driebeukig; 1 ingangspaar in lange zijden en in kopse kant staldeel; lengte 24-27 m, breedte 8-10 m	Uitgeest-De Dog 7-15

23	Rijsburg D? (voorl.)	775-900	boot-vormig	3	5	tweedelig? en driebeukig met gebinten; relatief klein formaat: lengte 14 m, breedte 8,5 m	Rijsburg 17
24	Rijsburg E	900-	recht-hoekig	3	5	tweedelig en driebeukige kern van gebinten; breedte 7,5-9 m, lengte 17-21 m	Rijsburg 13, 15; variant in Oost-Souburg/ Domburg
25	Limmen B (voorl.)	900-	recht-hoekig	1	4	rechthoekige kern van gebinten; interne indeling en ligging ingangen meestal onduidelijk; soms enkele of dubbele sluitpaalen aan één of beide kopse kanten; breedte 5-7 m, lengte 20-35 m	Limmen 1, 40, 48; Rijsburg 14; Den Burg 32 en andere plattegronden.
26	Neerwolde (voorl.)	900-1400	recht-hoekig	1	4	tweedelig (?) en eenbeukig (met twee- of driebeukige reparatie/ondersteuning zolder?), zodenwanden; lengte 12,5-24 m, breedte 5-6 m (zonder zodenwand),	Den Heider-Torp I-III
-	STADS-HUIZEN						
	Bouwmeester 2 of 3?	900-1325	recht-hoekig	1	4	eenbeukig met zodenwanden; lengte >14 m, breedte 5-6 m (zonder zodenwand)	Medemblik-Muntstraat/Torensteeg A-G, Medemblik-St.-Josephschool 2
	SCHUREN						
27	Oegstgeest	500-775	recht-hoekig	2	6	tweebeukig met wandstijlen in verlengde middenstijlen, of wandstijlen niet in verlengde middenstijlen; sporadisch aanwijzingen voor buitenwand; soms staat er een enkele sluitpaal aan één of beide kopse kanten; binnenindeling meestal onbekend; lengte 7-25 m, breedte 5-7 m	Oegstgeest, Katwijk, Den Haag, Valkenburg-De Woerd?, Naaldwijk, Leiden, Castricum S57, S89, S90, S145, Uitgeest-De Dog 3-6, Limmen-Zuidkerkelaan II, Heiloo 74, 76, 90-91, 403
28	Limmen C	750/850-	recht-hoekig	1	4	eenbeukig met gebinten; interne indeling en ligging ingangen meestal onduidelijk; lengte 6-15 en breedte 5-6 m	Limmen 54, 56, Den Burg 33, 36, Rijsburg 16

< vorige pagina

In de eerste eeuwen van de jaartelling maakte men in het kustgebied nagenoeg al het aardewerk zelf, van lokale klei. Er waren grote kook- en voorraadpotten, maar ook fraai afgewerkte kelken, bekers en schalen (illustratie F. Marschall).

6 Handgevormd aardewerk in een veranderende wereld (2e-4e eeuw)

Annet Nieuwhof en Frans Diederik

6.1 Inleiding

Handgevormd aardewerk is doorgaans de grootste vondstcategorie uit opgravingen uit de Romeinse tijd in Noord-Holland. Dit aardewerk werd lokaal gemaakt voor dagelijks gebruik, maar speelde ook een rol bij allerlei sociale praktijken en bijbehorende rituelen. Complete of gefragmenteerde potten zijn in principe bruikbaar voor de datering van archeologische contexten, omdat er stijlen en modes in kunnen worden herkend. Handgevormd aardewerk heeft daarmee een enorme potentie als kennisbron voor het leven in periodes waarover niet of nauwelijks geschreven bronnen beschikbaar zijn. Ondanks deze potentie speelt dit materiaal als kennisbron nog een beperkte rol in de Noord-Hollandse archeologie. Dat heeft verschillende oorzaken. In de eerste plaats is het de vaak afschrikwekkend grote hoeveelheid aardewerk zelf die het onderzoek ernaar in de weg staat. In de tweede plaats is de variatie in vormen groot, en is het niet eenvoudig daar trends en ontwikkelingen in te ontdekken die kunnen leiden tot een bruikbare typologie. Het is ogenschijnlijk een brij van vormen waarin weinig structuur valt te ontdekken. Woltering schreef in dit verband over de 'ontmoedigende eenvormigheid' die volgens hem kenmerkend is voor het inheems-Romeinse aardewerk uit Noord-Holland.¹ In de derde plaats stond typologisch onderzoek van handgevormd aardewerk niet hoog op de agenda van het universitaire instituut dat zich bezighield met het nederzettingsonderzoek in Noord-Holland: het Instituut voor Pre- en Protohistorie van de Universiteit van Amsterdam. Waar aardewerk een rol speelde (bijvoorbeeld in de proefschriften van Meffert, Abbink, Therkorn en Kok) werd wel gekeken naar de manieren waarop het werd gemaakt en vooral gebruikt, maar niet naar invloeden op en veranderingen in de vorm.²

Meffert onderzocht aardewerkassemblages in de verschillende vindplaatsen in de Assendelver Polders, en identificeerde enkele kenmerken die bruikbaar zijn voor een globale datering in de Romeinse tijd.³ Het onderzoek van Abbink naar het handgevormd aardewerk uit Noord-Holland richtte zich vooral op de technische en functionele eigenschappen.⁴ Wie haar proefschrift leest kan niet anders dan bewondering krijgen voor de kennis en vaardigheden van de pottenbakkers in het verleden, die met eenvoudige middelen functioneel en soms aantrekkelijk aardewerk konden produceren. Niet-functionele vormkenmerken van het aardewerk spelen echter geen rol in deze studie. In de studies van Therkorn en Kok speelt het handgevormd aardewerk een rol als bestanddeel van rituele deposities, maar de vorm en zelfs de datering van het aardewerk worden buiten beschouwing gelaten.⁵

Vanaf 1974 wordt in Schagen en omgeving archeologisch onderzoek uitgevoerd door de werkgroep Schagen van de Archeologische Werkgroep Nederland.⁶ De werkgroep wilde de verzamelde vondsten zo volledig mogelijk benutten en betrok dus ook het handgevormde aardewerk in het onderzoek. Dit vormde de aanzet tot het on-

¹ Woltering 2017, 139.

² Meffert 1998; Abbink 1999; Therkorn 2004; Kok 2008.

³ Meffert 1998, 59-61; de betreffende kenmerken zijn de aanwezigheid van streepbandversiering (relatief vroeg in de Romeinse tijd), het voorkomen van geprofileerde of uitgetrokken randen (relatief laat in de Romeinse tijd), en de aanwezigheid van een standring of -voet (eveneens relatief laat).

⁴ Abbink 1999.

⁵ Therkorn 2004; Kok 2008.

⁶ De Archeologische Werkgroep Schagen (AWS).

derzoek naar de typologische ontwikkeling van het aardewerk door de tweede auteur, op basis van publicaties over aardewerk elders in Noord- en West-Nederland.⁷ In 2002 werd een overzicht van het aardewerk uit de Romeinse tijd gepubliceerd onder de titel *Schervengericht*.⁸ Dat overzicht was vooral gericht op de 3e en 4e eeuw, naar aanleiding van de vondsten uit de vindplaatsen Muggenburg en Witte Paal. Daarnaast komen ook de eerdere ontwikkelingen in de Romeinse tijd aan bod, toen Noord-Holland volgens Romeinse schriftelijke bronnen deel uitmaakt van het woongebied van de *Frisii*.

Het handgevormde aardewerk uit Noord-Holland is nauw verwant aan dat in Noord-Nederland. De typologische ontwikkeling van het handgevormde aardewerk in Noord-Nederland uit de IJzertijd en Romeinse tijd was het onderwerp van het promotieonderzoek van Taayke.⁹ Hij richtte zich op vier steekproefgebieden: het noordwestelijke en het noordoostelijke deel van Friesland (Westergo en Oostergo), Midden-Groningen en Noord-Drenthe. Daarbinnen inventariseerde en classificeerde hij alle aardewerkvondsten, vergeleek ze met aardewerk uit andere vindplaatsen en regio's, en dateerde de onderscheiden aardewerkvormen aan de hand van vondstassociaties, stratigrafische gegevens en ¹⁴C-dateringen. Westergo werd het eerst afgerond (1990), de overige steekproefgebieden enkele jaren later.¹⁰

De vroege deelpublicatie van de vondsten uit Westergo betekent dat latere inzichten in de ontwikkeling van het aardewerk hier niet in zijn verwerkt. Dat wordt goedgemaakt in de recente publicatie van het handgevormde aardewerk uit Wijnaldum-Tjitsma.¹¹ Deze terp in het uiterste noordwesten van Friesland (zie fig. 6.1), die in de Vroege Middeleeuwen waarschijnlijk een belangrijk bestuurlijk centrum was, werd opgegraven tussen 1991 en 1993. Een eerste opgravingspublicatie verscheen in 1999, maar het aardewerk werd pas in 2020 gepubliceerd.¹² De door Taayke geschreven hoofdstukken in deze publicatie geven belangrijke aanvullingen op de Westergo-typologie. Die aanvullingen gaan vooral over de Laat-Romeinse tijd, want Wijnaldum bleef langer bewoond dan veel andere terpen in Westergo. Dat maakt Wijnaldum ook voor het onderzoek van het Noord-Hollandse handgevormde aardewerk in de Laat-Romeinse tijd een belangrijke vindplaats.¹³ Op basis van de stratigrafie en het vondstmateriaal wordt voor Wijnaldum uitgegaan van een onderbreking in de bewoning tussen ongeveer 325 en 425 n.Chr.¹⁴

Een van de belangrijke uitkomsten van het promotieonderzoek van Taayke was het bestaan van een bewoningshiaat aan het eind van de Romeinse tijd, niet alleen in Wijnaldum maar ook elders in het Noord-Nederlandse kustgebied.¹⁵ In Westergo is nauwelijks aardewerk uit de late 3e en 4e eeuw aanwezig. Dat is ook in Oostergo het geval, al ging de ontwikkeling daar nog iets langer door. In Midden-Groningen was

7 Deze studies hebben betrekking op de vondsten uit Wijster en Groningen-Paddepoel (Van Es 1967; 1970), Leeuwarden-Oldehoofsterkerkhof (Van Es & Miedema 1970) en Rijswijk-De Bult (Bloemers 1978).

8 Diederik 2002

9 Het proefschrift verscheen in 1996, als een compilatie van eerder verschenen artikelen (Taayke 1996a).

10 Taayke 1990; 1995; 1996b; 1996c; 1996d.

11 Taayke 2020a; 2020b.

12 Besteman et al. 1999; Nieuwhof 2020a.

13 Het onderzoek naar het aardewerk werd mede gefinancierd door de provincie Noord-Holland, vanwege het grote belang van deze vindplaats voor Noord-Holland.

14 Gerrets & De Koning 1999, 96.

15 Taayke 1996a, V, 195. De artikelen waaruit het proefschrift bestaat, hebben daarin ieder hun eigen paginanummering behouden. Paginanummers moeten dus steeds worden voorafgegaan door een aanduiding van het betreffende deel van het proefschrift.

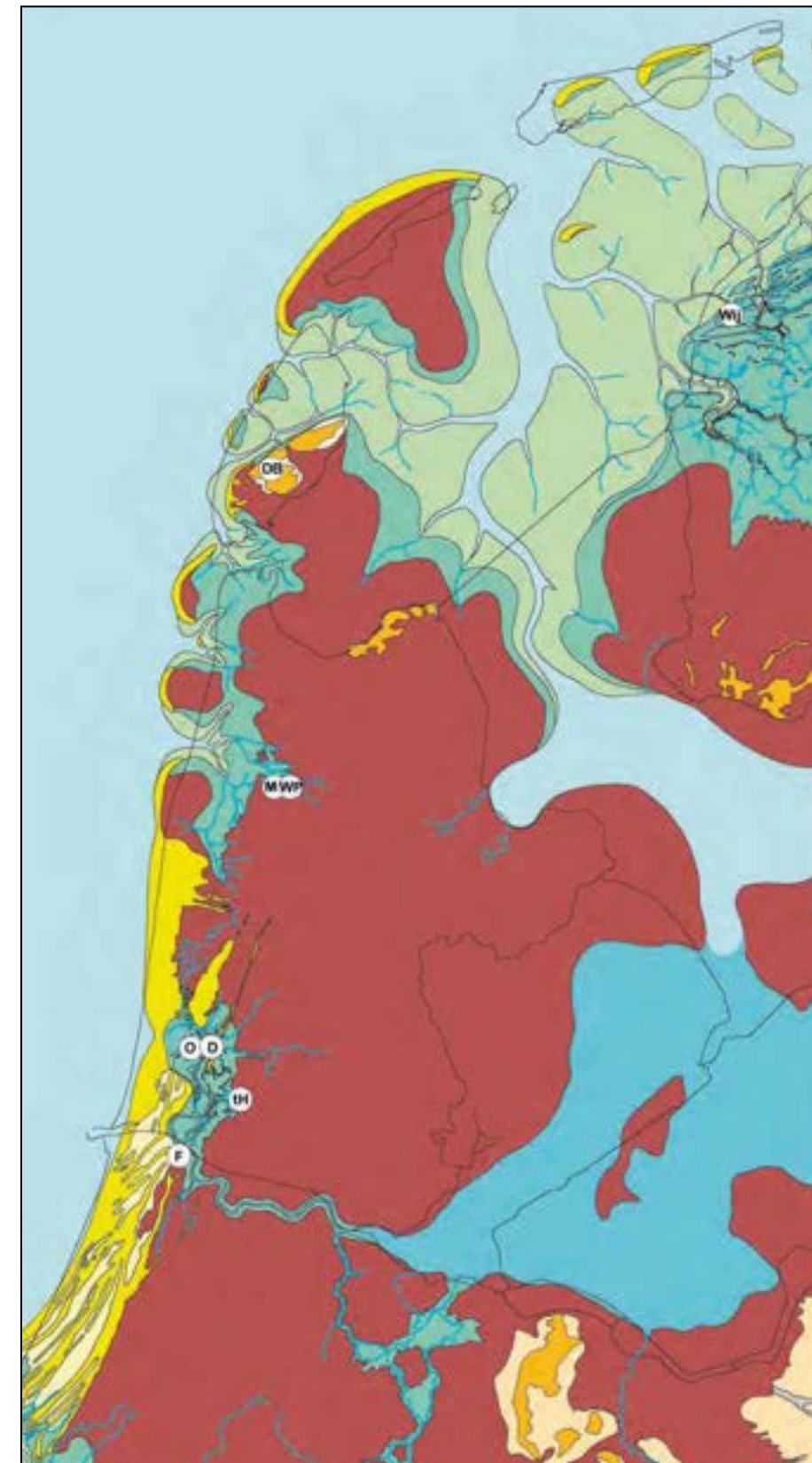

fig. 6.1 Paleogeografische kaart van Noord-Holland omstreeks 100 n.Chr. (ondergrond naar fig. 2.15), met de voornaamste in de tekst besproken vindplaatsen. O : Castricum-Oosterbuurt; D: Uitgeest-Dorregeest; M: Schagen-Muggenburg; WP: Schagen-Witte Paal; DB: Den Burg-Beatrixlaan; Wij: Wijnaldum; F: *castellum* Flevum; tH: Romeinse wachttorens 't Hain.

zeker sprake van leegloop, maar hier werden niet alle wierden verlaten. Zo bleef de beroemde wierde van Ezinge zeker bewoond.¹⁶ Binnen Noord-Drenthe is sprake van continue bewoning in deze periode, zodat we daar de ontwikkeling van het aardewerk kunnen blijven volgen tot in de 5e eeuw.¹⁷ Vanaf het begin van de 5e eeuw raakte het noordelijk kustgebied opnieuw bewoond. De nieuwe bewoners kwamen wellicht voor een klein deel uit Noord-Drenthe, maar de meeste nieuwkomers waren immigranten uit Noord-Duitsland: het kustgebied tussen Wezer en Elbe en het huidige Sleeswijk-Holstein, de vermoedelijke woongebieden van de zogeheten Saksen en Angelen. Deze immigranten zijn te herkennen aan hun aardewerk in een expressieve en kenmerkende stijl, die bekend staat als Angelsaksische stijl.¹⁸ De immigranten behoorden tot groepen die al langer contact hadden met Noord-Nederland, zoals blijkt uit de overname van Angelsaksische stijlkenmerken in het aardewerk in Noord-Drenthe en ook in Ezinge gedurende de 4e eeuw.

Taayke en Diederik zien beiden de grote overeenkomsten in het handgevormde aardewerk van Noord-Holland en Friesland.¹⁹ Diederik heeft het in dit verband zelfs over een expansie van de Friese cultuur en beschrijft een 'Fries gebied' dat zich bij de komst van de Romeinen uitstreckte van Zeeland tot Oost-Groningen.²⁰ Hoewel het woord 'expansie' niet op zijn plaats is, zoals we zullen zien, zijn de overeenkomsten tussen Noord-Holland en Friesland wel zo groot dat Noord-Holland als steekproefgebied niet zou hebben misstaan in het proefschrift van Taayke.²¹ De typologieën van Diederik en Taayke hebben zich echter vrijwel onafhankelijk van elkaar ontwikkeld. De typologie van Taayke wordt alom gebruikt bij het aardewerkonderzoek in Friesland, Groningen en Drenthe, terwijl zowel de Westergo-typologie als, in iets mindere mate, de aardewerkindeling uit *Schervengericht* in de Noord-Hollandse archeologie worden gebruikt.²² Het gebruik van verschillende typologieën naast elkaar, en de ontoereikendheid van de bestaande Noord-Nederlandse typologieën voor het Noord-Hollandse aardewerk, maakt de vergelijkbaarheid van Noord-Holland en de drie andere noordelijke provincies uitermate complex.²³ Relevante onderzoeksvragen die hierdoor nog niet kunnen worden beantwoord, zijn:

- ▶ Verliep de ontwikkeling van het aardewerk net als in Friesland, of zijn er andere ontwikkelingen en invloeden aanwijsbaar?
- ▶ Kan er aan de hand van het aardewerk iets gezegd worden over contacten met andere gebieden?
- ▶ Wat is uit het aardewerk af te leiden over de bewoningsgeschiedenis?
- ▶ Kan aan de hand van het aardewerk een bewoningshaat in Noord-Holland worden aangetoond en zo ja, wanneer?

¹⁶ Nieuwhof 2014.

¹⁷ Nieuwhof 2011; 2013; 2016.

¹⁸ Nieuwhof 2011; 2013; 2016.

¹⁹ Diederik 2002, 61; Taayke 1996a, Vorbericht, 105.

²⁰ Diederik 2002, 21; zo ook Woltering 2017, 234.

²¹ Dat Noord-Holland geen deel uitmaakte van Taayke's studie is te wijten aan de noodzakelijke inperking van het promotieonderwerp, en ook aan de verdeling van onderzoeksgebieden tussen de Rijksuniversiteit Groningen (die zich richtte op Noord-Nederland) en de Universiteit van Amsterdam (gericht op Noord-Holland).

²² Voor de toepassing van Taayke's typologie in Noord-Holland, zie bijvoorbeeld De Koning 2012; 2016; Reigersman-Van Lidth de Jeude 2012; Woltering 2017.

²³ Voor de noodzaak van een algemeen bruikbare regionale typologie waarvan de dateringen controleerbaar en zichtbaar onderbouwd zijn, zie De Koning 2012, 177; 2016, 250; Woltering 2017, 141-149.

Het boek waar dit hoofdstuk deel van uitmaakt, is met name gericht op Noord-Holland in de Laat-Romeinse tijd en Vroege Middeleeuwen. We kunnen echter niet volstaan met een beschrijving van het aardewerk uit de eindfase van de Romeinse tijd; dit aardewerk is het resultaat van een veel langere ontwikkeling, waarvan de invloed in de 3e en 4e eeuw nog steeds merkbaar is. Om te weten te komen wat kenmerkend is voor het aardewerk van de 3e en 4e eeuw moet eerst duidelijk zijn welke invloeden uit vroegere tijd daar nog in doorwerken, en wat er nieuw aan is. We laten de onderzochte periode in dit hoofdstuk daarom eerder beginnen, namelijk rond 100 n.Chr.

Met het oog op de onderlinge vergelijkbaarheid van de noordelijke regio's wordt het Noord-Hollandse handgevormde aardewerk uit de Romeinse tijd hieronder beschreven alsof Noord-Holland een steekproefgebied in het onderzoek van Taayke is, met de typologie van Westergo en de recentere typologie van Wijnaldum als uitgangspunt. Dat wringt hier en daar, net als dat bij de andere Noord-Nederlandse steekproefgebieden het geval is. Dat heeft tot gevolg dat de beschrijvingen van de typen niet noodzakelijk identiek zijn aan die van Westergo en dat er enkele nieuwe typen zijn toegevoegd. Dateringen zijn aangescherpt op grond van vondstassociaties uit een aantal opgravingen met een laat-Romeinse component: Schagen-Muggenburg, Schagen-Witte Paal, Castricum-Oosterbuurt en Uitgeest-Dorregest (zie fig. 6.1). Het resultaat is een chronotypologie (een indeling van typen met een eigen datering) die in de toekomst ook bij de determinatie van nieuwe aardewerkvondsten uit de Romeinse tijd uit Noord-Holland kan worden gebruikt.²⁴

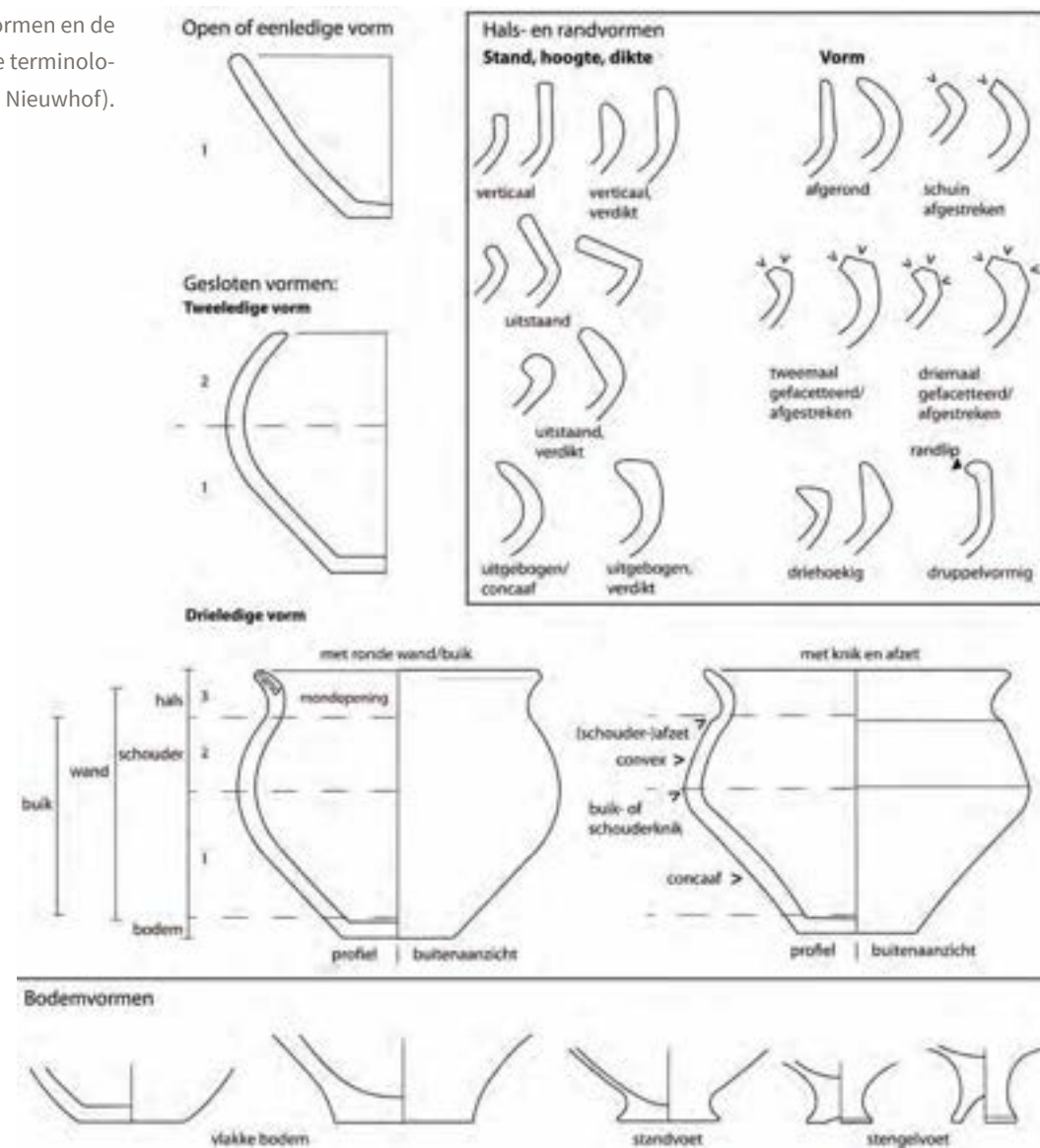
De nieuwe typologie is vooral gebaseerd op vormaspecten van het aardewerk. Voorafgaand aan de bespreking van de typen die aan de hand daarvan kunnen worden onderscheiden, wordt hieronder eerst ingegaan op de bestaande typologieën van Taayke en Diederik, en vervolgens op kenmerken van het aardewerk, zoals magering en functie. Ook komen de productie en uitwisseling van aardewerk aan bod, en het ontstaan van typen. Daarna worden de vindplaatsen waarvan het aardewerk gebruikt is voor deze typologie besproken. Het hoofddeel van dit hoofdstuk bestaat uit een bespreking van de nieuwe typen en hun datering. In de daaropvolgende discussie gaan we dieper in op een aantal hoofdthema's. Daarbij komt aan de orde wat er kenmerkend is voor Noord-Holland aan dit aardewerk, wat het ons leert over de bewoningsgeschiedenis, en wat we nu kunnen zeggen over contacten die de bewoners van Noord-Holland hadden met andere gebieden.

6.2 De ontwikkeling van het aardewerk in typologieën

In dit hoofdstuk staan de meest gebruikelijke aardewerkvormen centraal: potten, schalen en bekers, gebruikt bij de bereiding en consumptie van voedsel. De gebruikte terminologie bij de bespreking van dit aardewerk wordt toegelicht in figuur 6.2. Zowel Diederik als Taayke besteden ook aandacht aan andere keramische vormen, zoals deksels, spinklosjes en weefgewichten. Deze zijn voor de vraagstelling van dit hoofdstuk niet van betekenis en blijven hier dan ook buiten beschouwing.

²⁴ Met dank aan Ernst Taayke voor zijn waardevolle commentaar bij deze typologie van Noord-Holland.

fig. 6.2 Aardewerkvormen en de in de tekst gebruikte terminologie (figuur A. Nieuwhof).

De typologie van Taayke

De typologie van Taayke gaat uit van een eenvoudige indeling van potten, schalen en bekers in een aantal hoofdgroepen, die gedefinieerd zijn op grond van globale vorm en randafwerking. Er worden vier basistypen onderscheiden:²⁵

► Gladrandige potten (**G-typen**)

Gesloten, driedledige vormen met een gladde rand. De potten zijn middelgroot tot zeer groot. Hierbinnen komen wijdmondige (**Gw**) en nauwmondige (**Ge**) vormen voor. Nauwmondigheid wordt in principe bepaald door de verhouding randdoorsnede (R)/grootste wanddoorsnede (W): is die minder dan 0,70, dan wordt een pot nauwmondig genoemd.²⁶ Bij hoge, slanke potten kan de R/W echter hoger zijn, terwijl toch van nauwmondigheid sprake is.

²⁵ Taayke 1996a, I, 122-124.

²⁶ Taayke 1996a, III, 50, noot 94.

► Potten met een versierde rand (**V-typen**)

Wijdmondige, middelgrote tot zeer grote, driedledige vormen, met een versiering bestaande uit kerfjes dan wel nagel- of vingertopindrukken op de rand.

► Klein aardewerk (**K-typen**)

Driedledige vormen met een buik-/schouderdoorsnede tussen circa 8 en 20 centimeter. Dit aardewerk heeft soms een versierde rand.

► Schalen (**S-typen**)

Open, ongelede vormen.

Binnen deze hoofdgroepen worden typen onderscheiden op grond van voornamelijk rand- en halsvorm, eventueel in combinatie met andere kenmerken, zoals magering, verhoudingen, afwerking en versiering. Opeenvolgende (soms gelijktijdige) typen worden aangeduid met cijfers; vaak worden de cijfers nog gevolgd door kleine letters die subtypen aanduiden (bijvoorbeeld Gw6a of K4b).

Een aparte groep wordt gevormd door het miniatuuaraardewerk: zeer kleine vormen met een grootste diameter onder de 8 centimeter. Eén-, twee- en driedledige vormen (zie fig. 6.2) komen voor. Sommige vormen zijn nabootsingen van groot aardewerk, andere niet meer dan simpele duimpotjes. Binnen deze groep worden geen typen onderscheiden.

Omdat de verschillende Noord-Nederlandse regio's hun eigen geschiedenis hebben en verschillende invloeden ondergingen, verliep de ontwikkeling van het aardewerk niet overal hetzelfde. De grote lijnen in de ontwikkeling van het aardewerk zijn overal herkenbaar, maar typen met dezelfde aanduiding kunnen in de verschillende regio's andere kenmerken en een andere datering hebben.²⁷ Codes moeten dus altijd worden voorafgegaan door een aanduiding van het betreffende steekproefgebied: West. voor Westergo, Oost. voor Oostergo, Gr. voor Midden-Groningen en Dr. voor Midden-Drenthe. Het aardewerk van Noord-Holland krijgt als eigen voorvoegsel: NH.

Op basis van deze indeling van Taayke kunnen de grote lijnen in de ontwikkeling van het handgevormde aardewerk worden geschetst. Het is een ontwikkeling die zich grotendeels ook in Noord-Holland voordeed, zoals we zullen zien. De typologie begint met het aardewerk uit de Vroege IJzertijd, de periode waarin de bewoning van de Friese en Groningse kweldergebieden begon. Tot de IJzertijd behoren de typen G1 t/m G4, met schouderafzettingen en soms geometrische versiering, en aanvankelijk hoge, conische halzen die in de loop van de IJzertijd lager werden en steeds meer naar buiten gingen buigen. Deze typen komen overeen met de typen 1 t/m 4 in de oudere en soms nog gebruikte indeling van het zogenaamde Ruinen-Wommelsaardewerk.²⁸ Onder type G4 valt ook het bekende streepbandaardewerk. Het verspreidingsgebied van deze vormen strekte zich uit van Nedersaksen tot in Noord-Holland. In de Vroege IJzertijd behoorde in Noord-Holland alleen Texel tot dit gebied, maar vanaf de Midden-IJzertijd werden deze aardewerkvormen in geheel Noord-Holland gemaakt en gebruikt.²⁹

²⁷ Taayke 1996a, V, fig. 10.

²⁸ Waterbolk 1962; 1965.

²⁹ Van Heeringen 1992, 210-213; Taayke 1996a, V, 170-174.

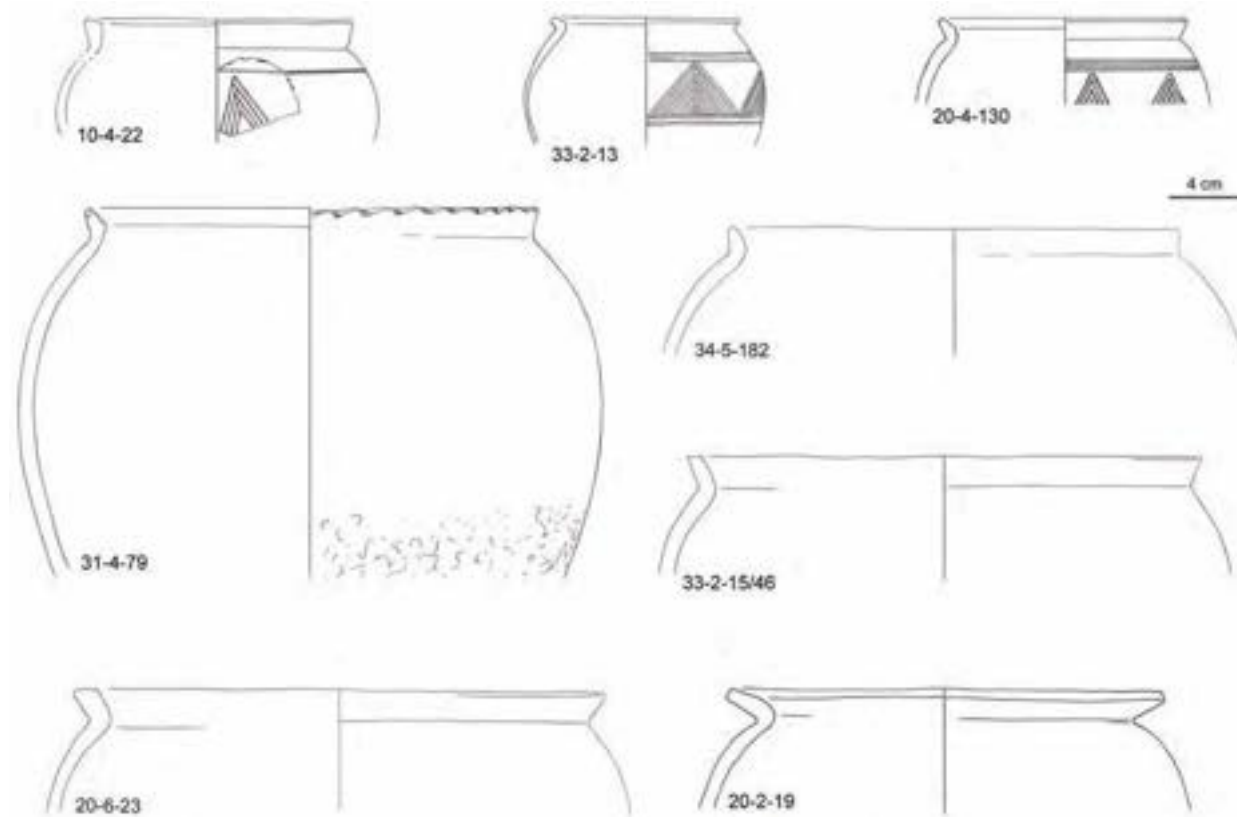

fig. 6.3 Voorbeelden van Wierumstijl-aardewerk uit Uitgeest-Dor-regeest (tekeningen F. Diederik).

Rond het begin van de jaartelling verdween de uniformiteit in de Noord-Nederlandse aardewerkvormen. In Groningen en Noord-Drenthe deed een nieuwe stijl zijn intrede: de zogenaamde Wierumstijl, vernoemd naar een van de vindplaatsen in Groningen. Bijbehorende typen zijn Gr.G5, V4, K3 en S3, en Dr.G5, V4, K2 en S3.³⁰ Het is aardewerk met ronde vormen, een korte en meestal verdikte, uitstaande rand, vrijwel geen hals en vaak één oor (zie fig. 6.3 en 6.4). De Wierumstijl is verwant aan het aardewerk uit het kustgebied van Nedersaksen, het veronderstelde woongebied van de 'Chauken'.³¹ De introductie van deze stijl in Groningen en Drenthe moet het gevolg zijn van intensieve contacten met de oosterburen.³² In deze periode is er ook sprake van een opvallende toename van het aantal vindplaatsen in het Groningse kweldergebied, mogelijk door immigratie.³³ Aardewerk in Wierumstijl, door Taayke ook 'Chaukisch aardewerk' genoemd, onderscheidt zich duidelijk van het aardewerk in Friesland en Noord-Holland, dat bekend staat als Fries aardewerk.³⁴ Of deze etnische aanduidingen voor de bevolking van toen enige betekenis hadden, weten we niet.

fig. 6.4 (rechts) Een selectie van het aardewerk in Wierumstijl uit 't Hain bij Krommenie (tekeningen F. Diederik).

In de loop van de Romeinse tijd veranderden de vormen in Groningen en ook in Friesland geleidelijk, onder invloed van de ontwikkelingen in de oostelijke 'nord-seeküstennahe Fundgruppe'³⁵ waartoe ook het aardewerk van Groningen en Drenthe wordt gerekend.³⁶ Onder die invloed werden de ronde vormen van de Wierumstijl uit

³⁰ Taayke 1996a, V, 175-177.

³¹ De stamnamen Frisii en Chauci zijn opgetekend door Romeinse schrijvers als Tacitus. (Germania 34-35).

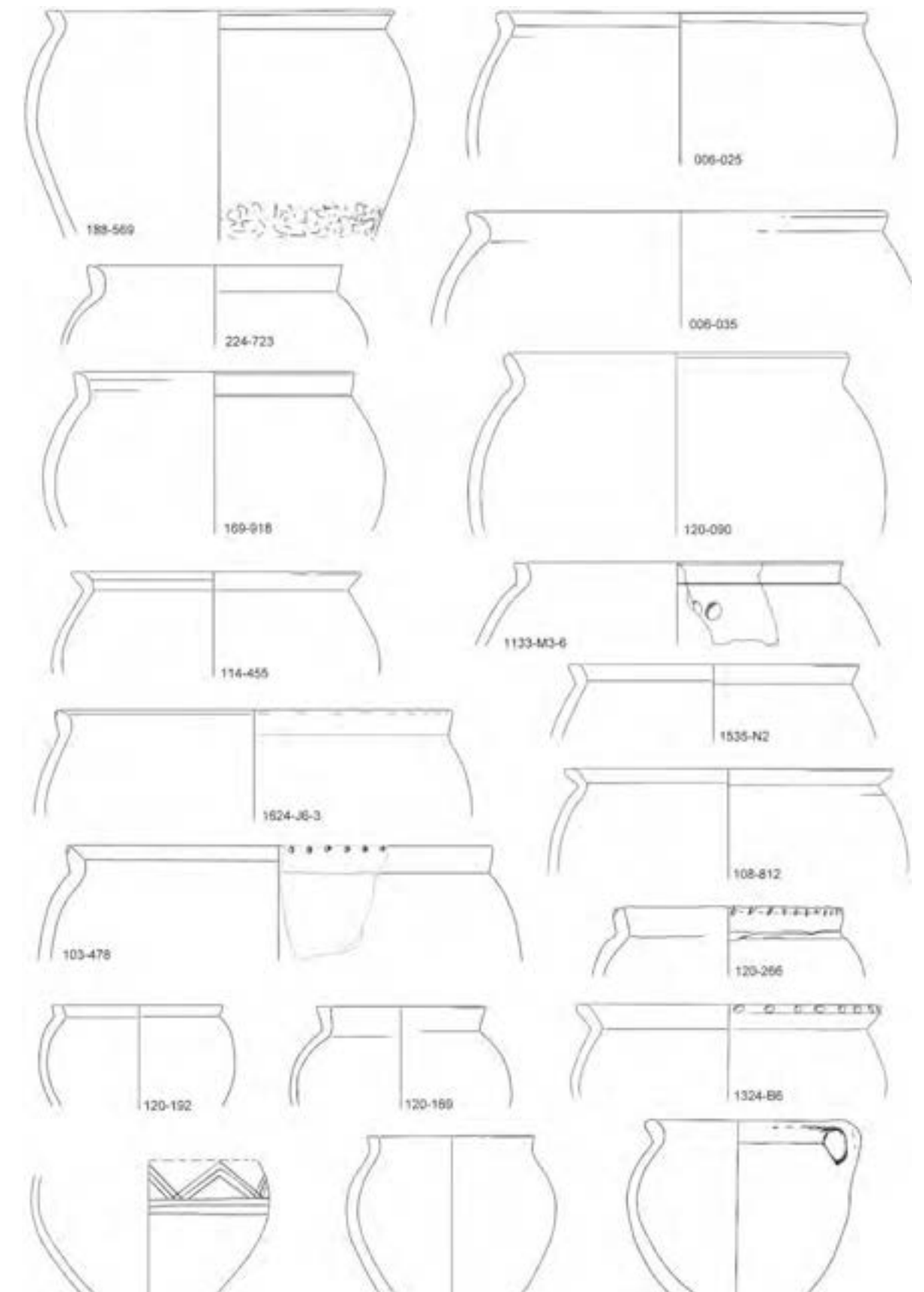
³² Nieuwhof 2017a, 30.

³³ Taayke 1996a, V, 191.

³⁴ Taayke 2020a.

³⁵ Die stond op zijn beurt onder invloed van het zogenaamde 'Rijn-Wezer-Germaans aardewerk' uit Midden- en Oost-Nederland en aangrenzend Duitsland (Taayke 1996a, V, 177: noot 74).

³⁶ Taayke 1996a, V, 177; voor de oorsprong van deze term, zie Von Uslar 1977.

de 1e eeuw hoekiger: randen werden driehoekig in doorsnede, en bekens ontwikkelden zich tot zogenaamde trechterbekers met een zigzagprofiel. Ook grote potten werden steeds meer trechtervormig, met een korte en vlakke schouder, soms met schouderknik, en een uitstaande wijde hals. Deze trends zijn ook in Friesland herkenbaar, al hielden daar de typische eigen Friese vormen nog lang stand: V-vormen met een golvende randversiering, uitgebogen, concave halsvormen, uitgetrokken oren, glanzend, gesmoord aardewerk, bekens op een hoge voet, en typische halsafzetten.

Het aardewerk uit de *nordseeküstennahe Fundgruppe* kreeg in de loop van de 3e eeuw steeds langere halzen; de meervoudig gefacetteerde randen verdwenen. Deze lange vormen werden ook in Friesland en Noord-Holland overgenomen, waarbij de als Fries bekend staande vormen verdwenen.³⁷ De nieuwe aardewerkvormen verspreidden zich via Groningen vanuit het oosten, om te beginnen in Oostergo. Daaraan ontleent dit aardewerk de aanduiding 'Driesumstijl', naar een van de vindplaatsen in Oostergo.³⁸ In Westergo wordt vergelijkbaar aardewerk nauwelijks gevonden, omdat dit deel van het terpengebied in de 3e eeuw al grotendeels verlaten was; in de Westergo-typologie wordt het aardewerk in Driesumstijl dan ook alleen als afwijkende vorm (*Sonderform*) beschreven.³⁹ In de nieuwe beschrijving van het aardewerk van Wijnaldum is de Westergo-typologie aangevuld met Oostergo-typen voor dit specifieke aardewerk.⁴⁰

In gebieden met continue bewoning, zoals Noord-Drenthe, enkele plaatsen in Groningen en het kustgebied van Nedersaksen, verdween rond 300 n.Chr. de Z-vormige hoekigheid uit de profielen, om plaats te maken voor vloeiende, S-vormige profielen. In de Noord-Drentse typologie gaat het om de hoofdtypen Dr.G7 en K4.⁴¹ Uit deze typen ontwikkelde zich vervolgens in de 4e eeuw de Angelsaksische stijl met typische versieringen en vormen. In het verlaten Noord-Nederlandse kustgebied deed dezelfde stijl zijn intrede na het bewoningshiaat, vanaf ongeveer 400 n.Chr.⁴² Angelsaksische migranten trokken ook naar Engeland in het begin van de 5e eeuw en introduceerden daar vrijwel identiek aardewerk in de Angelsaksische stijl.⁴³ Merkwaardig genoeg zijn in Noord-Holland tot dusver geen vondsten van dit aardewerk bekend.⁴⁴

De typologie van Diederik

De typologie van Diederik (2002) onderscheidt in het Noord-Hollandse handgevormde aardewerk een aantal typen, aangeduid met de Romeinse cijfers I tot en met XXI (tabel 6.1). De typen zijn enerzijds gebaseerd op functionele criteria (bijvoorbeeld de aanwezigheid van roet), anderzijds op vormkenmerken. Potten met een versierde rand vallen onder de typen Ia en Ib; bij uitzondering komt randversiering ook bij andere typen voor. De typen XI-XXI zijn keramische artefacten. Met uitzondering van de miniaturen (type XIX) blijven die hier verder buiten beschouwing.

De typen worden voorafgegaan door een chronologische aanduiding, die verwijst naar een van de drie fasen waarin het aardewerk van de Romeinse tijd in deze typologie is onderverdeeld: een 'Friese periode' (tot ongeveer 250 n.Chr.; aangegeven met F-),

³⁷ Vandaar de scheiding tussen 'Fries' en 'overgangsaardewerk' in Diederik 2002.

³⁸ Taayke 1996a, V, 180; typen Oost.Gw8, V5, K5b.

³⁹ Taayke 1996a, I, 158-161.

⁴⁰ Taayke 2020a.

⁴¹ Taayke 1996a, V, 180.

⁴² Nieuwhof 2011; 2013.

⁴³ Zie bijvoorbeeld Hills & Lucy 2013.

⁴⁴ Zie ook hoofdstuk 7.

type	omschrijving	periode		
		F	O	L
I	kookpotten	x	x	x
II	wijdmondige potten met twee oren ("oren-potten")	x	?	-
III	nauwmondige potten met meestal twee oren	x	x	x
IV	kelkpotjes (wijdmondige situlae op gewone voet)	x	x	x
V	kelken (wijdmondige situlae op stengelvoet)	x	x	-
VI	kleine bolle potjes	x	x	x
VII-VIII	kommen, schalen en napjes	x	x	
IX	diepe bakjes			
X	ondiepe bakjes			
XI	zeven			
XII	smeltkroesjes			
XIII	spintollen en weefgewichten			
XIV	deksels			
XV	speelschijfjes			
XVI	steunringen en komforen			
XVII	ovens en haarden			
XVIII	roosters			
XIX	miniaturen			
XX	rammelaars			
XXI	diversen			

tabel 6.1 Type-indeling volgens Diederik (2002). F: Friese periode (tot 250 n.Chr.); O: Overgangperiode (250-325 n.Chr.); L: Late periode (4e eeuw); lichtgeel: moeilijk dateerbaar.

een 'Overgangperiode' (O-) waarin aardewerk met Friese kenmerken plaatsmaakt voor aardewerk in Driesumstijl (250-325 n.Chr.), en een 'Late periode' (L-) waarin Dr.G7-achtig aardewerk voorkomt naast eigen Noord-Hollandse vormen (300-400 n.Chr.). Binnen de typen kunnen nog subtypen worden onderscheiden, die worden aangeduid met een kleine letter als toevoeging. Volledige typeaanduidingen zijn bijvoorbeeld L-Ic, O-Ia of F-VI.

Er is geen een-op-een-relatie tussen de nieuwe typologie die hieronder wordt beschreven en die van Diederik. Dat betekent dat het niet goed mogelijk is om een concordantie van de verschillende typen te maken, aan de hand waarvan eerder volgens de typologie van Diederik gedetermineerd aardewerk kan worden vertaald naar de nieuwe typologie.

6.3 Technologische aspecten

Magering

Niet alleen de vorm, maar ook de magering of verschraling van het baksel kan samenhangen met de datering van de aardewerktypen. In de Noord-Nederlandse deelgebieden is de magering van het aardewerk variabel. Er zijn trends herkenbaar in het gebruik van potgruis, steengruis, schelpgruis en plantaardig materiaal als toevoeging aan de basisgrondstof klei; in sommige periodes werden bepaalde mageringen meer gebruikt dan in andere, of juist niet. Voorkeuren waren deels afhankelijk van de beschikbaarheid van materialen, zoals natuursteen, maar dat speelde niet altijd een doorslaggevende rol. Voorkeuren hadden ook te maken met de eisen die pottenbakkers stelden aan de verwerkbaarheid van de klei of aan functionele eigenschappen van het aardewerk. In

sommige periodes, zoals de Vroege IJzertijd en Midden-IJzertijd, bestond er een duidelijke voorkeur voor met steengruis gemagerd aardewerk, eventueel met toevoeging van potgruis; in de Late IJzertijd en de Romeinse tijd bestond magering vooral uit potgruis en/of plantaardig materiaal, zoals kaf, kleingesneden gras of mest.⁴⁵

In Groningen en nog meer in Noord-Drenthe, waar natuursteen gemakkelijk te vinden was, werd steengruis ook in de Romeinse tijd veel vaker toegepast dan in Friesland en Noord-Holland. Daar is steengruis zeldzaam, maar er werd af en toe wel schelpgruis aan de klei toegevoegd. De tijdgebonden trends in het gebruik van verschillende soorten magering kunnen met enige voorzichtigheid gebruikt worden voor de datering, al zijn de marges erg ruim.⁴⁶ In de 3e eeuw lijken de standaard-mageringen te zijn losgelaten en werd er meer geëxperimenteerd: de magering kan fijn maar ook heel grof zijn, steengruis werd weer meer gebruikt, schelpgruis komt regelmatig voor en er werden soms ongewone materialen gebruikt, zoals vuursteen of bot.⁴⁷

In Noord-Holland werd in de Romeinse tijd vrijwel al het aardewerk gemagerd met plantaardig materiaal, met als toevoeging potgruis en zelden schelpgruis. Van nature in de klei voorkomende ijzerconcreties zijn waarschijnlijk vaak voor potgruis aangezien, zodat het gebruik daarvan misschien slechts een bescheiden rol speelde.⁴⁸ Soms zijn echter kleine scherfjes herkenbaar, waardoor het zeker is dat potgruis wel degelijk werd gebruikt. Net als in Westergo komt steengruis vrijwel niet voor, zelfs niet in het aardewerk uit Den Burg-Beatrixlaan (Texel), waar keileem in de ondergrond voorkomt. Vermoedelijk werd de keuze voor organische, plantaardige magering in deze periode vooral bepaald door het gunstige effect van deze toevoeging: het aardewerk werd er poreuzer door, waardoor de potten beter bestand waren tegen thermische stress. In kookpotten is dan ook het hoogste percentage organische magering gemeten.⁴⁹

Het organisch gemagerde aardewerk is meestal oker, lichtgrijsbruin, beige of zelfs enigszins roze van kleur. Daarnaast komt reducerend gebakken, gepolijst aardewerk voor dat een glanzend en donker of zelfs zwart uiterlijk heeft; magering is daarin vaak vrijwel onzichtbaar. Meestal gaat het om wijdmondige, trechtvormige bekken (*situlae*) of drinkbekers, maar er is ook een groep grotere, glanzend zwarte potten, met zowel wijdmondige als nauwmondige vormen.

Bij de beschrijving van de typen hieronder speelt magering nauwelijks een rol. Het overgrote deel van het aardewerk in Noord-Holland is, zoals gezegd, gemagerd met plantaardig materiaal, eventueel met toevoeging van potgruis. Zeker in de 3e eeuw en later werd er ook in Noord-Holland geëxperimenteerd met andere materialen, zoals bot- en schelpgruis, maar dat is niet kenmerkend voor bepaalde typen.

Vorm en functie van het aardewerk

Niet alleen magering, maar ook vorm en grootte hebben te maken met de functie van het aardewerk. Aardewerk werd gebruikt om voedsel in te koken, om bier te brouwen, als putemmers, om vloeistoffen en voorraden in te bewaren en om vast en vloeibaar voedsel in op te dienen. Het grootste deel van het aardewerk dat we vinden, vertoont sporen van gebruik als kookpot. Kookpotten hadden veel te lijden van thermische

45 Taayke 1996a, V, 167; Nieuwhof 2014, 63-64; Woltering 2017, 142.

46 Woltering 2017, 139, noot 346; Nicolay et al. 2019, 85-87.

47 Taayke 1996a, V, 167, en eigen waarneming van de auteurs.

48 Abbink 1999, 91-108; Diederik 2002, 65; Taayke 1996a, III, noot 186; Woltering 2017, 142, 239.

49 Abbink 1999, 324; Woltering 2017, 238.

stress, waardoor hun levensduur beperkt was. Uit etnografisch onderzoek blijkt dat kookpotten in de regel niet langer meegaan dan één à twee jaar.⁵⁰ Kookpotten kunnen daarom in grotere aantallen worden verwacht dan bijvoorbeeld voorraadpotten of tafelservies. In verband daarmee is de verhouding tussen potten met een gladde rand en een versierde rand interessant.

In Taayke's steekproefgebied Midden-Groningen bestaat een duidelijke correlatie tussen type en functie. Het percentage wijdmondige grote potten met een versierde rand (V-potten) ligt hier veel lager dan dat van vergelijkbare potten zonder randversiering (Gw-potten). In bijvoorbeeld Ezinge bedraagt het aantal V-potten 10-15% van het totale aantal gedetermineerde potten in de Late IJzertijd en de Romeinse tijd, tegen 58-75% aan Gw-potten; bovendien worden op en in de V-potten minder vaak roet en verbrande voedselresten gevonden.⁵¹ Het is dus waarschijnlijk dat V-typen in Groningen meestal niet dienden als kookpotten, maar eerder als voorraadvaten voor voedsel. Ook Ge-potten komen in Ezinge veel minder voor dan wijdmondige exemplaren (4-5%); ze werden vermoedelijk gebruikt voor het bewaren en uitschenken van vloeistoffen.⁵² Opmerkelijk is dat in Groningen ook op V-, Ge- en zelfs K-vormen incidenteel roet en verbrande etensresten worden gevonden. Hoewel er in Midden-Groningen dus wel een verband lijkt te bestaan tussen vorm, versiering en functie, was men flexibel in het gebruik van de verschillende soorten potten.

In Westergo en Oostergo worden roet en verbrande voedselresten bijna net zo vaak aangetroffen op V- en Ge-potten als op Gw-potten.⁵³ Daar waren de functies

Fries aardewerk uit de Romeinse tijd is ruim vertegenwoordigd in de archeologische depots van Noord-Nederland en Noord-Holland, met enkele makkelijk herkenbare vormen zoals de potten met uitgetrokken, knobbelvormige oren (achteraan) en bekken op een smalle, hoge voet (links) (foto F. Diederik).

50 Abbink 1999, 415-422.

51 Nieuwhof 2014, 68-69; Taayke 1996a, V, 183.

52 Nieuwhof 2014, 69.

53 Taayke 1996a, I, tabel 12.

kennelijk nog minder strikt gescheiden dan in Groningen. Verder westelijk, op Texel, lijken V-potten zelfs vaker als kookpot te zijn gebruikt dan G-potten.⁵⁴ Er bestonden dus plaatselijke of regionale voorkeuren voor het gebruik van vormen en versieringen in relatie tot de functies van het aardewerk.

Als tafelservies dienden waarschijnlijk kleine potten en schalen. K-vormen uit de Romeinse tijd zijn vaak mooi afgewerkte *situlae*, zowel in Noord-Nederland als in Noord-Holland. De *situlae* zijn glad gemaakt of glimmend gepolijst en reducerend gebakken (aan het eind van het bakproces werden de potten afgesloten van zuurstof), waardoor ze donker van kleur zijn.⁵⁵ Het is bekend dat Friese soldaten die gelegerd waren bij de muur van Hadrianus in Engeland (waarvan een deel zeker uit Noord-Holland afkomstig was⁵⁶) hun eigen handgevormde aardewerk bleven gebruiken; dat werd daar ter plaatse gebakken, zoals kan worden afgeleid uit insluitsels in de klei.⁵⁷ Opvallend veel van dat aardewerk, meer dan in het gebied van herkomst, was gepolijst en donker van kleur.⁵⁸ Het glimmende zwarte aardewerk was naar alle waarschijnlijkheid niet bestemd om voedsel in te bereiden, maar om het in op te dienen. Het werd vermoedelijk gebruikt tijdens feestelijke of ceremoniële, gezamenlijke maaltijden, zowel door de soldaten in Brittannië als door de achterblijvers in hun herkomstgebied.

In Noord-Holland worden reducerend gebakken, vaak nauwmondige, complete potten opvallend vaak bij elkaar in kuilen gevonden; ze werden daar kennelijk doelbewust gedeponeerd.⁵⁹ Woltering vermoedt net als Abbink dat deze potten opzettelijk voor rituele depositie werden uitgekozen.⁶⁰ Daartegen moet worden ingebracht dat uit onderzoek naar rituele deposities blijkt dat het beslist geen algemeen gebruik was om het mooiste serviesgoed daarvoor te gebruiken. Wanneer het aardewerk diende als container van voedseloffers werd vaak juist afgedankt of snel en slordig geproduceerd aardewerk gebruikt.⁶¹ Waarschijnlijk werd reducerend gebakken aardewerk niet geselecteerd voor depositie vanwege de mooie kleur en afwerking, maar ter afsluiting van een rituele of ceremoniële maaltijd waarbij juist dit aardewerk gebruikt was als serviesgoed. Het verzamelen en ritueel begraven van vaatwerk na dergelijke maaltijden was indertijd overal in Europa een algemeen voorkomend gebruik.⁶²

In Noord-Holland is meer dan in Noord-Nederland onderzoek gedaan naar de relatie tussen vorm, afwerking en versiering enerzijds, en de functie van het handgemaakte aardewerk anderzijds, waarbij ook de chemische analyse van de gebruikte grondstoffen, residuen en aankoeksels een rol spelen. Het proefschrift van Abbink over het aardewerk van Schagen-Muggenburg I en Uitgeest-Dorregeest was eraan gewijd, en in haar voetsporen is er ook bij de uitwerking van de opgravingen bij Beverwijk en op Texel onderzoek naar gedaan.⁶³ Uit dat onderzoek blijkt dat er ook in Noord-Holland meestal geen directe relatie bestaat tussen vorm, afwerking en versiering, en functie van de verschillende aardewerkvormen. In het onderzoek van Abbink was roet aanwezig op vrijwel alle potten, met uitzondering van zwart gepolijst aardewerk. Verkoolde

54 Woltering 2017, 229.

55 Soms kwam er ongewild toch zuurstof bij aan het eind van het bakproces, waardoor potten gedeeltelijk lichter van kleur kunnen zijn.

56 Zoals kan worden afgeleid uit de vormen van het aardewerk (Jobey 1979; Peeters 2003).

57 Peeters 2003, 13-18.

58 Jobey 1979; Peeters 2003.

59 Abbink 1999, 308; Therkorn et al. 2009, 174.

60 Abbink 1999, 345; Woltering 2017, 149.

61 Nieuwhof 2015, 172-174; voor Noord-Holland, zie ook Abbink 1999, 342-346.

62 Nieuwhof 2015, 99-100, met verdere referenties.

63 Therkorn et al. 2009, 162-175; Woltering 2017, 236-239.

voedselresten waren vooral aanwezig in potten met een randdiameter van 25 tot 35 centimeter; dat waren waarschijnlijk de normale kookpotten, maar andere vormen werden ook wel eens voor dat doel gebruikt.⁶⁴

Net als in Noord-Nederland is de wand van kookpotten aan de onderkant vaak besmeten (dat wil zeggen dat er een klodderige kleipap op is aangebracht voorafgaand aan het bakken) of geruwd. Abbink vermoedt dat de potten daardoor beter bestand zijn tegen thermische stress.⁶⁵ Ander onderzoek heeft aangetoond dat besmeten kookpotten de warmte iets minder goed geleiden dan gladde kookpotten, maar ook dat ze waarschijnlijk iets langer meegaan en zich beter met blote handen laten aanpakken dan gladde potten.⁶⁶ Ook V-potten zijn overigens vaak besmeten, ook als ze, zoals in Noord-Nederland, niet werden gebruikt als kookpot maar als voorraadvat. Het belang van een goede grip op een zware, gevulde pot bij het optillen kan de belangrijkste functie van het besmijten en opruwen zijn geweest.

Zeer grote kookpotten (randdiameter >35 centimeter) met verkoolde voedselresten kunnen een specifieke functie hebben gehad, bijvoorbeeld bij het brouwen van bier.⁶⁷ Ook kleine potten die als kookpot zijn gebruikt, hadden misschien een speciale functie: de chemische samenstelling van aankoeksel in kleine potten met een besmeten wand doet vermoeden dat ze werden gebruikt om substanties als vet en olie in te verhitten.⁶⁸

De functie van de veelvoorkomende randversiering is ook in Noord-Holland niet duidelijk. Er is geen aantoonbaar verband tussen randversiering en het gebruik van het aardewerk. De tweede auteur vermoedt dat de versiering kan dienen om aardewerk voor de bereiding van verschillende soorten ritueel bereid voedsel te kunnen onderscheiden, zoals nu in de koosjere Joodse keuken nog gebruikelijk is.

Al met al is het duidelijk dat zowel in Noord-Nederland als in Noord-Holland de functie van de verschillende vormgroepen niet vaststaat. Sommige vormen werden meer voor bepaalde toepassingen gebruikt dan andere, maar men gebruikte ook vaak wat toevallig voorhanden was. Voor een typologische indeling moeten we de functie dus scheiden van de vorm. In de hieronder beschreven typen speelt de functie van het aardewerk dan ook geen rol.

6.4 Productie, uitwisseling en het verschijnsel ‘type’

Aardewerkproductie

In het handgevormde aardewerk kunnen verschillende typen worden onderscheiden, maar er is geen sprake van standaardisatie. Binnen de typen bestaat een grote verscheidenheid. Dat is een belangrijke indicatie dat we hier niet te maken hebben met werkplaatsproductie, maar met productie binnen huishoudens voor eigen gebruik. De aanname dat vooral vrouwen het aardewerk maakten, is gebaseerd op gegevens uit de antropologie: vrijwel overal in de wereld wordt in zelfvoorzienende samenlevingen het aardewerk voor eigen gebruik gemaakt door de vrouwen. Wanneer de vormgeving gestandaardiseerd wordt en er grotere aantallen van een bepaalde vorm worden ge-

64 Abbink 1999, 346-347.

65 Abbink 1999, 312.

66 Pierce 2005.

67 Abbink 1999, 313; Nieuwhof 2015, 151.

68 Abbink 1999, 312.

In Archeologiemuseum Huis van Hilde wordt de relatie gelegd tussen mens, voorwerp en landschap. Bepaalde pottypen (vooral mooi afgewerkte, reducerend gebakken, dus donkere potten zoals deze fraaie beker) werden vermoedelijk na ceremoniële maaltijden begraven of gedeponerd in bijvoorbeeld kuilen of waterputten. Deze figuur in Huis van Hilde verbeeldt dit (foto Huis van Hilde, Castricum).

produceerd in commerciële werkplaatsen voor verkoop buiten het eigen huishouden, gaan ook mannen zich daarmee bezighouden.⁶⁹

Als de vrouwen het handgevormde aardewerk maakten, waren zij dus ook degenen die nieuwe stijlelementen overnamen en overbrachten. De snelle verspreiding van stijlkenmerken over grote gebieden is dan goed verklaarbaar, vooral waar over grote afstanden contacten werden onderhouden en huwelijkspartners werden uitgewisseld. Vrouwen die buiten hun eigen woonplaats of woongebied trouwden en bij hun echtgenoot introkken, bleven aardewerk maken op de manier die ze gewend waren, maar wel met lokale grondstoffen. Ze namen stijlelementen van hun nieuwe woonplaats over, maar beïnvloedden op hun beurt ook de aardewerkstijl van hun nieuwe woonplaats.⁷⁰ Dat is een goede verklaring voor de aanwezigheid van aardewerk in West-Nederland, Noord-Nederland en Nedersaksen dat wat vorm betreft van elders lijkt te komen, maar wat baksel betreft niet is te onderscheiden van lokaal aardewerk.

De productie van handgevormd aardewerk vereiste veel vaardigheid, maar de werkwijze was eenvoudig. Het aardewerk werd opgebouwd uit rolletjes klei, die aan elkaar en tot de gewenste dikte werden gekneed. Op die manier werden ook technische hoogstandjes gemaakt, zoals zeer grote potten of voetbekers die nauwelijks zijn te onderscheiden van draaischijfaardewerk. Het afwerken varieerde van nauwelijks enige bewerking, zodat de sporen van de vingers over het oppervlak nog zijn te volgen, tot glimmend polijsten.

Het bakken van het aardewerk gebeurde meestal in open vuren, eventueel aan het eind van het bakproces afgedekt met nat organisch materiaal dat ging roken op het vuur; op die manier werden reducerende omstandigheden gecreëerd waardoor de potten een donker uiterlijk kregen. Waarschijnlijk pas vanaf de 3e eeuw werden er soms ook aardewerkovontjes gebruikt.⁷¹ Mogelijke resten daarvan, bestaande uit dikke brokken van grote kleiringen, zijn bekend uit verschillende plaatsen in Noord-Holland, zoals Uitgeest-Dorreegeest, Castricum-Oosterbuurt en wellicht Schagen-Witte Paal.⁷² Ook uit Friesland is zo'n vermoedelijke aardewerkoven bekend; daarbij werd een aanzienlijke hoeveelheid handgevormd aardewerk gevonden, waaronder verschillende vergiet-achtige vormen die vermoedelijk in de oven waren gebakken.⁷³ Waarom men van open vuur (deels) overging op het gebruik van aardewerkovens is niet bekend.

Typen

In paragraaf 6.6 worden de aardewerktypen die gedurende de Romeinse tijd in Noord-Holland voorkwamen beschreven volgens de basisindeling van Taayke. We gaan dus uit van een eenvoudige hoofdindeling in grote potten met een gladde rand, grote potten met een versierde rand, relatief klein aardewerk en schalen. Daarbinnen worden verschillende typen onderscheiden, die op hun beurt weer worden onderverdeeld in subtypen.

Handgevormd aardewerk is echter verre van uniform. Veel vormen laten zich wel in groepen indelen, maar er zijn ook afwijkende vormen en tussenvormen en potten met individuele kenmerken. Taayke omschreef een type als een verzameling pot-

⁶⁹ Abbink 1999, 39; Sinopoli 1991, 100; Rice 1987, 184.

⁷⁰ Zo ook Woltering 2001, 366: "The spread of fashions in pottery shapes and decorations might in general ... have come about as women were married off into neighbouring population groups."

⁷¹ De ringvormige brokken resten klei waaruit ze waren opgebouwd zijn moeilijk te onderscheiden van die van haardkuilen van klei (Boersma 1976, 186; De Koning 2016, 40; Nieuwhof 2014, 109-110).

⁷² De Koning 2016, 39-40; Hagers & Sier 1999, 67, 100-102; Diederik 2002, 92.

⁷³ Taayke & Volkers 2008.

ten die als groep weliswaar verschillende kenmerken delen, maar die afzonderlijk niet noodzakelijk alle kenmerken in even sterke mate bezitten.⁷⁴ De gedefinieerde typen vertegenwoordigen manieren om aardewerk vorm te geven in een bepaalde periode. Die manieren berustten op conventies en tradities, waarvan individuele pottenbaksters af konden wijken. Eigen voorkeuren, vaardigheden en herkomst speelden een rol, en sommige pottenbaksters waren inventief of lieten zich inspireren door wat ze bij anderen zagen. Aardewerktypen in handgevormd aardewerk vertegenwoordigen dus geen gestandaardiseerde productiemethode, maar een flexibele manier van produceren waarbij de pottenbaksters veel individuele inbreng hadden. Dat is waarom er binnen typen veel variatie optreedt.

De looptijd van bepaalde vormen en stijlkenmerken kan heel lang zijn, met een duur van circa honderd of zelfs tweehonderd jaar, waaruit blijkt dat lokale tradities sterk waren. Wanneer nieuwe vormgeving door een voldoende aantal pottenbaksters werd overgenomen, is er sprake van een nieuw type of een nieuwe stijl. Dat was bijvoorbeeld het geval bij de verspreiding van de streepbandversiering in de Late IJzertijd, bij de Wierumstijl rond het begin van de jaartelling, en bij de Driesumstijl in de Midden-Romeinse tijd. De overname was een meer of minder geleidelijk verloopend proces waarbij een intensieve culturele en sociale uitwisseling tussen gebieden een belangrijke rol moet hebben gespeeld. Die culturele uitwisseling beperkte zich uiteraard niet tot de vormgeving van aardewerk, maar vond ook plaats op allerlei andere gebieden. Te denken valt aan huizenbouw, landbouw, voedsel, kleding en taal.⁷⁵

Zowel Taayke als Diederik gebruiken in hun publicaties graag etnische aanduidingen, zoals Fries of Chaukisch, voor bepaalde stijlelementen. Dat is soms ook bijna onvermijdelijk als gerefereerd wordt aan de woongebieden van die bevolkingsgroepen, maar het kan ook misverstanden in de hand werken. Materiële cultuur valt nu eenmaal niet noodzakelijk samen met etnische identiteit. Bovendien speelde etnische identiteit in het verleden waarschijnlijk niet zo'n grote rol als wij geneigd zijn te denken.⁷⁶ Men identificeerde zich vermoedelijk eerder met een bepaalde familie dan met een etnische groep, en grenzen tussen wat wij (en Romeinse schrijvers) als etnische groepen aanduiden waren ongetwijfeld vloeïend en open. Omdat etnische aanduidingen processen van uitwisseling en culturele beïnvloeding versluiëren, worden die hier zoveel mogelijk vermeden. Op de sociaal-culturele netwerken die een belangrijke rol speelden bij de verspreiding van nieuwe stijlen en stijlelementen wordt in een latere paragraaf dieper ingegaan.

6.5 Vindplaatsen

Het aardewerk dat als basis dient voor een nieuwe typologische classificatie is afkomstig uit vier vindplaatsen waarvan bekend is a) dat er sporen en structuren uit de midden- en/of laat-Romeinse fase zijn aangetroffen, en b) dat een aanzienlijke hoeveelheid aardewerk eerder is onderzocht en getekend door de tweede auteur: Schagen-Muggenburg, Schagen-Witte Paal, Castricum-Oosterbuurt en Uitgeest-Dorreegeest.⁷⁷ Een vijfde opgraving is die van Den Burg-Beatrixlaan,

⁷⁴ Taayke 1996a, I, 122.

⁷⁵ Zie in dit licht de discussies in hoofdstukken 5 (huizenbouw), 8 (sieraden als onderdeel van kleding) en 11 (taal).

⁷⁶ Zie de discussie in Nieuwhof 2015, 26; voor stamaanduidingen bij de Romeinen, zie ook Roymans 2004, 258; Steuer 2006.

⁷⁷ Diederik 2002; 2014; in voorbereiding.

fig. 6.5 (rechts) Opgravingslocaties bij Schagen (rode stippen). De vindplaatsen in Muggenburg en Witte Paal zijn genummerd. 1: Muggenburg 1 (1983, IPP); 2: Muggenburg 2 (1984, IPP; samen met Muggenburg 1: Muggenburg I); 3 en 4: Muggenburg III (1989-1990, AWS, later ook IPP en AWN); 5: Witte Paal N-O/WP V (1993, AWS); 6: Witte Paal I (1975, AWS); 7: Witte Paal II (1982, ROB en AWS); 8: Witte Paal III (1995-1998, AWS); 9: Witte Paal VI (1998, AWS); 10: Witte Paal VII en VIII (1998, AWS); 11: Witte Paal Z-O 2 (1996, AWS); 12: Witte Paal Z-O 1 (1994, AWS); R: Schagen-Regioplein (1974/1981/2005/2006, AWS); blauwe lijnen: waterlopen, vermoedelijk uit de Romeinse tijd, die afwaterden op het Zijper zeegat (zie hoofdstuk 2); groene lijn: West-Friese Dijk (kaart F. Diederik).

op Texel; het aardewerk daaruit is gepubliceerd en per context afgebeeld door Woltering.⁷⁸ De vijf vindplaatsen liggen in verschillende landschappen die gedurende de Romeinse tijd werden bewoond (fig. 6.1): Castricum en Uitgeest op zandige afzettingen in het voormalige Oer-IJ-estuarium (Kennemerland), ten noorden daarvan Schagen in een uitgestrekt kwelder- en veengebied (fig. 6.5), en het meest noordelijk Den Burg op een oude, door kwelders en veen omgeven pleistocene kop. Texel neemt geografisch een tussenpositie in tussen Friesland en de meer zuidelijk gelegen vindplaatsen in Noord-Holland.

Schagen-Muggenburg (MUG)

In 1980 werden in het uitbreidingsplan Muggenburg bij Schagen bewoningsresten uit de Romeinse tijd aangetroffen. De Archeologische Werkgroep Schagen (AWS) verkende de omvang van de nederzetting en in 1983 en 1984 vond een opgraving plaats door het Instituut voor Pre- en Protohistorie (IPP) van de Universiteit van Amsterdam, in het kader van het Oer-IJ-project.⁷⁹ Aanvankelijk werd rekening gehouden met twee vindplaatsen (Muggenburg 1 en 2), maar tijdens de opgraving bleken deze te behoren tot dezelfde nederzetting, die bekend staat als Muggenburg I. Enkele honderden meters ten zuiden van Muggenburg I werden de resten van nog een nederzetting aangetroffen, aangeduid als Muggenburg III. Hier vond in 1989 en 1990 onderzoek plaats door de AWS. In 1990 werd het onderzoek voortgezet, in samenwerking met het IPP. De bewoningssporen van Muggenburg I en III vormen als 'settlement and ritual sites' sleutelsites in het proefschrift van Therkorn.⁸⁰ Het aardewerk van Muggenburg I was een casus in het proefschrift van Abbink.⁸¹

Grondsporen in de beide vindplaatsen bestonden uit kuilen, sloten en kleivloeren van enkele gebouwen, maar de bijbehorende paalgaten ontbraken meestal. Hoewel er een uitgestrekte vondstlaag aanwezig was waarin zich ook een inhumatie en vondstconcentraties bevonden, waren er nauwelijks ingravingen.⁸² De oorzaak van het ontbreken van grondsporen bleek uit de aanwezigheid van een laagje veraard veen met een dikte van nog enkele centimeters: dit was het restant van een oorspronkelijk 70 tot 130 centimeter dikke, geoxideerde veenlaag die in de Romeinse tijd aan het oppervlak lag.⁸³ De paalgaten, andere kuilen en sloten moeten in die veenlaag zijn ingegraven, maar alleen de diepste sporen reikten tot in de onderliggende wad- en kwelderafzettingen en waren tijdens de opgraving nog zichtbaar. De vondstconcentraties bevonden zich oorspronkelijk in minder diepe kuilen en lagen tijdens de opgraving op het veraarde veen.⁸⁴ De huisresten, waarvoor hetzelfde geldt, waren bedekt met een laag grond met nederzettingenresten. De kleivloer en de vondstenrijke laag die deze resten afdekten, waren volledig verbrand. Volgens Therkorn was de laag opzettelijk in brand gestoken na het verlaten van de huisplaats, maar de tweede auteur vermoedt dat het door en door verbranden van deze dikke kleilagen werd veroorzaakt door een latere veenbrand; de woonplaatsen raakten na de Romeinse tijd namelijk opnieuw met veen overgroeid. Het gevolg van de brand is dat alle vondsten in deze lagen ook verbrand zijn, en dat het

78 Woltering 2017.

79 Therkorn 1984.

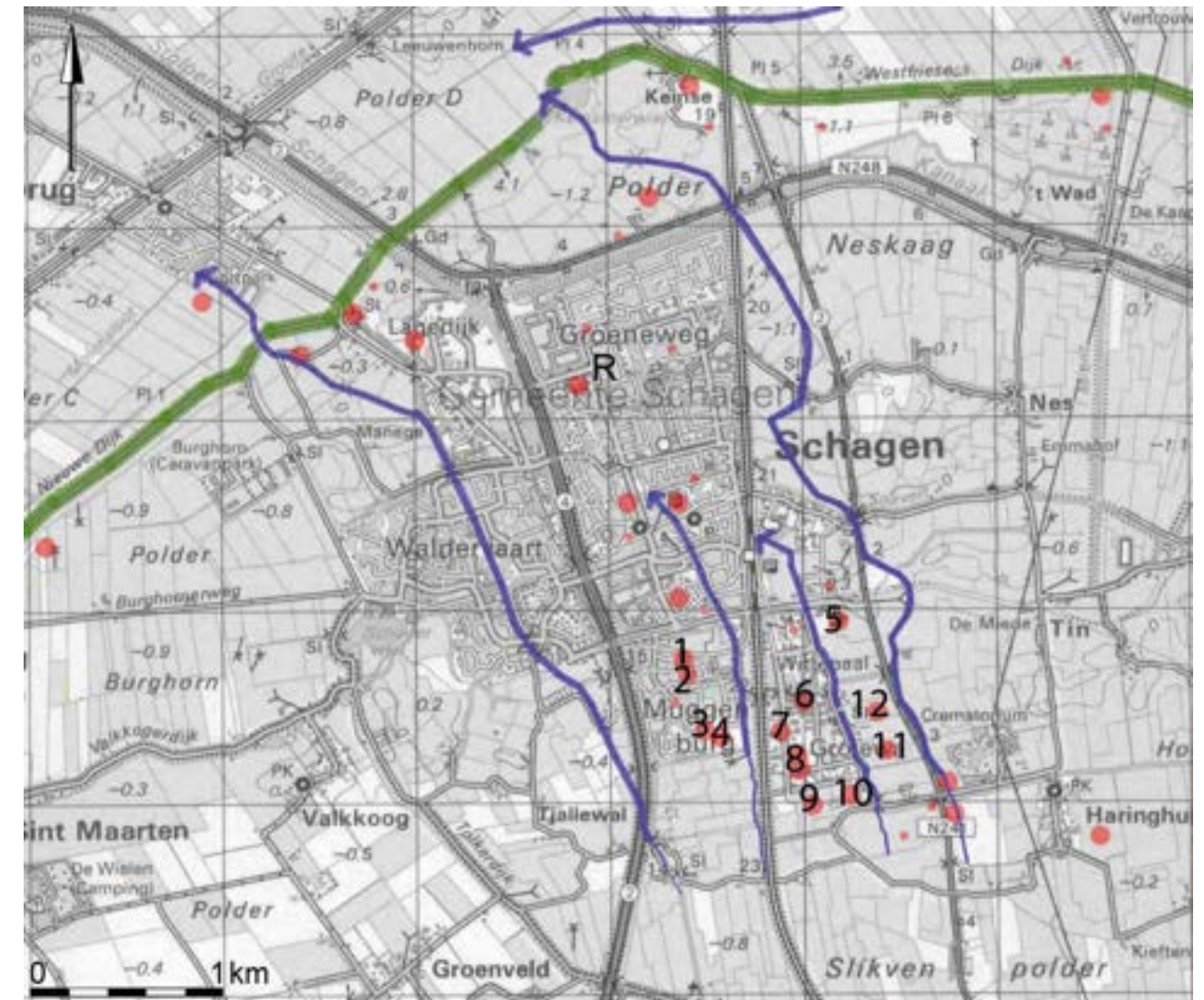
80 Therkorn 2004, hoofdstuk 2.

81 Abbink 1999.

82 Voor de inhumatie, zie hoofdstuk 10.

83 Zie ook hoofdstuk 2.4 en daarin specifiek de informatie over de Noordkop.

84 Therkorn 2004, 15-16.

grootste deel van het aardewerk secundair is verbrand. De oorspronkelijke kleuren zijn daardoor meestal niet meer vast te stellen.

Therkorn gaat voor beide nederzettingen uit van woonplaatsen die één generatie lang gebruikt zijn. Zij dateert Muggenburg I aan de hand van een munt van keizer Postumus (259-268 n.Chr.), die werd gevonden op de bodem van een greppel die wordt toegeschreven aan de beginfase van de bewoning (grondspoor 107). De nederzetting wordt daarmee gedateerd in de late 3e en vroege 4e eeuw. ¹⁴C-dateringen van deze vindplaats vallen in de periode tussen 245 en 385 n.Chr.⁸⁵

Muggenburg III wordt iets later gedateerd, tussen 320 en 350 n.Chr. Deze datering berust op een 'Germaanse' fibula in een van de langwerpige kuilen of greppels in het noordwestelijke deel van het opgravingsterrein, die wordt gedateerd in de eerste helft van de 4e eeuw.⁸⁶ Het is een zogenaamde voetloze fibula met hoge naaldhouder,

85 Therkorn 2004, 255, noot 11: graanmonster spoor 248, GrN-9986: 1725 ± 35 BP (239-395 n.Chr.); bot uit paardengraf spoor 62, GrN-11462: 1790 ± 60 BP (86-385 n.Chr.); dierlijk bot uit spoor 28, GrN-11459: 1725 ± 30 BP (245-389 n.Chr.). Gekalibreerd met OxCal 4.3.2, 2 sigma.

86 Therkorn 2004, 259, noot 33.

behorend tot type 71 van Heeren en Van der Feijst.⁸⁷ Beide auteurs dateren dit type tussen 250 en 350 n. Chr., terwijl Nicolay het zwaartepunt van gebruik in de late 2e en 3e eeuw plaatst.⁸⁸ De in Muggenburg III gevonden munten zijn aangetroffen tegen de zuidelijke wand van één van de boerderijen, juist tegenover de noordelijke ingang; de jongste van deze munten is net als in Muggenburg I van Postumus.⁸⁹ Geïmporteerd aardewerk uit eeningangskuil van dit huis leidt niet tot een scherpere datering.⁹⁰ Muggenburg III kan dus heel goed gelijktijdig met Muggenburg I zijn.

Het hier beschreven aardewerk is grotendeels afkomstig uit Muggenburg III, aangevuld met enkele potten uit Muggenburg I die zijn afgebeeld door Abbink.⁹¹ Een klein deel van het aardewerk werd aangetroffen in diepere grondsporen; het grootste deel is echter afkomstig uit door de AWS gedocumenteerde vondstlagen, waaruit het aardewerk in vakken van 1 x 1 meter is verzameld. De grondsporen kregen vondstnummers, terwijl vakken worden aangeduid met een letter-cijfercombinatie die verwijst naar hun locatie binnen het opgegraven grid. Het aardewerk uit Muggenburg III biedt de gelegenheid om het aardewerk te leren kennen dat in een beperkte periode, globaal van 250 tot 350 n.Chr., in gebruik was.

Schagen-Witte Paal (WP)

Bij de aanleg van het bedrijventerrein Witte Paal bij Schagen werden door de AWS verschillende nederzettingen ontdekt uit de Late IJzertijd en de Romeinse tijd, waarvan er enkele beperkt zijn opgegraven.⁹² De eerste twee locaties kregen de aanduiding Witte Paal I en II; in Witte Paal II vond in 1982 een aanvullende opgraving plaats door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB, nu Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed).⁹³ Witte Paal II grenst aan en behoort tot dezelfde nederzetting als Witte Paal III, een terrein van anderhalve hectare dat in de jaren 1990 in een tijdsbestek van vijf jaar door de AWS werd onderzocht.

De nederzettingen van Witte Paal bevonden zich net als in Muggenburg op het veen. Ook hier is door oxidatie van het veen veel contextinformatie verloren gegaan en werden vondstlagen in vakken opgegraven. Evenals in Muggenburg zijn er lagen met een aanzienlijke dikte die geheel bestaan uit verbrandingsresten met scherven, vermoedelijk waar de erven van de boerderijen waren. Daar bevonden zich ook diepe kuilen, gevuld met aardewerk en andere huisraad. Witte Paal III bestaat uit drie of vier erven, die waarschijnlijk niet allemaal gelijktijdig waren. Ze worden gedateerd tussen ongeveer 150 en 300 n.Chr. Er bevonden zich enkele oudere greppels in dit gebied, die waarschijnlijk behoren tot de perceelindeling in de 1e eeuw, voordat het terrein in gebruik werd genomen

87 Heeren & Van der Feijst 2017, 187-188 (in oudere literatuur wordt dit type meestal aangeduid als 'Almgren VII').

88 Zie hoofdstuk 8, waarin de metaalvondsten uit Noord-Holland worden besproken.

89 Therkorn 2004, 259, noot 33. Een tweede, door AWS opgegraven huisvloer metingangskuil in Muggenburg III wordt niet vermeld door Therkorn (zie fig. 6.51 in dit hoofdstuk).

90 In een van deingangskuilen (grondspoor 88; zie figuur 6.55) van dit huis in Muggenburg III bevond zich een omgekeerd geplaatste pot van geïmporteerd aardewerk (Therkorn 2004, 47, 50). Deze pot werd geïdentificeerd als black-burnished ware van Britse origine en gedateerd vanaf 270 n.Chr. (Diederik, in voorbereiding). Hoewel de rasterversiering bekend is uit Brittannië, komt deze vorm voor zover bekend niet voor in black burnished ware. Als de pot uit Brittannië afkomstig is, dan doet het baksel het meest denken aan Alice Holt reduced ware, geproduceerd in Londen en Colchester. Een Britse herkomst is echter niet zeker. Waarschijnlijker is dat de beker behoort tot het zogenaamde blauwgrijs aardewerk of Low Lands ware, dat wordt gedateerd in de 2e en 3e eeuw, en dat afkomstig is uit het Vlaamse kustgebied of de omgeving van Bergen op Zoom (Hiddink 2014, 231-235). Met dank aan wijlen T. Volkers en E. Biddulph (Oxford Archaeology; Study Group for Roman Pottery).

91 Abbink 1999.

92 Voor een uitgebreide beschrijving, zie Diederik, in voorbereiding.

93 Deze opgraving, onder leiding van P.J. Woltering (Amersfoort), is niet uitgewerkt en gepubliceerd.

voor bewoning. De jongste vondsten, vermoedelijk uit de 4e eeuw, bevonden zich direct onder de middeleeuwse kleilaag die het gebied heeft afgedekt.

In het zuidelijke deel van het plangebied zijn bij werkzaamheden waarschijnlijk twee nederzettingsterreinen ongezien verloren gegaan. Bij werkzaamheden werd hier in 1993 een 3e-eeuwse muntschat gevonden, met als jongste munten enkele koperen antoniniani van Postumus (260-269).⁹⁴ Uit enkele sloten en kuilen konden nog vondsten worden verzameld; deze vindplaatsen worden aangeduid als Witte Paal VI en VIII.

Het aardewerk uit de vindplaatsen van Witte Paal III, VI en VIII is interessant omdat er voldoende gesloten contexten aanwezig zijn om het samen voorkomen van bepaalde aardewerktypen in kaart te kunnen brengen. Deze vondsten bieden daarmee inzicht in de typologische ontwikkeling gedurende de 2e en 3e eeuw.

Castricum-Oosterbuurt (OOS)

In 1993 werden door leden van de Stichting Oud Castricum bewoningssporen gevonden in wegcunetten in het bouwplan De Rietkamp. Omdat er nog een intacte cultuurlaag met een omvang van 30 x 50 meter aanwezig was, besloot de ROB tot een opgraving. De opgraving werd onder de naam Castricum-Oosterbuurt uitgevoerd in twee campagnes, in 1995 en 1996, waarbij 0,64 hectare werd opgegraven. Daarbij werden resten uit de Romeinse tijd, waaronder de Laat-Romeinse tijd, en uit de Vroege Middeleeuwen

Handgevormd aardewerk uit de Romeinse tijd is een zeer algemeen voorkomende vondstcategorie tijdens opgravingen. Bij een onderzoek van enige omvang worden al snel tientallen kilo's van dit aardewerk gevonden, waarvan de vorm bij restauratie vaak goed te reconstrueren is (foto Huis van Hilde, Castricum).

94 Met dank aan J.P. van der Vin (destijds Koninklijk Penningkabinet, Leiden).

aangetroffen. Voor de uitwerking werd de voorkeur gegeven aan dateerbare vondsten en categorieën die snel geanalyseerd konden worden. Dat hield in dat het handgeformde aardewerk voorlopig terzijde werd geschoven. Het handgeformde aardewerk werd wel globaal ingedeeld in Taayke-typen om het te kunnen gebruiken bij de datering van de onderscheiden periodes.

In het opgravingsverslag worden op grond van stratigrafie en dateringen vijf periodes onderscheiden (I-V), waarvan de periodes I-III in de Romeinse tijd vallen. Periode I (circa 50-225 n.Chr.) werd gedateerd op grond van importaardewerk, Romeinse fibulae en munten, en Westergo-typen die gedateerd worden tussen 50 en 250 n.Chr.⁹⁵ Periode II (circa 225-330 n.Chr.) werd gedateerd op grond van importmateriaal, dendrochronologische dateringen en ¹⁴C-dateringen.⁹⁶ Periode III (circa 330 tot begin 5e eeuw n.Chr.) werd gedateerd op grond van een aantal bijzondere metaalvondsten. Tot deze periode behoort ook het graf van de vrouw die nu bekend staat als Hilde. Twee ¹⁴C-bepalingen van het menselijk botmateriaal resulteren in een datering tussen 240 en 383 n.Chr.⁹⁷ De kralen die Hilde rond haar hals droeg (Überfangperlen en rode biconische kralen) zijn globaal in de 4e of 5e eeuw te dateren, wat de mogelijke datering van het graf versmalt tot de 4e eeuw.⁹⁸ Er is tussen de vondsten uit Castricum-Oosterbuurt dus vrijwel zeker handgeformd aardewerk uit de 4e eeuw en wellicht ook uit de 5e eeuw aanwezig.

Het handgeformde aardewerk werd uiteindelijk uitgewerkt en gepubliceerd door de tweede auteur, in opdracht van de provincie Noord-Holland.⁹⁹ Dat aardewerk, dat deel uitmaakt van deze studie, biedt de mogelijkheid om de vormvariatie uit de Laat-Romeinse tijd beter te leren kennen en te vergelijken met die in Schagen-Muggenburg.

Uitgeest-Dorreveest (DOR)

Het gebied dat bekend staat als Uitgeest-Dorreveest heeft een complexe opgravingsgeschiedenis.¹⁰⁰ Voor deze studie is de opgraving van belang die bekend staat als Groot Dorreveest, uitgevoerd van 1980 tot 1983 door de ROB. Tot opgraving van dit terrein werd besloten na een vooronderzoek, waarbij vele bewoningssporen aan het licht kwamen. De doorslag gaf een haarnaald van het type Wijster, met een vermeende datering tussen circa 390 en 430 n.Chr.¹⁰¹ De haarnaald dateert daarmee uit de periode waarvan werd aangenomen dat Noord-Holland grotendeels verlaten was. Groot-Dorreveest beslaat een terrein van 2,55 hectare, waarin talloze sporen uit de periode van de Late IJzertijd tot de Late Middeleeuwen werden gedocumenteerd. Vooral de Romeinse tijd is goed vertegenwoordigd, vermoedelijk doordat de bewoningsdichtheid toen ook het hoogst was.¹⁰² Deze complexe opgraving werd destijds niet volledig gepubliceerd. Het handgeformde aardewerk figureerde als tweede casus in het proefschrift van Abbink (1999), maar dat leidde niet tot bruikbare aardewerkdateringen.

In 1997 werd de uitwerking opgepakt door De Koning, wat uiteindelijk in 2016 leidde tot een overzichtswerk waarin alle in Dorreveest uitgevoerde opgravingen zo volledig

95 Hagers 1999, 27-29.

96 Hagers 1999, 30-31; voor een nieuwe fasering, deels met andere dateringen per fase, zie hoofdstuk 4.

97 Hagers 1999, 31-32; Kootker & Altena 2010, 18; zie ook hoofdstuk 10.

98 Kootker & Altena 2010, 21 (voor de datering van de kralen, zie hoofdstuk 10); volgens de fasering in hoofdstuk 4 dateert het graf rond 350 n.Chr.

99 Diederik 2014.

100 Zie De Koning 2016.

101 Zie de bespreking van deze naald in hoofdstuk 8 (inclusief bijlage 8.6).

102 De Koning 2016, 65.

mogelijk zijn gepubliceerd. Vanwege de complexe stratigrafie laat de chronologie van de verschillende bewoningsfasen, en zeker van afzonderlijke sporen, nog veel te wensen over.¹⁰³ Dateringen zijn gebaseerd op geïmporteerd aardewerk, metaalvondsten, een aantal ¹⁴C-dateringen en globale dateringen van een deel van het handgeformde aardewerk.¹⁰⁴ Bij gebrek aan een bruikbare chronotypologie werden de dateringen van het inheemse aardewerk gebaseerd op die van het importaardewerk. Daardoor is handgeformd aardewerk uit de 4e eeuw, een periode met een sterk verminderde aanvoer van Romeinse importen, niet herkend.¹⁰⁵ Bovendien kan Romeins aardewerk langer in omloop zijn geweest dan handgeformd aardewerk, waardoor dateringen van het handgeformde aardewerk te vroeg kunnen uitvallen.

Om de chronologie van Groot Dorreveest beter in beeld te krijgen, heeft de tweede auteur in opdracht van de provincie Noord-Holland al het handgeformde aardewerk uit Groot-Dorreveest geïnventariseerd en gedetermineerd volgens de door hem ontwikkelde typologie. Aan de hand van de vondsten uit gesloten en betrouwbare contexten kan de aardewerktypologie van de 2e tot de 4e eeuw worden onderzocht.

Den Burg-Beatrixlaan (DBB)

De vindplaats Den Burg-Beatrixlaan, op het eiland Texel, werd in 1960 ontdekt door amateurarcheologen. In de jaren 1971-1975 werd circa 11,5 hectare van dit gebied opgegraven door de ROB. Er waren sporen uit de Bronstijd, de IJzertijd, de Romeinse tijd en de Vroege en Late Middeleeuwen aanwezig. De bewoningsresten van de Midden-Bronstijd tot de Late IJzertijd zijn ruim twintig jaar geleden door Woltering gepubliceerd.¹⁰⁶ In 2017 verscheen als aanvulling een zelfstandige publicatie waarin de bewoningsresten uit de Late IJzertijd en de Romeinse tijd (circa 100 v.Chr.-325 n.Chr.) centraal staan. In deze publicatie wordt uitgebreid aandacht besteed aan het handgeformde aardewerk.¹⁰⁷ Waar mogelijk is het aardewerk ingedeeld volgens de typologie van Taayke. Bovendien is veel aardewerk afgebeeld, per context binnen de acht onderscheiden 'woonplaatsen'. De afzonderlijke woonplaatsen, waarvan sommige met verschillende huizen, zijn gedateerd aan de hand van het handgeformde aardewerk en incidenteel het Romeinse importaardewerk, in combinatie met een aantal ¹⁴C-dateringen.¹⁰⁸

6.6 Een nieuwe aardewerktypologie voor Noord-Holland

In deze paragraaf wordt een nieuwe typologie beschreven voor het opgegraven aardewerk uit de Midden- en Laat-Romeinse tijd in Noord-Holland. Vooral vormenmerken waren belangrijk bij het opstellen van deze typologie. De veranderingen in de toepassing van magering, die in Noord-Nederland in veel gebieden een aanvullend kenmerk vormt, spelen in Noord-Holland nauwelijks een rol. Zoals hierboven werd besproken, komen alleen in de 3e eeuw af en toe andere materialen als magering voor, zoals schelpgruis (net als in Friesland in deze periode) en af en toe ook bot of rariteiten (zoals verguisde *terra sigillata*: TS).¹⁰⁹ Fijn zand maakte waarschijnlijk vaak deel uit van de klei en telt niet als magering.

103 De Koning 2016, 96.

104 De Koning 2016, 246-252.

105 De Koning 2016, 247.

106 Woltering 2000; 2001.

107 Woltering 2017, hoofdstuk 3.

108 Woltering 2017, hoofdstuk 2 (14C-dateringen: 263-264).

109 Dat laatste in een scherf uit Schagen-Muggenburg I/II (onderzoek 1981).

Bij binnenkomst in Archeologiemuseum Huis van Hilde is direct de imposante ‘pottenwand’ te zien: een grote uitstalling van complete potten die in de Noord-Hollandse bodem zijn teruggevonden. Vele ervan zijn compleet bewaard gebleven omdat ze ooit doelbewust compleet in de bodem of het water zijn gedeponerd (foto Huis van Hilde, Castricum).

Aardewerk dat gemagerd is met grof zand en steengruis komt slechts sporadisch voor en behoort niet tot het normale Noord-Hollandse repertoire (zie ook onder, bij ‘Ongewone vormen’).

Twee tradities

De nieuwe typologie volgt ongeveer de typologie van Taayke voor Westergo en Oostergo, maar er zijn enkele typen aan toegevoegd. Dat is in de eerste plaats omdat Noord-Holland duidelijk langer bewoond bleef dan het Noord-Nederlandse terpengebied en er ook aardewerktypen uit de late 3e en 4e eeuw kunnen worden onderscheiden. Die typen hebben niet allemaal een tegenhanger in Noord-Nederland. In de tweede plaats lijkt er sprake te zijn van twee tradities die al vanaf de 1e eeuw kunnen worden onderscheiden. In Noord-Holland is namelijk niet alleen aardewerk aanwezig dat in de Friese traditie past en sterke overeenkomsten met vondsten uit Friesland toont, maar ook aardewerk dat past in de zogenaamde *nordseeküstennahe Fundgruppe* die gangbaar was in Groningen, Drenthe en verder naar het oosten in het kustgebied van Nedersaksen. Tot de tweede traditie behoort ook de zogenaamde Wierumstijl, die vanaf het begin van de 1e eeuw tot uiterlijk 150 n.Chr. gangbaar was in Groningen en Noord-Drenthe. Taayke brengt deze aardewerkgroep in verband met de Chauken, in de Romeinse tijd de oosterburen van de Friezen.¹¹⁰

De goed herkenbare Wierumstijl komt in Friesland slechts sporadisch voor. Aardewerk in deze stijl wordt in enkele van de besproken Noord-Hollandse vindplaatsen echter opvallend veel gevonden. Hiertoe behoren niet alleen karakteristieke versierde, kleine bekers van type Gr.K3, maar ook grotere potten. Dit aardewerk komt vooral voor in Uitgeest-Dorregeest (fig. 6.4), dat vanaf de Late IJzertijd bewoond was, en in enkele grondsporen in Witte Paal III.¹¹¹ Het aantal vondsten is zo groot dat het erop lijkt dat al rond het begin van de jaartelling mensen uit Groningen of Nedersaksen zich in Noord-Holland hebben gevestigd. In hoeverre dat inderdaad het geval is geweest, en wanneer precies, is een onderwerp dat nader onderzoek verdient. Een Chaukische instroom wordt ook vermoed voor het Midden-Nederlandse rivierengebied, de plaats van de Romeinse rijksgrens, op grond van aanzienlijke hoeveelheden aardewerk in Wierumstijl in een aantal nederzettingen uit de eerste helft van de 1e eeuw.¹¹² Deze noorderlingen vestigden zich wellicht in het rivierengebied en in Noord-Holland omdat zij een connectie hadden met het Romeinse leger. Die connectie blijkt ook uit de aanzienlijke hoeveelheid aardewerk in Wierumstijl die deel uitmaakt van het aardewerkcomplex uit het fort Velsen en uit de vermoedelijke Romeinse wachttorens 't Hain bij Krommenie (fig. 6.4).¹¹³ Het is niet onwaarschijnlijk dat daar in de eerste helft van de 1e eeuw n.Chr. Chaukische hulpstroepen waren gelegerd, die zich na of al tijdens de dienstperiode met hun gezinnen vestigden in verschillende nederzettingen in Noord-Holland.

De duidelijke relatie die er bestond tussen Noord-Holland en het kustgebied ten oosten van Friesland blijft herkenbaar in de Midden- en Laat-Romeinse tijd, ook in plaatsen waar geen aardewerk in Wierumstijl is gevonden. In de hieronder gepresenteerde typologie is geprobeerd om beide tradities (de eigen Noord-Hollandse/Friese traditie en de oostelijke traditie) herkenbaar te maken door het bijbehorende aarde-

¹¹⁰ Taayke 2020a, 11.

¹¹¹ Waarschijnlijk ook enkele exemplaren in DBB: zie bijvoorbeeld Woltering 2017, fig. 3.3i: 1, 4, 23.

¹¹² Taayke 2002; 2009a; 2009b.

¹¹³ Diederik 2011; 2021. Voor de vermoedelijke Romeinse wachttorens, zie Kleij & Médard 2019.

tabel. 6.2 (rechts en volgende pagina) Contexten met handgevoormd aardewerk en ¹⁴C-dateringen of dateerbaar vondstmateriaal.

¹⁴C-dateringen zijn gekalibreerd met Oxcal 4.3 (2 σ). Afkortingen: DOR: Uitgeest-Dorregeest, OOS: Castricum-Oosterbuurt; WP: Schagen-Witte Paal (III); MUG: Schagen-Muggenburg (I en III; W: waterput; Str: structuur; S: Spoor; grijs: midden- en laat-Romeins reducerend gebakken, gedraaid aardewerk; TS: terra sigillata; gladw.: gladwandig; ruww.: ruwwandig; fr.: fragment; MAI: Minimum Aantal Individuen. R/W/B: rand-, wand- of bodem-fragment; II, III, IV: eeuwen; a, b, c, d: eerste t/m vierde kwart van een eeuw. Gegevens: documentatie Archeologische Werkgroep Schagen; Hagers & Sier 1999; Therkorn 2004; De Koning 2016. Dateringen Romeins aardewerk: Hiddink 2014; fibulae: Heeren & Van der Feijst 2017; Nicolay, deze bundel.

werk waar mogelijk in verschillende typen onder te brengen. Belangrijk daarbij is het onderscheid tussen concave of uitgebogen halzen als een 'westelijk' kenmerk in deze periode, en uitstaande halzen (zie fig. 6.2) die kenmerkend zijn voor veel van het aardewerk in de *nordseeküstennahe Fundgruppe*.

De typen G4 en G5 zijn in alle Noord-Nederlandse regio's kenmerkend voor de periode rond het begin van de jaartelling, in welke stijl dan ook. Rond 100 n.Chr. doet een aantal nieuwe typen zijn intrede: G6, en in de deelgebieden in Friesland V4. Daarmee laten we ook de nieuwe typologie van het aardewerk van Noord-Holland beginnen. De K-vormen beginnen hier met K3. Dat laat de mogelijkheid open om in een later stadium ook het voorafgaande Noord-Hollandse aardewerk uit de IJzertijd en de Vroeg-Romeinse tijd in deze typologie onder te brengen.

Datering

De datering van de hieronder gedefinieerde typen berust op verschillende gegevens: associatie met andere dateerbare vondsten en waar mogelijk ¹⁴C-dateringen (tabel 6.2),¹¹⁴ dateringen van de typen die door Taayke zijn gedefinieerd voor de verschillende steekproefgebieden in Noord-Nederland, inclusief Wijnaldum (Wijn.),¹¹⁵ en vondstassociaties van het aardewerk zelf. Dateringen van artefacten worden weergegeven met een combinatie van een Romeins cijfers voor de eeuwen, en met een kleine letter (a-d) voor het 1e t/m 4e kwart van een eeuw.

Voor het onderzoek naar vondstassociaties komen circa 120 contexten in aanmerking, in de vindplaatsen Schagen-Muggenburg I en III, Schagen-Witte Paal III, VI en VIII, Uitgeest-Dorregeest en Castricum-Oosterbuurt. De geselecteerde contexten zijn betrouwbare, gesloten contexten met grote fragmenten, aan elkaar passende scherven of min of meer compleet handgevoormd aardewerk uit de Romeinse tijd. Het zijn contexten met een beperkte levensduur en zonder tekenen van latere verstoring, zoals kuilen en vloeren. Waterputten en sloten zijn alleen geselecteerd als ze min of meer complete potten bevatten, of gebroken aardewerk waarvan verschillende scherven aanwezig zijn. Dat maakt het waarschijnlijk dat het aardewerk in deze contexten bij elkaar hoort en ongeveer gelijktijdig is. Enige vervuiling kan ook in betrouwbare contexten niet worden uitgesloten, want bij het vullen van een kuil kunnen oudere scherven mee zijn gekomen. Opspit, waarbij ouder materiaal als gevolg van graafwerk met eigentijds materiaal vermengd kan zijn geraakt, speelt ongetwijfeld ook een rol, vooral bij jongere contexten. Bij het zoeken naar betrouwbare associaties zijn daarom alleen de grotere fragmenten of (bijna) complete potten geselecteerd.

Het resultaat van het onderzoek naar aardewerkassociaties is een kruistabel waarin alle gedefinieerde typen zijn opgenomen (fig. 6.6a). Het aantal associaties daarin zegt in de eerste plaats iets over het aantal vondsten van een type. De typen Gw6a, Ge6, K4b en V4c zijn bijvoorbeeld zeer algemeen. Typen met een klein aantal exemplaren zijn nauwelijks vertegenwoordigd in de tabel. Omdat er bij de associaties is uitgegaan van grote of (bijna) complete stukken aardewerk zijn de vastgestelde associaties betrouwbaar, ook als het maar om één geval per type gaat. De associaties vertegenwoordigen in principe dus typen die op het moment dat de context werd geslo-

¹¹⁴ Er zijn geen dendrodateringen van betrouwbare contexten uit de Romeinse tijd met handgevoormd aardewerk.

¹¹⁵ Voor de dateringen zie Taayke 1996a, V, fig. 10.

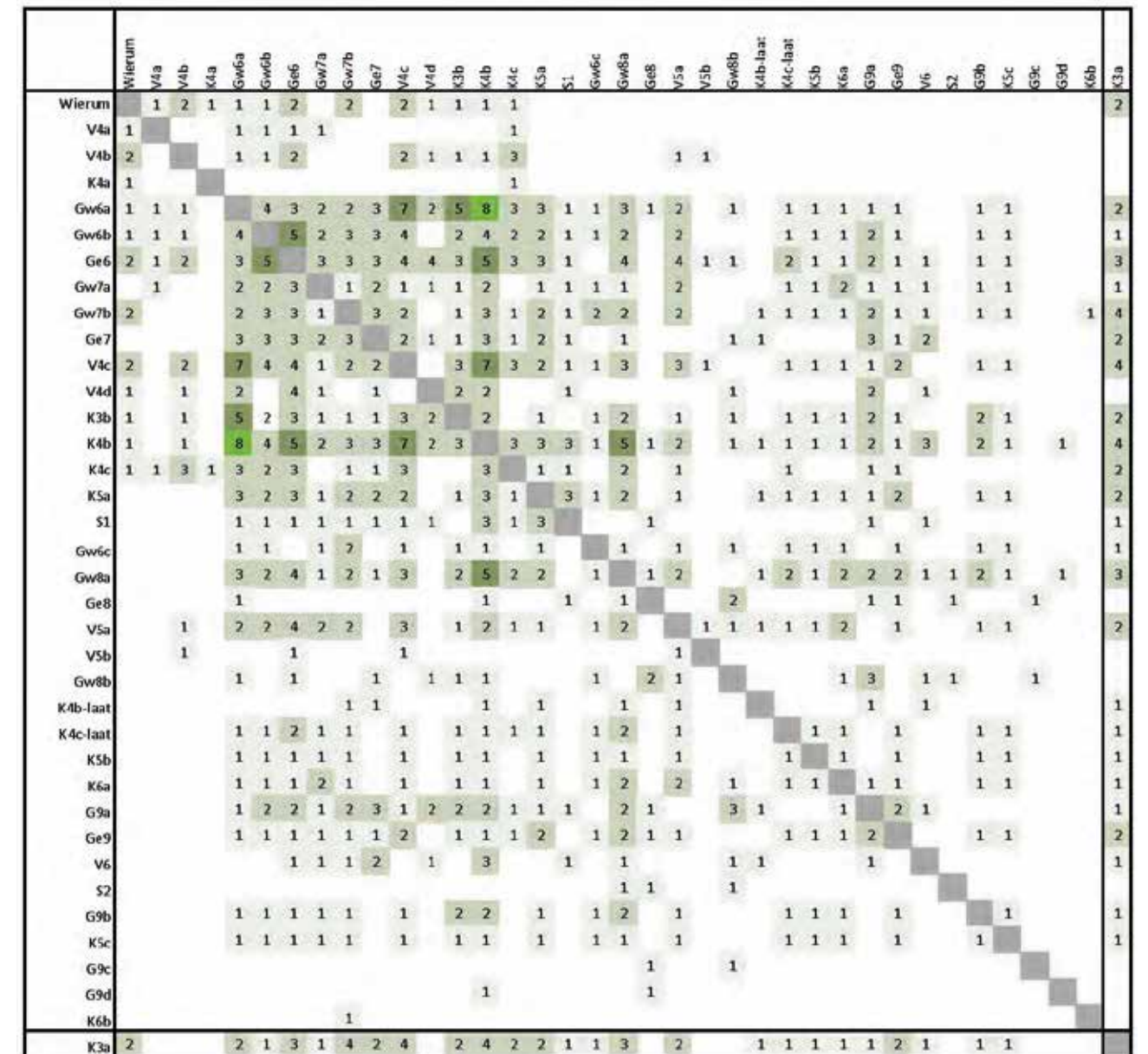
vindplaats	context	¹⁴ C-datering	dateerbaar object	aardewerktypen (NH), compleet/grote delen (kleinere fragmenten)	datering sluiting context op basis van vondsten
DOR	W8-1	GrN 12766: 1870±20 BP (= 80-215 n.Chr.)	balkje elzenhout in vulling	V4c, K3a, K4c	2e-begin 3e eeuw
DOR	W18-1	GrN 12782: 1860±25 BP (= 82-227 n.Chr.)	14C: verkoolde elzentak, 9 ringen onder uit de put; 11 fr. ruwwandig, o.a. Nb 89 (IIc-IV)	Gw6a?, Gw6b, Ge6, Gw7a?, Gw7b?, Gw8a, V4c, V5a, K4b, K4c	3e eeuw
DOR	W19-1	GrN 12778: 1905±20 BP (= 55-134 n.Chr.)	essentak, 7 ringen	Gw6a	2e eeuw
DOR	W31-1	GrN 12931: 1885±25 BP (= 65-214 n.Chr.)	bot	2 ex. Wierum, K3a, Gw7b	2e eeuw
DOR	W35-2	GrN 12780: 1800±25 BP (= 132-332 n.Chr.)	sparrenhouten duig in vulling	K4b	2e-3e eeuw
DOR	S1-0-10		1 W grijs.	Gw6b (Gw8a)	3e eeuw
OOS	Str 22		Geverfd Nb30 (vanaf IIc)	Gw6a, Gw7a, V4a	eind 2e-3e eeuw
OOS	Str 39		2 W grijs (II)	V4a, K4c	2e-3e eeuw
OOS	Str 40		veel fr. grijs (MAI=4)	Gw8b, Ge8, G9c (Ge9)	eind 3e-4e eeuw
OOS	Str 45		1 R TS, Dr. 45 (IId-III)	(Ge8)	3e eeuw
OOS	Str 62		munt Aemilianus: vanaf 253; fibula Type 71: IId-III; veel fr. grijs; gladw. (III); B amfoor (III)	Gw7a, V5a, K6a (K4b)	eind 3e eeuw
OOS	Str 65		1 w TS, Dr. 37: Trier, werkplaats van Dubitatus (220-250); fibula Type 71: IId-III; RWB grijs; schijffibula (IId-IIIc)	Ge7, Gw8b, V6, K4b	tweede helft 3e eeuw
OOS	Str 72		3 RW roodwandig, kruikamfoor (III); fr. dolium; 2 W ruww.	K3a, K4b, atyp (ca. G9b)	eind 3e eeuw
OOS	Str 79a		fr. spreukbeker, vanaf IIIc; 2 antoniniani (250-300); veel fr. grijs; 3 ruww. Nb89 (vanaf IIc)	Ge8, Gw8b, S2	late 3e-begin 4e eeuw
OOS	Str 100		TS, grijs, gladw.	Gw6a, Ge6, Gw8a, Gw8b, Gw6c, Ge8, G9a, G9c, G9d, V5a, K4b-laat, K5a, K5b, K6a	begin 4e eeuw (late vormen misschien uit de nazakking)
OOS	Str 102		1 W ruww.	Gw6b, K4b	2e-3e eeuw
OOS	Str 153		fibula Type 71: IId-III.	(K4b)	eind 2e-3e eeuw
WPIII	S21		1W ruww.; 1W grijs.	Gw6a, K5a (Gw6c)	3e eeuw
WPIII	S85A/ B		1W grijs; 2 W ruww.	(Gw8a, Gw6c, K4c, K5b)	3e-begin 4e

vindplaats	context	¹⁴ C-datering	dateerbaar object	aardewerktypen (NH), compleet/ grote delen (kleinere fragmenten)	datering sluiting context op basis van vondsten
WP III	S105		sierbeslag Nicolay (2005) B5, IIb-III; 2 R ruww.	K3a, K4b, S1	2e- 3e eeuw
WP III	S110		fr. deukbeker (IIc-III); 1 fr. 'Goldglimmer' (Id-IIc); B Rom. olielampje; R TS Dr 31	Gw6b, Ge6, V4c (V4b)	3e eeuw
WP III	S127		B TS.	Gw8b, G9a	eind 3e-eerste helft 4e
WP III	S132		2 W ruww.	Gw6a, Gw8a, K4b	3e eeuw
WP III	S147		1 R grijs.	Gw8a	3e-4e eeuw
WP III	S160		1 R gladw.	Gw7b	tweede helft 2e-3e eeuw
WP III	S172		1 W grijs.	Gw7b, Ge7, Gw8a, G9a, V6, K3a, K4b	eind 3e eeuw
WP III	S221		ruww. pot, Nb 89 (vanaf IIc); 1 W grijs.	Gw6b, Gw7a, Ge7, G9a	ca 300
WP III	S231-232		2 sestertii van Postumus, eind III; fr. grijs, MAI = 2, gladw., ruww.	(Gw7b, Gw6c)	begin 4e eeuw
WP III	S234		1 R wijnkruik, Nb 62: IIc-III.	Gw8a (K4b)	3e eeuw
WP III	S235		2 fr. grijs (MAI = 1).	(G9a)	eind 3e-4e eeuw
WP III	S240		2 RW grijs.	Ge8	eind 3e-begin 4e eeuw
WP III	S256		grijs; ruww.; gladw.	S1	3e eeuw
WP III	S277		2 W dolia; 3 meloenkralen	(G9a)	eind 3e-4e eeuw
WP III	S282		2 W gladw. (o.a. wijnkruik)	Ge6	2e-3e eeuw
MUG I	S120	GrN 11467: 1820±30 BP (= 124-257 n.Chr.)	berkentakjes	V4c	tweede helft 2e- eerste helft 3e eeuw
MUG III	S88		grijs (complete beker)	V4d, K5a	tweede helft 3e eeuw

ten gelijktijdig in gebruik waren. Oudere (erf)stukken of niet herkende opspit kunnen echter enige vertekening geven.¹¹⁶ De verspreiding van de verschillende typen over de vindplaatsen is weergegeven in **figuur 6.6b**.

Aardewerkdateringen hebben grafisch gezien meestal een zogenaamde slagschipvorm, wat wil zeggen dat ze meestal niet abrupt beginnen en eindigen: er is gewoonlijk een beginperiode waarin het type langzamerhand terrein wint, vervolgens een hoofdperiode waarin het algemeen in gebruik is, en ten slotte een eindperiode waarin het geleidelijk plaatsmaakt voor andere typen. Waar voldoende gegevens beschikbaar zijn, worden de begin- en eindperiode van de typen hieronder daarom tussen haakjes aangegeven. In een aantal gevallen is de beschikbare informatie ontoereikend om een periode van toename of afname vast te kunnen stellen.

¹¹⁶ Een voorbeeld is een graf in Ezinge met een ¹⁴C-datering tussen 211 en 400 n.Chr. (gekalibreerd); in het graf bevond zich een complete beker in Wierumstijl uit de 1e of begin 2e eeuw (Nieuwhof 2015, 406).

Figuren

Aardewerk is afgebeeld per type of aardewerkvorm (**fig. 6.8-6.44**) en per context (**fig. 6.45-6.62**). In de afbeeldingen per aardewerktype en -vorm is gekozen voor aardewerk dat het vormenspectrum zo volledig mogelijk weergeeft. De figuren met aardewerk per context die op de typebeschrijvingen volgen, beelden de grotere stukken uit een context zo volledig mogelijk af. Romeinse importen zijn waar mogelijk toegevoegd. De tekeningen (meestal van de tweede auteur, soms ook uit publicaties) zijn hier en daar aangevuld met foto's. Bij uitzondering zijn ook illustratieve foto's van potten zonder tekening afgebeeld. Alle aardewerk is afgebeeld op schaal 1:4. Nummers zijn contextnummers en verwijzen naar grondsporen, structuren of vakken. Vondstnummers zijn meestal niet bekend.

fig. 6.6a Kruistabel met alle voor Noord-Holland gedefinieerde typen in chronologische volgorde (op de horizontale as van links naar rechts; op de verticale as van boven naar beneden), en associaties van aardewerktypen die samen in dezelfde contexten zijn aangetroffen. Grijs: één tot enkele malen, donkergrijs: 5-7 maal, groen: meer dan 7 maal geassocieerd (tabellen A. Nieuwhof).

fig. 6.6b Aardewerktypen in de vijf besproken vindplaatsen, in chronologische volgorde (DOR: Uitgeest-Dorregeest, OOS: Castricum-Oosterbuurt; WP: Schagen-Witte Paal; MUG: Schagen-Muggenburg; DBB: Den Burg-Beatrixlaan).

	DOR	OOS	WP	MUG	DBB	
Wierum	x		x		x	tot begin 2e eeuw
V4a	x	x	x		x	
V4b	x	x	x		x	
K4a	x	x	x			
Gw6a	x	x	x	x	x	2e-3e eeuw
Gw6b	x	x	x	x	x	
Ge6	x	x	x	x	x	
Gw7a	x	x	x	x	x	
Gw7b	x	x	x	x	x	
Ge7	x	x	x	x	x	
V4c	x	x	x	x	x	
V4d	x	x	x	x	x	
K3b	x	x	x	x	x	
K4b	x	x	x	x	x	
K4c	x	x	x	x	x	
K5a	x	x	x	x	x	
S1	x	x	x	x	x	3e-begin 4e eeuw
Gw6c	x	x	x	x		
Gw8a	x	x	x	x	x	
Ge8	x	x	x	x		
V5a	x	x	x	x	x	
V5b	x		x	x		
Gw8b	x	x	x	x	x	
K4b-laai		x	x	x		
K4c-laai	x	x	x	x		
K5b	x	x	x	x	x	eind 3e-4e eeuw
K6a	x	x	x	x	x	
G9a	x	x	x	x	x	
Ge9	x	x	x	x		
V6		x	x	x		
S2	x	x				
G9b	x	x	x	x		
K5c		x		x	x	
G9c	x	x	x	x	x	
G9d	x	x		x		
K6b	x			x		

Gladrandige vormen (G-typen)

Binnen de grote groep gladrandig aardewerk worden nauwmondige (Ge) en wijdmondige (Gw) vormen onderscheiden.

NH.Gw6

Type Gw6 komt in Taayke's typologie van Westergo en Oostergo voor in drie varianten (Gw6a, -b en -c), elk met een iets andere rand- en halsvorm. Er is geen verschil in datering tussen deze varianten. In Noord-Holland komen deze vormen ook voor, maar daarnaast kunnen er andere varianten van dit aardewerk worden onderscheiden, met verwante maar toch verschillende rand- en potvormen. Die varianten passen in de oostelijke traditie. In deze Noord-Holland-typologie worden de vormen die overeenkomen met Taayke's gelijktijdige subtypen West./Oost.Gw6a, -b en -c samengevoegd tot één type: NH.Gw6a. De varianten die in de oostelijke traditie passen krijgen de code NH.Gw6b. Tot dit type rekenen we nog een derde en later subtype, Gw6c, dat in Noord-Nederland zo weinig voorkomt dat het daar geen eigen aanduiding heeft gekregen.

NH.Gw6 omvat wijdmondige, middelgrote tot grote potten met een meestal verdikte, in doorsnede driehoekige of afgeknot driehoekige, soms rechthoekige rand. De grootste omvang van de potten ligt boven het midden; de bodem is vlak en tamelijk smal. De bovenzijde is vaak goed afgewerkt en glad of mat, terwijl de onderzijde vaak is besmeten. De kleur van het aardewerk is in de regel licht: oker, beige of grijsbruin.

NH.Gw6a

Type Gw6a bestaat uit middelgrote tot grote potten met een korte hals (fig. 6.7, 6.47, 6.50, 6.53, 6.56 en 6.60). De potvorm is variabel: zowel lage brede als hoge bolle of slanke potten komen voor. De soms uitstaande maar meestal uitgebogen rand is vaak verdikt, min of meer driehoekig in doorsnede en gefacetteerd: soms slechts eenmaal, waardoor de rand aan de buitenkant schuin is afgeplat, vaker tweemaal of driemaal, zodat de rand ook aan de binnenkant verschillende facetten laat zien. Bij late exemplaren kan de bovenzijde van de driehoekige rand enigszins bol zijn, misschien geïnspireerd door de randvorm van type Gw8 (zie hieronder).¹¹⁷ Bij veel potten vormen de schouder en de hals een concaaf geheel, een ogenschijnlijke uitholling onder de rand aan de buitenzijde, die via een schouderafzet of -knik overgaat in de buik van de pot. Sommige exemplaren hebben in plaats van een concave een conische hals (zie fig. 6.7: 14-4-1). Een groot deel van de potten heeft twee oren, die geplaatst zijn van de rand tot de schouder; de oren zijn meestal puntig tot knopvormig uitgetrokken. De rand is soms op enkele plaatsen naar buiten uitgetrokken. Versiering is ongewoon bij dit type.

NH.Gw6a verenigt de Friese subtypen Gw6a, -b en -c. Het is algemeen in alle Noord-Hollandse vindplaatsen en in Friesland, maar komt meer naar het oosten slechts bij uitzondering voor.¹¹⁸ De latere bolle randen komen in Noord-Nederland niet voor.

Datering | West. (50)100-250(300); Wijnaldum: 100-250(300). Begin: samen met Wierumstijl-aardewerk, K4a, V4a; vroege ¹⁴C-datering DOR Waterput 19-1: 55-134 n.Chr. Hoofdperiode: zeer vaak met Gw6b, V4c, K3b, K4b (zie fig. 6.47), vaak met Ge6, G7, Gw8a, V4d, V5a, K4c en K5a; af en toe samen met Romeins importaardewerk geveerd,

¹¹⁷ Zie bijvoorbeeld ook Woltering 2017, fig. 3.7e: 1 en 12.

¹¹⁸ Bijvoorbeeld in Ezinge: Nieuwhof 2014, fig. 38: 943-2252, 987-2440.

ruwwandig, grijs). Eind: eenmaal met de late typen Gw8b, G9a, G9b, Ge9, Gw8b, K4b-laai en K4c-laai, K5c en K6a.

Conclusie datering | 100-250(300) n.Chr.

N.B. Randscherven met oren van dit type zijn sterk en worden regelmatig ook in jongere contexten gevonden. Er moet echter rekening mee worden gehouden dat ze daar door opspit in terecht zijn gekomen (zie bijvoorbeeld fig. 6.60).

NH.Gw6b

De potten van subtype NH.Gw6b zijn meestal grote, en vergeleken met Gw6a relatief hoge potten met een schuin uitstaande hals (fig. 6.8, 6.48 en 6.56). De bij Gw6a algemene concave, doorlopende schouder-hals ontbreekt. De randvorm lijkt op die van Gw6a en is twee- of driemaal afgestreken, in doorsnee driehoekig of afgeknot driehoekig van vorm. De buik is meestal rond; soms is er een hoge wandknik, zodat de pot een Z-vormig wandprofiel heeft. Oren, die slechts zelden voorkomen, zijn op de schouder geplaatst en niet vanaf de rand, zoals bij Gw6a.

Dit type komt voor in alle besproken Noord-Hollandse vindplaatsen, zij het in kleinere hoeveelheden dan Gw6a. Deze vorm komt in Friesland af en toe voor,¹¹⁹ maar we kennen hem vooral uit Groningen en Drenthe: NH.Gw6b komt overeen met de typen Gr.Gw6a en Dr.Gw6a. NH.Gw6b kan gezien worden als de directe opvolger van de Gw-vormen in de Wierumstijl. Dit type past in de boven beschreven *nordseeküstennahe Fundgruppe*, met hoekige vormen en Z-vormige wandprofielen. Deze stijl heeft overal in het kustgebied de randvorm beïnvloed, ook die van West.- en Oost.Gw6 en NH.Gw6a.¹²⁰ In NH.Gw6b is ook de vorm van de potten overgenomen.

Datering | Dr. en Gr. 100-250(300). Begin: samen met Wierumstijl, V4a en V4b. Hoofdperiode: ¹⁴C-datering uit DOR Waterput 18-1: eind 1e-begin 3e eeuw. Vaak met Gw6a, Ge6, V4c en K4b en regelmatig met G7, Gw8a, V5a, K4c en K5a; af en toe met Romeins importaardewerk (ruwwandig en grijs). Eind: enkele keren samen met Gw6c, G9a en -b, Ge9, K4c-laai, K5c en K6a.

Conclusie datering | (100)150 250(300) n.Chr.

NH.Gw6c

Dit subtype lijkt zich te hebben ontwikkeld uit de NH.Gw6a/b-vormen (fig. 6.9 en 6.60). De korte tot zeer korte hals is vrijwel verticaal of neigt naar binnen. De driehoekige rand van Gw6a en Gw6b is nog herkenbaar, maar de rand is in doorsnede sterk afgeknot tot bijna blokvormig of juist puntig. Sommige blokvormige randjes zijn iets naar buiten gekanteld. De schouder is vaak opvallend vlak; dat doet vermoeden dat de potten groot waren, maar er zijn ook kleine potten met deze randvorm. Complete vormen zijn niet bekend.

Een klein aantal exemplaren van dit type is bekend uit MUG, WP, OOS en DOR. In Noord-Nederland komen ze vrijwel niet voor. In Wijnaldum bevindt zich een soortgelijke randscherf in een sloot met een contextdatering tussen 420 en 565, maar dat

¹¹⁹ Mondelinge mededeling E. Taayke (Oldehove); niet afgebeeld in Taayke 1996a.

¹²⁰ Taayke 2020a, 51.

fig. 6.7 (links) Type NH.Gw6a (tekeningen F. Diederik).

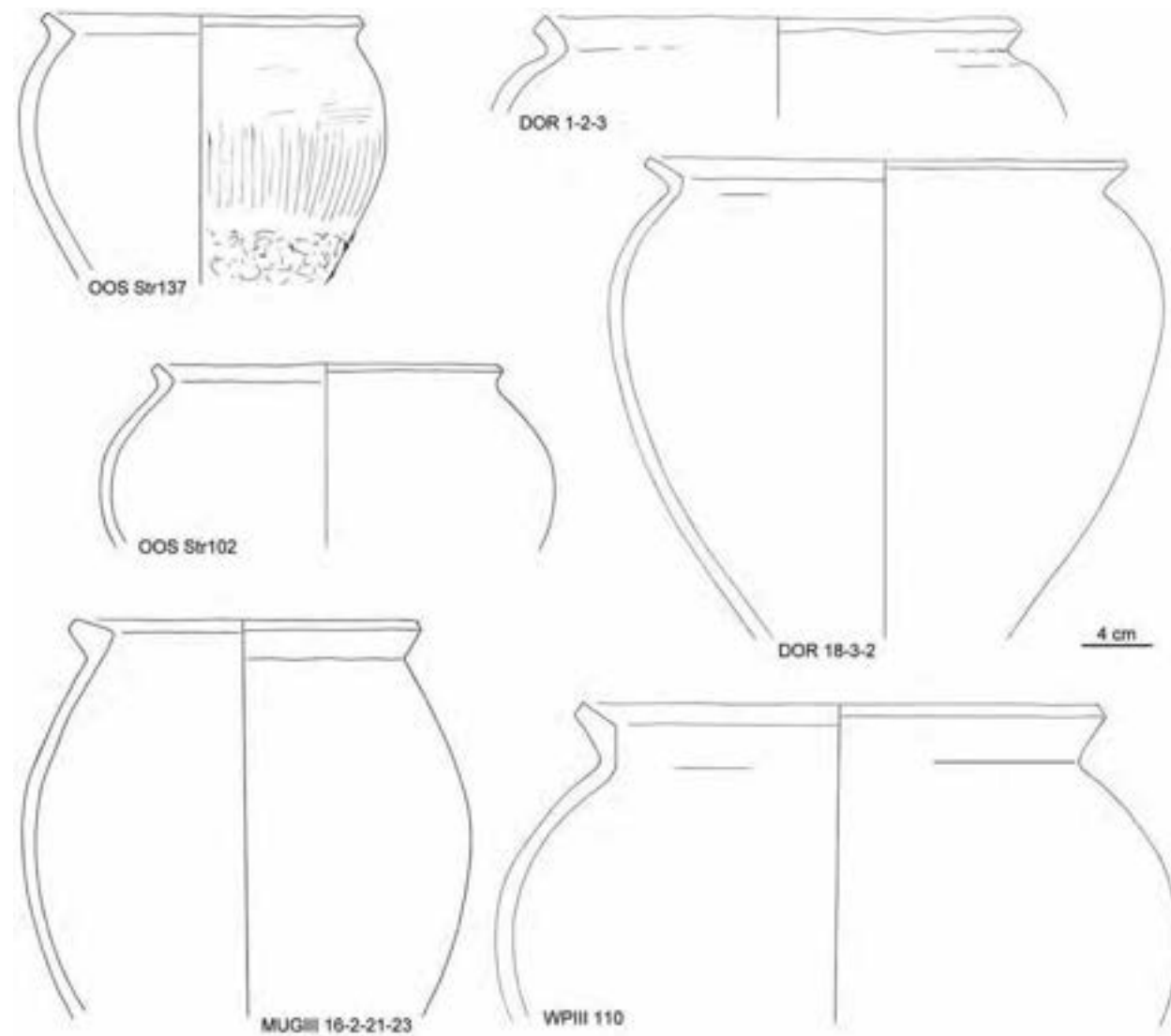

fig. 6.8 Type NH.Gw6b (tekeningen F. Diederik).

lijkt rijkelijk laat voor dit type.¹²¹ Blokvormige randen komen ook af en toe voor in het kustgebied van Nedersaksen.¹²²

Datering | Begin en hoofdperiode: enkele malen met midden-Romeinse typen, tweemaal met Gw7b; ook samen met Romeins aardewerk (grijs). Eind: samen met Gw8b, G9a, -b en -d, Ge9, K4b-laait en K4c-laait, K5c en K6a.

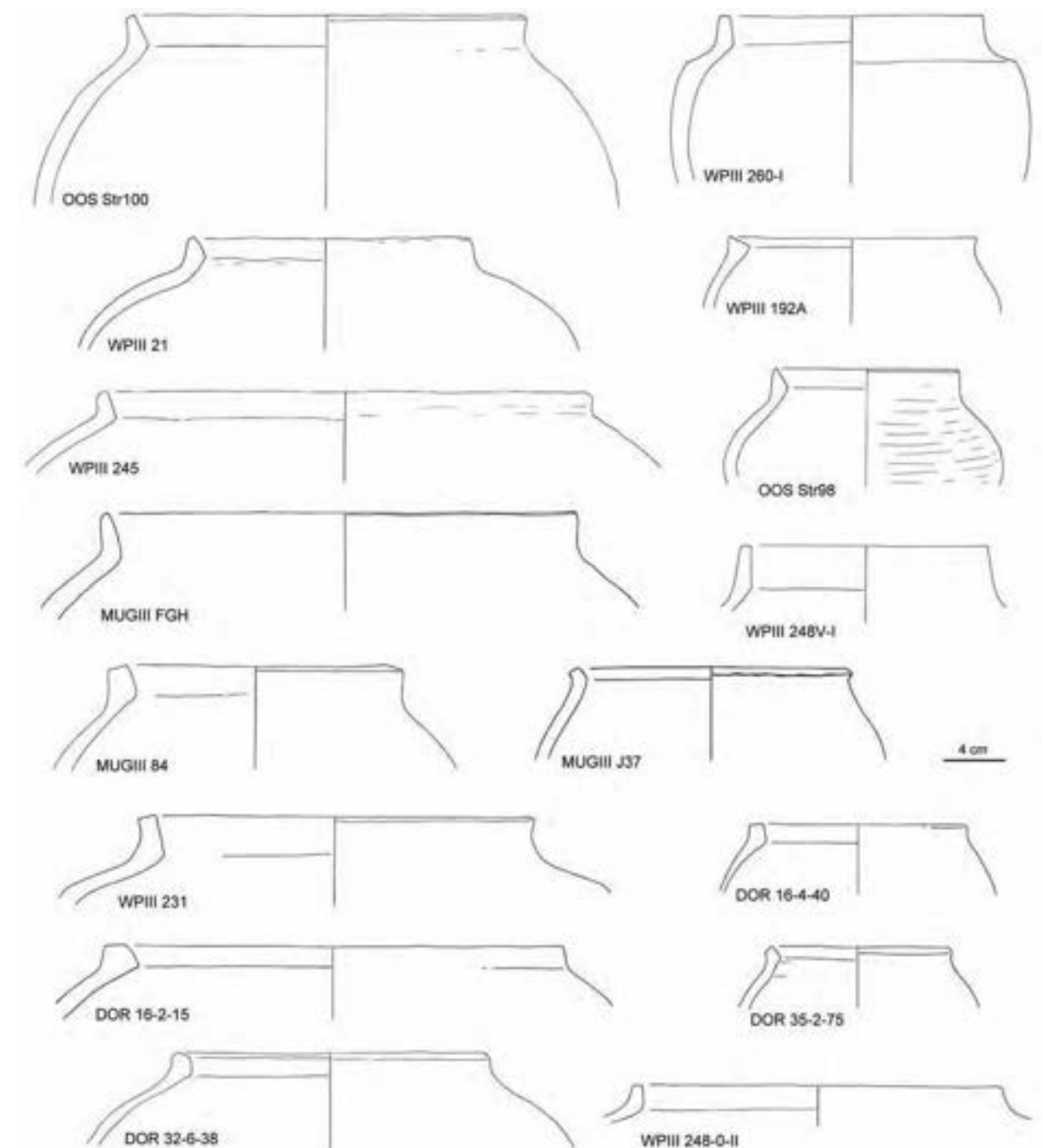
Conclusie datering | (150)200-300(350) n.Chr.

NH.Ge6

Type Ge6 beslaat een groep kleine tot middelgrote, nauwmondige potten, waarvan de grootste diameter zich bevindt op of boven het midden van de pot; de potvorm is slank of bol (fig. 6.10, 6.48-6.49, 6.51-6.52, 6.54, 6.56 en 6.60-6.61). De vorm van rand, hals en schouder lijkt meestal op die van NH.Gw6a, maar potten met uitstaande randen boven een bolle schouder, zoals bij NH.Gw6b, komen ook voor. De naar buiten gebogen of uit-

¹²¹ Taayke 2020b, 92, fig. 4.19: 7448.b.

¹²² Bijvoorbeeld Eichfeld & Nösler 2019, fig. 14 (contextdatering 1e-4e/5e eeuw).

staande korte hals gaat vaak via een schouderafzet over in de wand. De meeste potten hebben twee oren, die vrijwel altijd tot een punt zijn uitgetrokken, zoals die van Gw6a, en geplaatst van de rand tot de schouder van de pot. De afwerking van de potten is variabel. Sommige potten (vooral de kleine formaten) zijn slordig vormgegeven en slecht afgewerkt, andere zijn juist glad of gepolijst.

Er zijn relatief veel complete nauwmondige potten, afkomstig uit vermoedelijk rituele contexten. Abbink vermoedt dat de slordige kleine exemplaren speciaal

fig. 6.9 Type NH.Gw6c (tekeningen F. Diederik).

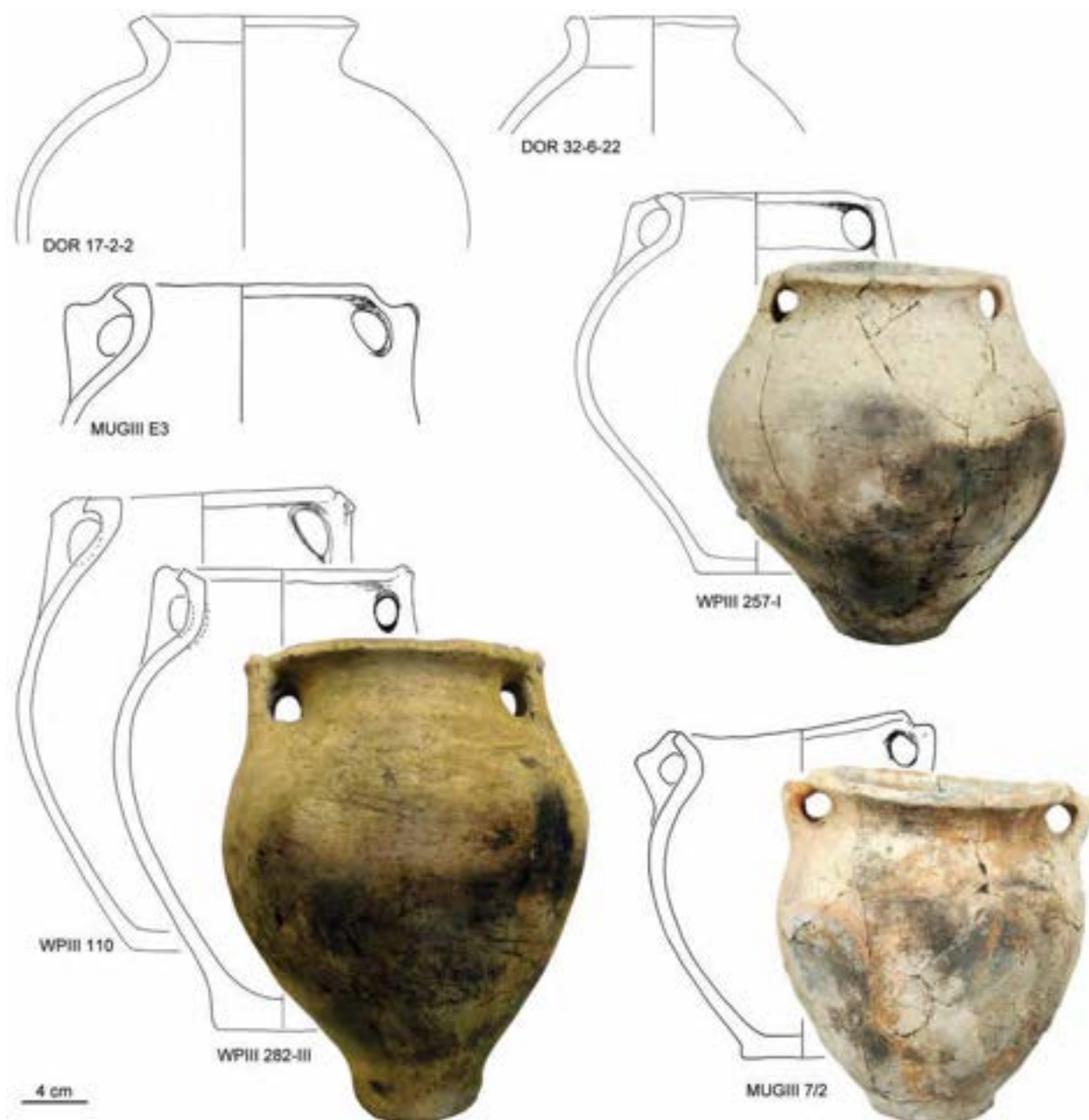

fig. 6.10 Type NH.Ge6 (tekeningen F. Diederik; foto's Huis van Hilde, Castricum en A. Nieuwhof).

werden gemaakt voor ritueel gebruik.¹²³ Dit type is bekend uit alle beschreven vindplaatsen. Kleine exemplaren van dit type zijn in Noord-Nederland uitzonderlijk,¹²⁴ maar in Noord-Holland komen ze regelmatig voor, vooral in de omgeving van Schagen.

Datering | West. (100)150-250(300); Wijn. 100-250. Begin: samen met Wierumstijl, V4b en V4c. Hoofdperiode: ¹⁴C-datering uit DOR Waterput 18-1: eind 1e-begin 3e eeuw. Vaak tot zeer vaak samen met Gw6a en -b, G7, Gw8a, V4c en -d, V5a, K4b, K4c en K5a; ook af en toe met Romeins importaardewerk (ruwwandig en gladwandig). Eind: af en toe samen met Gw8b, V5b, G9a en -b, Ge9, V6, K4c-laait, K5c en K6a.

Conclusie datering | 100-(250)300 n.Chr.

¹²³ Abbink 1999, 342-346.

¹²⁴ Taayke 1996a, I, fig. 44: 19-21; IV, fig. 30: 3-4.

NH.Gw7

Type Gw7 is een groep relatief dunwandige, zeer goed afgewerkte, gladde of gepolijste en reducerend gebakken potten; potten zijn zelden besmeten. Magering is vaak niet of nauwelijks waarneembaar. De potten zijn gemiddeld wat kleiner dan die van type Gw6. De vormgeving is gebaseerd op subtype Gw6a. Veel van het aardewerk in Muggenburg en Witte Paal is verbrand, waardoor de oorspronkelijke kleur niet meer is vast te stellen (zie bijvoorbeeld fig. 6.56).

NH.Gw7a

Dit zijn middelgrote potten die wat betreft de vorm meestal overeenkomen met subtype NH.Gw6a, soms met Gw6b (fig. 6.11, 6.49 en 6.54). Oren komen regelmatig voor. Er is één exemplaar met versiering.

Dit subtype komt voor in alle besproken vindplaatsen. In Friesland is het vooral in Westergo talrijk, maar in Oostergo in mindere mate.¹²⁵ In Groningen en Drenthe komt ook gepolijst aardewerk voor, maar zijn alleen *situlae* (K-vormen) volledig reducerend gebakken.

Datering | West. en Oost. 100-250(300). Begin: niet samen met Wierumstijl of K4a, wel met V4a. Hoofdperiode: vaak met Gw6a en -b, Ge6, Ge7, V5a, K4b; ook met Romeins aardewerk (ruwwandig, geveerd, gladwandig, grijs en amfoor (III)), en met een fibula van type 71 (II-d-III).¹²⁶ Eind: samen met een munt van Aemilianus (vanaf 253) en met Gw6c, G9a en -b, Ge9, V6, K4b-laait en K4c-laait, K5c en K6a. **Conclusie datering** | (100)150-300 n.Chr.

NH.Gw7b

Bij subtype Gw7b is de rand- en halsvorm sterker geprofileerd dan bij Gw6a en -7a (fig. 6.12, 6.45 en 6.48). Randen zijn vaak drie- of zelfs viermaal gefacetteerd. De facetten zijn soms hol, vooral bij de latere vormen binnen dit type, zodat een soort dekselgeul ontstaat. De hals is meestal concaaf en soms diep uitgehold. Oren komen minder vaak voor dan bij Gw7a. Versiering in de vorm van rijen puntjes op de schouderknik of op de rand komt soms voor. Eenmaal is er een met indrukken versierde ribbel op de schouder. Dit subtype komt in Noord-Holland voor in alle besproken vindplaatsen. In Friesland is het bekend uit Westergo, maar in Oostergo is het zo zeldzaam dat het daar geen eigen subtype is. Het ontbreekt in Groningen en Drenthe.

Datering | West. 100-250(300). Begin: tweemaal samen met Wierumstijl. Hoofdperiode: ¹⁴C-dateringen uit DOR waterputten 18-1 en 31-1: eind 1e-begin 3e eeuw. Vaak samen met Gw6a en -b, Ge6, Ge7, Gw8a, V4c, V5a, K3a, K4b en K5a; ook met Romeins aardewerk (gladwandig, ruwwandig en grijs). Eind: met Gw6c, G9a en -b, Ge9, V6, K4b-laait en K4c-laait, K5c, en K6a en -b.

Conclusie datering | 100-(250)300 n.Chr.

NH.Ge7

Ge7 is de gepolijste en donkere versie van Ge6 (fig. 6.13, 6.48, 6.50, 6.56 en 6.57). De

¹²⁵ Taayke 1996a, IV, 124.

¹²⁶ Voor het fibulatype, zie Heeren & Van der Feijst 2017; voor de datering, zie hoofdstuk 8.

fig. 6.11 (volgende pagina links)

Type NH.Gw7a (tekeningen F. Diederik en (MUGI) uit Abbink 1999; foto's Huis van Hilde, Castricum).

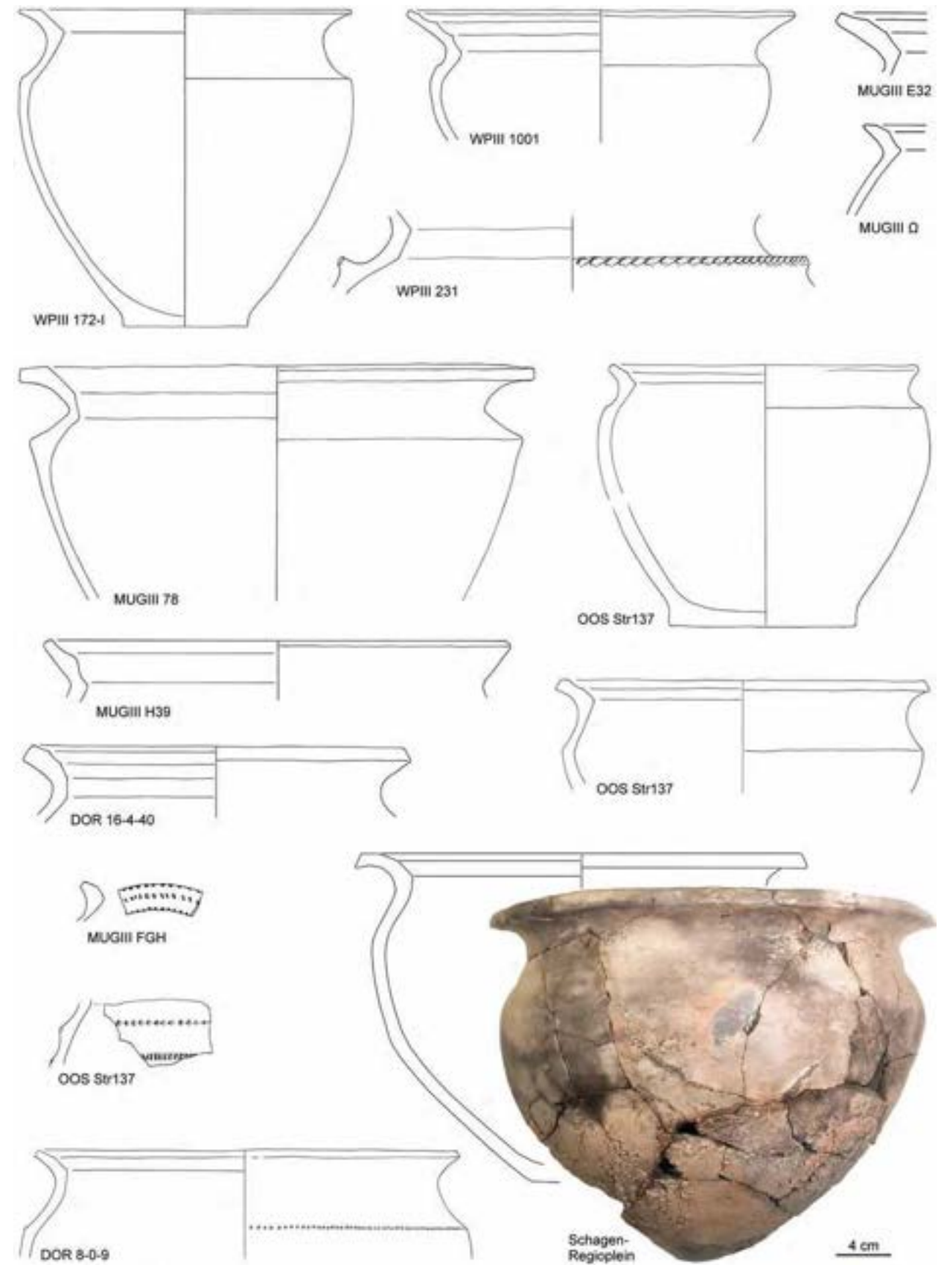

fig. 6.12 (vorige pagina rechts) Type NH.Gw7b. Rechtsonder een verbrand exemplaar met besmeten onderzijde uit Schagen-Regio-plein (zie figuur 6.3) (tekeningen en foto F. Diederik).

vorm van de rand lijkt op die van Gw7; soms zijn de facetten enigszins hol, zoals bij Gw7b. Een reducerend gebakken en gepolijst deksel dat mogelijk bij een Ge7 pot heeft gehoord, is gevonden in Muggenburg III (**fig. 6.13**). Er is vaak een schouderafzet, eenmaal een klein ribbeltje met een rij puntindrakjes. Oren zijn zeldzaam. Dit subtype komt in Noord-Holland voor in alle besproken vindplaatsen, en in Friesland in zowel Westergo als Oostergo.

Datering | West. en Oost. 100-250(300). Begin en hoofdperiode: vooral samen met Gw6a en -b, Ge6, Gw7, V4c, K4b, ook met Romeins aardewerk (grijs en ruwwandig). Eind: samen met Gw8b, G9a, Ge9, V6, K6a.

Conclusie datering | (100)150-250(300) n.Chr.

NH.Gw8

Binnen type NH.Gw8 worden twee subtypen onderscheiden, die overeenkomen met de typen Gw8a en Gw8b in Taayke's typologie van Oostergo. Ze ontbreken in de oorspronkelijke typologie van Westergo, maar maken wel deel uit van de aangevulde Westergo-typologie van Wijnaldum, dat pas in het begin van de 4e eeuw werd verlaten. Gw8 begint dus later in de Romeinse tijd dan G6 en G7.

NH.Gw8 is het typologische vervolg op NH.Gw6b. NH.Gw8-potten hebben een vergeleken met Gw6b langere, trechtersvormige, vaak afgeronde mondopening, die karakteristiek is voor de Driesumstijl. De schuine of verticale hals is recht of soms iets hol, de uitstaande rand is rond of afgeplat, maar minder hoekig dan Gw6. De grootste diameter bevindt zich hoog op de pot en kan de vorm aannemen van een ronde schouderknik, zoals ook voorkomt bij sommige exemplaren van type NH.Gw6b. Op de NH.Gw8 potten komt soms een schouderafzet voor zoals we die kennen van Gw6a, een element dat ontbreekt op de Noord-Nederlandse equivalenten.

NH.Gw8a

Dit zijn middelgrote tot grote potten met een lange, uitstaande hals met een hoogte van circa 2,5-3,5 centimeter (**fig. 6.14, 6.52, 6.56, 6.58 en 6.60**). De rand is meestal iets driehoekig verdikt en aan de bovenkant afgeschuind of afgerond. De overgang van de mondopening naar de binnenkant is rond of geknikt. Oren zijn zeldzaam; indien aanwezig zijn het dezelfde puntige oren als bij eerdere typen, maar laag geplaatst zoals bij NH.Gw6b. De afwerking varieert van slordig tot zeer goed; kleuren zijn vaak donker. Potten van het type Gw8a zijn in MUG en WP algemeen, iets minder in DOR, OOS en DBB.¹²⁷ In de typologie van Oostergo en Wijnaldum is dit eveneens type Gw8a. In de Groningen-typologie is het Gr.Gw6b, in Drenthe Dr.Gw6b en Gw6c.

Datering | Oost. (150)200-300(350); Gr.Gw6b (= NH.Gw8a en -b): (150)200-350(400). Begin en hoofdperiode: ¹⁴C-datering uit DOR Waterput 18-1: eind 1e-begin 3e eeuw. Hoofdperiode: vaak samen met Gw6a en -b, Ge6, Gw7b, G9a, Ge9, V4c, V5a, K3a en -b, K4b, K4c en K5a; ook samen met Romeins aardewerk (ruwwandig, grijs, TS en wijnkruik Nb62 (IIc-III)). Eind: meermalen samen met G9b en -c, V6, K4c-laai, K5c, K6a en S2. **Conclusie datering** | (150)200-300(350) n.Chr.

NH.Gw8b

Dit type omvat grote tot zeer grote potten met een dikke wand en een halshoogte van meer dan circa 3,5 centimeter (**fig. 6.15, 6.57, 6.59-6.62**). De randen zijn niet of nauwelijks verdikt of langgerekt driehoekig in doorsnede. Oren komen niet voor. De potten zijn vaak goed afgewerkt, maar zeer grove en ruwe potten zijn niet ongewoon. Sommige randen zijn afgeknot en doen denken aan type NH.Gw6c (bijvoorbeeld OOS Str98). Dit subtype komt voor in alle besproken vindplaatsen, maar het is minder algemeen dan Gw8a.

Datering | Gr.Gw6b: (150)200-350(400); Oost.Gw8b: (150)200-350(400). Begin: soms samen met Gw6a, Ge6, Ge7, V4d, V5a, K4b. Hoofdperiode: vaak met G9a, verder met

¹²⁷ In Den Burg-Beatrixlaan zijn Gw8-achtige vormen gevonden in hutkom S59.1 in woonplaats VIII (zie Woltering 2017, fig. 3.10c: 12-14).

fig. 6.13 (links) Type NH.Ge7 met een mogelijk bijbehorend deksel uit Schagen-Muggenburg (depotnr. 9272-04) (tekeningen F. Diederik; foto's Huis van Hilde, Castricum).

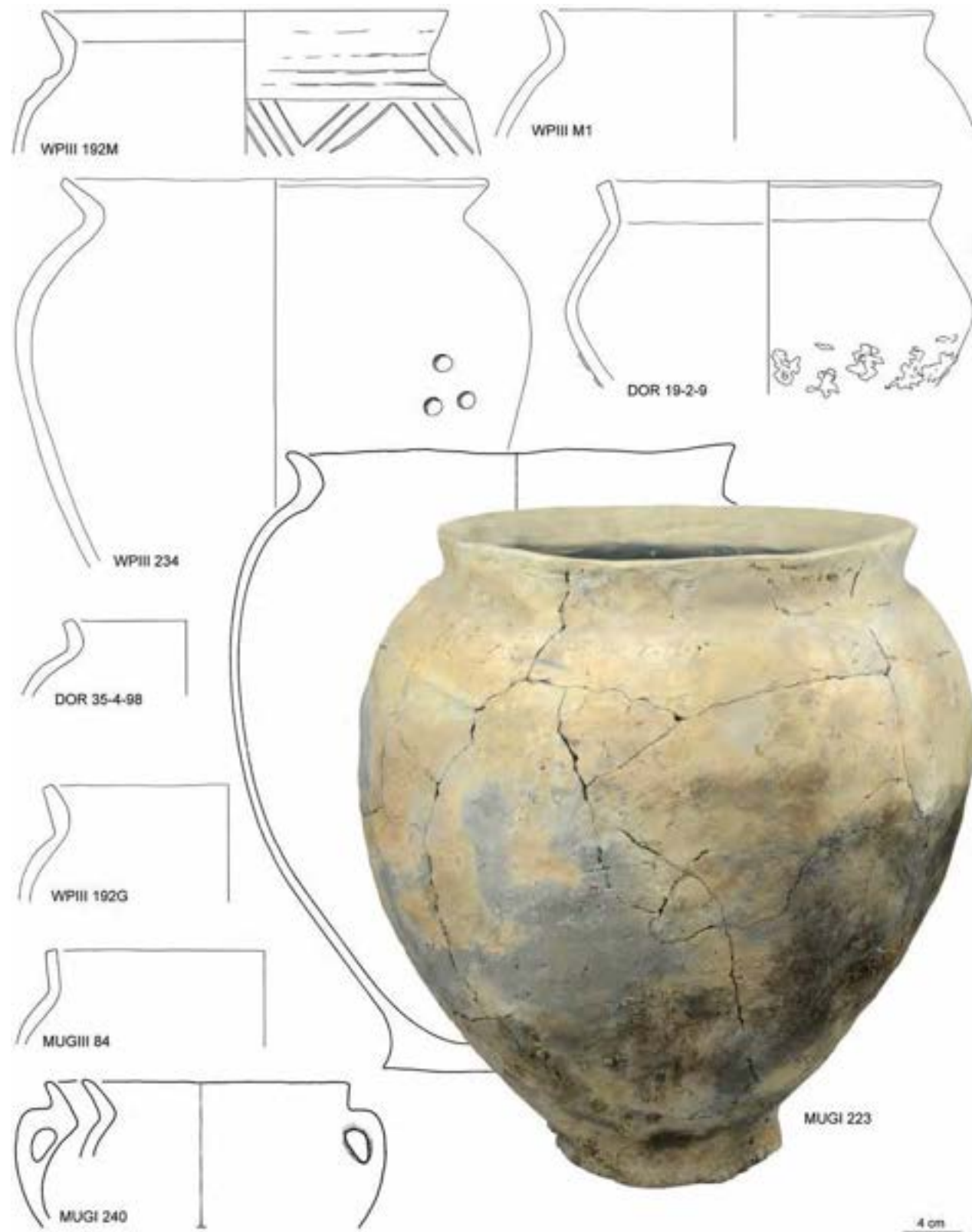
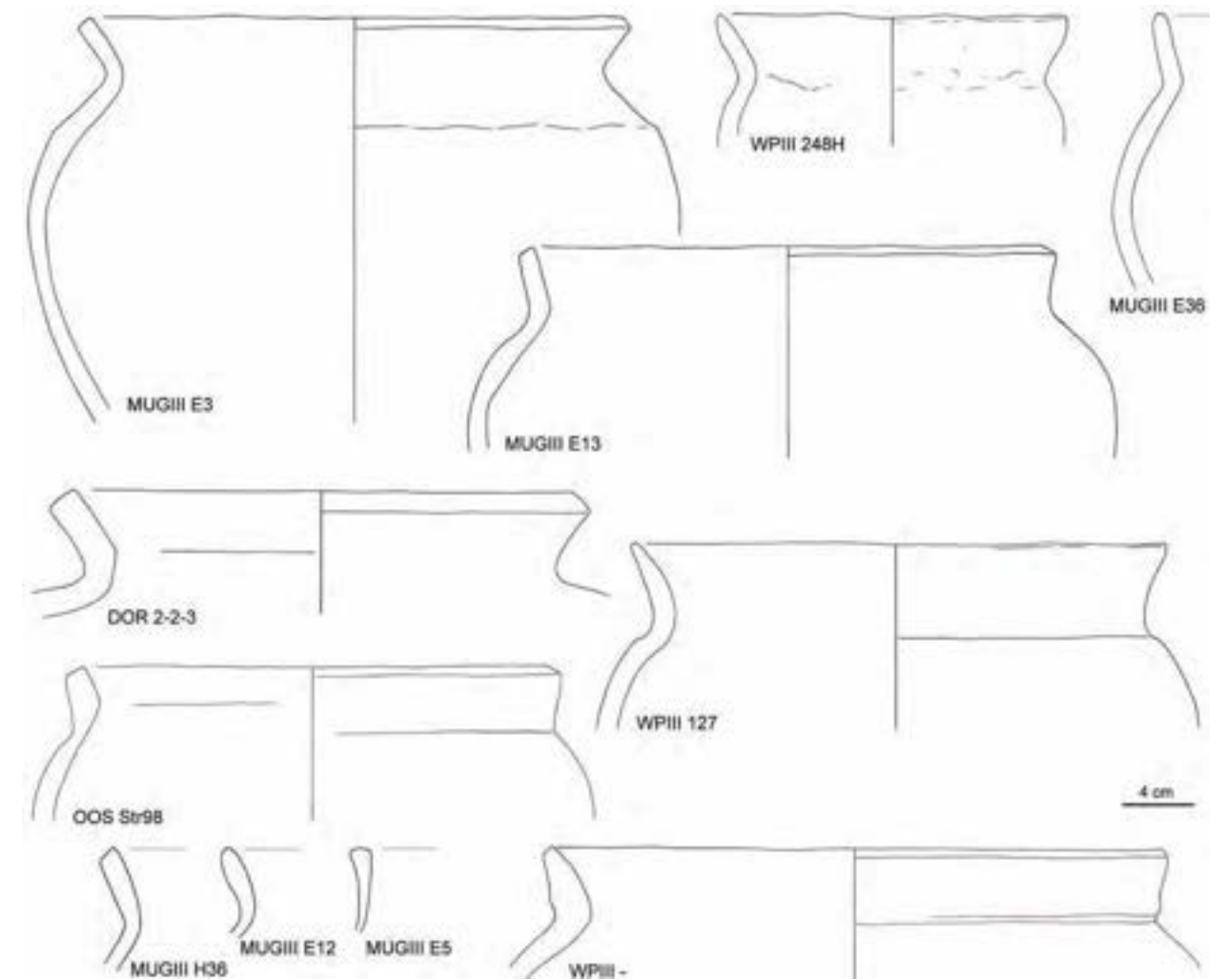

fig. 6.14 Type NH.Gw8a (tekeningen F. Diederik en (MUGI) uit Abbink 1999; foto Huis van Hilde, Castricum).

Gw6c, Ge8, Ge9, V6 en S2; ook samen met Romeins aardewerk (grijs, TS (IIIb) en spreukbeker (vanaf IIIc)), met fibulae van type 71 (II-d-III) en schijffibula (II-d-IIIc), en met antoniniani (IIIc-d). Eind: samen met G9c.

Conclusie datering | 200-350(400) n.Chr.

NH.Ge8

Dit zijn nauwmondige, kleine tot middelgrote potten met een schuin uitstaande, meestal hoge hals (fig. 6.16, 6.53, 6.58-6.59 en 6.62). Voor zover dat kan worden vastgesteld zijn ze bol of biconisch. De randvorm is zoals bij Gw8. Oren, indien aanwezig, bevinden zich op de schouder. De potten zijn vaak goed afgewerkt, soms gepolijst, en donker van kleur. Eénmaal is de schouderafzet versierd met een rij indrukjes.

Potten van dit type komen voor in MUG, WP, OOS en DOR. De biconische vorm is bekend uit vele plaatsen in Noord-Nederland en Noord-Duitsland. Dit type wordt vaak aangeduid als 'type Eddelak', naar een van de Duitse vindplaatsen.¹²⁸ Dat wil echter niet zeggen dat deze potten uit het Duitse kustgebied afkomstig zijn. De Noord-Hollandse vondsten zijn naar alle waarschijnlijkheid lokaal gemaakt, vermoedelijk met

¹²⁸ In navolging van Tischler 1956, 46.

fig. 6.15 Type NH.Gw8b (tekeningen F. Diederik).

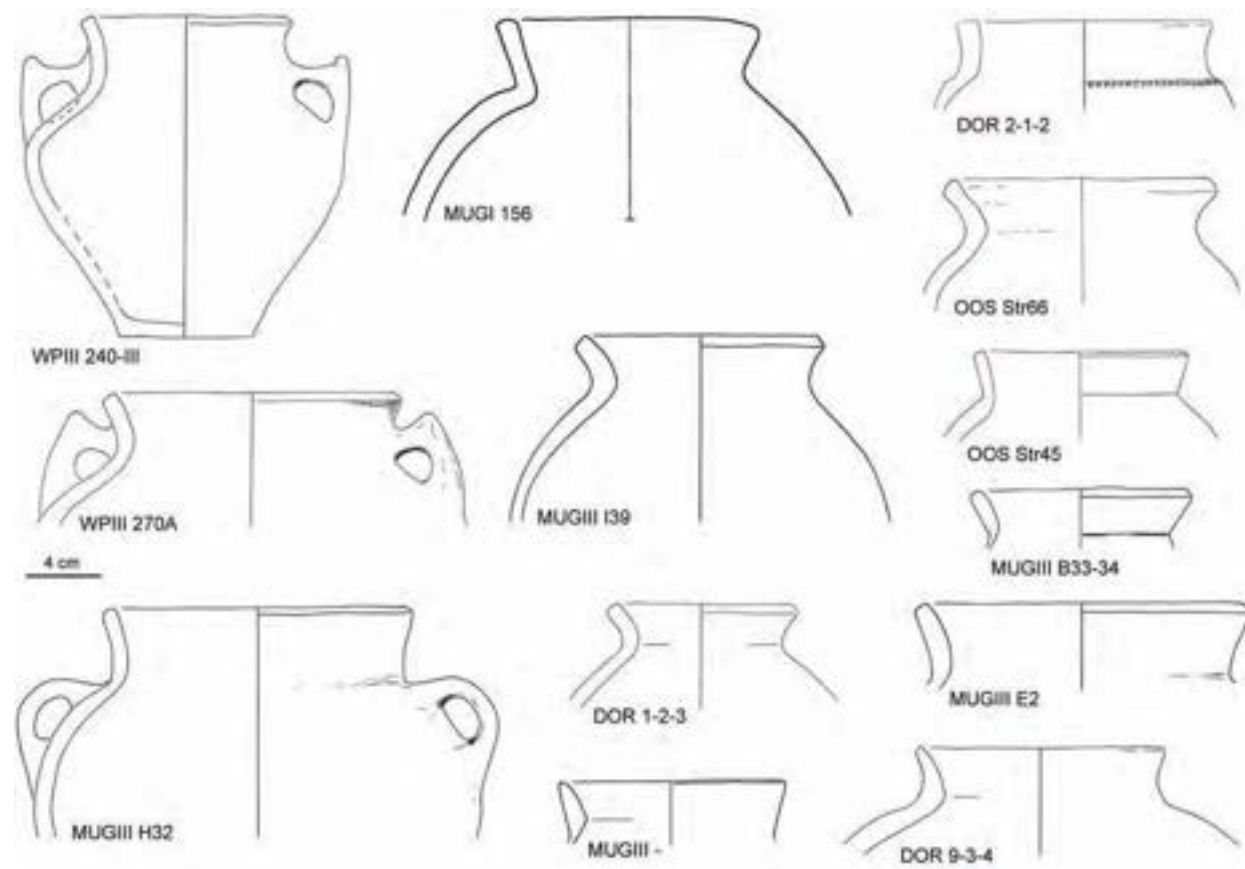

fig. 6.16 Type NH.Ge8 (tekeningen F. Diederik en (MUG1) uit Abbink 1999).

uitzondering van een compleet exemplaar uit Muggenburg; dat heeft wel de puntige oren die in Friesland en Noord-Holland gebruikelijk zijn, maar is als een van de weinige vormen in Noord-Holland met grof steengruis gemagerd (fig. 6.53). De overeenkomstige typen Gr.Ge6 en Dr.Ge6 zijn vrij kleine, biconische vormen, soms met een ribbel op de overgang van hals naar schouder.

Datering | Oostergo: (150)200-300(350). Dit type is samen gevonden met Gw8a en -b, G9a, Ge9 en K4b; ook met Romeins aardewerk (TS (IId-III), ruwwandig en gladwandig). Eind: G9c en S2.

Conclusie datering | (150)200-300(350)n.Chr.

NH.G9

In de Laat-Romeinse tijd verdween in Noord-Nederland het onderscheid tussen wijdmondige en nauwmondige potten. In Noord-Holland is dat echter niet het geval. Naast een grote, variabele groep min of meer wijdmondige potten is er een kleine groep nauwmondige potten die de traditie voortzet. In de typologie van Noord-Nederland komen de NH.G9-vormen alleen voor in Drenthe (Dr.G7a-d), dat in de 4e eeuw bewoond bleef, en een klein aantal in Groningen (Gr.G7). Exemplaren van dit type zijn ook gevonden in Wijnaldum, waar ze worden gedateerd net voor en na het bewoningshiaat (circa 325-425 n.Chr.).¹²⁹ Het is opmerkelijk dat alle Dr.G7-typen ook te vinden zijn in

¹²⁹ Taayke 2020a: Wijn. G9 is hier NH.G9a (= Dr.G7a), gedateerd in de 4e eeuw, vóór het bewoningshiaat; 2020b: type Wijn. A1 omvat NH.G9b en -c (= Dr.G7b en -c), gedateerd ná het bewoningshiaat.

Noord-Holland, zij het in wisselende aantallen. Het zijn hieronder de typen NH.G9a tot G9d. Voor Noord-Holland is daar nog een laat nauwmondig type, Ge9, aan toegevoegd.

NH.G9a

Potten van dit type hebben een S-vormig profiel en een naar buiten buigende hals (fig. 6.17, 6.58 en 6.60-6.61). De schuin afgestreekte of enigszins afgeronde platte rand is lang en heeft evenwijdige zijden of is iets verdikt. De randvorm kan lijken op die van Gw8b, maar de hals is duidelijk concaaf. De potten zijn meestal goed afgewerkt. Sommige exemplaren hebben een scherpe schouderknik of -afzet, iets wat in Noord-Nederland niet voorkomt bij dit type. Exemplaren van dit type zijn bekend uit alle besproken Noord-Hollandse vindplaatsen.¹³⁰

Datering | Dr.G7a: 300-400. Begin en hoofdperiode: gevonden met G6, G7, Gw8a, K4b-laag, Gw6c en vooral Gw8b en V4d; daaronder zijn enkele zeer grove exemplaren (bijvoorbeeld fig. 6.61). Ook gevonden met Romeins aardewerk (grijs, TS, gladwandig, dolia en ruwwandig) en met meloenkralen. Eind: samen met G9c, Ge9, V6. **Conclusie datering** | (250)300-400 n.Chr.

NH.G9b

Dit zijn kleine en middelgrote potten met een concave hals die rechtop staat of iets naar buiten buigt (fig. 6.18). De rand is min of meer afgerond en heeft vaak een randlip. Een aantal potten heeft een schouderafzet. Dit type is minder algemeen dan G9a; het komt voor in MUG, WP, OOS en DOR.

Datering | Dr.G7b: vanaf (300)350. Begin en hoofdperiode: de weinige exemplaren zijn gevonden met midden-Romeinse typen vanaf Gw6a (in een greppel, dus mogelijk niet gelijktijdig), vooral K4b en Gw8a, ook met Romeins aardewerk (OOS Str72: kruikamfoor (III), dolium en ruwwandig). Eind: samen met Ge9, K4c-laag, K5c en K6a. **Conclusie datering** | (eind 3e eeuw) 300-400 n.Chr. (en langer?).

NH.G9c

Onder dit type vallen middelgrote tot grote potten met als voornaamste kenmerk een flauw profiel zonder duidelijke geleding, en een eenvoudige randvorm (fig. 6.19, 6.59-6.60). De rand is horizontaal afgestreekte of toelopend. Een klein aantal exemplaren van dit type is gevonden in de besproken Noord-Hollandse vindplaatsen, waarschijnlijk ook in DBB.¹³¹

Datering | Dr.G7c: vanaf 300. De enige betrouwbare associatie (afgezien van kleine fragmenten in verschillende andere contexten zoals in OOS Str100, zie fig. 6.60) is die in kuil OOS Str40, waarin G9c samen voorkomt met Gw8b en Ge8, en met *terra nigra*-achtig aardewerk (zie paragraaf 6.7).

Conclusie datering | 300-400 n.Chr. (mogelijk langer).

¹³⁰ Voor Den Burg-Beatrixlaan, zie Woltering 2017, mogelijk fig. 3.10c: 9, 3.10d: 12, 3.10i: 4, 7 (de determinatie op basis van de gepubliceerde afbeeldingen is onzeker).

¹³¹ Woltering 2017, fig.3.10m: 2.

378

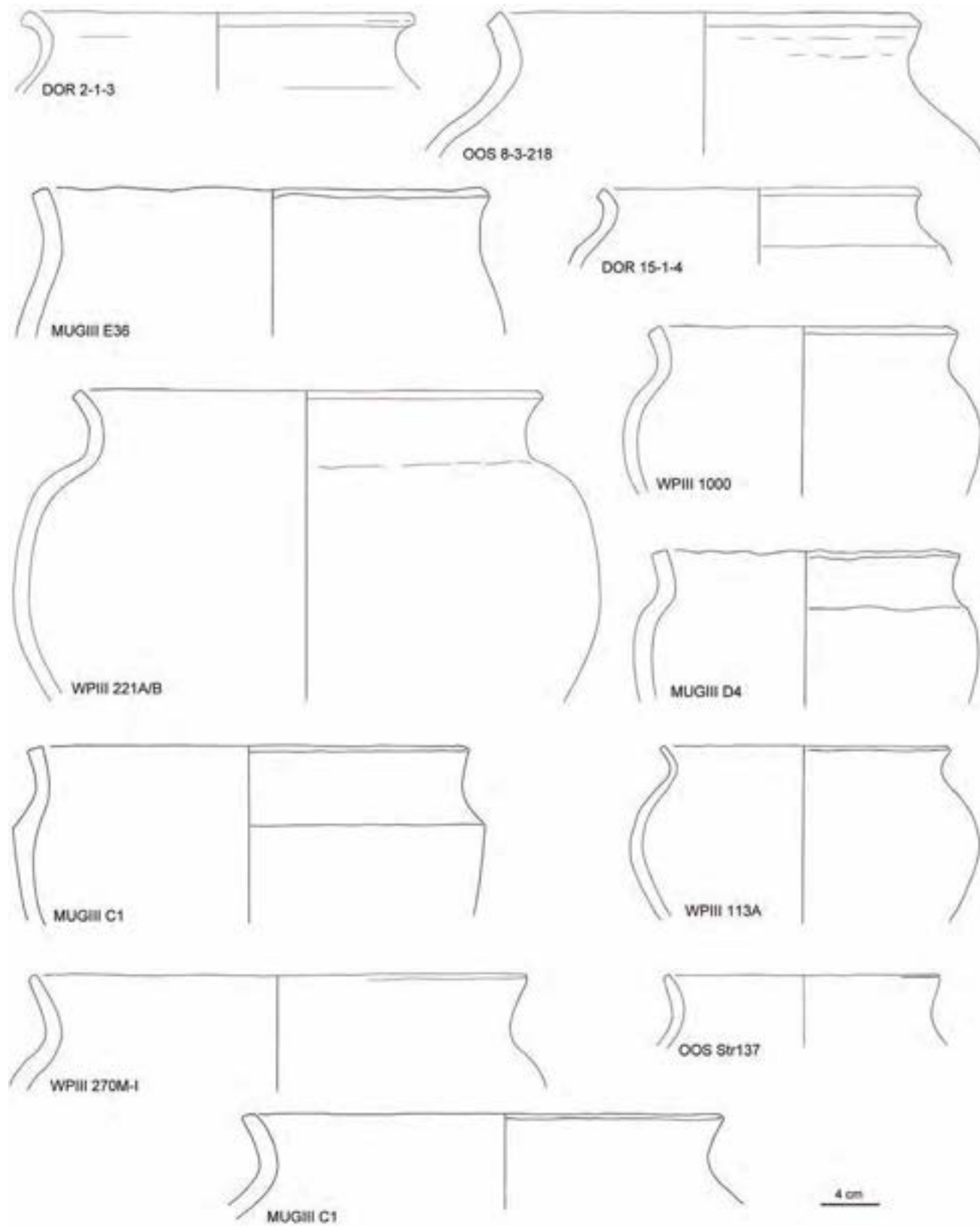

fig. 6.17 Type NH.G9a (tekeningen F. Diederik).

379

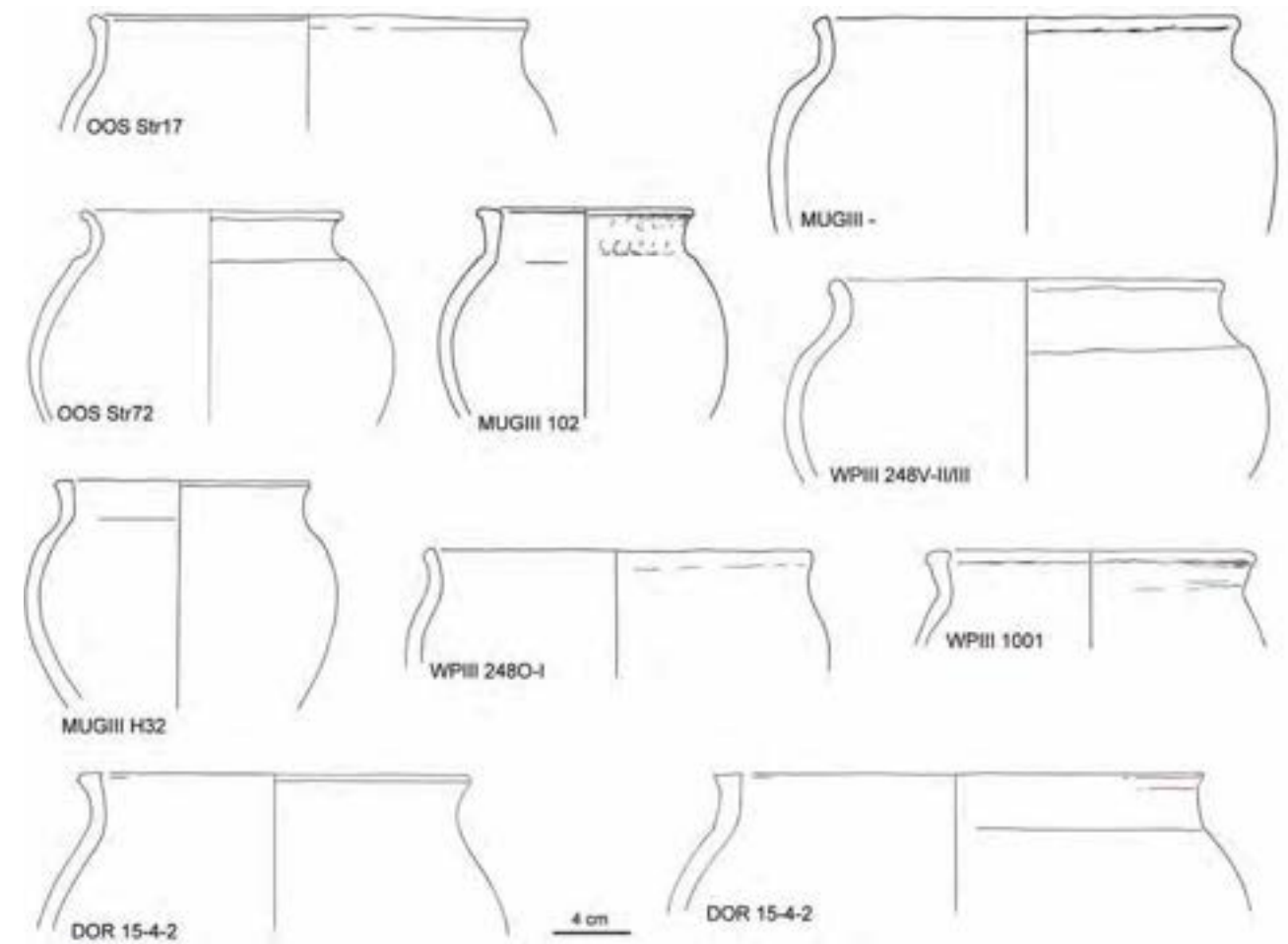

fig. 6.18 Type NH.G9b (tekeningen F. Diederik).

NH.G9d

Tot dit type behoren middelgrote potten met een hoge, ronde of scherpe wandknik of lage schouderknik (fig. 6.20 en 6.60). De hals en schouder vormen meestal een concaaf geheel. De rand is afgeplat of rond en soms iets verdikt.

Van dit type zijn slechts heel weinig exemplaren bekend, uit OOS, DOR en MUGIII. Vanwege de culturele relaties die dit type aantoont en de late datering is het toch opgenomen als Noord-Hollands type. Dit type en het overeenkomstige Drentse type G7d kan worden beschouwd als een stadium in de ontwikkeling naar de *Schalenuren* die behoren tot de Angelsaksische stijl. In Noord-Holland zijn echter geen echte *Schalenuren* of andere vormen in Angelsaksische stijl aangetroffen. NH.G7d tegenwoordigt hier de eindfase van het aardewerk uit de Romeinse tijd.

Datering | Dr.G7d: vanaf (300)350. De enige exemplaren in associatie zijn gevonden met midden-Romeinse typen K4b en Gw8a. De laag (DOR 15-3-3) is als context misschien niet geheel betrouwbaar.

Conclusie datering | (300)350-400 n.Chr. (mogelijk langer).

NH.Ge9

Dit zijn slanke, nauwmondige potten met een niet of weinig verdikte rand en een kenmerkende naar buiten gebogen concave, lange of korte hals (fig. 6.21, 6.58 en 6.60). De

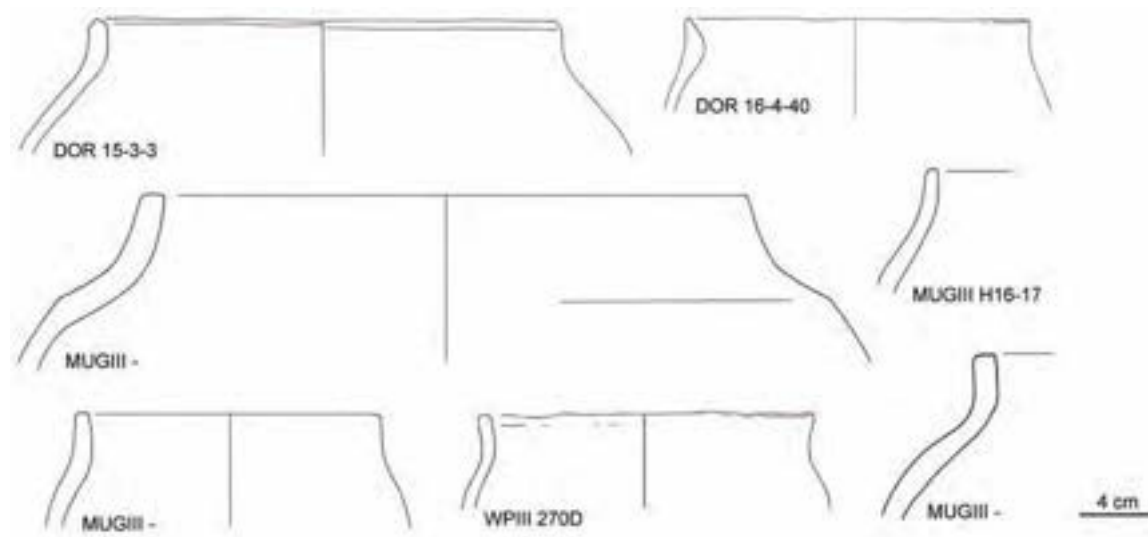

fig. 6.19 Type NH.G9c (tekeningen F. Diederik).

fig. 6.20 Type NH.G9d (tekeningen F. Diederik).

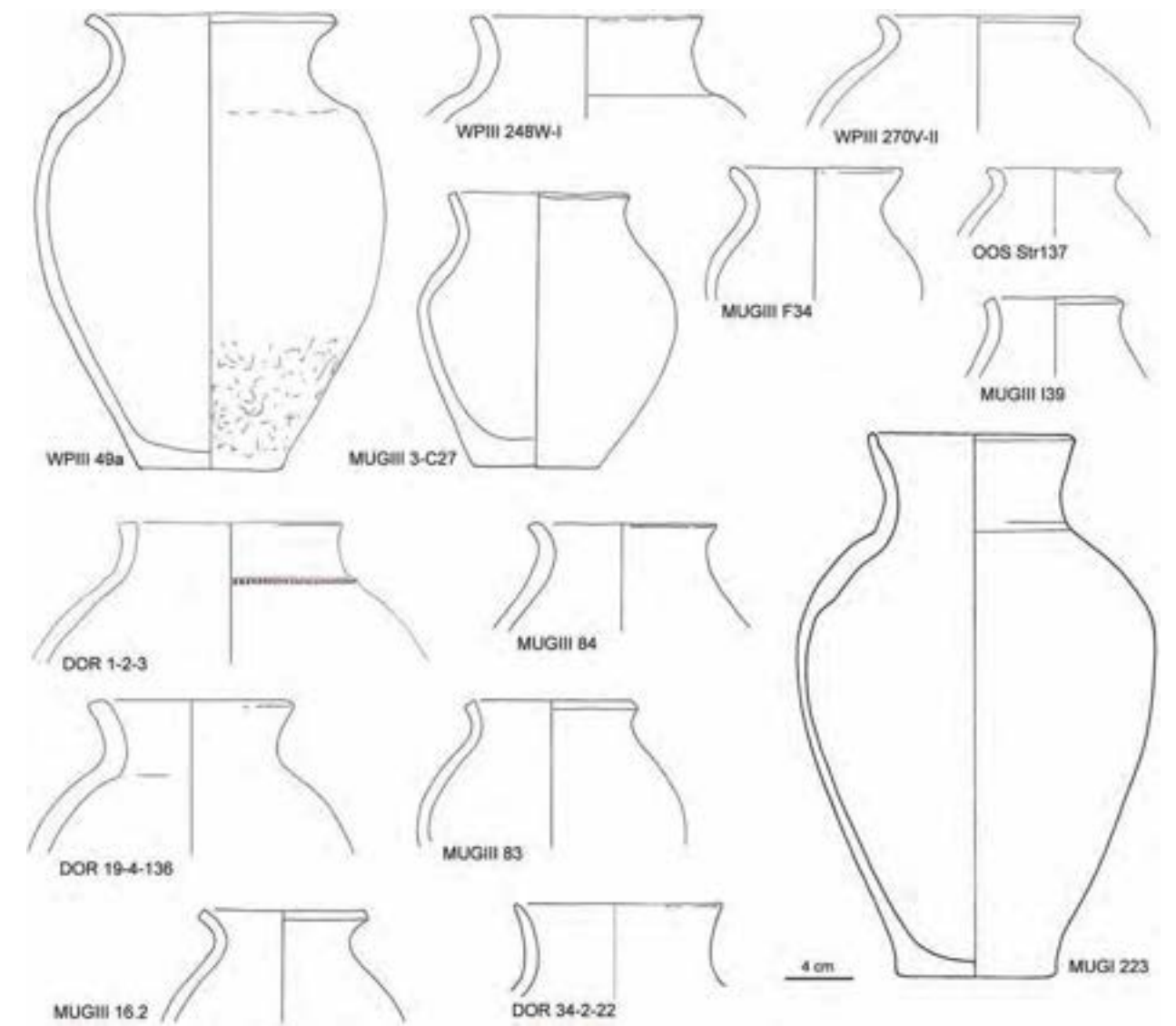
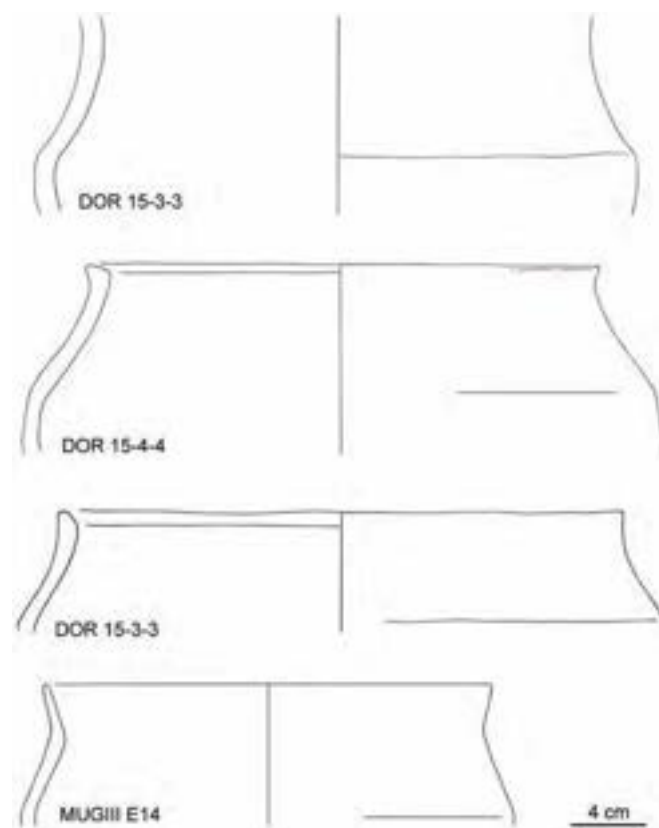

fig. 6.21 Type NH.Ge9 (tekeningen F. Diederik).

overgang van hals naar schouder is vloeiend of voorzien van een schouderafzet; oren lijken te ontbreken. De randvorm lijkt op die van de NH.Gw9-vormen; de rand is schuin afgestreekt, rond of toelopend. Een deel van de potten is gepolijst en donker van kleur, zoals type G7. Eén exemplaar heeft een ribbel onder de hals en de voor Noord-Holland kenmerkende puntjesversiering.

Exemplaren van dit type zijn bekend uit MUG, WP, OOS en DOR. In Noord-Nederland komen deze potten niet voor als type; uit enkele vindplaatsen zijn wel nauwmondige potten met randen zoals van type NH.Ge9 bekend.¹³²

Datering | Ge9 heeft dezelfde randvorm als G9a, en moet in dezelfde periode in gebruik zijn geweest. Net als G9a komt het samen voor met midden-Romeinse typen, vooral met V4c, K5a en Gw8a. Eind: met G9a en -b, en met *terra nigra*-achtig aardewerk (zie paragraaf 6.7).

Conclusie datering | (250)300-400 n.Chr.

¹³² Leeuwarden: Van Es & Miedema 1970, fig. 17; Wijster: Van Es 1967, fig. 121; Ezinge: Nieuwhof 2014, fig. 42 (vier exemplaren met vnr. 307).

Vormen met een versierde rand (V-typen)

De V-vormen zijn gewoonlijk middelgrote tot zeer grote, wijdmondige potten met een randversiering die bestaat uit min of meer regelmatig aangebrachte kleine of grote ronde indrukken, waarin vaak nog vingertop- en nagelafdrukken herkenbaar zijn. De versiering kan de vorm aannemen van een golf- of kartelrand, maar weinig opvallende, ondiepe indrukken komen ook veel voor. Er zijn geen oren aanwezig. De onderzijde van de potten is vaak besmeten. Randvormen volgen ongeveer de gelijktijdige G-typen, maar soms is de randvorm aangepast aan de versiering. Sinds de Late IJzertijd is de versiering van de V-potten meestal aangebracht op de buitenzijde van de rand. De voor Noord-Holland karakteristieke schouderafzet komt bij sommige subtypen af en toe voor. Potten met een versierde rand zijn typisch voor Noord- en West-Nederland. In Duitsland verdwijnen ze veel vroeger in de Romeinse tijd uit het repertoire dan bij ons.¹³³

NH.V4

In NH.V4 kunnen verschillende subtypen worden onderscheiden. De hier beschreven Noord-Hollandse subtypen volgen voor een deel die van de Westergo en Oostergo-subtypen V4a tot en met V4d. Taayke's type Oost./Wijn.V4e speelt in Noord-Holland geen rol. De lange randen uit Westergo-type V4c, die eigenlijk behoren tot de Driesumstijl, zijn hier ondergebracht in type V5.

NH.V4a

Type NH.V4a bestaat uit middelgrote tot grote potten met een concave of uitstaande hals en een iets verdikte, afgeplatte of tweemaal gefacetteerde rand (fig. 6.22). Sommige exemplaren met korte randen passen in de Wierumstijl. De holle hals met een schouderafzet die we ook kennen van de gladrandige typen komt af en toe voor. NH.V4a komt voor in alle besproken vindplaatsen behalve MUG.

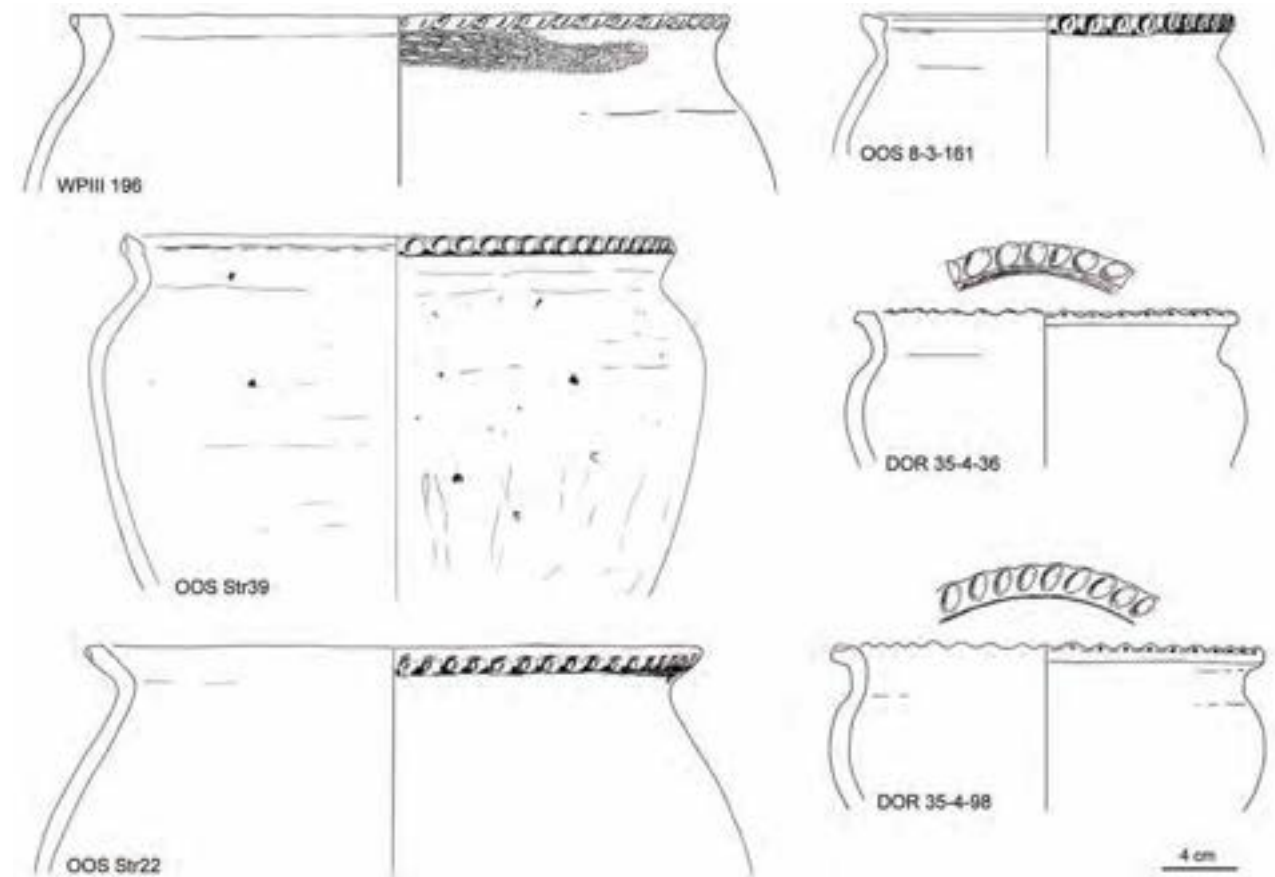
Datering | West. (100 v.Chr.)50-200(300) n.Chr. De uitbuigende rand hoort bij de vormen die in de Late IJzertijd gangbaar waren. De weinige exemplaren die in de Noord-Hollandse vindplaatsen samen met ander aardewerk zijn gevonden, zijn geassocieerd met Wierumstijl-aardewerk, en met Gw6a en -b, Ge6, Gw7a en K4c. Eind: samen met V5b en met Romeins aardewerk (geverfd Nb30 (vanaf IIc) en grijs) en met een fibula van type 71 (II d-III).
Conclusie datering | (100 v.Chr.)50-200(250?) n.Chr.

NH.V4b

NH.V4b heeft een korte, uitstaande tot bijna horizontale rand en een zeer korte of ontbrekende hals (fig. 6.23). De mondopening is afgestreken. Net als bij V4a passen de exemplaren met korte, uitstaande randjes in de Wierumstijl. Sommige exemplaren hebben een schouderafzet of een schouderknik. Ook dit subtype is bekend uit vrijwel alle besproken vindplaatsen (vooral in DOR), behalve uit MUG.

Datering | West. (0)50-250(300). Begin: samen gevonden met Wierumstijl. Hoofdperiode: samen met Gw6a en -b, Ge6, V4c en -d, K3b, K4b en K4c. Eind: samen met V5a.
Conclusie datering | (0)50-200(250) n.Chr.

¹³³ Mondelinge mededeling E. Taayke.

NH.V4c

Dit zijn meestal vrij grote potten met een korte, schuin uitstaande of uitgebogen hals (fig. 6.24, 6.46, 6.50 en 6.56). De rand-, hals- en schouder vorm volgt die van Gw6a en -b. De versiering bevindt zich op de schuin afgestreekte rand. De mondopening is doorgaans afgestreken. Sommige exemplaren hebben een holle hals met schouderafzet of een schouderknik, zoals bij Gw6a. Wandversiering, in de vorm van een rij ronde indrukken onder de schouderafzet, komt eenmaal voor (DOR 4-5-12). Dit type is algemeen in alle besproken vindplaatsen.

Datering | West. 100-250(350). Begin: samen met Wierumstijl en met V4b. Hoofdperiode: ¹⁴C-datering DOR Waterputten 8-1 en 18-1: eind 1e-begin 3e eeuw; MUGI- S120: 124-257 n.Chr. Heel vaak samen gevonden met Gw6a en -b, Ge6 en K4b, en meermaalen met Gw7b, Ge7, Gw8a, V5a, K3a en -b en K4c. Ook gevonden met Romeins ruwandig aardewerk. Eind: samen met V5b, Gw6c, G9a en -b, Ge9, K4c-laag, K5c en K6a.
Conclusie datering | 100-250(300) n.Chr.

NH.V4d

De randvorm van V4d lijkt op die van V4c, maar bij dit subtype is de rand drie- of viervoudig gefacetteerd (fig. 6.25, 6.54-6.55 en 6.61). De randvorm, soms met holle facetten, lijkt op die van Gw7b, en ook reducerend gebakken, gepolijste potten komen bij dit type voor. Een holle hals met schouderafzet is soms aanwezig. NH.V4d is gevonden in alle besproken vindplaatsen.

fig. 6.22 Type NH.V4a (tekeningen F. Diederik).

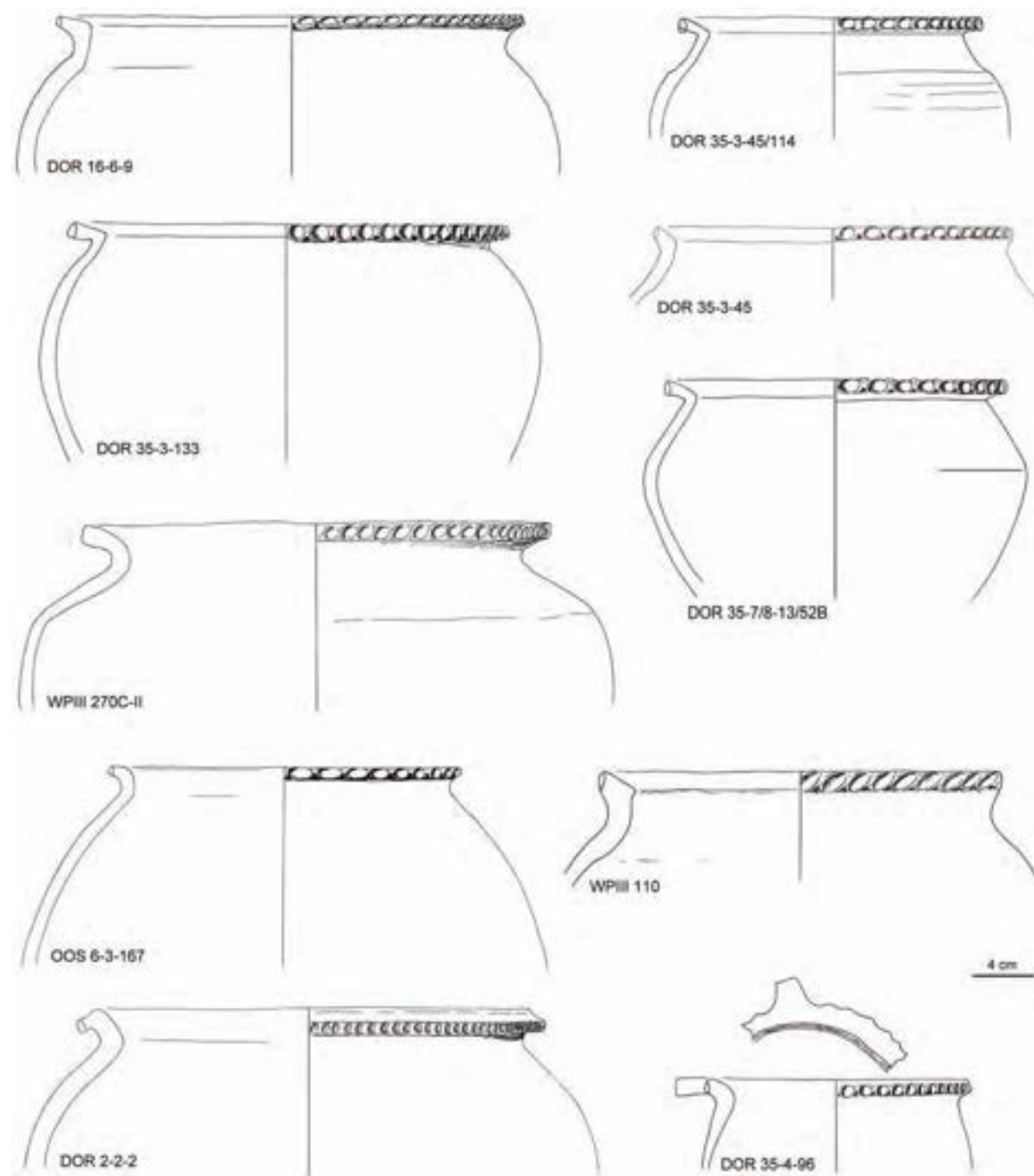
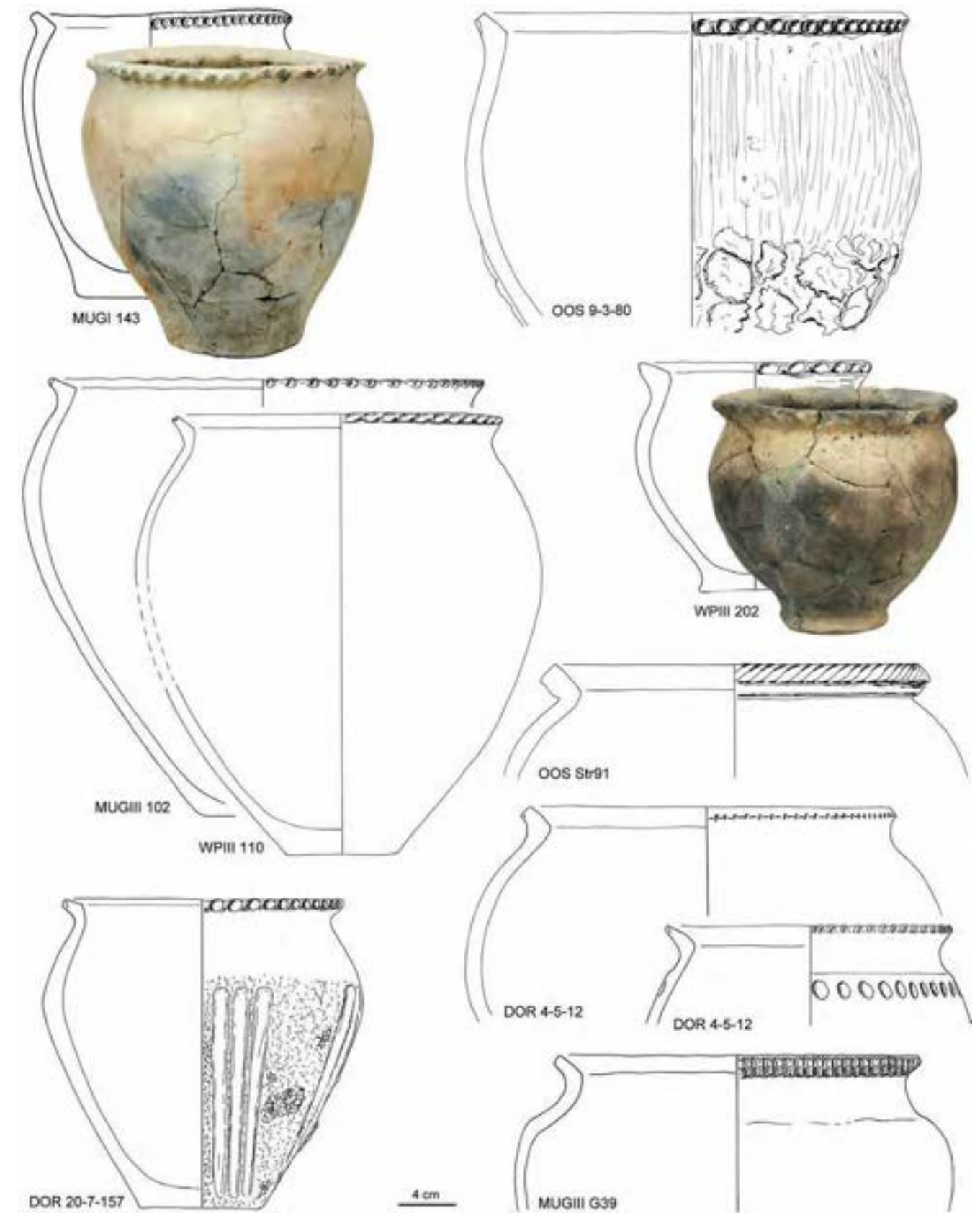

fig. 6.23 (boven) Type NH.V4b (tekeningen F. Diederik).
 fig. 6.24 (rechts) Type NH.V4c (tekeningen F. Diederik en (MUGI) uit Abbink 1999; foto's Huis van Hilde, Castricum).

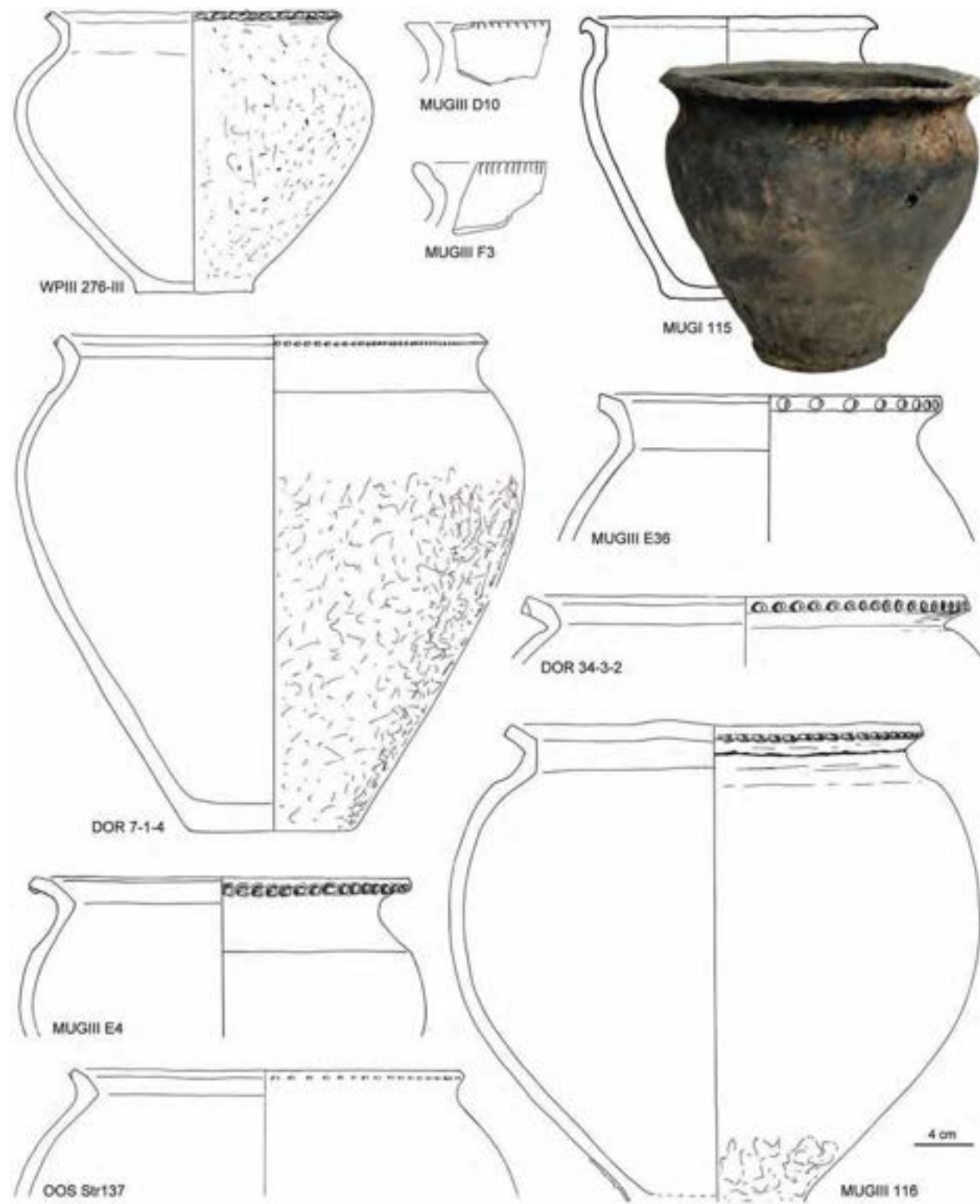

fig. 6.25 Type NH.V4d (tekeningen F. Diederik en (MUG I) uit Abbink 1999; foto Huis van Hilde, Castricum).

Datering | West. (100)150-250(300). Begin: meervoudige facettering komt ook voor bij de Wierumstijl (bijvoorbeeld Gr.Gw5c) en is dus geen laat kenmerk. Samen gevonden met Wierumstijl en V4b. Hoofdperiode: vaak samen met Gw6a, Ge6, K3b en K4b, soms met Gw7a, Ge7 en S1. Eind: samen met Gw8b, G9a en V6.
Conclusie datering | 100-250(300) n.Chr.

NH.V5

Het gaat om middelgrote tot grote potten met een versierde rand die wat randvorm betreft vergelijkbaar zijn met Gw8a en Gw8b of met Gw6c. Op grond daarvan kunnen twee subtypen worden onderscheiden.

NH.V5a

Dit zijn potten met lange randen als van Gw8a en Gw8b, die evenals deze behoren tot de Driesumstijl (fig. 6.26, 6.56 en 6.60). Net als Gw8-aardewerk kunnen V5a-potten groot zijn en grof gemaakt. De lange hals is soms gecombineerd met een schouderafzet. Dit type komt voor in alle besproken Noord-Hollandse vindplaatsen. Het is vergelijkbaar met de typen V5 in de typologieën van Oostergo, Groningen en Drenthe.

Datering | Oost. en Gr.V5: (100)150-300(350); Dr.V5: (100)150-250(350). Begin en hoofdperiode: ¹⁴C-datering uit DOR Waterput 18-1: eind 1e-begin 3e eeuw. Gelijktijdig met Gw8. Meermalen samen gevonden met Gw6a en -b, Ge6, Gw7, G8, V4b en -c, K3a en -b en K4b; ook met Romeins aardewerk (ruwwandig, grijs, gladwandig (III) en amfoor (III)), en met een fibula van type 71 (II-d-III). Eind: met V5b, G9b, Ge9, K4b-laag en K4c-laag, K5c en K6a, en met een munt van Aemilianus (vanaf 253).
Conclusie datering | (150)200-300(350) n.Chr.

NH.V5b

De randvorm van dit subtype is vergelijkbaar met die van NH.Gw6c; de rand is kort en blokvormig (fig. 6.26). Het type omvat een klein aantal exemplaren uit WP, MUG en DOR. Het is niet bekend uit Noord-Nederland.

Datering | Aanwezig in slechts één betrouwbare vondstassociatie (DOR 35-3-133), waar het is gevonden met Ge6, V4b, V4c en V5a. De datering komt waarschijnlijk overeen met die van Gw6c.

Conclusie datering | (150)200-300(350) n.Chr.

NH.V6

Een klein aantal potten met een versierde rand heeft een uitbuigende hals met een randvorm die doet denken aan G9a en -b (fig. 6.27, 6.54 en 6.57). Het is een vorm die niet voorkomt in Noord-Nederland. Versierde randen verdwenen daar in de loop van de 3e eeuw, ook in gebieden die niet werden verlaten. In Noord-Holland bleven ze echter populair. Hoewel het aantal exemplaren niet groot is, kunnen we met enige voorzichtigheid een nieuw type in het leven roepen voor deze vorm: NH.V6. De lange halzen zijn concaaf en de randen vrijwel onverdikt. De versiering bevindt zich op de rand. Soms is een schouderafzet aanwezig. Exemplaren van dit type zijn gevonden in MUG, WP en OOS. Het is niet bekend uit Noord-Nederland.

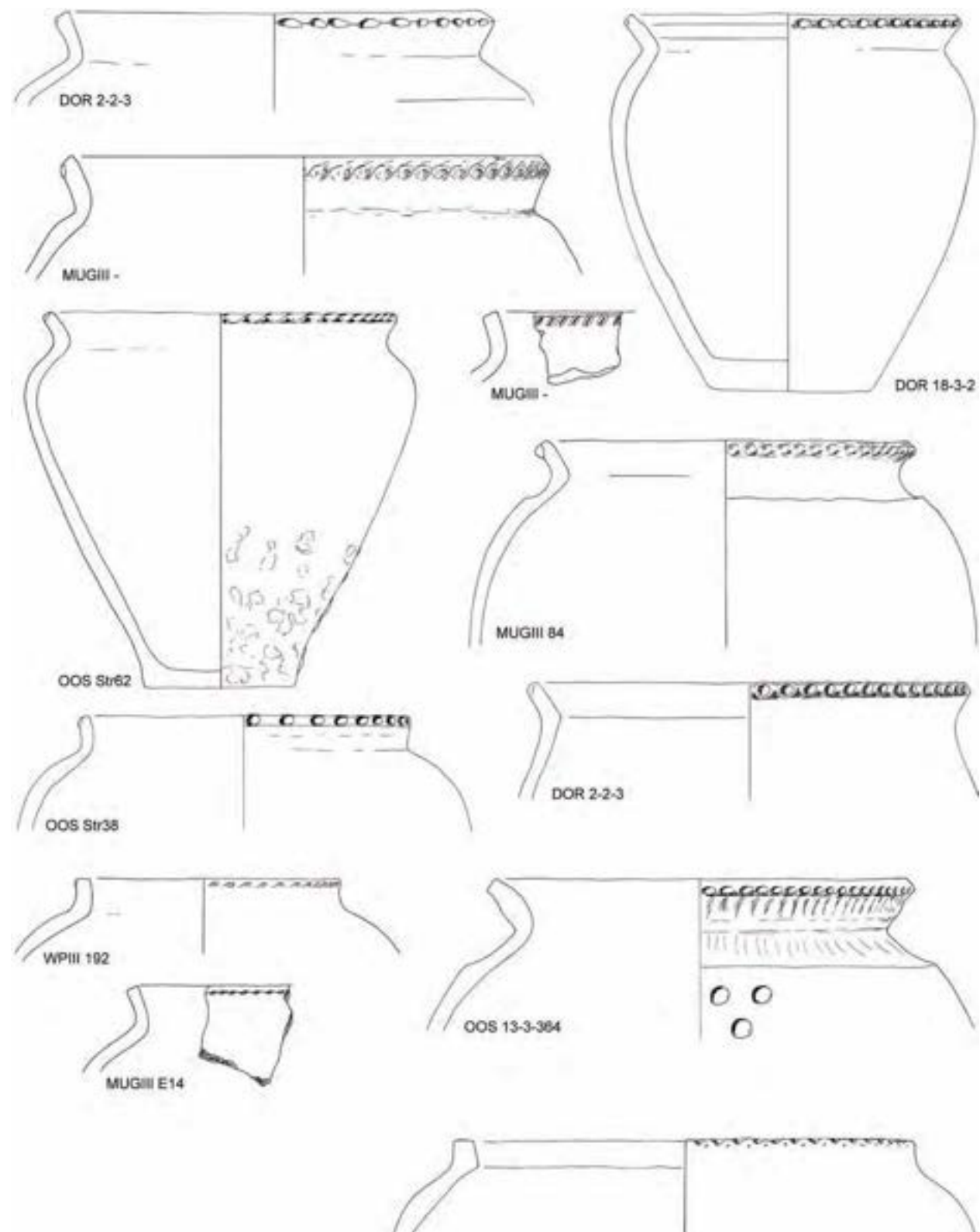
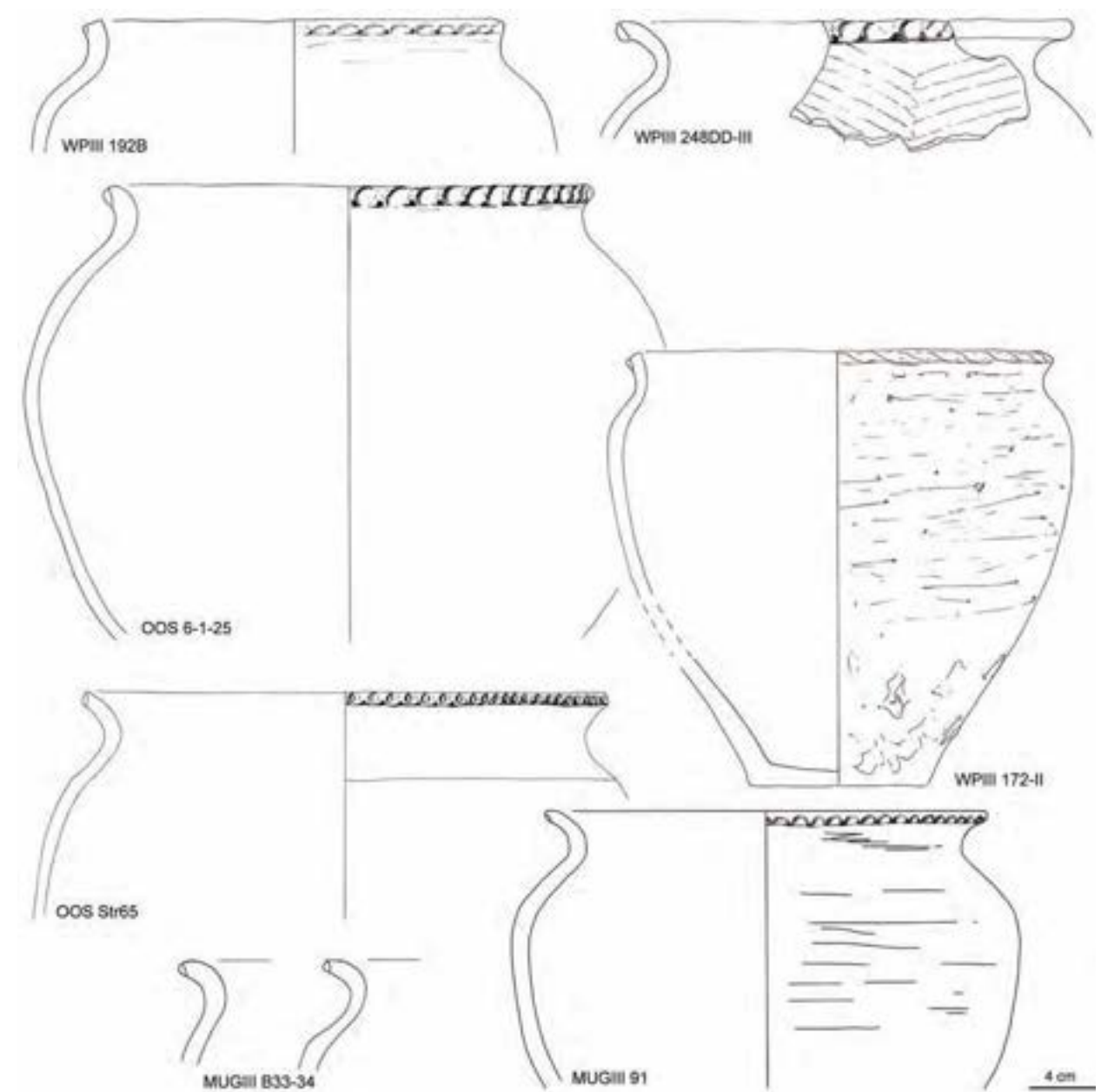

fig. 6.26 Type NH.V5a en V5b (onderaan) (tekeningen F. Diederik).

Datering | De vorm en waarschijnlijk ook de datering is als NH.G9a en NH.Ge9; enkele zeer grove exemplaren met een S-vormig profiel (bijvoorbeeld fig. 6.54) zijn vermoedelijk iets vroeger. Geassocieerd met Ge6, Gw7, Gw8a en -b, G9a, V4d, K4b, K4b-laai en S1. Ook met Romeins aardewerk (TS (IIIb) en grijs), en met een fibula van type 71 (IIId-III) en een schijffibula (IIId-IIIc).
Conclusie datering | (250)300-350(eind 4e eeuw?) n.Chr.

fig. 6.27 Type NH.V6 (tekeningen F. Diederik).

Klein aardewerk (K-typen)

In het Noord-Hollandse aardewerk kunnen twaalf K-typen worden onderscheiden. Onder deze vormen vallen net als in Noord-Nederland mooi afgewerkte, wijde drinkbekers, zogenaamde *situlae*, maar ook kleine potten voor mogelijk andere toepassingen. Soortgelijke bekers komen ook veel voor in Noord-Nederland en de typologie van de

fig. 6.28 Type NH.K3a (tekeningen F. Diederik en (MUGI) uit Abbink 1999; foto's Huis van Hilde, Castricum).

drinkbekers, K4 en K5, volgt daarom die van Westergo en Oostergo, met toevoeging van enkele late subtypen. Onder K6 worden latere drinkbekers beschreven, op basis van de Drentse K4-bekers uit de Laat-Romeinse tijd. De subtypen van K3 zijn kleine potten die voor andere doeleinden dan drinken kunnen zijn gebruikt.

NH.K3 Eenvoudige kleine potten

Type K3 wijkt als type af van de overige aardewerktypen omdat het een functioneel en diachroon type is en geen chronologisch type: de beide subtypen zijn groepen potjes met overeenkomstige kenmerken die gedurende de hele Romeinse tijd in gebruik waren.

NH.K3a

Dit zijn eenvoudige, meestal driedelige kleine potten, doorgaans op een vlakke bodem (fig. 6.28, 6.45, 6.46, 6.50, 6.52 en 6.56; voor een uitzondering zie figuur 6.50). De vormgeving is min of meer gebaseerd op die van de grote G- en soms V-potten, maar veel potjes hebben niet meer dan een klein uitstaand randje. Een schouderknik of -afzet komt regelmatig voor. Eenmaal is een rij kleine indrukjes aangebracht boven de schouderknik. De uitstaande rand is meestal verdikt en vaak gefacetteerd. De afwerking is uiteenlopend.

In Noord-Holland komen eenvoudige kleine potjes veel voor, in alle besproken vindplaatsen. In de Noord-Nederlandse typologie zijn soortgelijke potjes uit de Late IJzertijd in een eigen type ondergebracht (West.K3b; Oost.K2b), maar in de Romeinse tijd zijn ze uitzonderlijk.¹³⁴

De **datering** wordt bepaald door de randvorm en komt overeen met die van overeenkomstige G en V-exemplaren. Potjes zonder duidelijke kenmerken zijn op zichzelf niet dateerbaar.

Conclusie datering | (IJzertijd)100-300 n.Chr.

¹³⁴ Taayke 1996a, III, fig. 35; IV, fig. 3; Nieuwhof 2014, fig. 37.

NH.K3b

Uitgetrokken randen komen ook af en toe bij G-aardewerk voor, maar het aantal kleine potten met een puntvormig uitgetrokken rand is zo groot dat ze als zelfstandig subtype kunnen worden gedefinieerd (fig. 6.29, 6.47, 6.50 en 6.61).

Bij dit subtype is de rand op drie of meer plaatsen tot een ronde of afgeknotte punt uitgetrokken. De vormgeving van de rand en hals volgt die van de G-typen tot en met G9a. De grootste wanddiameter bevindt zich op of boven het midden van de pot; de bodem is meestal vlak, maar een hoge standvoet komt soms voor. Enkele potten hebben een schouderknik. Sommige potjes zijn besmeten. Versierde randen zijn (vooral in DBB) niet ongevoel.¹³⁵

Dit subtype komt voor in alle besproken vindplaatsen. In Noord-Nederland is deze vorm minder algemeen.¹³⁶ In Drenthe en Groningen komen uitgetrokken randen regelmatig voor bij het nauwmondige type Ge6,¹³⁷ wat doet vermoeden dat de uitgetrokken punten dienden om nauwkeurig te kunnen schenken. Die functie hadden de punten misschien ook bij kleine potjes. Ook hier wordt de datering mede bepaald door de randvorm. Meffert dateert uitgetrokken randen vanaf de 2e eeuw n.Chr.¹³⁸

Conclusie datering | 100-300 n.Chr.

NH.K4

NH.K4 is een wijd verspreide en talrijke groep van wijdmondige, tamelijk bolle bekers. De bodem is een smalle standvoet of een meer of minder hoge, aan de onderkant vaak holle stengelvoet. Oren komen vrijwel niet voor. Deze bekers zijn mooi afgewerkt, in de regel dunwandig, geglad of glimmend gepolijst, en meestal reducerend gebakken. Randdiameters lopen uiteen van klein tot groot. Op grond van de vorm kunnen vijf subtypen worden onderscheiden.

NH.K4a

K4a is een biconische vorm: de brede, iets bolle tot bijna vlakke schouder wordt van het eveneens rechte of iets bolle onderste deel van de wand gescheiden door een knik (fig. 6.30). Een hals ontbreekt. Het korte randje staat schuin naar buiten en is al dan niet gefacetteerd. De voet is niet verhoogd.

Een klein aantal K4a-bekers is gevonden in WP, OOS en DOR; in MUG en DBB ontbreekt deze vorm. K4a met zijn korte, uitstaande rand en bolle vorm is verwant aan de Wierumstijl, maar de wandknik is geïnspireerd door de Rijn-Wezer-Germaanse aardewerkstijl, met name Von Uslar type I.¹³⁹ In de Groningen-typologie draagt dit type de naam K4.¹⁴⁰ Taayke vond deze vorm alleen als *Sonderform* in Drenthe,¹⁴¹ maar in het later onderzochte aardewerkcomplex uit het Noord-Drentse Midlaren was dit type niet

¹³⁵ Woltering 2017, fig. 3.3a.14, 3.5a.3, 3.5d.7, 3.7j.10.

¹³⁶ Taayke 1996a, I, *Sonderform*: fig. 44.18; Nieuwhof 2014, fig. 25, 1104-2503 (een pot met een versierde rand), fig. 26, 946-4218.

¹³⁷ Taayke 1996a, II, fig. 15; III, fig. 15; Nieuwhof 2014, fig. 24.1184-3526.

¹³⁸ Meffert 1998, 59.

¹³⁹ Von Uslar 1938; Taayke 2020b.

¹⁴⁰ Zie ook Paddepoel type IA (Van Es 1970, fig. 34-35).

¹⁴¹ Taayke 1996a, II, fig. 37: 4.

fig. 6.29 Type NH.K3b (tekeningen F. Diederik; foto's Huis van Hilde, Castricum).

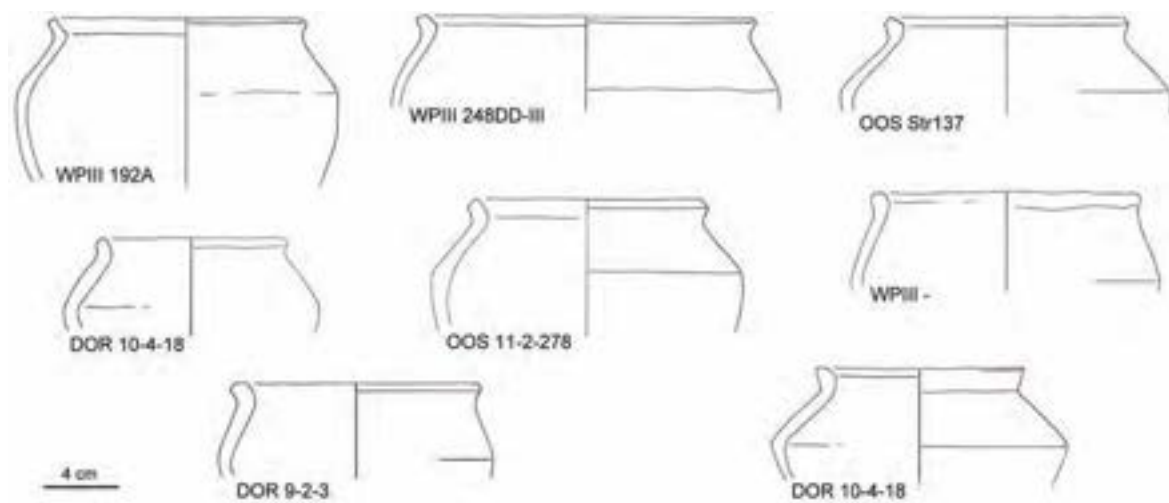

fig. 6.30 Type NH.K4a (tekeningen F. Diederik).

ongewoon.¹⁴² In Friesland en Noord-Holland werd K4a opgevolgd door K4b en K4c,¹⁴³ maar die vormen behoren in Groningen en Drenthe niet tot het gewone repertoire. Daar is K5a de volgende stap in de ontwikkeling.

Datering | West. (50)100-150(200). Het kleine aantal K4a-exemplaren is geassocieerd met Wierumstijl-aardewerk en K4c. K4a lijkt al snel over te gaan in K4b en komt in de 2e helft van de 2e eeuw waarschijnlijk niet meer voor.

Conclusie datering | (50)100-150 n.Chr.

NH.K4b

Dit zijn kleine tot zeer grote bekers met een korte schouder (fig. 6.31, 6.47, 6.54, 6.56 en 6.57). De concave schouder en hals vormen een geheel en worden door een schouderknik of -afzet gescheiden van het bolle onderste deel van de pot. Vaak neemt dat de vorm aan van een typische uitholling onder de rand, net als bij Gw6a. De rand is langer dan die van K4a, meestal verdikt en gefacetteerd. De voet is meestal smal en vaak een verhoogde standvoet, maar vlakke bodems komen af en toe voor. Het breedste deel van de wand is soms verticaal afgestreken (fig. 6.31: exemplaren uit OOS Str137 en MUGIII 84).¹⁴⁴ De schouderknik is soms geaccentueerd door een horizontale rij kleine indrukken. Versiering kan bestaan uit patronen van lijnen of indrukjes, maar is niet algemeen. Bij sommige K4b-bekers is de schouderknik slechts rudimentair aanwezig en is er nauwelijks verschil met het gelijktijdige type K4c. Bij sommige K4b-bekers zonder hoge voet (bijvoorbeeld MUGIII 106) is het onderscheid met kleine Gw7a-potten tamelijk willekeurig.

K4b is de meest voorkomende K4-vorm in de besproken vindplaatsen, en dat is ook in Westergo het geval.¹⁴⁵ In Groningen en Drenthe komt deze vorm alleen bij uitzondering voor.¹⁴⁶

Datering | West. 100-250(300); Wijn.: 125-250. Begin: geassocieerd met Wierumstijl en V4b. Hoofdperiode: ¹⁴C-dateringen: uit DOR Waterput 18-1: eind 1e-begin 3e eeuw, en uit DOR Waterput 35-2: 132-332. Heel vaak samen met Gw6a, V4c en Gw8a; meermalen met Gw6b, Ge6, G7, V5a, K3a en -b, K4c, K5a en S1. Ook met Romeins aardewerk (ruwwandig, TS en grijs), een fibula van type 71 (IId-III) en een sierbeslag van paardentuig (120-250/300). Eind: meermalen samen met G9a en -b en V6, incidenteel met Gw8b en -c, Ge8, G9d, Ge9, K4b-laet en K5b en -c. Dit type beker was in Noord-Holland dus waarschijnlijk langer in gebruik dan in Noord-Nederland.

Conclusie datering | 100-300(begin 4e eeuw?) n.Chr.

NH.K4b-laet

In de 3e eeuw werden verschillende late kenmerken overgenomen in type K4b (fig. 6.32 en 6.60). De halzen en randen werden onder invloed van de Driesumstijl langer en de monding trechtervormig. De bekers werden ook beïnvloed door de vormgeving van G9a, met schuin afgestreken of enigszins afgeronde randen die niet of nauwelijks zijn

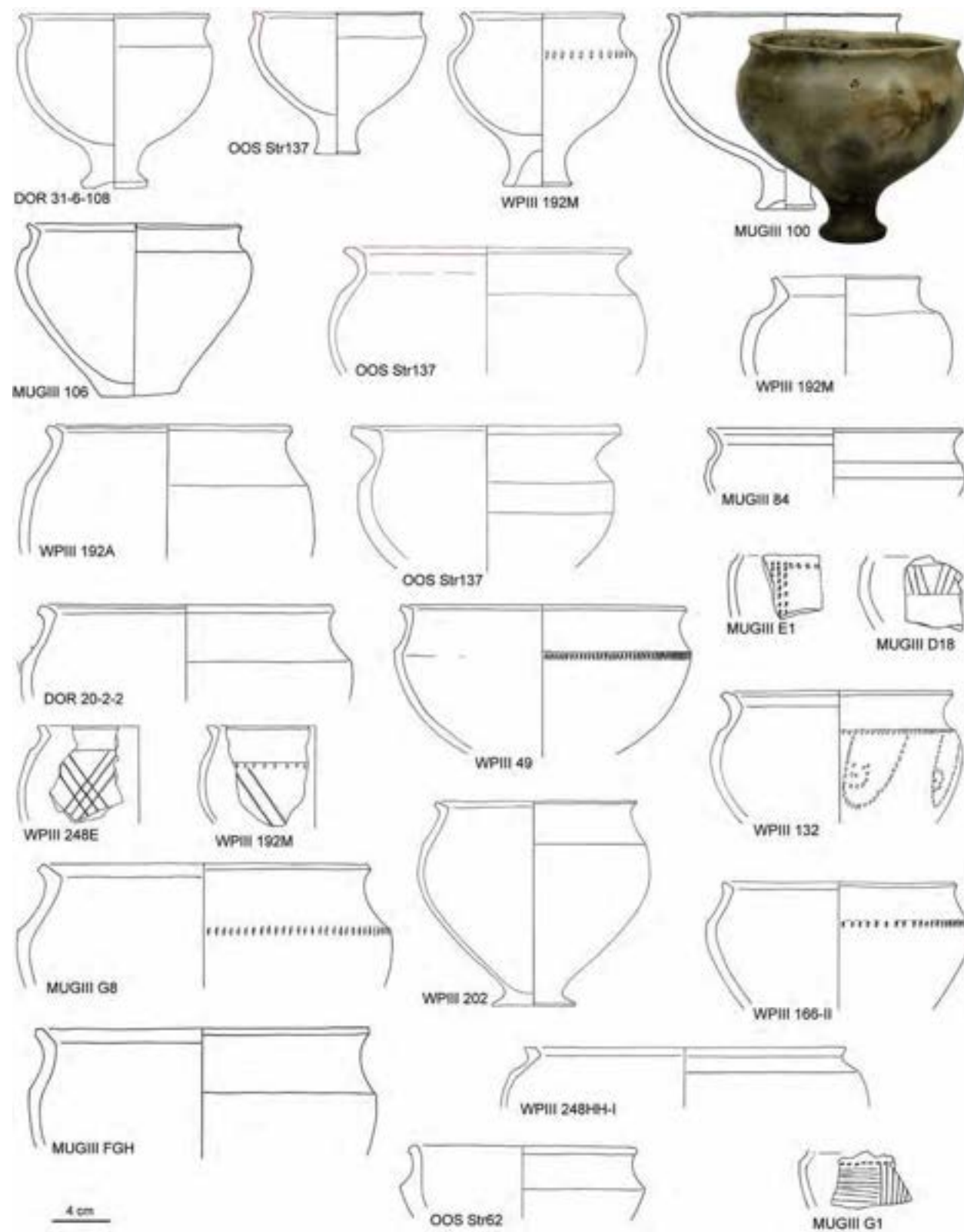
¹⁴² Nieuwhof 2008a, 295; dit type wordt daar 'K2-knik' genoemd.

¹⁴³ Taayke (2020a, 59) noemt met name K4b een 'strictly Frisian version' van Von Uslar type I.

¹⁴⁴ Dat komt ook in Friesland voor, bijvoorbeeld in Wijnaldum (Taayke 2020a, fig. 3.13: 9828/9829) en in Oostergo (Taayke 1996a, III, fig. 26: 4-5).

¹⁴⁵ Taayke 2020a.

¹⁴⁶ Bijvoorbeeld Taayke 1996a, II, fig. 37: 5; Nieuwhof 2014, fig. 38: 1486-4124, 1021-3197, 711-3238.

verdikt. Twee bekers (fig. 6.32: OOS Str110 en WPIII 248N-II) hebben een iets naar binnen gebogen rand waardoor de vorm doet denken aan Dr.K4a. NH.K4b-laait heeft wel de voor K4b kenmerkende schouderafzet of -knik, en ook de bekers met vrijwel verticale of naar binnen gebogen rand wijken wat verdere vormgeving betreft niet af van dit type. Platte bodems nemen waarschijnlijk steeds meer de plaats in van de hoge standvoeten, maar er is slechts één compleet exemplaar bekend (uit OOS Str100, zie fig. 6.60). K4b-laait komt voor in OOS, WP en MUG.

Datering | de gebruikperiode van K4b-laait overlapt deels die van K4b. Begin: gevonden met Gw7b, Ge7, Gw8a, K4b, K5a en V5a, en met Romeins aardewerk (TS, gladwandig en grijs). Eind: met G9a en V6.

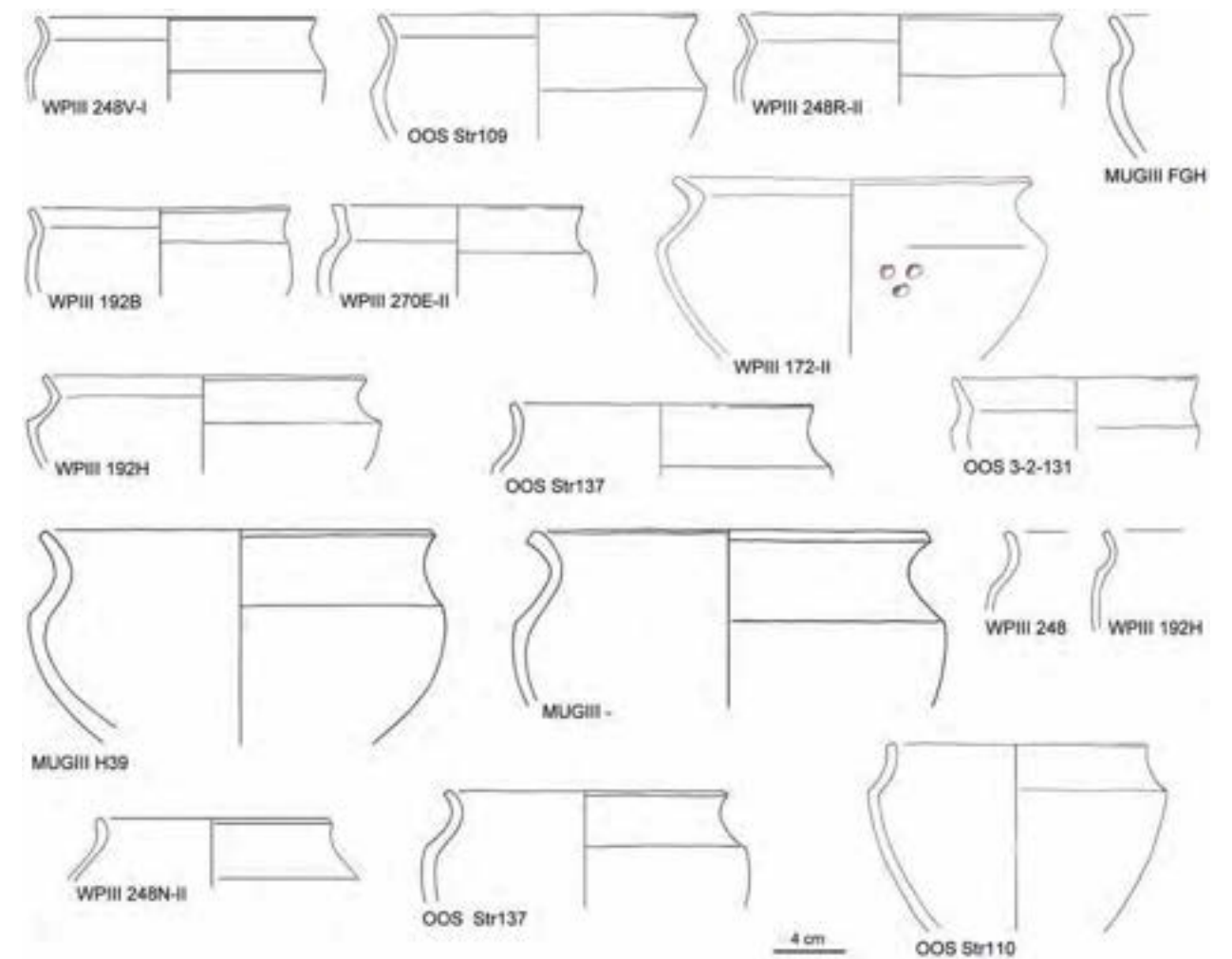
Conclusie datering | 200-300(350) n.Chr.

NH.K4c

Tot dit type behoren ronde bekers met een korte uitstaande hals en een gefacetteerde, vaak verdikte rand (fig. 6.33, 6.46 en 6.56). De voet is vlak of verhoogd. Versiering komt af en toe voor. Die kan bestaan uit een rij indrukjes op de schouder, of een geometrisch lijnpatroon. NH.K4c komt voor in alle besproken vindplaatsen.

fig. 6.31 (links) Type NH.K4b (tekeningen F. Diederik; foto Huis van Hilde, Castricum).

fig. 6.32 Type NH.K4b-laait (tekeningen F. Diederik).

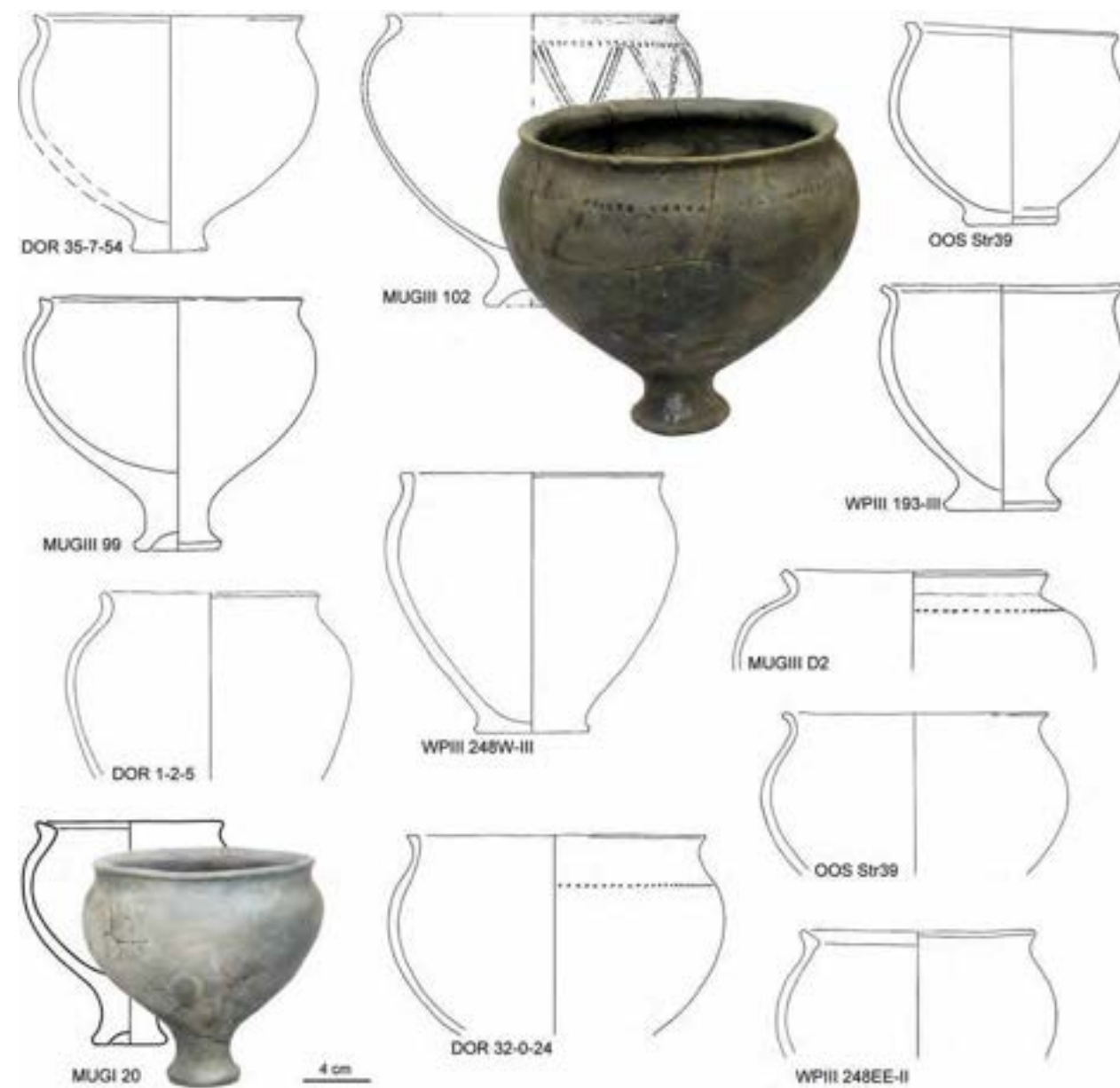
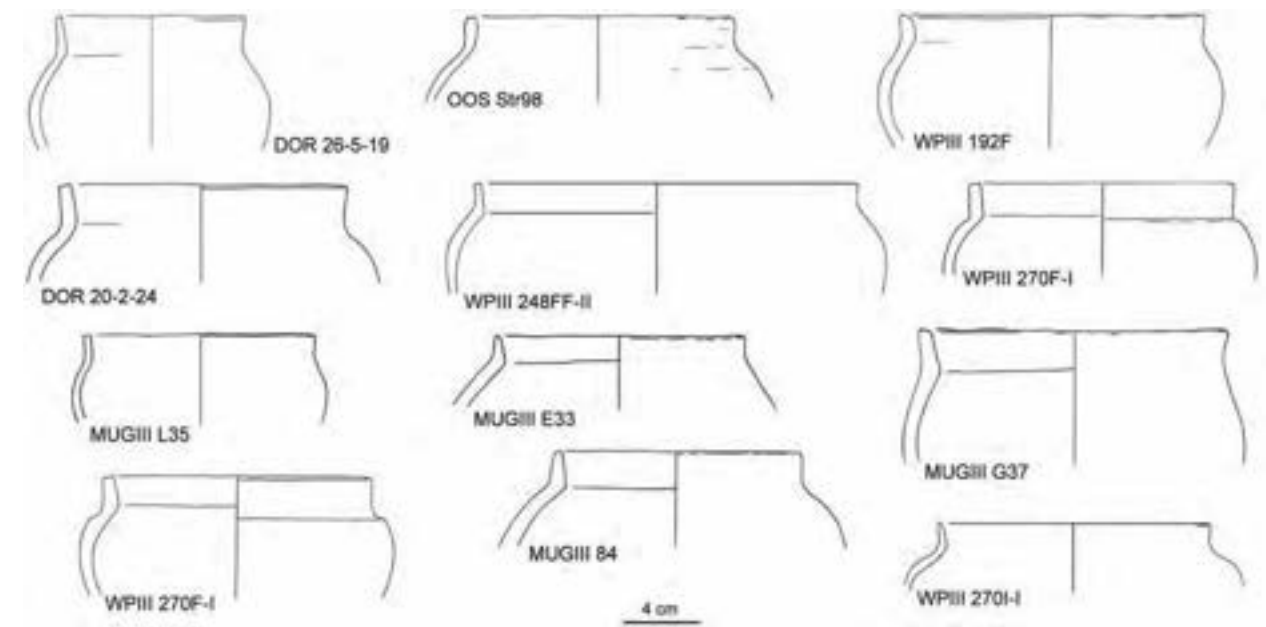

fig. 6.33 Type NH.K4c (tekeningen F. Diederik, uit Abbink 1999 (MUGI) en uit Therkorn 2004 (p. 50; (MUGIII 102)); foto's Huis van Hilde, Castricum).

Datering | West. (50)100-250(300); Wijn. 125-250. Begin: samen met Wierumstijl, V4a en -b en K4a. Hoofdperiode: ¹⁴C-dateringen uit DOR Waterputten 8-1 en 18-1: eind 1e-begin 3e eeuw. Gevonden met Gw6a en -b, Ge6, Ge7 en Gw7b, Gw8a, V4c, V5a, K4b, K5a, ook met Romeins aardewerk (ruwwandig en grijs). Eind: met G9a, Ge9 en K4c-laot. **Conclusie datering** | 100-250(300) n.Chr.

NH.K4c-laot

Net als K4b verandert K4c onder invloed van de Driesumstijl (fig. 6.34). De randen worden in de 3e eeuw langer, vergelijkbaar met de randen van Gw8a en -b, of puntig zoals de randen van Gw6c; de lange halzen zijn recht en staan verticaal. Er zijn geen complete exemplaren bekend. De afwerking is als bij ander K4-bekers: glad of gepolijst, en vaak donker van kleur. Bekers van dit type zijn gevonden in MUG, WP en DOR.

Datering | de gebruiksperiode van K4c-laot overlapt deels die van K4c. Begin en hoofdperiode: ¹⁴C-datering DOR Waterput 8-1 (80-215 n.Chr.); samen met Gw6a en -b, Ge6, Gw7, Gw8a en -c, V4c, V5a, K4b en -c, K5a en K5b. Eind: samen met G9b, Ge9, K5c en K6a. **Conclusie datering** | 200-300(350) n.Chr.

fig. 6.34 Type NH.K4c-laot (tekeningen F. Diederik).

NH.K5

Dit type omvat mooi afgewerkte wijde, trechtvormige bekere met een zigzag- of Z-profiel en een vlakke bodem. De rand is driehoekig tot bijna parallelzijdig. De hals is schuinstaand of verticaal en gaat abrupt over in de schouder. Oren ontbreken. K5-bekere behoren tot de *nordseeküstennahe Fundgruppe* en komen niet alleen voor in Noord-Holland, maar ook in Westergo (Wijnaldum K5), Oostergo (Oost.K5), Groningen (Gr.K5) en Drenthe (Dr.K3). De datering van de Noord-Hollandse exemplaren komt daar grotendeels mee overeen. Hier worden drie subtypen onderscheiden.

NH.K5a

Het gaat bij dit type om trechtvormige bekere met een hoge schouder met een randdiameter meestal iets binnen de grootste wanddiameter (fig. 6.35, 6.51, 6.52, 6.55 en 6.60). De rand is onverdik of driehoekig in doorsnede. De schouder is kort maar wel langer dan de hals, en recht of rond. De wand onder de schouder is recht of iets rond. De hals en schouder vormen geen concaaf geheel zoals bij K4b. Bodems zijn vlak of hol, dit type heeft geen hoge standvoet. In één geval is de onderzijde van de wand versierd met verticale groeven. NH.K5a komt voor in alle besproken vindplaatsen.

Datering | Oost. en Wijn. 100-250(300); Gr. 100-250; in Drenthe wordt het type onderverdeeld in twee subtypen (Dr.K3a en K3b), met respectievelijk min of meer rechte en duidelijk driehoekige randen. Dr.K3b heeft een looptijd tot 300, met een uitloop in de eerste helft van de 4e eeuw. Begin en hoofdperiode: meermalen samen met Gw6a en -b, Ge6, G7, Gw8a, V4c en K4b. Eind: met G9a en -b, Ge9, K4b- en K4c-laot, K5b en -c en K6a; ook met blauwgrijs aardewerk (III?; zie voetnoot 89 en fig. 6.55). **Conclusie datering** | 100-300(325?) n.Chr.

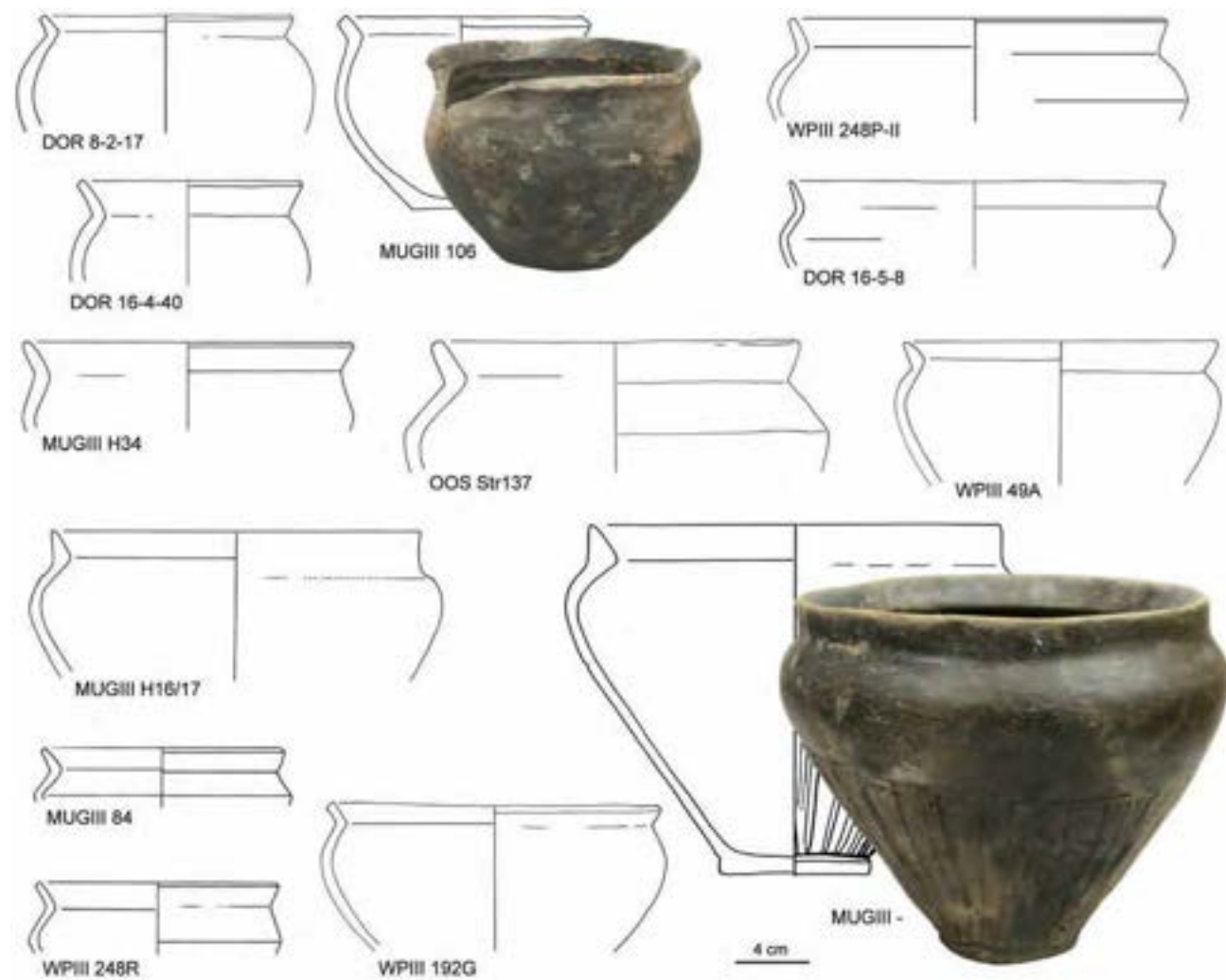

fig. 6.35 Type NH.K5a (tekeningen F. Diederik; foto's Huis van Hilde, Castricum).

NH.K5b

Bij dit subtype zijn de randidiameter en de grootste wanddiameter ongeveer gelijk (fig. 6.36 en 6.60). De schouder is zeer kort of slechts rudimentair aanwezig. De wand onder de schouder is recht of iets concaaf. De rand is meestal driehoekig van vorm, de binnenkant soms afgerond, en de rand is langer dan de schouder (waarmee dit type zich van K5a onderscheidt). NH.K5b is aangetroffen in alle besproken vindplaatsen.

Datering | Wijn.: 200-300(325); Oost. (150)200-300(350); Dr.K3c: 250-350; Gr.K5b (150)200-300(350). Begin: samen met Gw6a en -b, Ge6, Gw7, V4c, K4b en K5a. Hoofdperiode: samen met Gw8a en -c, V5a, K4c-laag en K6a. Eind: G9b, Ge9 en K5c.

Conclusie datering | 200-300(325) n.Chr.

NH.K5c

K5c is een volgende stap in de ontwikkeling van K5b (fig. 6.37). Bij dit type is de schouder alleen nog rudimentair aanwezig; de rand is soms nog driehoekig zoals bij K5b, maar vaak uitgerekt tot zeer dun met bijna parallelle zijden. De aan de buitenkant rechte, lange hals staat verticaal of schuin naar buiten. De diameter van de rand is meestal groter dan die van de schouder. De wand is recht tot concaaf. Eén van de in fig. 6.37 afgebeelde

fig. 6.36 Type NH.K5b (tekeningen F. Diederik; foto Huis van Hilde, Castricum).

bekers, die uit het wegcunet in Castricum-Oosterbuurt, heeft een voor Noord-Holland ongewoon scherp profiel; dit exemplaar heeft parallellen in Ezinge.¹⁴⁷

Enkele exemplaren van type K5c zijn gevonden in DBB¹⁴⁸ en MUG, en een volledige beker in een wegcunet in OOS. Het type is niet bekend uit WP en DOR. De vorm is zeldzaam in Oostergo¹⁴⁹ en Groningen.¹⁵⁰ In Drenthe¹⁵¹ en Nedersaksen (waar deze vorm bekend staat als *Trichternapf*)¹⁵² behoort hij tot het normale repertoire. De in Drenthe, Groningen en Nedersaksen regelmatig voorkomende druppelvormige randen, een RWG-kenmerk dat is afgeleid van Von Uslar-type II, komen alleen voor bij twee exemplaren uit Texel.¹⁵³

Datering | In Groningen en Drenthe komt dit type voor in plaatsen die in de 4e eeuw bewoond waren, zoals Ezinge en Midlaren-De Bloemert.¹⁵⁴ De exemplaren uit Den Burg komen uit 'woonplaats VIII', met grondsporen uit verschillende periodes, onder andere uit de periode 275-325 n.Chr. Taayke vermoedt dat de Noord-Nederlandse en Noord-Hollandse vormen uit de eerste helft van de 4e eeuw stammen.¹⁵⁵ Het enige exemplaar *in situ* in Muggenburg is afkomstig uit de vloer van het door Therkorn opgegraven huis (zie paragraaf 6.5), dat gedateerd wordt rond 300 n.Chr.
Conclusie datering | (275)300-350 n.Chr.

¹⁴⁷ Nieuwhof 2014, fig. 27: 1294-3745.

¹⁴⁸ Woltering 2017, fig. 3.10q: 1-4.

¹⁴⁹ Taayke 1996a, IV, fig. 31: 6-7.

¹⁵⁰ Nieuwhof 2014, fig. 27: 711-2102.

¹⁵¹ Van Es 1967, typen IB3 en IC; Taayke 1996a, II, type K3b; Nieuwhof 2008a, fig. 14.8-9.

¹⁵² Schmid 2006, Taf. 45.

¹⁵³ Woltering 2017, fig. 3.10q: 1-2.

¹⁵⁴ Nieuwhof 2008a, fig. 14.8; 2014, fig. 27: 711-2102.

¹⁵⁵ Taayke 2020a, 61.

fig. 6.37 (boven) Exemplaren van type NH.K5c. Het lichte deel van de beker rechtsboven is bij de restauratie aangevuld. Deze beker is niet tijdens de opgraving gevonden maar later in een wegounet (tekeningen F. Diederik; foto Huis van Hilde, Castricum).

NH.K6

In de Laat-Romeinse tijd verliest het aardewerk zijn hoekigheid. De scherpe zigzag-vormen maken steeds meer plaats voor S-vormige profielen. De trechtvormige bekers (K5) en bekers met een hoge standvoet (K4) verdwijnen rond 300 n.Chr.¹⁵⁶ Het kleine aantal vormen in Noord-Holland dat aan deze omschrijving voldoet, wordt gerekend tot type NH.K6. Er worden twee subtypen onderscheiden, K6a en K6b.

In Noord-Nederland maken vergelijkbare vormen alleen deel uit van de typologie van Drenthe (Dr.K4). Waar ze voorkomen in Friesland en Groningen, bijvoorbeeld in Ezinge of in 5e-eeuwse, opnieuw bewoonde terpnederzettingen, worden ze aangeduid met de Drentse codes.¹⁵⁷ NH.K6a en K6b komen ongeveer overeen met de Drentse typen K4c en K4d. Het Drentse type K4b is hier niet gevonden, terwijl enkele exemplaren die doen denken aan Dr.K4a zijn ondergebracht bij K4b-laet.¹⁵⁸

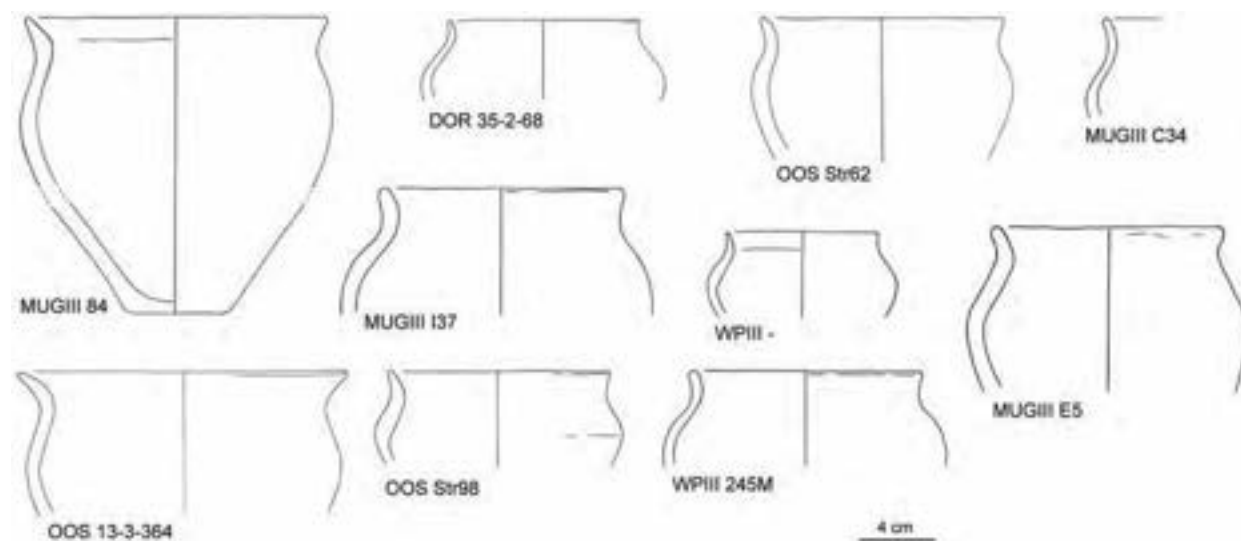

fig. 6.38 Type NH.K6a (tekeningen F. Diederik).

¹⁵⁶ Schmid 2006, 58.

¹⁵⁷ Krol et al. 2018; 2020; Nieuwhof 2014, 75-87.

¹⁵⁸ Zie Taayke 1996a, II, 61.

NH.K6a

Dit subtype wordt gekenmerkt door een biconische vorm met een afgeronde, hoge wandknik (fig. 6.38 en 6.60). De hals is recht of buigt iets naar buiten. De randen van de Noord-Hollandse exemplaren zijn rond, recht of toelopend en eenvoudig van vorm.¹⁵⁹ Eén exemplaar heeft een hooggeplaatst, puntig oor (fig. 6.60). Sommige exemplaren lijken op K4c-laet, maar de randen van de K6a-vormen zijn minder hoekig. Exemplaren zijn bekend uit alle besproken vindplaatsen.¹⁶⁰

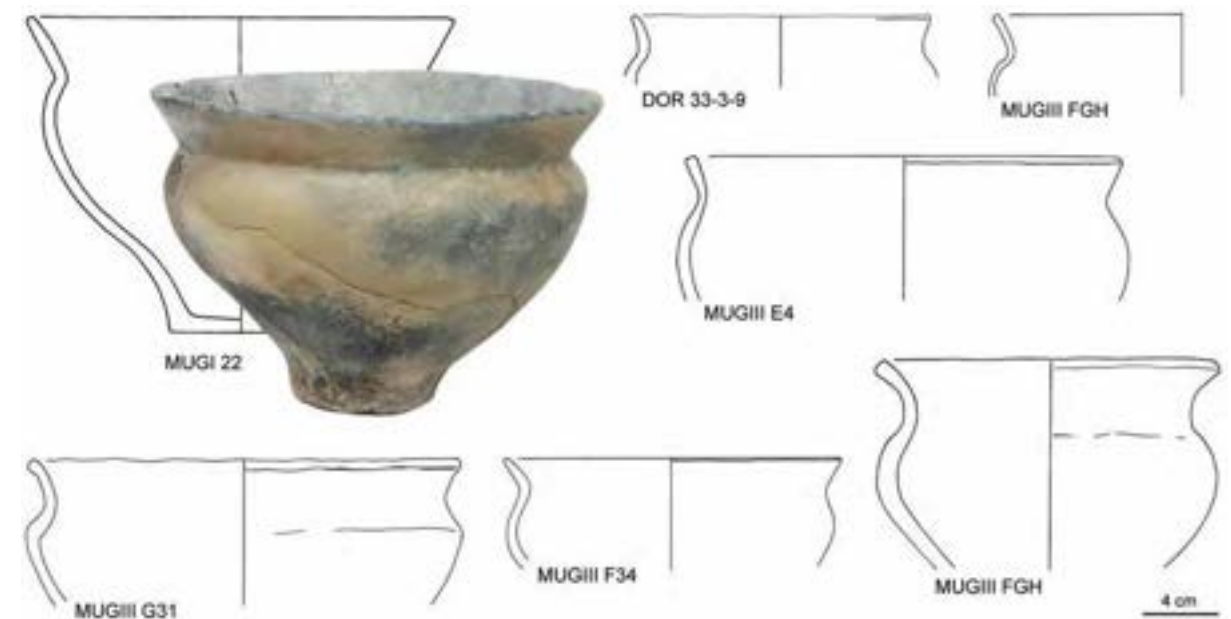
Datering | Dit type komt ongeveer overeen met Dr.K4c: (200)250-400. Begin: gevonden met Gw6a en -b, Ge6, Gw7, Gw8a, V4c, V5a, K4b en K5a en -b; bovendien met Romeins aardewerk (grijs, gladwandig en amfoor), met een munt van Aemilianus (vanaf 253) en een fibula van type 71 (IId-III). Eind: samen met Gw6c, G9b en Ge9, K4c-laet en K5c.
Conclusie datering | (200)250-400 n.Chr.

NH.K6b

Dit zijn wijdmondige bekers met een bolle schouder en een rechte, uitstaande of concave, uitgebogen hals (fig. 6.39). De onderzijde van de wand is bij de gevonden exemplaren iets concaaf. De rand heeft soms een randlip. De overgang van de hals naar de schouder is niet vloeiend maar geaccentueerd, bijvoorbeeld met een groefje. De bodem is waarschijnlijk altijd vlak en maakt deel uit van een holle standvoet. Deze vorm is ook bekend van de *terra nigra*-achtige voetbekers (zie paragraaf 6.7).

In Noord-Holland is dit type alleen in een klein aantal aangetroffen in MUG en DOR. Het komt deels overeen met Dr.K4d, met Wijster-type ID en met de in Duitsland voorkomende versierde *Trichterpokale*, die passen in de beginfase van de Angelsaksische stijl.¹⁶¹ Vergelijkbare versierde bekers ontbreken in Noord-Holland.

fig. 6.39 Type NH.K6b (tekeningen F. Diederik en (MUGI) uit Abbink 1999; foto Huis van Hilde, Castricum).

¹⁵⁹ Bij de Noord-Nederlandse exemplaren komt de spits toelopende vorm niet voor.

¹⁶⁰ Voor Den Burg-Beatrixlaan, zie Woltering 2017, fig. 3.10t: 14.

¹⁶¹ Voor Wijster, zie Van Es 1967, fig. 104-106; voor Duitsland, zie Schmid 2006, Taf. 70.

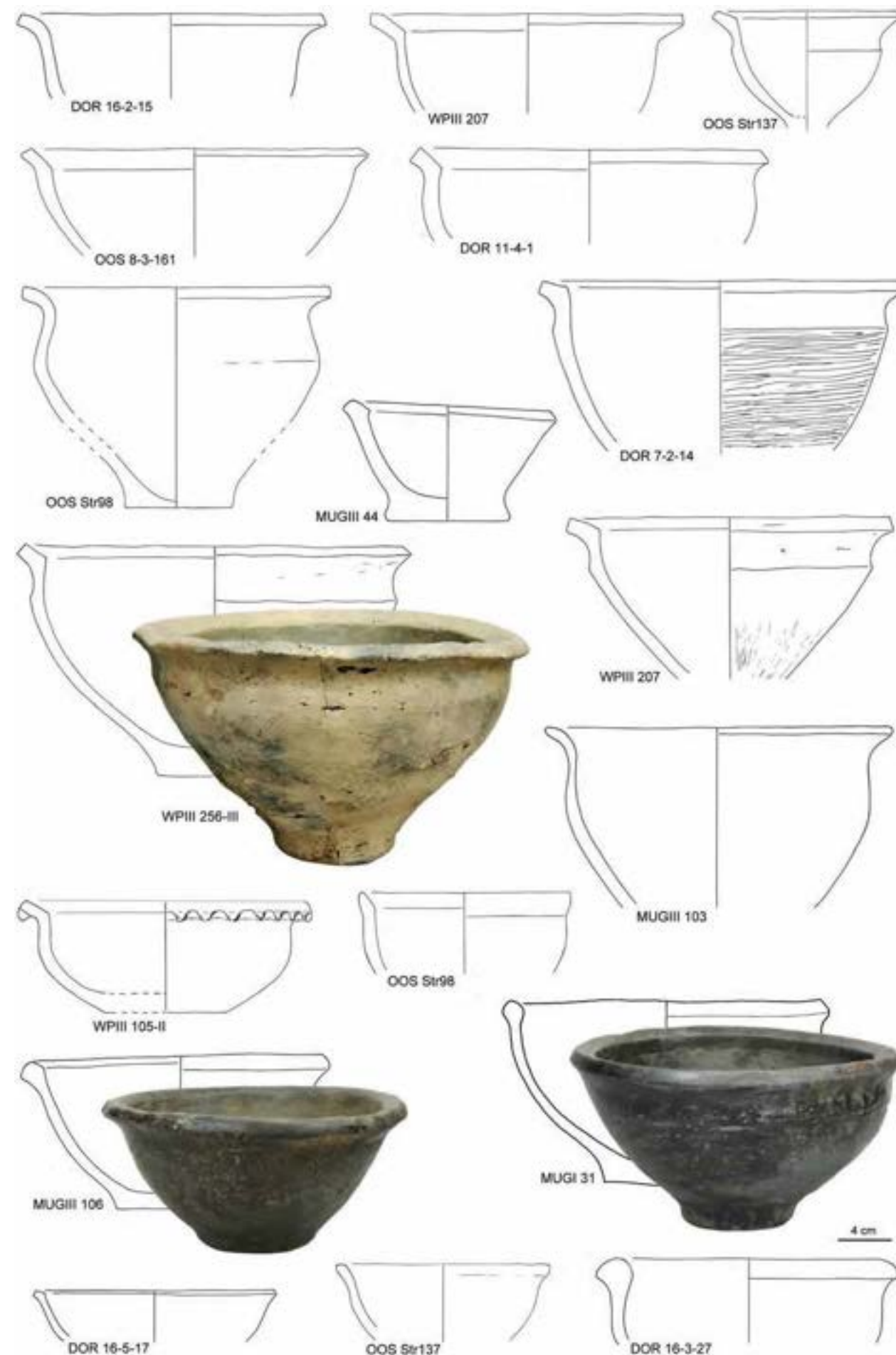

fig. 6.40 (links) Type NH.S1 (tekeningen F. Diederik en (MUGI) uit Abbink 1999; foto's Huis van Hilde, Castricum).

Datering | Dr.K4d: vanaf (300)350. In Midlaren was dit type veel geassocieerd met 3e-/begin 4e-eeuwse vormen in Driesumstijl en het kwam dus zeker vanaf het begin van de 4e eeuw voor.¹⁶² In Noord-Holland eenmaal geassocieerd met Gw7b. **Conclusie datering** | vanaf (300)350 n.Chr.

Schalen en kommen (S-typen)

Schalen en kommen komen voor in uiteenlopende vormen, waarin twee subtypen kunnen worden onderscheiden: NH.S1 en -S2. Daarnaast worden soms eenvoudig vormgegeven kommetjes en schaaltes gevonden die alleen op grond van hun context en geassocieerde vondsten gedateerd kunnen worden (zie hieronder bij 'Ongewone vormen').

NH.S1

Dit zijn wijde, min of meer drieledige schalen of kommen met een uitstaande of concave hals, dat laatste vaak in combinatie met een schouderafzet (fig. 6.40, 6.52, 6.54 en 6.60). Daarin komen ze overeen met NH.K4b en Gw6a. De wand is convex, maar wordt vlak boven de bodem meestal concaaf. De randdiameter is groter dan de grootste wanddiameter. De rand is verdikt en vaak twee- of driemaal gefacetteerd. De bodem is, voor zover bewaard gebleven, smal en vlak. Versierde randen komen voor, vooral in DBB; een exemplaar uit DBB draagt een rij kleine indrukjes op de schouderknik.¹⁶³ Sommige exemplaren zijn gepolijst en reducerend gebakken.

Deze vorm lijkt op Oostergo S1 en Wijnaldum S1. De Noord-Hollandse exemplaren hebben echter een verder uitstaande rand, terwijl de Friese vormen de afzet en uitholling onder de rand missen¹⁶⁴ en slechts zelden een versierde rand hebben. In Noord-Holland komt hij voor in alle besproken vindplaatsen. In de typologieën van Groningen en Drenthe ontbreekt deze vorm.

Datering | Type NH.S1 is geassocieerd met Gw6a en -b, Ge6, G7, Gw8a, V4c, K3a, K4c en vooral met K4b en K5a; ook met Romeins aardewerk (grijs, ruwwandig en gladwandig) en met een sierbeslag type B5 (120-250/300). De jongste associaties zijn met G9a en V6. De S1-vormen uit Muggenburg I en III zijn minder hoekig dan die uit Witte Paal en Castricum-Oosterbuurt. Waarschijnlijk is dat een latere ontwikkeling die past in de algemene trend in de Midden-Romeinse tijd naar minder hoekigheid en meer S-vormige profielen. Die exemplaren zijn dus uit het einde van de looptijd. **Conclusie datering** | 100-300 n.Chr.

NH.S2

Tot dit subtype behoren tweeledige kommen met een naar binnen buigende wand en een niet-verdichte of iets toelopende rand (fig. 6.41 en 6.62). De gevonden exemplaren zijn uitgevoerd in een lokaal baksel, met plantaardige, potgruis- of schelpmagering, soms met zand.

In Noord-Holland komt een zeer klein aantal exemplaren van dit type voor, in DOR en OOS. Omdat ze van belang zijn als indicator van de Laat-Romeinse tijd zijn ze

¹⁶² Nieuwhof 2008a, 294.

¹⁶³ Woltering 2017, fig. 3.10g: 4.

¹⁶⁴ Een uitzondering is afgebeeld door Taayke (1996a, I, fig. 38.6).

fig. 6.41 Type NH.S2 (tekeningen F. Diederik).

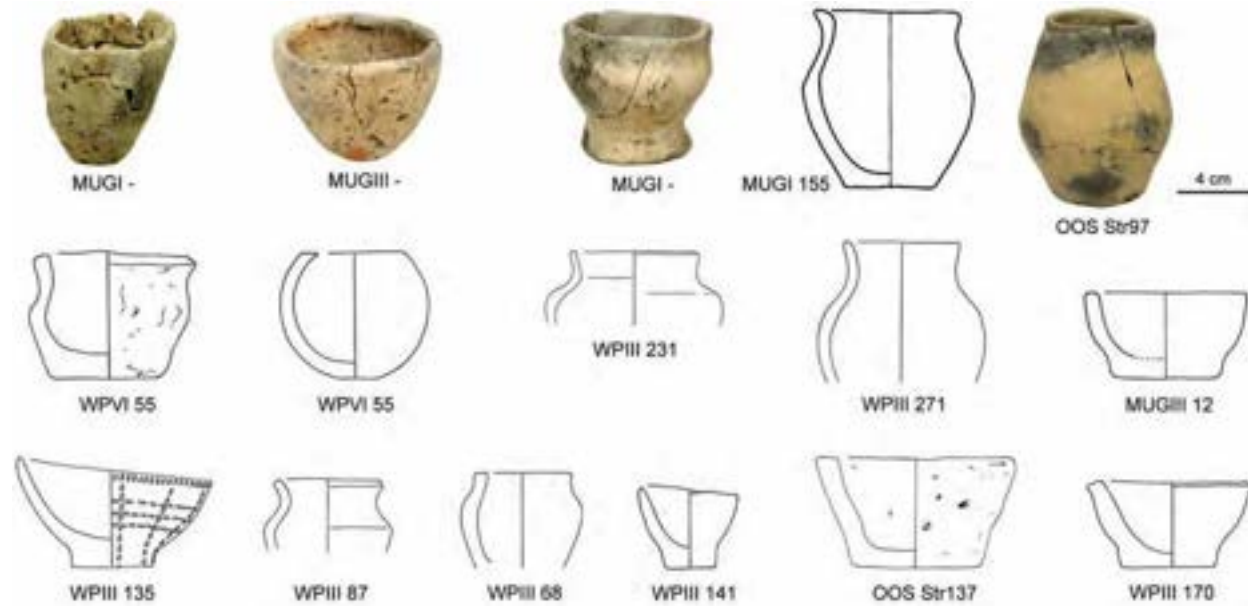
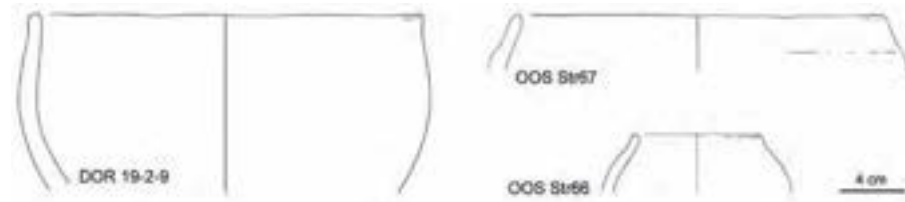

fig. 6.42 Miniatuurvormen (tekeningen F. Diederik en (MUGI) uit Abbink 1999; foto's Huis van Hilde, Castricum).

niet ondergebracht bij 'Ongewone vormen' hieronder, maar in een eigen type. In Friesland ontbreken deze kommen vrijwel geheel. In Groningen komt het type wel voor, al is het niet talrijk (Gr.S4); in Noord-Drenthe is het vrij algemeen (Dr.S5). Kommen van dit type waren vooral in het gebied van het Rijn-Wezer-Germaanse aardewerk gangbaar; in Wijster bijvoorbeeld werden ze veel gebruikt als kookpot.¹⁶⁵

Datering | Gr.S4 en Dr.S5 komen vanaf het midden van de 3e eeuw voor.¹⁶⁶ Ze waren gangbaar tot ver in de Vroege Middeleeuwen. Het type heeft dus een lange looptijd en dateringen van individuele exemplaren moeten worden afgeleid uit de context en het baksel. In de Noord-Hollandse vindplaatsen is type S2 geassocieerd met Gw8a en -b en Ge8. Een klein fragment is ook gevonden met Romeins aardewerk, waaronder een fragment van een spreukbeker (vanaf IIIc). **Conclusie datering** | vanaf (250)300 n.Chr.

Miniatuur aardewerk

Onder miniatuur aardewerk vallen formeel kleine potjes met een grootste diameter van circa 8 centimeter en schaaltes met een randdiameter kleiner dan 10 centimeter (fig. 6.42, 6.48 en 6.52). Er kunnen twee groepen worden onderscheiden. De eerste en klein-

165 Van Es 1967, type VIIIB2; Taayke 1996a, III, 63; Nieuwhof 2014, tabel 5.

166 Deze vorm komt ook al veel vroeger voor, in Groningen en Drenthe tot circa 500 v.Chr. (Taayke 1996a, V, fig. 10).

ste groep bestaat uit miniatuurversies van grote potten en schalen, die dezelfde datering hebben als de grote vormen. De tweede groep omvat slordig gevormde en slecht afgewerkte (duim)potjes, die kennelijk snel zijn gemaakt. Deze groep is niet dateerbaar zonder contextgegevens. Miniaturen met oren ontbreken in de besproken vindplaatsen.¹⁶⁷ Versiering is zeldzaam, evenals een versierde rand.¹⁶⁸ Een uitzondering vormt een zeer klein potje met een versierde rand uit Den Burg, dat als smeltkroesje in gebruik is geweest.¹⁶⁹

Het is opmerkelijk dat een groot deel van de gevonden miniaturen deel uitmaakt van rituele deposities, vaak samen met complete grote potten of andere objecten, zoals weefgewichten. Als miniaturen hadden ze misschien een symbolische betekenis. Dat sluit niet uit dat ze daarvoor een praktische functie hadden, als container voor kleine hoeveelheden voedsel of om bijvoorbeeld fijn zaaizaad of smeersels in te bewaren. Misschien zijn sommige miniaturen ook als speelgoed gebruikt, of werden ze gemaakt door kinderen om het vak onder de knie te krijgen.¹⁷⁰

Versiering

Het Noord-Hollandse aardewerk uit de Romeinse tijd past in de noordelijke traditie, maar er zijn ook verschillen met het Noord-Nederlandse aardewerk die te maken hebben met regionale voorkeuren en ontwikkelingen. In de Late IJzertijd en Vroeg-Romeinse tijd had het Noord-Hollandse aardewerk vaak wandversiering, uiteenlopend van rijen indrukken tot vlakdekkende patronen van indrukken of groeven. Dit type versiering was wijdverbreid en had een lange traditie in de verschillende West-Nederlandse deelgebieden.¹⁷¹ In de drie noordelijke provincies beperkte een eventuele versiering zich tot streepband om de hals en kortere stukjes streepband op en rond de oren.

Het meeste aardewerk uit de Midden-Romeinse tijd is onversierd. Dat geldt ook voor de type NH.K5b-, K5c- en K6-bekers, waarvan de Noord-Nederlandse tegenhangers vaak wel wandversiering hebben. Versiering komt af en toe voor bij NH.Gw7-potten en vooral bij de NH.K4b- en K4c-bekers. Deze versiering bestaat soms uit een geometrisch patroon dat doet denken aan bekers in Wierumstijl uit de 1e eeuw. Vaker is er een rij kleine indrukjes aangebracht, niet alleen op deze bekers maar ook op veel andere vormen, zelfs nog op exemplaren van het 4e-eeuwse type NH.Ge9 (zie fig. 6.21: DOR 1-2-3). Deze vorm van versiering komt voor op aardewerk uit alle besproken vindplaatsen en is typisch voor Noord-Holland. Verwante motieven zijn rijen met grotere indrukken op de schouder van een pot, of een zigzag-lijn van kleine indrukken vlak boven de bodem van een beker (fig. 6.43).

Andere decoratieve elementen deelt Noord-Holland met Noord-Nederland. Dat geldt bijvoorbeeld voor de groepjes van drie vingertopindrukken of *dellen* op de potwand, die regelmatig voorkomen op uiteenlopende pottypen, en voor de verticale vingerstrepen die soms werden aangebracht in de besmeten onderzijde van G- en V-potten.

Enkele potten dragen een versiering die ook bekend is van het Noord-Hollandse repertoire uit de IJzertijd. Voorbeelden zijn DOR 2-3-1, een Gw6a-vorm met een rij

167 Ze komen wel voor in bijvoorbeeld Ezinge (Nieuwhof 2014, 95).

168 Zie Woltering 2017, fig. 3.10g.5, 3.10p.9.

169 Woltering 2017, 226, fig. 3.7f.12.

170 Nieuwhof 2014, 94-95; 2015, 168; Woltering 2017, 228.

171 Zie de illustraties in Van Heeringen 1992.

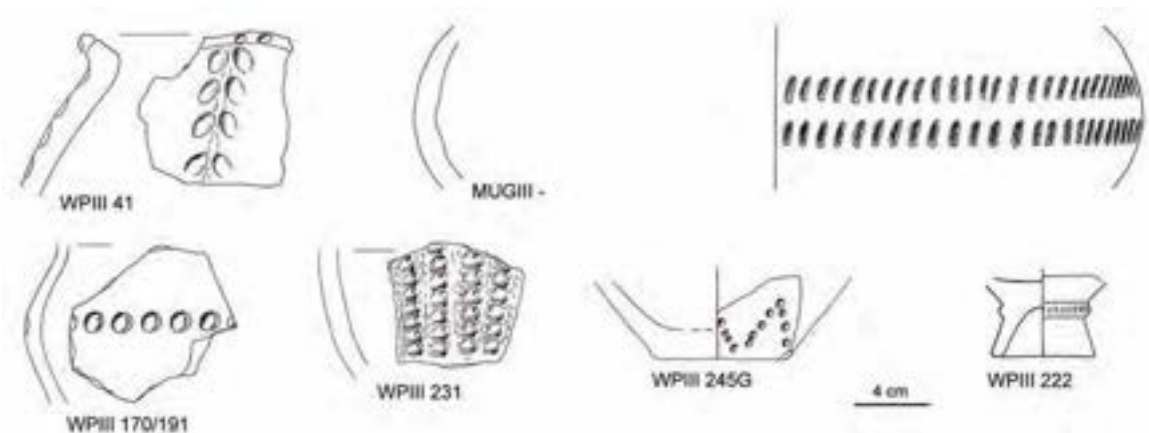

fig. 6.43 Diverse vormen van versiering op het handgevormde aardewerk (tekeningen F. Diederik).

verticale indrukken aan de binnenzijde van de mondopening (zie fig. 6.7), en WPIII 41, een kleine pot met een korte, plaatselijk uitgetrokken rand met 'korenaarversiering' (waarschijnlijk 1e of begin 2e eeuw; fig. 6.43); een vergelijkbaar motief is ook bekend uit DBB.¹⁷² Een enkele maal komen vlakdekkende, plastische rijen vingertopindrukken voor (fig. 6.43: WPIII 231).

Ongewone vormen

Tot de ongewone vormen behoort aardewerk dat uitzonderlijk is in het Noord-Hollandse repertoire (fig. 6.44). Dat kunnen eenmalige vormen zijn die nergens anders voorkomen, maar het kan ook gaan om aardewerk dat elders wel algemeen is. De herkomst van ongewone aardewerkvormen is niet altijd te achterhalen. Waar dat wel mogelijk is, leveren deze vondsten informatie over contacten met andere gebieden. De in figuur 6.44 afgebeelde vormen worden hieronder besproken.

► OOS Str137 (2x), MUGIII 78 en WPIII 222: Vier eenvoudig vormgegeven, kleine schalen. De schalen passen niet in de gedefinieerde S-typen, al zijn de twee schalen uit OOS Str137 vanwege de verdikte rand wel verwant aan type NH.S1. Vergelijkbare schalen komen ook in Noord-Nederland af en toe voor. In de Westergo-typologie worden ze aangeduid als 'schalen en kommen met een eenvoudige rand'; in die van Oostergo worden er enkele afgebeeld bij de *Sonderformen*.¹⁷³ De exemplaren uit OOS komen uit een sloot met veel aardewerk uit de Midden-Romeinse tijd; die uit MUGIII uit een huis uit, waarschijnlijk, de 3e eeuw; die uit WPIII uit een kuil met als vermoedelijke datering de 3e eeuw.

Datering | Midden-Romeinse tijd.

► MUG I 148: Grote, biconische pot met een enigszins concave schouder, een hoge, afgeronde schouderknik en een smalle bodem. Uit WPIII is een randfragment van een vergelijkbare pot bekend (248GG). De rand is afgewerkt met een klein lipje. De pot is gevonden in een kuil met fragmenten van twee Romeinse metalen zeven¹⁷⁴ en met Romeins aardewerk.¹⁷⁵ Het fragment uit WPIII komt niet uit een duidelijke context.

¹⁷² Woltering 2017, 168, fig. 3.3i.12-13.

¹⁷³ Taayke 1996a, I, fig. 38; IV, fig. 31.

¹⁷⁴ Therkorn 2004, 40.

¹⁷⁵ Abbink 1999, 271; verdere informatie ontbreekt.

Datering | vermoedelijk 3e eeuw.

► OOS Str137: Grote pot met een hoge, bolle schouder, een verticale, aan twee zijden gefacetteerde rand, en een smalle bodem. De lengte van de rand past bij type NH.Gw8a, met een datering in de 3e eeuw, maar de facettering zijn ongewoon. De pot is gevonden in een sloot met veel aardewerk uit de Midden-Romeinse tijd.

Datering | 2e-3e eeuw.

► DOR 31-6-86 (waterput 31-1): Randgedeelte van een waarschijnlijk zeer hoge Ge-pot met een bijna horizontaal naar buiten staande, versierde rand, die een variant vormt van type V4d (fig. 6.45). De pot is lichtgrijsbruin, plantaardig gemagerd en glad afgewerkt. De randvorm en het baksel passen in het lokale repertoire, maar de randvorm op een nauwmondige pot is uitzonderlijk. Gevonden met Wierumstijl-aardewerk, type Gw7b en twee complete K3a-potjes.

Datering | 2e eeuw.

► OOS 8-1-88, 13-2-290 en Str1: Grote bekers met een ribbel op de schouderknik. Afgezien van de schouderribbel voldoet de archeologisch complete beker formeel aan de beschrijving van type NH.K5a. De bekers hebben parallellen binnen de Drentse typen K3a en K3c.¹⁷⁶

Datering | 2e-3e eeuw.

► WPIII/248W-III en 248DD: Randfragmenten van twee kleine, nauwmondige potten met een horizontale ribbel aan de binnenzijde van de monding (mogelijk een dekselsteun) en een tweemaal gefacetteerde rand. Beide potten zijn met plantaardig materiaal en potgruis gemagerd en glad afgewerkt; één exemplaar is grijs, het andere is verbrand. Eenzelfde vorm is gevonden in Langedijk.¹⁷⁷ Vergelijkbare ribbels komen regelmatig voor bij het Drentse type Ge6.

Datering | waarschijnlijk 3e eeuw.

► WPIII 1001: Randscherf met een trechtervormige, afgestreeken mondopening die lijkt op type Gw8. De hals is aan de buitenkant verdikt en heeft drie smalle horizontale groeven. De pot is glad afgewerkt en met potgruis gemagerd. Gevonden met typen Gw7b en G9b.

Datering | eind 3e eeuw n.Chr.

► WPIII-geen nr. (gevonden boven spoor 1000) en WPIII 262: Kleine, biconische potjes met een T-vormige rand. De potjes zijn plantaardig gemagerd en glad afgewerkt.

Datering | waarschijnlijk 4e eeuw.

► DOR 16-3-28: Randfragment van een kleine, gepolijste en zwart gekleurde beker met een horizontale groef, gemagerd met zand en schelpgruis. Het is mogelijk een imitatie van een Romeinse beker, bijvoorbeeld van vorm Niederbieber 30.¹⁷⁸

¹⁷⁶ Taayke 1996a, II, fig. 25: 9, 27: 3.

¹⁷⁷ Reigersman-Van Lidth de Jeude 2012, 131.

¹⁷⁸ Zie Hiddink 2014, 98-99.

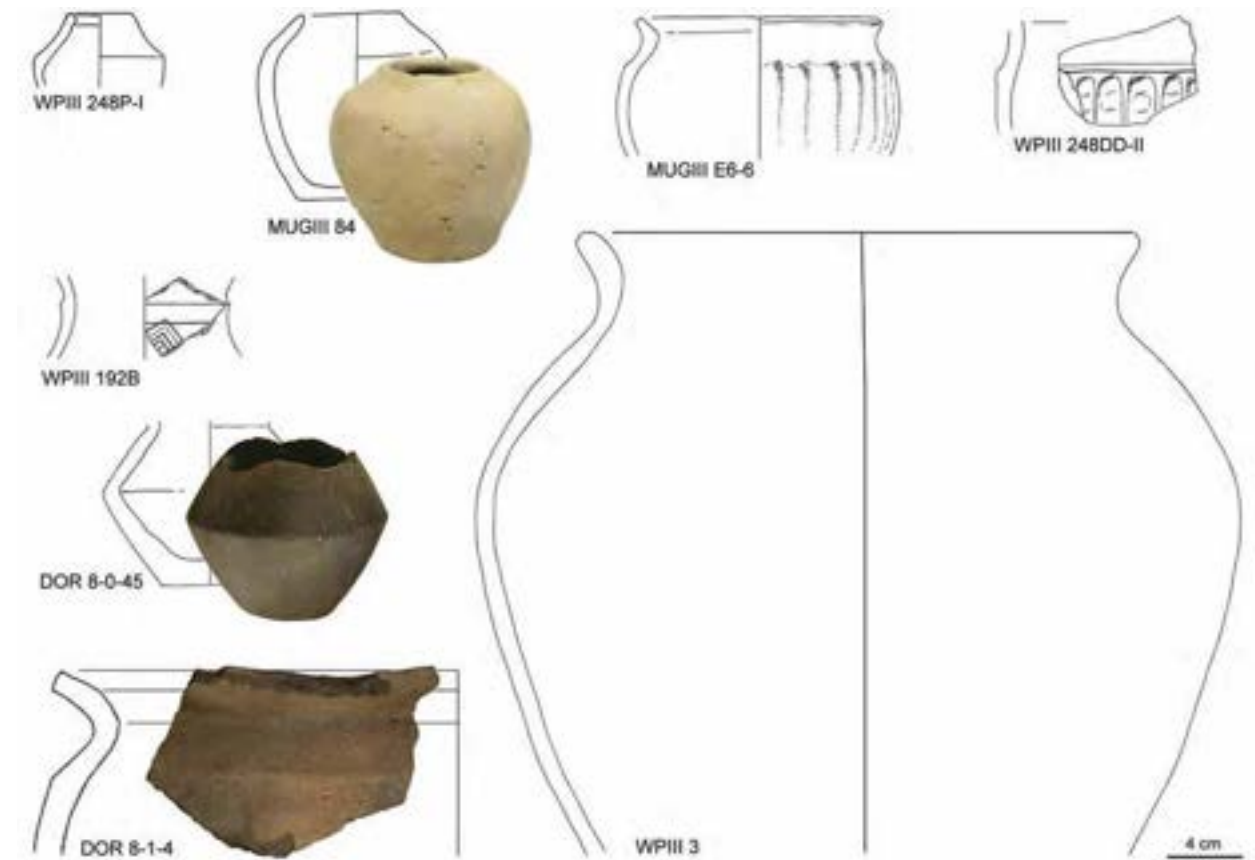
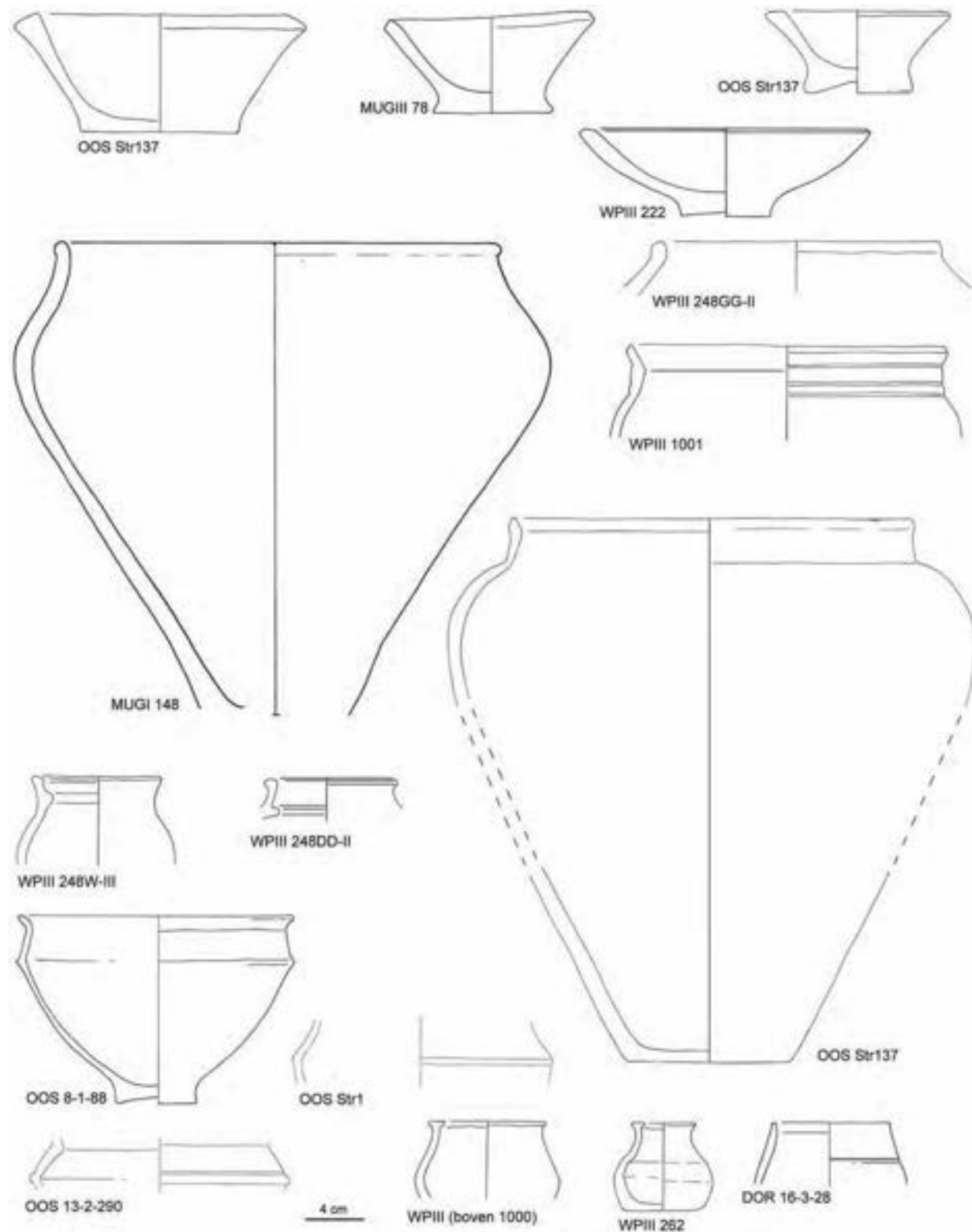

fig. 6.44 (links en boven) Atypische vormen (tekeningen F. Diederik en uit Abbink 1999 (MUGI); foto MUGIII 84: Huis van Hilde, Castricum; tekening en foto DOR 8-1-4 en foto DOR 8-0-45: De Koning 2016, 250-251).

► WPIII 248P-I en MUGIII 84: Kleine, biconische potjes met een eenvoudige, toelopende rand. De potjes zijn plantaardig gemagerd. Contextdatering MUGIII 84: circa 300 n.Chr.

► MUGIII-E6-6 en WPIII-248DD-II: Twee fragmenten van bekers met een verticaal geribde onderzijde. Het randfragment is van een NH.K4b-beker, het wand-schouderfragment vermoedelijk ook. Beide zijn plantaardig gemagerd. De inspiratie voor de versiering komt waarschijnlijk van Romeinse glazen schalen met verticale ribbels op de onderzijde.¹⁷⁹

Datering | vermoedelijk 3e eeuw.

► WPIII 3: Grote pot met een in doorsnede ovale rand. De vorm is verwant aan type G9a en vanwege de ronde rand meer nog aan type G9b, maar mist de afgestreeken rand van type G9a en de randlip van type G9b. Gevonden met exemplaren van typen K3a en K4b. **Datering** | eind 3e eeuw.

► OOS Str40: Laag, ovaal bakje met een oor, een verticale wand en een eenvoudige ronde rand (fig. 6.59). De klei is gemagerd met zand en fijn schelpgruis; het voorwerp is donkergrijs en gepolijst. Het bakje is handgevormd, maar het lijkt op olielampjes van *terra nigra*-achtig aardewerk, zoals er verschillende in de collectie van het Rijksmuseum

¹⁷⁹ Von Gehren 2011.

410

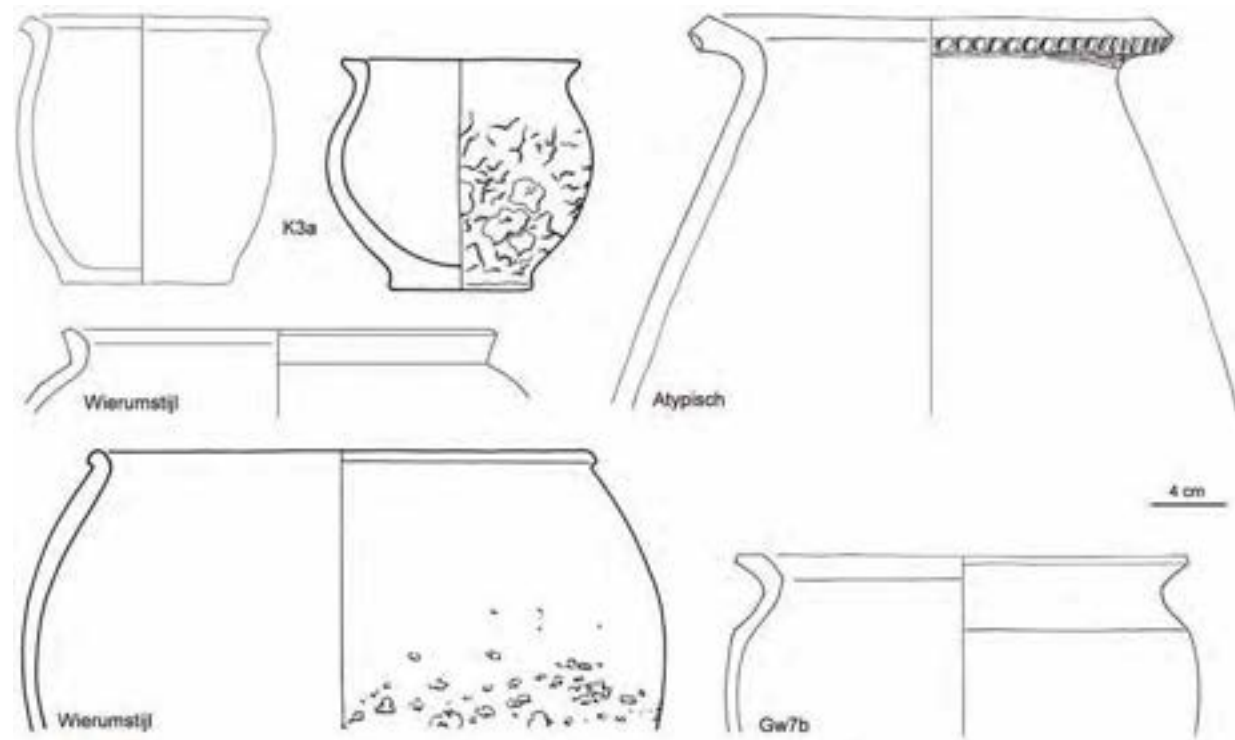

fig. 6.45 Aardewerk uit waterput 31-1 in Uitgeest-Dorreegeest. Datering: eerste helft 2e eeuw n.Chr. (tekeningen F. Diederik en uit Abbink 1999).

voor Oudheden te vinden zijn.¹⁸⁰ Eén van die lampjes heeft dezelfde beschadiging als dit exemplaar: de kant tegenover het oor is afgebroken. Dat kan veroorzaakt zijn door plaatselijke verhitting, zoals bij een gebruik als olielampje kan optreden. Het bakje is gevonden in een kuil, samen met grote delen van Ge8-, Gw8b- en G9c- en van Romeins aardewerk, waaronder *terra nigra*-achtige bekken.

Datering | 4e eeuw.

► WP III 192B: Halsfragment van een nauwmondige pot. Het baksel wijkt af van wat gebruikelijk is: het is hard gebakken en gemagerd met grof zand. De scherf is versierd met een geometrisch lijnpatroon en een ribbel. Deze zwarte pot is waarschijnlijk niet lokaal gemaakt, maar mogelijk afkomstig uit Noordwest-Duitsland. De lange hals doet denken aan een Ge9-pot; het baksel, de kleur, de versiering en de ribbel passen bij nauwmondige potten van het type Cuxhaven-Galgenberg. Deze potten in vroeg-Angelsaksische stijl worden vooral in de 4e eeuw gedateerd.¹⁸¹

► DOR 8-0-45: Klein biconisch potje met een scherpe wandknik, waarvan de rand niet bewaard is gebleven. Het potje is hard gebakken, met fijn steengruis gemagerd en donker van kleur. De magering en ook de scherpe buikknik doen vermoeden dat dit stuk is geïmporteerd.¹⁸² Het potje komt overeen met het type Gr.K6, waarvan vondsten bekend zijn uit Friesland en vooral uit Groningen.¹⁸³

Datering | 3e eeuw, mogelijk tot in de 4e eeuw.

180 Inv.nr. PR-ZM 329: <https://www.rmo.nl/collectie/collectiezoeker/collectiestuk/?object=124576>; inv.nr. VF*177: <https://www.rmo.nl/collectie/collectiezoeker/collectiestuk/?object=126404>.

181 Schmid 2006, 64, Taf. 80.

182 Zo ook De Koning 2016, 251-252.

183 Taayke 1996a, III, 34, 55.

411

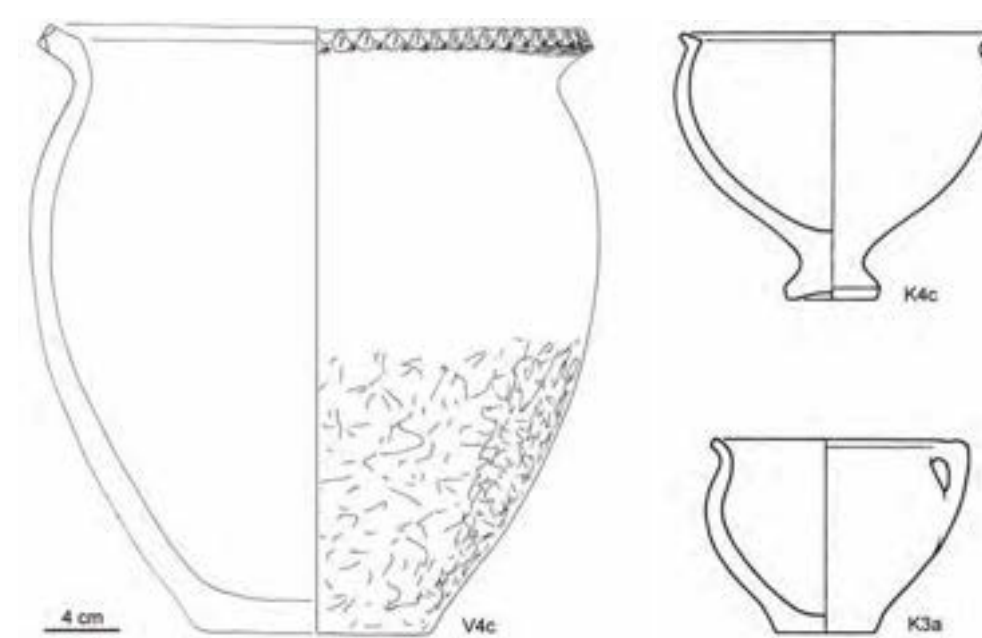

fig. 6.46 Aardewerk uit waterput 8-1 in Uitgeest-Dorreegeest (context/vnr. 4-5-0/12). Datering: 2e eeuw n.Chr. (tekeningen F. Diederik en uit Abbink 1999).

fig. 6.47 Typen NH.Gw6a en K4b worden vaak samen gevonden, hier in twee vondstcomplexen (sporen 166-III en 49) uit Schagen-Witte Paal III. Het derde potje in 166-III behoort tot type K3b (tekeningen F. Diederik; foto's Huis van Hilde, Castricum).

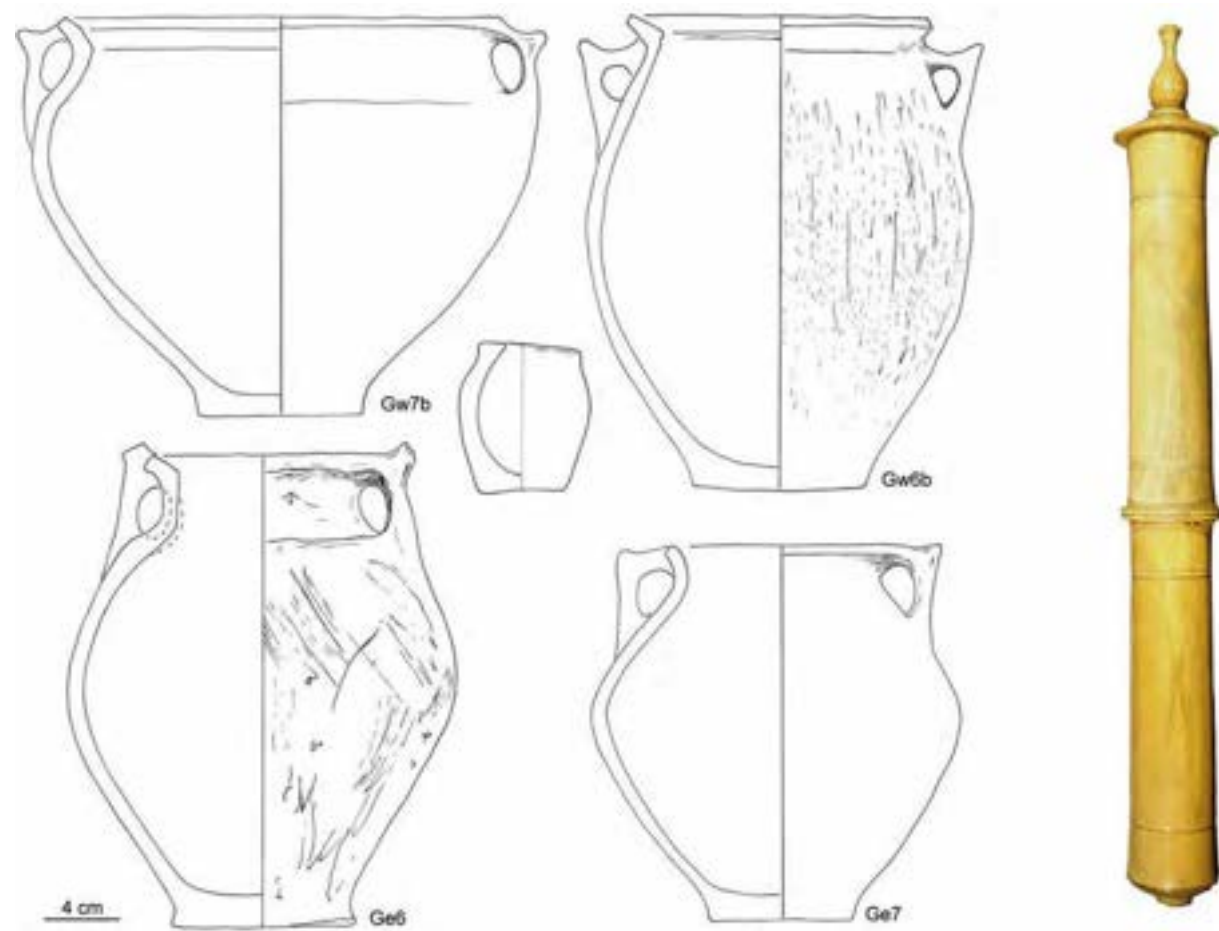

fig. 6.48 Een vondstcomplex uit Witte Paal VI (spoor 54), waartoe ook een donutvormig weefgewicht en een gedraaid benen spinrokken (lengte 23 cm) behoren. Het spinrokken is waarschijnlijk van Romeinse herkomst. Datering: 2e of 3e eeuw n.Chr. (tekeningen en foto F. Diederik).

► DOR 8-1-4: Randscherf van een grote pot met steengruismagering. Het randprofiel behoort tot type Gw7b, maar de scherf is met steengruis gemagerd, hard gebakken en niet gepolijst. De kleur is donkerroodbruin, misschien door secundaire verbranding. De kenmerkende randvorm past in de typologie van Noord-Holland of Westergo.¹⁸⁴ Misschien vertegenwoordigt dit exemplaar een eenmalig experiment met steengruismagering, passend in de vrijere omgang met magering in de 3e eeuw.

Datering | 3e eeuw.

¹⁸⁴ De Koning (2016, 251-252) rekent hem tot de laat-Romeinse importen vanwege de hoekige randvorm, maar die is kenmerkend voor NH.Gw7b.

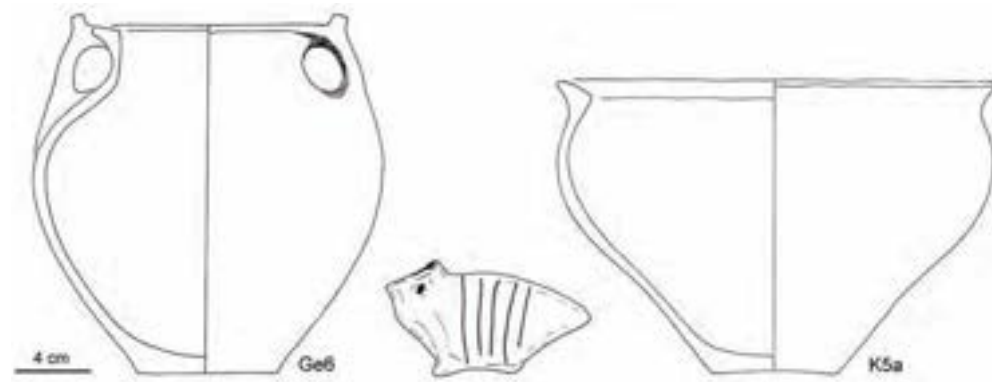
fig. 6.49 Vondstcomplex uit Witte Paal III, spoor 117. Datering: 2e-3e eeuw n.Chr. (tekeningen F. Diederik; foto's: A. Nieuwhof).

fig. 6.50 (onder) Aardewerk uit een waterput in Castricum-Oosterbuurt (Structuur 80). Datering: 2e-3e eeuw n.Chr. (tekeningen Gw6a en Ge7: F. Diederik; overige: uit Hagers & Sier 1999, fig. 27; foto's Huis van Hilde, Castricum).

414

fig. 6.51 Aardewerk uit de ingangskuil van een door de AWS opgegraven huis in Schagen-Muggenburg III (in de vakken B33-34), waaronder een vogelfiguur zonder kop. Datering: 2e-3e eeuw n.Chr. (tekeningen F. Diederik).

415

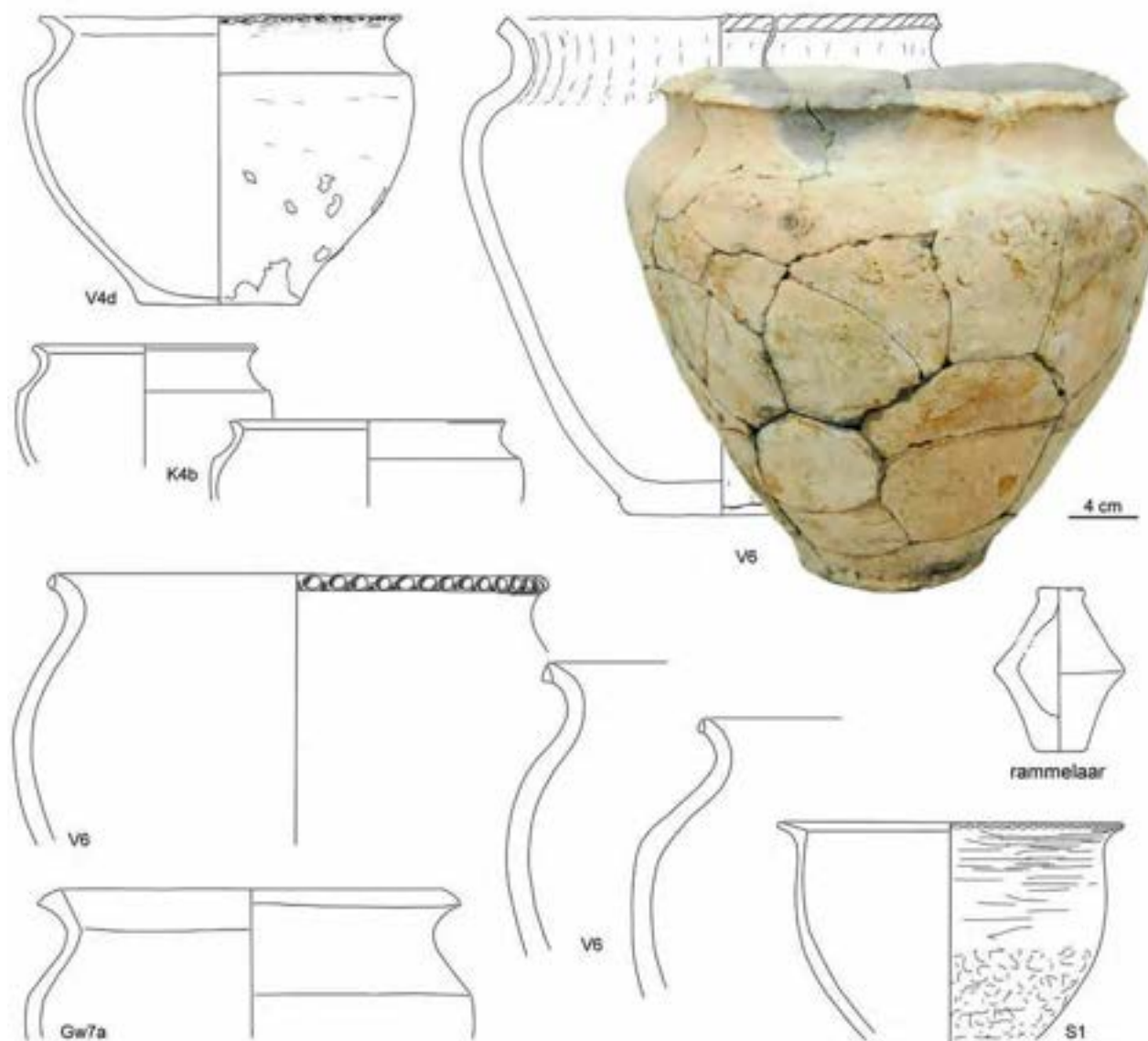

fig. 6.53 Aardewerk uit een waterput in Schagen-Muggenburg-'Trambaan' (iets ten westen van Muggenburg I), gevonden tijdens een vooronderzoek in 1981. Het aardewerk werd gevonden met een houten nap en een deel van een wagenwiel. Datering: 3e eeuw n.Chr. (tekeningen F. Diederik; foto's A. Nieuwhof).

fig. 6.52 Aardewerk uit een kuil in Schagen-Muggenburg III (spoor 58). Datering: 3e eeuw n.Chr. (tekeningen F. Diederik; foto's Huis van Hilde, Castricum).

416

Noord-Holland in het 1e millennium

417

fig. 6.54 (links) Aardewerk uit een kuil direct ten zuiden van Schagen-Muggenburg III (spoor 117). Datering: tweede helft 3e eeuw n.Chr. (tekeningen F. Diederik; foto's Huis van Hilde, Castricum).

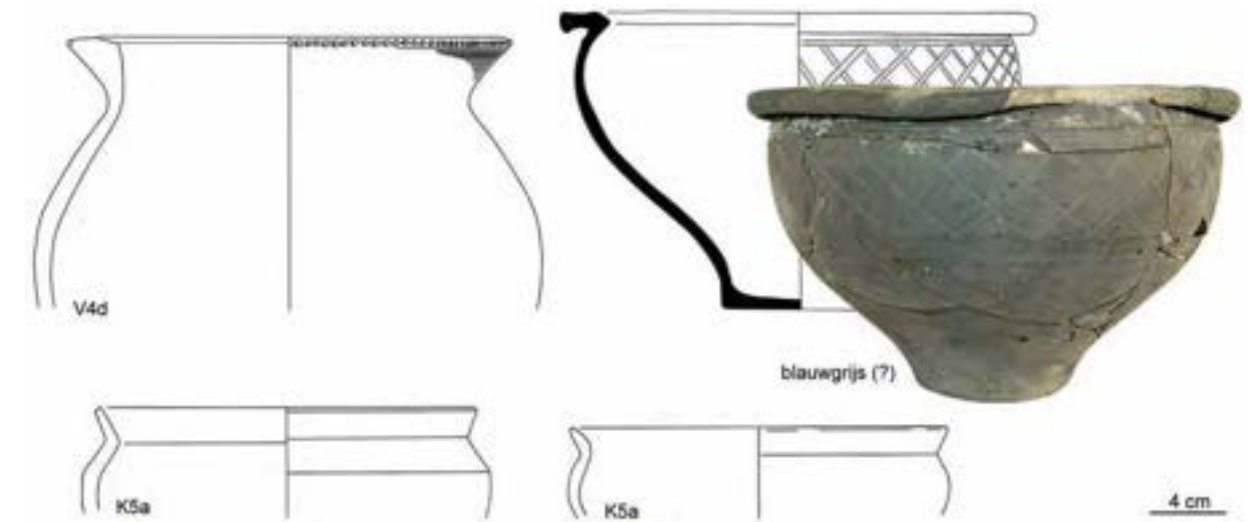

fig. 6.55 (boven) Aardewerk uit de ingangskuil van een huis in Muggenburg III (spoor 88; zie Therkorn 2004, 45-50). De beker van geïmporteerd aardewerk behoort waarschijnlijk tot het blauwgrijs aardewerk (zie noot 90). Datering context: tweede helft 3e eeuw n.Chr. (tekeningen F. Diederik; foto Huis van Hilde, Castricum).

6 Handgevormd aardewerk

418

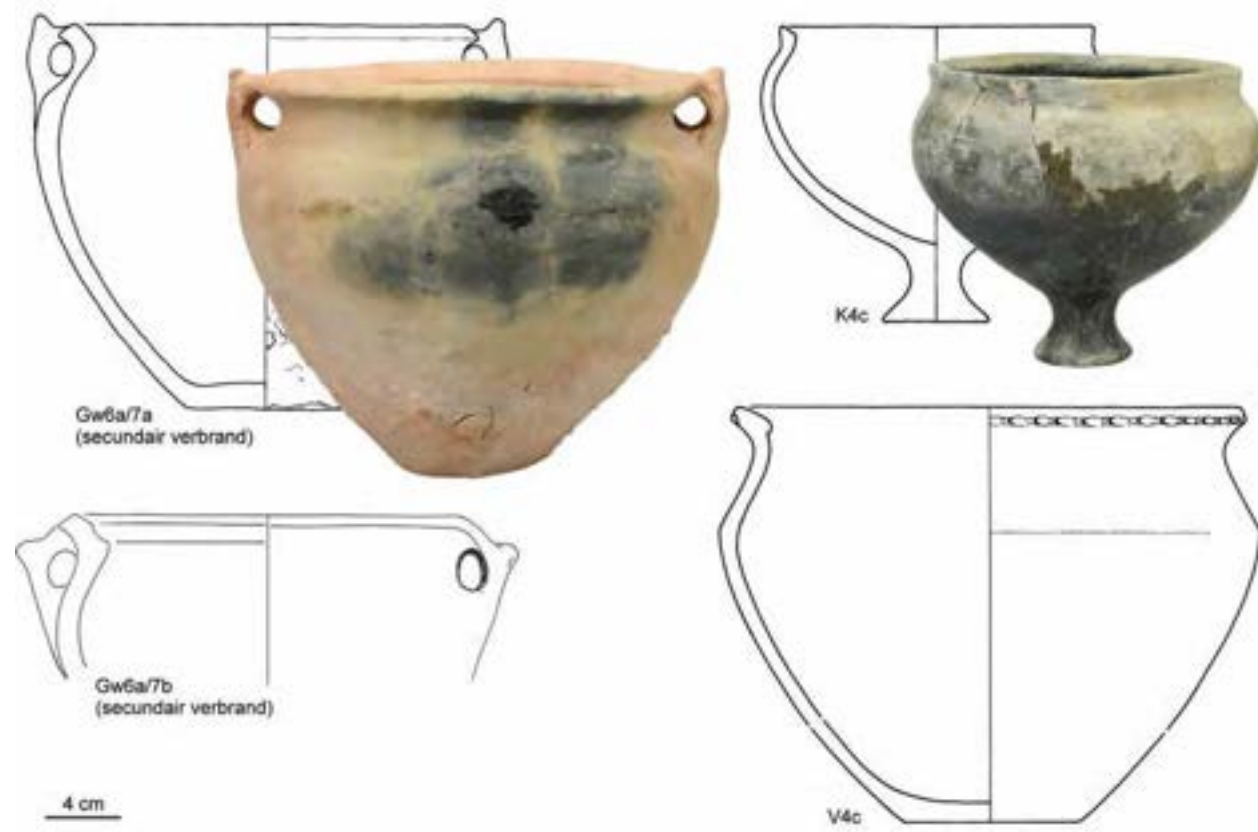
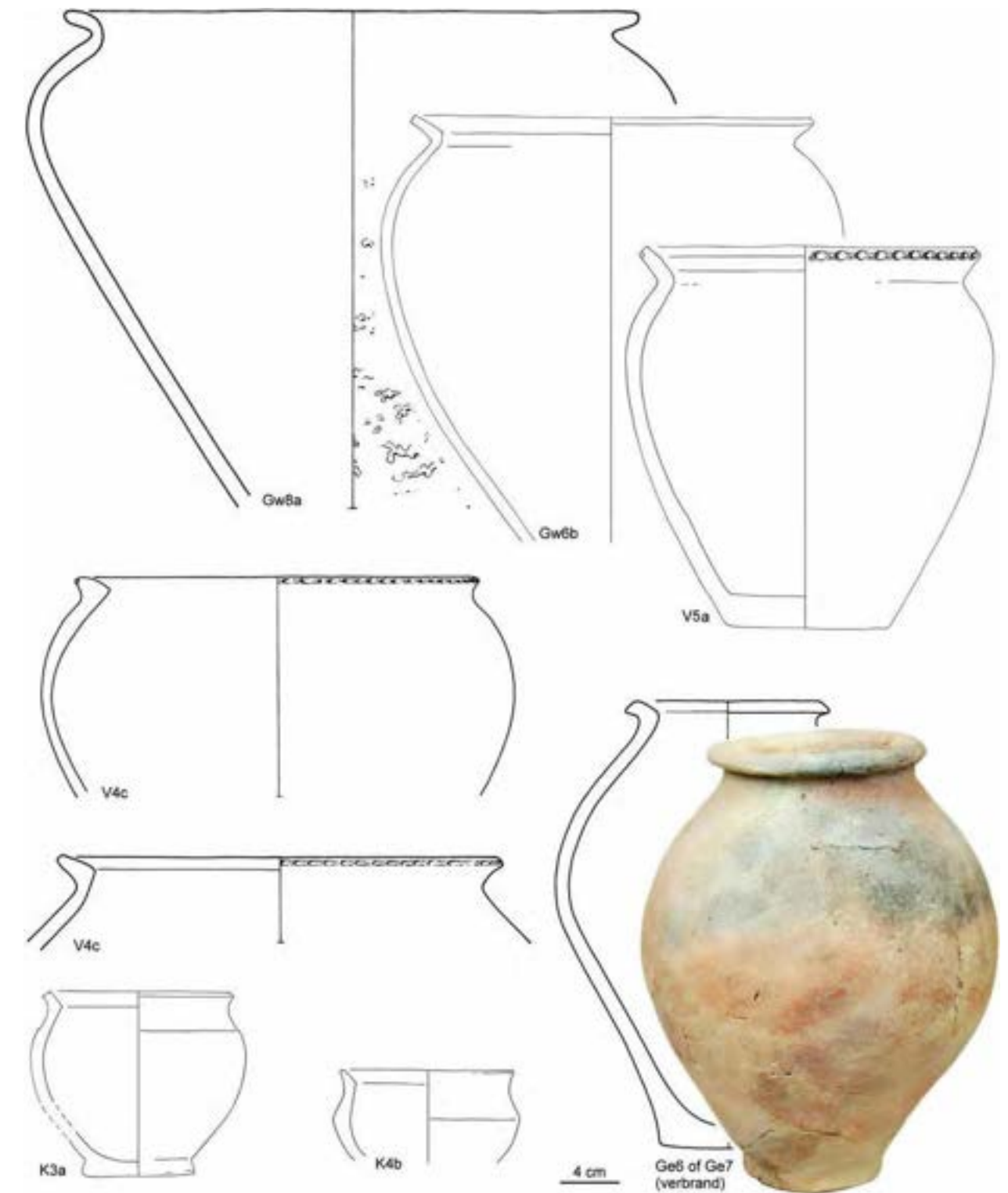

fig. 6.56 (boven en rechts) Aardewerk uit waterpuwt 18-1 in Uitgeest-Dorregest. Datering: 3e eeuw n.Chr. (tekeningen F. Diederik en uit Abbink 1999; foto's Huis van Hilde, Castricum).

419

420

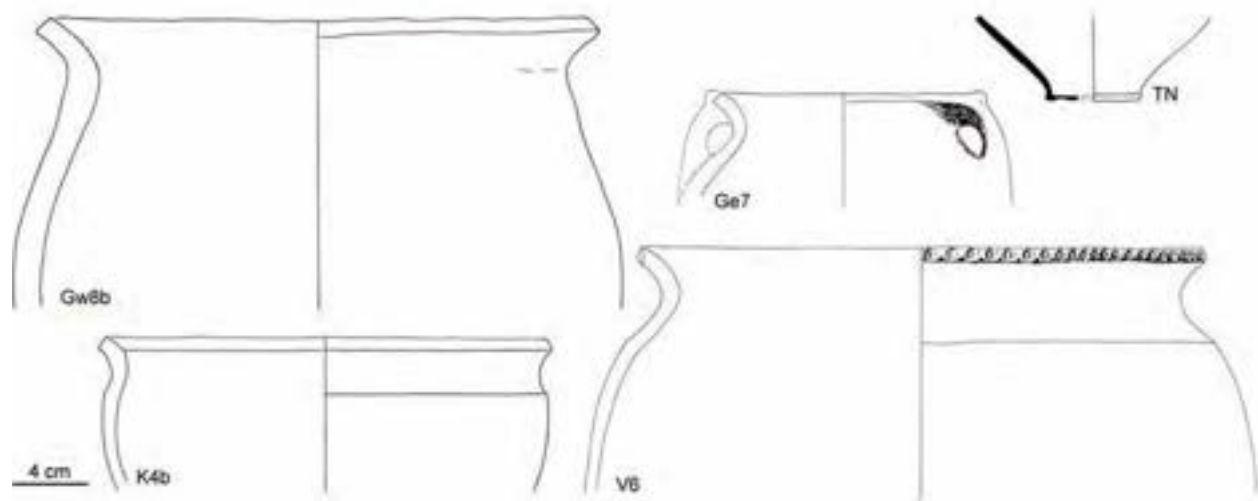

fig. 6.57 Aardewerk uit een greppel in Castricum-Oosterbuurt (structuur 65). Datering: late 3e/begin 4e eeuw n.Chr. (tekeningen F. Diederik).

421

fig. 6.58 Aardewerkcomplex uit Witte Paal III (spoor 4). Datering: ca. 300 n.Chr. (tekeningen F. Diederik; foto Huis van Hilde, Castricum).

Noord-Holland in het 1e millennium

6.7 Romeinse importen en invloeden

Zoals we hierboven al bij enkele ongewone vormen zagen, werd Romeins aardewerk of glaswerk soms nagebootst in het Noord-Hollandse handgevormde aardewerk. Dat kwam incidenteel ook in Noord-Nederland voor,¹⁸⁵ maar in Noord-Holland gingen de imitaties nog verder. Naast incidentele imitaties werden ook sommige Romeinse vormelementen geïncorporeerd in het inheemse vormenspectrum. Dat geldt mogelijk voor het type NH.S1. Een deel van de schalen van dit type doet denken aan Romeinse wierookschaaltjes (bijvoorbeeld fig. 6.40: OOS Str137).¹⁸⁶ Die schaaltes hebben een vergelijkbare kelkvorm en een bijna horizontaal uitstaande rand. De rand is meestal versierd met vingertopindrukken, wat uitstekend paste in de Noord-Hollandse traditie en af en toe ook op S1-exemplaren voorkomt. De vorm leent zich bovendien goed voor het aanbrengen van een uitholling onder de rand, een typisch Noord-Hollands element. De vorm van verschillende Noord-Hollandse Ge8-potten (fig. 6.59: OOS Str40 en fig. 6.58: WP III 4) lijkt te zijn ontleend aan nauwmondige Romeinse potten, zoals type Niederbieber 62 of 79, waarvan de wand vlak boven de bodem opvallend concaaf is.¹⁸⁷ De pot als geheel is hierdoor min of meer spoelvormig. Ook de holle facetten in de randen van sommige Gw7b-potten, evenals een aan de onderzijde hol deksel dat waarschijnlijk bij een Ge7-pot heeft gehoord (fig. 6.13), hebben Romeinse tegenhangers.¹⁸⁸

Deze voorbeelden tonen aan dat de Noord-Hollandse pottenbaksters Romeinse voorbeelden moeten hebben gehad. Het aantal vondsten van Romeins importeerde aardewerk in Noord-Holland is uiterst bescheiden, dus dat kunnen er in Noord-Holland niet veel zijn geweest. Het is echter goed mogelijk dat de betreffende pottenbaksters dit aardewerk elders hebben gezien, op bezoek of tijdelijk woonachtig in plaatsen waar Romeins aardewerk gangbaarder was.

De betekenis van Romeins geïmporteerd aardewerk voor de inheemse bevolking van Noord-Holland is een onderwerp dat nader onderzoek verdient. Vergelijking met Noord-Nederland is interessant, omdat het inzicht geeft in het eigen karakter van de Noord-Hollandse vondsten. Ook in Noord-Nederland is het aantal vondsten van Romeins importeerde aardewerk klein, maar het oranje-rode *terra sigillata* moet er wel populair zijn geweest, gezien het relatief grote aantal vondsten van deze specifieke aardewerksoort. *Terra sigillata* werd vermoedelijk echter niet geïmporteerd als serviesgoed, maar kwam er terecht in de vorm van scherven.¹⁸⁹ Vanwege de kleur werd er door de inheemse bevolking vermoedelijk een symbolische betekenis aan toegekend, waardoor dit materiaal een gewilde grondstof was voor de vervaardiging van speelschijfjes, spinsteentjes en bijvoorbeeld hangers. Gebruikte en bewerkte *terra sigillata*-scherven bleven lang in omloop: ze maken nog deel uit van vroegmiddeleeuwse deposities.¹⁹⁰ In Noord-Nederland zijn complete vormen van *terra sigillata*, evenals ander Romeins importeerde aardewerk, zeldzaam.

¹⁸⁵ Nieuwhof 2014, 70-71 (nr. 175-1664); imitaties van bronzen vaatwerk: Taayke 1996a, III, fig. 35:1; Taayke & Volkers 2010; over imitaties elders in Europa, zie Hegewisch 2005.

¹⁸⁶ Holwerda 1923, fig. 93; Stuart 1977, pl. 15; Hiddink 2014, 142-143.

¹⁸⁷ Hiddink 2014, 131, 143.

¹⁸⁸ Voor deksels, zie Stuart 1977, pl. 23.

¹⁸⁹ Nieuwhof 2015, 146-147, 210-211; Nieuwhof & Volkers 2015.

¹⁹⁰ Nieuwhof 2020b.

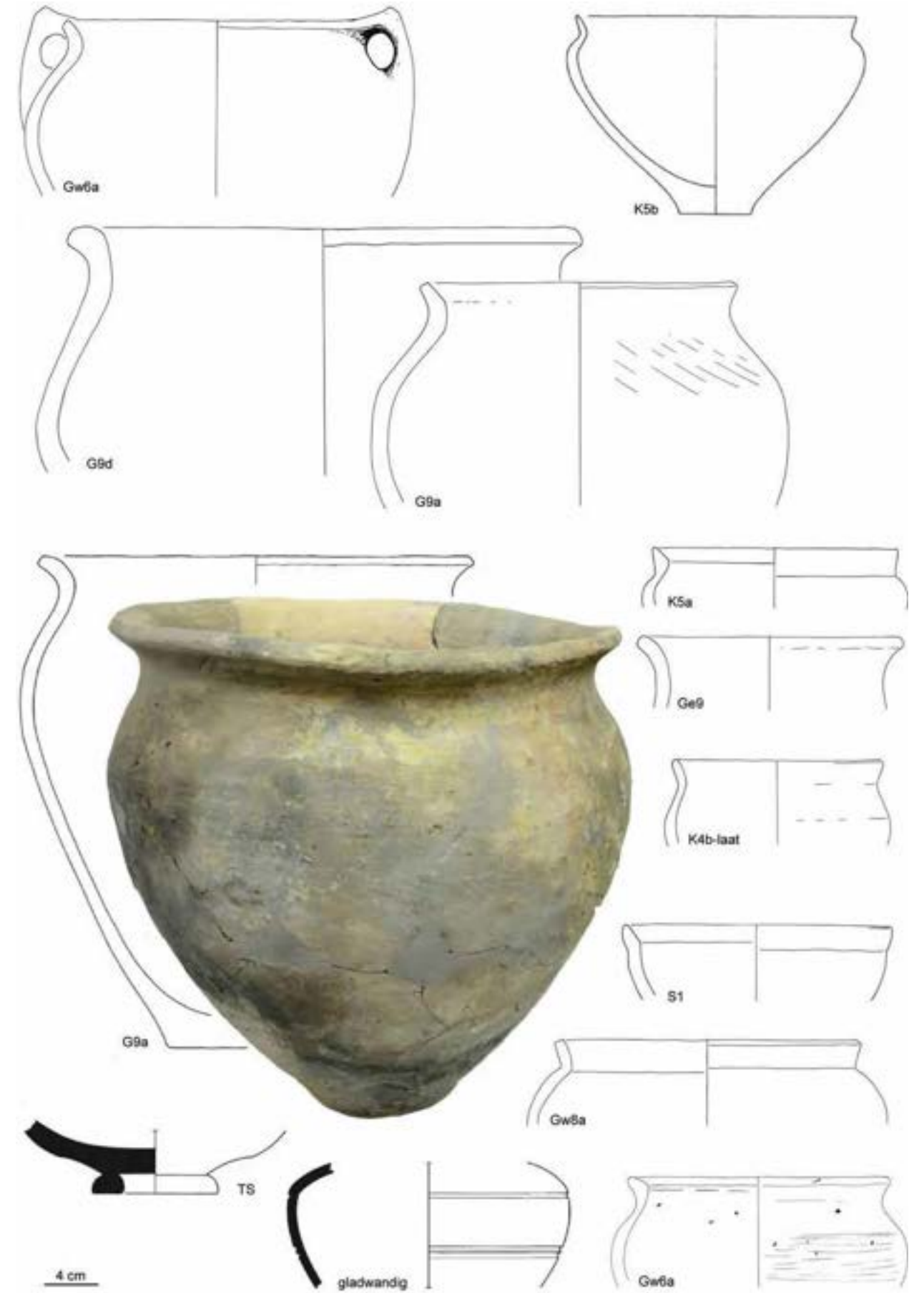
fig. 6.59 (links) Aardewerk uit een kuil in Castricum-Oosterbuurt (structuur 40). Datering: eerste helft 4e eeuw n.Chr. (tekeningen: F. Diederik en Hagers & Sier 1999, fig. 37; foto's Huis van Hilde, Castricum).

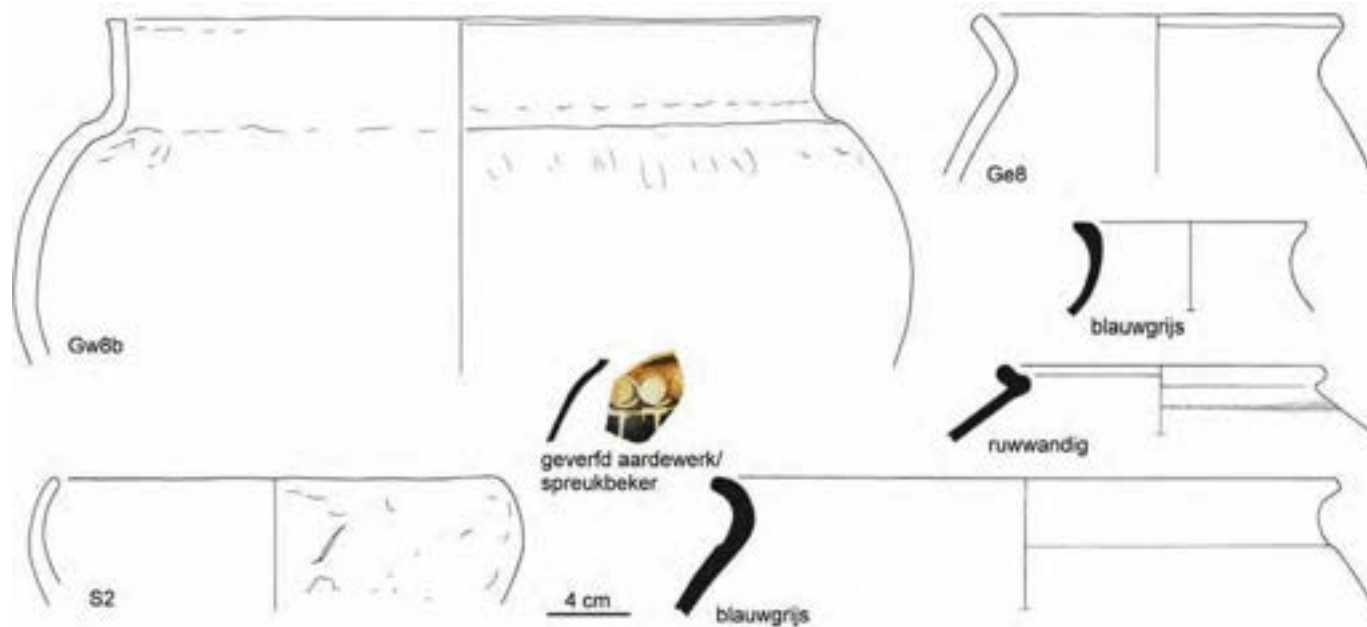
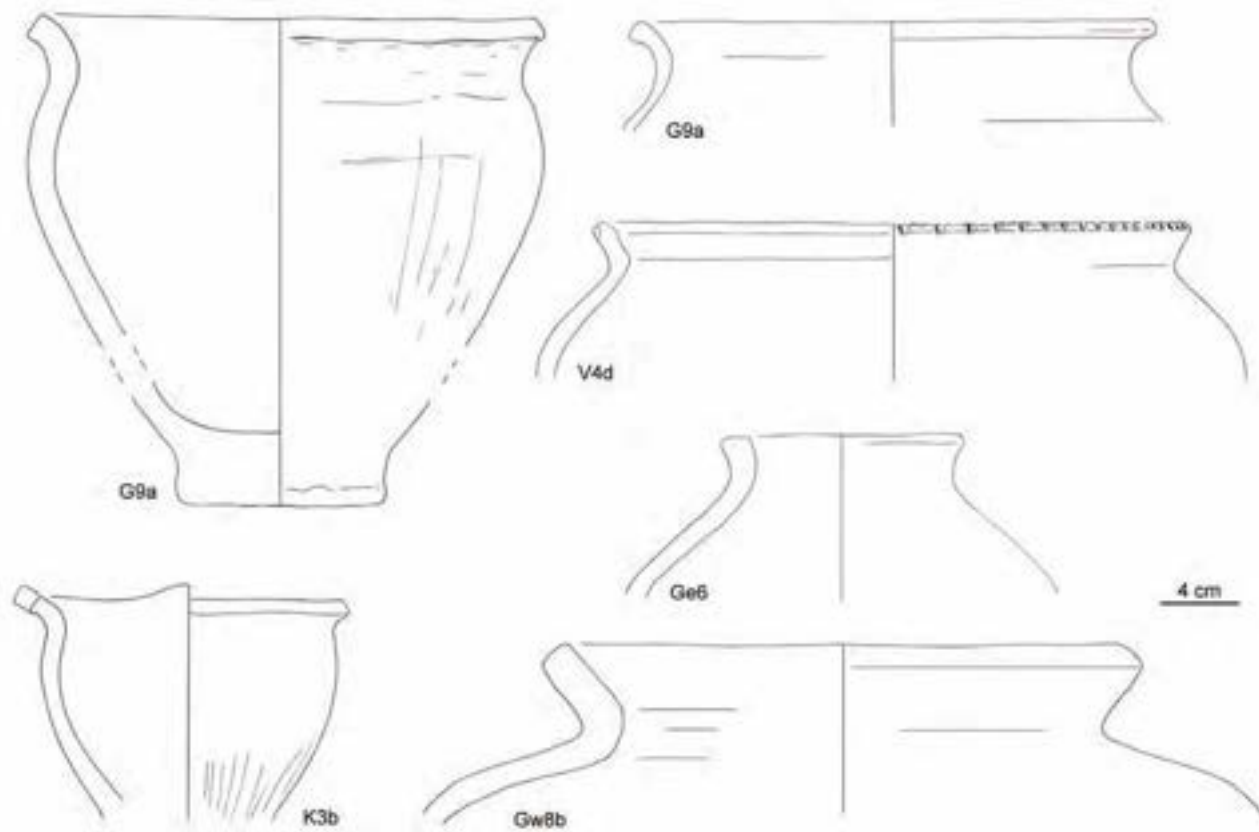
fig. 6.60 (volgende pagina's, links en rechts) Aardewerk uit een waterput in Castricum-Oosterbuurt (structuur 100). Het jongste aardewerk is uit de 4e eeuw n.Chr. Vanwege de onduidelijke relatie tussen vondsten en stratigrafie (zie Hagers & Sier 1999, 67) is dit aardewerk niet opgenomen in de associatietabel (figuur 6.6a) (tekeningen: F. Diederik en uit Hagers & Sier 1999, fig. 29; foto's Huis van Hilde, Castricum).

424

425

In Noord-Holland lijkt de situatie iets anders. In Castricum-Oosterbuurt en Uitgeest-Dorregeest is zoveel Romeins importaardewerk gevonden dat de datering van de sporen en structuren er grotendeels op is gebaseerd.¹⁹¹ In de omgeving van Schagen is dat minder het geval, al ontbreekt het daar en ook in Den Burg-Beatrixlaan niet helemaal.¹⁹² Vergelijken met het handgemaakte aardewerk is het Romeinse importaardewerk veruit in de minderheid, maar onderscheidt het Romeinse aardewerk in Noord-Holland zich wat vormenspectrum betreft nauwelijks van inheems-Romeinse nederzettingen binnen de rijksgrenzen, zoals Rijswijk-De Bult (Zuid-Holland).¹⁹³ In Noord-Hollandse vindplaatsen is niet alleen *terra sigillata* gevonden, voor een deel in bewerkte vorm, maar ook allerlei andere soorten Romeins gebruiks aardewerk komen hier voor. Hiertoe behoren min of meer complete vormen, uit Gallië, het Middenrijn-gebied en ook Brittannië.¹⁹⁴ De vondsten bestaan uit geverfd waar, gladwandig aardewerk, amforen en *dolia*, ruwwandig aardewerk en allerlei soorten reducerend gebakken, gladwandig aardewerk. Tot de laatste groep behoren vroege en late, zwarte en grijze aardewerksoorten, zoals *terra nigra*, metaalglanswaar (waaronder deukbekers en spreukbekers), Belgische waar, kustaardewerk, en blauwgrijs aardewerk (ook Waaslands of Rupeliaans of *Low Lands ware* genoemd).¹⁹⁵

Het zogenaamde blauwgrijs aardewerk, dat ook bekend staat als *terra nigra*-achtig aardewerk, is voor ons interessant omdat het meestal gaat om voetbekers. Die kwamen tot in de 4e/5e eeuw voor en kunnen dus samenhangen met bewoning in de Laat-Romeinse tijd. Zowel in Noord-Nederland als in Noord-Holland worden ze regelmatig gevonden (fig. 6.63).¹⁹⁶ Een vondstcomplex met verschillende bekerfragmenten dat zeker uit de 4e eeuw dateert (met handgevormde typen als Gw8b, G9a, G9c en Ge9), komt uit twee waarschijnlijk gelijktijdige kuilen (Str40 en Str41) uit Castricum-Oosterbuurt (fig. 6.59 en 6.63).¹⁹⁷ De gedraaide bekerfragmenten zijn representatief voor het 4e-eeuwse vormenspectrum. Vergelijkbare vormen zijn ook in andere contexten uit deze tijd gevonden.¹⁹⁸

De *terra nigra*-achtige voetbekers pasten goed in het inheemse repertoire waarin mooi afgewerkte, reducerend gebakken *situlae* een belangrijke plaats innamen, en in de inheemse cultuur waarin samen eten en drinken een belangrijk onderdeel van het sociale en politieke leven moet zijn geweest. De *terra nigra*-achtige bekervormen uit de 4e/5e eeuw komen voort uit vroegere, 1e- tot 3e-eeuwse vormen. Het gaat hierbij niet alleen om draaischijfaardewerk (onder andere de vormen Holwerda 55 en 133/136), maar ook om handgevormde inheemse bekervormen, met name uit de Rijn-Wezer-Germaanse traditie.¹⁹⁹ In de Laat-Romeinse tijd werden vergelijkbare bekervormen zowel in handgevormd aardewerk (NH.K5c-, NH.K6b- en Dr.K4-bekers), als in draaischijfaardewerk gemaakt.

fig. 6.61 (linksboven) Aardewerk uit een woonlaag in Uitgeest-Dorregeest (context/vnr. 2-1-3). Datering: eind 3e eeuw n.Chr. (tekeningen F. Diederik).

fig. 6.62 (linksonder) Handgevormd en Romeins aardewerk uit een kuil in Castricum-Oosterbuurt (structuur 79a). Datering: late 3e-begin 4e eeuw n.Chr. (tekeningen links en foto F. Diederik; overige uit Hagers & Sier 1999, fig. 33).

191 Hagers & Sier 1999, 93-100, bijlage 1; De Koning 2016, 254-264.

192 Diederik 2002, 51-55; Abbink (1999, 270-272) beeldt enkele vormen af uit Muggenburg I; voor Den Burg-Beatrixlaan, zie Van der Linden 2017; Morris 2017.

193 Erdrich 2001, 112; gebaseerd op een door hem uitgevoerde inventarisatie van Romeinse importvondsten in onder andere Noord-Holland en Noord-Nederland.

194 Over dat laatste herkomstgebied, zie Morris 2017.

195 Voor beschrijvingen van al deze soorten, zie Hiddink 2014; Van Kerckhove 2009, 121-128.

196 Zie bijvoorbeeld Van Es 1967, 158-168; Galestin 1999, 157-159; 2008, 330-333; Nieuwhof 2008b; Thasing & Nieuwhof 2014, 131-132.

197 Hagers & Sier 1999, 78.

198 Hagers & Sier 1999, 95: in kuilen en sloten (het gaat om structuren 1, 40 (met passende scherf in Str39), 41, 62, 67, 72, 73 en 137).

199 Hiddink 2014, 237, 242-243; Schmid 2006, 59.

In Noord-Hollandse waterputten uit de Romeinse tijd wordt handgevoerd aardewerk, vaak complete potten, dikwijls samen met andere voorwerpen teruggevonden. In deze waterput van Uitgeest-Waldijk werden complete potten gevonden samen met een bewerkte houten stok en een complete 'spaanderdoos': een van dun houtfijnere gemaakte opbergdoos (foto R. van Eerden).

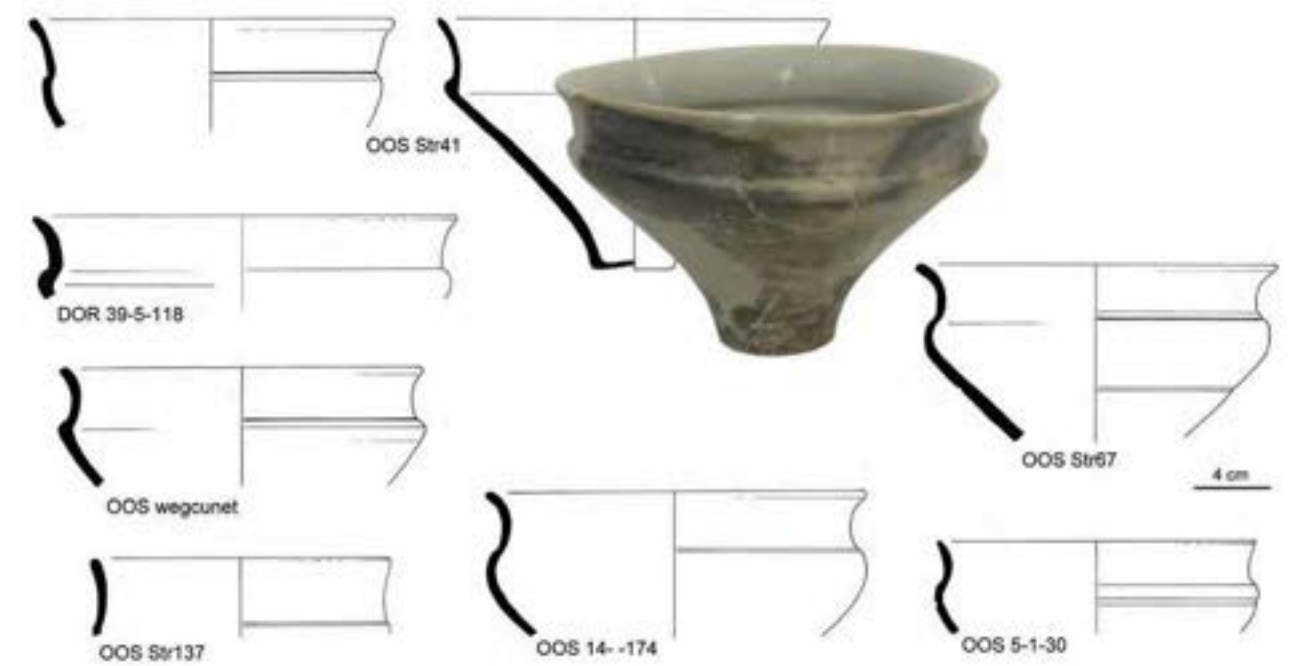
De bekers uit de Laat-Romeinse tijd zijn dus een complexe verzameling van handgevoerde en op de draaischijf gemaakte typen die soms moeilijk zijn te dateren. Vormen uit de 2e eeuw bleven namelijk tot in de 5e eeuw in gebruik. De baksels van deze bekers lopen uiteen. Vaak is er een lichte kern met moeilijk waarneembare magering, en een donkerder, grijs of blauwgrijs tot zwarte buitenkant. Het onderzoek naar het *terra nigra*-achtige aardewerk wordt bemoeilijkt doordat er nog geen productieplaatsen zijn gevonden. Die kunnen zich voor een deel binnen de rijksgrenzen hebben bevonden, maar ook ten noorden daarvan.²⁰⁰

Om meer duidelijkheid te brengen in deze materie is door Van Thienen *et al.* (2017) onderzoek gedaan naar de vormen en samenstelling van *terra nigra*-achtig aardewerk, dat zij ter onderscheiding van oudere, vergelijkbare aardewerksoorten *Late Roman Terra Nigra* (LRTN) noemen. Zij richten zich op twee veel voorkomende hoofdvormen, die bekend staan als Chenet 342 en Gellep 273/274. De Gellep-vormen concentreren zich in het oostelijke rivierengebied en aangrenzend Westfalen, terwijl de verspreiding van de Chenet-voetbekers zich over een groter gebied uitstrekt, met concentraties in Noordwest-Frankrijk en Overijssel.²⁰¹ Geochemische en petrografische analyse van een representatieve steekproef wijst uit dat de Chenet-vormen uiteenlopende baksels hebben, terwijl die van de Gellep-vormen een meer homogene groep vormen.²⁰² Dat wil niet zeggen dat alle Gellep-bekers uit één werkplaats komen: chemische analyse toont

²⁰⁰ Een mogelijke productieplaats lag bijvoorbeeld bij Raalte (Erdrich 1998).

²⁰¹ Van Thienen *et al.* 2017, fig. 7.

²⁰² Van Thienen *et al.* 2017, 95-96.

aan dat er verschillende kleibronnen moeten zijn geweest, terwijl waarschijnlijk de productietechniek hetzelfde was.²⁰³ Er was dus sprake van verschillende productiecentra, die elk misschien uit niet meer bestonden dan een kleine werkplaats die een beperkt gebied bediende.

In het onderzoek van Van Thienen *et al.* werden geen bekers uit Noord-Nederland en Noord-Holland betrokken. Taayke wijst erop dat het om verschillende groepen gaat: ten eerste bekers uit Oost-Nederland en aangrenzend Duitsland (typen Chenet 342 and Gellep 273), met Drenthe als meest noordelijke verspreidingsgebied, en ten tweede de groep bekers uit Noord- en West-Nederland. Die laatste zijn groter en minder dunwandig, en hebben andere baksels en vormen dan de bekers uit de oostelijke groep.²⁰⁴ Taayke dateert de oostelijke groep in de tweede helft van de 4e en de 5e eeuw, en de westelijke en noordelijke groep tot in de 4e eeuw. Dat laatste komt overeen met de dateringen van de bekers in Noord-Holland die samen met handgevoerd aardewerk zijn gevonden.

In Noord-Holland doen de 4e-eeuwse bekers denken aan handgevoerde typen, zoals NH.K5c en K6b (bijvoorbeeld fig. 6.63: OOS Str41, en de bekers in fig. 6.59). Bodems met een deel van de wand worden vaak los gevonden; vrijwel altijd is er sprake van een concave, naar buiten uitbuigende wand. Het zijn vormen die we ook in Noord-Nederland tegenkomen, zodat het niet onwaarschijnlijk is dat dit gedraaide aardewerk uit één of meer productieplaatsen ten noorden van de Romeinse rijksgrens komt. Productie in de eigen regio is minder waarschijnlijk, gezien het toch beperkte aantal vondsten. Het gebruik van de draaischijf is gekoppeld aan een zekere mate van arbeidsspecialisatie en gaat gepaard met werkplaatsproductie. De productie is dan grootschaliger dan de lokale productie van handgevoerd aardewerk, iets wat zou resulteren in een veel groter aantal vondsten dan er nu bekend zijn uit Noord-Holland

fig. 6.63 Donkergrijze of zwarte bekers van draaischijfaardewerk ('terra nigra-achtig' aardewerk), met een zekere of mogelijke contextdatering in de 3e of 4e eeuw n.Chr. (tekeningen F. Diederik; foto Huis van Hilde, Castricum).

²⁰³ Van Thienen *et al.* 2017, 101.

²⁰⁴ Taayke 2020a, 61-62; hieronder vallen ook de bekers van Rijswijk, groep III (Bloemers 1978, 261-261).

fig. 6.64 (rechts) De dateringen van de Noord-Hollandse aardewerktypen (I, II, III, IV: 1e-4e eeuw; a-d: eerste tot vierde kwart van de betreffende eeuw; lichtgeel: herkenbare periode van introductie of afname; donkergeel: hoofdgebruiksperiode) (figuur A. Nieuwhof).

of uit Noord-Nederland.²⁰⁵ *Terra nigra*-achtige bekertjes moeten dus zijn verkregen door incidentele handel of uitwisseling met andere streken.

De import van Romeins aardewerk, de imitaties van Romeinse vormelementen, en het gebruik van inheemse vormen (zoals bekertjes) in draaischijfaardewerk dat noordelijk van de Rijn lijkt te zijn gemaakt, getuigen van contacten met het Romeinse Rijk en een zekere waardering voor de Romeinse materiële cultuur. Daaruit werd echter niet alles zondermeer overgenomen. Alleen wat paste in de eigen tradities kreeg een plaats, zoals de vormgeving van schalen of van sommige nauwmondige potten. Het is opmerkelijk dat de Romeinse vormgeving vooral een (bescheiden) rol ging spelen bij aardewerkvormen die bij feestelijke maaltijden werden gebruikt, zoals nauwmondige potten, schalen en drinkbekertjes. Wellicht bestond er juist bij deze maaltijden een vorm van competitie, waarbij kennis van Romeinse vormgeving werd getoond om de rol van de organiserende familie binnen interregionale netwerken te tonen. Romeins aardewerk en Romeinse vormgeving speelden ook bij deze gelegenheden slechts een bescheiden rol, gezien de sterke voorkeur die er voor het 'eigen', inheemse aardewerk bestond.

6.8 Discussie

De nieuw opgestelde Noord-Holland-typologie voor het aardewerk omvat voor de Midden- en Laat-Romeinse tijd in totaal 36 (sub)typen, waarvan de oudste beginnen in de 1e eeuw of al eerder, en de jongste een looptijd hebben tot tenminste 400 n.Chr. (fig. 6.64). Deze typen beperken zich niet tot de vindplaatsen waaruit het aardewerk voor deze studie is bekeken. Gepubliceerd aardewerk uit andere Noord-Hollandse vindplaatsen, zoals die in Assum, Beverwijk/Heemskerk-Broekpolder, Langedijk en Schagen-Langedijk, laat zich ook goed volgens de nieuwe typologie indelen.²⁰⁶

Noord-Nederland is het referentiegebied voor deze studie. Net als in Noord-Nederland is er een algemene trend waarneembaar naar steeds grotere potten in de loop van de Romeinse tijd (vergelijk bijvoorbeeld Gw6a (fig. 6.7) met Gw8a (fig. 6.14)). Veel van de nieuwe Noord-Hollandse typen komen overeen met vormen in één of meer van de Noord-Nederlandse aardewerkregio's, maar sommige typen zijn uniek voor Noord-Holland. Daarnaast heeft veel van het aardewerk eigen kenmerken die als typisch Noord-Hollands kunnen worden beschouwd.

Typisch Noord-Hollands

Nieuwe typen die in Noord-Nederland ontbreken zijn Gw6c, Ge9 en V6, en de late vormen van K4b en K4c. Andere typen hebben deels eigen kenmerken. Zo hebben late exemplaren van type Gw6a in Noord-Holland soms een bolle rand, en komt type Ge6 opvallend vaak voor in een klein formaat. Versiering in de vorm van een rij kleine indrukjes op een schouderafzet of op het dikste deel van de pot is typisch voor Noord-Holland, net als de voorliefde voor een concave hals boven een schouderafzet. Dat vormkenmerk hield het in Noord-Holland veel langer vol dan in Friesland, en komt zelfs nog voor op late typen, zoals G9a en Ge9. Dat geldt ook voor versierde randen en nauwmondige

²⁰⁵ Galestin 1999, 159.

²⁰⁶ Respectievelijk De Koning 2012; Therkorn et al. 2009; Reigersman-Van Lidth de Jeude 2012; Diederik 1981.

	Ia	Ib	Ic	Id	IIa	IIb	IIc	IId	IIIa	IIIb	IIIc	IIId	IVa	IVb	IVc	IVd
Wierumstijl																
Gw6a																
Gw6b																
Gw6c																
Ge6																
Gw7a																
Gw7b																
Ge7																
Gw8a																
Gw8b																
Ge8																
G9a																
G9b																
G9c																
G9d																
Ge9																
V4a																
V4b																
V4c																
V4d																
V5a																
V5b																
V6																
K3a																
K3b																
K4a																
K4b																
K4b-laag																
K4c																
K4c-laag																
K5a																
K5b																
K5c																
K6a																
K6b																
S1																
S2																

potten; die komen niet alleen vaker voor in Noord-Holland dan in Noord-Nederland, maar zijn ook vertegenwoordigd in het late repertoire, met de typen V6 en Ge9.

Sommige van de Noord-Hollandse potten hebben een opvallend uitgezakte vorm: de onderkant is vaak rondom of gedeeltelijk bol, in plaats van concaaf zoals in Noord-Nederland gebruikelijk is.²⁰⁷ Dat uitzakken gebeurde vermoedelijk pas tijdens het drogen van de potten, voorafgaand aan het bakken, en zou te maken kunnen heb-

²⁰⁷ Bijvoorbeeld fig. 6.7 in dit hoofdstuk: WP III 21; 6.54: tweemaal V6; 6.56: Ge6/Ge7.

ben met het gebruik van iets nattere klei of gemiddeld iets dikkere en dus zwaardere potwanden. Potten met zeer dikke wanden en dikke randen zonder enige accentuering die abrupt eindigen in een afgestreekte rand, al dan niet met versiering, komen opvallend veel voor. De hals onder de rand is soms verticaal uitgeskraapt.²⁰⁸ Dat komt vooral voor bij potten uit de 3e of 4e eeuw; vanwege de S-vormige profielen voldoen ze aan de definitie van de voornamelijk 4e-eeuwse typen G9a en V6, al dateren de betreffende vondstcomplexen vrijwel zeker uit de 3e eeuw.

Er bestond in Noord-Holland een duidelijke voorliefde voor bekers, meer nog dan in Noord-Nederland. Die komt tot uiting in een groot aantal typen, die bovendien zijn vertegenwoordigd door relatief veel exemplaren. Bekers werden waarschijnlijk gebruikt bij feestelijke bijeenkomsten met een ceremonieel karakter. Dat geldt ook voor de nauwmondige potten die dienden om vloeistoffen (drank) uit te schenken, en misschien voor de vele kleine bakjes en kommetjes die in twee eigen typen zijn ondergebracht (K3a en K3b). Romeinse invloed is, zoals gezegd, in het Noord-Hollandse vormenrepertoire duidelijker herkenbaar dan in Noord-Nederland. Zo lijkt type S1 te zijn beïnvloed door Romeins aardewerk, en zijn de deksels van type Ge7-aardewerk en sommige vormen van type Ge8 waarschijnlijk nabootsingen van Romeinse voorbeelden.

In de Laat-Romeinse tijd treden er veranderingen op in de vormgeving van het handgevormde aardewerk die lijken op de aardewerkontwikkeling in dan nog bewoonde delen van Noord-Nederland (met name Drenthe). Niet alle vormen en vormelementen worden echter overgenomen. Waar in Noord-Nederland de bodems breder werden in deze periode, blijft in Noord-Holland een voorkeur bestaan voor relatief slanke vormen op smalle bodems. Elementen van de Angelsaksische stijl, zoals de expressieve versieringen en de typische *Schalenurnen*, die aan het eind van de 4e eeuw in Drenthe en Ezinge werden overgenomen, ontbreken in Noord-Holland; de enige scherf uit Witte Paal III die aan dergelijk aardewerk verwant is (fig. 6.4: WPIII 192B), kan gezien worden als de uitzondering die de regel bevestigt. Het dichtst bij het Angelsaksische vormenrepertoire komt type G9d, dat kan worden beschouwd als een voorloper van de Angelsaksische *Schalenurnen*. Daar houdt de ontwikkeling echter op.

Periodes en bewoningsgeschiedenis

De gedefinieerde typen uit de Midden- en Laat-Romeinse tijd laten zich globaal indelen in vier, elkaar deels overlappende groepen: vroege typen uit de eerste helft van de 2e eeuw, een tweede groep met typen uit de 2e en 3e eeuw, typen die vooral in de 3e eeuw voorkomen, en een late groep met typen uit de tweede helft van de 3e en de 4e eeuw (fig. 6.6b). Van de typen uit de Laat-Romeinse tijd zijn er meer in Noord-Holland dan in Noord-Nederland, al is het aantal gevonden exemplaren per type niet groot.

Verschillen in het voorkomen van deze typen per vindplaats (fig. 6.6b) leveren concrete informatie over de bewoningsduur. In de vijf besproken vindplaatsen is de tweede, midden-Romeinse groep ruim vertegenwoordigd. Vroege typen zijn niet alleen gevonden in Dorregeest, Oosterbuurt en Den Burg, maar ook in enkele contexten in Witte Paal III. Van de laatste vindplaats werd aangenomen dat de bewoning er in het midden van de 2e eeuw begon, een datering die moet worden vervroegd naar circa 100 n.Chr. In Muggenburg, waarvoor een datering rond 300 n.Chr. werd aangenomen, ontbreken typen uit de vroege groep, maar er zijn zeker niet alleen typen uit de late

²⁰⁸ Bijvoorbeeld fig. 6.61 in dit hoofdstuk: G9a; fig. 6.54: tweemaal V6.

groep. Aardewerk uit de Midden-Romeinse tijd is ruim vertegenwoordigd, waaronder ook typen die in de loop van de 3e eeuw al afnamen. Op grond van het aardewerk kan worden aangenomen dat de bewoning in Muggenburg niet beperkt was tot het einde van de 3e eeuw en het begin van de 4e eeuw, maar al eerder in de 3e eeuw begon; de bewoningsresten in Witte Paal III en Muggenburg behoren dus waarschijnlijk tot meer dan één generatie.

Voor het vaststellen van (dis)continuïteit in bewoning gedurende de 4e eeuw zijn de Laat-Romeinse typen van belang. Typen die tot in de 4e eeuw voorkomen, zijn gevonden in alle vijf nederzettingen. De verspreiding van de typen is echter minder homogeen dan in de Midden-Romeinse tijd. Typisch 3e- en 4e-eeuwse typen komen niet langer in alle vindplaatsen voor (zie fig. 6.6b). Zo komen de typen NH.G9d en S2 voornamelijk voor in de dicht bij elkaar gelegen vindplaatsen Uitgeest-Dorregeest en Castricum-Oosterbuurt, en type NH.K5c vrijwel uitsluitend in Schagen-Muggenburg en Den Burg-Beatrixlaan. Dat is deels toe te schrijven aan de veel geringere hoeveelheid aardewerk ten opzichte van de vorige periode, maar het wijst er ook op dat de contacten tussen de bewoonde nederzettingen in Noord-Holland in deze periode minder frequent waren dan voorheen. De ontwikkeling van het aardewerk ging niet langer overal gelijk op.

Tegelijk maakt de beperkte hoeveelheid aardewerk uit de Laat-Romeinse tijd duidelijk dat de bevolking toen kleiner was dan in de Midden-Romeinse tijd. Typen die doorlopen tot 400 n.Chr. en die mogelijk ook nog in de 5e eeuw in gebruik waren, zijn er weinig; dat geldt alleen voor typen G9b, -c en -d, K6b en S2. Van die typen zijn bovendien slechts weinig exemplaren gevonden, en nooit in samenhang met jongere dateerbare vondsten, zoals late fibulae of Merovingisch draaischijfaardewerk. Daaruit kan de conclusie worden getrokken dat de bewoning in de vijf vindplaatsen tussen 350 en 400 n.Chr. eindigde. Er zijn geen aanwijzingen voor bewoning in de 5e eeuw in deze nederzettingen.

Dat is in overeenstemming met het ontbreken van aardewerk in Angelsaksische stijl, een aardewerksoort die we goed kennen uit Noord-Nederland. Elementen daarvan, zoals de expressieve versiering, werden daar al in de 4e eeuw toegepast in nederzettingen die bewoond bleven, ongetwijfeld onder invloed van contacten met gebieden verder naar het oosten. Vanaf de 5e eeuw, toen het terpengebied na het 4e-eeuwse bewoningshaat opnieuw bewoond raakte, behoorde aardewerk in Angelsaksische stijl overal in het kustgebied en in Drenthe tot het normale nederzettingaardewerk; waarschijnlijk was er toen niet alleen sprake van imitatie van meer oostelijke vormen en versieringen, maar kwamen er ook immigranten uit de kustgebieden van Nedersaksen en Sleeswijk-Holstein. In Noord-Holland ontbreekt niet alleen het typische aardewerk in Angelsaksische stijl, maar zijn ook de vroege Angelsaksische versieringselementen afwezig. Dat geldt niet alleen voor de hier besproken vindplaatsen, maar voor geheel Noord-Holland: de goed herkenbare, laat-4e- en 5e-eeuwse versieringselementen en aardewerkvormen in Angelsaksische stijl zijn er nergens gevonden. Het contact tussen de bewoners van Noord-Holland en die van meer oostelijke gebieden in de 4e eeuw ging verloren, ook al bleef de bewoning misschien nog enige tijd bestaan. Dat ook de eigen aardewerktypen geen verdere ontwikkeling doormaakten, bevestigt de veronderstelling dat de bewoning in de 4e eeuw ten einde kwam.

Sociaal-culturele netwerken

Tijdens elke opgraving wordt aardewerk gevonden dat ongewoon aandoet. Zoals in paragraaf 6.4 werd besproken, is een van de mogelijke verklaringen dat pottenbakkende vrouwen zich vestigden in de woonplaats van hun man. In de klei en magering die daar voorhanden was, bleven ze de hen vertrouwde vormen maken. Iets van die vormgeving sijpelde ook door naar het werk van andere pottenbaksters; zo konden aantrekkelijke nieuwe stijlkenmerken zich verspreiden over grote gebieden. Aardewerk werd ook uitgewisseld, iets wat herkenbaar is aan niet-lokale baksels. Hierbij ging de voorkeur waarschijnlijk uit naar mooi afgewerkt aardewerk, zoals bakers; dit aardewerk maakte wellicht deel uit van de geschenken die bezoekers kregen en gaven. Commerciële productie en handel in handgevoemd aardewerk speelden in Noord-Holland gedurende de Romeinse tijd waarschijnlijk geen rol. Beide veronderstellen een zekere mate van standaardisering van vormen, waar geen sprake van was in Noord-Holland en ook niet in Noord-Nederland.

De uitwisseling van aardewerk en de vestiging van pottenbakkende vrouwen wijzen op het bestaan van sociaal-culturele netwerken. Terugkijkend zijn we geneigd om aan de samenlevingen in het verleden een eenvoudiger bestaan toe te schrijven dan we zelf gewend zijn. Dat is echter niet in alle opzichten terecht. Ook in de IJzertijd en de Romeinse tijd onderhielden bevolkingsgroepen al contacten met elkaar, soms over grote afstanden. Dit gold zeker voor gebieden waar water het reizen vergemakkelijkte, zoals langs de Nederlands-Duitse kustgebieden. De bewoners van die gebieden, ook die uit Noord-Holland, participeerden op die manier in één of meer netwerken.

In het Groningse wierdedorp Ezinge, bijvoorbeeld, is uit niet-inheems aardewerk af te leiden dat de bewoners in de Romeinse tijd contacten onderhielden met groepen in Duitsland, Oost-Nederland, Friesland en Noord-Holland.²⁰⁹ Het Wierumstijl-aardewerk in Uitgeest-Dorregeest en Witte Paal wijst ook op bovenregionale contacten. De vrij grote hoeveelheid aardewerk in Wierumstijl en het voortbestaan van een herkenbare aardewerkontwikkeling die volgt op de Wierumstijl (die van de *nordseeküstennahe Fundgruppe*) doen echter vermoeden dat hier niet alleen sprake was van tijdelijke uitwisseling, maar ook van de permanente vestiging van immigranten die contact bleven houden met hun herkomstgebied. Die nieuwe bewoners waren vermoedelijk soldaten van Romeinse hulptroepen die gelegerd waren in de wachttorens in 't Hain bij Krommenie en misschien ook in het legerkamp Flevum in Velsen, en hun families. Ze vestigden zich tijdens of na hun dienstperiode in dichtbijgelegen plaatsen, zoals Uitgeest-Dorregeest. Het aardewerk laat zien dat deze families afkomstig waren uit het gebied waar de Wierumstijl gangbaar was: Groningen, Noord-Drenthe of nog verder naar het oosten, waar volgens Romeinse bronnen de woongebieden van de Chauken waren.

De Chauken stonden erom bekend dat ze regelmatig bezoeken aflegden in het kustgebied met hun boomstamkano's, waarschijnlijk al voordat de Romeinen begonnen met hun pogingen om Noord-Nederland in te lijven.²¹⁰ Hoewel ze bij de Romeinen (en in navolging daarvan ook nu nog onder historici en archeologen) bekend stonden als piraten, waren die bezoeken waarschijnlijk meestal vredelievend van aard. Andersom werden er ongetwijfeld ook tegenbezoeken afgelegd, zeker wanneer er door huwelijken familierelaties waren ontstaan. De kleine hoeveelheid aardewerk in Wierumstijl

²⁰⁹ Nieuwhof 2017b.

²¹⁰ Nieuwhof 2017a.

die is gevonden op Texel past in dit beeld van reguliere uitwisseling binnen een sociaal-cultureel netwerk.

Als gevolg van de veronderstelde vestiging van Chauken in Noord-Holland zijn hier gedurende de Romeinse tijd twee aardewerktradities herkenbaar. Deze geven aan dat de bewoners participeerden in ten minste twee sociaal-culturele netwerken: een netwerk dat reikte tot in de huidige provincie Friesland, en een netwerk dat het gebied besloeg waar de Wierumstijl gangbaar was: Groningen, Noord-Drenthe en het kustgebied van Nedersaksen. Het Friese aardewerk is al duidelijk herkenbaar in de Late IJzertijd, en dit kan dan ook worden beschouwd als het inheemse aardewerk op het moment dat de oostelijke migranten zich vestigden in Noord-Holland. De invloed van de twee netwerken op het aardewerk is gedurende de 2e-3e eeuw en ook nog in de 4e eeuw merkbaar.

Sociaal-culturele netwerken waren geen politieke of etnische eenheden. Het waren invloedssferen waarbinnen men veel contact had en waarmee men zich vermoedelijk deels ook identificeerde. Traditioneel worden nieuwe invloeden vaak beschreven in termen van machtsuitbreiding of expansie, wat een van hogerhand aangestuurde beweging suggereert. De werkelijkheid was echter subtieler. Er was in de sociaal-culturele netwerken waarschijnlijk veel ruimte voor eigen inbreng, ook van de gewone bevolking die niet tot de elite behoorde. Dat geldt zeker voor de vormgeving van het aardewerk. Veranderingen daarin werden niet van bovenaf opgelegd, maar ontstonden juist in het gewone sociale verkeer, waarbinnen nieuwe ideeën werden overwogen en al dan niet overgenomen.

De invloed van het noordoostelijke netwerk op het aardewerk in Noord-Holland, die tot in de Laat-Romeinse tijd zichtbaar is, nam in de 4e eeuw duidelijk af. Toen in het noorden de Angelsaksische stijl zijn intrede deed, vanaf het einde van de 4e eeuw, moet Noord-Holland grotendeels verlaten zijn geweest. De nieuwe bewoners van Noord-Nederland, die zich daar in de 5e eeuw langzamerhand vestigden en herkenbaar zijn aan hun Angelsaksische materiële cultuur, bleven vermoedelijk eerst nog in de buurt van de gebieden die ze kenden omdat die deel uitmaakten van het oostelijke netwerk. Dit zijn de gebieden waar een klein aantal terpen en wierden, gelegen langs de goed toegankelijke oevers van de Middelzee en de Hunze, bewoond waren gebleven. Deze laat-Romeinse 'kerngebieden' in Friesland en Groningen kunnen het uitgangspunt zijn geweest voor vestiging in andere delen van het noordelijke terpengebied.²¹¹ Een deel van de Angelsaksische migranten ging ook naar Engeland, waarmee waarschijnlijk eveneens contacten bestonden. Die groepen migranten waren vermoedelijk niet groot en ze waren kennelijk niet op zoek naar lege gebieden, zoals die in Noord-Holland, om zich te vestigen.

6.9 Conclusie

Het handgevoemd aardewerk uit Noord-Holland blijkt niet de onontwarbare massa te zijn waarvoor het door de professionele archeologie lang is gehouden. Net als in Noord-Nederland kan er een groot, maar toch overzichtelijk aantal typen in worden onderscheiden, op basis waarvan sporen zijn te dateren en de bewoningsgeschiedenis van nederzettingen in kaart is te brengen. Uit de nieuwe Noord-Hollandse typologie van dit aardewerk blijkt duidelijk dat er binnen

²¹¹ Nieuwhof 2016; 2021.

Noord-Holland nog volop bewoning was in de 4e eeuw, maar minder dan in de Midden-Romeinse tijd. Waarschijnlijk ergens in de tweede helft van de 4e eeuw eindigde de bewoning, in elk geval in de besproken vindplaatsen Castricum-Oosterbuurt, Uitgeest-Dorreegeest, Schagen-Muggenburg en -Witte Paal en Den Burg-Beatrixlaan, en er zijn geen aanwijzingen voor doorgaande bewoning op andere plaatsen in Noord-Holland.

Contacten met Noord-Nederland blijken overduidelijk uit de vormkenmerken van de verschillende typen. Noord-Holland participeerde in tenminste twee sociaal-culturele netwerken, althans voor zover we dat kunnen afleiden uit het aardewerk. Een connectie met de bewoners van de huidige provincie Friesland behoort tot het oudste netwerk. Vanaf het begin van de jaartelling ging Noord-Holland ook participeren in een meer oostelijk netwerk, dat gekenmerkt wordt door aardewerk uit de *nordseeküstennahe Fundgruppe*. Dit is het netwerk waar ook de bewoners van Groningen, Noord-Drenthe en het kustgebied van Nedersaksen deel van uitmaakten. De uitwisseling met dat netwerk kende misschien pieken en dalen, maar in elk geval de typen Gw6b, K5, G8 en G9 passen in het oostelijke repertoire. Dat wil zeggen dat er gedurende de gehele Midden-Romeinse tijd regelmatig contacten moeten zijn geweest.

Een derde invloedssfeer, waarschijnlijk van een iets ander karakter dan de genoemde sociaal-culturele netwerken, was die van het Romeinse Rijk. Contacten met de Romeinen en invloed van de Romeinse materiële cultuur blijken niet alleen uit geïmporteerd gebruiks-aardewerk (zij het een relatief kleine hoeveelheid) en de aanwezigheid van Friese (deels Noord-Hollandse) soldaten bij de muur van Hadrianus in Britannië, maar ook uit het overnemen van specifieke vormelementen in het handgevormde aardewerk. Die overname was echter selectief. Men nam alleen die elementen over die pasten in het eigen vormenrepertoire en die werden gezien als een verrijking. Van ‘romanisering’, dat wil zeggen het overnemen van de Romeinse levensstijl en cultuur, was zeker geen sprake. Dat blijkt ook uit het gebruik van het eigen inheemse aardewerk door de soldaten in Britannië.

De rol die het Romeinse import-aardewerk speelde in de inheemse samenleving verdient nog nader onderzoek. Tot dit aardewerk behoren ook de *terra nigra*-achtige bekertjes die vooral in de 4e eeuw geliefd waren. Echt Romeins kunnen die bekertjes niet genoemd worden, want ze verenigen elementen uit zowel de Romeinse als de Germaanse wereld. Een inventarisatie die gepaard gaat met een onderzoek naar vorm en verspreiding, gecombineerd met geochemische en petrografische analyse, zal zeker belangrijke nieuwe inzichten opleveren. Ook het onderzoek naar de introductie van de Wierumstijl in Noord-Holland, rond het begin van de jaartelling, verdient nader onderzoek. Voor nu hopen wij dat deze nieuwe typologie een bruikbare bijdrage zal blijken te zijn aan het verdere archeologisch onderzoek naar de bewoningsgeschiedenis van Noord-Holland in de Romeinse tijd. ◀

Literatuur

Historische bron

Tacitus, P.C., *Germania*: M. Fuhrmann (red. & vert.), *Germania. Lateinisch/Deutsch. Übersetzt, erläutert und mit einem Nachwort herausgegeben von Manfred Fuhrmann* (Stuttgart 1972).

Moderne bronnen

Abbinck, A.A., 1999: *Make it and break it: the cycles of pottery. A study of the technology, form, function, and use of pottery from the settlements at Uitgeest-Groot-Dorreegeest and Schagen-Muggenburg 1, Roman period, North-Holland, the Netherlands* (= dissertatie Universiteit Leiden / Archaeological Studies Leiden University 5). Leiden.

Besteman, J.C., J.M. Bos, D.A. Gerrets, H.A. Heidinga & J. de Koning (red.), 1999: *The excavations at Wijnaldum. Reports on Frisia in Roman and Medieval times. Volume I*. Rotterdam/Brookfield.

Bloemers, J.H.F., 1978: *Rijswijk (Z.H.), "De Bult": eine Siedlung der Cananefaten* (= dissertatie Universiteit van Amsterdam / Nederlandse Oudheden 8). Amersfoort.

Boersma, J.W., 1976: Ringvormige aardewerken voorwerpen en haardkragen. *Westerheem* 25, 182-188.

Diederik, F., 1981: Lagedijk, een inheemse nederzetting uit de Romeinse tijd te Schagen. *Westerheem* 30, 220-245.

Diederik, F., 2002: 'Schervengericht'. *Een onderzoek naar inheems aardewerk uit de late derde en de vierde eeuw in de Kop van Noord-Holland* (= AWN-reeks no. 3). Amsterdam.

Diederik, F., 2011: Local pottery found in the Roman military fortress Velsen I. An approach at understanding local pottery from the Late Iron Age found at the location of Velsen I (= Provinciale Archeologische Rapporten 1). Haarlem.

Diederik, F., 2014: *Castricum Oosterbuurt aardewerkonderzoek. Hilde komt thuis* (= Noord-Hollandse Archeologische Publicaties 5). Castricum.

Diederik, F., 2021: *Uit verre streken. Verslag van het onderzoek van inheems aardewerk van de Romeinse wachttorens bij 't Hain te Krommenie* (= Archeocultura Rapport 125). Schagen.

Diederik, F., in voorber.: N241 Weg door de geschiedenis. In: K. Salomons (red.), *Op de grens van Kennemerland en West-Friesland. Archeologisch onderzoek naar landschapontwikkeling, bewoning en boerderijen langs de N241 in de Kop van Noord-Holland*.

Eichfeld, I. & D. Nösler, 2019: Bauern, Händler, Seefahrer: Ein neu entdeckter Handelsplatz des 1. Jahrtausends n.Chr. an der südlichen Niederelbe. In: M. Augstein & M. Hardt (red.), *Sächsische Leute und Länder. Benennung und Lokalisierung von Gruppenidentitäten im ersten Jahrtausend* (= Neue Studien zur Sachsenforschung 10). Braunschweig, 183-199.

Erdrich, M., 1998: Terra Nigra-Fusschalen wie Chenet 342 oder Gellep 273: eine salisch-fränkische Keramikgattung. *Germania* 76, 875-884.

Erdrich, M., 2001: *Rom und die Barbaren. Das Verhältnis zwischen dem Imperium Romanum und den germanischen Stämmen vor seiner Nordwestgrenze von der späten römischen Republik bis zum Gallischen Sonderreich* (= Römisch-Germanische Forschungen 58). Mainz am Rhein.

Es, W.A. van, 1967: *Wijster, a native village beyond the imperial frontier, 150-425 A.D* (= dissertatie Rijksuniversiteit Groningen / *Palaeohistoria* 11). Groningen.

Es, W.A. van, 1970: Paddepoel, excavations of frustrated terps, 200 BC-250 AD.

- Palaeohistoria* 14, 187-352.
- Es, W.A. van & M. Miedema, 1970: Leeuwarden: a small terp under the Oldehove cemetery. *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 20-21, 89-117.
- Galestin, M.C., 1999: Roman wheelthrown pottery, terra nigra-like bowls and tiles. In: J.C. Besteman, J.M. Bos, D.A. Gerrets, H.A. Heidinga & J. de Koning (red.), *The Excavations at Wijnaldum. Reports on Frisia in Roman and Medieval times. Volume I*. Rotterdam/Brookfield, 157-170.
- Galestin, M.C., 2008: Importaardewerk uit de eerste eeuwen na Christus: aanwijzingen voor contacten met het Romeinse Rijk. In: J.A.W. Nicolay (red.), *Opgravingen bij Midlaren. 5000 jaar wonen tussen Hondsrug en Hunzedal* (= Groningen Archaeological Studies 7). Groningen, 325-346.
- Gehren, M. von (red.), 2011: *Antike Glastechnik - römische Rippenschalen und Mosaikgläser; Museum Kunst-Palast, 24. September 2011-22. Januar 2012*. Düsseldorf.
- Gerrets, D.A. & J. de Koning, 1999: Settlement development on the Wijnaldum-Tjitsma terp. In: J.C. Besteman, J.M. Bos, D.A. Gerrets, H.A. Heidinga & J. de Koning (red.), *The excavations at Wijnaldum. Reports on Frisia in Roman and Medieval times. Volume I*. Rotterdam/Brookfield, 73-124.
- Hagers, J.-K.A., 1999: Periodisering en absolute chronologie. In: J.-K.A. Hagers & M.M. Sier (red.), *Castricum-Oosterbuurt, bewoningssporen uit de Romeinse tijd en middeleeuwen* (= ROB Rapportage Archeologische Monumentenzorg 53). Amersfoort.
- Hagers, J.-K.A. & M.M. Sier (red.), 1999: *Castricum-Oosterbuurt, bewoningssporen uit de Romeinse tijd en middeleeuwen* (= ROB Rapportage Archeologische Monumentenzorg 53). Amersfoort.
- Heeren, S. & L. Van der Feijst, 2017: *Prehistorische, Romeinse en middeleeuwse fibulae uit de Lage Landen. Beschrijving, analyse en interpretatie van een archeologische vondstcategorie*. Amersfoort.
- Heering, R.M. van, 1992: *The Iron Age in the Western Netherlands*. Amersfoort.
- Hegewisch, M., 2005: Germanische Adaptionen römischer Importgefäße. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 86, 197-348.
- Hiddink, H.A., 2014: *Romeins aardewerk van de Zuid-Nederlandse zandgronden* (= Materiaal en methoden 2). Amsterdam.
- Hills, C. & S. Lucy, 2013: *Spong Hill. Part IX: chronology and synthesis*. Cambridge.
- Holwerda, J.H., 1923: *Arentsburg, een Romeinsch militair vlootstation bij Voorburg*. Leiden.
- Jobey, I., 1979: Housesteads ware - A Frisian tradition on Hadrians Wall. *Archaeologia Aeliana* 5th series 7, 127-143.
- Kerckhove, J. van, 2009: Aardewerk. In: J. van Renswoude & J. Van Kerckhove (red.), *Opgravingen in Geldermalsen-Hondsgemet. Een inheemse nederzetting uit de Late IJzertijd en Romeinse tijd* (= ZAR 35). Amsterdam, 115-192.
- Kleij, P. & A. Médard, 2019: Zaanstad-Krommenie/'t Hain/Provily Sportpark. *De archeologische kroniek van Noord-Holland* 2018, 101-105.
- Kok, M.S.M., 2008: *The homecoming of religious practice. An analysis of offering sites in the wet low-lying parts of the landscape in the oer-IJ area (2500 BC-AD 450)* (= dissertatie Universiteit van Amsterdam). Amsterdam.
- Koning, J. de, 2012: *3000 jaar bewoning bij Assum. De opgravingen bij de Walddijk en Assumervaart, Uitgeest*. Zaandijk.
- Koning, J. de, 2016: *Terug naar Dorregeest... Uitgeest-Dorregeest, offerplaats, nederzetting*

- en kerk. Bewoning en grafritueel vanaf de late ijzertijd tot de late middeleeuwen*. Zaandijk.
- Kootker, L.M. & E. Altena, 2010: *Bioarcheologisch onderzoek van de menselijke resten uit Castricum-Oosterbuurt* (= IGBA Rapport 2010-07). Amsterdam.
- Krol, T.N., K. Struckmeyer & A. Nieuwhof, 2018: Anglo-Saxon style pottery from the Northern Netherlands and North-Western Germany: Fabrics and finish, regional and chronological patterns, and their implications. *Archaeometry* 60, 713-730.
- Krol, T.N., M. Dee & A. Nieuwhof, 2020: The chronology of Anglo-Saxon style pottery in radiocarbon dates: improving the typo-chronology. *Oxford Journal of Archaeology* 39, 410-441.
- Linden, E. van der, 2017: Het gedraaide aardewerk uit de romeinse tijd. In: P.J. Woltering (red.), *Bewoningsgeschiedenis van Texel. De opgravingen aan de Beatrixlaan in Den Burg (Late IJzertijd-Romeinse tijd: 100 v.Chr.-325 na Chr.)* (= Noord-Hollandse Publicaties 3). Castricum, 244-245.
- Meffert, M.P.W., 1998: *Ruimtelijke relaties in het Oer-IJ-estuarium in de Romeinse IJzertijd met nadruk op de Assendelver Polders* (= dissertatie Universiteit van Amsterdam). Amsterdam.
- Morris, F.M., 2017: The Romano-British pottery. In: P.J. Woltering (red.), *Bewoningsgeschiedenis van Texel. De opgravingen aan de Beatrixlaan in Den Burg (Late IJzertijd-Romeinse tijd: 100 v.Chr.-325 na Chr.)* (= Noord-Hollandse Publicaties 3). Castricum, 244-245.
- Nicolay, J.A.W., G. de Langen, J. Stöver, G. Aalbersberg, G. Bahlen, M. Bakker, H. Huisman, S. Mantel, A. Nieuwhof, D. Ngan-Tillard, W. Prummel, P. de Rijk, M. Schepers, T.W. Varwijk & P.C. Vos, 2019: De terp van Hogebeintum in boorkernen. In: A. Nieuwhof, E. Knol & J.A.W. Nicolay (red.), *De hoogste terp van Friesland. Nieuw en oud onderzoek in Hogebeintum* (= Jaarverslagen van de Vereniging voor Terpenonderzoek 101). Groningen.
- Nieuwhof, A., 2008a: Het handgemaakte aardewerk, ijzertijd tot vroege middeleeuwen. In: J.A.W. Nicolay (red.), *Opgravingen bij Midlaren. 5000 jaar wonen tussen Hondsrug en Hunzedal* (= Groningen Archaeological Studies 7). Groningen, 261-304.
- Nieuwhof, A., 2008b: Crematierresten uit Dronrijp-Noord. In: K. Huisman, K. Bekkema, J.M. Bos, H. de Jong, E. Kramer & R. Salverda (red.), *Diggelgoud. 25 jaar Argeologisch Werkferbân: archeologisch onderzoek in Fryslân*. Leeuwarden, 127-131.
- Nieuwhof, A., 2011: Discontinuity in the Northern-Netherlands coastal area at the end of the Roman Period. In: T.A.S.M. Panhuysen (red.), *Transformations in North-Western Europe (AD 300-1000). Proceedings of the 60th Sachsensymposium 19.-23. September 2009 Maastricht* (= Neue Studien zur Sachsenforschung 3). Hannover, 55-66.
- Nieuwhof, A., 2013: Anglo-Saxon immigration or continuity? Ezinge and the coastal area of the northern Netherlands in the Migration Period. *Journal of Archaeology in the Low Countries* 5, 53-83.
- Nieuwhof, A., 2014: De geschiedenis van Ezinge in scherven. Handgevoemd aardewerk van 500 v.C. tot 1500 n.C. In: A. Nieuwhof (red.), *En dan in hun geheel. De vondsten uit de opgravingen in de wierde Ezinge* (= Jaarverslagen van de Vereniging voor Terpenonderzoek 96). Groningen, 30-128.
- Nieuwhof, A., 2015: *Eight human skulls in a dung heap and more. Ritual practice in the terp region of the northern Netherlands, 600 BC-AD 300* (= dissertatie Rijksuniversiteit Groningen). Groningen.
- Nieuwhof, A., 2016: De lege vierde eeuw. In: A. Nieuwhof (red.), *Van Wierhuizen tot Achlum*.

- Honderd jaar archeologisch onderzoek in terpen en wierden (= Jaarverslagen van de Vereniging voor Terpenonderzoek 98). Groningen, 83-98.
- Nieuwhof, A., 2017a: Het imago van de Chauken. Plunderende zeeroovers of ondernemende terpbewoners? *Archeologie in Nederland* 1, 26-33.
- Nieuwhof, A., 2017b: Potters and pottery from afar: Some observations on long-distance contacts. In: S. Semple, C. Orsini & S. Mui (red.), *Life on the edge: Social, political and religious frontiers in early medieval Europe* (= Neue Studien zur Sachsenforschung 6). Braunschweig, 295-303.
- Nieuwhof, A. (red.), 2020a: *The excavations at Wijnaldum. Volume 2: Handmade and wheel-thrown pottery of the first Millennium AD* (= Groningen Archaeological Studies 38). Groningen.
- Nieuwhof, A., 2020b: Luxury tableware? Terra sigillata in the coastal region of the northern Netherlands. In: A. Rubel & H.-U. Voß (red.), *Experiencing the frontier and the frontier of experience. Barbarian perspectives and Roman strategies to deal with new threats*. Oxford, 94-110.
- Nieuwhof, A., 2021: The Frisians and their pottery: Social relations before and after the fourth century AD. In: J. Hines & N. IJssennagger-Van der Pluijm (red.), *Frisians of the Early Middle Ages* (= Studies in Historical Archaeoethnology 10). Woodbridge, 45-77.
- Nieuwhof, A. & T. Volkers, 2015: Luxe servies? Terra sigillata ten noorden van de limes. *Archeobrief* 19, 26-32.
- Peeters, J., 2003: *Housesteads Ware on Hadrian's Wall. The continental connection* (= MA-scriptie, Universiteit van Amsterdam). Amsterdam.
- Pierce, C., 2005: Reverse engineering the ceramic cooking pot: Cost and performance properties of plain and textured vessels. *Journal of Archaeological Method and Theory* 12, 117-157.
- Reigersman-Van Lidth de Jeude, W.F., 2012: Aardewerk uit de Romeinse IJzertijd. In: S. Zandboer (red.), *Bijzondere kuilen tussen de kolen. Een archeologische opgraving te Langedijk de Druppels* (= ADC Rapport 2376). Amersfoort.
- Rice, P.M., 1987: *Pottery analysis. A sourcebook*. Chicago/London.
- Roymans, N., 2004: *Ethnic identity and imperial power. The Batavians in the early Roman empire* (= Amsterdam Archaeological Studies 10). Amsterdam.
- Schmid, P., 2006: *Die Keramikfunde der Grabung Feddersen Wierde (1. Jh. v. bis 5 Jh. n. Chr.)* (= Probleme der Küstenforschung 29/Feddersen Wierde Bd. 5). Oldenburg.
- Sinopoli, C.M., 1991: *Approaches to archaeological ceramics*. New York/London.
- Steuer, H., 2006: Warrior bands, war lords, and the birth of tribes and states in the first Millennium AD in middle Europe. In: T. Otto, H. Thrane & H. Vandkilde (red.), *Warfare and society. Archaeological and social anthropological perspectives*. Aarhus, 227-236.
- Stuart, P., 1977: *Gewoon aardewerk uit de Romeinse legerplaats en de bijbehorende grafvelden te Nijmegen*. Rijswijk.
- Taayke, E., 1990: Die einheimische Keramik der nördlichen Niederlande 600 v.Chr. bis 300 n.Chr. Teil I: Westergo. *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 40, 109-222.
- Taayke, E., 1995: Die einheimische Keramik der nördlichen Niederlande 600 v.Chr. bis 300 n.Chr. Teil II: Nord-Drenthe. *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 41, 9-102.
- Taayke, E., 1996a: *Die einheimische Keramik der nördlichen Niederlande. 600 v.Chr. bis 300 n. Chr.* (= dissertatie Rijksuniversiteit Groningen). Groningen.

- Taayke, E., 1996b: Die einheimische Keramik der nördlichen Niederlande 600 v.Chr. bis 300 n.Chr. Teil III: Mittel-Groningen. *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 42, 9-85.
- Taayke, E., 1996c: Die einheimische Keramik der nördlichen Niederlande, 600 v.Chr. bis 300 n.Chr., Teil IV: Oostergo. *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 42, 87-161.
- Taayke, E., 1996d: Die einheimische Keramik der nördlichen Niederlande 600 v.Chr. bis 300 n.Chr. Teil V: Übersicht und Schlußfolgerungen. *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 42, 163-208.
- Taayke, E., 2002: Handmade pottery from a Roman Period settlement at Wijk bij Duurstede-De Horden. *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 45, 189-218.
- Taayke, E., 2009a: Handgevormd aardewerk. In: A. Luksen-IJtsma (red.), *Oudenrijnseweg. Archeologisch onderzoek van een inheems-Romeinse nederzetting uit de eerste eeuw na Chr. en een vlasrootcomplex uit de twaalfde eeuw na Chr. in de Meern, gemeente Utrecht* (= Basisrapportage Archeologie 25). Utrecht, 47-51.
- Taayke, E., 2009b: Handgemaakt aardewerk. In: C.M.W. den Hartog (red.), *Sportpark Terweide 2.LR 41-42. Archeologisch onderzoek Sportpark Terweide* (= Basisrapportage Archeologie 18). Utrecht, 53-59.
- Taayke, E., 2020a: Handmade pottery of the Roman Period. In: Nieuwhof, A. (red.), *The excavations at Wijnaldum. Volume 2: Handmade and wheel-thrown pottery of the first Millennium AD* (= Groningen Archaeological Studies 38). Groningen.
- Taayke, E., 2020b: Handmade pottery of the Migration Period and the Merovingian Period. In: Nieuwhof, A. (red.), *The excavations at Wijnaldum. Volume 2: Handmade and wheel-thrown pottery of the first Millennium AD* (= Groningen Archaeological Studies 38). Groningen.
- Taayke, E. & T.B. Volkers, 2008: Ovenresten uit de Romeinse tijd te Goutum-Noord. In: K. Huisman, K. Bekkema, J.M. Bos, H. de Jong, E. Kramer & R. Salverda (red.), *Diggelgoud. 25 jaar Argeologysk Wurkferbân: archeologisch onderzoek in Fryslân*. Leeuwarden, 103-109.
- Taayke, E. & T.B. Volkers, 2010: Unieke aardewerken pot met aanzet voor hengsel gevonden tussen vondsten Winsum-Bruggeburen. *Van Wierden en Terpen. Mededelingen van de Vereniging voor Terpenonderzoek* 14, 1-2.
- Thasing, S. & A. Nieuwhof, 2014: Importaardewerk in Ezinge. Uitwisseling en sociaal-politieke structuur in de Romeinse tijd en de vroege middeleeuwen. In: A. Nieuwhof (red.), *En dan in hun geheel. De vondsten uit de opgravingen in de wierde Ezinge* (= Jaarverslagen van de Vereniging voor Terpenonderzoek 96). Groningen, 129-146.
- Therkorn, L.L., 1984: Schagen: Muggenburg. *Holland* 16 (Archeologische kroniek), 215-216.
- Therkorn, L.L., 2004: *Landscaping the powers of darkness and light. 600 BC-350 AD settlement concerns of Noord-Holland in wider perspective* (= dissertatie Universiteit van Amsterdam). Amsterdam.
- Therkorn, L.L., E. Besselsen, M. Diepeveen-Jansen, S. Gerritsen, J. Kaarsemaker, M. Kok, L. Kubiak-Martens, J. Slopsma & P. Vos, 2009: *Landscapes in the Broekpolder. Excavations around a monument with aspects of the Bronze Age to the Modern (Beverwijk & Heemskerk, Noord-Holland)* (= Themata 2). Amsterdam.
- Thienen, V. van, C. Agricola, O. Stilborg & S. Heeren, 2017: Characterising Terra Nigra foot-vessels of the late Roman period (4th-5th century) from Germany, the Netherlands and

Belgium. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 47, 87-106.

Tischler, F., 1956: Der Stand der Sachsenforschung, archäologisch gesehen. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 35, 21-215.

Uslar, R. von, 1938: *Westgermanische Bodenfunde des ersten bis dritten Jahrhunderts nach Christus aus Mittel- und Westdeutschlands* (= Germanische Denkmäler des Frühzeit 3). Berlin.

Uslar, R. von, 1977: Zu einer Fundkarte der jüngsten Kaiserzeit in der westlichen Germania libera. *Praehistorische Zeitschrift* 52, 121-147.

Waterbolk, H.T., 1962: Hauptzüge der eisenzeitlichen Besiedlung der nördlichen Niederlande. *Offa* 19, 9-46.

Waterbolk, H.T., 1965: Ein eisenzeitliches Gräberfeld bei Ruinen, Provinz Drenthe, Niederlande. *Studien aus Alteuropa* 2, 34-53.

Woltering, P.J., 2000: *The archaeology of Texel: four studies on settlement and landscape (1350 BC - AD 1500)* (= dissertatie Vrije Universiteit). Amsterdam.

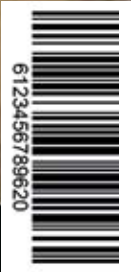
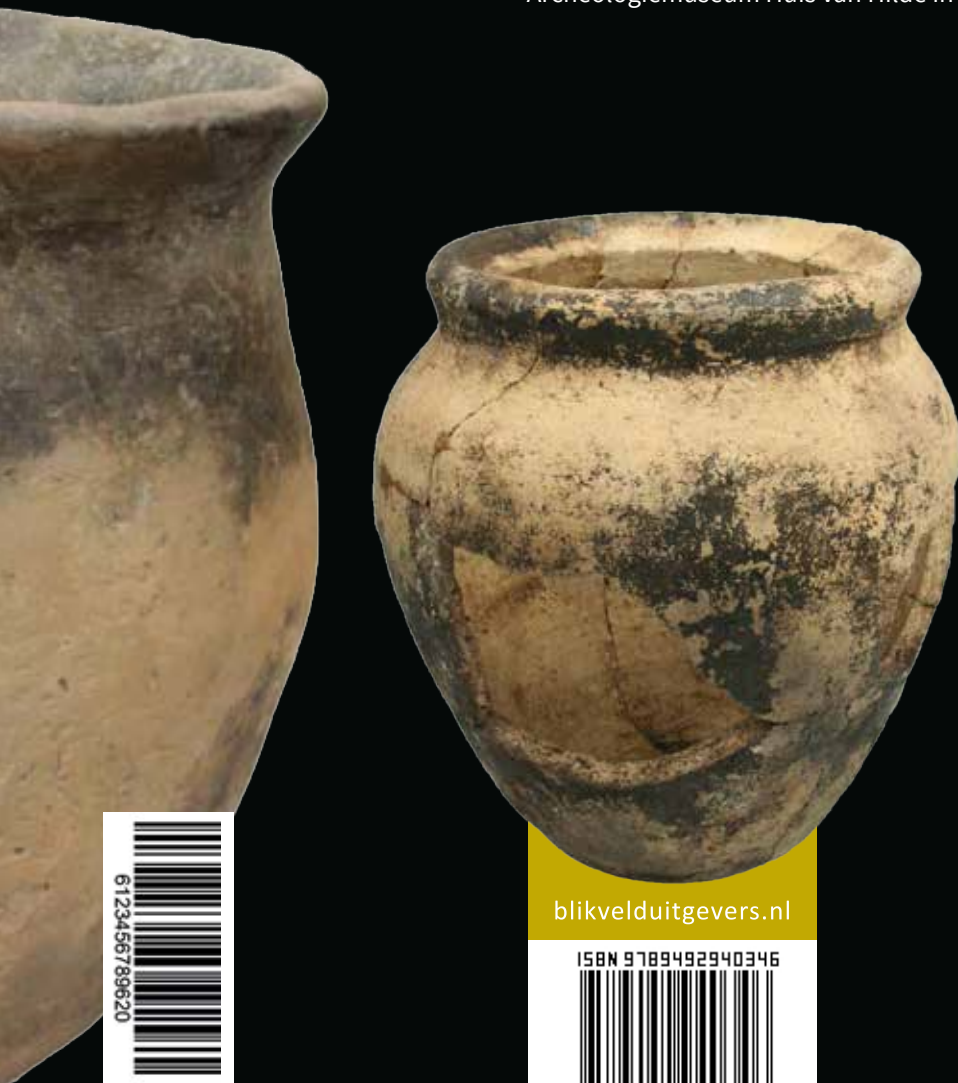
Woltering, P.J., 2001: Occupation history of Texel, IV. Middle Bronze Age-Late Iron Age. *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 44, 9-396.

Woltering, P.J., 2017: *Bewoningsgeschiedenis van Texel. De opgravingen aan de Beatrixlaan in Den Burg (Late ijzertijd-Romeinse tijd: 100 v.Chr.-325 na Chr.)* (= Noord-Hollandse Archeologische Publicaties 3). Castricum.

Tussen het begin van de jaartelling en het jaar 1000 vonden in het gebied dat nu de provincie Noord-Holland is grote veranderingen plaats. **Noord-Holland in het 1e millennium** vertelt het verhaal van deze periode, waarin de Romeinen hun invloed in Europa verloren en het christendom de dominante culturele inspiratie werd. Het boek is een rijk geïllustreerde synthese van vele honderden wetenschappelijke publicaties over opgravingen en vondsten uit deze periode in de provincie, met de nadruk op de 3e-8e eeuw.

De eerste hoofdstukken schetsen een beeld van de provincie in de genoemde periode: het landschap, de bestuurlijke indeling en de aard van de nederzettingen in de diverse regio's. In de hoofdstukken daarna worden materiële resten van de bewoners behandeld: het aardewerk dat de mensen gebruikten, de huizen die ze bouwden, en de sieraden, gordels en wapens die ze droegen. De hoofdstukken daarop brengen de politieke, taalkundige en geestelijke wereld van de bewoners in beeld: de machtsstructuren en elitevorming, de omgang met overledenen, de gesproken en geschreven taal, en ook de godsverering. In het afsluitende hoofdstuk vormen al deze gegevens de basis voor een onderzoeksagenda waarin nieuwe inzichten worden gekoppeld aan nieuwe vragen die bij toekomstig archeologisch onderzoek centraal kunnen staan.

Noord-Holland in het 1e millennium is een cruciaal naslagwerk voor de Noord-Hollandse archeologie en geschiedschrijving, maar ook een fraai 'bladerboek' voor de geïnteresseerde liefhebber, als aanvulling op de tentoonstellingen in Archeologiemuseum Huis van Hilde in Castricum. <

blikvelduitgevers.nl

